

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 25 (2019)

Кропивницький – 2019

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Centralukrainian Volodymyr Vynnychenko
State Pedagogical University

ACADEMIC NOTES

Series:
HISTORICAL SCIENCES

Edition 25 (2019)

Kropyvnytskyi – 2019

ISSN 2518-1068 (Print)

Рецензенти: **Борисенко В. Й.** – доктор історичних наук, професор.
Орлик В. М. – доктор історичних наук, професор.

“Наукові записки. Серія: Історичні науки” включена до Переліку наукових професійних видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата наук. Наказ Міністерства освіти і науки України № 693 від 10. 05. 2017 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Науковий редактор:

Чорний О. В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Відповідальний редактор:

Козир І. А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Відповідальний секретар:

Панченко К. І. – асистент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Editorial Board:

Дефорж Г. В. – доктор історичних наук, доцент кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Житков О. А. – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Казьмирчук Г. Д. – доктор історичних наук, професор

Ковальков О. Л. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Парсамов С. С. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Присяжнюк Ю. П. – доктор історичних наук, професор

Рафальський О. О. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

Різняк Р. Я. – доктор історичних наук, професор кафедри математики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Стемнік Анджей – доктор габлітований, професор Інституту історії Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща)

Троян С. С. – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету

Філоретова Л. М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Друкується за рішенням Ученої ради Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

(протокол № 12 від 27. 05. 2019 р.)

Статті представлені в авторській орфографії

Наукове видання “Наукові записки. Серія: Історичні науки” індексується в міжнародній наукометричній базі даних Google Scholar

Електронні версії Наукового видання “Наукові записки. Серія: Історичні науки” прийнято на репозитарне зберігання Науковою бібліотекою України імені В. І. Вернадського

© Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2019

UDC 93

A – 34

Academic notes. Series: Historical Sciences. – Edition 25. – *Kropyvnytskyi*: EPC of Centralukrainian Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University, 2019. – 450 p.

ISSN 2518-1068 (Print)

Reviewers: *Borysenko Volodymyr* – Doctor of Historical Sciences, Professor.

Orlyk Vasylyshyn – Doctor of Historical Sciences, Professor.

“Academic Notes. Series: Historical Sciences” is included into the List of Scientific Professional Publications of Ukraine, which can publish the results of dissertations for obtaining scientific degrees of Doctor and Candidate of Sciences. Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10. 05. 2017.

EDITORIAL BOARD:

Academic editor:

Chorny Oleksandr – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Assistant of Academic editor:

Kozyr Iryna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Executive Secretary:

Panchenko Kyrylo – Assistant of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Editorial Board:

Deforzh Hanna – Doctor of Historical Sciences, Associate professor of the Department of biology and methods of teaching, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Zhytkov Oleksandr – Doctor of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Kazymyrychuk

Hryhoriy

Kovalkov Olexandr – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Rafal Szymczyk Oleh – Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Political and Ethnic Studies named after I.F.Kuras, National Academy of Sciences of Ukraine

Parsamov Serhiy – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Prysjazhnjuk Yurii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine of the Bohdan Khmelnytskii Cherkassy national University

Rizhniak Renat – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Mathematics of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Stempnik Andzhey – Doctor habilitatus, Professor of the Institute of History of Maria Curia-Sklodowska Lublin University (Lublin, Poland)

Troyan Serhiy – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations, Information and Regional Studies of the National Aviation University

Filoretova Larysa – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Published by the resolution of the Academic Council of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
(Protocol № 12 of 27. 05. 2019)

The articles are presented in the author's orthography

Scientific publication “Academic Notes. Series: Historical Sciences” is indexed in the international scientometrics database Google Scholar

The electronics versions of the Scientific publications “Academic Notes. Series: Historical Sciences” has accepted for repository storage by the Vernadsky National Library of Ukraine

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:2-754(477-25)”1867/186”

Ю. В. Бідун

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙОМУ УЧНІВ В КИЇВСЬКУ ДУХОВНУ СЕМІНАРІЮ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ НОВОГО СЕМІНАРСЬКОГО СТАТУТУ 1867 р.

(кінець 60-х рр. ХІХ ст.)

У статті розглядаються особливості набору нових студентів у Київській духовній семінарії в богословських школах Київської єпархії. Процедура вступу до Київської духовної семінарії почалась до нового навчального року. Автор статті виявив відхилення від статуту семінару 1867 року.

Основним стимулом для вступу та навчання у Київській та інших семінаріях українських губерній була можливість державного та напівпоручного утримання. А це означало, що частину витрат несе держава. Багато запитів учнів про їх усиновлення надійшло до семінарії у середині навчального року. Зазвичай вони супроводжувалися відмовою. Також було встановлено, що часто намагалися повторно вступити до навчального закладу.

Значна увага приділяється характеристиці прийому іноземців у Київській духовній семінарії. Іноземні вступники православного віросповідання мали дуже сильні привілеї порівняно з іншими вступниками. Держава виділила на їх утримання 200 рублів срібла на людину на рік. Це значні кошти на ті дні. Документи свідчать про те, що захист та заступництво над іноземними учнями спостерігається на всіх рівнях церковних та світських влад.

Ключові слова: *церква, духовна освіта, священики, Київська духовна семінарія.*

Сьогодні актуальними залишаються проблеми розвитку духовної освіти в Україні у ХІХ ст. Зокрема, це пов'язано з поліконфесійними реаліями, а також з гострою релігійною боротьбою за вплив на сучасне українське суспільство. Навчання і виховання молодих священиків, визначення їхньої ролі в суспільстві – це питання, що були важливими не лише в минулому, а й не втрачають значущості і в наш час.

Метою дослідження є визначення особливостей прийому вихованців в Київську духовну семінарію в період утвердження нового семінарського статуту 1867 р. Завданнями даної публікації є аналіз засад і правил, на основі яких здійснювався прийом в Київську духовну семінарію, характеристика умов, на яких здійснювався набір вихованців, і визначення того, чи можливим було поновлення на навчання в семінарії.

Окреслена проблематика не була об'єктом спеціального вивчення у вітчизняній науці. Частково питання розвитку середньої духовної освіти

представлені у дослідженнях В. Борисенко [1], В. Рожко [2], С. Мешковська [3], В. Перерва [4], А. Сергієнко [5], Г. Степаненко [6], С. Федоренко [7], Н. Ципляк [17], Н. Шип [18] та ін.

Система духовної освіти в Російській імперії після 1851 р. складалася з трьох рівнів і мала наступний вигляд – “училище – семінарія – академія”. Передбачалося, що семінарії мали поповнюватися випускниками училищ. Наприкінці 60-х років XIX ст. Київській духовній семінарії підпорядковувались п’ять училищ – Києво-Софіївське, Києво-Подільське, Богуславське, Черкаське і Уманське. Як правило саме з них семінарія і поповнювалась новими вихованцями.

Процедура прийому вступників в Київську духовну семінарію розпочиналася перед новим навчальним роком. У серпні випускники училищ подавали заяви (“прошення”) на ім’я ректора з проханням скласти вступний екзамен. Звертає на себе увагу, що більшість цих звернень надходили з найбільших духовних училищ м. Києва, а саме – з Києво-Софіївського та Києво-Подільського [14]. До заяви на здачу вступних випробувань додавалися свідоцтво про закінчення духовного училища і, обов’язково, довідка про огляд лікаря. Якщо ж вступників приймали не після училища, то потрібно було свідоцтво з метричної книги.

Для вступників в Київську духовну семінарію одним з членів педагогічного зібрання створювався проект програми. У 1869 р. його складав викладач Петро Смирнов. У програмі прописувались вимоги і запитання, відповіді на які мали знати бажаючі вступити до семінарії. Програмні вимоги не повинні були суперечити §§ 116–125 семінарського статуту 1867 р. Претенденти на вступ мали пройти іспит з предметів училищного курсу: а) священної історії, б) християнського катехізису, в) церковного статуту, г) російської мови, д) церковнослов’янської мови, е) латинської мови, є) грецької мови, ж) географії, з) арифметики.

Кожен предмет оцінювався від 3-х до 5-ти балів і, відповідно до результатів, на умовах конкурсу здійснювався прийом. У разі успішного складання іспитів вступник зараховувався до нижчого відділення семінарії [12, арк. 19, 30–32, 35–36].

Відповідно до § 123 семінарського статуту вступні екзаменати мали відбуватися перед початком нового навчального року. Проте педагогічне зібрання семінарського правління Київської духовної семінарії у 1869 р. ухвалило рішення проводити їх лише після 1 вересня [12, арк. 35–36].

Семінарський статут 1867 р. дозволяв приймати вступників в усі класи, крім останнього шостого (§ 120). За його умовами в перший клас мали право вступати учні віком від 14 до 16 років, що чудово розумілися на предметах училищного курсу. Для вступників у другий, третій, четвертий класи ставилися вищі вимоги і вони мали бути старшого віку (§ 121). Для вивчення предметів старшого богословського напрямку п’ятого і шостого курсів приймалися студенти, що закінчили будь-який середній навчальний заклад, і яким було не менше 18 років. Однією з умов для них було те, що вони мали скласти вступний іспит з тих богословських предметів, які не викладалися у закінчених ними світських навчальних закладах. Також у вищі класи дозволялося приймати дорослих осіб, вік яких не менший 28 років, якщо вони відмінно розумілися на церковній літературі. Але їх приймали лише з особистого дозволу єпархіального першосвященника (§ 122) [8, с. 506].

У 1868 р. Київська духовна семінарія отримала окремий наказ Святого Синоду про дозвіл приймати в перший клас семінарій вихованців духовних училищ, яким більше 16 років [10, арк. 58]. Тобто, як бачимо, умови вступу, прописані семінарським статутом 1867 р., в перші роки після його видання ще корегувалися вищим керівництвом православної церкви.

Головний стимул до вступу і навчання в Київській та інших семінаріях українських губерній полягав у тому, що частину учнівських витрат могла брати на себе держава. Левова частка вступників мали на меті отримати казенне або напівказенне семінарське місце [13]. Сироти і вкрай бідні випускники училищ, що відрізнялися успіхами в науках і доброю поведінкою, при наявності вільних місць приймалися на казенне утримання. Ця теза ґрунтувалася на § 10 семінарського статуту 1867 р. і відіграла першочергову роль при виборі тих, кого збиралися прийняти на державне утримання. У зв'язку з цим звичними було скарги учнів на повну бідність чи багатодітність сімей, в яких вони жили.

У 1869 р. в Київську духовну семінарію планувалося прийняти 75 казеннокоштных і 55 напівказеннокоштных вихованців. Всі інші вступали сюди на правах своєкоштных учнів, тобто зобов'язувались утримувати себе самі. Їхня точна кількість змінювалася з кожним роком [13, арк. 248–250]. Семінарський статут передбачав, що кількість вихованців середніх духовних навчальних закладів встановлюється відповідно до потреб кожної єпархії (§ 7).

Багато учнівських прохань прийняти їх на казенний або хоча б на напівказенний кошт надходило до правління семінарії посеред навчального року. Зазвичай вони супроводжувалися відмовою, що ґрунтувалася на двох причинах. По-перше, учні, що їх писали, не відрізнялися відмінними успіхами в навчанні і хорошою поведінкою, а по-друге, в той час були відсутні місця в гуртожитку [9, арк. 54–55]. На одному з засідань педагогічного зібрання правління Київської семінарії (від 21 вересня 1868 р.) розглядалися “прошення” 43 учнів про переведення їх з напівказенного на казенне утримання, або – з своєкоштного відразу на одне з вищевказаних. Правління семінарії, визначивши кількість наявних на ті дні напів- та казеннокоштных місць, задовольнило лише 13 заяв. При цьому лише один учень переводився на повне казенне утримання, а всі інші на половинне [9, арк. 105–107].

Бувало, що учнів виключали з семінарії після річних іспитів, за власним бажанням або через погані оцінки чи поведінку. Часто батьки чи опікуни просили в правління семінарії прийняти їх назад. У цьому випадку обов'язковими умовами для повернення залишалися відмінна успішність і хороша поведінка. Але навіть якщо і ці критерії були задовільними, то це не гарантувало поновлення. Варте уваги, що при розгляді подібних прохань більш прихильно ставилися до учнів, які за власним бажанням покинули навчально-виховні заклади. Більшість подібних звернень супроводжувалися відмовою. Правління семінарії посилялося на те, що в семінарському статуті немає нічого, про право цього органу приймати назад виключених з семінарії вихованців.

Траплялися випадки, коли позивачі пробували обійти рішення семінарського правління і вирішити з користю для себе на більш високому рівні. У вересні 1868 р. митрополиту Київському і Галицькому адресувалися заяви виключених з Київської духовної семінарії чотирьох учнів про дозвіл “Його

Високопреосвященства” просити в самого обер-прокурора Св. Синоду про повернення їх до семінарії. Оскільки за тогочасними нормами такі питання знаходилися в компетенції правління семінарії, то митрополит залишив прохання позивачів без відповіді [9, арк. 111].

На ім’я митрополита приходили й інші не менш цікаві звернення. 16 вересня 1868 р. ієромонах Києво-Михайлівського монастиря Євстратій просить прийняти назад до Київської духовної семінарії І. Пащевського, що приходився йому родичем. У цьому зверненні вказувалося, що ієромонах готовий був пожертвувати справі освіти дівчат духовного звання 100 рублів сріблом. Він обіцяв надіслати ці кошти куди потрібно відразу на наступний день після поновлення І. Пащевського в семінарії. Митрополитом це звернення теж було залишено без розгляду [9; арк. 113]. На його рішення, очевидно, вплинуло і те, що І. Пащевський вже самостійно просив прийняти його назад (3 вересня 1868 р.), посилаючись на свої задовільні оцінки (3, 3, 2, 3 і т.д.). У відповідь правління семінарії заяву відхилило, посилаючись на те, що його виключено більше за незадовільну поведінку, ніж за погані оцінки. Правлінням семінарії відзначено було й те, що навіть звернення було написано грубим тоном [9, арк. 120].

Траплялося й таке, що семінаристів виключали зовсім безпідставно. Прикладом цього є ситуація І. Загородського. Він пропускав заняття, оскільки перебував у співочому хорі митрополита і супроводжував його в С.-Петербургу. Визначивши, що оцінки цього учня були задовільними, правління семінарії прийняло його назад [9, арк. 105–107].

Суттєвими пільгами, порівняно з іншими вступниками, користувалися іноземці православного віросповідання. Документи свідчать, що іноземці перебували під протекцією і заступництвом губернаторів. Відношення обер-прокурора Св. Синоду від 27 травня нагадувало про те, що й так було правилом, а саме “оказывать возможное снисхождение” іноземцям при прийомі їх в семінарію [15, арк. 2]. Навіть, якщо вони не знали російської мови (а це дещо суперечить семінарському статуту 1867 р.) вище керівництво православної церкви вимагало бути поблажливим до іноземців [15, арк. 48]. І вони цим вміло користувалися. Для прикладу, болгари і серби неодноразово прохали прийняти їх в ряди вихованців семінарії без здачі вступного іспиту, оскільки вони ще не знали російської мови [16, арк. 17, 25; 9, арк. 115–116]. Варто мати на увазі, що такі вступники зазвичай були абсолютними відмінниками з усіх предметів у себе на батьківщині. Їхні свідоцтва це підтверджували [16, арк. 75].

Іноземці мали серйозні стимули вступати в семінарії Російської імперії. Пов’язувалося це з тим, що держава на їхнє утримання виділяла по 200 рублів сріблом на кожну особу в рік. Траплялися навіть випадки, коли іноземці змінювали віросповідання, щоб отримати право вступу в Київську духовну семінарію. Прикладом цього є справа А. Чапельського. Він був сином греко-католицького священика і в січні 1862 р. звільнився з шостого класу Дрогобицької гімназії. Посилаючись на те, що сам він вихований “в духе чисто русском” і що в Австрійській імперії таких переслідують і ненавидять, в усьому догоджаючи полякам. А. Чапельський, прийнявши православ’я, переїхав до родича в Люблінську губернію. Там він почав вчителювати в початковій школі, підпорядкованій Холмській учбовій дирекції. У 1868 р. А. Чапельський подав документи на вступ до Київської духовної

семінарії. Його зобов'язали подати відомості про себе в поліцейське управління і здати вступні іспити, щоб визначити в який клас прийняти. В середині серпня 1868 р. в семінарію прибуло відношення обер-прокурора Св. Синоду про зарахування А. Чапельського на правах іноземного вихованця. Але на казенне утримання його не прийняли, оскільки не було вільних місць [11, арк. 3–21].

Отже, наприкінці 60-х рр. XIX ст. Київській духовній семінарії належало значуще місце в системі середньої духовної освіти Російської імперії. Більшість нових учнів семінарії були випускниками духовних училищ Київської єпархії, зокрема, самого міста Києва. Прийом нових вихованців здійснювався суворо на основі нового семінарського статуту 1867 р. Проте зустрічаються незначні й тимчасові відхилення, пов'язані з віком вступників і датою складання вступних іспитів. Значна кількість вступників мала на меті вступати в семінарію на казенне або напівказенне утримання. Часто прохання учнів про переведення їх на семінарський кошт надходили до правління семінарії посеред навчального року. Траплялися непоодинокі випадки, коли батьки чи опікуни виключених з Київської семінарії подавали прохання про їхнє поновлення. У більшості випадків вихованців назад не брали. Серйозні пільги при вступі в Київську духовну семінарію мали іноземці православного віросповідання. Протекція і заступництво над ними простежується на всіх рівнях церковної і світської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Борисенко В. Й.** Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90 х рр. XIX ст. / АН УРСР Інститут історії. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
2. **Рожко В. Є.** Духовні православні освітні заклади Волині Х–XX ст. – Луцьк: Медіа, 2002. – 280 с.
3. **Мешковська С. І.** Світський компонент православної духовної освіти в Російській імперії (1857–1884 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – Харків, 2004. – 21 с.
4. **Перерва В. С.** Церковні школи в Україні (кінець XVIII–XX ст.): забутий світ. Т. 1. Загальна частина. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2014. – 574 с.
5. **Сергієнко А. А.** Церковні реформи в Російській імперії другої половини XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 – всесвітня історія; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011 – 235 с.
6. **Степаненко Г. В.** Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – К.: Інститут історії України, 2002. – 23 с.
7. **Федоренко С. А.** Освітня діяльність духовенства Полтавської єпархії (XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2008. – 278 с.
8. **Полное** собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XLII. (Отделение первое): 1867. – № 44571 – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии., 1871 р – С. 506.
9. **Центральний** державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 712 – Оп. 3 (1868 р.) – Од. зб. 1. Журнали педагогического собрания. – 149 арк.
10. **ЦДІАУК.** – Ф. 712 – Оп. 3 (1868 р.) – Од. зб. 14. Указы и циркуляры Св. Синода, а также и копии с них. – 76 арк.
11. **ЦДІАУК.** – Ф. 712 – Оп. 3 (1868 р.) – Од. зб. 17. Дело об увольнении из Семинарии и училищ об обратном принятии в Семинарию и о перемищении в другие инопархиальные заведения. – 95 арк.

12. *ЦДІАУК.* – Ф. 712 – Оп. 3 (1869 р.) – Од. зб. 1. Училищные журналы. – 148 арк.
13. *ЦДІАУК.* – Ф. 712 – Оп. 3 (1869 р.) – Од. зб. 18. О принятии учеников Семинарии на казенное и полуказенное содержание. – 310 арк.
14. *ЦДІАУК.* – Ф. 712 – Оп. 3 (1869 р.) – Од. зб. 53. Прошения с документами учеников Семинарии о принятии их в нисшее отделение. – 249 арк.
15. *ЦДІАУК.* – Ф. 712 – Оп. 3 (1869 р.) – Од. зб. 54. Указы Св. Правительствующего Синода. – 136 арк.
16. *ЦДІАУК.* – Ф. 712 – Оп. 3 (1869 р.) – Од. зб. 92. Дело о доставлении сведений о Болгарах, Сербях и о выдаче им денег на содержание и другие надобности. – 82 арк.
17. *Ципляк Н. О.* Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 19 с.
18. *Шун Н. А.* Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К.: УАЗТ, 2004. – 100 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бідун Юрій Володимирович – аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Ю. В. Бідун

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

ОСОБЕННОСТИ ПРИЁМА УЧЕНИКОВ В КИЕВСКУЮ ДУХОВНУЮ СЕМИНАРИЮ В ПЕРИОД УТВЕРЖДЕНИЯ НОВОГО СЕМИНАРСКОГО УСТАВА 1867 ГОДА

(конец 60-х гг. XIX в.)

В статье рассматриваются особенности набора новых студентов в Киевскую духовную семинарию по богословским школам Киевской епархии. Процедура приема в Киевскую духовную семинарию началась еще до нового учебного года. Автор статьи выявил отклонение от устава семинара 1867 года.

Основным стимулом для поступления и обучения в киевских и других семинариях украинских губерний была возможность поступления в государственные учреждения и удержания под стражей. А это означало, что часть расходов несла государство. Многие ученические просьбы об их усыновлении поступили в семинарию в середине учебного года. Обычно они сопровождались отказом. Было также установлено, что частые попытки были предприняты, чтобы вернуться в учебное заведение.

Значительное внимание уделено характеристике приема иностранцев в Киевскую духовную семинарию. Иностранцы православного вероисповедания имели очень сильные привилегии по сравнению с другими участниками вступлений. Государство выделяло на их содержание 200 рублей серебра на человека в год. Это значительные средства для того времени. Документы свидетельствуют о том, что защита и покровительство иностранных учеников наблюдается на всех уровнях церковных и светских властей.

Ключевые слова: *церковь, духовное воспитание, священники, семинария, киевская духовная семинария.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Бидун Юрий Владимирович – аспирант кафедры истории Украины Национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (г. Киев, Украина).

Yu. V. Bidun

National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov

**FEATURES OF ADMISSION OF STUDENTS
TO THE KIEV THEOLOGICAL SEMINARY IN THE PERIOD OF APPROVAL
OF THE NEW SEMINARY STATUTE OF 1867**

(the end of the 1960's.)

The article deals with the peculiarities of the recruitment of new students in the Kyiv Theological Seminary on theological schools of the Kyiv diocese. The procedure for admission to the Kyiv Theological Seminary began before the new academic year. The author of the article revealed deviation from the seminar statute of 1867.

The main stimulus for entering and studying in the Kyiv and other seminaries of Ukrainian provinces was the possibility of entry into state and semi-custodial retention. And this meant that a portion of the costs was borne by the state. Many students' requests for their adoption came to the seminary in the middle of the school year. Usually they were accompanied by a refusal. It was also found that frequent attempts were made to re-enter the educational institution.

Considerable attention is paid to the characterization of the reception of foreigners in the Kyiv Theological Seminary. Foreign entrants of the Orthodox religion had very strong privileges compared to other entrants. The state allocated for their maintenance for 200 rubles of silver per person per year. These are significant funds for those days. The documents testify that protection and patronage over foreign pupils is observed at all levels of church and secular authorities.

Key words: church, spiritual education, priests, seminary, Kyiv theological seminary.

REFERENCES

1. **Borysenko V. I.** Borotba demokratychnykh syl za narodnu osvitu na Ukraini v 60–90-kh rr. XIX st. / AN URSS Instytut istorii. – K.: Naukova dumka, 1980. – 155 s.
2. **Rozhko V. Ie.** Dukhovni pravoslavni osviti zaklady Volyni X–XX st. – Lutsk: Media, 2002. – 280 s.
3. **Meshkovska S. I.** Svitskyi komponent pravoslavnoi dukhovnoi osvity v Rosiiskii imperii (1857–1884 rr.): avtoref. dys. na zdobuttia naukovoho stupenia kand. ist. nauk / S. I. Meshkovska – Kharkiv, 2004. – 21 s.
4. **Pererva V. S.** Tserkovni shkoly v Ukraini (kinets XVIII–XX st.): zabutyi svit. T. 1. Zahalna chastyna. – Bila Tserkva: Oleksandr Pshonkivskyi, 2014. – 574 s.
5. **Stepanenko H. V.** Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) Avtef. kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2002. – 23 s.
6. **Cerhiienko A. A.** Tserkovni reformy v Rosiiskii imperii druhoi polovyny XIX st.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 – vsesvitnya istoriia; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2011 – 235 s.

7. **Fedorenko S. A.** Osvitnia diialnist dukhovenstva Poltavskoi yeparkhii (XIX – pochatok XX st.): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy; Cherkas. nats. un-t im. B. Khmelnytskoho. – Cherkasy, 2008. – 278 s.
8. **Polnoe** sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyu. Sobranie vtoroe. – T. XLII (Otdelenye pervoe): 1867. – № 44571 – SPb.: Tipohrafiia II Otdeleniya Sobstvennoi E. Y. V. Kantseliaryy., 1871 h.
9. **Tsentrалnyi** derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali – TSDIAUK). – F. 712. – Op. 3. (1868 r.). – Od. zb. 1. Zhurnaly pedahohycheskoho sobranyia. – 149 ark.
10. **TSDIAUK.** – F. 712. – Op. 3 (1868 r.). – Od. zb. 14. Ukazy y tsyrkuliary Sv. Synoda, a tak zhe y kopyy s nykh. – 76 ark.
11. **TSDIAUK.** – F. 712. – Op. 3 (1868 r.). – Od. zb. 17. Delo ob uvolnenyy yz Semynaryy y uchylshch ob obratnom pryniatyy v Semynaryiu y o peremyshtchenyy v druhye ynoeparkhialnye zavedenyia. – 95 ark.
12. **TSDIAUK.** – F. 712. – Op. 3 (1869 r.). – Od. zb. 1. Uchylshchnye zhurnaly. – 148 ark.
13. **TSDIAUK.** – F. 712. – Op. 3 (1869 r.). – Od. zb. 18. O pryniatyy uchenykov Semynaryy na kazennoe y polukazennoe soderzhanye. – 310 ark.
14. **TSDIAUK.** – F. 712. – Op. 3 (1869 r.). – Od. zb. 53. Proshenyia s dokumentamy uchenykov Semynaryy o pryniatyy ykh v nysshee otdelenye. – 249 ark.
15. **TSDIAUK.** – F. 712. – Op. 3 (1869 r.). – Od. zb. 54. Ukazy Sv. Pravytelstuiushcheho Synoda. – 136 ark.
16. **TSDIAUK.** – F. 712. – Op. 3 (1869 r.). – Od. zb. 92. Delo o dostavlenyy svedenyi o Bolharakh, Serbakh y o vydache ym deneh na soderzhanye y druhye nadobnosty. – 82 ark.
17. **Tsypliak N. O.** Chernihivska dukhovna seminariia u sotsiokulturnomu ta hromadskomu zhytti Pivnichnoho Livoberezhzhia (kinets XVIII – pochatok XX st.): avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenia kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy; Chernihivskiyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. T. H. Shevchenka. – Chernihiv, 2012. – 19 s.
18. **Shyp N. A.** Suspilno-politychne i dukhovne zhyttia ukraintsiv u skladi Rosiiskoi imperii (XIX st.). – K.: UAZT, 2004. – 100 s.

ABOUT THE AUTHOR

Bidun Yuri Volodymyrovych – Postgraduate Student of the Faculty of Historical Education of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov (Kyiv, Ukraine).

УДК 94(477.65)"1919/1920"

В. В. Грінченко

*Високобайрацький навчально-виховний комплекс
Кропивницької районної державної адміністрації Кіровоградської області*

В. Г. Грінченко

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

ЦЕНТРАЛЬНА УКРАЇНА У СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ ПЕРШОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ УНР

У статті розкриваються окремі обставини з історії рейду з'єднань Армії Української Народної Республіки у ворожому тилу (грудень 1919 – травень 1920 рр.), відомого як Перший Зимовий похід Армії УНР, що відображені у спогадах його учасників. Йдеться про характеристику ними настроїв місцевого населення, пропагандистську діяльність серед нього, різнопланову допомогу, яка надавалася населенням українському війську під час походу. Аналізуючи мемуари, автори статті звертаються переважно до подій, які відбувалися на території сучасних Кіровоградської та Черкаської областей.

За матеріалами спогадів можна відзначити загалом прихильне ставлення з боку українського населення до учасників походу, розуміння сутності їхньої місії, зумовлених обставинами партизанських методів боротьби у ворожому тилу. Вміщені свідчення, які відображають зміст агітаційно-інформаційної роботи представників уряду УНР і загалом українського війська серед населення, зростання національно-державницької свідомості селянства, співпрацю з місцевими повстанськими загонами. Поряд з цим констатуються байдужість і брак очікуваної активності з боку частини українського населення й загалом безпідставні настрої недовір'я і страху з боку єврейської громади.

Наголошується, що у досягненні успішних результатів цього рейду українського війська по тилах білогвардійської і Червоної армій своє досить вагоме значення мала та підтримка, яку учасникам Першого Зимового походу надавало місцеве населення, в тому числі й на території Центральної України.

Ключові слова: *Армія УНР, Перший Зимовий похід, Центральна Україна, спогади, пропагандистська діяльність, настрої населення, допомога армії.*

Першим Зимовим походом Армії УНР прийнято називати рейд з'єднань Армії Української Народної Республіки по тилах радянських і білогвардійських військ, який тривав з 6 грудня 1919 року по 6 травня 1920 року. Головним його завданням було збереження армії на українській території, у ворожому тилу, шляхом партизанських дій.

Походу українських національних сил передувала дуже складна для них ситуація, що склалася на листопад 1919 року – так званий “трикутник смерті”. Знекровлена попередніми боями та пошестю тифу Армія УНР виявилася затиснутою між денікінською, польською та Червоною арміями. Під її контролем залишалася лише невелика територія в районі міста Любар на Житомирщині. Це зробило неможливим продовження боротьби регулярними військовими силами.

На початку грудня 1919 року в Новій Чорторії відбулася нарада представників українського уряду та вищого командування армії, яка ухвалила рішення ліквідувати регулярний фронт, вийти у ворожий тил і розпочати партизанську війну разом із повстанськими загонами. 5 грудня 1919 року у наказі по війську Головний Отаман Симон Петлюра оголосив про призначення отамана Михайла Омеляновича-Павленка командувачем Дієвої армії УНР. Загальна чисельність армії, частини якої були зведені в чотири групи, становила близько 10 тисяч вояків (з них боєздатних – лише 3 – 3,5 тисячі) [2, с. 170].

Загалом рейд Армії УНР в запіллі Добровольчої та Червоної армій тривав 180 днів. “Запілля” в термінології того часу – це тил (“поле” – це фронт, “передпілля” – смуга перед фронтом у напрямку до супротивника). За цей час Дієва армія УНР пройшла біля 2,5 тисячі кілометрів [2, с. 170]. Її маршрут пролягав по територіях сучасних Житомирської, Вінницької, Київської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей.

Першому Зимовому походу присвячене досить широке коло праць мемуарного характеру, написаних його безпосередніми учасниками [1; 3; 5; 6; 7; 8; 10; 13; 14; 15; 19; 20; 21 та ін.]. Викладені у них факти використовувалися різними авторами в дослідженнях узагальнюючого, комплексного або ж більш конкретного характеру [4; 9 та ін.], у тому числі і в останні роки [2; 11; 12; 16; 17; 18; 22; 23; 24 та ін.]. Зміст і обсяг наявних публікацій зумовлює можливість подальшого висвітлення подій Першого Зимового походу Армії УНР, зокрема, в різноманітні його змістовних та регіональних проявів.

Базуючись на спогадах учасників Першого Зимового походу та звертаючись переважно до подій, які відбувалися на території Центральної України – сучасних Кіровоградської і Черкаської областей, ми намагалися висвітлити наступні аспекти: 1) настрої на місцях і пропагандистську роботу представників уряду УНР та загалом українського війська серед населення; 2) різнопланову допомогу учасникам походу з боку місцевого населення. Зазначені аспекти дослідження досить тісно переплітаються між собою, тому вести мову про них доцільно комплексно, спираючись на конкретні факти із спогадів учасників походу, їхні аналітичні судження.

Полковник Армії УНР Василь Задояний, оцінюючи у своїх спогадах значення Першого Зимового походу, наголошував, що чогось схожого до нього складно знайти в історії. Хіба що похід Гарібальді, який на його думку, мав певні риси подібності до походу українських дивізій у запілля ворога. Рейди ж генералів російської Добровольчої армії Мамонтова і Шкуро, за його словами, не йдуть в порівняння з Зимовим походом, бо це були звичайні кавалерійські випадки, які хоча й заходили далеко в запілля ворога, проте вони забезпечувались суцільним фронтом регулярного війська, що наступало позаду них. А тут ціла армія пішла в запілля, – власне, запілля перестало існувати [6, с. 23].

Протягом всього рейду запіллям ворожих армій українське військо проводило пропагандистську діяльність серед місцевого українського населення. Необхідність цього зумовлювалась інформаційною блокадою з боку і білогвардійців і більшовиків, поширенням чуток, що Армії УНР вже не існує, а ті військові угруповання, які видають себе за неї – це звичайні озброєні банди, які загрожують життю та майну пересічних українців.

Перед початком походу прем'єр УНР Ісак Мазепа призначив кількох політичних референтів до військових частин (П. Феденка, М. Левицького, М. Гарасима, В. Скляра, Загурського, Ю. Чубука та В. Совенка). Було ухвалено, що уряд перебуватиме окремо від армії, але делегує до кожної дивізії своїх політичних референтів, які мали проводити агітаційну роботу серед населення і підтримувати зв'язок з урядом [9, с. 326].

Сотник Армії УНР Михайло Гарасим, призначений політреферентом до Київської дивізії під командуванням Юрка Тютюнника, згадував як вони працювали: “Ми мали свою повозку, запряжену двома кіньми, і вдвох заїжджали до найближчого села; один з нас залишався у першому селі, другий їхав до наступного села, перший після мітингу переїздив до третього села (його підвозив туди селянин), другий власним запрягом заїздив до села четвертого, в якому ми обидва звичайно ночували. Наступного дня ми в той самий спосіб обслуговували дальші чотири місцевості. Селяни сходилися на мітинг без жодних запрошень чи оголошень, бо вістка, що по селах їздять “оратори” Петлюри (так вони нас часто називали) розходилася блискавкою по довколишніх місцевостях, а то й повітах, і всі села хотіли, щоб ми до них з доповідями завітали... Говорили ми по три-чотири, а той п'ять годин, залежно від часу й погоди, бо ми були молоді, мали силу й наснагу до цього, а велика кількість слухачів нас до того заохочувала” [3, с. 140].

Свої доповіді референти розпочинали часто із тривалого історичного екскурсу, ще від княжої доби. Проводили паралелі між минувшиною й теперішнім часом, вказували на помилки попередників та на теперішні суперечності. У своєму кінцевому слові закликали до єдності, до боротьби за свою самостійну державу, наголошували, що коли українська армія знову утворить регулярний фронт, і її командуючим буде даний наказ поповнити ряди українського війська, щоб ніхто із молодих не вагався цей наказ виконати [див. 3, с. 140–142].

Командуючий Михайло Омелянович-Павленко висвітлюючи у своїх мемуарах агітаційно-інформаційні завдання, які виконувала його армія, констатує, що призначені урядом політичні референти “розвинули свою працю з більшою інтенсивністю”, скликаючи громадські сходки та висвітлюючи “перед масами справу й сучасне становище” [14, с. 48].

Якщо ж поточна ситуація не дозволяла політреферентам проводити більш масштабну роботу, то вони верхи на конях нашвидку відвідували придорожні села, коротко спілкувалися із тими, хто зустрічався їм на шляху, передавали їм листівки для розповсюдження між селянами і їхали далі. Свої ґрунтовні виступи перед населенням референти проводили, як правило, поза розташуванням військових частин, бо в місцях їхнього постю “кожний вояк, старшина чи рядовий були інформаторами та пропагаторами справи, кожний по своїй силі та знанню” [3, с. 142].

Генерал-хорунжий Армії УНР Михайло Крат згадує, що в кожній хаті, де бодай на годину ступив козак під час походу, велися відповідні роз'яснювальні розмови. Запитання до них в місцях постю розпочиналися приблизно так: “Дозвольте, пане старший, чи товариш, вибачайте, не знаю як вас називати, поспитати, якої саме ви банди будете, та яка ваша платформа?” [8, с. 33]. А ось

як він переказує фрагмент напевно досить характерного діалогу господаря пересічної селянської сім'ї з українськими вояками, що завітали до їхнього дому.

“ – Так оце значить, ви свої. Стоятимете у нас три дні. Ну то добре, ні про що не піклуйтеся, в кожній хаті їсти дістанете і для козаків, і для коней. Можете відпочивати спокійно, комуни близько немає, зв'язкові є, вони дали б знати. Варти теж не виставляйте, будемо ми вас охороняти, у нас зброї досить. Будьте спокійні, ви ж наші гості, “свої” [8, с. 33–34].

Коли північна група Армії УНР – Київська дивізія, яку очолював отаман Юрко Тютюнник, зайняла Умань, там було видано п'ять номерів газети “Україна”, загальною кількістю близько 20 тисяч примірників. А ще було видруковано близько 200 тисяч листівок під назвами “Селяни”, “До інтелігенції України”, “Офицерам, казакам и солдатам Добровольческой Армии” [19, с. 101]. Михайло Гарасим згадує, що редактором газети був політреферент Чубук, журналіст за фахом, а тексти листівок укладав сам Тютюнник, що “був до цього великим майстром” і наголошує, що в районі Умані і його околиць вони проводили свою пропагандистську роботу “з великим успіхом” [3, с. 142].

Після зайняття українською армією Канева там було видруковано ще біля 200 тисяч листівок, а після здобуття Черкас їх додалося ще близько 250 тисяч [19, с. 125–126]. Потреба в таких листівках відчувалася досить гостро. Їхній зміст, за словами Юрка Тютюнника, “складався так, щоби вибити ґрунт з-під ворожої агітації, котру проводили білі і червоні росіяни” [19, с. 101].

Полковник Василь Задояний у своїх спогадах наголошував, що Перший Зимовий похід “спричинився до значного піднесення національної свідомости серед широких мас української людности”. Завдяки йому так зване “белое движение” – реставраційний єдиноділимський рух – був остаточно скомпрометований. Українське населення остаточно пізнало всю облуду тих гасел, що їх несла армія Денікіна. Українські частини населення зустрічало з радістю, як своє військо і свою владу [6, с. 23].

Майор Фотій Мелешко, згадуючи перебування на Херсонщині в селі Масляниківка [поблизу Єлисаветграда – В. Г.] саме на Свят-Вечір, коротко передав суть розмови з гостинною селянською родиною.

“ – Люди хотять, щоб була Україна. Все про Петлюру говорять. Бачили ми большевиків, бачили махнівців, тепер дивлюсь на денікінців – не підходящі для нас, бо все це чужі люди. А от ви наче рідні брати. То ж ми собі й думаємо, що один Петлюра нам добра бажає, коли з ним ідуть такі люди, як ви.

У кожному селі, від кожного нашого селянина ми чули такі чи подібні слова. Отже національно-державницька свідомість народу під кінець 1919 року цілком дозріла” [10, с. 150–151].

Під час Зимового походу Армія УНР підтримувала активні контакти з місцевими повстанськими загонами, що виявляли свою прихильність до відновлення незалежної української держави. Співпраця з ними була дуже важливою для здійснення деяких успішних воєнних операцій, зокрема, для взяття Умані і Балти. Повстанське угруповання отамана Андрія Гулого-Гуленка, яке мало значні сили, на початку 1920 року влилося до складу Запорізької дивізії Дієвої армії УНР, яку він же і очолив. Його повстанці склали в цій дивізії “окремий курінь Низових Запорожців” [13, с. 39].

Співпраця з повстанцями посприяла зміцненню національних ідей в самому українському війську, його духовному єднанню з селянством. Командуючий Михайло Омелянович-Павленко з цього приводу писав: "...опинившись в самому серці України, армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видала; також армія відчула, що маса дивиться на неї як на свою оружну силу – крім назви "петлюрівці" часто-густо можна було вже чути ще назви "українці", "наше військо", бо, зрештою, не було вже родини, яка б так чи інакше не була зв'язана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалічений, перебував як інвалід вдома, немало було і таких вояків, яких доля була цілком невідома і т. п.

Присутність у війську українському священників і щире виконання релігійних треб також дуже імпонувало селянським масам: можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналися в загальній журбі про долю рідного краю; при похоронах забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село – всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням духу відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було єднання. На крові та сльозах зміцнялася козацька й селянська думка – прокльони і заклики до помсти змішувались салютаційними сальвами та співом гімну "Ще не вмерла Україна".

Нарешті українська мова, що все лунала у війську, єднала його з суспільством" [14, с. 47].

Один із політреферентів Армії УНР Панас Феденко, описуючи своє короткочасне перебування на початку 1920 року у селі Витутові (нині село Брід Первомайського району Миколаївської області – В. Г.) зазначав: "І досі згадую довір'я, з яким ставилася людність до нас, коли ми казали, що шукаємо українського війська: нас приймали як дорогих гостей, годували й напували і питалися, коли "настане Україна" [21, с. 54].

Зустрічаючи в ході рейду прихильне ставлення селян-українців, чому, зокрема, немало посприяла і роз'яснювальна робота, українське командування вирішило хоча б на короткий час перенести військові дії й на територію Лівобережжя. Однак тут його сподівання себе не виправдали. Описуючи реакцію населення тодішньої Полтавської губернії на прибуття українських підрозділів, командуючий Михайло Омелянович-Павленко констатував брак очікуваної активності: "Щодо відношення населення до нас, то воно було якесь загадкове: ворожнечі не було, але й не було широкій відвертості – можна було сказати, що людність придивлялася до нас, щоб пізнати як слід. Людність не була прихильною ні до червоних, ні до добровольців" [14, с. 79]. У своєму листі до Симона Петлюри він зазначав: "На Полтавщині помічається сильний вплив більшовизму, чому населення відноситься до нас байдуже" [цит. за 17, с. 147].

Перебування українських частин на Лівобережжі у лютому 1920 року відзначалося серйозними боями, зокрема, за місто Золотоношу. Виявилось також намагання командування червоних притиснути їх до Дніпра. Через те, пробувши на Лівобережжі лише кілька днів, українська армія змушена була повернутися на правий берег Дніпра.

Командарм Михайло Омелянович-Павленко згадує в позитивному плані тодішню Херсонську губернію, територією якої проходив рейд його групи:

“З національного боку Херсонщина значно пішла вперед. Енергійна діяльність просвіт, українізовані школи, гімназії, національні театри і нарешті чимала кількість охочих козаків із Херсонщини свідчили про розуміння й зацікавлення маси національною справою. Населення добре ставилося до нашого козацтва, харчувало нас, охоче продавало коней. У розмовах нас називали “своїми” [14, с. 115].

Він же наводить показовий, на нашу думку, факт, який припав на дні великодніх свят 1920 року під час перебування Запорізької дивізії на території сучасного Бобринецького району. Перед святами більшовики оголосили “тиждень червоноармійця”, і селяни мусили на це відреагувати та знести досить значні податки. Так сталося, що це співпало якраз із часом перебування української армії на Бобринеччині і замість червоноармійців все це потрапило до їхніх рук. Однак місцеве населення не жалкувало за цим, хоча й було впевнене, що після відходу українських частин селянство буде примушене платити ці податки вдруге [13, с. 116].

Хорунжий Артем Зубенко, який брав участь в Першому Зимовому поході у складі Запорізької дивізії Армії УНР, згадуючи про ці ж події зазначає: “В м. Бобринці було забрано до 40 000 пудів зернового фуражу, зібраного комуністами з селян, так само як і в селах навколо Бобринця. Увесь хліб був розділений поміж селянами, а фураж поділено поміж частинами” [7, с. 54].

Сотник Михайло Гарасим описує ще один цікавий факт з цього ж регіону і з цього ж періоду. Українська армія розташувалася на захід від станції Долинська в районі великих сіл, щоб відсвяткувати великдень. Селяни з власної ініціативи навезли велику кількість святкового їства. Та не встиг священник посвятити Божі дари, як розвідка донесла що з трьох сторін – Єлисавету-Знам’янки, Кривого Рогу та Миколаєва наближається ворог. Слід було терміново рушати далі, щоб не потрапити в оточення. “Їстиво селяни допомогли скласти на обозні вози, і армія рушила без паніки, але поспішним маршем” – зазначає автор [3, с. 143].

У продовольчому забезпеченні Армія УНР повністю залежала від місцевого населення. “Ніяких кухонь у нас я не бачив у Зимовому поході, – згадував сотник Валентин Сім’янців. – Все діставали від наших людей і їжу для нас, і фураж для коней. Села поповнювали й недостачу в набоях і рушницях, коли ми не могли “дістати” цього від червоних [15, с. 222]. Командуючий Михайло Омелянович-Павленко констатував, що загалом “труднощів з харчуванням не було, бо село охоче годувало козаків по три-чотири доби й уже після того тільки починало цікавитися, чи хутко козаки мають рушати далі” [14, с. 35].

Однак це не означає, що в українських частин не було проблем з продовольством. Бували дуже скрутні ситуації. Про одну з них згадувала представниця Червоного Хреста Олена Федак-Шапарович, яка деякий час перебувала у військовому підрозділі, яким командував Юрко Тютюнник, і тут же знаходилась його дружина Віра (була сестрою-жалібницею) та їхня дворічна донька Оля. “Відчуваємо однак голод. Якийсь козак ходить поміж підводами й просить шматок хліба, бо улюблена всіма маленька Оля плаче з голоду – донечка отамана” [20, с. 233; 22, с. 31].

Окрім продовольчого забезпечення дуже важливу роль відіграло місцеве населення у допомозі хворим військовим. Дещо підлікувавшись, вони поверталися в стрій української армії, яка для цього відповідним чином коригувала свій напрям руху. Хорунжий Артем Зубенко згадував, що армія мала повертати на захід тими

ж дорогами, по яких уже йшла на схід, в основному для того, щоб забрати хворих старшин і козаків, яких залишили по селах під опікою місцевого населення, і наголошував: “Це був час, коли або зовсім не було, або було лише дуже мало таких, хто б в армії був цілком здоровий. Щоправда, тиф тоді почав ніби трохи вщухати, але від великого холоду та стужі люди, на загал зле одягнуті й обуті, сильно простужувалися...” [7, с. 48–49].

Через безупинні марші, повний брак ліків та медичного персоналу українські частини мали значні проблеми з кінним складом армії, який практично звівся нанівець. Для протидії кінським пошестям активно використовувались місцеві ветеринарні пункти. У поповненні армії кіньми теж дуже допомагало місцеве населення. Денікінці при відступі залишили чимало тимчасово знесилених коней, і селянство, очікуючи реквізицій з боку червоних, згадував Михайло Омелянович-Павленко, “приводило все це до нас на продаж. З прибуттям нашої частини в село на постій, там розпочинався справжній кінський ярмарок” [14, с. 35]. Він же зазначає, що через нестачу грошей досить часто для розрахунків з місцевим населенням використовувалися цукор і спирт, яких “під той час на Україні було досить (на самому тільки Перегонівському заводі [нині у Голованівському районі Кіровоградської області – В. Г.] малося 200 тисяч пудів), а селянам того й другого завжди бракувало” [14, с. 35].

Командир 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР Петро Дяченко, згадуючи перебування свого підрозділу в районі Умані, зазначав: “2 січня 1920 р. ми затрималися в с. Небелівка. ... Зі штабу армії я отримав наказ, щоб з найближчих цукроварень взяти 500 пудів цукру та виміняти на гроші. Частину цукру, до 100 пудів, продано в м. Торговиці, а решта лишилась при полку. З того часу полк годував коней і людей за цукор. Селяни охоче брали цукор, але полк вже не мав свободи рухів, бо табір збільшився на 50 возів” [5, с. 55].

Найтяжчим питанням для українського війська під час Першого Зимового походу, – констатував Михайло Омелянович-Павленко, – було озброєння армії, бо селянство дуже неохоче віддавало зброю, пов’язуючи з нею всі свої надії [14, с. 35]. “Села мали зброю приховану, розставаться з нею не хотіли. При всій прихильності, помочі, жертвенності глибоко вкорінилось в селянській психіці почуття власності та обережності”, – наголошував сотник Армії УНР Никифор Авраменко [1, с. 326].

В цьому плані від перебування полку Чорних Запорожців 19 січня 1920 року в селі Казавчин (нині у Гайворонському районі Кіровоградської області) у сотника Армії УНР Бориса Монкевича залишилися загалом невеселі спогади: “Водохреща. Полк залишився на переднівку. З усіх боків чути стрілянину, мов бійка, але то селяне на Йордані стріляють з рушниць. Молодь уся озброєна добрими рушницями, а у війську недохват зброї, набоїв, людей... Недобре почуття охоплювало душу гляючи на цих темних, покалічених революцією людей” [13, с. 23].

Поряд з цим у мемуарах учасників Першого Зимового походу також є цікаві факти про допомогу, яку надавало місцеве населення у питаннях, пов’язаних зі зброєю. Зокрема, той же Борис Монкевич засвідчує, що 25 січня 1920 року у Вільшанці селяни допомогли їм витягти з річки Синюхи гармату, яка провалилася під лід. “Прорубали лід до самого берега, – пише він, – і при помочі селян притягли гармату по дну річки” [13, с. 25]. А Михайло Омелянович-Павленко наводить факт,

коли у боях під Тальним на Черкащині українські частини, через пошкодження коліс гармати та невилазну багнюку, під напором ворожої кінноти мусили залишити одну гармату. Селяни відразу прийшли армії на допомогу, відбили у ворога гармату, запрягли у власні коні й доставили до штабу армії [43, с. 22].

Збереглися окремі цікаві свідчення про культурницькі заходи, які українське військо організувало під час походу спільно з місцевим населенням. Командир кінного полку Чорних запорожців Петро Дяченко, описуючи зустріч Різдва у Голованівську, згадує, як “наказав покликати до штабу жидівського старосту, а також голову аматорського гуртка, запропонував старості приготувати вечерю для старшин, а другому – виставу для старшин і козаків. Обидва погодилися. Витрати покриємо цукром” [5, с. 55]. А ще козацькі старшини розвезли запрошення місцевій інтелігенції відвідати виставу “Жидівка-вихристка”, і на ній “перші ряди були заповнені місцевими родинами вперемішку з нашими старшинами. Про неспокійний час пригадували важкі кулемети при вході та вартова сотня в повній готовності” [5, с. 55]. Після закінчення вистави старшини запросили деякі родини та артисток до спільної вечері. “Гості з цікавістю та й недовірою дивилися на нас, – пише Дяченко, – але розігріли горілка і гостинність господаря, і загальні веселощі швидко запанували. Вечеря скінчилась під ранок” [5, с. 55].

Ставлення до українського війська з боку єврейського населення було неоднозначним. Юрко Тютюнник у своїх спогадах констатує, що “армія принципово однаково ставилась до громадян України, якої б вони не були нації: злочин, вчинений ким би то не було, карався безоглядно” [19, с. 137]. При цьому він зазначає: “Однак росіяни, особливо червоні, провокували нашу армію зо всіх сил. ... Провокаційним шляхом ширився між жидівським населенням невинуватий жах перед українським військом. Доходило до того, що старшим командуючим доводилося розшукувати жидівського рабина, щоби передати йому про дійсне ставлення війська до населення” [19, с. 137–138]. Тютюнник згадував, як йому довелося 6 березня 1920 року говорити перед цілою єврейською громадою Голованівська, і лише через декілька годин після розташування частин на вулицях містечка з’явилося єврейське населення. Таке недовір’я і страх, наголошував він, базувались тільки на провокаційних чутках, і шкодили обом сторонам. Як правило, в місцях постою ставлення з боку єврейської громади до українського війська через деякий час вже покращувалося, особливо коли воно наймало містечкових майстрів, щоби перекувати коні, полагодити зброю, пошити одяг тощо [19, с. 138].

Однак у спогадах різних учасників Першого Зимового походу все ж можемо бачити констатацію непростих стосунків українського селянства з єврейським населенням та вказівку на причини цього. Про це, зокрема, пише і сам Тютюнник: “... велика кількість жидівської молоді служила у червоних росіян і, виконуючи обов’язки катів, творила ворожнечу до себе в широких масах населення” [19, с. 138]. А сотник Борис Монкевич зазначає, що селяни були дуже незадоволені єврейським населенням, яке брало “широку участь в комуністичному рухові”, і згадує, як одного разу його командир прохав штаб дивізії перевести полк Чорних Запорожців на постій в інше місто, бо боявся погрому, оскільки негативне ставлення селянства до євреїв передавалось козакам [13, с. 49].

За таких непростих обставин особливо примітними й показовими є факти рішучого перешкоджання антисемітським настроям, які мали місце в українському

війську. Так сотник Никифор Авраменко який виконував обов'язки коменданта у зайнятому українською армією Бобринці, став свідком знуцання козака Нестора Галайденка (що мав славу одного з найвідважніших у своєму полку) над представником місцевої єврейської громади (він верхи на коні гнав того по вулиці із налігачем на шиї). Комендант вступився – зупинив козака, роззброїв його, відібрав коня, й наказав дати двадцять п'ять ударів нагайкою [1, с. 334].

Маючи потім непросту розмову з Петром Дяченком, командиром полку Чорних запорожців, який “категорично потребував повернути коня і зброю та грірко нарікав за покалічення бойового козака за якогось жида”, комендант не відступив від своєї принципової позиції, заявивши: “Коли трапиться подібний випадок як тепер – буду розстрілювать” [1, с. 334]. На слова Дяченка “Ти якийсь жидівський оборонець!” Авраменко відповів “Хай і так буде. Вони тоже люди, а обижають їх, хто хоче” [1, с. 334]. У своїх спогадах Авраменко зазначає, що після цієї розмови скінчилось його приязне відношення до Дяченка, а за ним самим закріпилось насмішкувате прізвисько “жидівський батько”, яке однак його не ображало [1, с. 335].

Отже, за матеріалами спогадів можна відзначити загалом прихильне ставлення з боку українського населення до учасників походу, розуміння сутності їхньої місії та зумовлених обставинами партизанських методів боротьби у ворожому тилу. В мемуарах відображені успішні форми агітаційно-інформаційної роботи представників уряду УНР та загалом українського війська серед населення, тенденції щодо зростання його національно-державницької свідомості, факти співпраці з місцевими повстанськими загонами. Поряд з цим констатуються байдужість та брак очікуваної активності з боку частини українського населення й загалом безпідставні настрої недовір'я і страху з боку єврейської громади.

Перший Зимовий похід Армії УНР оцінюється нині дослідниками як героїчна сторінка воєнного мистецтва періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні, а ще як одна із найбільш успішних військових кампаній в українській історії. Було збережене ядро української армії для подальшої боротьби, вдало застосовані партизанські методи у протистоянні з переважаючими силами ворога. Похід сприяв поширенню селянських повстань, засвідчив силу духу війська в боротьбі за українську державність [2, с. 170; 23, с. 181]. У досягненні цих результатів досить вагому роль відіграла підтримка, яку учасникам Першого Зимового походу надавало місцеве населення, в тому числі й Центральної України, і це дістало своє відображення та належну оцінку в їхніх мемуарах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Авраменко Н.* Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. – 456 с.
2. *Буравченков А. О.* Перший Зимовий похід Армії УНР 1919–1920 / Енциклопедія історії України. – Т. 8. Па–Прик. – К.: Наук. думка, 2011. – С. 170.
3. *Гарасим М.* Мене захопив Зимовий Похід / У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР. 1919–1920 / Під ред. М. Крата, Ф. Грінченка. Нью-Йорк: [Накладом Орден. Ради Ордена Залізного Хреста Армії УНР], 1973. – С. 140–143.
4. *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с.
5. *Дяченко П. Г.* Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.

6. **Задояний В.** Зимовий Похід Дієвої Армії УНР в запілля ворога з 6.12.1919 до 6.5.1920, його моральні і матеріальні бази / У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР... – С. 23–28.
7. **Зубенко А.** В 40-ві роковини Зимового Походу (витяг) / У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР... – С. 48–57.
8. **Крат М.** Як то було в Зимовому Поході / У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР... – С. 31–35.
9. **Мазена І.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
10. **Мелешко Ф.** Різдво 1919 року / У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР... – С. 149–155.
11. **Мельниченко В. М.** Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.: навч. посібн. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г. – 2016. – 200 с.
12. **Митрофаненко Ю.** Український антибільшовицький рух на Кіровоградщині (1918–1940-і рр.) // Український визвольний рух / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр дослідж. визв. руху. – Львів, 2013. – Збірник № 18. – С. 84–96.
13. **Монкевич Б.** Чорні Запорожці: Зимовий похід і остання кампанія Чорних Запорожців. – Львів: Добра книжка, 1929. – 162 с.
14. **Омелянович-Павленко М.** Зимовий похід. – Каліш: Друкарня вид-ва “Чорномор”, 1934. – 192 с.
15. **Сім'янцив В.** Постачання і поповнення / У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР... – С. 222–223.
16. **Слюсаренко П. М.** Дієва армія Української Народної Республіки в Першому Зимовому поході // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С. 47–52.
17. **Солдатенко В.** Зимовий похід Армії УНР в історіографічному зрізі (грудень 1919 – травень 1920 рр.) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2009. – Вип. 43. – С. 135–161.
18. **Стопчак М. В.** Історіографія Першого Зимового походу Армії УНР // Наук. праці істор. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2005. – Випуск ХІХ. – С. 370–376.
19. **Тютюнник Ю. О.** Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр. Спомини. – Львів: Універсум, 2004. – 192 с.
20. **Федак-Шепарович О.** З повстанцями (Спомин) / У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР... – С. 225–234.
21. **Феденко П.** Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919–1920 рр. – Нью Йорк, Джерзі Ситі: Вид. “Свобода”, 1972. – 80 с.
22. **Шатайло О.** Спадкоємці козацької слави. Біографії генералів Армії Української Народної Республіки – уродженців Черкащини. – Дрогобич: Видавн. фірма “Відродження”, 2009. – 192 с.
23. **Швидченко Т. М.** Перший Зимовий похід армії УНР в контексті національно-визвольної революції 1917–1921 роки / Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київський націон. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2016. – 223 с.
24. **Шевченко Б.** Участь полку Чорних запорожців у Першому Зимовому поході Армії УНР територією Кіровоградщини у 1919–1920 роках / Борис Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kokm.kr.ua/pdf/5.pdf>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Грінченко Віталій Вікторович – вчитель історії і географії Високобайрацького навчально-виховного комплексу Кропивницької районної державної адміністрації Кіровоградської області (м. Кропивницький, Україна).

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький, Україна).

В. В. Грінченко

*Высокобайрацкий учебно-воспитательный комплекс
Кропивницкой районной государственной администрации Кировоградской области*

В. Г. Грінченко

*Центральноукраинский государственный педагогический университет
имени Владимира Винниченко*

ЦЕНТРАЛЬНАЯ УКРАИНА В ВОСПОМИНАНИЯХ УЧАСТНИКОВ ПЕРВОГО ЗИМНЕГО ПОХОДА АРМИИ УНР

В статье освещаются отдельные аспекты рейда соединений Армии Украинской Народной Республики в тылу врага (декабрь 1919 – май 1920), известного как Первый Зимний поход Армии УНР, которые отражены в воспоминаниях его участников. Речь идет о характеристике ими настроений местного населения, пропагандистской деятельности среди него, разноплановой помощи, которая предоставлялась населением украинской армии во время похода. Анализируя мемуары, авторы статьи обращаются преимущественно к событиям, которые происходили на территории современных Кировоградской и Черкасской областей.

По материалам воспоминаний можно отметить в целом благосклонное отношение со стороны украинского населения к участникам похода, понимание сущности их миссии, обусловленных обстоятельствами партизанских методов борьбы во вражеском тылу. Помещены свидетельства, которые отражают содержание агитационно-информационной работы представителей правительства УНР и в целом украинской армии среди населения, рост национально-государственного сознания крестьянства, сотрудничество с местными повстанческими отрядами. Наряду с этим констатируются равнодушие и отсутствие ожидаемой активности со стороны части украинского населения и в целом беспочвенные настроения недоверия и страха со стороны еврейской общины.

Отмечается, что в достижении успешных результатов этого рейда украинской армии по тылам белогвардейской и Красной армий свое достаточно весомое значение имела та поддержка, которую участникам Первого Зимнего похода оказывало местное население, в том числе и на территории Центральной Украины.

Ключевые слова: *Армия УНР, Первый Зимний поход, Центральная Украина, воспоминания, пропагандистская деятельность, настроения населения, помощь армии.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Грінченко Виталий Викторович – учитель истории и географии Высокобайрацкого учебно-воспитательного комплекса Кропивницкой районной государственной администрации Кировоградской области (г. Кропивницький, Україна).

Грінченко Віктор Григорьевич – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна)

V. V. Grinchenko

*Vysoki Bayraky Educational Complex of the Kropivnitsky
District State Administration of the Kirovograd region*

V. H. Grinchenko

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**CENTRAL UKRAINE IN THE MEMOIRS OF THE PARTICIPANTS
THE FIRST WINTER CAMPAIGN OF THE UPR ARMY**

The article covers certain aspects of the raid of the Army units of the Ukrainian People's Republic in the hostile rear (December 1919 – May 1920), known as the First Winter Campaign of the UPR Army, as reflected in the memoirs of its participants. They characterise the mood of the local population, propaganda activities among them, various assistance provided to the Ukrainian army by the population during the campaign. Analyzing the memoirs, the authors of the article are mainly concerned with the events that took place on the territory of the present-day Kirovograd and Cherkasy regions.

According to the memoirs materials, one can generally note the favorable attitude of Ukrainian people towards the participants of the campaign, understanding their mission essence, conditioned by the circumstances of guerrilla methods of struggle in the enemy rear. There are testimonies that reflect the content of the propaganda and informational work of the UNR Government and of the Ukrainian army on the whole, the growth of the national-state awareness of the peasantry, and cooperation with local insurgent detachments. At the same time, there may be noted indifference and lack of probable activity on the part of the Ukrainian population and, in general, groundless distrust and fear on the part of the Jewish community.

It is noted that in order to achieve successful results of this raid of the Ukrainian army in the rear of the White Guard and Red Army, the support provided to the participants of the First Winter Campaign by the local population, including those in Central Ukraine, was of great significance.

Key words: *UNR Army, First Winter Campaign, Central Ukraine, memoirs, propaganda activities, mood of the population, assistance to the army.*

REFERENCES

1. **Avramenko N.** Spomyny zaporozhtsia: Dokumentalne vydannia. – K.: Tempora, 2007. – 456 s.
2. **Buravchenkov A. O.** Pershyi Zymovyi pokhid Armii UNR 1919–1920 / Entsyklopediia istorii Ukrainy. – T. 8. Pa–Pryk. – K.: Nauk. dumka, 2011. – S. 170.
3. **Harasym M.** Mene zakhopyv Zymovyi Pokhid / U 50-richchia Zymovoho Pokhodu Armii UNR. 1919–1920 / Pid red. M. Krata, F. Hrinchenka. Niu-York: [Nakladom Orden. Rady Ordena Zaliznoho Khresta Armii UNR], 1973. – S. 140–143.
4. **Dotsenko O.** Zymovyi pokhid (6.KhII.1919 – 6.V.1920). – K.: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2001. – 376 s.
5. **Diachenko P. H.** Chorni zaporozhtsi. Spomyny komandyra 1-ho kinnoho polku Chornykh zaporozhtsiv Armii UNR. – Kyiv: Stiks, 2010. – 448 s.
6. **Zadoianyi V.** Zymovyi Pokhid Diievoi Armii UNR v zapillia voroha z 6.12.1919 do 6.5.1920, yoho moralni i materialni bazy / U 50-richchia Zymovoho Pokhodu Armii UNR... – S. 23–28.
7. **Zubenko A.** V 40-vi rokovyny Zymovoho Pokhodu (vytiah) / U 50-richchia Zymovoho Pokhodu Armii UNR... – S. 48–57.
8. **Krat M.** Yak to bulo v Zymovomu Pokhodi / U 50-richchia Zymovoho Pokhodu Armii UNR... – S. 31–35.
9. **Mazepa I.** Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917–1921. – K.: Tempora, 2003. – 608 s.

10. *Meleshko F.* Rizdvo 1919 roku / U 50-richchia Zymovoho Pokhodu Armii UNR... – S. 149–155.
11. *Melnychenko V. M.* Cherkashchyna v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.: navch. posibn. – Cherkasy: Vertykal, vyd. Kandych S. H. – 2016. – 200 s.
12. *Mytrofanenko Yu.* Ukrainyskyi antybilshovytskyi rukh na Kirovohradshchyni (1918–1940-i rr.) // Ukrainyskyi vyzvolnyi rukh / In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Tsentr doslidzh. vyzv. rukhu. – Lviv, 2013. – Zbirnyk № 18. – S. 84–96.
13. *Monkevych B.* Chorni Zaporozhtsi: Zymovi pokhid i ostannia kampaniia Chornykh Zaporozhtsiv. – Lviv: Dobra knyzhka, 1929. – 162 s.
14. *Omelianovych-Pavlenko M.* Zymovi pokhid. – Kalish: Drukarnia vyd-va “Chornomor”, 1934. – 192 s.
15. *Simiantsiv V.* Postachannia i popovnennia / U 50-richchia Zymovoho Pokhodu Armii UNR... – S. 222–223.
16. *Sliusarenko P. M.* Diieva armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v Pershomu Zymovomu pokhodi // Voienna istoriia. – 2002. – № 5–6. – S. 47–52.
17. *Soldatenko V.* Zymovi pokhid Armii UNR v istoriohrafichnomu zrizi (hruden 1919 – traven 1920 rr.) // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen. – 2009. – Vyp. 43. – S. 135–161.
18. *Stopchak M. V.* Istoriohrafii Pershoho Zymovoho pokhodu Armii UNR // Nauk. pratsi istor. f-tu Zaporizkoho derzh. un-tu. – Zaporizhzhia, 2005. – Vypusk XIX. – S. 370–376.
19. *Tiutiunnyk Yu. O.* Revoliutsiina stykhiia. Zymovi pokhid 1919–1920 rr. Spomyny. – Lviv: Universum, 2004. – 192 s.
20. *Fedak-Sheparovych O.* Z povstantsiamy (Spomyn) / U 50-richchia Zymovoho Pokhodu Armii UNR... – S. 225–234.
21. *Fedenko P.* Mynulo pivstolittia. Zymovi pokhid Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1919–1920 rr. – Niu York, Dzherzi Syti: Vyd. “Svoboda”, 1972. – 80 s.
22. *Shatailo O.* Spadkoiemtsi kozatskoi slavy. Biohrafii heneraliv Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky – urodzhentsiv Cherkashchyny. – Drohobych: Vydavn. firma “Vidrodzhennia”, 2009. – 192 s.
23. *Shvydchenko T. M.* Pershyi Zymovi pokhid armii UNR v konteksti natsionalno-vyzvolnoi revoliutsii 1917–1921 roky / Dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.01. Kyivskyi natsion. un-t im. T. H. Shevchenka. – K., 2016. – 223 s.
24. *Shevchenko B.* Uchast polku Chornykh zaporozhtsiv u Pershomu Zymovomu pokhodi Armii UNR terytoriiu Kirovohradshchyny u 1919–1920 rokakh – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kokm.kr.ua/pdf/5.pdf>

ABOUT THE AUTHORS

Grinchenko Vitaliy Viktorovich – Teacher of History and Geography of the Vysoki Bayraky Educational Complex of the Kropivnitsky District State Administration of the Kirovograd region (Kropyvnytskyi, Ukraine).

Grinchenko Viktor Hryhorovich – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 930(477)“1918”

В.М. Щербатюк

*Національна академія внутрішніх справ***МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ
ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ****(до 100-річчя події)**

У статті висвітлено стан дослідження Звенигородського збройного повстання 1918 року на основі аналізу сучасного дискурсу проблеми повстанства в радянській історіографії та причин фальсифікації історичних подій у працях радянських істориків, окреслено ідейно-теоретичні складові творення концепту селянського повстанського руху.

Спростовуються міфи радянської історіографії, які ґрунтувалися на партійно-класових підходах висвітлення українського селянського повстанського руху 1917–1921 років, що диктувалось пануючою в історичній науці марксистсько-ленінською методологією.

Обґрунтовуються висновки, що рушійними силами Звенигородського та інших повстань літа 1918 року було Вільне козацтво та споріднене з ним селянство. Розкрито причини посилення у селянському повстанському русі поряд із переважаючими соціальними чинниками національних мотивів. Здійснено аналіз посилення національно-визвольних тенденцій в перші роки Української революції 1917–1921 років.

Автор окреслив “прогалини” і “білі плями” що мали місце в дослідженні проблеми, наукове осягнення яких сприятиме виявленню інших міфів та їх спростуванню, допоможе подальшому об’єктивному відтворенню подій Звенигородського збройного повстання.

Ключові слова: *Звенигородське збройне повстання, міф, дослідження, історіографія, німецькі та австро-угорські війська, селяни, Вільне козацтво, Українська революція 1917–1921 рр.*

Актуальність дослідження Звенигородського збройного повстання є очевидною, адже воно було не лише одним з найбільших виступів українського селянства проти присутності в Україні німецько-австро-угорського війська, в ході повстання чітко простежується наростання невдоволення селянства діяльністю уряду П. Скоропадського, власне самим Гетьманом, що дає підстави говорити про початки у Звенигородському повстанні протигетьманських виступів, які вже восени переросли у всеукраїнське антигетьманське повстання. Ці та інші дослідницькі напрями наукової проблеми варті подальших наукових пошуків, адже повстання, як на наш погляд, ще не отримало вичерпного дослідження.

Мета праці – виявити існуючі в українській історіографії міфи щодо Звенигородського збройного повстання та показати реалії повстання. Досягненню цієї мети підпорядковано розв’язання наступних **завдань**: показати актуальність теми та перспективи її подальшого дослідження; з’ясувати стан наукового осмислення теми; виявити і розкрити міфи, пов’язані з повстанням, показати причини їх виникнення; дати спростування наявних в науковій літературі міфів щодо Звенигородського збройного повстання та пов’язаних з ним; окреслити

прогалини в дослідженні проблеми, робота над якими сприятиме виявленню інших міфів та їх спростуванню, подальшому відтворенню реальних подій повстання.

Українська **історіографія** уже накопичила не малу кількість досліджень, які тією чи іншою мірою стосуються Звенигородського збройного повстання. Так, сучасні вітчизняні наукові дослідження останніх двадцяти років, де йдеться про Звенигородське повстання, все більше переконують у притаманності повстанню як соціальних, так і національних чинників. Водночас аналіз цих праць дає підстави твердити, що виступ селян літа 1918 р. проти присутності в Україні німецьких та австро-угорських військ, їх політики в Україні, засвідчує наявність національно-визвольних тенденцій в означеному повстанні, зростання їх у тогочасному селянському повстанському русі та в Українській революції в цілому.

На посиленні з 1918 року національно-визвольних чинників у виступах широких селянських мас, ми вже неодноразово наголошували, пов'язуючи їх із започаткуванням та розвитком в сільській місцевості, а згодом і в містах України Вільного козацтва [41; 42; 45]. Останнє було однією із рушійних сил і Звенигородського збройного повстання [43, с. 44; 28, с. 245; 18, с. 75]. Тому подальше ретельне дослідження останнього сприятиме простеженню утвердження в селянському середовищі національно-визвольних ідей, спочатку на теренах виникнення повстання – у Звенигородському повіті Київської губернії, де в історичній пам'яті місцевого люду міцно зберігались традиції українського козацтва, а згодом, по мірі поширення повстання, в інших землях України. Водночас подальше дослідження Звенигородського збройного повстання розвінчуватиме міфи, започатковані щодо нього радянською історіографією та які ще й нині трапляються в дослідженнях окремих авторів.

До спроб побіжного висвітлення повстання вдавалось не одне покоління радянських та сучасних українських вчених, автори з української діаспори, очевидці та учасники Української революції 1917–1921 рр. Проте у переважній більшості у їхніх працях Звенигородське повстання не було предметом безпосереднього дослідження. З позицій партійно-класового підходу, який був притаманний радянській науці, його торкалися у своїх дослідженнях М. І. Супруненко [30; 31], П. М. Балковий [2], В. Є. Тичина [33] та інші. У їхніх працях та роботах інших радянських істориків при висвітленні повстанства насаджувалися принципи ідейності, партійності, класовості тощо. Щоправда дослідження мають значний фактологічний матеріал щодо селянського повстанського руху України 1917–1921 рр. [див.: 48, с. 18]. Ширше Звенигородське повстання та окремі його аспекти висвітлювали П. О. Христюк [37], О. С. Доценко [8], П. П. Захарченко [10; 11], В. Ф. Солдатенко [28; 29], В. М. Щербатюк [43; 46–50], М. Г. Іванченко [12; 13], В. М. Лободаєв [16; 17], В. В. Масненко [19] та ін.

У контексті дослідження історіографії селянського повстанського руху 1917–1921 рр. ми вже вдавалися до висвітлення стану наукового осягнення означеного повстання [див.: 47, с. 264–266; 48, с. 305–308], проте ця робота має продовжуватися, оскільки дослідження науковців над темою не припиняються. Так, на наш погляд, досить широко події повстання розкрито у праці О. Доценка “Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва” [8], написаної на основі рукописів майбутнього генерала-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника. Проте в

статті слабо висвітлено початок виступу, зокрема події на Лисянщині, з яких, по суті, й розпочалося саме повстання та стало підґрунтям подальшого розгортання подій: сутичка карателів у селах Орли та Ганжалівка, блокада німецького гарнізону в Лисянському костьолі, дії окремих партизанських загонів у Звенигородському повіті, участь місцевих більшовиків у повстанні та визначення їх впливу на селянство, приєднання до повстанців загонів із Таращанщини тощо. Однак, автор, змінюючи свої погляди на користь повстансько-партизанської боротьби, дедалі частіше підкреслював вагу селянських повстань як у військовому, так і в моральному аспектах [48, с. 176].

Значну інформацію про події повстання та, які їм передували, у Звенигородському повіті надають нам публікації із всеукраїнської газети “Нова Рада” за грудень 1918 р. та січень 1919 р. [15; 40], місцеві газети “Звенигородська зоря” та “Звенигородська думка. Останню напередодні повстання заснували діячі штабу Вільного Козацтва І. Капуловський, П. Демерлій, О. Титаренко. Згадаємо також – “Вісник Тимчасового революційного комітету по охороні порядку на Звенигородщині” [32], інші видання.

Надзвичайно цінним для розуміння подій повстання та й історії селянсько-повстанського руху доби Української революції в цілому стало дослідження Ю. Тютюнника “Стихія”, якою редакція “Літературно-наукового вісника” продовжила друк матеріалів учасників революційних подій в Україні. Згодом його праця вийшла окремою книгою [35]. Вагомою інформацією є спогади учасників подій [40] та їх нащадків [12; 13].

Погодимось із дослідником В. Тичиною, який справедливо відзначав, що з числа праць, присвячених повстанству в Україні, найкраще в радянській вітчизняній історіографії висвітлена боротьба проти австро-німецьких військ, зокрема, в ході Звенигородського і Таращанського повстання на Київщині літа 1918 р. Проте влучним є й інше його твердження, що подібні селянські повстанські вогнища у літературі 1920–1930-х років дістали назву “революційних островів”, однак їх дослідження в цілому нехтувалися радянськими істориками [див.: 33; 48, с. 35]. Приєднуємось до думки сучасного науковця О. Житкова, стосовно того що ще й сьогодні залишається невизначеною чисельність селянських виступів 1917 та 1918 років [9, с. 425], й існує потреба подальших їх досліджень.

З числа сучасних вітчизняних вчених найбільше уваги Звенигородському повстанню приділили П. П. Захарченко, В. М. Лободаєв, В. Ф. Солдатенко, В. М. Щербатюк та ін. Дослідники вдалися до більш глибокого осмислення не лише подій повстання, а й його суті. Так, вони наводять причини повстання, досліджують його розгортання на Звенигородщині й поширення на територію Таращанського, Уманського, Канівського, інших повітів Київської губернії, в губернії Правобережжя і на Лівобережжя [47, с. 264]. Зокрема, П. Захарченко ще в 1998 р. у сьомому номері газети “Історія України” найважливішими причинами повстання обґрунтовано визначив свавілля німецьких та австро-угорських військ, каральні експедиції землевласників та безсилля української влади [10]. В. Солдатенко в історичному нарисі “Українська революція” назвав повстання найяскравішим прикладом боротьби за людську гідність і відзначив, що в ході його розгортання боротьбу селян за свої права і волю очолили перші командири Вільного козацтва [29, с. 535]. Додамо, що з числа останніх – отаман Вільховецької

сотні Антон Шкільний згодом, з осені 1941 р., був одним із організаторів Звенигородського підпілля ОУН(б) [38, арк. 33]. Погодимось із В. Лободаєвим, що вільнокозачим формуванням влітку 1918 року належала ініціативна та керівна роль у селянсько-повстанському русі України в цілому [18, с. 76].

Дещо розходяться думки дослідників щодо місця початку Звенигородського повстання. Так, якщо В. Солдатенко наводить дані, що повстання вибухнуло в Лисянці, блискавично охопило сусідні села, а 9 червня повстанці захопили Звенигородку, то П. Захарченко висловив думку, що повстання спалахнуло майже одночасно в кількох селах Звенигородського повіту: 3 червня – у Лисянці, у відповідь на спроби карального загону вилучити у селян зброю; 4 червня – у с. Пединівка, внаслідок обурення вбивством селянина чиновником державної варти; того ж дня збройним спротивом селян українській офіцерській сотні поблизу с. Ганжалівка поранено 5 офіцерів, загін відступив до Лисянки [47, с. 265]. Дещо по-іншому викладений початок повстання нами в розділі “Звенигородське збройне повстання” монографії “Історія регіонів України: Лисянщина”. Зокрема, зазначено, що повстання почалося передчасно 3 червня 1918 р. виступом селян с. Орли Лисянської волості Звенигородського повіту як опір прибулому в село каральному загону, який в результаті був знищений. Наступного дня селяни розгромили німецько-гетьманський загін у с. Ганжалівка. Миттєво повстання перекинулось на містечко Лисянку [44, с. 159].

Проте у зазначених дослідженнях відсутні дані про час і місце генеральної битви повстанців з противником. Тож додамо, що залишки селянського повстанського війська у 20-х числах липня 1918 р. були оточені в районі м. Ставище Київської губернії, а 29–30 липня відбулася битва, в ході якої повстанці змогли прорвати кільце оточення. Правда, П. Захарченко наводить факт успішного прориву повстанських військ з оточення в районі містечка Стеблів Канівського повіту. Ми не виключаємо цього факту. Можливо й там повстанці були оточені, адже залишки повстанського війська рухалися на схід, до Дніпра, з метою переправитись на лівий берег. Факт переходу частини повстанців на Лівобережжя зазначають у своїх дослідженнях сучасні вітчизняні науковці В. Солдатенко [28, с. 248, 328], П. Захарченко [10, с. 5], В. Щербатюк [43, с. 51] та ін.

Незважаючи на певні фактологічні розбіжності щодо окремих подій повстання, усі сучасні дослідники однастайні у висновку, що Звенигородське збройне повстання сприяло розвитку громадянського суспільства, розпочало накопичення досвіду селянства у боротьбі з присутністю в Україні іноземних військ, мало великий вплив на широкий народний загаль та послужило подальшому наростанню боротьби значної частини українського селянства з гетьманським правлінням, а згодом проти денікінських та більшовицьких військ.

Сьогодні, з висоти сторіччя від початку події, ми можемо виокремити окремі міфи, які утвердилися в українській історіографії переважно внаслідок класових підходів у радянській науці, що їх вимагала марксистсько-ленінська методологія, та спростувати їх, окреслити реалії повстання.

Міф перший. Притаманний українській радянській історіографії про те, що повстання підготували і очолили більшовики. Зокрема, у працях радянських авторів йшлося про активну участь місцевих більшовицьких осередків, керівництво якими здійснювалось з Києва. Ще й досі в окремих працях сучасних

дослідників організація повстання звучить як наслідок тактики ЦК КП(б)У та ВЦ ВРК, яка полягала в розгортанні в Україні широкого повстансько-партизанського руху й організації загального збройного повстання [3, с. 110]. Насправді у Звенигородському повіті та й на Правобережжі в цілому більшовицькі організації 1917–1918 років не мали вагомого авторитету, відповідно і якогось суттєвого успіху у своїй діяльності. Більше того, взимку 1918 р. об'єднані селянсько-козачі загони, керовані штабом Звенигородського коша Вільного козацтва, в ніч з 21 на 22 лютого на станції Бобринська [нині – станція Шевченкове Смілянського району Черкаської області] розбили 8-му російську більшовицьку армію і не допустили її у повіт, утримуючи до приходу українсько-німецьких військ територію, обмежену Дніпром і лінією “Знам'янка-Помішна-Христинівка-Канів” [34, с. 72]. А делегований Кронштадтською більшовицькою радою Борис Кац для встановлення у Звенигородському повіті радянської влади був убитий місцевими козаками при спробі захоплення влади. Таким чином ситуацію у повіті контролювали загони Вільного козацтва. З початком повстання в його організації брали участь безпосередньо отамани Вільного козацтва. Останнє та споріднене з ним селянство й стали рушійною силою Звенигородського повстання. З числа політичних партій авторитет в регіоні згодом стала набирати Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР; популярна назва: есери, усери; пізніше боротьбисти), яка у той час найбільше відстоювала інтереси українського селянства.

Міф другий. У підготовці й організації повстання активну роль відіграв Звенигородський повітовий отаман Михайло Павловський. Ряд документів та й самі спогади колишнього повітового отамана М. Павловського засвідчують, що, визнавши свою участь у підготовці повстання, він офіційно і категорично заявив, що не брав участі у його проведенні. З метою уникнення від арешту тогочасною владою та представниками німецької сторони, напередодні повстання М. Павловський виїхав до Одеси, а потім на Кубань. Сам Павловський стверджував: “Дізнавшись, що німці вже вислали для зламання мене отряд, я передав виконання усіх обов'язків по організації курінному отаману гусаківської волості, сотнику Поїдинку, – сам зі своїм штабом виїхав до Одеси, де, ховаючись від гетьманських приспівників, повинен був жити на березі моря в рибачій хатинці...”. В дійсності повстання очолив Левко Шевченко – нащадок видатного генія України Тараса Шевченка по брату Микиті [49, с. 22; 4, с. 50], а ідейним натхненником став Юрій Тютюнник [43, с. 46]. Більше того, останній, будучи уповноваженим 7-ї дільниці демобілізації Південно-Західного фронту, сприяв надходженню зброї до місцевих селянсько-козачих загонів. Тому основу військових формувань у боротьбі проти німецьких і австро-угорських військ становили загони Вільного козацтва [39, с. 191].

Згодом Ю. Тютюнник згадував про Л. Шевченка у подіях Звенигородського повстання: “Левко не вродився вождем; мав занадто лагідну натуру і шляхетне серце; здібний принести себе в жертву, але примусити інших було не в його натурі”. Проте в діях “голос його бринів рішуче. Відчувалася воля людини, яка вирішувала, щось важливе” [34, с. 82].

Міф третій криється у назві – Звенигородсько-Таращанське повстання, започаткованій радянською історіографією, і яка досить часто ще й сьогодні помилково запозичується сучасними вітчизняними дослідниками.

Звернемось до одних з найперших назв повстання. Так, наприклад, у дослідженні Ю. Тютюнника “Стихія”, що публікувалось у 76-му томі “Літературно-наукового вістника” у 1922 році на початку публікації зазначено: “Ся стаття... присвячена тому епізодові української визвольної боротьби, що знаний під іменем “Звенигородського повстання” (с. 223). Зазначимо, що саме така назва повстання панувала у тогочасних спогадах і переказах очевидців та у перших наукових студіях події. Проте згодом, з утвердженням в українській історичній науці марксистсько-ленінської методології, здебільше запанувала інша назва повстання – “Звенигородсько-таращанське”. Трансформація назви відбулася в радянській історіографії, перш за все, для применшення ролі одного з найактивніших центрів селянського повстанського руху в Україні 1917–1920-х років – Звенигородщини, яка до 1923 р. підпадала під вплив Холодноярського повстанку [48, с. 170].

Водночас маємо відзначити, що селянські повстання проти німецько-австро-угорських військ розгортались і в інших регіонах України: у травні 1918 року – в Черкаському повіті [7, арк. 33], у червні 1918 року – в Літинському повіті [23, с. 50], на Лівобережжі – у Пирятинському та Лубенському повітах (травень 1918 р.), де німцям довелося застосувати проти селян навіть артилерію [24] та ін. Проте більшого розмаху виступи набувають під час і після Звенигородського повстання. Так, у червні – липні 1918 р. повстання розгорнулось у Таращанському повіті, що розташований північніше Звенигородщини [22, с. 114], а далі – у Васильківському, Уманському, Канівському повітах Київської губернії, на Волині, Полтавщині, Харківщині, Херсонщині, Чернігівщині, що дає можливість говорити практично про розвиток селянського повстанського руху по всій Україні та започаткування так званої селянської війни проти іноземної присутності в Україні.

Як відомо, більшовицький режим вдавався до замовчування фактичної кількості місцевих локальних повстань. У тому числі спотворювався й факт окремішності Таращанського повстання, організованого за участі в тому числі й лівих політичних сил – більшовиків та українських есерів (пізніше боротьбистів). Тому утвердження в науковій літературі назви “Звенигородсько-таращанське повстання” йшло у контексті спрямування радянським режимом позиціонування партії більшовиків як керівної сили повстанців у Звенигородському і Таращанському повітах. Це відповідало тенденціям, які наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років простежувались у радянській історіографії і відтворювались у серії робіт, присвячених дослідженню періоду присутності в Україні німецьких і австро-угорських військ. Спільними рисами цих робіт були їхня яскраво виражена ідеологічна спрямованість і прагнення довести керівну роль КП(б)У і РКП(б) в організації так званого антиінтервентського руху опору. Ці доводи фактично стали основним мотивом у фальсифікації назви повстання. Відбувалось це незважаючи на те, що участь названих інституцій на Таращанщині все ж була на той час локальною і вузькорегіональною, а на Звенигородщині взагалі в організації виступу домінувало Вільне козацтво. Швидке поширення із Звенигородщини вільнокозацького руху на терени Таращанщини та успіхи Вільного козацтва в організаційному підпорядкуванні локальних селянських виступів, в дійсності свідчать відповідно про тогочасну слабкість впливу більшовиків та інших лівих сил у регіоні.

Для радянських істориків трактуванню повстань у названих повітах як єдиного цілого певною мірою слугувало і їх територіальне сусідство та хронологічна наступність ходу події на Таращанщині Звенигородським подіям. Цьому сприяло й наявність значної кількості відомостей щодо повстань літа 1918 р. у названих повітах та малодослідженість подій повстань означеного часу в інших повітах Київщини.

Отже, наявні факти переконують у штучності назви повстання як “Звенигородсько-таращанське”. Звенигородське і Таращанське повстання варто розмежовувати, хоч вони й були спрямовані проти німецької та австро-угорської військової присутності в Україні.

Міф четвертий. У радянській історіографії Звенигородське збройне повстання характеризувалось як виступ трудящого населення проти найперше гетьманського режиму, а вже потім його союзників – окупаційних німецько-австро-угорських військ.

Дійсний характер повстання витікає з тогочасних історико-політичних обставин та становища України. Так, внаслідок одного з етапів переговорів у Брест-Литовську – Брест-Литовської міжнародної мирної угоди від 27 січня (9 лютого) 1918 року між Українською Народною Республікою з одного боку та Німецькою, Австро-Угорською, Османською імперіями і Болгарським царством (Центральні держави) з другого, Україна визнана незалежною державою. Проте молода держава сама була не в силах зберегти незалежність: у той час як йшли переговори в Бресті, російські більшовики зайняли Київ. Загальним підсумком переговорів у Брест-Литовську став вихід більшовицької Росії з Першої світової війни: угода від 3 березня 1918 року зафіксувала поразку Росії і проголошувала сепаратний мир між Центральними державами та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (РСФРР). Росія, підписавши договір, тим самим визнала незалежність України.

Після підписання Брестського мирного договору уряд УНР 12 лютого 1918 р. звернувся до німецького уряду з проханням про військову допомогу, відповідно до якого з 19 лютого 1918 р. почався вхід німецько-австро-угорського військ на окуповані російськими більшовиками українські землі. 12 березня 1918 р. Українська Центральна Рада (УЦР) у зверненні до українського народу роз'яснювала: “Вони [німецькі та австро-угорські війська – *В.Щ.*] приходять, як наші приятелі і помічники на короткий час, щоб допомогти нам в скрутну хвилину нашого життя і не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки” [36, с. 198]. Спільними зусиллями іноземних та українських військ вся територія України до квітня була звільнена.

У відповідь на військову допомогу уряд УНР зобов'язувався поставляти Німецькій та Австро-Угорській імперіям сільськогосподарську продукцію і промислову сировину. В Україну мала надходити сільськогосподарська техніка. Так, до нового врожаю 1918 р. Україна мала експортувати вже близько 60 млн. пудів зернових і бобових продуктів та борошна [36, с. 244], передбачались поставки великої рогатої худоби, цукру, спеціальні сорти деревини, прядиво, залізна і марганцева руда та інше [5, с. 32]. Однак досить скоро з'ясувалося, що уряд УНР був неспроможний організувати виконання у повній мірі взятих на себе зобов'язань, що призвело до напруженості стосунків, у першу чергу, місцевого

населення з німецькими та австро-угорськими військами, які все більше вдавалися до свавілля: реквізиції продовольства і фуражу, самовільне вилучення зброї у селян, страти та ін. [36, с. 248] Це призводило до наростання спротиву населення та утвердження у німецького командування переконання того, що керівництво УНР неспроможне навести лад і спокій власними силами, без чого Центральні держави не могли реалізувати стратегічні плани так званого “хлібного миру”. Таке переконання підштовхнуло головнокомандуючого німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала Германа Фон Ейхгорна до втручання у внутрішні справи УНР, зокрема, підписання наказу від 6 квітня 1918 р. про засів ланів в Україні та наказу № 21 від 25 квітня 1918 р. Якщо щодо першого наказу ми можемо погоджуватись з думкою окремих дослідників, що він потребує подальшого вивчення історії свого виникнення і, що головне, впливу на соціально-економічне життя України доби Центральної Ради [26, с. 167], то другий проливає чітке бачення щодо поведінки іноземних військ в Україні, яку він юридично закріплював: німецькі військово-польові суди оголошувалися фактично виключними органами кримінальної юстиції на всій території України, “де тільки перебувають німецькі війська” [20, с. 58]. Більше того, згодом прагнення німецького командування щодо заміни Центральної Ради українським урядом [21, с. 58] реалізувалось у формі державного перевороту 29 квітня 1918 року і приходом до влади Павла Скоропадського, обраного на Всеукраїнському хліборобському з’їзді гетьманом України. Однак, незважаючи на наміри П. Скоропадського перетворити Україну на державу з розвиненим економічним потенціалом, освітою, культурою, армією, стійкими міжнародними зв’язками [25, с. 88] та спроби обмежити юрисдикцію німецьких військово-польових судів щодо українського населення, свавілля німецьких та австро-угорських військ під час його перебування при владі не слабшало. Тому селянський рух значно зріс уже в травні 1918 р., а у червні набув повстанської форми і вилився у Звенигородське збройне повстання, яке на противагу радянській інтерпретації найперше мало національно-визвольне спрямування [14, с. 321]. Цю спрямованість визначала боротьба з іноземними в Україні військами, а в повстанських документах антинімецькі та антиавстро-угорські мотиви здебільше виступали на перший план. У ході повстання проявились і перші виступи проти гетьманського уряду, проте на думку дослідників лише згодом Звенигородський і Тарашанський повіти Київської губернії стали центрами зародження антигетьманського повстання листопада – грудня 1918 року [див.: 27].

У *міфі п’ятому* йдеться про перехід усіх учасників Звенигородського повстання після його поразки на терени Російської Федерації та більшості до “нейтральної зони”, утвореної внаслідок переговорів про перемир’я, що проходили між українсько-німецькими і радянськими військовими делегаціями в травні 1918 р. на станції Коренево (поблизу Курська).

Згідно Брестського мирного договору уряд РСФРР зобов’язувався визнати УНР і вивести з її території свої війська. Однак загроза перенесення бойових дій на терени Росії змусила РНК РСФРР запропонувати українському уряду припинити стан війни між двома державами і визнати окремою угодою кордони та оформити правові відносини. Під час переговорів про перемир’я була визначена лінія розмежування між військовими силами сторін. Вона сягала 10–40 км завширшки

від лінії Сураж–Унеча–Стародуб–Новгород–Сіверський–Глухів–Рильськ–Колонтаївка–Суджа–Беленіхіно–Куп’янськ. Згідно з угодою з цієї території мали бути виведені військові частини обох сторін. Саме ця територія і отримала назву “нейтральної зони”. Після капітуляції Німеччини та анулювання радянською Росією Брестського миру вона перестала існувати.

У дійсності після поразки повстання до “нейтральної зони” та на територію Росії відступили з України не всі його учасники, а лише пробільшовицькі (збільшовичені) повстанські загони. Більшість селян-повстанців залишилась у рідних місцях, приховавши зброю до кращого моменту.

Міф шостий переконує, що сформовані у “нейтральній зоні” українські радянські дивізії були переважно з повстанців Правобережної України, які відступили в результаті поразки літа 1918 р. У тому числі до них влились й усі учасники Звенигородського і Таращанського повстань.

Щоб розвінчати цей міф найперше маємо зазначити, що ні німецькі, ні радянські війська не мали права заходити на нейтральну територію. Проте вона не стала “санітарною зоною” саме тому, що частина українських радянських формувань та пробільшовицьких партизанських загонів, щоб не бути роззброєними і розформованими не доходили до Росії і осідали в “нейтральній зоні”. Ті з них, які потрапляли до РСФРР роззброювались, з українців формували частини для Східного та інших фронтів [3, с. 118]. З числа українських радянських військ у “нейтральній зоні” перебували й окремі частини, особовий склад яких дезертирував у повному складі, відмовившись іти на боротьбу з повсталим в Росії проти радянської влади Чехословацьким корпусом [1, с. 9].

Військові формування, які зупинились у “нейтральній зоні” забезпечили збереження там радянської влади. Водночас дослідники мають рацію, коли переконують, що ця територія використовувалась як оперативний плацдарм для постійних набігів на прикордонні повіти України [3, с. 109], а також для викачування з її теренів збіжжя. Деякі частини російської радянської армії прикордонних губерній РСФРР – Курської, Орловської та ін., залучалися не лише до прикордонної служби [3, с. 110], а й до переформування партизанських загонів у регулярні збройні сили, які створювались згідно наказу ЦВРК за № 6 від 22 вересня 1918 р. Звідти ж надсилалися й окремі командири та досвідчені керівники-організатори, на яких окрім безпосередніх функцій покладалося сприяння посиленню впливу на партизан Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету (ВЦВРК), утвореного на початку липня 1918 р. рішенням І з’їзду КП(б)У, що проходив з 5 по 12 липня 1918 р. у Москві. В результаті до кінця жовтня на базі пробільшовицьких повстанських загонів були створені 1-а і 2-а українські радянські дивізії, що склали Повстанську армію України. Ця робота активізувалась після серпня 1918 р., коли в українських більшовиків зірвалась спроба організувати всеукраїнське повстання силами селянських повстансько-партизанських загонів, що активізували свою діяльність на Чернігівщині та північній Полтавщині, кульмінацією якої стало Ніжинське збройне повстання. Більша частина селян тоді не підтримала наміри більшовиків. Це доводять не лише сучасні дослідники [див.: 47, с. 267], це визнають у своїх творах й українські радянські автори до утвердження марксистко-ленінських методів дослідження у науці [51, с. 57].

Повстанську армію України науковці справедливо кваліфікують не як загальновійськове оперативне об'єднання, а як збройні сили КП(б)У, як сукупність збройних формувань більшовицької партії, адже спеціальних військово-технічних органів управління і командування військами (штабів) вище дивізійного рівня створено не було. Комплектування, постачання, планування, навчання, бойова діяльність покладалась здебільшого на власні сили. Загальне керівництво здійснював ВЦВРК, який не був військовим органом, а поєднував загальнополітичні та військово-організаційні функції. Успіх у справі її формування український дослідник О. Божко об'єктивно пов'язує із протестом українських селян проти присутності на теренах України німецько-австро-угорських військ та політики уряду П. Скоропадського. Справедливо буде додати сюди і зростаючий з осені 1918 р., а особливо на початку 1919 р., вплив на селянство пропагандистських гасел більшовиків. Погодимось, що використовувався порив збільшовичених українців з числа особового складу армії швидше повернутись в Україну та відновити там радянську владу. Дійсно в цьому полягала сильна сторона армії. Тому партійні, радянські та військові органи РСФРР надавали українським радянським військам матеріально-технічну підтримку. У випадку війни з Україною створену армію передбачалось використати як авангард, який своїм швидким наступом розчистить шлях для просування вглиб країни збройних сил радянської Росії – Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА), що й відбувалось у період з грудня 1918 р. по лютий 1919. Фактично для цього за наказом РНК РСФРР у листопаді 1918 р. був створений Український фронт. Проте спроба передати українські радянські повстанські частини до складу РСЧА і залучити їх на інших фронтах згодом викликала масове дезертирство серед українців [див.: 3, с. 114, 117, 124].

У збройних силах радянської армії України в результаті об'єднання ряду повстанських загонів В. Н. Боженка та Таращанського повстанського загону із 300–400 повстанців Звенигородщини і Таращанщини, виведених з Правобережжя до “нейтральної зони” В. С. Балясом, утворився Таращанський полк. До нього додався один курінь полку червоного козацтва. Щодо прізвища керівника даного полку дослідники розходяться в думках: одні називають М. Барона, другі – В. Баляса, ще інші – В. Боженка [3, с. 112]. Полк увійшов до 1-ї дивізії. До невеликої кількості таращанців і звенигородців до армії увійшли ще так звані перебіжчики з Правобережних земель, зайнятих німецько-австро-угорськими військами. Такі ж перебіжчики прибували із зайнятих іноземними військами земель Лівобережжя. Однак переважну більшість у підрозділах 1-ї та 2-ї дивізій становили селяни Лівобережної України. Особливо їх наплив посилювався після придушення повстання у Чернігівській та північній частині Полтавської губернії у серпні 1918 р. Головнокомандувач військ радянської України В. О. Антонов-Овсієнко у грудні 1918 р. заявляв, що склад 1-ї дивізії сформований із чернігівців [тобто з мешканців, здебільше селян, Чернігівської губернії – *В.Ш.*; 6, с. 486]. З цієї більшості значну частину особового складу дивізій представляли місцеві селяни “нейтральної зони” та прикордонної смуги.

Таким чином мешканці Правобережної України у сформованих в “нейтральній зоні” українських радянських військових частинах склали

меншість, зовсім незначну частку становили колишні, переважно збільшовичені, повстанці Звенигородщини і Таращанщини.

Отже, усе вище викладене дає підстави зробити наступні **висновки**:

– Очевидною є актуальність дослідження Звенигородського збройного повстання, адже наукове осмислення теми до цього часу є невичерпаним, а наступні наукові пошуки сприятимуть подальшому осягненню таких наукових проблем: започаткування в ході Звенигородського повстання поруч з боротьбою проти присутності в Україні німецьких та австро-угорських військ перших антигетьманських виступів; утвердження переконання, що рушійними силами Звенигородського та інших повстань літа 1918 р. було Вільне козацтво та споріднене з ним селянство; посилення у селянському повстанському русі поряд із переважаючими соціальними чинниками національних; зростання національно-визвольних тенденцій уже в перші роки Української революції 1917–1921 років та ін.

– Аналіз наукових студій, в яких тією чи іншою мірою висвітлюється Звенигородське збройне повстання, переконує, що в історіографії досі відсутнє всеохоплююче ґрунтовне дослідження наукової проблеми.

– Основними існуючими в історіографії міфами щодо Звенигородського збройного повстання та пов'язаних з ним є такі: а) повстання підготували і очолили більшовики; б) у підготовці й організації повстання активну роль відіграв Звенигородський повітовий отаман Михайло Павловський; в) назва “Звенигородсько-Таращанське повстання”, започаткована радянською історіографією, і яка досить часто ще й сьогодні помилково запозичується сучасними вітчизняними дослідниками, є міфологізованою; г) характеристика Звенигородського збройного повстання як виступ трудящого населення проти щонайперше гетьманського режиму, а вже потім його союзників – окупаційних німецько-австро-угорських військ; г) перехід учасників Звенигородського повстання після його поразки до “нейтральної зони” та на терени Російської Федерації; д) у сформованих в “нейтральній зоні” українських радянських дивізіях були переважно повстанці Правобережної України, які відступили в результаті поразки літа 1918 р., влиття до них усіх учасників Звенигородського і Таращанського повстань.

– Названі міфи ґрунтуються на партійно-класових підходах у дослідженні та висвітленні українського селянського повстанського руху 1917–1921 рр., що диктувалось пануючою в радянській історичній науці марксистсько-ленінською методологією. Як наслідок – наукові роботи переважної більшості радянських авторів ідеологічно заангажовані. У них при висвітленні повстанства насаджувалися принципи ідейності, партійності, класовості тощо. Щоправда праці мають значний фактологічний матеріал щодо селянського повстанського руху України 1917–1921 рр. Усі названі вище міфи потребують спростування на основі неупередженого дослідження реального ходу подій, що і було здійснено у даній публікації: а) у Звенигородському повіті та й на Правобережжі в цілому більшовицькі організації у 1917–1918 роках не мали реального авторитету та вагомих дієвих успіхів. Делегований Кронштадтською більшовицькою радою Борис Кац для встановлення у Звенигородському повіті радянської влади був убитий у лютому 1918 р. місцевими козаками. З початком Звенигородського повстання в його організації та проведенні участь брали безпосередньо отамани

Вільного козацтва. Останнє та споріднене з ним селянство стали рушійною силою повстання; б) повстання очолив Левко Шевченко – нащадок видатного генія України Тараса Шевченка по брату Микиті, а ідейним натхненником став Юрій Тютюнник. Останній, будучи уповноваженим 7-ї дільниці демобілізації Південно-Західного фронту, сприяв надходженню зброї до місцевих селянсько-козачих загонів; в) повстання у Звенигородському і Таращанському повітах Київської губернії літа 1918 р., спрямовані проти німецької та австро-угорської військової присутності в Україні, варто розмежовувати. Назва повстання як “Звенигородсько-таращанське” є продуктом упередженого ставлення радянської системи (відповідно і науки) до селянського повстанського руху в означених повітах; г) селянський рух в Україні весни–літа 1918 р. значно зріс у травні, а у червні набув повстанської форми і вилився у Звенигородське збройне повстання, яке на протигагу радянській інтерпретації найперше мало національно-визвольне спрямування. Цю спрямованість визначала боротьба з іноземними в Україні військами, а в повстанських документах антинімецькі та антиавстро-угорські мотиви здебільше виступали на перший план. В ході Звенигородського повстання проявились лише перші виступи проти гетьманського уряду; г) після поразки Звенигородського збройного повстання до “нейтральної зони” та на територію Росії відступили з України не всі його учасники, а лише пробільшовицькі (збільшовичені) повстанські загони. Більшість селян-повстанців залишилась у рідних місцях, приховавши зброю до кращого моменту; д) мешканці Правобережної України у сформованих в “нейтральній зоні” 1-ї і 2-ї українських радянських дивізіях, що склали Повстанську армію України склали меншість, зовсім незначну частку становили колишні, переважно збільшовичені, повстанці Звенигородщини і Таращанщини. Переважну більшість особового складу дивізій становили селяни Лівобережної України. Значну частину цієї більшості представляли місцеві селяни “нейтральної зони” та прикордонної смуги;

– Не всі сторони Звенигородського повстання досліджено з достатньою повнотою: до кінця не розкрито поширення повстанського руху із Звенигородщини в інші повіти Київської губернії, зокрема, Канівський, Уманський, Черкаський, Чигиринський та ін.; потребує більш глибокого висвітлення процес переростання повстання у масштаби Правобережної України, його зв’язок з Лівобережжям; детальніше мають бути досліджені перші виступи проти політики гетьмана П. Скоропадського під час Звенигородського повстання та глибше розкритий їх зв’язок із зародженням антигетьманського руху; ретельніше мають бути досліджені відступи повстанських загонів та військових з’єднань на лівий берег Дніпра, зокрема, учасників Звенигородського повстання; в контексті дослідження впливу політичних партій на селянство України та селянський повстанський рух 1918 р., є доцільність відстежити цей процес на теренах Звенигородського повстання; малодослідженими залишаються життєписи отаманів-повстанців першого та другого ряду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Ауссем В. К* истории повстанчества на Украине / В. Ауссем // *Летопись революции.* – 1926. – № 5. – С. 7–13.

2. **Балковий П. М.** Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. / П. М. Балковий. – К.: Наук. думка, 1966. – 304 с.
3. **Божко О. І.** Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад / О. І. Божко // Укр. істор. журн. – 2009. – № 4. – С. 107–129.
4. **Вбивство Левка Шевченка** // Добридень. – 2000. – № 7–11. – С. 50.
5. **Гай-Нижник П.** Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні / П. Гай-Нижник // Гілея: наук. вісник. – 2018. – Вип. 128. – С. 22–38.
6. **Гражданская война на Украине (1918–1920).** Сб. документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1, кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / Под ред. проф. И. К. Рыбалко. – 874 с.
7. **Державний архів** Черкаської області (ДАЧО). – Ф. Р.505 (Черкаський повітовий старостат “Української держави”, м. Черкаси Київської губернії). – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 33.
8. **Доценко О.** Історія Звенигородського коша Вільного Козацтва / О. Доценко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів: Вид-во “Червона Калина”, 1933. – С. 85–103.
9. **Житков О. А.** Селянське питання в Українській революції 1917–1921 рр.: Історіографічне дослідження: монографія / О. А. Житков. Вид. 2-ге, доповнене. – Харків: Мачулін, 2018. – 600 с.
10. **Захарченко П.** Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення / П. Захарченко // Історія України. – 1998. – № 7, 8. – Лютий.
11. **Захарченко П. П.** Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. П. Захарченко. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 1997. – 188 с.
12. **Іванченко М.** Вільне козацтво / М. Іванченко // Добридень. – 2000. – № 2–6. – С. 28–31; № 7–11. – С. 42–47.
13. **Іванченко М. Г.** Дума про Вільних Козаків: роман-хроніка / М. Г. Іванченко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 336 с.
14. **Історія держави і права України.** Курс лекцій / В. М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П. П. Захарченко, О. В. Кузьминець та ін.; за ред. В. М. Щербатюка. – К.: Вид-во “Фенікс”, 2018. – 496 с.
15. **Лист отамана** Михайла Павловського // Нова рада. – 1918. – № 243. – 27 грудня.
16. **Лободаєв В.** Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. / В. Лободаєв – К.: Темпора, 2010. – 671 с.
17. **Лободаєв В. М.** Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Лободаєв; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 216 с.
18. **Лободаєв В.** Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі (травень – серпень 1918 р.) / В. Лободаєв // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 20. – С. 70–78.
19. **Масненко В. В.** Як українські селяни стали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917–1921 рр.) / В. В. Масненко // Український селянин: зб. наук. праць / НАН України. Інститут історії України; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – 2018. – Вип. 19. – С. 49–59.
20. **Макарчук А. В.** Військова юстиція держав Четвертного союзу на території України в 1918 році / Науковий вісник Чернівецького університету. – 2012. – Вип. 628. Правознавство. – С. 56–62.

21. **Пиріг Р. Я.** Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918) / Р. Я. Пиріг // Укр. істор. журн. – 2007. – № 2. – С. 47–63.
22. **Під гнітом** німецького імперіалізму (1918 р. на Київщині): Статті. Спогади. Документи. Хроніка. – Б. м.: Державне видавництво України, 1927. – 304 с.
23. **Поділля** в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи й матеріали. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. – 488 с.
24. **Правда.** – 1918. – № 102. – 25 травня.
25. **Рєєнт О.** На чолі Української Держави / О. Рєєнт // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 87–94.
26. **Салата Г.** Асиметрія інформації у вирішенні аграрного питання доби Центральної Ради УНР (1917–1918 роки): нотатки до історіографії архівного джерела / Г. Салата // Документ як джерело пізнання. Збірник статей II Міжнародної науково-практичної конференції... – С. 162–168.
27. **Сідак В.** Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. Сідак. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1998. – 320 с.
28. **Солдатенко В. Ф.** Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки / В. Ф. Солдатенко. У 4-х т.: Т. II. Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с.
29. **Солдатенко В. Ф.** Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К.: “Либідь”, 1999. – 976 с.
30. **Супруненко М.** Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни / М. Супруненко. – К., 1957. – 410 с.
31. **Супруненко Н. И.** Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 454 с.
32. **Телеграма** штабу коша Звенигородщини до військового міністра // Вісник Тимчасового революційного комітету по охороні порядку на Звенигородщині. – 1918. – № 5. – 27 лютого.
33. **Тичина В. Є.** Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році / В. Є. Тичина. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1969. – 284 с.
34. **Тютюнник Ю.** Революційна стихія / Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – С. 17–92.
35. **Тютюнник Ю.** Революційна стихія / Ю. Тютюнник – Львів, 1937. – 196 с.
36. **Українська Центральна Рада.** Документи і матеріали: у 2-х т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Т. 2: 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 – К.: Наук. думка, 1997. – 424 с.
37. **Христюк П.** Замітки і матеріали до історії української революції. Т. III. – Прага, 1921. – 160 с.
38. **Центральний державний архів** вищих органів влади та управління (ЦДАВОВУ) України. – Ф. 1076 (Генеральне секретарство по військових справах УЦР). – Оп. 3. – Од. зб. 11. – Арк. 12.
39. **Шевченків край:** історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк (кер. авт. кол., упорядник та наук. ред.), О. Березовський, С. Верговський та ін. – К.: Наук. думка, 2009. – 546 с.
40. **Шевченко Л.** Лист до редакції / Л. Шевченко [Відповідь М. Павловському керівника Звенигородського збройного повстання 1918 р.] // Нова Рада. – 1919. – № 6. – 7 січня.
41. **Щербатюк В.** Вільне козацтво як одна з перших громадських міліційних організацій в Україні 1917–1921 рр. / В. Щербатюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. – К., 2016. – Вип. 25. – С. 387–394.
42. **Щербатюк В.** Вільнокозацький рух як форма самоорганізації та боротьби селян України 1917–1921 років / В. Щербатюк // Університет. Наук. історико-філософський журнал. – 2017. – № 3–6. – С. 166–173.

43. **Щербатюк В. М.** Звенигородське збройне повстання / В.М. Щербатюк // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53.
44. **Щербатюк В. М.** Історія регіонів України: Лисянщина / В. М. Щербатюк. – К.: Логос, 2002. – 428 с.
45. **Щербатюк В.** Наростання протесту селян України гетьманській та більшовицькій владі 1918–1919 рр.: сучасна вітчизняна історіографія проблеми // В. М. Щербатюк / Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 192. – С. 65–71.
46. **Щербатюк В.** Роль звенигородських повітового і військового комендантів М. Павловського та І. Капуловського в підготовці й ході повстання на Звенигородщині Київської губернії влітку 1918 року / В. Щербатюк // Наук. вісник Волинського нац. ун-ту імені Лесі Українки. – 2011. – № 10. Історичні науки. – С. 31–36.
47. **Щербатюк В. М.** Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія / В. М. Щербатюк. – К.: Наук. думка, 2012. – 528 с.
48. **Щербатюк В. М.** Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія: Дис... д-ра. іст. наук: 07.00.06 / В. М. Щербатюк; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 489 с.
49. **Щербатюк В.** Участь нащадків Тараса Шевченка Левка і Ананія Шевченків у селянському повстанському русі 1918 р. / В. Щербатюк // Часопис української історії. – Вип. 19. – К.: 2011. – С. 18–24.
50. **Щербатюк В. М.** Хто ж був справжнім керівником повстання селян Звенигородщини влітку 1918 р. / В. М. Щербатюк // Понад Тікичем. – 2013. – № 35. – 6 липня.
51. **Яворський М.** Революція на Україні в її головних етапах / М. Яворський. – Харків: ДВУ, 1923. – 82 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Щербатюк Володимир Михайлович – професор кафедри історії держави й права Національної академії внутрішніх справ, доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна).

В. М. Щербатюк

Національная академия внутренних дел

МИФЫ И РЕАЛЬНОСТЬ

ЗВЕНИГОРОДСКОГО ВООРУЖЕННОГО ВОССТАНИЯ

(к 100-летию события)

В статье освещено состояние исследования Звенигородского вооруженного восстания 1918 года на основании анализа современного дискурса проблемы повстанчества в советской историографии и причин фальсификации исторических событий в работах советских историков, очерчены идейно-теоретические составляющие создания концепта крестьянского повстанческого движения.

Опровергаются мифы советской историографии, основывающиеся на партийно-классовых подходах освещения украинского повстанческого движения 1917–1921 годов, продиктованного правящей в исторической науке марксистско-ленинской методологией.

Обосновываются выводы о том, что движущими силами Звенигородского и других восстаний лета 1918 года было Вольное казачество и родственное ему крестьянство. Раскрыты причины усиления в крестьянском движении национальных мотивов наряду с

превалирующими социальными. Проведен анализ причин усиления национально-освободительных тенденций в первые годы Украинской революции 1917–1921 годов.

Автор очертил “пробелы” и “белые пятна”, имевшие место в изучении проблемы, научный охват которых будет способствовать выявлению других мифов и их опровержению, поможет дальнейшему объективному исследованию событий Звенигородского вооруженного восстания.

Ключевые слова: Звенигородское вооруженное восстание, миф, исследование, историография, немецкие и австро-венгерские войска, крестьяне, Вольное казачество, Украинская революция 1917–1921 гг.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Щербатюк Владимир Михайлович – профессор кафедры истории государства и права Национальной академии внутренних дел, доктор исторических наук, професор (г. Киев, Украина).

V. M. Shcherbatiuk

National Academy of Internal Affairs

MYTHS AND REALITY OF ZVENYGORODKA ARMED INSURRECTION

(devoted to its 100th anniversary)

The article describes the state of the research into Zvenygorodka armed in surrection of 1918 on the basis of analysis of the contemporary discussions of the problem of the insurrectionary movement in the Soviet historiography and the reasons of falsification of historical events in the works of Soviet historians, it outlines ideological and theoretical components of the peasants' insurrectionary movement concept.

The myths produced by the Soviet historiography based on party-class approaches in the study and presentation of the Ukrainian peasant insurrectionary movement of 1917–1921 dictated by the Marxist-Leninist methodology ruling the Soviet historical science are refuted.

The conclusions about the Free Cossacks (Vilne Kozatstvo) and peasants as the moving forces of Zvenygorodka insurrection and other insurrections in summer 1918 are substantiated. The reasons of the development of national liberation motives along with the prevailing social reasons of the peasant insurrectionary movement are explained. The analysis of the increase of national liberation tendencies in the first years of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 has been done.

The author outlined the gaps in the exploration of the problem which, scientifically explained, will support revealing of other myths and their refuting, and will assist with further restoration of facts relating to the insurrection

Keywords: *the Zvenygorodka armed insurrection, myth, research, historiography, the German and Austro-Hungarian armed forces, peasants, Free Cossacks (Vilne Kozatstvo), the Ukrainian Revolution of 1917–1921.*

REFERENCES

1. **Aussem V.** K istoriji povstanchestva na Ukrajinie / V. Aussem // Lyetopis' revolyutsiji. – 1926. – № 5. – S. 7–13.

2. **Balkovyy P. M.** Vijna bez flangiv. Partyzansko-povstanska borot'ba ukrajins'kogo narodu proty bilogvardijtsiv ta interventiv u 1918–1920 rr. / P. M. Balkovyy. – K.: Nauk.dumka, 1966. – 304 s.
3. **Bozhko O. I.** Povstans'ka armija Ukrajiny (osin' 1918 r.): stvorennja, organizatsijna struktura, sklad / O. I. Bozhko // Ukr. istor. zhurn. – 2009. – № 4. – S. 107–129.
4. **Vbyvstvo Levka Shevchenka** // Dobryden'. – 2000. – № 7–11. – S. 50.
5. **Gaj-Nyzhnyk P.** Ukrajinska dyplomacija v Nimechchyni u 1918 rotsi: zasnuvannja i dijalnist' Posol'stva UNR ta Ukrajins'koji Derzhavy v Berlini / P. Gaj-Nyzhnyk // Hileja: nauk. visnyk. – 2018. – Vyp. 128. – S. 22–38.
6. **Grazhdanskaja vojna** na Ukrajinie (1918–1920). Sb. Dokumentov i materialov v 3-kht., 4-hkn. – K.: Nauk. dumka, 1967. – T. 1, kn. 1: Osvoboditel'naja vojna ukrajinskogo naroda protiv nemetsko-avstrijskih occupantov. Razgrom burzhuazno-natsyonalisticheskoi Direktoriji / Podred. prof. I. K. Rybalko. – 874 s.
7. **Derzhavnyi arkhiv** Cherkas'koji oblasti (DACHO). – F. R. 505 (Cherkas'kyi povitovyj starostat "Ukrajins'kojiderzhavy", m. Cherkasy Kyivs'koji guberniji). – Op. 1. – Od. Zb. 1. – Ark. 33.
8. **Dotsenko O.** Istorija Zvenygorods'kogo kosha Vil'nogo Kozatstva / O. Dotsenko // Istorychni kalendar-al'manakh Chervonoji Kalynyna 1933 rik. – Lviv: Vyd-vo "ChervonaKalyna", 1933. – S. 85–103.
9. **Zhytkov O. A.** Selyans'ke pytannja v Ukrajins'kij revolutsiji 1917–1921 rr.: Istoriografichne doslidzhennja: monografiya / O. A. Zhytkov. Vyd. 2-ge, dopovnene. – Kharkiv: Machulin, 2018. – 600 s.
10. **Zakharchenko P.** Zvenygorods'ko-tarashchans'ke povstannja na Kyivshchyni u 1918 rotsi: poglyad iz syogodennja / P. Zakharchenko // IstorijaUkrajiny. – 1998. – № 7, 8. – Lyutyj.
11. **Zakharchenko P. P.** Selyansk'ka vijna v Ukrajin: rik 1918 / P. P. Zakharchenko. – K.: ZAT "Nichlava", 1997. – 188 s.
12. **Ivanchenko M.** Vil'ne kozatstvo / M. Ivanchenko // Dobryden'. – 2000. – № 2–6. – S. 28–31; № 7–11. – S. 42–47.
13. **Ivanchenko M. G.** Duma pro Vil'nykh Kozakiv: roman-khronika / M. G. Ivanchenko. – K.: Vyd-vo im. Oleny Teligy, 2006. – 336 s.
14. **Istorija derzhavy i prava** Ukrajiny. Kurs lektsij / V. M. Shcherbatiuk (ker. avt. kol.), P. P. Zakharchenko, O. V. Kuz'mynets' ta in.; za red. V. M. Shcherbatiuka. – K.: Vyd-vo "Feniks", 2018. – 496 s.
15. **Lyst otamana** Mykhaila Pavlovs'kogo // Novarada. – 1918. – № 243. – 27 grudnja.
16. **Lobodayev V.** Revolyutsijna stykhiya. Vil'nokozats'kyj rukh v Ukrajin 1917–1918 rr. / V. Lobodayev – K.: Tempora, 2010. – 671 s.
17. **Lobodayev V. M.** Ukrajins'ke Vil'ne kozatstvo (1917–1918 rr.): Dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / V. M. Lobodayev; Kyivs'kyj natsional'nyj un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2001. – 216 s.
18. **Lobodayev V.** Uchast' Vil'nogo kozatstva v selyans'komu povstans'komu rusi (traven' – serpen' 1918 r.) / V. Lobodayev // Visnyk Prykarpats'kogo universytetu. Istorija. – Ivano-Frankivsk, 2011. – Vyp. 20. – S. 70–78.
19. **Masnenko V. V.** Jak ukrajins'ki selyany staly vojnamy (do sotsiokul'turnykh i militarykh aspektiv revolutsiji 1917–1921 rr.) / V. V. Masnenko // Ukrajins'kyj selyanyn: zb. nauk. prats' / NAN Ukrajiny. Instytut istoriji Ukrajiny; Cherkas'kyj nats. un-t im. Bogdana Khmel'nyts'kogo. – 2018. – Vyp. 19. – S. 49–59.
20. **Makarchuk A. V.** Vijs'kova justytsija derzhav Chervernogo soyuzu na terytoriji Ukrajiny v 1918 rotsi / A. V. Makarchuk // Nauk. Visnyk Chernivets'kogo un-ty. – 2012. – Vyp. 628. Pravoznavstvo. – S. 56–62.

21. **Pyrig R. Ya.** Tsentral'na Rada j nimets'ke vijs'kove komanduvannya v Ukrajinі: problema vzayemovidnosyn (lyutyj – kviten' 1918) / R. Ya. Pyrig // Ukr. istor. zhurn. – 2007. – № 2. – S. 47–63.
22. **Pid gnitom** nimets'kogo imperializmu (1918 r. na Kyivshchyni): Statti. Spogady. Dokumenty. Khronika. – B.m.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927. – 304 s.
23. **Podillya** v roky gromadyans'koyi vijny (lyutyj 1918 r. – gruden' 1920 r.). Dokumenty j materialy. – Vinnytsya: Vinnyts'ke knyzhkovo-gazetne vydavnytstvo, 1959. – 488 s.
24. **Pravda**. – 1918. – № 102. – 25 travnya.
25. **Rejent O.** Nacholi Ukrajin's'koyi Derzhavy / O. Rejent // Krayeznavstvo. – 2013. – № 2. – S. 87–94.
26. **Salata G.** Asymetriya informatsiji u vyrishenni agrarnogo pytannya doby Tsentral'noji Rady UNR (1917–1918 roky): notatky do istoriografiyiarkhivnogo dzherela / G. Salata // Dokument yak dzherelo piznannya. Zbirnyk statej II Mizhnarodnoji naukovopraktychnoji konferentsiji... – S. 162–168.
27. **Sidak V.** Natsional'ni spetsluzhby v period revolutsiji 1917–1921 rr. (nevidomi storinky istoriji) / V. Sidak. – K.: Vyd. dim “Al'ternatyvy”, 1998. – 320 s.
28. **Soldatenko V. F.** Ukraina v revolutsijnju dobu: Ist. ese-khroniky / V. F. Soldatenko. U 4-h t.: T. II. Rik 1918. – K.: Svitoglyad, 2009. – 411 s.
29. **Soldatenko V. F.** Ukrajin's'ka revolutsija. Istorychnyj narys / V. F. Soldatenko. – K.: “Lybid”, 1999. – 976 s.
30. **Suprunenko M.** Ukraina v period inozemnoji interventsiji i gromadyans'koyi vijny / M. Suprunenko. – K., 1957. – 410 s.
31. **Suprunenko N. I.** Ocherki istorii grazhdanskoj vojny i inostrannoji vojennoj interventsiji na Ukrajinі / N. I. Suprunenko. – M.: Nauka, 1966. – 454 s.
32. **Telegrama** shtabu kosha Zvenygorodshchyny do vijs'kovogo ministra // Visnyk Tymchasovogo revolutsijnogo komitetu po okhoroni porjadku na Zvenygorodshchyni. – 1918. – № 5. – 27 lyutyj.
33. **Tychyna V. Ye.** Borot'ba proty nimets'kykh okupantiv I vnutrishnyoji kontrrevolutsiji na Ukrajinі u 1918 rotsi / V. Ye. Tychyna. – Kharkiv: Vyd-vo Kharkivskogo un-tu, 1969. – 284 s.
34. **Tyutyunnyk Yu.** Revolutsijnja stykhiya / Yu. Tyutyunnyk // Zapysky general-khorunzhogo / Yu. Tyutyunnyk. – K.: Khnyga Rodu, 2008. – S. 17–92.
35. **Tyutyunnyk Yu.** Revolutsijnja stykhiya / Yu. Tyutyunnyk –Lviv, 1937. – 196 s.
36. **Ukrajin's'ka Tsentral'na Rada.** Dokumenty i materialy: u 2-kh t. / Nats. akad. Nauk Ukrainy, In-t istoriji Ukrainy. – T. 2: 10 grudnya 1917 – 29 kvitnya 1918 – K.: Nauk. dumka, 1997. – 424 s.
37. **Khrystyuk P.** Zamitky i materialy do istoriji ukrajin's'koyi revolutsiji. T. III. – Prague, 1921. – 160 s.
38. **Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv** vyshchykh organiv vlady ta upravlinnya (TsDAVOVU) Ukrainy. – F. 1076 (General'ne sekretarstvo po vijs'kovykh spravakh UTsR). – Op. 3. Od. zb. 11. – Ark. 12.
39. **Shevchenkiv kraj:** istoryko-etnografichne doslidzhennya / V. Shcherbatiuk (ker. avt. kol., uporyadnyk ta nauk. red.), O. Berezovs'kyj, S. Vergovs'kyi ta in. – K.: Nauk. dumka, 2009. – 546 s.
40. **Shevchenko L.** Lyst do redaktsiji / L. Shevchenko [Vidpovid' M. Pavlovs'komu kerivnyka Zvenygorods'kogo zbrojnogo povstannya 1918 r.] // NovaRada. – 1919. – № 6. – 7 sichnya.
41. **Shcherbatiuk V.** Vil'ne kozatstvo yak odna z pershykh gromads'kykh militsijnykh organizatsij v Ukrajinі 1917–1921 rr. / V. Shcherbatiuk // Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrajinі. Zb. nauk. statej. – K., 2016. – Vyp. 25. – S. 387–394.
42. **Shcherbatiuk V.** Vil'nokozachyj rukh yak forma samoorganizatsiji ta borot'by selyan Ukrainy 1917–1921 rokiv / V. Shcherbatiuk // Universytet. Nauk. istoryko-filosofs'kyj zhurnal. – 2017. – № 3–6. – S. 166–173.

43. *Shcherbatiuk V. M.* Zvenygorods'ke zbrojne povstannya / V. M. Shcherbatiuk // *Vojenna istorija*. – 2002. – № 2. – S. 43–53.
44. *Shcherbatiuk V. M.* Istorija regioniv Ukrajinu: Lysyanshchyna / V. M. Shcherbatiuk. – K.: Logos, 2002. – 428 s.
45. *Shcherbatiuk V.* Narostannya protestu selyan Ukrajinu get'manskij ta bil'shovvyts'kij vladi 1918–1919 rr.: suchasna vitchyznyana istoriografiya problemy // V. M. Shcherbatiuk / *Visnyk Cherkas'kogo Universytetu. Serija Istorychni nauky*. – Cherkasy, 2010. – Vyp. 192. – S. 65–71.
46. *Shcherbatiuk V.* Rol' zvenygorods'kykh povitovogo i vijs'kovogo komendantiv M. Pavlovs'kogo ta I. Kapulovs'kogo v pidgotovtsi j khodi povstannya na Zvenygorodshchyni Kyivs'koi guberniji vlitku 1918 roku / V. Shcherbatiuk // *Nauk. Visnyk Volyns'kogo nats. un-tu imeni Lesi Ukrajinky*. – 2011. – № 10. *Istorychni nauky*. – S. 31–36.
47. *Shcherbatiuk V. M.* Selyans'kyj povstans'kyj rukh v Ukrajinu 1917–1921 rokiv: ukrajins'ka istoriografija / V. M. Shcherbatiuk. – K.: Nauk. dumka, 2012. – 528 s.
48. *Shcherbatiuk V. M.* Selyans'kyj povstans'kyj rukh v Ukrajinu 1917–1921 rokiv: ukrajins'ka istoriografija: Dys... d-ra. ist. nauk: 07.00.06 / V. M. Shcherbatiuk; Kyivs'kyj natsional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. – K., 2012. – 489 s.
49. *Shcherbatiuk V.* Uchast' nashchadkiv Tarasa Shevchenka Levka I Ananija Shevchenkiv u selyans'komu povstans'komu rusi 1918 r. / V. Shcherbatiuk // *Chasopys ukrajins'koi istoriji*. – Vyp. 19. – K., 2011. – S. 18–24.
50. *Shcherbatiuk V. M.* Khto zh buv spravzhnim kerivnykom povstannya selyan Zvenygorodshchyny v litku 1918 r. / V. M. Shcherbatiuk // *Ponad Tikychem*. – 2013. – № 35. – 6 lypnyu.
51. *Yavors'kyj M.* Revolutsija na Ukrajinu v jiji golovnykh etapakh / M. Yavors'kyi. – Kharkiv: DVU, 1923. – 82 s.

ABOUT THE AUTHOR

Shcherbatiuk Volodymyr Mykhailovych – Professor of the Chair of History of State and Law, National Academy of Internal Affairs, Doctor of History, Professor (Kyiv, Ukraine).

УДК 929:94(477)

Д. В. Кудінов*КЗ “Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти”***М. А. Михайліченко***Сумський національний аграрний університет***УКРАЇНСЬКИЙ СТАРШИНА****МИКОЛА ГЕОРГІЙОВИЧ КОБЕЛЯЦЬКИЙ: НАЧЕРК БІОГРАФІЇ**

Дана публікація є першим біографічним нарисом Миколи Георгійовича Кобеляцького, старшини української армії, який брав участь у боротьбі за утримання м. Суми в складі Української Народної Республіки. Здійснена характеристика наявного корпусу джерел – архівних документів, довідникової літератури, “Картотеки Бюро з урахування втрат на фронтах Першої світової війни 1914–1918 рр.”, наказів про відзначення Василя та Миколи Кобеляцьких чинами та орденами, опубліковані у виданні “Височайші накази про військові чини”, газеті “Російський інвалід”, та журналі “Розвідник”, мемуарів колишніх червоних партизанів та сумського повітового старости Сергія Гребеницького. Акцентована участь родини Кобеляцьких в українофільському рухові у Сумах на початку ХХ ст., зокрема, в організації українського гуртка театральних аматорів, біографії Георгія та Василя Кобеляцьких – рідних братів М. Г. Кобеляцького. Розлого описана бойова звитяга Миколи Георгійовича, відмічена нагородами за участь у Першій світовій війні. Схарактеризовані його дії на посаді командира кінної стражі, створеної для охорони регіону в період Гетьманату. Нарешті, розкрита роль М. Г. Кобеляцького в організації оборони м. Суми взимку 1918–1919 років від наступу іррегулярних частин Української радянської армії. Окреслені причини поразки республіканських військ. Висвітлене авторське бачення відсутності особистої відповідальності на М. Г. Кобеляцькому за провал оборони м. Суми силами УНР. На основі джерел особового походження дана характеристика особистих якостей М. Г. Кобеляцького.

Ключові слова: *Микола Георгійович Кобеляцький, Суми, Сергій Якович Гребеницький, Українська Народна Республіка, республіканська армія, більшовики, червоні партизани, Панас Багацький.*

Сучасні студії з минулого революційних подій 1917–1921 рр. в Україні, окрім вирішення базових питань проблеми, акцентують увагу й на персоналіях. При цьому в об’єктив дослідження історика потрапляють не лише біографії видатних чи значимих діячів українського національного визвольного руху, але й життєписи місцевих лідерів та рядових бійців революції. Вельми цікавими є відкриття, пов’язані з регіональною історією, що дає можливість по-новому поглянути на події столітньої давнини в провінції, оцінити роль та значення особистості у розвитку суспільно-політичного руху в тому чи іншому краю.

На сьогодні малодослідженою сторінкою історичної науки залишається відтворення українського національного руху, подій Української революції на території Сумщини й, як не дивно, відносно її нинішнього адміністративного

центру. Перебуваючи під сильним впливом російських політичних течій (лівої та ліберальної), він, тим не менш, у 1917–1919 рр. не залишався осторонь боротьби за вільну Україну. Тож боротьба за контроль над цим значимим промисловим центром Слобожанщини між силами Української Народної Республіки та її основним противником – радянськими збройними формуваннями – двічі приймала форму відкритого збройного протистояння. Звичайно, уявити ці процеси без участі військових старшин української армії неможливо. Так само важко відділити військову організацію в межах Сумського повіту УНР від особистості М. Г. Кобеляцького. Не дарма наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. його ім'я отримало називний характер для військовиків республіканської армії у Сумах в сприйнятті її противників.

Метою даної публікації є узагальнення біографічних відомостей про Миколу Георгійовича Кобеляцького, а також з'ясування його ролі в комплектації й управлінні військового контингенту Дієвої армії УНР в Сумах, організації оборони міста на початку січня 1919 року.

Дана розвідка не претендує на вичерпність уявлення про життєвий шлях М. Г. Кобеляцького. Інформація, якою володіють автори, доволі фрагментарна й стосується об'єкту дослідження побіжно. Відсутні й особові матеріали родини Кобеляцьких, які б могли повніше представити її генеалогію та відтворити сімейні історії. Утім, наявні ресурси все таки дозволяють сформулювати загальні уявлення про діяча Української революції на Сумщині. Останні можна згрупувати наступним чином: 1) документи Державного архіву Сумської області (далі – ДАСО), що презентують ділову переписку військових частин, дислокованих у Сумах, із міською управою за участю М. Г. Кобеляцького; 2) справа про заснування “Сумського малоросійського гуртка любителів драматичного та музичного мистецтв” за безпосередньої участі родини Кобеляцьких (Ф. 29: Харківське губернське у справах товариств присутствіє) Державного архіву Харківської області; 3) довідникова література, представлена щорічниками – Харківськими календарями, де фігурує прізвище М. Г. Кобеляцького з короткими повідомленнями про його посади й чини; 4) “Картотека Бюро з урахування втрат на фронтах Першої світової війни 1914–1918 рр.”, з якої автори черпали інформацію про їх поранення під час Великої війни; 4) накази про відзначення В. Г. та М. Г. Кобеляцьких, опубліковані у виданні “Височайші накази про військових чинів”, газеті “Російський інвалід”, та журналі “Розвідник”; 5) мемуари: а) спогади колишніх бійців партизанського загону Панаса Багацького, який вів бої за Суми проти “петлюрівців” у січні 1919 року, де міститься характеристика військ противника (віддруковані в збірнику “Жовтень на Сумщині” (1958), газетних публікаціях та збережені в рукописах з фонду Р-2362 (Колекції окремих документів дожовтневого періоду з історії Сумської області) Державного архіву Сумської області); б) спогади колишнього сумського повітового старости періоду Гетьманату генерал-майора С. Я. Гребенщикова, котрий дав оцінку особистісних якостей М. Г. Кобеляцького, визначив його роль у переході влади від гетьманських сил до Директорії у листопаді 1918 року в регіоні; в) спогади колишнього полковника, начальника генерального штабу армії УНР О. В. Сливинського (1886–1953) про баталію під Ярославцями в серпні 1914 р., у

якій взяла участь 10-ї кавалерійська дивізія генерала від кавалерії графа Ф. А. Келлера й де міститься інформація про В. Г. Кобеляцького [1; 13; 21; 37].

Історіографічною основою дослідження, передусім, є спеціалізована публікація одного з авторів даної статті, де розкрита хронологія та зміст подій військового протистояння між республіканськими та більшовицькими силами взимку 1918–1919 років в Сумах [23]. З урахуванням доступних матеріалів дослідження автори запропонували розглянути життєпис представника української армії в такому порядку: 1) відомості про родину Кобеляцьких; 2) участь Кобеляцьких в українофільському русі в Сумах; 3) військова кар'єра М. Г. Кобеляцького в Російській імператорській армії; 4) оцінка особистих та професійних якостей військового в спогадах сучасників; 5) керівництво М. Г. Кобеляцьким 10-м кінним Новгород-Сіверським полком та його участь у підготовці Сум до оборони; 6) розв'язка збройного протистояння між червоними партизанами й республіканцями за м. Суми та подальша доля Миколи Георгійовича Кобеляцького.

Кобеляцький Микола Георгійович народився 29 травня 1879 р. в Сумах у сім'ї міського пристава, колезького асесора, спадкового дворянина козацько-старшинського походження Георгія Олександровича Кобеляцького (Кобиляцького) та його дружини Олександри Андріївни [12, арк. 319 зв.; 19]. Микола мав молодших братів Георгія, Михайла та Василя. Помітний слід в історії м. Суми залишив Георгій Георгійович Кобеляцький. Він народився у Сумах в 1884 р., отримав юридичну освіту й деякий час за фахом працював у рідному місті. Надалі перебував на посаді мирового судді Верхнеудінська в Забайкаллі. Тут у 1917 р. був обраний головою суддею Тимчасового суду. Через три роки, відповідно наказу міністра юстиції народно-революційної влади Далекосхідної республіки, Г. Г. Кобеляцький був призначений народним суддею на 2-гу ділянку Прибайкальського судового округу. Пізніше він переїхав до м. Балахна Нижегородської області (Горьківського краю), де працював на посаді члена колегії захисників. У 1935 р. він був заарештований за звинуваченням по ст. 58, п. 10 Карного кодексу РСФРР (“Пропаганда або агітація, що містять заклик до повалення, підриву або ослаблення Радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а також поширення або виготовлення чи збереження літератури того самого змісту, що тягнуть за собою позбавлення волі на строк не нижче шести місяців”), а згодом засуджений до трьох років виправно-трудоих таборів. Надалі доля цього сум'янина невідома [18; 29; 38]. Наймолодший з братів – Василь Кобеляцький, – як і Микола, обрав кар'єру військового. Його історична біографія, на нашу думку, варта окремого вивчення¹.

¹ Кобеляцький Василь Георгійович вірогідно, народився у Сумах. У 1910 р. закінчив Тверське кавалерійське училище. На початок Першої світової війни в чині корнета служив у 10-му Новгородському драгунському полку, де і його старший брат. Василь Георгійович відзначився у відомому зустрічному кавалерійському бою поблизу с. Ярославичі 8 (21) серпня 1914 р., де він хоча і зазнав поранення, утім, залишився у строю. О. В. Сливинський так згадував про звитягу В. Г. Кобиляцького: “роздмухувався рукопашний бій: вершник рубав, колов вершника ... 10-го Драгунського полку поручик (насправді, на момент бою В. Г. Кобеляцький ще мав чин корнета) Кобеляцький ударом шашки відсік по лікоть обидві руки австрійського майора, який скакав поряд; а шашка, хиллячись далі, впилася до хребта в шию породистого гунтера...”. Надалі

Родина Кобеляцьких відзначалася підкресленим українофільством. Про це свідчить їхня активна участь у створенні “Сумського малоросійського гуртка любителів драматичного та музичного мистецтв” (себе ж “малороси” йменували не інакше як «сумський український гурток»), метою якого проголошувалося “сприяння розвитку драматичного й музичного дарування серед своїх членів”. Відповідне звернення про дозвіл на його заснування до харківського губернатора в листопаді 1907 р. серед багатьох представників сумської громадськості підписали Георгій, Михайло й Микола Кобеляцькі. Після бюрократичних поневірянь влітку наступного року сум’яни отримали дозвіл на створення гуртка. Його статут було зареєстровано лише восени 1909 р. Першим головою правління організації, що налічувала в своєму складі в 1910–1911 рр. близько 230 членів, був обраний Г. Г. Кобеляцький, котрий, щоправда, її очолював лише до кінця жовтня 1910 р. (припустимо, у зв’язку з від’їздом із Сум) [15, арк. 1–2, 7; 28, с. 4]. Листування з губернським у справах товариств присутством велося через адресу проживання Г. Г. Кобеляцького – вул. Думська (нині – вул. Академічна), 7. Станом на 1919 р. за Кобеляцькими значилася інша адреса – вул. Покровська, 13 (один з двох поверхів належав Вірі Кобеляцькій), що знаходилося неподалік від попередньої адреси (цей будинок зберігся до нашого часу) [10, арк. 16].

На момент створення “малоросійського гуртка” М. Г. Кобеляцький вже був досвідченим офіцером. Перше свідчення про військову службу корнета М. Г. Кобеляцького маємо за 1901 р. [40, с. 177]. Під час подання разом із братами звернення на ім’я губернатора він мав звання штабс-ротмістра 28 драгунського Новгородського Його Величності Короля Вюртемберзького полку, який від 1874 р. перебував на постійних квартирах в м. Суми [42, с. 26]. Наприкінці того ж 1907 року регімент змінив порядковий номер на “10”, а перед початком Першої світової війни “втратив” ім’я шефа короля Вюртемберзького Вільгельма II й почав скорочено називатися “10-й драгунський Новгородський полк”. До цієї події М. Г. Кобеляцький був підвищений до чину ротмістра (21 січня 1914 р.), нагороджений орденами Св. Станіслава III та II ступенів, Св. Анни III ступеню та обіймав посаду начальника навчальної команди [4, с. 37; 5, с. 154; 41, с. 120]. Разом зі своїм братом Василем Микола Георгійович брав участь у славнозвісному бою під с. Ярославичі, де дістав поранення [20]. Надалі особиста хоробрість і ретельне виконання завдань командування полку М. Г. Кобеляцьким неодноразово

хоробрий молодий офіцер неодноразово нагороджувався. Зокрема, протягом лютого–квітня 1915 р. “за успіхи в справах проти ворога” він був відзначений орденами Св. Володимира IV ступеню з мечами та биндою, Св. Станіслава III ступеню з мечами та биндою, Св. Анни IV ступеню. У жовтні 1915 р. нагороджений орденом Св. Станіслава II ступеню з мечами. У грудні 1915 р. штабс-ротмістр В. Г. Кобеляцький став кавалером ордену Св. Георгія IV ступеню “за те, що перебуваючи протягом трьох днів с 23-го по 25-е вересня 1914 року з роз’їздом в тилу противника, в умовах крайньої небезпеки, виявив наступ двох австрійських корпусів і надав точні свідчення про їхнє пересування, чим посприяв успішному виконанню завдання дивізії”. Наприкінці 1915 р. він був відряджений до Ставки Верховного головнокомандувача. Надалі відомості про бойовий шлях В. Г. Кобеляцького обриваються. У березні 1918 р. він був розстріляний більшовиками в Ромнах [2; 6, с. 112; 7, с. 228; 8, с. 624; 16; 17, с. 604; 30; 32, с. 55; 36, с. 604–606; 37, с. 15]. Припустимо, що Василь Георгійович брав участь в формуванні українських частин у 1917 р. Натомість, ця думка ще потребує документального підтвердження.

відзначалося бойовими нагородами. Так, у лютому 1915 р., “за успіхи проти неприятеля” він був нагороджений орденом Св. Анни II ступеню з мечами, у квітні того ж року – орденом Св. Володимира IV ступеню з мечами і биндою, а в липні – мечами до ордену Св. Станіслава II ступеню [31, с. 112; 8, с. 610; 34, с. 378]. Нарешті, у квітні 1915 р. він нагороджений Георгієвською зброєю “за те, що 10-го й 18 листопада 1914 року зі спішеним ескадроном двічі багнетним ударом узяв шанці противника на позиціях поблизу сіл Пшпоїна й Петрівка” [33, с. 272]. Відповідно нагородам змінювалися чини М. Г. Кобеляцького: наприкінці грудня 1915 р. він отримав чин підполковника, а у червні 1916 р. – полковника [3, с. 2; 35, с. 303]².

Успіхи військової кар’єри затьмарювалися пораненнями бойового офіцера. Відомо, що протягом травня 1915 р. він перебував на повторному лікуванні (від поранення, отриманого у серпні 1914 р.) у лазареті № 1 Південної залізної дороги (станція Харків). Після одужання повернувся до діючої армії [5].

Вочевидь, вже після розвалу фронту напередодні укладання Брест-Литовського миру М. Г. Кобеляцький повернувся до Сум, де після вигнання червоногвардійців німецькими військами 1 квітня 1918 р. вступив на службу до місцевого апарату української влади. Улітку – восени 1918 р. полковник перебував на посаді командира кінної сотні стражників в розпорядженні повітового старости. Саме про цей короткий період життя М. Г. Кобеляцького маємо найбільше свідчень завдяки спогадам С. Я. Гребенщикова, який дав характеристику особистим та професійним якостям Миколи Георгійовича. Прикметно, що до часу антигетьманського перевороту він згаданий мемуаристом лише один раз: “такий собі Кобелецький”, призначений “за рекомендацією союзу хліборобів”, на чолі щойно створеної на кошти сумських поміщиків та підприємців кінної сотні, “поставив свою частину на воєнну ногу”, домігся при підтримці очільника повіту, до якого він перебував у прямому підпорядкуванні, добитися створення “єдиної найбільш озброєної та добре згуртованої частини”. Цим він значно контрастував із багатьма іншими відомими С. Я. Гребенщikovим старшими офіцерами в Сумах, дезорієнтованими в політичному відношенні та почасти безвідповідальними на військовому поприщі. На користь Кобеляцького свідчили “і зовнішній хвацький вигляд, і бойовий командний стаж, і георгіївський офіцерський хрест” (мемуарист сплутав із іншою нагородою – Георгіївською зброєю). Натомість політичні погляди самого М. Г. Кобеляцького та деякі особисті вади (якщо довіряти повідомленню колишнього повітового старости, Микола Георгійович мав схильність до зловживання алкоголю) в подальшому охолодили ставлення С. Я. Гребенщикова до підлеглого. Безумовно, його осуд Миколи Георгійовича в тому, що він “дуже погано проявив себе в моральному відношенні” багато в чому можемо віднести на рахунок політичних розбіжностей між ними, що виявилися під час повалення Гетьманату. Сергію Яковичу, відвертому монархісту, прибічнику відновлення монолітної російської держави, який допускав лише культурне українство, до того ж відданому своїм обов’язкам до моменту відречення гетьмана, була не до вподоби “зрадницька” поведінка сотника, який без особливих зволікань

---

² За даними С. Я. Гребенщикова, М. Г. Кобеляцький чин полковника отримав лише наприкінці 1918 р., а до цього часу носив погони ротмістра [1, с. 264]. Утім, ця впевненість мемуариста є аберацією пам’яті.

перейшов на бік Директорії та своїми діями зірвав наміри старости несподівано напасти на петлюрівський загін, що розмістився на залізничному вокзалі [1, с. 142, 246, 250, 256].

Помітну роль у військово-політичних подіях узимку 1918–1919 рр. М. Г. Кобеляцькому відводили й колишні червоні партизани. Зокрема, начальник зв'язку та розвідки загону П. С. Багацького М. Д. Ковальов серед очільників військ республіканців у Сумах виділяв саме М. Г. Кобеляцького, розуміючи його роль, вочевидь, як дійсного керівника лав оборонців. Подібне вказував його військовий побратим І. Х. Корнієнко: “у Сумах *начальником* (виділено нами – авт.) був офіцер-українець Кобеляцький” [13, арк. 107]. Нарешті, саме прізвище полковника фігурує у вірші червоних партизан, що став піснею в одному з загонів Сумського 9-го стрілецького полку Української радянської армії: «Як взяли ми місто Суми / Прямо з ходу, з бою, / То дали куті хрещенській / Ворогові вволю. / Партизанській наш загін / Панаса Багацького / Розбив в Сумах офіцерів, / Кінноту Кобеляцького!» Тож немає дивного й в тому, що прізвище Кобеляцького разом із ім'ям повітового коменданта Соболя згодом фігурувало в радянських краєзнавчих розвідках у якості головних антагоністів драми, що розігрувалося довкола протистояння на Сумщині [22].

Утім, “підвищення” Кобеляцького до рівня командуючого сумським угрупованням Дієвої армії УНР є явним перебільшенням. Насправді, загальне керівництво обороною м. Сум зосереджувалося в руках “начальника бойових операцій Сумщини” військового старшини В. З. Філоновича [39, с. 455]. Не вказує його в якості очільника всіх військових сил УНР і С. Я. Гребенщиків. Проте, це зовсім не применшує значення Кобеляцького в підготовці республіканських військ до бою з противником за м. Суми. Передусім, новопризначеному командирі 10-го кінного Новгород-Сіверського полку (назва частини, утвореної на базі колишнього 10-го драгунського Новгородського полку) необхідно було забезпечити комплектування своєї частини, яка перебувала фактично в зародковому стані. У червні 1918 р. розпочався процес її організації (у документах 1918 р. зустрічаються формулювання “знов формується”, “відновлюється”). До канцелярії “бувшого 10 Драгунського Новгородського полку”, що розміщувався в будинку Косикова по Суджанській вулиці, запрошувалися на запис вахмістри, чотові, писарі і козаки), охочих виявилось небагато. За спогадами С. Я. Гребенщикова, станом на листопад 1918 р. “кавалерійський кадр” був геть неуккомплектований – мав лише невелику кількість солдат та 20 офіцерів, “причому солдати в сенсі дисципліни геть не надійні”. Щоправда, у листопаді того ж року очікувався призов до війська, але це завдання виявилось фактично зірваним подальшими політичними подіями в країні. Лише після того як полковника Яненка всередині грудня 1918 року на посаді командира регіменту змінив М. Г. Кобеляцький, частина була посилена бійцями колишньої кінної сотні стражників, а до моменту бою за Суми вже мала кілька сотень. За повідомлення повітового коменданта П. Соболя, станом на 21 грудня 1918 р. у Сумах для охорони міста було залучено 375 козаків, переважно з 10-го кінного Новгород-Сіверського полку. Про “прибуття поповнення” в господарській записці на адресу міської управи писав і сам Микола Георгійович [1, с. 245, 264, 273; 11, арк. 188; 24; 26].

У цей час М. Г. Кобеляцький переймався не лише військовим вишколом новобранців, але й побутовими справами полку. Зокрема, наприкінці грудня 1918 року він вимагав від міської управи відремонтувати димар в будинку Пустовойтова на Суджанській вулиці, де розміщувався архів та їдальня старшин полку; ставив питання перед міською думою про надання хур для підвезення реквізованого фуражу до штабу, доставки дров для опалення бараків в яких розміщувалися військовослужбовці, тощо [9, арк. 3; 11, арк. 188, 245].

Ініціативи М. Г. Кобеляцького щодо форсованого формування частини зустріли схвалення “командувача Білгород-Сумським фронтом” (командувача Лівобережною групою Армії УНР) П. Ф. Болбачана, котрий у телеграмі від 20 грудня 1918 р. побажав йому у цій справі разом із повітовим комендантом полковником П. Сободем “від усієї душі успіху” [27]. Отже, певною мірою правильним є судження одного з колишніх бійців загону Багацького про те, що саме М. Г. Кобеляцький “з рештків колишнього імперіалістичного 10 драгунського полку... сформував кінний полк”. Нарешті, саме цей підрозділ, хоча й далеко не доукомплектований з неспрацьованим особовим складом був найбільш боєздатною частиною сумського гарнізону. М. Г. Кобеляцький відправляв кіннотників у роз'їзди поблизу Сум для відстеження дій противників, наводив порядок у місті, коли там бешкетували погромники й, нарешті, відправляв на боротьбу з “червоними” [13, арк. 17; 14, арк. 25].

Утім, ситуація була не на стороні командира полку: “Петлюрівське командування *гарячково* (виділено нами – авт.) збирало свої сили, зосереджувало в місті збройний кулак, щоб дати відсіч більшовикам” [21, с. 33]. Брак часу, політична дезорієнтація міського населення й успіхи більшовицької пропаганди унеможливили створення за короткий термін потужного “збройного кулака”. До того ж більшість офіцерів у місті зневажливо ставилася до УНР. Багато з них були мобілізовані до частини примусово (за наказом сумського повітового коменданта всі “старшини належучі до мобілізації” повинні були під загрозою оголошення їх “ворогами народу” та піддавання “польовому суду” обов'язково з'явитися до мобілізаційного пункту), орієнтувалися на російську контрреволюцію, а не на українську ідею. Набір рядового складу відбувався виключно добровільно. Відповідно розраховувати на значне поповнення полку свідомим контингентом не доводилося. Нарешті, попри те, що основні сили республіканців у місті склалися з 500–600 осіб, що значно перевищували чисельність загону Багацького, вони виявилися недостатньо озброєними через брак військових запасів, залишених від царських часів та незгоду німецького командування передати захисникам УНР частину зброї. Більше того, командування республіканських військ відвело частину сил з Сум до Конотопу, що об'єктивно послабило можливості оборонців, яким, до того ж, бракувало дисциплінованості: С. Я. Гребенщиков згадував, що в останні дні перебування в Сумах кіннотники Кобеляцького навіть вдавалися до грабунку цивільного населення, а сам полковник вимушений був підтримувати порядок у своєрідний спосіб – роздаючи солдатам горілку [1, с. 275].

Більшовицькому наступу на Суми передувала невдалий для республіканців бій за станцію Баси у ніч з 3 на 4 січня 1919 р. Після цього командування загону червоних партизан вирішило здобути Суми ударом трьома колонами: на півночі в напрямку залізничного вокзалу наступала колона під проводом Багацького; на

півдні в напрямі кадетського корпусу – колона під головуванням Орлова; колона Лепехи повинна була здобувати центр міста. Вранці 5 січня “червоні” атакували республіканські сили. Запеклий бій відбувся в центрі міста на Покровській площі та Соборній вулиці, де кавалеристи Лепехи рубалися з кіннотниками Кобеляцького. Не витримавши удару більшовицьких сил, республіканці відступили з Сум на захід (обоз полку М. Г. Кобеляцький заздалегідь розташував на виїзді із міста по Роменському шляху), втративши за підрахунками їхніх противників до 15 осіб загиблими. Командування над зведеним загonom відступаючих взяв на себе М. Г. Кобеляцький. У Ромнах його кіннотники дали бій місцевим більшовикам [1, с. 272–278; 23, с. 64–65].

Пізніше з числа оборонців міста та мешканців Сумського повіту був сформований Сумський окремих курінь в складі 4-го полку Окремого корпусу січових стрільців. Чи продовжив у ньому службу Микола Георгійович наразі не відомо. За чутками, які вже в Одесі від знайомих сум’ян чув С. Я. Гребенщикова, 11 січня 1919 р. роменські більшовики зуміли роззброїти деморалізований загін М. Г. Кобеляцького. Сам він начебто перейшов на службу до “советів”, а потім був ними ж розстріляний [1, с. 282–283]. Вочевидь, і тут проявилася відраза до “вщент морально спустошеної” людини з боку мемуариста та осіб, яким відверто не подобався “петлюрівський” полковник. Примарною залишається інформація й про його долю після 1919 року. Відомо, що від 1927 р. М. Г. Кобеляцький перебував на особливому обліку ОДПУ по м. Іваново-Вознесенськ [12]. Тож перспективними для подальшого дослідження біографії Миколи Георгійовича залишаються питання наявності чи відсутності факту застосування репресій по відношенню до нього, його професійна зайнятість у якості цивільної особи, сімейний статус, відомості про місце й дату смерті, нарешті, наявність спадкоємців. Їх успішне з’ясування, безумовно, залежить від винайдення невідомих раніше документів у державних архівах України та Російської Федерації, доступу до приватних колекцій рукописів і актів тощо.

У цілому, Микола Георгійович Кобеляцький являє собою образ українського військового доби революції 1917–1921 рр., який відзначався шляхетним походженням, небайдужістю до української справи, особистою хоробрістю, що підкреслено хронологією відзнак під час Першої світової війни, організаторськими здібностями, активністю та виразною суспільно-політичною позицією, проявленими напередодні вирішального бою з противником. Переважно на його плечі та на долю його бійців лягла відповідальність за оборону міста Суми від наступу іррегулярних частин Української радянської армії. Попри те, що із цим завданням вони не впоралися, у цьому годі шукати особистої провини М. Г. Кобеляцького. Поразка 5 січня 1919 р. зумовлена низкою об’єктивних причин – дефіцитом часу для організації оборони, браком патріотично налаштованих старшин, відсутністю достатнього озброєння й моральної підтримки з боку населення, що, врешті, разом зумовлювало недостатньо високий бойовий дух сумського угруповання Дієвої армії УНР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Воспоминания* генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова / Сост. Ю. Арбатская. – Симферополь: Н. Оріанда, 2009. – 343 с.

2. **Высочайшие** награды объявленные в Высочайшем приказе 22 декабря 1915 г. // Русский инвалид. – 1916. – № 6. – С. 1.
3. **Высочайшие** награды объявленные в Высочайшем приказе 28 декабря 1915 г. // Русский инвалид. – 1916. – № 9. – С. 1–3.
4. **Высочайшие** приказы. Бесплатное приложение // Разведчик. – 1914. – № 1214. – С. 33–40.
5. **Высочайшие** приказы. Бесплатное приложение // Разведчик. – 1914. – № 1226. – С. 153–160.
6. **Высочайшие** приказы. Бесплатное приложение // Разведчик. – 1915. – № 1270. – С. 101–124.
7. **Высочайшие** приказы. Бесплатное приложение // Разведчик. – 1915. – № 1274. – С. 213–244.
8. **Высочайшие** приказы. Бесплатное приложение // Разведчик. – 1915. – № 1285. – С. 589–626.
9. **Державний** архів Сумської області (ДАСО). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 132: Відношення Сумського повітового комісаріату в міську управу й банк про відведення приміщень для розквартированих військ. – 562 арк.
10. **ДАСО**. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 139: Книга обкладання зборами власників будинків на користь армії Денікіна. – 115 арк.
11. **ДАСО**. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 36: Справи Харківського губернського розпорядчого комітету, заяви власників квартир про розквартирування військ. Список офіцерів. Т. II. – 269 арк.
12. **ДАСО**. Ф. 744: Метрична книга Покровської церкви м. Суми. Оп. 1. Спр. 23. – 919 арк.
13. **ДАСО**. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 9: Спогади учасників революції 1917–1919 рр. Автобіографії. – 294 арк.
14. **ДАСО**. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 60: Копії спогадів учасників революційного руху 1917 р. на Сумщині. – 225 арк.
15. **Державний** архів Харківської області. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 61: Про затвердження статуту “Сумського малоросійського гуртка любителів драматичного й музичного мистецтв”. – 8 арк.
16. **Кобеляцкий** Василий Георгиевич [Електронний ресурс] // База данных “Участники Белого движения в России” на январь 2016. – Режим доступа: http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-01.htm. – Назва з екрану.
17. **Кобеляцкий** Василий Георгиевич. Карточка раненного (контуженного). “Картотека Бюро по учету потерь на фронтах Первой мировой войны 1914–1918 гг.” [Електронний ресурс] // Памяти героев Великой войны 1914–1918. Портал посвященный событиям и героям Первой мировой войны 1914–1918 / Министерство обороны Российской Федерации; Русское историческое общество; Федеральное архивное агентство. – Режим доступа: <http://gwar.mil.ru/cartoteka/yalutorovsk/532667/>. – Назва з екрану.
18. **Кобеляцкий** Георгий Георгиевич (1884): Жертві политического террора в СССР; Книга памяти Нижегородской области [Електронний ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.openlist.wiki/Кобеляцкий_Георгий_Георгиевич_\(1884\)](https://ru.openlist.wiki/Кобеляцкий_Георгий_Георгиевич_(1884)). – Назва з екрану.
19. **Кобеляцкий** Николай Георгиевич [Електронний ресурс] // База данных “Участники Белого движения в России”. Буква К. – Режим доступа: http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-01.htm. – Назва з екрану.
20. **Кобеляцкий** Николай Георгиевич. Карточка раненного (контуженного). “Картотека Бюро по учету потерь на фронтах Первой мировой войны 1914–1918 гг.” [Електронний ресурс] // Памяти героев Великой войны 1914–1918. Портал посвященный событиям и героям Первой мировой войны 1914–1918 / Министерство обороны Российской Федерации; Русское историческое общество; Федеральное

- архивное агентство. – Режим доступу: <http://gwar.mil.ru/cartoteka/yalutorovsk/393343/>. – Назва з екрану.
21. **Ковальов М. Д.** За щастя народне / М. Д. Ковальов // Жовтень на Сумщині: спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Суми: Сумське обласне видавництво, 1958. – С. 32–35.
  22. **Косарев А., Харченко О.** Полк Багацького / А. Косарев, О. Харченко // Ленінська правда. – 1966. – № 218. – С. 3.
  23. **Кудінов Д. В.** Військове протистояння більшовицьких та республіканських військ за м. Суми у грудні 1918 р. – січні 1919 р. / Д. В. Кудінов // Сумський історико-архівний журнал: науковий журнал з історії та архівознавства України. – 2017. – № XXIX. – С. 55–68.
  24. **Местная** жизнь // Сумской вестник. – 1918. – № 179. – С. 4.
  25. Наказ сумського повітового коменданта // Сумской вестник. – 1918. – № 180. – С. 1.
  26. **Об'ява** // Луч. – 1918. – № 27. – С. 1.
  27. **Оголошення** // Сумской вестник. – 1918. – № 179. – С. 1.
  28. **Отчет** о деятельности Сумского малороссийского кружка любителей драматического и музыкального искусств за 1910–1911 г. – Суми: Тип. П. Вертикова, 1911. – 30 с.
  29. **Постановление** ВЦИК от 22. 11. 1926 “О введении в действие Уголовного Кодекса Р.С.Ф.С.Р. редакции 1926 года” (вместе с “Уголовным Кодексом Р.С.Ф.С.Р.”) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=3274#07463461661358> 27. – Назва з екрану.
  30. **Российский** государственный архив кинофотодокументов. Группа офицеров 9-й армии, награжденных орденом св. Георгия 4-й степени, откомандированных от штаба 9-й армии в Ставку Верховного главнокомандующего. Шифр: Ал-32 сн.52 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://photo.rgakfd.ru/showObject.do?object=1808067176>. – Назва з екрану.
  31. **Россия.** Военное министерство. Высочайшие приказы о чинах военных [Електронний ресурс]. – СПб.: [б. и.], 1914. – Т. 15 июля – 31 октября. – 493 л., разд. паг. – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/01008244805>. – Назва з екрану.
  32. **Россия.** Военное министерство. Высочайшие приказы о чинах военных [Електронний ресурс]. – СПб.: [б. и.], 1915. – Т. 1–31 октября. – 430 л., разд. паг.
  33. **Россия.** Военное министерство. Высочайшие приказы о чинах военных. – СПб.: [б. и.], 1915. – Т. 1–30 апреля. – 405 л., разд. паг.
  34. **Россия.** Военное министерство. Высочайшие приказы о чинах военных. – СПб.: [б. и.] 1915. – Т. 1–31 июля. – 421 л., разд. паг. URL: <https://dlib.rsl.ru/01008265238>
  35. **Россия.** Военное министерство. Высочайшие приказы о чинах военных. – СПб.: [б. и.], 1916. – 1 июня – 13 июня. – 316 л., разд. паг. URL: <https://dlib.rsl.ru/01008496960>
  36. **Сведения** об убитых и раненных // Разведчик. – 1914. – № 1245. – С. 604–606.
  37. **Сливинский А. В.** Конный бой 10-й кавалерийской дивизии генерала графа Келлера 8/21 августа 1914 г. у д. Ярославце. – Сербия, 1921. – 60 с.
  38. **Советский** районный суд г. Улан-Удэ Республики Бурятия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sovetsky.bur.sudrf.ru/modules.php?id=2&name=info_court. – Назва з екрану.
  39. **Тинченко Я.** Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – Кн. 1. – 536 с.
  40. **Харьковский** календарь на 1902 год. – Харьков: Харьк. губ. стат. ком. – разд. паг.
  41. **Харьковский** календарь на 1914 год. – Харьков: Харьк. губ. стат. ком. – разд. паг.

42. **Языков Л. В.** Краткая памятка из истории 28-го Драгунского Новгородского Его Величества короля Виртембергского полка: ко дню 200-летнего юбилея полка / Л. В. Языков. – Харьков: тип. “Южного края”, 1901. – 28 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудінов Дмитро Валерійович – професор кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту, керівник лабораторії історико-краєзнавчих досліджень КЗ “Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти”, доктор історичних наук, доцент (м. Суми, Україна);

Міхайліченко Микола Анатолійович – старший викладач кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету, кандидат історичних наук (м. Суми, Україна).

Д. В. Кудінов

КУ “Сумской областной институт последипломного педагогического образования”

Н. А. Михайличенко

Сумской национальной аграрный университет

УКРАИНСКИЙ СТАРШИНА НИКОЛАЙ ГЕОРГИЕВИЧ КОБЕЛЯЦКИЙ: БИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК

Данная публикация является первым биографическим очерком, посвященным Николаю Георгиевичу Кобеляцкому, старшине украинской армии, бравшим участие в борьбе за удержание г. Сумы под контролем Украинской Народной Республики. Осуществлена характеристика личного корпуса источников – архивных документов, справочной литературы, “Картотеки Бюро по учету потерь на фронтах Первой мировой войны 1914–1918 гг.”, приказов о награждениях Василия и Николая Кобеляцких чинами и орденами, опубликованные в издании “Высочайшие указы о военных чинах”, газете “Русский инвалид” и журнале “Разведчик”, мемуаров бывших красных партизан и сумского уездного старосты Сергея Гребеницкого. Акцентированы участие семьи Кобеляцких в украинофильском движении в Сумах в начале XX в., в частности, в деле организации украинского кружка театральных любителей, биографии Георгия и Василия Кобеляцких – родных братьев Н. Г. Кобеляцкого. Развернуто описан боевой путь Николая Георгиевича, отмеченный наградами за участие в Первой мировой войне. Охарактеризованы его действия в качестве командира сотни конной стражи для охраны региона в период Гетманата. Наконец, раскрыта роль Н. Г. Кобеляцкого в организации обороны г. Сумы зимой 1918–1919 годов от наступления иррегулярных частей Украинской советской армии. Проанализированы причины поражения республиканских войск. Очерчено авторское видение отсутствия личной ответственности Н. Г. Кобеляцкого за провал обороны г. Сумы силами УНР. На основе источников личного происхождения дана характеристика личных качеств Н. Г. Кобеляцкого.

Ключевые слова: Николай Георгиевич Кобеляцкий, Сумы, Сергей Яковлевич Гребеницкий, Украинская Народная Республика, республиканская армия, большевики, красные партизаны, Панас Багацкий.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Кудинов Дмитрий Валерьевич – профессор кафедры педагогики, специального образования и менеджмента, руководитель лаборатории историко-краеведческих исследований КУ “Сумской областной институт последипломного педагогического образования”, доктор исторических наук, доцент (г. Суммы, Украина).

Михайличенко Николай Анатольевич – старший преподаватель кафедры государственно-правовых дисциплин и украиноведения Сумского национального аграрного университета, кандидат исторических наук (г. Суммы, Украина).

D.Kudinov

Sumy Regional Institute of Postgraduate Studies

N. Mikhaylichenko

Sumy National Agrarian University

**UKRAINIAN STARSHINA MYKOLA KOBELIATSKYI:
BIOGRAPHY OUTLINE**

This publication is the first biographical essay on Mykola Heorhiiovych Kobeliatskyi, a petty officer of the Ukrainian Army, who took part in the struggle for maintaining Sumy as a part of The Ukrainian People's Republic. The characteristic of the existing sources is performed: archive documents, reference materials, Card Index of Committee on Recording of Casualties in the WWI Fields in 1914–1918, decrees on awarding of Vasyl and Mykola Kobelyatsky with ranks and medals, published in the issue “His Imperial Majesty’s Edicts on Military Ranks” published in the newspaper Russky Invalid and magazine Rozvidnyk, memoirs of former red partisans and Sumy county governor Serhii Hrebenshchikov. Biographies of Heorgyi and Vasyl Kobelyatsky, blood brothers of Mykola Kobelyatsky, are supplied. Special emphasis is put on the participation of the Kobelyatskys in the Ukrainophile movement in Sumy at the beginning of the 20th century, particularly in the organization of Ukrainian amateur theatre group. Moreover, the military victory of Mykola Heorhiiovych, marked by state awards for participating in the WWI alongside the Russian Imperial Army, is specified in detail. His actions on the post of the commander of the cavalry custody, created for the protection of the region in Hetmanate time. Furthermore, the role of M. H. Kobeliatskyi in the organization of the defense of Sumy in the winter of 1918-1919 against the offence of the Ukrainian Soviet Army irregular troops is revealed. The reasons for the defeat of the republican troops are outlined. The authors’ vision of the lack of personal responsibility of M. H. Kobelyatsky for the failure of the Sumy city by the UNR is highlighted. On the basis of the sources of personal origin the characteristic of M. H. Kobeliatskyi’s personal qualities is given.

Key words: *Mykola Heorhiiovych Kobeliatskyi, Sumy, Grebentshikov Sergei, The Ukrainian People's Republic, the Republican Army, the Bolsheviks, the Red Partisans, Panas Bahatskyi.*

REFERENCES

1. *Vospominaniya* generala Sergeya Yakovlevicha Grebenshikova / Sost. Yu. Arbatskaya. – Simferopol: N. Orlanda, 2009. – 343 s.
2. *Vyisochayshie* nagrody ob'yavlenyie v Vyisochayshem prikaze 22 dekabrya 1915 g. // *Russkiy invalid*. – 1916. – № 6. – S. 1.

3. *Vyisochayshie* nagradyi ob'yavlenyie v Vyisochayshem prikaze 28 dekabrya 1915 g. // Russkiy invalid. – 1916. – № 9. – S. 1–3.
4. *Vyisochayshie* prikazyi. Besplatnoe prilozhenie // Razvedchik. – 1914. – № 1214. – S. 33–40.
5. *Vyisochayshie* prikazyi. Besplatnoe prilozhenie // Razvedchik. – 1914. – № 1226. – S. 153–160.
6. *Vyisochayshie* prikazyi. Besplatnoe prilozhenie // Razvedchik. – 1915. – № 1270. – S. 101–124.
7. *Vyisochayshie* prikazyi. Besplatnoe prilozhenie // Razvedchik. – 1915. – № 1274. – S. 213–244.
8. *Vyisochayshie* prikazyi. Besplatnoe prilozhenie // Razvedchik. – 1915. – № 1285. – S. 589–626.
9. *Derzhavnyi* arkhiv Sumskoi oblasti (DASO). F. 1. Op. 1. Spr. 132: Vidnoshennia Sumskoho povitovoho komisariatu v misku upravu y bank pro vidvedennia prymishchen dlia rozkvarthyrovanykh viisk. – 562 ark.
10. *DASO*. F. 1. Op. 1. Spr. 139: Knyha obkladannia zboramy vlasnykiv budynkiv na koryst armii Denikina. – 115 ark.
11. *DASO*. F. 1. Op. 2. Spr. 36: Spravy Kharkivskoho hubernskoho rozporiadchoho komitetu, zaiavy vlasnykiv kvartyr pro rozkvarthyruvannia viisk. Spysok ofitseriv. T. II. – 269 ark.
12. *DASO*. F. 744: Metrychna knyha Pokrovskoi tserkvy m. Sumy. Op. 1. Spr. 23. – 919 ark.
13. *DASO*. F. P-9. Op. 1. Spr. 9: Spohady uchasnykiv revoliutsii 1917–1919 rr. Avtobiohrafii. – 294 ark.
14. *DASO*. F. R-2362. Op. 1. Spr. 60: Kopii spohadiv uchasnykiv revoliutsiinoho rukhu 1917 r. na Sumshchyni. – 225 ark.
15. *Derzhavnyi* arkhiv Kharkivskoi oblasti. F. 29. Op. 1. Spr. 61: Pro zatverdzhennia statutu “Sumskoho malorosiiskoho hurtka liubyteliv dramatychnoho y muzychnoho mystetstv”. – 8 ark.
16. *Kobelyatskiy* Vasiliy Georgievich [Elektronniy resurs] // Baza danyih “Uchastniki Belogo dvizheniya v Rossii” na yanvar 2016. – Rezhim dostupu: http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-01.htm. – Nazva z ekranu.
17. *Kobelyatskiy* Vasiliy Georgievich. Kartochka ranennogo (kontuzhennogo). “Kartoteka Byuro po uchetu poter na frontah Pervoy mirovoy voyni 1914–1918 gg.” [Elektronniy resurs] // Pamyati geroev Velikoy voyni 1914–1918. Portal posvyaschennyiy sobyitiyam i geroyam Pervoy mirovoy voyni 1914–1918 / Ministerstvo oborony Rossiyskoy Federatsii; Russkoe istoricheskoe obschestvo; Federalnoe arhivnoe agentstvo. – Rezhim dostupu: <http://gwar.mil.ru/cartoteka/yalutorovsk/532667/>. – Nazva z ekranu.
18. *Kobelyatskiy* Georgiy Georgievich (1884): Zhertvi politicheskogo terrora v SSSR; Kniga pamyati Nizhegorodskoy oblasti [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: [https://ru.openlist.wiki/Kobelyatskiy_Georgiy_Georgievich_\(1884\)](https://ru.openlist.wiki/Kobelyatskiy_Georgiy_Georgievich_(1884)). – Nazva z ekranu.
19. *Kobelyatskiy* Nikolay Georgievich [Elektronniy resurs] // Baza danyih “Uchastniki Belogo dvizheniya v Rossii”. Bukva K. – Rezhim dostupu: http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-01.htm. – Nazva z ekranu.
20. *Kobelyatskiy* Nikolay Georgievich. Kartochka ranennogo (kontuzhennogo). “Kartoteka Byuro po uchetu poter na frontah Pervoy mirovoy voyni 1914–1918 gg.” [Elektronniy resurs] // Pamyati geroev Velikoy voyni 1914–1918. Portal posvyaschennyiy sobyitiyam i geroyam Pervoy mirovoy voyni 1914–1918 / Ministerstvo oborony Rossiyskoy Federatsii; Russkoe istoricheskoe obschestvo; Federalnoe arhivnoe agentstvo. – Rezhim dostupu: <http://gwar.mil.ru/cartoteka/yalutorovsk/393343/>. – Nazva z ekranu.
21. *Kovalov M. D.* Za schastya narodne / M. D. Kovalov // Zhovten na Sumschyni: spogadi uchasnykiv VelikoYi ZhovtnevoYi sotsialistichnoYi revolyutsyi na Ukraini. – Sumi: Sumske oblasne vidavnytstvo, 1958. – S. 32–35.
22. *Kosarev A., Harchenko O.* Polk Bagatskogo / A. Kosarev, O. Harchenko // Leninskay pravda. – 1966. – № 218. – S. 3.
23. *Kudinov D. V.* Viyskove protistoyannya bilshovitskih ta respublikanskih viysk za m. Sumi u grudni 1918 r. – sichni 1919 r. / D. V. Kudinov // Sumskiy Istoriko-arhivniy zhurnal: naukoviy zhurnal z Istoriyi ta arhivnoznavstva UkraYini. – 2017. – XXIX. – S. 55–68.

24. *Mestnaya* zhizn // Sumskoy vestnik. – 1918. – № 179. – S. 4.
25. *Nakaz* sumskoho povitovoho komendanta // Sumskoi vestnyk. – 1918. – № 180. – S. 1.
26. *Obiava* // Luch. – 1918. – № 27. – S. 1.
27. *Oholoshennia* // Sumskoi vestnyk. – 1918. – № 179. – S. 1.
28. *Otchet* o deyatelnosti Sumskogo malorossiyskogo kruzhka lyubiteley dramaticheskogo i muzyikalnogo iskusstv za 1910–1911 g. – Sumyi: Tip. P. Vertikova, 1911. – 30 s.
29. *Postanovlenie* VTSIK ot 22.11.1926 “O vvedenii v deystvie Ugolovnoho Kodeksa R.S.F.S.R. redaktsii 1926 goda” (vmeste s “Ugolovnyim Kodeksom R.S.F.S.R.”) [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=3274#07463461661358275>. – Nazva z ekranu.
30. *Rossiyskiy* gosudarstvenniy arhiv kinofotodokumentov. Gruppy ofitserov 9-y armii, nagrazhdennykh ordenom sv. Georgiya 4-y stepeni, otkomandirovannykh ot shtaba 9-y armii v Stavku Verhovnogo glavnokomanduyushchego. Shifr: Al-32 sn. 52 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://photo.rgakfd.ru/showObject.do?object=1808067176>. – Nazva z ekranu.
31. *Rossiia*. Voennoe ministerstvo. Vyisochayshie prikazyi o chinah voennykh [Elektronniy resurs]. – SPb.: [b. i.], 1914. – T. 15 iyulya – 31 oktyabrya. – 493 l., razd. pag. – Rezhim dostupu: <https://dlib.rsl.ru/01008244805>. – Nazva z ekranu.
32. *Rossiia*. Voennoe ministerstvo. Vyisochayshie prikazyi o chinah voennykh [Elektronniy resurs]. – SPb.: [b. i.], 1915. – T. 1–31 oktyabrya. – 430 l., razd. pag.
33. *Rossiia*. Voennoe ministerstvo. Vyisochayshie prikazyi o chinah voennykh. – SPb.: [b. i.], 1915. – T. 1–30 aprelya. – 405 l., razd. pag.
34. *Rossiia*. Voennoe ministerstvo. Vyisochayshie prikazyi o chinah voennykh. – SPb.: [b. i.] 1915. – T. 1–31 iyulya. – 421 l., razd. pag. URL: <https://dlib.rsl.ru/01008265238>
35. *Rossiia*. Voennoe ministerstvo. Vyisochayshie prikazyi o chinah voennykh. – SPb.: [b. i.], 1916. – 1 iyunya – 13 iyunya. – 316 l., razd. pag. URL: <https://dlib.rsl.ru/01008496960i>
36. *Svedeniya* ob ubityih i ranennyih // Razvedchik. – 1914. – № 1245. – S. 604–606.
37. *Slivinskiy A. V.* Konnyi boy 10-y kavaleriyskoy divizii generala grafa Kellera 8/21 avgusta 1914 g. u d. Yaroslavitse. – Serbiya, 1921. – 60 s.
38. *Sovetskiy* rayonniy sud g. Ulan-Ude Respubliki Buryatiya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://sovetsky.bur.sudrf.ru/modules.php?id=2&name=info_court. – Nazva z ekranu.
39. *Tynchenko Ya.* Ofiterskiy korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921): Naukove vydannia / Ya. Tynchenko. – K.: Tempora, 2007. – Kn. 1. – 536 s.
40. *Harkovskiy* kalendar na 1902 god. – Harkov: Hark. gub. stat. kom. – razd. pag.
41. *Harkovskiy* kalendar na 1914 god. – Harkov: Hark. gub. stat. kom. – razd. pag.
42. *Yazykov L. V.* Kratkaya pamyatka iz istorii 28-go Dragunskogo Novgorodskogo Ego Velichestva korolya Virtembergskogo polka: ko dnyu 200-letnego yubileyu polka / L. V. Yazykov. – Harkov: tip. “Yuzhnogo kraja”, 1901. – 28 s.

ABOUT THE AUTHOR

Kudinov Dmytro Valeriyovych – Professor of the Department of Pedagogy, Special Education and Management, Head of the Laboratory of Historical and Local Studies at the Sumy Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Doctor of History, Associate Professor (Sumy, Ukraine);

Mikhailichenko Mykola Anatoliyovych – Senior Lecturer at the Department of State Law Disciplines and Ukrainian Studies of Sumy National Agrarian University, Candidate of Historical Sciences (Sumy, Ukraine).

УДК 929:82Романченко

В. Г. Грінченко

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

**ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ ІВАН САВИЧ РОМАНЧЕНКО:
ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС**

(до 125-річчя з дня народження)

У короткому історико-біографічному нарисі висвітлюються ключові факти життя та діяльності українського радянського літературознавця, бібліографа і педагога Івана Савича Романченка (1894–1977).

Приділено увагу маловідомим та дискусійним моментам його біографії, які ще потребують уточнень чи обґрунтованих версій. Зокрема, висловлюються сумніви щодо тверджень деяких авторів, які вважають, що у 1917 році Іван Савич Романченко обирався членом Української Центральної Ради від Одеси, і підтримана думка інших авторів – про членство в УЦР його тезки – Івана Степановича Романченка – українського соціал-демократа.

На основі даних з різноманітних джерел наведені вперше або ж розширені маловідомі факти, які стосуються репресій і цькувань, яких зазнав І. С. Романченко у міжвоєнний період та в часи пізнього сталінізму.

Окреслені основні віхи наукової біографії І. С. Романченка, наведені різні оцінки окремих складових його творчої спадщини. Наголошено на досить вагомому внеску вченого у розвиток вітчизняного драгоманознавства в радянські часи, у відстоюванні доброго імені Михайла Драгоманова.

Наводяться короткі факти про співпрацю і дружні стосунки науковця з деякими вітчизняними літературознавцями та істориками, зокрема, з А. В. Музичкою, Є. С. Шабліовським, В. Г. Сарбеєм, Р. П. Івановою (Іванченко).

Висловлена думка щодо можливості подальших досліджень життєвого шляху і творчої спадщини І. С. Романченка, вказано місцезнаходження основних матеріалів відповідної джерельної бази в архівах України і ближнього зарубіжжя.

Ключові слова: Іван Савич Романченко, літературознавець, біографія, наукова діяльність.

16 березня 2019 р. виповнилося 125 років від дня народження вітчизняного літературознавця, бібліографа та педагога – Івана Савича Романченка (1894–1977). Дослідження науковця пов'язані насамперед з українською літературою дорадянського періоду. Його ім'я згадується переважно у працях, присвячених творчості М. П. Драгоманова [16; 18, с. 54, 62; 27, с. 84; 44, с. 13, 18 та ін.], у статтях, які характеризують тенденції розвитку драгоманознавства в радянській історіографії [18, с. 169, 170; 39, с. 200–205], у статті, присвяченій саме його внеску у цій галузі [5]. Основні факти біографії І. С. Романченка представлені в окремих різнопланових публікаціях [3, с. 61–62; 6; 13; 26; 37; 42].

У цьому короткому історико-біографічному нарисі здійснена спроба систематизувати ключові факти життя та діяльності. І. С. Романченка, а також приділено увагу окремим маловідомим та дискусійним моментам його біографії, які ще потребують уточнень чи обґрунтованих версій.

В автобіографії І. С. Романченко зазначав, що народився він 1894 р. в Кишиневі в родині робітника-залізничника, та що “у 1907 р. батька перевели на працю старшого робочого до м. Єлисаветграда” [1]. З його автобіографії, з довідки до бібліографічного покажчика його творів та із опублікованого листування можемо дізнатися, що початкову освіту він здобув у Козятинському залізничному училищі, пізніше продовжував своє навчання у Єлисаветградському шестикласному міському училищі, яке закінчив у 1913 р., а у 1915 р. закінчив при ньому дворічні педагогічні курси, здобувши право викладання в народній школі [1; 13, с. 1; 41, с. 91].

Однак, вчителювати після завершення училища Іванові не довелося. Згідно доступних нам джерел (переважно автобіографічного походження) у 1915 р. він був призваний до царської армії, служив в полку, що стояв у Кишиневі. Тут він пройшов революційне хрещення і був засуджений до восьми років тюремного ув'язнення. Але обставини склалися так, що Івана випустили з тюрми і направили в Одесу для поповнення фронтової частини. В Одесі його застала революція, в березні 1917 р. він як голова полкового комітету обирався до складу виконкому першої Одеської ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Пізніше продовжував революційну діяльність на фронті. Служив у 11-й армії, звідки головою армійського комітету М. Криленком (членом Всеросійського центрального бюро військових організацій РСДРП (б) був направлений у Петроград. Брав участь у військових формуваннях Червоної гвардії, та добровольцем – у Червоній армії. Служив у 12-й стрілецькій дивізії імені Петроради, згодом реорганізованій у війська ВНК-ОДПУ. У боях на Вінничині під Ольгополем був поранений. Ніс службу на радянсько-польському кордоні і в 1921 р. був демобілізований з армії як учитель [1; 13, с. 1; 26, с. 132].

Одним із примітних, але, на нашу думку сумнівним, є твердження деяких авторів, що у 1917 році Іван Савич Романченко обирався членом Української Центральної Ради від Одеси [3, с. 62; 17, с. 217; 37]. При всій виграшності цього судження для біографії Івана Савича, воно, як нам уявляється, все ж є помилковим, оскільки стосується життя та діяльності його майже повного тезки – Івана Степановича Романченка. Останній вже був тоді досить яскравою фігурою в українській соціал-демократії, мав широку популярність серед катеринославського робітництва і, як член ЦК УСДРП, майже постійно перебував у подорожах по Україні, лише зрідка показуючись у Катеринославі. Т. С. Вінцковський, опираючись на такі його характеристики з мемуарів прем'єр-міністра УНР Ісака Мазепи, припускає, що під час цих подорожей він на кілька місяців затримався в Одесі, звідки й був делегований до другого (у квітні 1917 р.) і третього (у серпні 1917 р.) складу Української Центральної Ради [див. 4, с. 364–365].

Після демобілізації з армії Іван Савич Романченко кілька років працював учителем у трудшколі на Одещині, а потім вступив до Одеського інституту народної освіти, де у 1924–1928 рр. навчався на літературному відділі факультету професійної освіти. Після завершення навчання був залишений аспірантом у професора

А. В. Музички й викладав курс історії української літератури спочатку в Одеському музично-драматичному інституті, а потім в Одеському інституті народної освіти. Деякий час за сумісництвом працював завлітом Одеського театру Революції і літературним редактором Одеської кінофабрики [1; 13, с. 1, 2; 42, с. 695].

Про свого викладача і наукового керівника в аспірантурі – Андрія Васильовича Музичку – Іван Савич пізніше згадував з глибокою повагою: “Він мене в люди вивів, в науку скерував” [40, с. 214]. Працюючи в Одеському інституті народної освіти з 1920 р. по 1930 р., А. В. Музичка був одним із представників науково-педагогічної інтелігенції Галичини, поява яких в Одесі у 1920-х роках була зумовлена різними причинами, зокрема, політикою українізації. Деякі з них, у тому числі Андрій Музичка, в часи національно-визвольних змагань українства 1918–1920 рр. перебували у лавах Української Галицької армії. Як історик української літератури він був автором кількох монографій, співробітником Комісії для видання пам’яток новітнього українського письменства ВУАН [22, с. 99; 28, с. 292].

Навчання І. С. Романченка в Одеському ІНО припало на період перебудови вищої школи на національній основі. Порівняно з попередніми імперськими і наступними сталінськими часами, 1920-ті роки були більш сприятливими для діяльності наукової інтелігенції, та влада продовжувала контролювати її політичні погляди. Це стосувалося як викладачів так і студентів. Тоді чекісти вважали ОІНО основним гніздом “професорської контрреволюції” в Одесі. Станом на 1925 р., за їхніми даними, бездоганних радянських професорів було тут лише кілька, і, зокрема професор Музичка здавався їм “шовіністом” за те, що “любить все українське” [21, с. 33].

1931 р. стаття А. В. Музички у збірнику “Коцюбинський” викликала погромну рецензію і звинувачення автора у демонстративному ігноруванні марксистського методу. У квітні 1931 р. Одеський відділ ДПУ заарештував Андрія Музичку і висунув звинувачення у контрреволюційній змові із планованим покаранням – 5 років ув’язнення в таборах. Слідство тривало понад десять місяців, і у березні 1932 р. його було звільнено з-під варти із забороною проживати в Україні та ще в 11 регіонах СРСР протягом трьох років. У подальшому він працював у педагогічних вишах Казахстану і навіть після скасування у 1956 р. ухвали Судової трійки 1932 р. не зміг повернутися в Україну [див. 25]. І. С. Романченко тривалий час листувався з ним (в описі одного з архівів І. С. Романченка фігурує 91 лист до нього від А. В. Музички за період 1949–1966 рр. [38]), а після смерті свого вчителя у 1966 р. подав до друку некролог про нього, який опублікував журнал “Радянське літературознавство” [див. 40, с. 214].

Загалом про навчання в Одеському ІНО у листі до однокурсника і дисидента – Степана Демидовича Кожум’яки в березні 1969 р. Іван Савич висловився так: “Час був при всьому дуже страшний. Романтики – хоч відбавляй, а перспектив – “убав боже”. І все це – молодість, чарівна неповторна молодість, надії сподівання – “Contra spem spero” [41, с. 92].

Перша публікація І. С. Романченка (“Валеріян Поліщук та його конструктивний динамізм”) з’явилася наприкінці 1928 р. у харківському журналі “Червоний шлях” (Бюлетень “Авангарду”) [32]. Надалі його матеріали друкувалися в часописах “Молода гвардія”, “Зоря”, “Шквал”, “Гарт” і особливо в одеському журналі

“Металеві Дні“. Зокрема, в останньому у 1930–1932 рр. були опубліковані його рецензії на твори Лева Скрипника, Семена Скляренка, Сергія Жигалка, Дмитра Гордієнка, Костя Гордієнка, Наталі Забіли, Павла Іванова, Панька Педи, статті про творчість Євгена Григорука, Леся Гомона та ін. [див. 13, с. 9–11].

Позиції, які обстоював тоді І. С. Романченко, не виходили за рамки ідеологічного марксистського літературознавства. Наприклад, у згаданій вище статті він критикує Валеріяна Поліщука за “відрив від життя, від революції, від індустрії“ [32, с. 238]. А 28 травня 1930 р. у статті “Каменяр соціалізму – Іван Франко” в центральній обласній газеті “Чорноморська комуна” представляє поета “... як постать великого каменяра соціалізму”, який, хоч і “... не доводить правдивого шляху марксизму, але дуже близько до нього стоїть” [цит. за 20, с. 40].

Якщо на початку 1930-х рр. І. С. Романченко активно друкується у різних виданнях, то в наступні кілька років у його літературно-критичній діяльності настає різкий спад. Бібліографічний показник його творів за період 1933–1936 рр. не містить жодної публікації, в той час як за три попередні роки їх нараховується аж двадцять шість [див. 13, с. 9–11].

Обставини життя І. С. Романченка в ці роки є маловідомими. Деякі факти щодо цього містять спогади письменника Степана Підкови, одного із багатьох повоєнних неповерненців. У 1943 р. йому випало зустрітися з ним на окупованій німцями території, і деякі цікаві свідчення з їхнього спілкування він пізніше зафіксував в одній із своїх статей. Згідно з його словами, І. С. Романченко приблизно у 1934 р., будучи засудженим на п’ять років, якийсь час відбував покарання в лагпункті на будівництві каналу Москва–Волга, звідки йому вдалося вийти на свободу завдяки щасливому випадку та особистому знайомству із Оленою Розмирович (Трояновською).

Ця, досить відома представниця радянської партійної еліти, у 1935–1939 рр. була директором Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна. Дізнавшись про перебування Івана Савича в ув’язненні, вона, завдячуючи своїм зв’язкам, змогла витягти його звідти, домогтися зняття з нього судимості та влаштувати на наукову роботу в Москві [див. 30, с. 142–143]. Можливо деякі деталі та хронологію подій Степан Підкова за майже сорок років міг і забути й навів не зовсім точно, але основні моменти його свідчень вважаємо достовірними, оскільки загалом вони співпадають з ключовими фактами біографії І. С. Романченка, відомими з інших джерел.

Причини згаданого ув’язнення Івана Савича нам поки що невідомі. Припускаємо, що він якимось чином підпав під хвилю репресій, яка почала розгортатися проти української творчої інтелігенції на початку 1930-х рр. На таку думку нас, серед іншого, наводять і слова з пізнішої публікації (1947 р.) із жорсткою критикою І. С. Романченка, де про нього, зокрема, говорилось наступне: “Не випадково він був одноступнем і співником запеклого націоналіста Шабльовського в боротьбі з партійною думкою в радянському літературознавстві” [7, с. 72]. До цього ми додамо, що Євген Степанович Шабльовський (1906–1983) – український радянський вчений-шевченкознавець – у 1934–1935 рр. обіймав посаду директора Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка і у 1935 р. був заарештований органами НКВС як “активний учасник троцькістсько-націоналістичної бойової терористичної організації” [11, с. 461–462]. Пережив довгі роки ув’язнення та заслання і, вийшовши в середині 1950-х рр. на свободу,

продовжував активну наукову діяльність в Інституті літератури АН УРСР [11, с. 462–463]. З ним Іван Савич тривалий час і майже до кінця життя підтримував дружні стосунки (в опису одного з архівів І. С. Романченка зазначено 146 листів від Є. С. Шабліовського до нього за 1961–1975 рр. [38]).

У 1935 р. Іван Савич з молодією дружиною – Надією Тимофіївною (перший його шлюб розпався у 1930-х рр. після смерті малолітнього сина) на кілька років переїхав до Москви. Там він, згідно автобіографічних та інших даних, спочатку працював науковим консультантом Всесоюзної бібліотеки ім. В. І. Леніна, потім був ученим секретарем Архіву Максима Горького та науковим співробітником Інституту світової літератури АН СРСР [1; 13, с. 1, 2]. В період свого перебування у Москві І. С. Романченко займався науковою бібліографією. Зокрема, входив до складу авторських колективів, які готували бібліографічні покажчики “Слово о Полку Игореве” (Москва, 1940) та “Т. Г. Шевченко” (Москва, 1941). Майже увесь тираж останнього видання втрачено під час бомбардування німцями Ленінграда, де воно друкувалося; вціліли лише сигнальні примірники, які нині зберігаються в Москві [13, с. 4–5].

У 1939 р. Іван Савич повернувся з Москви в Україну та деякий час викладав у Ніжинському педінституті, а потім переїхав до Львова і з кінця 1940 р. почав працювати у Львівському філіалі АН УРСР та Львівському педінституті. 1940 р. в Інституті української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у Києві він захистив дисертацію “Куліш – біограф і критик Гоголя”, здобувши ступінь кандидата філологічних наук [1; 13, с. 1, 2].

У роки Другої світової війни І. С. Романченко, як сказано в короткій біографічній довідці до бібліографічного покажчика його творів (виданого у 1968 р.), “перебував в тилу ворога, виконуючи спецзавдання в групі генерал-лейтенанта П. П. Тимофєєва” [13, с. 2].

Однак, у повоєнний період, в роки так званої “ждановщини”, його перебування на окупованій території, робота в редакції окупаційної газети (в Ромнах), а ще публікація там своєї монографії про Пантелеймона Куліша (на основі кандидатської дисертації), поряд із звинуваченнями в націоналізмі, стали підставою для жорсткої критики. Так, у серпні 1947 р. львівська газета “Вільна Україна” опублікувала статтю М. Пархоменка та В. Дмитрука “Справжнє обличчя “літературознавця” І. Романченка”, де його назвали виучеником “грушевських та ефремових, який до часу маскувався, а в роки війни відкрив своє обличчя”, згадали перебування в окупації, де він “віддав своє перо в розпорядження німців”; окремі його праці (зокрема, стаття 1946 р. про творчість Шевченка “Поет-демократ”) були названі “націоналістично-тенденційними” [29]. У двох спрямованих проти нього статтях [7; 29] про його спецзавдання в тилу ворога ніяк не згадувалось, хоча у пізніших ювілейних публікаціях про нього, які вийшли наприкінці 1960-х рр., про це вже йдеться [13, с. 2; 26, с. 132].

У сучасній мемуарній літературі існує також суперечлива точка зору, що І. С. Романченко був “налаштований на втечу на Захід”, однак “все ж з якихось міркувань не подався туди, а залишився у Львові” [45, с. 267].

Ми вважаємо, що цькування Івана Савича в роки “ждановщини”, зокрема в період першої її хвилі, яка тоді проходила в Україні під гаслом боротьби проти “націоналізму”, було зумовлене, насамперед, спільністю його поглядів із

настроями національно свідомої української інтелігенції, яка хоча й не емігрувала на Захід, проте і не демонструвала беззаперечної відданості тоталітарному комуністичному режимові. Я. Ісаєвич в одній із своїх статей зазначав, що за такими науковцями розпочався таємний нагляд, в архівах нагромаджувалися доноси й “сигнали” із записами їхніх нелояльних висловлювань, а в роки так званих ідеологічних наступів і загострень політичного режиму ці люди ставали жертвами репресій, залякувань, принижень [14, с. 6–7].

У повоєнні роки І. С. Романченко був змушений часто змінювати місце роботи: спочатку продовжував роботу у Львівському педагогічному інституті (до 1950 р.) та за сумісництвом – у Львівській філії Інституту суспільних наук АН УРСР (до ліквідації її у 1947 р.). Також деякий час працював у Львівському поліграфічному інституті та у Дрогобицькому і Кременецькому педінститутах [1]. Зокрема, із Дрогобицького педінституту він був звільнений до кінця 1951–1952 навчального року (як зазначалося у звіті про роботу інституту за цей навчальний рік) за те, що “перебував в минулому на окупованій території, проводив антирадянську діяльність і допускав у лекціях прояви буржуазного націоналізму” [31, с. 447].

Останнім місцем роботи І. С. Романченка знову стала поновлена з 1951 р. у Львові філія Інституту суспільних наук АН УРСР, де він певний час працював на посаді старшого наукового співробітника.

Висвітлюючи історію цієї наукової установи Я. Д. Ісаєвич зазначає, що більшість провідних вчених на початку діяльності інституту складали представники старої галицької інтелігенції, і “в той же час їхніми повними однодумцями були науковці з Наддніпрянщини – Іван Романченко, Михайло Герасименко, Григорій Нудьга, Іван Цапенко, Микола Родько та ряд інших” [14, с. 10]. Колишній співробітник відділу літератури інституту (з 1958 р.) Роман Кирчів, згадуючи тих, хто працював тут ще до його приходу та роки їхньої діяльності, називає, зокрема, літературознавців Михайла Нечиталюка (1951–1955), Івана Романченка (1953–1955), Марію Іщук (1955–1958), Якова Білоштана (1955–1956) [15, с. 236].

У 1955 р., наскільки можемо судити з його автобіографії та спогадів сучасників, Іван Савич був відправлений на пенсію [1; 45, с. 267]. Але протягом ще двох десятиліть він продовжував активну наукову діяльність.

Загалом у творчому доробку І. С. Романченка нараховується більше двохсот публікацій різнопланового характеру. Серед них – три монографії, окремі брошури, статті у фахових наукових виданнях з літературознавства, історії, фольклористики, а також рецензії та численні популяризаторські статті [див. 13, с. 4–30].

Зазначимо, що в бібліографічному покажчику праць І. С. Романченка (виданому у 1968 р.) не вказується вже згадана нами його монографія “Куліш – біограф і критик Гоголя”. В біографічній довідці до цього покажчика вказано, що по темі дисертації “в 1941 р. була підготовлена монографія, яка в зв’язку із початком Великої Вітчизняної війни не була надрукована (у автора збереглася лише верстка монографії)” [13, с. 2].

Тобто на наукову працю, що була, як зазначалося вище, надрукована І. С. Романченком власним коштом в період німецької окупації у Ромнах на основі переробленої монографії, і за яку його піддавали нищівній критиці у 1947 р., було

накладено заборону. Вже в незалежній Україні ця праця згадується в контексті розвитку кулішезнавства [40, с. 84]. Один із її небагатьох збережених екземплярів (згідно автографа на ній, подарований автором у Львові в січні 1944 р. професору Леоніду Білецькому) вже в незалежній Україні потрапив до ОУНБ ім. Д. Чижевського серед книг переданих Канадсько-Українському бібліотечному центру. Нещодавно він був оцифрований і нині є доступним масовому читачеві [34].

За своє тривале наукове життя І. С. Романченко опублікував десятки різнопланових статей, присвячених класикам української літератури. При цьому особливу увагу приділяв різноманітним аспектам шевченкознавства та франкознавства. З погляду сьогодення його науковий доробок у значній мірі несе на собі відбиток тогочасних тенденційних радянських схем. Це констатують, зокрема, сучасні шевченкознавці, згадуючи одну із його монографій – “Атеїзм Т. Г. Шевченка” (1962) [33] – серед праць, в яких окреслювалися філософсько-релігійні, політичні й історичні погляди Шевченка, і які “не витримали випробування часом” [47, с. 930].

Не заперечуючи того, що є очевидним, ми поряд з цим хотіли б зауважити, що І. С. Романченку доводилося жити й працювати в умовах радянської дійсності, яка накладала свій відбиток на зміст його публікацій. Ми не схильні вважати, що все написане ним повністю відповідало його переконанням. Припускаємо, що нерідко він змушений був демонструвати свою лояльність режиму і чимось поступатись заради того, щоб його праці були надруковані. Як нам уявляється, розуміння цього виявляли свого часу і деякі його друзі, зокрема однокурсник і дисидент Степан Кожум'яка, який у своїх листах висловлював йому критичні зауваження, але, поряд з цим, також зазначав: “звичайно, що “ходіння по муках” і змусили тебе дотримуватись цього стилю” [40, с. 213].

Головною справою у тривалій науковій біографії І. С. Романченка стало дослідження ним життя і творчості М. П. Драгоманова. Зокрема, він активно долучився до процесів його “реабілітації” у радянські часи – в період “хрущовської відлиги” та в “добу Шелеста”. Вітчизняні науковці мусили враховувати рамки дозволеного й спиратись у своїх оцінках на засади марксизму-ленінізму. Першими зі спробами “реабілітації” Михайла Драгоманова тоді виступили літературознавці й дослідники фольклору. Як зазначає А. Круглашов, саме вони почали доводити теоретичну вагомість його спадщини, патріотизм, інтернаціоналізм, відданість гуманістичним ідеалам, “соціалістичність” його світогляду [18, с. 53–54].

У цьому плані свою досить значну роль відіграла наукова праця “Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність” [12]. Іван Савич став її співавтором разом із Давидом Заславським – першим радянським біографом М. П. Драгоманова. Публікація цієї монографії далася тоді дуже непросто. Ще наприкінці 1940-х рр. І. С. Романченко завершив докторську дисертацію про Драгоманова, однак так і не отримав можливості її захистити. Його монографія “Драгоманов і Галичина” у 1949 році потрапила на рецензію професору кафедри російської літератури Львівського університету Михайлові Пархоменку – одному із авторів вже згаданих нами розгромних статей про І. С. Романченка. “Він, – згадував Іван Савич у листуванні зі Степаном Кожум'якою, – прочитав 10 сторінок і звинуватив мене у ревізії Леніна. “Тріх” страшенний. Мене навіть з роботи усунено. Пережив я всю Одиссею” [40, с. 210].

Саме І. С. Романченко став одним із перших вітчизняних науковців, який у період “хрущовської відлиги” активно долучився до “реабілітації” М. П. Драгоманова. Разом із Д. Й. Заславським вони наприкінці 1950-х рр. підготували монографію обсягом 33 друкованих аркуші. Рукопис, згадував пізніше Іван Савич, “мусолили” шість років, аж поки нарешті у 1964 р. вийшла, “хоч і обкусана” книга в 10 друкованих аркушів [40, с. 210]. Він особисто доклав багато зусиль, щоб ця монографія побачила світ, неодноразово звертався з відповідними проханнями до впливових осіб, зокрема, до Павла Тичини [див. 10, с. 461].

Ця праця була позитивно оцінена в науковому середовищі. Сучасна дослідниця Ю. Куценко констатує, що на певний час вона стала однією із небагатьох спроб ґрунтовного наукового узагальнення драгоманознавчої проблематики в радянській історіографії [19, с. 170].

Ми мали можливість ознайомитись з копією листа колишнього учня І. С. Романченка, львівського науковця Михайла Медовника до, як сказано в архівному описі, “невстановленої особи” з проханням про висунення цієї монографії на одну із премій: Шевченківської, Галана чи Островського. Цей лист датовано 1 лютого 1965 р. [24, арк. 1]. Автор листа звертається до “вельмишановного Євгена Костянтиновича” і тут ми впевнені, що його адресатом був Євген Костянтинович Лазаренко – визначний український вчений у галузі мінералогії, організатор науки й освіти і громадський діяч. Обіймаючи у 1951–1963 рр. посаду ректора Львівського університету, він серед іншого, чимало зробив також і для організації наукових конференцій гуманітарного спрямування, видання монографій і збірників філологічного й історичного напрямів. Показовим для характеристики цієї особистості є його виступ у червні 1953 р. на пленумі Львівського обкому партії в якому він наголосив, що “політика партії, яка проводилася у Львівській області, подібна до політики, яку проводять колонізатори”, і навів багато прикладів переслідування та звільнення з університету викладачів і студентів. Цього компартійне керівництво йому не пробачило. Воно пильно стежило за його діяльністю, і в кінцевому рахунку у 1963 р. він був звільнений з посади ректора за те, що “намагався створити у Львові другий ідеологічний центр, котрий би конкурував з обкомом партії” [2, с. 9–11].

І ось до нього, як до впливової та авторитетної людини, звертається автор листа з проханням, щоб той, перебуваючи в Києві, активізував “якісь організації на те, щоб подумали над висуненням книжки на премію”, зазначаючи, що “навіть праці представлені на премії не мають скільки відгуків” [24, арк. 1]. Зі слів автора випливало, що більше ніхто не зможе порушити цієї справи, бо львівські науковці, які згадуються ним у листі, “без дозволу Маланчука (тодішнього секретаря Львівського обкому КПУ з ідеології – В. Г.) не ходять навіть “до вітру” [24, арк. 1]. “Нехай ця книжка, – наголошує Михайло Медовник, – не здобуде ніякої премії, але коли буде висунута на премію, і те вже добре. В той час як шовіністи намагаються закрити Драгоманова, знаходяться організації, які висувають книжку про Драгоманова на відзначення” [24, арк. 1].

Із листа І. С. Романченка до С. Д. Кожум’яки від 3 серпня 1968 р. ми можемо дізнатися, що спроба висунення його монографії на премію мала місце, але завершилася безрезультатно. Зацитуємо відповідні фрагменти листа: “Мені пощастило в системі загальної боротьби з культом вирвати з незасланого

забуття Драгоманова. Хвиля реабілітації минула, насунув дев'ятий вал, і знову Драгоманов – у забуття. ... вирішили гальмувати, не пушати. Хто це такі? Дилетанти, неуки, люди, для яких наука існує доти, доки їм не загрожує сидіти в тепленьких кріслах. ... Один видатний журналіст якимсь в редакції журналу “Х” заїкнувся, що слід було б висунути книжку про Драгоманова на премію, то його затюкали: “Ти що? Забув лєнінський вислів?”... “Ні, не забув! Знаю п'ять думок Лєніна про Драгоманова, а не одне, як ви”. І все ж, ухвалили: “Не пушати!” [41, с. 85].

1965 року Іван Савич виступив захисником доброго імені Михайла Драгоманова у конфлікті російських і українських науковців, який виник через статтю Б. Ананьїча і Р. Ганелїна “С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и “Вольное слово” опубліковану у науковому збірнику “Исследования по отечественному источниковедению”. Вона дискредитувала роль Михайла Драгоманова у революційному русі. При цьому російські історики опиралися переважно на сумнівну копію його листа до С. Ю. Вітте. Стаття викликала гостру реакцію з боку дванадцяти українських науковців – літературознавців, мовознавців, правознавців, істориків – які опублікували у журналі Спільки письменників України “Вітчизна” великий колективний лист “Чиє це фальшивка?” [46]. У ньому публікація російських вчених була піддана ґрунтовному критичному аналізу та спростуванню, а їхні аргументи розцінювалися як непереконливі, бездоказові і тенденційні.

Наприкінці листа українських науковців було сказано: “Відомо, що в роки панування культу особи діяльність М. Драгоманова, його спадщина були фактично під забороною, зазнавали тенденційних наскоків різного роду вульгаризаторів. Останнім часом нашою наукою чимало зроблено для реабілітації доброго імені видатного вченого і прогресивного громадського діяча, яким був М. Драгоманов, для всебічного і об'єктивного вивчення його багатющої спадщини. Але ще більше належить зробити в майбутньому. “Публікація” Б. Ананьїча і Р. Ганелїна, незалежно від їх особистих намірів, по суті, спрямована на підрив і дискредитацію цього важливого завдання” [46, с. 174]. Дискусія незабаром була згорнута.

І. С. Романченко, який був ініціатором та автором листа українських вчених, пізніше писав С. Д. Кожум'яці: “... я став на захист того, хто уже не міг за себе постояти, бо відійшов у вічність... Треба було за нього боротися. Вже лунали голоси недругів: “Що то за українська культура, коли її чільний представник – таємний царський слуга”. А цей “слуга” все життя боровся проти царизму. І цього “слугу” вимагав царський уряд у Болгарії видати як політичного злочинця” [41, с. 101].

Однією із наукових заслуг І. С. Романченка є підготовка до друку збірника літературно-публіцистичних праць М. П. Драгоманова, який став першим виданням його вибраних творів у радянській Україні. Цю роботу він розпочав ще наприкінці 1950-х рр. Після довгих років зволікань і урізань двотомник літературно-публіцистичних праць М. П. Драгоманова нарешті вийшов аж у 1970 році [8; 9]. А. Круглашов вважає, що це видання стало подією для українського читача, зацікавленого у відкритті раніше невідомих або малодоступних сторінок рідної історії. Зазначає, що, попри окремі купюри та попередню селекцію надрукованих праць, воно відіграло важливу роль у популяризації спадщини М. П. Драгоманова та спонукало дослідників до подальшої роботи над вивченням його творчості [18, с. 62].

З листа І. С. Романченка до О. Т. Гончара (листопад 1969 р.) можемо дізнатися про деякі цензурні заборони, що мали місце напередодні виходу двотомника. Іван Савич інформує очільника Спілки письменників України, що видання, упорядником якого він є, перебуває у виробництві й зазначає, що “надзвичайно важливий твір Драгоманова “Література українська, заборонена царським урядом” (рапорт на літературному конгресі в Парижі 1878 р.) перебуває під загрозою заборони Головлітом” [23, с. 282]. Він намагається відстояти включення доповіді Драгоманова до збірника творів, зазначаючи, що її текст французькою мовою читав Карл Маркс, і в його архіві (в Москві) зберігається ця брошура з численними помітками.

Однак вказана праця Драгоманова так і не увійшла до видання, яке упорядковував І. С. Романченко. Вона взагалі в СРСР не була надрукована. Іван Савич свого часу зміг опублікувати лише коротку інформацію про цей твір та акцентувати на його значимості. Він наголосив, що ця брошура була “сміливим протестом проти ганебного указу” царя Олександра II 1876 року, а також зазначив, що вона є своєрідним нарисом історії України й історії української літератури від найдавніших часів до Шевченка й Костомарова включно, і що Драгоманов характеризує дошевченківську літературу як передову, оригінальну, як таку, що не поступалася перед іншими слов’янськими літературами [8, с. 21].

Ці його слова було процитовано часописом Українського товариства закордонних студій “Сучасність” в одній із статей і там же наголошено: “На жаль, у цьому виданні не бачимо праці М. Драгоманова “Українська література, заборонена російським урядом”, а також зазначено, що найвидатніші політичні праці Драгоманова “ще й досі залишаються під забороною на Україні” [27, с. 84]. Радянська ж критика в “Літературній Україні”, серед іншого, порадила автору вступної статті до збірника “всіма способами запобігти тенденції до канонізації образу” Драгоманова [16]. Степан Кожум’яка у своєму листі до Івана Савича розцінив це так, що Драгоманова “тоді боялися і зараз страхаються” [40, с. 112].

І. С. Романченко всебічно досліджував спадщину Драгоманова – як літературного критика, історика літератури, фольклориста, його роль у суспільно-політичному житті свого часу. Зокрема, його статті публікували в “Українському історичному журналі” [35; 36], його думку цінували фахові історики, а деякі з них навіть вели з ним тривале листування. Так в описі одного з архівних фондів Івана Савича зафіксовано 121 лист до нього від Віталія Сарбея (з 1957 по 1973 рр.) та 68 листів від Раїси Іванової (Іванченко) (з 1966 по 1973 рр.) [38].

Віталій Григорович Сарбей на своїй книзі, подарованій 1970 р. Івану Савичу (яку автор цієї статті мав можливість побачити в сімейному архіві нащадків І. С. Романченка), зробив промовистий напис: “Радянському драгомановознавцю № 1, енергія і настійність якого в науці – зразок для молодих радянських учених”. Раїсу Петрівну Іванову (Іванченко), яка за свою монографію “Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина ХІХ ст.)” й художні твори, присвячені Драгоманову, зазнала в 1970-х рр. критики з боку партійного і радянського керівництва, Іван Савич консультував і підтримував у її наукових та літературних пошуках.

Підводячи деякі підсумки, зазначимо, що І. С. Романченко жив і працював у дуже непрості часи і, як правило, не шукав для себе легких стежок у науці.

Вважаємо, що цю його рису досить влучно відзначив свого часу Павло Тичина, написавши на подарованій йому у 1962 році книзі: “Шановному Іванові Савичу Романченку – ученому, літературознавцю, який ніколи не боїться на глибокі місця запливати” [див. 41, с. 109].

Іван Савич прожив тривале життя, сповнене творчого неспокою і ще нереалізованих наукових задумів. В 1970 р. в одному із листів до Степана Кожум'яки він зазначав, що йому хотілося б бути дужим, як Гете, що написав на 83 році життя свого “Фауста”, як Тіціан, що змалював полотно “Битва під Лепанто” на 95 році життя; так і він хотів би написати книжку “Драгоманов і світова література” на 85 році свого життя [41, с. 105].

Помер І. С. Романченко 3 квітня 1977 року у віці восьмидесяти трьох років. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Залишились численні матеріали його особистого архіву, які могли б слугувати основою для дальших досліджень. Серед них – творчі рукописи (в тому числі чорнові тексти видань, які вийшли у скороченому вигляді; деякі підготовані до друку але неопубліковані праці та збірник вибраних літературно-критичних статей) а також великий масив листування. Чимало матеріалів зберігаються нині у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Деякі матеріали наявні у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Так трапилось, що значна і, на нашу думку, найбільш цінна (особливо що стосується епістолярної спадщини) частина архіву І. С. Романченка чомусь потрапила після його смерті до відділу рукописів Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна (нині Російської державної бібліотеки). Хоча, за спогадами рідних Івана Савича, вдова покійного – Надія Тимофіївна – передала цю частину архіву науковим співробітникам, які приїжджали з Києва (а не з Москви), і відібрали цінні для них матеріали. На виручені кошти вона встановила йому пам'ятник на Личаківському кладовищі.

У своїх працях Іван Савич згадував давньоримський афоризм, який свого часу був політичним девізом для Михайла Драгоманова: “Gutta cavat lapidem non vi, sed semper cadendo” [вода точить камінь не силою, а безперестанним падінням]. Ми схилиємось до думки, що і його власна наукова діяльність, зокрема як драгоманознавця, багато в чому також визначалася цією принциповою установкою. І хоча далеко не все у творчому доробку І. С. Романченка витримало перевірку часом, однак, вважаємо, що його звернення до української літературної та загалом до соціально-гуманітарної проблематики, її популяризація, публікація досить значимих для свого часу досліджень та матеріалів, вагомий внесок у розвиток драгоманознавства, зберігають і сьогодні інтерес для науковців та заслуговують на нашу добру згадку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Автобіографія І. С. Романченка* [укладена у 1958 р.] зберігається в сімейному архіві його онуки – Н. Л. Вальчак, яка проживає у Львові.
2. *Білоніжка П., Матковський О., Мельник Ю.* Євген Лазаренко – видатна особистість ХХ століття (до 90-річчя від дня народження) // Мінералогічний збірник. – 2002. – № 52. – Вип. 2. – С. 4–13.
3. *Босько В. М.* Історичний календар Кіровоградщини на 2019 рік. Люди. Події. Факти. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. – 260 с.

4. **Вінцовський Т. С.** Іван Романченко – речник українського робітництва // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.: Монографія / Вінцовський Т. С., Музичко О. Є., Хмарський В. М. та ін.; відп. ред. В. М. Хмарський. – Одеса: ТЕС, 2011. – С. 363–374.
5. **Грінченко В. Г.** Внесок І. С. Романченка у дослідження творчої спадщини Михайла Драгоманова / В. Г. Грінченко // Переяславський літопис. – 2017. – Вип. 12. – С. 86–94.
6. **Грінченко В.** Сторінки життя і наукової діяльності літературознавця І. С. Романченка / Між Бугом і Дніпром. Науково-краснознавчий вісник Центральної України. – Випуск X / Державний архів Кіровоградської області. – Кропивницький: ТОВ “Центрально-Українське видавництво”, 2018. – С. 192–207.
7. **Дмитрук В., Пархоменко М.** Запроданець пера // Радянський Львів. – 1946. – № 6. – С. 72–76.
8. **Драгоманов М. П.** Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – Т. 1. [Статті, розвідки] / М. П. Драгоманов / редкол.: О. Є. Засенко та ін.; упоряд. та прим. І. С. Романченка. – К.: Наук. думка, 1970. – 531 с.
9. **Драгоманов М. П.** Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – Т. 2. [Статті, розвідки, дописи, вибр. листи] / редкол.: О. Є. Засенко та ін.; упоряд. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1970. – 595 с.
10. **З архіву П. Г. Тичини** (збірник документів і матеріалів) / М. Г. Жулинський (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 604 с.
11. **З порога смерті:** Письменники України – жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Бойко Л. С., Брюховецький В. С., Зуб І. В. та ін. / Упоряд. Мусієнко О. Г. – Випуск 1. – К.: Радянський письменник, 1991. – 494 с.
12. **Заславський Д.** Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність / Д. Заславський, І. Романченко. – К.: Дніпро, 1964. – 199 с.
13. **Іван Савич Романченко:** Бібліографічний покажчик творів / Укл. Є. Є. Кравченко. – Львів, 1968. – 39 с.
14. **Ісаєвич Я. Д.** Сторінки історії Ін-ту українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ // Укр. іст. журн. – 2002. – № 4. – С. 3–26.
15. **Кирчів Р.** Відділ літератури Інституту суспільних наук АН УРСР кінця 1950-х – початку 1970-х років / Новітня доба / [відпов. ред. І. Соляр]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2013. – Випуск 1. – С. 232–247.
16. **Колесник П.** Драгоманов і українська література (до виходу двотомника літературно-критичних праць М. Драгоманова) // Літературна Україна. – 1970. – 22 вересня.
17. **Колісник Ю.** Незгасні ідеали українського подвижництва // Вежа: літературний часопис. – 2017. – № 36. – С. 208–219.
18. **Круглашов А. М.** Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.
19. **Куценко Ю.** Драгомановознавство в радянській історіографії: загальні тенденції розвитку / Наукові записки Тернопільського національного педагог. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид. ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Випуск 1. – Част. 1. – С. 167–174.
20. **Левченко В., Левченко Г.** Одеська рецептивна франкіана наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст.: періодизація, динаміка, особливості // Краєзнавство. – 2016. – № 3–4. – С. 26–50.
21. **Левченко В. В.** Вчені-історики Одеси у вирі політичних репресій 1917–1953 рр. / Вісник Одеського історико-краєзнав. музею. – Вип. 14. – С. 31–38.
22. **Левченко В. В.** Сторінка з історії галичан в Одесі в 1920–1930-х рр.: долі науково-педагогічної інтелігенції / Матеріали П’ятої Всеукраїнської наукової конференції “Інтелігенція і влада”, 24–25 грудня 2009 р., м. Одеса; гол. ред. Г. І. Гончарук. – Одеса: “Астропринт”, 2009. – Част. 2. – С. 96–102.

23. *Листи* до Олеса Гончара: у 2 кн. – Кн. 1 (1946–1982) / упоряд., передм., прим., комент. М. Степаненка. – К.: Сакцент Плюс, 2016. – 736 с.
24. *Львівська* національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ ім. В. Стефаника). – Відділ рукописів. – Ф. 149. – Спр. 28.
25. *Музичка Андрій Васильович* / Тернопільщина. Регіональний інформац. портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/muzy-chka-andrij-vasy-l-ovy-ch/>
26. *Назарук О.* Педагог і учений // Жовтень. – 1969. – № 3. – С. 131–132.
27. *Одарченко П.* Наукова діяльність Михайла Драгоманова // Сучасність (Мюнхен). – Липень-серпень 1972. – Ч. 7–8 (139–140). – С. 84–99.
28. *Одеський* національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / кол. авт.; гол. ред. І. М. Коваль. – Одеса: ОНУ, 2015. – 964 с.
29. *Пархоменко М., Дмитрук В.* Справжнє обличчя “літературознавця” І. Романченка // Вільна Україна (Львів). – 1947. – 1 серпня.
30. *Підкова С.* Побачивши Олега Трояновського // Альманах УНС на рік 1981. – С. 141–145.
31. *Попп Р.* Культурно-освітнє життя Дрогобича у повоєнні роки (1944–1953) / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17. – Львів: Ін-т українознавства НАН України ім. І. Крип’якевича, 2008. – С. 442–449.
32. *Романченко І.* Валеріян Поліщук та його конструктивний динамізм // Червоний шлях (Бюлетень “Авангарду”. Харків). – 1928. – № 6. – С. 236–238.
33. *Романченко І. С.* Атеїзм Т. Г. Шевченка. – К.: Держлітвидав України, 1962. – 99 с.
34. *Романченко І. С.* Куліш – біограф і критик Гоголя. – Ромен, 1943. – 78 с.
35. *Романченко І. С.* Місце М. П. Драгоманова в суспільно-політичному житті ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 6. – С. 33–42.
36. *Романченко І. С.* Т. Г. Шевченко у висвітленні М. П. Драгоманова // Укр. іст. журн. – 1967. – № 3. – С. 59–66.
37. *Романченко Іван Саввич* [Електрон. ресурс]. – Реж. доступу: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title> (останній перегляд 9 лютого 2019).
38. *Российская* государственная библиотека. – Ф. 724 Романченко Иван Саввич (1894–1977). Романченко Иван Саввич: архивный фонд, 1937–1975. – 295 ед. хр. Описание [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/01004884905>
39. *Савченко І. С.* Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова за останні роки / Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Випуск 2. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 199–206.
40. *Степан Кожум’яка* – Іван Романченко: листування // Вежа: літературний часопис. – 2017. – № 36. – С. 207–237.
41. *Степан Кожум’яка* – Іван Романченко: листування // Вежа: літературний часопис. – 2018. – № 38. – С. 71–114.
42. *Трегуб М. М.* Публікації І. С. Романченка у пресі (20–60-ті рр. ХХ ст.) / Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомл. Х Всеукраїнської наук.-теор. конференції, Львів, 31 жовт. – 1 листоп. 2008 р. / ред. М. М. Романюк. – Львів, 2008. – С. 694–702.
43. *Федорук О. О.* Кулішезнавство / Енциклопедія сучасної України. – Т. 16: Куз – Лев. – К.: Поліграфкнига, 2016. – С. 81–86.
44. *Федченко П. М.* Михайло Драгоманов: Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1991. – 362 с.
45. *Худащ М.* Із моїх спогадів про доктора філологічних наук Степана Васильовича Щурата // Народознавчі зошити. – 2009. – № 1–2. – С. 260–280.
46. *Чия це фальшивка?* [Відгук на статтю Б. Ананьїча і Р. Ганеліна. Підписали: Бажан М. П., Басс І. І., Бернштейн М. Д., Засенко О. Є., Комишаченко М. П., Кирилюк Є. П., Пільгук І. І., Романченко І. С., Сиваченко М. Є., Сокурєнко В. Г., Шабліовський Є. С., Шевченко Ф. П.] // Вітчизна. – 1965. – № 8. – С. 164–174.

47. *Шевченківська енциклопедія*: В 6-ти т. Т. 5: Пе – С. – К.: НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. – 1040 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

В. Г. Грінченко

*Центральноукраїнський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка*

ЛИТЕРАТУРОВЕД ИВАН САВИЧ РОМАНЧЕНКО: ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК

(к 125-летию со дня рождения)

В кратком историко-биографическом очерке освещаются ключевые факты жизни и деятельности украинского советского литературоведа, библиографа и педагога Ивана Саввича Романченко (1894-1977).

Уделено внимание малоизвестным и дискуссионным моментам его биографии, которые еще требуют уточнений или обоснованных версий. В частности, высказываются сомнения относительно утверждений некоторых авторов, которые считают, что в 1917 году Иван Саввич Романченко избирался членом Украинской Центральной Рады от Одессы, и поддержано мнение других авторов – о членстве в УЦР его тезки – Ивана Степановича Романченко – украинского социал-демократа.

На основе данных из различных источников приведены впервые или расширенны малоизвестные факты, касающиеся репрессий и травли, через которые прошел И. С. Романченко в межвоенный период и во времена позднего сталинизма.

Очерчены основные вехи научной биографии И. С. Романченко, приведены различные оценки отдельных составляющих его творческого наследия. Отмечено достаточно весомый вклад ученого в развитие отечественного драгомановедения в советские времена, в отстаивании доброго имени Михаила Драгоманова.

Приводятся краткие факты о сотрудничестве и дружеских отношениях ученого с некоторыми отечественными литературоведами и историками, в частности, с А. В. Музычкой, Е. С. Шаблювским, В. Г. Сарбеем, Р. П. Ивановой (Иванченко).

Высказано мнение о возможности дальнейших исследований жизненного пути и творческого наследия И. С. Романченко, указано местонахождение основных материалов соответствующей источниковой базы в архивах Украины и ближнего зарубежья.

Ключевые слова: *Иван Саввич Романченко, литературовед, биография, научная деятельность.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Грінченко Віктор Григорович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

V. H. Grinchenko

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**LITERATURE SCHOLAR IVAN SAVICH ROMANCHENKO:
HISTORICAL AND BIOGRAPHICAL SKETCH**

(to the 125th birthday anniversary)

In the short historical and biographical sketch, the key facts of life and activity of the Ukrainian Soviet literature scholar, bibliographer and teacher Ivan Savych Romanchenko (1894-1977) are covered.

Attention is paid to the little-known and debatable moments of his biography, which still require clarification or substantiated versions. In particular, doubts are expressed about the statements of some authors who believe that in 1917 Ivan Savich Romanchenko was elected a member of the Ukrainian Central Rada in Odessa, and supported the opinion of other authors - about the membership in the UCR of his namesake - Ivan Stepanovich Romanchenko - the Ukrainian Social Democrat.

According to the information from various sources, the sketch deals with the little-known facts concerning the repression and harassment of I. S. Romanchenko in the interwar period and in the late Stalinism.

The main periods of I. S. Romanchenko's scientific biography are outlined, various assessments of individual components of his creative heritage are presented. The author emphasizes on the contribution of the scholar to the development of national Dragomanov's study in Soviet times concerning the defense of the good name of Mykhailo Dragomanov.

Brief facts about the cooperation and friendship of a scholar with some national literature scholars and historians (A. V. Muzychka, E. S. Shabliovskiy, V. G. Sarbey, R. P. Ivanova (Ivanchenko)) are given.

The opinion on the possibility of further research on the life and creative heritage of I. S. Romanchenko is expressed, the location of the main materials of the relevant source base in the archives of Ukraine and the near abroad is indicated.

Key words: *Ivan Savich Romanchenko, literature scholar, scientific activity.*

REFERENCES

1. *Avtobiohrafii I. S. Romanchenka* [ukladena u 1958 r.] zberihaietsia v simeinomu arkhivi yoho onuky – N. L. Valchak, yaka prozhyvaie u Lvovi.
2. *Bilonizhka P., Matkovskiy O., Melnyk Yu.* Yevhen Lazarenko – vydatna osobystist XX stolittia (do 90-richchia vid dnia narodzhennia) // Mineralohichnyi zbirnyk. – 2002. – № 52. – Vyp. 2. – S. 4–13.
3. *Bosko V. M.* Istorychnyi kalendar Kirovohradshchyny na 2019 rik. Liudy. Podii. Fakty. – Kropyvnytskyi: Imeks-LTD, 2018. – 260 s.
4. *Vintskovskiy T. S.* Ivan Romanchenko – rechnyk ukrainskoho robitnytstva / Chornomorska khvyliia Ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917–1920 rr.: Monohrafii / Vintskovskiy T. S., Muzychko O. Ye., Khmarskiy V. M. ta in.; vidp. red. V. M. Khmarskiy. – Odesa: TES, 2011. – S. 363–374.
5. *Grinchenko V. H.* Vnesok I. S. Romanchenka u doslidzhennia tvorchoi spadshchyny Mykhaila Drahomanova / V. H. Hrinchenko / Pereiaslavskiy litopys. – 2017. – Vyp. 12. – S. 86–94.
6. *Grinchenko V.* Storinky zhyttia i naukovo diialnosti literaturoznavtsia I. S. Romanchenka / Mizh Buhom i Dniprom. Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy. – Vypusk X /

- Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. – Kropyvnytskyi: TOV “Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo”, 2018. – S. 192–207.
7. **Dmytruk V., Parkhomenko M.** Zaprodanets pera // Radianskyi Lviv. – 1946. – № 6. – S. 72–76.
  8. **Drahomanov M. P.** Literaturno-publitsystychni pratsi. U 2-kh t. – T. 1. [Statti, rozvidky] / M. P. Drahomanov / redkol.: O. Ye. Zasenka ta in.; uporiad. ta prym. I. S. Romanchenka. – K.: Nauk. dumka, 1970. – 531 s.
  9. **Drahomanov M. P.** Literaturno-publitsystychni pratsi. U 2-kh t. – T. 2. [Statti, rozvidky, dopysy, vybr. lysty] / redkol.: O. Ie. Zasenka ta in.; uporiad. ta prym. I. S. Romanchenka i V. V. Lysenko. – K.: Nauk. dumka, 1970. – 595 s.
  10. **Z arkhivu P. H. Tychyiny** (zbirnyk dokumentiv i materialiv) / M. H. Zhulynskyi (vidp. red.) ta in. – K.: Naukova dumka, 1990. – 604 s.
  11. **Z poroha smerti:** Pysmennyky Ukrainy – zhertvy stalinskykh represii / Avt. kol.: Boiko L. S., Briukhovetskyi V. S., Zub I. V. ta in. / Uporiad. Musiienko O. H. – Vypusk 1. – K.: Radianskyi pysmennyk, 1991. – 494 s.
  12. **Zaslavskiy D.** Mykhailo Drahomanov. Zhyttia i literaturno-doslidnytska diialnist / D. Zaslavskiy, I. Romanchenko. – K.: Dnipro, 1964. – 199 s.
  13. **Ivan Savych Romanchenko:** Bibliohrafichnyi pokazhchyk tvoriv / Ukl. Ye. Ye. Kravchenko. – Lviv, 1968. – 39 s.
  14. **Isaievych Ya. D.** Storinky istorii In-tu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU / Ya. D. Isaievych // Ukr. ist. zhurn. – 2002. – № 4. – S. 3–26.
  15. **Kyrchiv R.** Viddil literatury Instytutu suspilnykh nauk AN URSS kintsia 1950-kh – pochatku 1970-kh rokiv / Novitnia doba / [vidpov. red. I. Soliar]; NAN Ukrainy, In-t ukrainoznav. im. I. Krypiakevycha. – Lviv, 2013. – Vypusk 1. – S. 232–247.
  16. **Kolesnyk P.** Drahomanov i ukrainska literatura (do vykhodu dvotomnyka literaturno-krytychnykh prats M. Drahomanova) // Literaturna Ukraina. – 1970. – 22 veresnia.
  17. **Kolisnyk Yu.** Nezghasni idealy ukrainskoho podvyzhnytstva // Vezha: literaturnyi chasopys. – 2017. – № 36. – S. 208–219.
  18. **Kruhlashov A. M.** Drama intelektualna: Politychni idei Mykhaila Drahomanova. – Chernivtsi: Prut, 2000. – 488 s.
  19. **Kutsenko Yu.** Drahomanovoznavstvo v radianskii istoriografii: zahalni tendentsii rozvytku / Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahoh. un-tu im. V. Hnatiuka. Seria: Istorii / Za zah. red. I. S. Zuliaka. – Ternopil: Vyd. TNPU im. V. Hnatiuka, 2015. – Vypusk 1. – Chast. 1. – S. 167–174.
  20. **Levchenko V., Levchenko H.** Odeska retseptyvna frankiana naprykintsia XIX – na pochatku XXI st.: periodyzatsiia, dynamika, osoblyvosti // Kraieznavstvo. – 2016. – № 3–4. – S. 26–50.
  21. **Levchenko V. V.** Vcheni-istoryky Odesy u vyri politychnykh represii 1917–1953 rr. / Visnyk Odeskoho istoryko-kraiezn. muzeiu. – Vyp. 14. – S. 31–38.
  22. **Levchenko V. V.** Storinka z istorii halychan v Odesi v 1920–1930-kh rr.: doli naukovopedahohichnoi intelihentsii / Materialy Piatoi Vseukrainskoi naukovoi konferentsii “Intelihentsiia i vlada”, 24–25 hrudnia 2009 r., m. Odesa; hol. red. H. I. Honcharuk. – Odesa: “Astroprynt”, 2009. – Chast. 2. – S. 96–102.
  23. **Lysty do Olesia Honchara:** u 2 kn. – Kn. 1 (1946–1982) / uporiad., peredm., prym., koment. M. Stepanenka. – K.: Saksent Plus, 2016. – 736 s.
  24. **Lvivska** natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka (dali – LNNBU im. V. Stefanyka). – Viddil rukopysiv. – F. 149. – Spr. 28.
  25. **Muzychka Andrii Vasylovych** // Ternopilshchyna. Rehionalnyi informats. portal [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://irp.te.ua/muzy-chka-andrij-vasy-l-ovy-ch/>
  26. **Nazaruk O.** Pedahoh i uchenyi // Zhovten. – 1969. – № 3. – S. 131–132.
  27. **Odarchenko P.** Naukova diialnist Mykhaila Drahomanova // Suchasnist (Miunkhen). – Lypen-serpen 1972. – Ch. 7–8 (139–140). – S. 84–99.

28. **Odeskyi** natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Istoriia ta suchasnist (1865–2015) / kol. avt.; hol. red. I. M. Koval. – Odesa: ONU, 2015. – 964 s.
29. **Parkhomenko M., Dmytruk V.** Spravzhnie oblychchia “literaturoznavstsia” I. Romanchenka // Vilna Ukraina (Lviv). – 1947. – 1 serpnia.
30. **Pidkova S.** Pobachyvshy Oleha Troianovskoho // Almanakh UNS na rik 1981. – S. 141–145.
31. **Popp R.** Kulturno-osvitnie zhyttia Drohobycha u povoienni roky (1944–1953) // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Vyp. 17. – Lviv: In-t ukrainoznavstva NAN Ukrainy im. I. Krypiakevycha, 2008. – S. 442–449.
32. **Romanchenko I.** Valeriian Polishchuk ta yoho konstruktyvnyi dynamizm // Chervonyi shliakh (Biuletен “Avanhardu”. Kharkiv). – 1928. – №. 6. – S. 236–238.
33. **Romanchenko I. S.** Ateizm T. H. Shevchenka. – K.: Derzhlitvydav Ukrainy, 1962. – 99 s.
34. **Romanchenko I. S.** Kulish – biohraf i krytyk Hoholia. – Romen, 1943. – 78 s.
35. **Romanchenko I. S.** Mistse M. P. Drahomanova v suspilno-politychnomu zhytti XIX st. // Ukr. ist. zhurn. – 1965. – №. 6. – S. 33–42.
36. **Romanchenko I. S.** T. H. Shevchenko u vysvitleni M. P. Drahomanova // Ukr. ist. zhurn. – 1967. – №. 3. – S. 59–66.
37. **Romanchenko Ivan Savvyh** [Elektron. resurs]. – Rezh. dostupu: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title> (ostannii perehliad 9 liutoho 2019).
38. **Rossyiskaia** hosudarstvennaia byblyoteka. – F. 724 Romanchenko Yvan Savvyh (1894–1977). Romanchenko Yvan Savvyh: arkhivnyi fond, 1937–1975. – 295 ed. khr. Opysanye [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://dlib.rsl.ru/01004884905>
39. **Savchenko I. S.** Doslidzhennia tvorchoi spadshchyny M. P. Drahomanova za ostanni roky / Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukrainskii RSR. – Vypusk 2. – K.: Naukova dumka, 1969. – S. 199–206.
40. **Stepan Kozhumiaka** – Ivan Romanchenko: lystuvannia // Vezha: literaturnyi chasopys. – 2017. – № 36. – S. 207–237.
41. **Stepan Kozhumiaka** – Ivan Romanchenko: lystuvannia // Vezha: literaturnyi chasopys. – 2018. – № 38. – S. 71–114.
42. **Trehub M. M.** Publikatsii I. S. Romanchenka u presi (20–60-ti rr. XX st.) / M. M. Trehub / Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist: dopovidi ta povidoml. Kh Vseukrainskoi nauk.-teor. konferentsii, Lviv, 31 zhovt. – 1 lystop. 2008 r. / red. M. M. Romaniuk. – Lviv, 2008. – S. 694–702.
43. **Fedoruk O. O.** Kulisheznastvo / Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. – T. 16: Kuz – Lev. – K.: Polihrafknyha, 2016. – S. 81–86.
44. **Fedchenko P. M.** Mykhailo Drahomanov: Zhyttia i tvorchist. – K.: Dnipro, 1991. – 362 s.
45. **Khudash M.** Iz moikh spohadiv pro doktora filolohichnykh nauk Stepana Vasylovycha Shchurata // Narodoznavchi zoshyty. – 2009. – № 1–2. – S. 260–280.
46. **Chyia tse falshyvka?** [Vidhuk na stattiu B. Ananicha i R. Hanelina. Pidpysaly: Bazhan M. P., Bass I. I., Bernshtein M. D., Zasenka O. Ye., Komysachenko M. P., Kyryliuk Ye. P., Pilhuk I. I., Romanchenko I. S., Syvachenko M. Ye., Sokurenko V. H., Shabliovskiy Ye. S., Shevchenko F. P.] // Vitchyzna. – 1965. – № 8. – S. 164–174.
47. **Shevchenkivska entsyklopediia:** V 6-ty t. T. 5: Pe – S. – K.: NAN Ukrainy, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka, 2015. – 1040 s.

ABOUT THE AUTHORS

Grinchenko Viktor Hryhorovych – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 614.885(477.83/.86)“1944/1950”

О. В. Олійник

Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЬНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В ЛАВАХ УПА НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ в другій половині 1940-х рр.

У статті висвітлено діяльність підпільного Українського Червоного Хреста в лавах Української Повстанської Армії у другій половині 1940-х рр. на території Галичини. Проаналізовано особливості надання медичної допомоги, організації шпиталів та вирішення проблеми підготовки фахового медичного персоналу в складних умовах підпілля. Висвітлено зміни в структурі і керівному складі УЧХ впродовж другої половини 1940-х рр. та проаналізовано фактори, що їх зумовили. Охарактеризовано головні шляхи забезпечення Червоного Хреста ліками та медичними інвентарем. Розглянуто роботу даної організації в контексті гострого протистояння між українським національно-визвольним рухом та радянською тоталітарною системою. Охарактеризовано головні відмінності в роботі УЧХ в означений період у порівнянні з діяльністю даної організації впродовж 1943–1944 рр. Висвітлено останні роки діяльності Червоного Хреста як цілісної структури та роботу окремих лікарів і санітарів УЧХ.

Ключові слова: Український Червоний Хрест, Галичина, УПА, референтура, медичні курси.

Даній проблематиці присвячений цілий ряд праць українських науковців. Проте, слід відзначити, що всі вони висвітлюють роботу Українського Червоного Хреста (УЧХ) протягом усього існування організації, приділяючи більше уваги її створенню та функціонуванню в період нацистської окупації. Серед праць, в яких хоч і фрагментарно висвітлюється діяльність УЧХ другої половини 1944 р., слід відзначити статті М. А. Срібної “Підпільний Український Червоний Хрест у загонах Української Повстанської Армії в роки Другої світової війни” [21] та Л. В. Ковалю “Медична служба Української Повстанської Армії” [8]. Значно менше уваги даному періоду роботи УЧХ надає Л. Онишко у своїх роботах присвячених діяльності очільниць УЧХ – К. Зарицької та Г. Дидик: “Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати. Катерина Зарицька в українському національному русі” [16], “Галина Дидик – учасниця визвольних змагань 1940-х років” [15]. Ця проблема розглядається і у ряді праць присвячених діяльності дрібніших територіальних підрозділів ОУН та УПА, які функціонували на теренах Галичини. Зокрема, питання діяльності Українського Червоного Хреста у другій половині 1940-х рр. піднімається у працях В. Ільницького “Провід ОУН Карпатського Краю” [7] і “Кадрове наповнення Дрогобицького Округного проводу ОУН (1945–1952 рр.)” [6] та С. Б. Волянюка “Розбудова та діяльність ВО “Лисоня” у 1944 році” [2].

Джерельну базу дослідження становлять спогади членів організації [1] і учасників національно-визвольного руху та документи опубліковані в цілому ряді томів “Літопису УПА” [9, 10, 20] та у трьох книгах другого тому праці

“Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали” під редакцією М. Кугутяка [22, 23, 24], а також матеріали архіву Обласного Управління СБУ в Івано-Франківській області [5, 17, 18]. Опубліковані джерела є цінними не тільки для розгляду діяльності Червоного Хреста в даний період, а й для розуміння загальних історичних умов, у яких функціонувала вказана організація.

З просуванням територією Галичини лінії фронту та приходом радянської влади значних змін зазнає і робота підпільного Українського Червоного Хреста на цих землях. Розгортання репресивної діяльності радянських спецслужб на території краю, зростання чисельного складу національно-визвольного руху та кровопролитні бої викликали потребу в активізації медичної, санітарно-епідемічної та гуманітарної роботи Українського Червоного Хреста. В цей час з метою здійснення ефективного медичного забезпечення відділів УПА та місцевого населення в умовах боротьби з тоталітарним режимом відбувається переформатування організації.

Зокрема, у зв'язку з наближенням фронту виникла потреба у переведенні через лінію фронту в Карпати численної кількості втікачів, що разом з вояками УПА здійснювали члени Червоного Хреста (переважно жінки). Про таку діяльність на Снятинщині у своїх спогадах згадувала Євгенія Андрусак [1, с. 31].

Через зміни у військово-стратегічній ситуації на території краю командування ОУН і УПА здійснювало заходи для активізації медичної, санітарно-епідемічної та гуманітарної роботи УЧХ. Так, згідно з наказом Ч. 2/44 до теренових проводів ОУН області: Станіслав, Дрогобич і Перемишль від 27 серпня 1944 р. передбачалось, що Червоний Хрест мав зайнятися: “а) організацією шпиталів у терені, б) змобілізуванням медичних і фармацевтичних кадрів, в) збиранням лікарств та приладдя, потрібних у шпиталях, г) в порозумінні із господарським референтом організує суспільну опіку для втікачів” [14].

Як наслідок, наприкінці 1944 р., було інтенсифіковано розпочатий ще в період нацистської окупації процес створення Червоним Хрестом шпиталів та організації курсів для медсестр. Зокрема, у вересні 1944 р. у с. Сілець біля Тростянця організовано курси для 15 осіб медичного персоналу під керівництвом Богдана-Теодора Савки (“Софрон”), випускника медичного факультету Ягеллонського університету, головного лікаря-хірурга УПА-“Захід”, керівника медико-санітарної референтури УЧХ, та Яромира Олесницького (“Ярий”) [13, с. 158], а в жовтні 1944 р. стараннями обласної референтури УЧХ Тернопільщини були організовані курси, на яких готували майбутніх лікарів [2, с. 88]. Також з кінця 1944 р. були організовані медичні курси на 16 осіб в с. Труханів (Сколівщина), на яких з кінця грудня навчання проводив Василь Гранас-Ониськів (Десна) [10, с. 199]. Як і в попередні роки, проводилось навчання на курсах УЧХ в Космачі. Зокрема, Ольга Радько під час допиту вказувала, що на початку січня 1945 р. завершила курси санітарок УЧХ, які впродовж 13 днів проходила разом з іншими 20 жінками в даному населеному пункті [18].

Слід відзначити той факт, що медичні курси, які проводились в даний період досить сильно відрізнялися між собою за тривалістю і кількістю учасників. Зокрема, в матеріалах допитів учасників ОУН та УПА є інформація про те, що Червоним Хрестом організовувались і ще менш масштабні, ніж вище згадані

курси. Так, в протоколі допиту Марії Матейко (референт УЧХ у Городенківському районі) за 25 квітня 1945 р. вказується, що вона проходила десятиденні санітарні курси, на яких навчалось п'ять осіб [17]. Марія Савчин “Марічка”, яка очолювала Червоний Хрест на території Мостищини, у своїх спогадах вказувала, що, проводячи надалі санітарний вишкіл, обмежила кількість осіб у ланці з міркувань безпеки [20, с. 81].

Потреба в таких курсах була зумовлена тим, що в даний період все більше загострювалась проблема забезпечення фаховими медичними кадрами. Зокрема, Олексій Зеленюк (Пастер) зазначає: “Багато наших дипломованих лікарів, рятуючи себе і своїх дітей перед приходом советської армії, виїхало на захід...”

Брак медичного персоналу поповнився переважно випадковими лікарями, часто не українцями, а євреями, які рятувались в нашому підпіллі від німецьких репресій. Під час приходу советських військ лікарі-чужинці, що втікали з німецького полону, та лікарі-євреї мали дозвіл від радянського керівництва на легалізацію і покидали наше підпілля. Поодинокі лікарі-євреї залишалися в підпіллі добровільно і навіть гинули в боях як герої, рятуючи поранених вояків УПА при вимушених відступках. Я особисто знаю такі випадки, але вони поодинокі” [9, с. 153].

З'явився і цілий ряд шпиталів. До прикладу, під керівництвом Галини Дидик було зорганізовано ряд підпільних лікарень в районах Тернопільщини, а саме: в селах Славчишин Підгаєцького району, Тростянець Бережанського району, Дибринів і Стратин Рогатинського району, Травотолоки Зборівського району, Суслівка Білобожницького району [15]. З даного приводу Ольга Гросберг-Наконечна у своїх спогадах вказувала наступне: “У кожному районі ми утворювали медпункти. У Калуському – в Кадобні і Завадці, в лісі під Болеховим, в Перегінському – у Ясені і в Сливках, у Войнилівському – в Томашівцях. За кожним медпунктом була закріплена медсестра... Крім медпунктів, ще були лікарні (шпитальки). Була одна гірська – на Магурі в Ясені. Вона виглядала, як колиба, – житло для пастухів на полонині. Важкопоранених ми відправили в лікарню у село Камінь” [24, с. 704].

Важливим елементом функціонування підпільного Червоного Хреста було забезпечення організації ліками та медичним інвентарем. На кінець 1944 року медикаментів було достатньо. Ці припаси були зібрані та посортовані ще за німецької окупації [16, с. 139]. Проте, з часом внаслідок жорстокого протистояння між ОУН і УПА та радянською тоталітарною системою дана проблема поставала все гостріше. Це питання вирішували різними шляхами. Частина медикаментів, як і одяг та їжу, повстанцям постачало місцеве населення [23, с. 92]. Відділи УПА отримували ліки та медичний інвентар також захоплюючи майно радянських медичних установ. Так, у звіті про діяльність тактичного відтинку “Чорний Ліс” за період від 1 січня до 31 серпня 1946 р. зазначається: “1.2.46. курінна спецбоївка під ком. бул. Миша пішла до обл. шпиталю в м. Станиславів. Звідси забрано більшу кількість медикаментів та хірургічні інструменти на суму понад 1 млн. крб. Забрані медикаменти відставлено до Чорного ліса” [23, с. 526]. Курінний лікар Богдан Крук (“Мельодія”), який працював на території тактичного відтинку “Лемко” (землі за захід від т. зв. лінії Керзона та південь від самого Перемишля з містами Перемишль, Сянок і Криниця) у свою чергу вказував, що брак ліків, як

відповідального референта фармацевтичного сектора в Перемиській області, змусив його опрацювати конспект “Зела та їх пристосування” для збору лікарських рослин. Він також зазначав: “Багато зібраних і засушених лікувальних рослин із-за нефахового переховування не були здатні до вжитку. Треба одначе ствердити, що наші санітарки й санітари УЧХ вміло застосовували добре переховувані взимку лікувальні рослини” [10, с. 192].

Про збір лікарських рослин, як важливий елемент забезпечення УЧХ, засвідчували й інші члени організації. Зокрема, Марія Савчин “Марічка” у своїх спогадах зазначала: “Червоний Хрест також заготовляв лікувальні зела, віск, виготовляв бинти та все інше, що нам доручали лікарі з УПА” [20, с. 80–81]. Дана ситуація була притаманною і для інших місцевостей Східної Галичини. Ольга Дирда (референт УЧХ Товмацького (Глумацького) надрайонного проводу ОУН в 1944–1945 рр.) під час допиту також вказувала, що для надання медичної допомоги хворим і пораненим проводили роботу по збору трав, які використовувались в лікувальних цілях [11, с. 1091; 5].

Гостру необхідність у забезпеченні УЧХ медикаментами у другій половині 40-х рр. також викликали і досить поширені в той час інфекційні захворювання. Так, Богдан Крук (“Мельодія”) підкреслював: “Інфекційні недуги, як черевний тиф, червінка в 1945–46 рр., як цивільній людиності, так і вояцтву завдавали великих жертв”. Він стверджував: “Від державних компетентних чинників не роблено жодних протизаходів, а навпаки, ворог застосовував проти українського населення бактеріологічну війну. ... Навесні 1946 року НКВД висилає агентів із затифозненими вошами до українських сіл, куди заходили вояки УПА. УЧХ, щоб запобігти дальшому поширенню тифу, переводив по заражених селах щеплення, а з хвилиною, коли вже вичерпались з магазинів щепленки, їх закупував на чорному ринку по досить високих цінах. Коли НКВД довідалося, що УПА скуповує на чорному ринку протитифозні застрики [ін’єкції], воно випустило на цей ринок спеціально спрепаровані, затроєні застрики, від яких хворий по кількох годинах серед страшних мук умирав. На щастя, наші лікарі досить скоро викрили цей страшний злочинний підступ. До того часу, одначе, поки підступ викрито, від таких затроєних застриків померло кільканадцять повстанців. Це було у Станіславівщині весною 1946 року” [23, с. 186].

Окрім медикаментів, члени УЧХ на території Галичини за підтримки місцевого населення збирали й інші матеріали, що могли допомогти у здійсненні медичної опіки над учасниками національно-визвольного руху. Ольга Гросберг-Наконечна зазначала: “Ми готували індивідуальні пакети. Бинт, марлю і вату для них нам постачали зі Старого Угринева на Калушині. Ми зашивали ці матеріали в тканину, яку нарізали з плащ-палаток ... Ми ще заготовляли по селах носові хустинки, рушники і старі полотняні сорочки на бинти...”.

Також з її спогадів випливає, що в даний період підпільний Червоний Хрест опікувався особами, які були репресовані радянською системою: “У Старому Угринові я мала доручення відсилати Оксані і Володимирі – рідним сестрам Степана Бандери (він, як відомо в Старому Угринові народився) посилки на Сибір” [24, с. 704].

З другої половини 1944 р. разом зі змінами в організації ОУН і УПА пов’язаними з адаптацією до нових умов ведення військових дій, також

відбувалися зміни у структурі, підпорядкуванні та керівному складі УЧХ. Фактично деякі підрозділи припиняли свою діяльність. Зокрема, структура референтури УЧХ у 1944 р. передбачала працю за такими напрямками: а) санітарний; б) фармацевтичний; в) господарський; г) суспільної опіки. Саме така схема діяла в період німецької окупації. Проте, до прикладу, в Карпатському краї вже з весни 1945 р., за твердженням В. І. Ільницького, є достовірна інформація тільки про діяльність санітарного підрозділу (підреферентури) [7, с. 30].

Крім того, у листопаді 1944 р. прийнято рішення про розпуск жіночих референтур і про передачу жіночих кадрів ОУН в Український Червоний Хрест [4]. Причинами цього рішення називалися: недотримання жінками правил конспірації, у результаті чого радянським органам вдавалося достатньо швидко викривати мережу ОУН і УПА; відсутність конкретної роботи; швидка згода співпрацювати з органами радянської влади [21].

Відбувались також і зміни в керівному складі УЧХ. Після арешту К. Зарицької у 1947 р., Галина Дидик почала керувати всією організацією Червоного Хреста [19]. Дане явище було доволі поширеним і на локальному рівні. Так, зокрема референтом УЧХ Станіславщини в серпні 1944 р. за рекомендацією Ю. Ганущак “Галичанки” (яка до того обіймала цю посаду), призначено Ірину Стадник-Лемко-“Руту”.

Референтуру УЧХ створеного весною 1945 р. Дрогобицького окружного проводу ОУН, очолила Юлія Ганущак [3]. Ю. Ганущак була заарештована 3 червня 1946 р. у смт. Верхнє Синьовидне Сколівського району. На місце “Галичанки” був призначений Олег Король (Бурунда). На цій посаді він відомий з 1946 р. і працював на ній до 1948 р. Після переведення “Бурунди” до референтури СБ Львівського крайового проводу ОУН, референтом УЧХ Дрогобицького окружного проводу був призначений Дмитро Білінський (Мнецо), який загинув 21 липня 1948 р. За браком кадрів і відсутності великої потреби призначень на цю посаду більше не було [6]. Референтом УЧХ Станіславського окружного проводу ОУН в 1945 р. стала Амалия Регей, яка 9 квітня 1946 р. загинула у бункері, оточеному чекістсько-військовою групою [11, с. 1124]. А референтами УЧХ Коломийського окружного проводу були: Ірина Лепкалюк (Леся) в 1944–1945 рр. та Дарія Хома-Миленька (Ірина) з 1945 по липень 1946 рр. [12]. Такі часті зміни в керівному складі Червоного Хреста були зумовлені різними причинами, проте як можна побачити вище досить часто – загибеллю або арештом його членів.

У Галичині, як і в інших районах діяльності УПА, лікарі, студенти медицини й санітарна обслуга були вимушені жити, працювали та воювали в дуже складних обставинах підпілля. Дехто називав членів УЧХ “катакомбниками ХХ ст.”, хоч найпопулярніша була назва “лапайдухи”. Тільки ті вояки погоджувалися переходити на лікування в санітарних пунктах, хто взагалі не міг мандрувати з відділами або переховуватись по селах. Лікарі і студенти-медики “лапали душі”, забирали ночами важко хворих і поранених до санітарних криївок, де здебільшого панувала темрява, вогкість та тіснота [8].

У свої спогадах лікар Богдана Гук описуючи умови діяльності Червоного Хреста зазначає: “Для підпільників ночі були днями, а дні – кошмарними ночами. Пасивні очікування, чи під час “облави” ворог не відкриє замаскованих дверей

крівок, свідомість, що порятунку ні виходу зі сліпого кута бути не може, та тверде рішення не здатися живим у руки ворога, створювали атмосферу, що в ній жити і працювати було дуже важко” [10, с. 158–159].

У середині літа 1945 р. Провід видав “Доручення”, яким, зважаючи на обставини в терені, було повністю ліквідовано УЧХ як окрему референтуру. Тепер фахівці вищої ланки підпорядковувалися надрайонним проводам, а рядові медпрацівники – тереновим провідникам. Усе майно переходило у відання господарської референтури. До 2 серпня 1945 р. було наказано провести повний реєстр магазинів і скласти касові книги майна підпільного Червоного Хреста [16, с. 151].

У листі Округного Провідника ОУН Коломийщини Григорія Легкого-“Бориса” до Крайового Провідника ОУН Карпатського краю Ярослава Мельника (Роберта) від 2 травня 1946 р. так характеризувалися зміни в роботі УЧХ: “Тому, що больш[евики] посилили арешти дівчат, що може привести до [аген]тури в рядах УЧХ і рівночасно в ОУН, орієнтуюсь в цілому терені на вузьку кількість дівчат, що не перевищує число 10. Вони заангаж[овані] в праці УЧХ і в пропаганді. Згадані дівчата найбільш ідейні, прові[рені], перебувають під наглядом. Жодної арештованої людини, незалежно від [прові]рки, до роботи вже не ангажую” [12, с. 68].

У цілому наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. на різних структурних рівнях поступово припиняється існування УЧХ. Так, зокрема, в Карпатському краї в даній організації, як і в інших підрозділах, що виконували допоміжну роль, невдовзі структуру було скорочено, працю вела тільки одна людина – референт УЧХ, або взагалі окремої відповідальної людини за цей напрямок закріплено не було. Протягом 1948–1949 рр. референти УЧХ зникають з округного, надрайонних і районних проводів ОУН Карпатського краю [7, с. 30].

Таким чином, в перші роки після встановлення радянської влади структури Червоного Хреста продовжували надавати медичну і санітарну допомогу національно-визвольному рухові та місцевому населенню. Проте, з концентрацією зусиль радянських каральних органів для боротьби з українським підпіллям значних втрат зазнала і дана організація. У підсумку в силу цілого ряду різних причин Червоний Хрест був ліквідований, як окрема структурна одиниця та відбулось поступове припинення роботи УЧХ як цілісної організації. Фактично до кінця 1940-х років лише окремі лікарі та санітари продовжували виконувати свої функції на території краю, незважаючи на складні обставини підпільної боротьби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрусак Є.* Спогади. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 128 с.
2. *Волянук С.* Розбудова та діяльність ВО “Лисоня” у 1944 році. / Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Випуск 22. – С. 306–315.
3. *Гавришко М.* Лицарка Бронзового Хреста Заслуги УПА: до 100-річчя з дня народження Юлії Ганущак / Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2015. – Вип. Спец. вип. 2. – С. 314–321.
4. *Галицька-Дідух Т.* Військове й ідеолого-політичне протистояння УПА та ОУН(б) і радянських каральних структур у 1944–1945 рр. (на прикладі Станіславської області) / Галичина. – 2013. – Ч. 22–23. – С. 252–263.
5. *Додатковий* протокол допиту Дирди Ольги Іванівни від 22 грудня 1945 р. – Архів Управління Служби Безпеки України в Івано-Франківській області. – Од. зб. 9427 П. – Арк. 13.

6. **Ільницький В.** Кадрове наповнення Дрогобицького окружного проводу ОУН (1945–1952 рр.) / Український історичний збірник – 2012. – Вип. 15. – С. 174–191.
7. **Ільницький В.** Провід ОУН Карпатського Краю // Літопис УПА. Серія “Події і люди”. – Книга 21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron2.chtyvo.org.ua/Litopys_UPA/Seriia_Podii_i_liudy_Knyha_21_Ilytskyi_V_Provid_OUN_Karpatskoho_kraiu.pdf.
8. **Коваль Л. В.** Медична служба Української Повстанської Армії / Lviv Polytechnic National University Institutional Repository – Електронний науковий архів Науково-технічної бібліотеки Національного університету “Львівська Політехніка”. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua/bitstrim/ntb/30848/1/12.pdf>.
9. **Літопис** Української Повстанської Армії / [ред. М. Ріпецький]. – Торонто-Львів, 2001. – Т. 32: Медична опіка в УПА. – 581 с.
10. **Літопис** Української Повстанської Армії / [ред. М. Ріпецький]. – Торонто-Львів, 1992 – 1993. – Т. 23 : Медична опіка в УПА. – 478 с.
11. **Літопис** УПА. Нова серія. – Т. 22: Станиславівська округа ОУН: Документи і матеріали 1945–1951. / [упоряд.: Д. Проданик, С. Лесів]. – Київ-Торонто: Літопис УПА, 2013. – 1376 с.
12. **Літопис** УПА. Нова серія. – Т. 25: Коломийська округа ОУН: Документи і матеріали (1945–1952). / [упоряд.: Д. Проданик, В. Гуменюк]. – Київ-Торонто : Літопис УПА, 2015. – 1101 с.
13. **Мизак Н. С.** УПА-“Захід” і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942–1960 рр.: монографія / Н. С. Мизак. – Чернівці: Прут, 2011. – 433 с. (За тебе, свята Україно ; кн. 7).
14. **Наказ** Ч. 2/44 До Теренових Проводів ОУН області: Станіслав, Дрогобич і Перемишль від 27 серпня 1944 р. / Електронний архів визвольного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arthupa/hdasbu-13-0-372-3-016.pdf>.
15. **Онишко Л.** Галина Дидик – учасниця визвольних змагань / Визвольний шлях. – Кн. 8. – Річник 58. – 2005. – С. 66–74.
16. **Онишко Л.** Нам сонце всміхалось крізь ржавії грати. Катерина Зарицька в українському національному русі / відп. ред. П. Й. Потічний. – Львів-Торонто: Літопис УПА. – Т. 28. – 2007. – 912 с.
17. **Протокол** допиту Матейко Марії Михайлівни від 25 квітня 1945 р. – Архів Управління Служби Безпеки України в Івано-Франківській області. – Од. зб. 6622 П. – Арк. 21–23.
18. **Протокол** допиту Радько Ольги Петрівни від 6 січня 1946 р. – Архів Управління Служби Безпеки України в Івано-Франківській області. – Од. зб. 7047 П. – Арк. 13–14.
19. **Пустомітенко О.** Жінки у підпіллі ОУН(Б) у роки німецько-радянської війни та у повоєнний час / Acta studiosa historica. – 2014. – Ч. 4. – С. 77–83.
20. **Савчин М.** Тисяча доріг. Спогади. / відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Й. Потічний. – Торонто-Львів : Літопис УПА. – Т. 28 – 1995. – 606 с.
21. **Срібна М. А.** Підпільний Український Червоний Хрест у загонах Української Повстанської Армії в роки Другої світової війни / Історія і біографістика. Електронне наукове фахове видання – міжвідомчий тематичний збірник. – 2011. – № 4. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://inb.dnsgb.com.ua/2011-4/11_sribna.pdf
22. **Український** національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відп. ред. М. Кугутяк. – Том 2. – Книга 1 (1939–1945). – Івано-Франківськ: КПФ “ЛПК”, 2009. – 600 с.
23. **Український** національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відп. ред. М. Кугутяк. – Том 2. – Книга 2 (1945–1946). – Івано-Франківськ: КПФ “ЛПК”, 2010. – 696 с.

24. **Український** національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відп. ред. М. Кугутяк. – Том 2. – Книга 3 (1947–1957 рр.). – Івано-Франківськ : КПФ “ЛІК”, 2011. – 768 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олійник Олег Васильович – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

О. В. Олейник

Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОДПОЛЬНОГО УКРАИНСКОГО КРАСНОГО КРЕСТА В РЯДАХ УПА НА ТЕРРИТОРИИ ГАЛИЧИНЫ

во второй половине 1940-х гг.

В статье отражена деятельность подпольного Украинского Красного Креста в рядах Украинской Повстанческой Армии во второй половине 1940-х гг. на территории Галичины. Проанализированы особенности оказания медицинской помощи, организации госпиталей и решения проблемы подготовки профессионального медицинского персонала в сложных условиях подполья. Освещены изменения в структуре и руководящем составе УКК в течение второй половины 1940-х гг. и проанализированы факторы, которые их обусловили. Охарактеризованы главные пути обеспечения Красного Креста лекарствами и медицинскими инвентарем. Рассмотрена работа данной организации в контексте острого противостояния между украинским национально-освободительным движением и советской тоталитарной системой. Охарактеризованы главные различия в работе УКК в указанный период по сравнению с деятельностью данной организации в течение 1943–1944 гг. Освещены последние годы деятельности Красного Креста как целостной структуры и работу отдельных врачей и санитаров УКК.

Ключевые слова: Украинский Красный Крест, Галичина, УПА, референтура, медицинские курсы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Олейник Олег Васильевич – аспірант кафедри всемирної історії Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (г. Івано-Франківськ, Україна).

O. V. Oliynyk

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

ACTIVITIES OF THE UNDERGROUND UKRAINIAN RED CROSS IN THE UPA RANKS ON THE TERRITORY OF GALICIA

in the second half of 1940 s.

The author investigates the activities of the underground Ukrainian Red Cross in the ranks of the Ukrainian Insurgent Army in the second half of the 1940's on the territory of Galicia. The peculiarities of the provision of medical care, the organization of hospitals and the problem of the training of medical personnel in difficult conditions of the underground are

analyzed. The changes in the structure and leadership of the URC during the second half of the 1940's were highlighted and the factors that caused them were analyzed. The main ways of providing the Red Cross with medicines and medical equipment are described. The work of this organization is considered in the context of the acute confrontation between the Ukrainian national liberation movement and the Soviet totalitarian system. In particular, the measures implemented by the punitive authorities, which were directly aimed at ending the functioning of the underground Red Cross, were analyzed. The main differences in the work of the URC in the marked period are described in comparison with the activity of this organization during the Nazi occupation of the territory of Galicia. The last years of the Red Cross activity as an integral structure and work of individual doctors and URCs were reviewed.

Key words: *Ukrainian Red Cross, Halychyna, UPA, referral, medical courses.*

REFERENCES

1. **Andrusiak Ye.** Spohady. – Ivano-Frankivsk : Lileia-NV, 2002. – 128 s.
2. **Volianiuk S.** Rozbudova ta diialnist VO “Lysonia” u 1944 rotsi. / Ukraina : kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – 2012. – Vypusk 22. – S. 306–315.
3. **Havryshko M.** Lytsarka Bronzovoho Khresta Zasluhy UPA : do 100 richchia z dnia narodzhennia Yulii Hanushchak / Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk. – 2015. – Vyp. Spets. vyp. 2. – S. 314–321.
4. **Halyska-Didukh T.** Viiskove y ideoloho-politychne protystoiannia UPA ta OUN(b) i radianskykh karalnykh struktur u 1944–1945 rr. (na prykladi Stanislavskoi oblasti) / Halychyna. – 2013. – Ch. 22–23. – S. 252–263.
5. **Dodatkovyi** protokol dopytu Dyrdy Olhy Ivanivny vid 22 hrudnia 1945 r. – Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Ivano-Frankivskii oblasti. – Od. zb. 9427 P. – Ark. 13.
6. **Ilnytskyi V.** Kadrove napovnennia Drohobytskoho okruzhnogo provodu OUN (1945–1952 rr.) / Ukrainyskiy istorychniy zbirnyk – 2012. – Vyp. 15. – S. 174–191.
7. **Ilnytskyi V.** Provid OUN Karpatskoho Kraiu // Litopys UPA. Seriiia “Podii i liudy”. Knyha 21. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://shron2.chtyvo.org.ua/Litopys_UPA/Seriiia_Podii_i_liudy_Knyha_21_Ilnytskyi_V_Provid_OUN_Karpatskoho_kraiu.pdf
8. **Koval L. V.** Medychna sluzhba Ukrainskoi Povstanskoii Armii / Lviv Polytechnic National University Institutional Repository – Elektronnyi naukovyi arkhiv Naukovo-tekhnichnoi biblioteky Natsionalnogo universytetu “Lvivska Politehnika”. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/30848/1/12.pdf>.
9. **Litopys** Ukrainskoi Povstanskoii Armii / [red. M. Ripetskyi]. – Toronto-Lviv, 2001. – T. 32: Medychna opika v UPA. – 581 s.
10. **Litopys** Ukrainskoi Povstanskoii Armii / [red. M. Ripetskyi]. – Toronto-Lviv, 1992 – 1993. – T. 23: Medychna opika v UPA. – 478 s.
11. **Litopys** UPA. Nova seriiia. – T. 22: Stanislavivska okruha OUN: Dokumenty i materialy 1945–1951. / [uporiad.: D. Prodanyk, S. Lesiv]. – Kyiv-Toronto: Litopys UPA, 2013. – 1376 s.
12. **Litopys** UPA. Nova seriiia. – T. 25: Kolomyiska okruha OUN: Dokumenty i materialy (1945–1952). / [uporiad.: D. Prodanyk, V. Humeniuk]. – Kyiv-Toronto : Litopys UPA, 2015. – 1101 s.
13. **Myzak N. S.** UPA–“Zakhid” i zbroine pidpillia OUN u borotbi za Ukrainsku Samostiinu Sobornu Derzhavu u 1942–1960 rr. : monohrafiia. – Chernivtsi : Prut, 2011. – 433 s. – (Za tebe, sviata Ukraino ; kn. 7).

14. **Nakaz** Ch. 2/44 Do Terenovykh Provodiv OUN oblasti : Stanislav, Drohobych i Peremyshl vid 27 serpnia 1944 r. – Elektronnyi arkhiv vyzvolnoho rukhu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/hdasbu-13-0-372-3-016.pdf>.
15. **Onyshko L.** Halyna Dydyk – uchasnytsia vyzvolnykh zmahan / Vyzvolnyi shliakh. – Kn. 8. – Richnyk 58. – 2005. – S. 66–74.
16. **Onyshko L.** Nam sontse vsmikhalos kriz rzhavii hraty. Kateryna Zarytska v ukrainskomu natsionalnomu rusi / vidp. red. P. Y. Potichnyi. – Lviv ; Toronto : Litopys UPA. – T. 28. – 2007. – 912 s.
17. **Protokol** dopytu Mateiko Marii Mykhailivny vid 25 kvitnia 1945 r. – Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Ivano-Frankivskii oblasti. – Od. zb. 6622 P. – Ark. 21–23.
18. Protokol dopytu Radko Olhy Petrivny vid 6 sichnia 1946 r. – Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Ivano-Frankivskii oblasti. – Od. zb. 7047 P. – Ark. 13–14.
19. **Pustomitenko O.** Zhinky u pidpilli OUN(B) u roky nimetsko-radianskoi viiny ta u povoiennyi chas / Acta studiosa historica. – 2014. – Ch. 4. – S. 77–83.
20. **Savchyn M.** Tysiacha dorih. Spohady. / vidp. red. Ye. Shtendera, spivred. P. Y. Potichnyi. – Toronto-Lviv : Litopys UPA. – T. 28. – 1995. – 606 s.
21. **Sribna M. A.** Pidpilnyi Ukrainyskyi Chervonyi Khrest u zahonakh Ukrainskoi Povstanskoii Armii v roky Druhoi svitovoi viiny / Istorii i biohrafistyka. Elektronne naukove fakhove vydannia – mizhvidomchyi tematychnyi zbirnyk. – 2011. – № 4. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu : http://inb.dnsgb.com.ua/2011-4/11_sribna.pdf
22. **Ukrainskyi** natsionalno-vyzvolnyi rukh na Prykarpatti v XX stolitti. Dokumenty i materialy / vidp. red. M. Kuhutiak. – Tom 2. – Knyha 1 (1939–1945). – Ivano-Frankivsk: KPF “LIK”, 2009. – 600 s.
23. **Ukrainskyi** natsionalno-vyzvolnyi rukh na Prykarpatti v XX stolitti. Dokumenty i materialy / vidp. red. M. Kuhutiak. – Tom 2. – Knyha 2 (1945–1946). – Ivano-Frankivsk: KPF “LIK”, 2010. – 696 s.
24. **Ukrainskyi** natsionalno-vyzvolnyi rukh na Prykarpatti v XX stolitti. Dokumenty i materialy / vidp. red. M. Kuhutiak. – Tom 2. – Knyha 3 (1947–1957 rr.). – Ivano-Frankivsk: KPF “LIK”, 2011. – 768 s.

ABOUT THE AUTHOR

Oliynyk Oleg Vasilievich – post-graduate student of the department of world history of V.Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

УДК94(477-25)"192":271.222.(477)

О. О. Житкова*Київський національний університет імені Тараса Шевченка***ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УАПЦ У м. КИЄВІ****(початок 1920-х рр.)**

Українська революція сприяла відродженню Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Центром автокефального руху стало м. Київ, де виникли перші українські православні громади та розташовувалися керівні органи церкви.

Становлення автокефального руху актуалізувало питання підготовки нових членів причету. Освітньою діяльністю УАПЦ опікувалася Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР). При Старокиївській парафії під керівництвом члена ВПЦРВ. Чехівського впродовж 1921 – 1923 рр. діяло “Братство робітників слова” (“Курси робітників слова”, “Орган робітників слова”).

Основним закладом із підготовки автокефального кліру були пастирські (богословські) курси. Офіційно богословські (пастирські) курси були створені у 1922 р. на підставі дозволу, який радянська влада надала голові ВПЦР М. Морозу. Фактично ж навчальний процес розпочався ще у 1921 р. і тривав приблизно до 1923 – 1924 рр.

У статті досліджено навчальну програму богословських курсів, котра ґрунтувалася на комплексному підході до вибору дисциплін. Тривалість навчання на курсах варіювалася від одного місяця до року. Повний однорічний курс пастирської школи передбачав навчання на церковно-співочому та церковно-вчительському напрямках. Серед викладачів курсів були відомі українські церковні та культурні діячі: М. Мороз, В. Чехівський, Н. Шараївський, П. Тарнавський, Д. Ходзицький, В. Липківський, Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька та ін.

Автором проаналізовано матеріальну базу школи, яку склали грошові та натуральні внески слухачів, а також пожертви київських автокефальних парафій та їх членів.

Автор дійшов висновку, що формування нових кадрів церковнослужителів сприяло поширенню автокефального руху та зумовило збільшення кількості автокефальних парафій в м. Києві.

Ключові слова: УАПЦ, автокефалія, Київ, пастирські курси, просвітницька діяльність УАПЦ.

Православна церква в Україні стоїть на порозі відновлення незалежності. У жовтні 2018 р. Синод Вселенського патріархату підтримав надання автокефалії православної церкві України, зняв анафему з патріарха Української православної церкви Київського патріархату Філарета і предстоятеля Української автокефальної православної церкви Макарія та підтвердив їх канонічність, а також визнав незаконною анексію Російською православною церквою Київської Митрополії. Формальне завершення процесу набуття автокефалії відбудеться після отримання українською церквою Томосу. Факт проголошення автокефалії та розбудова помісної православної церкви вже мали місце в українській історії раніше. Українська революція 1917–1921 рр. сприяла відродженню Української

автокефальної православної церкви (УАПЦ). Центром автокефального руху стало м. Київ, де виникли перші українські православні громади та розташовувалися керівні органи церкви. Вивчення історії становлення національної православної церкви у 20-х рр. ХХ ст. дасть можливість отримати досвід, на який зможуть спиратися релігійні та суспільно-політичні діячі на шляху розбудови автокефальної української церкви у сучасну добу.

Прихід більшовиків до влади змінив становище релігійних організацій у суспільстві. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 19 січня 1919 р. задекларував світський характер УСРР, заклади духовної освіти в Україні фактично припинили своє існування.

Радянська політика встановлення контролю над релігійним життям в Україні сприяла розвитку автокефального руху, оскільки більшовики прагнули використати УАПЦ для розколу Російської православної церкви (РПЦ). У 1919 р. у м. Києві утворилися перші українські православні парафії, а у 1921 р. на Першому всеукраїнському православному церковному соборі у Софії Київській було проголошено автокефалію УАПЦ, окреслено її ідеологічні й організаційні засади, а також сформовано церковну ієрархію на чолі з митрополитом В. Липківським.

Важливим напрямком діяльності Української автокефальної православної церкви стала освітня робота, яка полягала у підготовці нових членів причету автокефальних парафій. У сучасній історіографії освітня діяльність УАПЦ знайшла побіжне висвітлення. Праця В. Липківського “Відродження Церкви в Україні. 1917–1930”, опублікована за кордоном у 1959 р., однією із перших розкривала зміст освітньої праці УАПЦ на початку 1920-х рр. [1]. Автор приділив увагу діяльності київських автокефальних парафій та їх керівних органів, в тому числі і в навчальній галузі. Однак дослідження ґрунтується на спогадах автора, відтак актуальним є уточнення та об’єктивний аналіз поданої ним інформації щодо культурно-освітньої роботи УАПЦ.

У монографії “Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30 ті рр. ХХ ст.)” О. Ігнатуша у ретроспективі розглянув передумови виникнення відцентрових позицій у православній церкві та особливості цього процесу в першій половині ХХ ст. на українських теренах, поміж іншого, і на прикладі автокефального руху. Автор висвітлив роль національно орієнтованої інтелігенції, котра долучилася до діяльності “Братства робітників слова” та пастирських курсів, у становленні УАПЦ [2].

У статті відомої дослідниці А. Киридон “Духовенство в радянській Україні 1920 – 1930-х рр.”, присвяченій аналізу становища різних течій православного духовенства впродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст., висвітлюється також і проблема духовної освіти священнослужителів Української автокефальної православної церкви на початку 1920 х рр. [3].

Серед наукового доробку І. Преловської є статті, присвячені джерелознавчим аспектам питання організації та функціонування навчальних закладів УАПЦ у м. Києві у 1920-х рр. [4], а також всебічному розгляду діяльності Старокиївської парафії впродовж 1920 – 1930 рр. [5].

Постаті В. Чехівського та його внеску в культурний розвиток України присвячені статті А. Трембіцького “Науково-освітня діяльність Володимира Чехівського” [6] та “Освітньо-педагогічна діяльність Володимира Чехівського” [7], в яких розкривається роль діяча у функціонуванні “Братства робітників слова” і пастирських курсів.

Стаття П. Ямпольця “Роздрібні ціни приватного ринку України в роки НЕПу” [8], присвячена вивченню соціально-економічного становища в Україні впродовж 1920-х рр., дозволяє зрозуміти особливості матеріального забезпечення УАПЦ в освітній сфері.

Метою статті є вивчення освітньої діяльності УАПЦ у м. Києві на початку 1920 х рр. Автор ставить завдання дослідити діяльність “Братства робітників слова” та пастирських курсів, котрі забезпечували церкву новими священницькими кадрами, а також висвітлити роль київських автокефальних парафій та їх членів в організації навчального процесу.

Більшовики розглядали Російську православну церкву (РПЦ) як основного ідеологічного опонента у боротьбі за підтримку населення. З метою зменшити авторитету РПЦ, партійно-державна влада давала українським православним громадам мандати на використання тих храмів, які раніше вважалися традиційною власністю РПЦ [5, с. 128]. Впродовж 1919 р. у Києві місцеві органи радянської влади надали дозвіл на заснування кількох автокефальних парафій – Старокиївської при соборі св. Софії, Печерської при соборі св. Миколая, Подільської при соборі св. Апостола Андрія Первозваного та Либідської при церкві св. Пророка Іллі [9, арк. 2]. Станом на березень 1920 року у м. Києві створили 9 автокефальних парафій [10, арк. 18 зв.].

Питання підготовки священнослужителів для українських православних парафій та створення відповідного освітнього закладу набуло актуальності вже з початку 1920-х рр. [3, с. 305]. Так, 27 січня 1920 р. у листі до Відділу народної освіти Київського губерніального революційного комітету члени ВПЦР говорили про “велику і пекучу потребу в кадрі відповідних людей на посади священників, дияконів, дяків і диригентів півчих для українських парафій” [9, арк. 4] та просили передати в користування приміщення колишньої Київської Духовної Академії при Братському монастирі на Подолі саме з метою проведення там занять [9, арк. 4 4 зв., 11 11 зв.]. У книзі “Відродження Церкви в Україні. 1917–1930” В. Липківський вказував на “величезний брак підготованих кандидатів священства” [1, с. 111].

Офіційне заснування УАПЦ відбулося на Першому всеукраїнському православному церковному соборі у 1921 р. На Соборі впродовж 14–30 жовтня священнослужителі та віруючі автокефальної церкви ухвалили догматичні й канонічні основи церкви, а також сформували церковну ієрархію на чолі з митрополитом В. Липківським та визначили організаційну структуру церкви під керівництвом Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). Усі ухвали Собору були закріплені в документі під назвою “Діяння Всеукраїнського православного церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.”, у тому ж році опублікованому та поширеному Церковною радою поміж автокефальних парафій [2, с. 273; 1, с. 61]. У документі розкривалася сутність та подавався механізм реалізації основних засад діяльності УАПЦ. У “Діяннях...”

висвітлювалося питання освітньої праці українських церковних громад. До обов'язків автокефальних парафій включили підготовку “кандидатів священства, учительства церковного читання й співу” та створення “органу робітників слова (гуртки) для проповідування святої Євангелії” [11, с. 9]. Найбільш перспективних претендентів ухвалили посилати для поглиблення знань і навичок в ті приходи, де відповідна сфера церковного життя була розвинута краще [11, с. 9]. Для навчання нових церковних кадрів Собор зобов'язав єпископів, священників, проповідників та видатних діячів музично-хорового мистецтва організувати у парафіях “братства учнів” [11, с. 9]. Згідно з канонами УАПЦ, “належна шкільна або позашкільна освіта” [11, с. 14], поряд з іншим, була однією з необхідних умов для того, аби стати священнослужителем української церкви.

Для забезпечення освітньої діяльності УАПЦ Собор запропонував, щоб щороку в жовтні в усіх автокефальних парафіях спеціальні церковно-господарчі комісії проводили збір пожертв “на поширення православної віри і на видатки церковно-освітні” [11, с. 27].

Реалізацією ухвал Першого всеукраїнського православного церковного собору в освітній сфері займалася Всеукраїнська православна церковна рада. Першопочатково навчанням опікувався Благовісницький відділ ВПЦР на чолі з В. Чехівським, котрий готував “благовісників і взагалі священників” [1, с. 111]. При Старокиївській парафії під керівництвом В. Чехівського впродовж 1921–1923 рр. діяло “Братство робітників слова” (“Курси робітників слова”, “Орган робітників слова”) [1, с. 111; 6, с. 43; 7, с. 70; 12, с. 302]. Згідно зі стенограмами засідань Першого всеукраїнського православного церковного собору, “Орган робітників слова” був заснований у серпні 1921 р. з метою об'єднання усіх тих вірян парафії, котрі хотіли вдосконалитися й присвятити себе “служінню слова” [12, с. 302]. У книзі з історії української православної церкви В. Липківський згадував, що на зборах очільник “Братства робітників слова” в лекційній формі подавав зміст Святого Письма та “викликав бажаючих на листівне і словесне викладання своїх думок” [1, с. 111]. На одному із засідань в рамках Першого всеукраїнського православного церковного собору 24 жовтня 1921 р. В. Чехівський зазначав, що вже на початку існування “Братства” його члени створили при Софії Київській бібліотеку, а деякі члени об'єднання почали виступати із проповідями в інших парафіях та в сільській місцевості [12, с. 302]. За твердженням В. Липківського, загалом “Братство робітників слова” підготувало “кілька гарних священників” [1, с. 111], проте основним закладом із підготовки автокефального кліру були пастирські (богословські) курси [1, с. 111].

Організація богословських курсів входила до компетенції Церковно-просвітницького відділу ВПЦР [13, арк. 1]. Згідно з одним із планів роботи відділу за 1921 р., пастирські курси розглядалися керівними органами УАПЦ як тимчасове явище, на зміну якому мали прийти постійні духовні школи [13, арк. 1]. Ключові принципи освітнього процесу зводилися ВПЦР до короткострокового навчання “необхідного мінімуму теоретичного знання та практичного досвіду”, котрий слід було подавати у “стислій і пристосованій до гарного засвоєння формі” [14, арк. 1]. Окрім безпосередньої підготовки членів причету, іншою метою створення богословських курсів стало формування церковно-громадських діячів, котрі змогли б впроваджувати у внутрішньоцерковне життя ідеї відбудови

української православної автокефальної соборно-правної церкви [14, арк. 1]. Офіційно богословські (пастирські) курси були створені у 1922 р. на підставі дозволу, який радянська влада надала голові ВПЦР М. Морозу [15, арк. 1]. Фактично ж навчальний процес розпочався ще у 1921 р. [16, с. 229], про що свідчить різноманітна документація: протокол загальних зборів слухачів українських пастирських курсів від 5 липня 1921 р. [17, арк. 2], протокол засідання Президії лекторів пастирських курсів від 13 липня 1921 р. [18, арк. 1 2], протоколи засідань викладачів пастирських курсів за червень – листопад 1921 р. [19, арк. 1 13], списки слухачів курсів за 1921 р. [20], заяви вступників на курси за 1921 р. [21 26]; письмові роботи слухачів пастирських курсів за 1921 р. [27] тощо. Про початок діяльності саме у 1921 р. зазначав і В. Липківський у книзі “Відродження Церкви в Україні. 1917–1930” [1, с. 111].

Нагальна необхідність забезпечити священнослужителями осередки УАПЦ обумовила короткостроковість терміну навчання – один місяць. Коли кількість священників УАПЦ зростає, строк навчання збільшили до 2 – 3 місяців, півроку [1, с. 111] та навіть року [28, арк. 1,2].

Всеукраїнська православна церковна рада сформувала ряд вимог для бажаючих вступити на пастирські курси. Так, приймалися члени української автокефальної православної церкви віком від 18 років. Для вступу необхідно було подати до ВПЦР прохання із супровідними документами, надавши “документа про особу (від органів державної влади), посвідчення про належність до складу української православної автокефальної церкви (від парафіяльної або волосної церковної ради і т.і.), свідоцтво про освіту, метрику про народження, метрику про шлюб, посвідчення від належної української церковно-релігійної організації про попередню церковно-громадську бездоганну діяльність і гідність до церковної і священнослужительської праці в українській церкві, заповнену запитальну картку, свій коротенький життєпис” [14, арк. 1]. Окрім цього, запроваджувався освітній ценз, котрий передбачав наявність шкільної або позашкільної освіти не нижче семикласної трудової школи [14, арк. 1 зв.].

Зарахування на навчання здійснювалося після успішного складання вступних випробувань, котрі передбачали написання твору на запропоновану тему [4, с. 112]. Так, на нараді лекторів курсів 21 вересня 1921 р. визначили наступні варіанти екзаменаційної роботи: “Погляд на сучасний церковно-визвольний рух в українській церкві”, “Завдання українського церковно-визвольного руху” та “Завдання священника на селі” [19, арк. 1]. Згідно з письмовими роботами слухачів пастирських курсів, серед запропонованої для розкриття на іспиті проблематики були також питання “Підвалини устрою української церкви” [27, арк. 1, 6, 7, 14, 18, 30] та “Завдання священника української парафії” [27, арк. 4, 22, 24]. Таким чином, конкретна тематика вступної іспитової роботи підтверджувала оголошені вимоги до кандидатів, котрі повинні були мати не тільки достатній освітній рівень, а й розуміти зміст автокефального руху та нагальні завдання священника української православної громади.

Потреба у стислий термін навчити нових членів кліру автокефальних громад обумовила зміст програми богословських курсів. У праці з історії української церкви В. Липківський наголошував на комплексному підході до

вибору дисциплін. Так, автор зазначав, що курси забезпечували “значну підготовку до священства” [1, с. 111] та підвищували загальний освітній рівень “курсантів” [1, с. 112]. Згідно з протоколами засідання наради лекторів пастирських курсів від 30 вересня, 7 листопада 1921 р., було ухвалено ввести до розкладу значну кількість навчальних дисциплін [19, арк. 2, 4]. Серед лекційних курсів згадувалися українська церковна історія (лектор – К. Соколовський), богослужбова (українська – прим. авт.) мова (Н. Ковальський, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Тимченко), Св. Письмо Старого Заповіту (В. Липківський), церковне мистецтво (В. Щербаківський), церковні співи (П. Демуцький), загальна церковна історія (В. Данилевич), церковний статут (Д. Ходзицький), Св. Письмо Нового Заповіту (В. Чехівський), церковне господарство (А. Синявський), літургіка (В. Липківський), церковна географія (Г. Стороженко), церковне красномовство (В. Данилевич), догматичне і моральне богослов'я (Н. Шараївський), канонічне право (В. Липківський), церковна декламація (М. Старицька), філософія релігії (В. Чехівський), сучасне церковне життя (М. Мороз) [19, арк. 2], лекції з теми старовинних побутових релігійних звичаїв і обрядів української церкви (С. Рклицький) [19, арк. 4]. До складу навчальної програми включили також і практичні заняття: ораторське мистецтво (викладачі – Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька), складання промов (В. Липківський), співи і церковне читання (В. Ходзицький), відправа церковних служб і треб (В. Липківський), переклади на українську мову (Є. Тимченко), організація і проведення церковних зібрань (М. Мороз), церковно-парафіяльне звітування (І. Тарасенко), філософія релігії (В. Чехівський), основи церковного життя (А. Троїцький), огляд пам'яток мистецтва (В. Щербаківський), українська церковна історія (К. Соколовський), загальна церковна історія (В. Данилевич), методика навчання Закону Божого (Н. Шараївський) [19, арк. 6]. Згідно з оголошенням ВПЦР про відкриття богословських курсів від 5 січня 1922 р., планувалося також проводити заняття із курсу церковної статистики [14, арк. 1].

Після відвідування ряду лекцій слухачі повинні були скласти колоквиуми, відповідно до результатів яких поділялися на групи “здатних до того чи іншого служіння в церкві” [14, арк. 1 зв.]. Імовірно, мова йшла про два напрями навчання на курсах – церковно-співочий [28, арк. 1] та церковно-вчительський [28, арк. 2]. Серед викладачів, котрі проводили заняття на богословських курсах, були визначні діячі УАПЦ, “майже всі члени ВПЦР” – М. Мороз, В. Чехівський, Н. Шараївський, П. Тарнавський, Д. Ходзицький, В. Липківський [1, с. 112; 2, с. 361–362], а також інші відомі представники української культури та науки.

Повний однорічний курс пастирських курсів передбачав навчання на церковно-співочому [28, арк. 1] та церковно-вчительському [28, арк. 2] напрямках. Для отримання посвідчення про проходження курсів потрібно було скласти іспити із ряду дисциплін. Спільними вимогами для “курсантів” обох відділів були знання Св. Письма Старого і Нового Заповіту, догматичне богослов'я, філософія релігії, загальна церковна історія, історія української церкви, богослужбова мова (стародавня та новітня), церковні співи і декламація, церковний статут і практичні вправи [28, арк. 1–7]. Для випускників церковно-вчительського відділу обов'язковими вважалися іспити з морального богослов'я, канонічного права,

апологетики, філософської пропедевтики, церковного красномовства та ін. [28, арк. 2,4]. Натомість учні церковно-співочого напрямку повинні були скласти екзамени із теорії музики, гармонії, диригентської справи та сольфеджіо [28, арк. 1, 3].

Відповідно до внутрішньої документації пастирських курсів, у 1921 р. існувала практика передчасного висвячення учнів у священницькі сани [19, арк. 4]. Такі дії, як зазначалося в протоколі наради лекторів пастирських курсів від 7 листопада 1921 р., вносили “повну деморалізацію в життя курсів” [19, арк. 4], оскільки зумовлювали безвідповідальне ставлення “курсантів” до навчання. Відтак, викладацький склад на одній із нарад ухвалив просити ВПЦР припинити дочасне надання слухачам пастирських курсів санів, зобов’язати учнів завершити прослуховування лекцій і пройти практику в міських церквах; також вирішили вести облік відвідування занять [19, арк. 4].

У 1922 р. ВПЦР вже не здійснювала висвячення учнів до завершення ними навчання. Однак керівництво УАПЦ допускало надання свідоцтва про перебування на курсах за умов негативних результатів колоквиумів та без складання підсумкових іспитів [14, арк. 1 зв.]. Подібне рішення було обумовлене двома факторами: по-перше, існувала гостра потреба у навчанні нових членів причету, по-друге, певні зобов’язання накладала комерційна форма навчання на курсах [14, арк. 1 зв.]. Водночас у повідомленні про відкриття богословських курсів від 5 січня 1922 р. ВПЦР наголошувала, що курси “дають виключно освіту” [14, арк. 1 зв.] та не гарантують отримання посад.

Заняття на богословських курсах проводилися у м. Києві при Іллінській та Андріївській церквах Либідської й Подільської автокефальних парафій відповідно [19, арк. 10; 14, арк. 1 зв.; 1, с. 111]. В. Липківський зазначав, що пізніше для курсів орендували у Києві окреме приміщення на розі вул. Рейтарської та Столипінської [1, с. 111].

Матеріальну базу функціонування пастирських курсів склали внески учнів, а також добровільні пожертви від автокефальних громад та окремих членів церкви. Лише за право навчання кожен слухач повинен був сплатити перед вступом 5 пудів борошна і 10 фунтів жирів або їх еквівалент в цукрі та інших продуктах [14, арк. 1 зв.]. У “Статуті Українських богословських курсів в м. Києві” також зазначалося, що учні повинні були щомісячно вносити гроші на витрати з організації навчального процесу курсів [15, арк. 1 зв.].

Діяльність пастирських курсів відбувалась в умовах загострення соціально-економічної ситуації в Україні. Так, лише за перше півріччя 1921 р. ціни в містах зросли на 89,2% [8, с. 189]. Це підвищення сталося в основному за рахунок збільшення вартості хлібних товарів [8, с. 189], якими, серед іншого, розраховувалися за навчання слухачі курсів. Окрім цього, на матеріальне становище населення на початку 1920 х рр. вплинули такі фактори, як неврожаї 1921–1922 рр., гіперінфляція, криза збуту та “ножиці цін” 1923 р. [8, с. 190]. Відтак, освіту на пастирських курсах могли собі дозволити не усі бажаючі. Так, у жовтні 1921 р. до ВПЦР зверталися слухачі курсів Г. Пастушенко та М. Слинко з проханням звільнити їх від обов’язку сплати за навчання. Фінансові труднощі в учнів виникли у зв’язку з тим, що внаслідок вчиненої у їх помешканні крадіжки

вони не мали змоги “навіть самих себе прохарчувати” [29, арк. 9]. Також поширеним явищем була несвоєчасна та неповна оплата навчання [29, арк. 4, 5].

Важливим ресурсом для функціонування пастирських курсів стали пожертвування. Окрім ухваленого Першим всеукраїнським православним церковним собором 1921 р. щорічного збору коштів на освітню справу, діяльність навчального закладу забезпечувалася й за допомогою інших акцій із збирання пожертв поміж київських автокефальних парафій [30, арк. 12–12 зв., 16 16 зв., 17–17 зв., 19, 26, 37; 31] та завдяки приватним благодійним внескам вірян української православної церкви [30, арк. 26; 32, арк. 8, 9, 10, 13].

Отримані матеріальні ресурси йшли на видатки із організації навчального процесу, заробітну плату викладацькому складу та адміністрації курсів [15, арк. 1 зв.], забезпечення житлом “курсантів” [14, арк. 1 зв.] та завідуючого курсами [15, арк. 1 зв.].

Про важливу роль заходів із підготовки кліру для автокефальних парафій та увагу до якості освітніх послуг яскраво свідчить розмір матеріальної винагороди викладачів пастирських курсів. Так, на засіданні лекторів 23 червня 1921 р. ухвалили за кожну лекцію впродовж години платити не менше 5000 крб. або “натурою по особливому призначенню” [19, арк. 6]. На засіданні ради лекторів 24 вересня 1923 р. затвердили суму 50 коп. золотом [30, арк. 4]. Для прикладу, впродовж жовтня листопада 1922 р. викладачі богословської школи за одну лекцію отримували 5 фунтів борошна та приблизно 1/4 фунта сала за 2 3 заняття [33, арк. 1 1зв.]. У праці “Відродження Церкви в Україні. 1917–1930” В. Липківський, характеризуючи питання оплати праці педагогів, зауважував, що вони “працювали майже без усякої платні, хіба тільки дещо діставали натурою” [1, с. 112].

Сучасники подавали неоднакову інформацію щодо кількості священників, яких підготували на курсах. Так, священнослужитель УАПЦ В. Потієнко у спогадах стверджував, що випускниками курсів стало більше 200 осіб [34, с. 397]. Водночас В. Липківський вказував, що успішно пройшли навчальну програму закладу мінімум 300 осіб [1, с. 111]. Зростання кількості священників, які отримали духовну освіту на пастирських курсах, певною мірою вплинуло на збільшення кількості парафій та поширення ідей автокефалії. Якщо у березні 1920 р. у м. Києві діяло 9 автокефальних парафій [10, арк. 18зв.], то на 1 липня 1925 р. їх кількість зросла до 11 [35, арк. 63].

Освітній заклад УАПЦ у м. Києві проіснував недовго. Найбільш ймовірними часовими межами функціонування пастирських (богословських) курсів дослідники називають період першої половини 1920 х рр. (до 1923 – 1924-го р.) [4, с. 117; 7, с. 70; 16, с. 229, 358]. Документація богословських курсів також відноситься переважно до 1921 – 1923 рр. [13 15, 17 31, 33]. З другої половини 1920-х рр. радянська влада взяла курс на дискредитацію та ліквідацію УАПЦ, тому ВПЦР не вдалося створити іншого навчального закладу в межах м. Києва.

Отже, освітня діяльність УАПЦ у м. Києві на початку 1920-х рр. відображалась в організації освітньої справи з метою підготовки нових членів причету. При св. Софії на початку 20-х рр. ХХ ст. діяло створене В. Чехівським “Братство робітників слова”. Водночас у м. Києві були засновані пастирські (богословські) курси УАПЦ, де на початку 1920-х рр. Провідні церковні та

культурні діячі підготували значну кількість кліру для автокефальних парафій. Основою викладацького складу стали члени київських автокефальних парафій, а велику частку матеріальної бази курсів склали внески українських православних громад м. Києва. Формування нових священницьких кадрів сприяло поширенню автокефального руху та зумовило збільшення кількості автокефальних парафій в м. Києві. З середини 1920-х рр. більшовики взяли курс на значне обмеження діяльності УАПЦ та активізували репресії проти діячів церкви. Нелояльність радянської влади стала вирішальним фактором офіційного згортання освітньої діяльності УАПЦ в Києві та в Україні загалом впродовж другої половини 1920 х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Липківський В.* Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто: Добра книжка, 1959. – 335 с.
2. *Ігнатуша О. М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30 ті рр. XX ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
3. *Киридон А.* Духовенство в радянській Україні 1920 – 1930-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – Вип. 14. – С. 301–328.
4. *Преловська І.* Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х роках (На матеріалах фондів № 3984 і Р-5 ЦДАВО України). // Український археографічний щорічник. – 2002. – Вип. 7. – С. 105–123.
5. *Преловська І.* Софія Київська – головний осередок Української Автокефальної церкви у 1920 – 1930 х рр. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко. 2011. – С. 127-180.
6. *Трембіцький М.* Науково-освітня діяльність Володимира Чехівського // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія : Історія. 2009. – Вип. 16. – С. 39-49.
7. *Трембіцький А. М.* Освітньо-педагогічна діяльність Володимира Чехівського. Наукові праці МАУП. Педагогічні науки. – К., 2015. – Вип. 44. – С. 66-75.
8. *Ямпольць П.* Роздрібні ціни приватного ринку України в роки непу // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 187-193.
9. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – 62 арк.
10. *ЦДАВО України.* – Ф. 3984. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – 63 арк.
11. *Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві* 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; I. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – Франкфурт/ Майн : [Б.в.], 1946. – 32 с.
12. *Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ* 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали. Упорядники: Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – К. – Львів, 1999. – 560 с.
13. *ЦДАВО України.* – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 51. – 1 арк.
14. *ЦДАВО України.* – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 80. – 5 арк.
15. *ЦДАВО України.* – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 66. – 2 арк.
16. *Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ* 17–30 жовтня 1927 року: Документи і матеріали. Упорядники: С. І. Білокін, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К., 2007. – 699 с.
17. *ЦДАВО України.* – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 37. – 2 арк.
18. *ЦДАВО України.* – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 38. – 2 арк.

19. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 39. – 13 арк.
20. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 55. – 11 арк.
21. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 57. – 56 арк.
22. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 58. – 53 арк.
23. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 59. – 66 арк.
24. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 60. – 32 арк.
25. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 62. – 50 арк.
26. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 63. – 86 арк.
27. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 64. – 31 арк.
28. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 114. – 18 арк.
29. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 111. – 9 арк.
30. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 117. – 59 арк.
31. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 96. – 8 арк.
32. *Державний архів міста Києва*. – Ф. 3. – Оп. 3. – Од. зб. 72. – 149 арк.
33. *ЦДАВО України*. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од. зб. 97. – 9 арк.
34. *Мартирологія українських церков*. Т. 1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто – Балтимор: Українське Видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.
35. *Центральний державний архів громадських об’єднань України*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2007. – 186 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житкова Олеся Олександрівна – аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

А. А. Житкова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УАПЦ В г. КИЕВЕ

(начало 1920-х гг.)

Украинская революция способствовала возрождению Украинской автокефальной православной церкви (УАПЦ). Центром автокефального движения стал г. Киев, где возникли первые украинские православные парафии и находились руководящие органы церкви.

Становление автокефального движения актуализировало вопрос подготовки новых членов причета. Образовательную деятельность УАПЦ координировал Всеукраинский православный церковный совет (ВПЦС). При Старокиевской парафии под руководством члена ВПЦС В. Чехивского в течение 1921 – 1923 гг. функционировало “Братство работников слова” (“Курсы работников слова”).

Основным учреждением по подготовке автокефального клира были пастырские (богословские) курсы. Официально богословские (пастырские) курсы были созданы в 1922 году на основании разрешения, выданного советским правительством главе Всеукраинского православного церковного совета М. Морозу. Фактически образовательный процесс начался в 1921 году и осуществлялся вплоть до 1923 – 1924 гг.

В статье анализируется учебная программа богословских курсов, в основе которой лежал комплексный подход к выбору дисциплин. Продолжительность курсов составляла от одного месяца до одного года. Годовой курс пастырской школы состоял из обучения по церковно-певческому и церковно-учительскому направлениям. Среди

преподавателей курсов были известные украинские церковные и культурные деятели: М. Мороз, В. Чехивской, Н. Шараевский, П. Тарнавский, Д. Ходзицкий, В. Липковский, Л. Старицкая-Черняховская, М. Старицкая и другие.

Автор осуществил анализ состояния материальной базы школы, которая формировалась на основе денежных и натуральных взносов учащихся, а также пожертвований киевских автокефальных приходов и их членов.

Автор пришел к выводу, что формирование новых кадров церковнослужителей способствовало распространению автокефального движения и привело к увеличению числа автокефальных приходов в г. Киеве.

Ключевые слова: УАПЦ, автокефалия, Киев, пастырские курсы, образовательная деятельность УАПЦ.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Житкова Алеся Александровна – аспирантка кафедры новейшей истории Украины Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (г. Киев, Украина).

O. O. Zhytkova

Taras Shevchenko Kyiv National University

EDUCATIONAL ACTIVITY OF UAOC IN KYIV

(at the beginning of 1920's)

The Ukrainian Revolution contributed to the revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC). Kyiv became the center of the autocephalous movement, where the first Ukrainian Orthodox communities were founded and where the governing bodies of the church were located.

The formation of autocephalous movement highlighted the issue of preparing new members of the parish. The All-Ukrainian Orthodox Church Council correlated the educational activities of the UAOC. During the period of 1923 – 1926, in the Starokyivska Parish, the "Brotherhood of the Word Workers" ("Courses of the Word Workers") functioned under the leadership of V. Chekhivsky, the member of the Council.

The main institution for the preparation of autocephalous clergy was pastoral (theological) courses. Officially, theological (pastoral) courses were created in 1922 on the basis of the permission given to M. Moroz (the head of the The All-Ukrainian Orthodox Church Council) by the Soviet government. In fact, the educational process began in 1921 and lasted until 1923 – 1924.

The article examines the curriculum of the theological courses, which was based on a comprehensive approach to the choice of disciplines. The duration of the courses ranged from one month to one year. A full year course of the pastoral school included training at the church-singing and church-teaching directions. Among the teachers of the courses were well-known Ukrainian church and cultural figures: M. Moroz, V. Chekhivsky, N. Sharaivsky, P. Tarnavsky, D. Hodzitsky, V. Lypkivsky, L. Starytska-Chernyakhivska, M. Starytska and others. The author analyzed the material base of the school, which included the monetary and natural contributions of the students, as well as the donations of the Kiev Autocephalous parishes and their members.

The author concluded that the formation of new cleric human resources contributed to the spread of autocephalous movement and led to the increase in the number of autocephalous parishes in Kyiv.

Key words: UAOC, autocephaly, Kyiv, pastoral courses, educational activities of the UAOC.

REFERENCES

1. **Lypkivskiy V.** Vidrozhennia Tserkvy v Ukraini. 1917–1930. – Toronto: Dobraknyzhka, 1959. – 335 s.
2. **Ihnatusha O. M.** Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: heneza i kharakter (XIX st. – 30 ti rr. XX st.). – Zaporizhzhia : Polihraf, 2004. – 440 s.
3. **Kyrydon A.** Dukhovenstvo v radianskii Ukraini 1920 – 1930 rr. // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. – 2005. – Vyp. 14. – S. 301–328.
4. **Prelovska I.** Orhanizatsiia navchalnykh zakladiv UAPTs v Kyievi u 1920-kh rokakh (Na materialakh fondiv № 3984 i R-5 TsDAVO Ukrainy). // Ukrainskyi arkhieohrafichnysh chorichnyk. – 2002. – Vyp. 7. – S. 105–123.
5. **Prelovska I.** Sofiia Kyivska – holovnyi osередok Ukrainskoi Avtokefalnoi tserkvy u 1920 – 1930-kh rr. // Sofiia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina. Zbirka statei na poshanu d. ist. nauk, prof. N. M. Nikitenko. – 2011. – S. 127–180.
6. **Trembitskyi A. M.** Naukovo-osvitnia diialnist Volodymyra Chekhivskoho. // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia : Istoriiia. – 2009. – Vyp. 16. – S. 39–49.
7. **Trembitskyi A. M.** Osvitno-pedahohichna diialnist Volodymyra Chekhivskoho. // Naukovi pratsi MAUP. Pedahohichni nauky. – K., 2015. – Vyp. 44. – S. 66–75.
8. **Iampolets P.** Rozdribni siny pryvatnoho rynku Ukrainy v roky nepu. // Siverianskyi litopys. – 2007. – № 5. – S. 187–193.
9. **Tsentrалnyi derzhavny iarkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy** (dali – TsDAVO Ukrainy). – F. 3984. – Op. 1. – Od. Zb. 5. – 62 ark.
10. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 1. – Od. Zb. 17. – 63 ark.
11. **Diiannia Vseukrainskoho Pravoslavnoho Tserkovnoho Soboru v m. Kyievi** 14–30 zhovtnia n. s. 1921 r.; I. Kanony Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy. II. Ukhvaly Soboru v okremykh pytanniakh zhyttia Ukrainskoi Tserkvy. – Frankfurt – Main : [B. v.], 1946. – 32 s.
12. **Pershyy Vseukrainskyi pravoslavnyi tserkovnyi sobor UAPTs** 14–30 zhovtnia 1921 roku: Dokumenty i materialy. Uporiadnyky: H. M. Mykhailychenko, L. B. Pyliavets, I. M. Prelovska. – K. – Lviv, 1999. – 560 s.
13. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 51. – 1 ark.
14. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 80. – 5 ark.
15. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 66. – 2 ark.
16. **Druhyi Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPTs** 17–30 zhovtnia 1927 roku: Dokumenty i materialy. Uporiadnyky: S. I. Bilokin, I. M. Prelovska, I. M. Starovoitenko. K., 2007. – 699 s.
17. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 37. – 2 ark.
18. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 38. – 2 ark.
19. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 39. – 13 ark.
20. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 55. – 11 ark.
21. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 57. – 56 ark.
22. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 58. – 53 ark.
23. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 59. – 66 ark.
24. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 60. – 32 ark.
25. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 62. – 50 ark.
26. **TsDAVO Ukrainy.** – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 63. – 86 ark.

27. *TsDAVO Ukrainy*. – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 64. – 31 ark.
28. *TsDAVO Ukrainy*. – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 114. – 18 ark.
29. *TsDAVO Ukrainy*. – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 111. – 9 ark.
30. *TsDAVO Ukrainy*. – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 117. – 59 ark.
31. *TsDAVO Ukrainy*. – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 96. – 8 ark.
32. *Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva*. – F. 3. – Op. 3. – Od. Zb. 72. – 149 ark.
33. *TsDAVO Ukrainy*. – F. 3984. – Op. 4. – Od. Zb. 97. – 9 ark.
34. *Martyrolohiia ukrainskykh tserkov*. – T. 1: Ukrainska Pravoslavna Tserkva: Dokumenty, materialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy. – Toronto – Baltymor: Ukrainske Vydavnytstvo “Smoloskyp” im. V. Symonenka, 1987. – 1207 s.
35. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy*. – F. 1. – Op. 20. – Od. Zb. 2007. – 186 ark.

ABOUT THE AUTHOR

Zhytkova Olesia Oleksandrivna – post-graduate student of the Department of Recent History of Ukraine at Taras Shevchenko Kyiv National University (Kyiv, Ukraine).

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, ЕТНОГРАФІЯ

УДК 903.2 (477.65)

І. А. Козир

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ПЕЧІ Й ТАНДИРИ ВИРОБНИЧОГО ПРИЗНАЧЕННЯ З ТОРГОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ

У статті подається аналіз архітектоніки та технологічних особливостей теплотехнічних пристроїв, які використовувались у виробничій сфері Торговицького поселення – гончарного горна, печей і тандирів. Встановлено, що їх концентрація на північно-східній околиці золотоординського міста засвідчує існування тут осередку гончарного виробництва, де продукувались червоноглиняні неполивні посудини та сфероконуси.

***Ключові слова:** золотоординська міська культура, с. Торговиця, гончарна майстерня, гончарне горно, гончарна піч, тандири, червоноглиняна кераміка, сфероконуси.*

Провідне місце серед досліджень археологічних пам'яток золотоординського часу, безперечно, займають розкопки так званих степових міст, які за короткий час перетворились на центри регіонального адміністрування, стали важливими осередками розвитку ремесла й торгівлі. Саме тут склалася оригінальна золотоординська міська культура, яка набула синкретичного характеру через взаємодію різноманітних полікультурних та поліконфесійних чинників. До такої категорії пам'яток належить і Торговицький археологічний комплекс, розташований на правому березі річки Синюхи, правої притоки Південного Бугу (с. Торговиця, Новоархангельського району, Кіровоградської області), який складається з поселення та ґрунтового могильника [25].

Серед великої кількості наукових робіт, присвячених детальному вивченню різноманітних аспектів життя населення золотоординських міст, значне місце належить дослідженню окремих категорій матеріальної культури та провідних галузей господарської діяльності. Абсолютна більшість таких публікацій містить матеріали з центральних областей Золотої Орди – Нижнього та Середнього Поволжя, які були охоплені широкомасштабними археологічними дослідженнями з кінця 50-х років ХХ століття [9]. Менш вивченими у соціально-економічному плані залишаються західні регіони Улусу Джучі. Це пояснюється, насамперед, незначною кількістю археологічно досліджених пам'яток на окраїнних рубежах держави, та й значно меншою їх чисельністю на цій території.

Особливу увагу дослідників привертають проблеми економічного розвитку окремих регіонів Золотої Орди: піднесення ремесла, особливості сільського

господарства, характер внутрішньої торгівлі та зовнішньоекономічних зв'язків, розбудова транспортної мережі тощо [3; 7; 8; 12; 18; 22; 23; 26; 31; 32; 33; 34; 35; 41; 48; 49; 50; 53].

Менш висвітленими залишаються питання технології конкретних виробництв, їх технічного оснащення, хоча ці аспекти є важливими для з'ясування рівня розвитку ремесла та його окремих галузей, характеристики їх місцевої основи та культурно-технологічних запозичень [10; 17; 19; 36; 38; 40; 42; 43]. Тож дана публікація присвячена аналізу архітектоніки та технологічних особливостей теплотехнічних пристроїв, які використовувались у виробничій сфері Торговицького поселення – гончарного горна, печей і тандирів.

Переважна більшість цих об'єктів була розкрита на площі гончарної майстерні (розкоп № 8). Це перший досліджений виробничий комплекс на Торговицькому поселенні. Під час розкопок 2008–2009 рр. тут були виявлені гончарне горно (№ 1), гончарна піч (№ 3), залишки ще однієї печі (№ 2), п'ять тандирів, погріб-схованку з численним залізним інвентарем та гончарними посудинами, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод (рис. 2) [24]. Ще два тандири з ознаками виробничої діяльності були випадково виявлені місцевим жителем у 2000 році під час господарських робіт на сучасній житловій садибі села Торговиця та досліджені археологічно [6, с. 74–75].

Майстерня (розкоп № 8) була облаштована за північно-східною околицею золотоординського поселення, за межами його житлової зони. За 50 м від майстерні вже знаходились поховання ґрунтового могильника (рис. 1). Загальна площа майстерні становила понад 100 м², хоча її межі вдалося визначити лише із східного та північного боків, оскільки західний та південний сектори були зрізані величезним яром. Поверхня розкопу значно пошкоджена у результаті природної ерозії ґрунту. Неглибокими ярками зруйновані окремі об'єкти, у тому числі, частково, і гончарна піч № 3.

Для будівництва майстерні було вдало використано рельєф місцевості. У верхній частині крутого схилу берега річки врито котлован з горизонтальним дном. Всі теплотехнічні пристрої (печі й тандири) врізані у товщу материкової глини чи жорстви. Гончарне горно та гончарна піч, які лише устям виходили у вертикальну стінку котловану, були викопані за його межами. Судячи з їх конструкції, тіло цих пристроїв вирізалось шляхом прокопування товщі глини вертикально вниз з поверхні схилу.

Горно № 1, без сумніву, призначалось для випалу кераміки. Збереглося майже повністю, крім верхньої купольної частини. Усе тіло горна було врізане в материкову глину схилу, а дно – у шар природної жорстви. Горно двоярусне з вертикальним рухом гарячого повітря, загальна глибина, що збереглася – 2,2 м (рис. 3, 1–4).

Верхня частина горна – випалювальна камера округлої форми збереглася на висоту 1–1,1 м. Її діаметр по верхньому зрізу стінок становив 1,85–2 м та дещо звужувався донизу. Заповнення випалювальної камери густо насичене фрагментами глиняної обмазки. Безсумнівно, це залишки купольної конструкції. Внутрішні стінки випалювальної камери були обмазані шаром вогнетривкої глини. Червона материкова глина навколо випалювальної камери пропеклася на товщину 8–10 см. Завантажувальний отвір був вирізаний у бічній стінці

випалювальної камери, його устя виходило у вертикальну стінку котловану майстерні. Збереглася нижня частина устя випалювальної камери висотою 0,5–0,6 м, шириною 0,5–0,6 м. Нижній зріз завантажувального отвору знаходився на глибині 0,8–0,95 м від поверхні схилу. Челюсті устя випалювальної камери були викладені з половинок та шматків цегли аналогічної тій, яка використовувалася при будівництві цегляних споруд Торговицького поселення. Таким чином, розміри отвору дозволяли вільно завантажувати горно керамічною продукцією.

Нижня частина горна – топкова камера відділена від верхньої уступом на глибині 1,6 м. Топка в плані підовальної форми (1,4 x 0,7 м), глибина від уступу – 0,5 м. Внутрішня поверхня топкової камери була обмазана такою ж вогнетривкою глиною, як і випалювальна камера. Устя топки підквадратної форми, розмірами 0,45 x 0,4 м також виходило у вертикальну стінку котловану майстерні. Челюсті також були викладені із половинок цегли. Материкова глина навколо топки пропеклася на товщину 20–22 см, а шар жорстви під топкою пропечений на глибину 18–20 см. Всередині топки зафіксований шар попелу товщиною 7–10 см. На рівні топкової камери було споруджено передгорнову яму підовальної форми (0,96 x 1,5 м) з однією сходинкою.

Важливим конструктивним елементом гончарного горна був теплорозподільний блок, що відмежовував випалювальну камеру від топкової та забезпечував ефективний температурний режим. У горні № 1 він мав вигляд аркоподібної конструкції, основу якої склали 7 окремих сегментів, радіально прикріплених до стінок горна. Нижній край цих сегментів опирався на уступ у верхній частині топкової камери. Догори сегменти розширювались та з'єднувались, утворюючи своєрідне аркоподібне склепіння (рис. 3, 3, 4, 7). Таким чином об'єм топкової камери значно збільшувався. Її максимальна висота в центральній частині становила 0,9 м. Висота аркоподібної конструкції біля стінок горна – 0,6 м. Товщина перемички у центральній (тоншій) частині у зв'язку з її обвалом реконструюється імовірно – 0,18–0,2 м.

Уся сегментоподібна конструкція теплорозподільного блоку була виготовлена із вогнетривкої глини з включенням досить великих уламків керамічних посудин. Саме ці уламки були виявлені у заповненні топкової камери, куди вони потрапили після обвалу її склепіння. Запаси вогнетривкої глини, яку використовували під час спорудження горна, знайдено поруч у “комірчині”, врізаній у північний кут майстерні. Верхня горизонтальна площина теплорозподільного блоку сформована з червоної глини та мала наскрізні вертикальні продухи по периметру та по центру випалювальної камери (збереглося 12) і слугувала їй черенем, який частково зруйнувався у найтоншій центральній частині (рис. 3, 2,5). Теплорозподільний блок з боку топкової камери в окремих місцях був ошлакований до зеленкуватої склоподібної маси. За спостереженнями дослідників подібний результат може бути досягнутий при досяганні температури 1000° С і більше [4, с. 308].

Як уже зазначалося, у топковій камері було виявлено незначний шар попелу, передгорнова яма не містила ніяких виробничих решток, а у випалювальній камері відсутні будь-які вироби. Це засвідчує, що гончарне горно на момент загибелі майстерні не використовувалось.

Двоярусна конструкція гончарних горнів, яка здобула поширення ще з пізньоримського часу, стала традиційною для виробничих осередків Русі [4; 5; 20], Волзької Булгарії [50, с. 340], Криму [52, с. 156;]. У золотоординський час вона широко використовувалась у містах Поволжя [37, с. 13,14; 44, с. 232;]; на Дону [16, с. 253,254], Кавказі [27, с. 38] у Подністров'ї [40, с. 78–83]. Ці теплотехнічні споруди мають різноманітні конструктивні та технологічні особливості.

Гончарне горно № 1 із Торговиці відрізняється аркоподібною формою теплорозподільного блоку. Подібна модифікація даного елемента конструкції горна у золотоординських гончарних майстернях не набула широкого використання. Взагалі її поява обумовлена вразливістю горизонтальних перемичок між топковою та випалювальною камерами у місцях їх прикріплення до стінок горнів. Ще в давньоруський час майстри намагалися розв'язати цю проблему. Так для посилення міцності теплорозподільного блоку у місцях прилягання його до стінок горна та до підпорної стінки (“козла”) горизонтальна перегородка потовщувалась, отримуючи куполоподібну або аркоподібну форму [4, с. 308].

У містах Золотої Орди двоярусні гончарні горни, вирубані у товщі материкової глини, використовувались достатньо часто. Але аркоподібні конструкції теплорозподільного блоку, подібні за формою до торговицької, тут не відомі. Зате аркові склепіння топкової камери вибудовувалась у прямокутних горнах. Вони мали вигляд поперечних стінок топкової камери, які утворювали арки, що підтримували горизонтальну площину черені випалювальної камери [37, с. 14]. Такі арки завжди були цегляними, хоча використовувались як у горнах збудованих із цегли, так і глинобитних [19, с. 134,135; 44, с. 280, рис. 101,4;].

Зокрема, у східному передмісті Нового Сарая (Царьовське городище) у ремісничому кварталі досліджені два керамічні прямокутні горни. Один з них викладений з цегли, інший має глинобитні стінки топкової камери. Для формування теплорозподільного блоку тут застосовувався той же конструктивний прийом – спорудження аркоподібної цегляної конструкції, що перекриває топку й одночасно підтримує горизонтальний черень випалювальної камери [19, с. 134,135].

Консольно-аркова цегляна конструкція теплорозподільного блоку гончарного горна також зафіксована на поселенні Бокаташ II округи Солхату у Криму. Тут у паливній камері споруджувались цегляні аркові склепіння, основа яких кріпилася в стінах топки. Такі конструкції горнів, на думку дослідників, не мають аналогій ні в Криму, ні в ареалі золотоординської культури [45, с. 17].

Серед круглих гончарних горнів аркоподібний профіль теплорозподільного блоку має горно № 2 золотоординського міста Азака. З торговицьким горном його зближує технологія спорудження шляхом вирубування у материковій глині. Але тут і сам теплорозподільний блок із продухами також був вирубаний в материковій глині [16, с. 253–255] на відміну від торговицького, де він був споруджений з вогнетривкої глини. Таким чином, прямих аналогій торговицькому гончарному горну № 1 поки що не виявлено.

У майстерні (розкоп № 8) ще один теплотехнічний пристрій (№ 3 за польовою нумерацією) використовувався для випалу кераміки. Такі однокамерні

споруди, на відміну від двокамерних, за класифікацією А. А. Бобринського називаються гончарними печами [5, с. 94].

Гончарна піч (№ 3) розташована в південно-західній частині майстерні поряд із обривом великого яру. Її тіло було повністю врізане в щільну материкову глину схилу так, що над поверхнею розміщувалася лише купольна частина (зруйнована) (рис. 4). Північно-східний сегмент печі також частково був зруйнований меншим ярком, що перетинав площу майстерні із північного заходу на південний схід.

Споруда належить до групи однокамерних (одноярусних) гончарних печей, округла в плані. Купольна частина упала всередину печі, оскільки в її заповненні траплялися великі фрагменти печини. Поперечний діаметр печі – 1,5 м, стінки збереглися на висоту 0,8–0,9 м, у придонній частині плавно заокруглювались та переходили в черінь. Сам черінь печі підовальної форми (1,2 x 1,5 м) також звужувався до низу. Плоске дно зафіксоване на глибині 1,5 м. Устя печі виходило у вертикальну стінку котлована майстерні. Челюсті, що мали округлу форму (0,50 x 0,56 м), теж були вирізані в материковій глині на 0,4–0,45 м вище рівня донної частини печі. З протилежного боку від устя печі у її задній частині у материковій глині був вирізаний димохід підциліндричної форми, діаметром 12–14 см (рис. 4, 3). Його верхня надземна частина зруйнувалась. У заповненні печі серед фрагментів печини та уламків кераміки виявлено три червоноглиняні посудини: дві конічні миски на високому піддоні із вертикальним бортиком (рис. 3, 1–4) та глек із широким корпусом та стрічкоподібною ручкою (рис. 5, 5,6). Спеціальна передгорнова яма не виявлена. Перед устям горна знаходилося скучення вигрібних решток – шлаки, попіл, фрагменти кераміки, обмазки.

Одноярусні печі використовувались гончарями золотоординських міст значно рідше, ніж двоярусні. Дослідники називають їх допоміжними теплотехнічними спорудами [37, с. 13]. Такі печі, як правило, мають просту округлу форму. Іноді їх конструкція наближається до тандирів [37, с. 11,12]. Як правило, однокамерні печі завантажували через верхній отвір у їх склепінні. Торговицька ж піч (№ 3) належить до рідкісного виду гончарних теплотехнічних споруд. Подібна форма виявлена у житлі № 37 на золотоординському поселенні XIV ст. у Старому Орхеї (Молдова). Там вона була видовбана в материковій скелі й з середини обмазана глиною. Устя печі (вибудуване з сирцевої та випаленої цегли) виходило всередину приміщення, а весь її корпус знаходився за межами його котловану [1, с. 153,154]. Як і торговицька, піч із Старого Орхею мала димохід у задній, протилежній від устя, частині тіла споруди. Конструктивні особливості житла № 37, наявність супутньої господарської споруди, характер матеріальних решток дали змогу дослідникам визначити його як житло ремісника [1, с. 159].

У південно-східному секторі торговицької майстерні досліджені залишки ще однієї печі (№2 за польовою нумерацією). Вся її верхня наземна конструкція зруйнована, збереглася лише та частина тіла печі, яка була вирубана у шарі материкової жорстви (рис. 6). Це дає можливість лише частково реконструювати форму опалювального пристрою. Піч була округла в плані, внутрішній діаметр 1,8 x 2 м. Будь-яка обмазка внутрішніх стінок відсутня. У заповненні траплялися фрагменти червоноглиняних посудин, обпалених кісток. Черінь печі

неправильної овальної форми містився на глибині 1,1 м, тут був виявлений незначний шар попелу, товщиною до 7 см. Округле устя печі виходило у передпічну яму підовальної форми (1,7 x 0,9 м), яка мала одну сходинку. У районі устя та передпічної ями на поверхні культурного шару було зафіксовано значну кількість битої цегли та фрагментів обмазки, тож можна припустити, що з цих матеріалів була збудована верхня частина печі. Реконструювати її внутрішню структуру неможливо. Через погану збереженість печі № 2 визначення її функціонального призначення також є проблематичним. Разом з тим, поряд із передпічною ямою виявлене скупчення вигрібних решток, яке могло утворитися як з відходів печі № 2, так і двох тандирів (№ 3 та 4), розміщених поряд. Тут серед вуглинок, попелу і сажі наявні фрагменти кераміки, кальцинованих кісток та значна кількість дрібних часточок шлаків з присутністю мідних окислів.

На площі майстерні у різних місцях знайдено кілька фрагментів плоских глиняних листів, товщиною 1,7 – 2,5 см. В одному випадку край виробу було потовщено та заокруглено. Тісто грубе, добре пропечене, наявні сліди перебування у вогні та сажі. Можливо, що ці листи використовувались як закривки для устя печей. Знайдено також дві глиняні кульки діаметром 2,1–2,5 см. Одна має сплющену основу, інша – дещо ушкоджена (рис. 14). Подібні кульки у містах Золотої Орди використовувались у робочому процесі керамічного виробництва [13, с. 228, рис. 13,4–5, с. 245].

Об'єм вигрібних решток як біля гончарної печі № 3, так і біля печі № 2 є незначним. Тож можна припустити, що розміщення майстерні на краю великого яру давало можливість використовувати його для скидання всіх виробничих відходів. Під час спорудження торговицьких печей та горну був застосований звичний для золотоординських пам'яток прийом – їх вирубування в берегових схилах [40, с. 78]. Ця конструктивна особливість допомагала зберегти та максимально використати тепло для виробничих потреб, зокрема, випалу кераміки.

До об'єктів виробничого призначення належать і тандири, які були відкриті на площі майстерні. Всього тут їх виявлено п'ять: чотири (№ 1–4) – у східній частині майстерні між гончарним горном № 1 та піччю № 2, один (№ 5) – у південній частині майстерні, за 2,8 м від гончарної печі № 3. Тандири мають типову підциліндричну, округлу в плані форму (діаметр: 0,5–0,6 м). Всі вони заглиблені в шар материкової глини так, що їхній верхній край був на рівні долівки, можливо, трохи виступав над нею. Корпус тандирів виготовлявся із широких смуг глини товщиною 3–5 см, якими викладені стінки материкової ями. У всіх тандирах на дні зафіксовані потужні шари попелу.

Тандир № 1 підциліндричної форми з деяким розширенням у центральній частині, споруджений у материковій глині з широких глиняних смуг (рис. 7). Діаметр верхнього зрізу тандиру – 55 см, корпусу – 64 см, дна – 55 см, товщина стінок – 5 см. У нижній частині тандиру є отвір – піддувало, до якого була прилаштована керамічна труба з втулкою та ребром, що використовувалась як сопло для нагнітання повітря. Довжина труби – 54 см, діаметр вінець – 17,5 см, діаметр втулки – 13 см. Глибина тандиру – 1,1 м.

Тандир 2 правильної циліндричної форми, споруджений у материковій глині з широких глиняних смуг (рис. 8). Діаметр верхнього зрізу тандиру – 55 см, корпусу – 56 см, дна – 56 см, товщина стінок – 3 см. У нижній частині тандиру з цієї ж глини виліплено піддувало у вигляді виступаючого циліндричного елемента. Довжина піддувала – 10 см, діаметр отвору – 10 см. Глибина тандиру – 1,05 м.

Тандир № 3 циліндричної форми. Він був частково зруйнований та мав ознаки вторинного використання. Так від власне тандира збереглась лише нижня частина корпусу циліндричної форми, викладеного із смуг глини у материковій ямі глибиною – 0,95 м. Діаметр корпусу – 58 см, дна – 56 см, товщина стінок – 3 см. У подальшому в межах внутрішнього діаметра тандира із цегли та печини була споруджена спеціальна підставка, на яку вмонтовано виготовлену із вогнетривкої глини “чашу” діаметром 24 см (рис. 9).

Тандир № 4 також має циліндричну форму, споруджений у материковій глині з широких глиняних смуг. Відрізняється меншими розмірами: діаметр верхнього зрізу тандиру – 36 см, корпусу – 40 см, дна – 36 см, товщина стінок – 3 см. Глибина тандиру – 0,95 см.

Тандир № 5 розташовувався фактично на краю великого яру. Він має підциліндричний, еліпсоподібний у верхній частині корпус, діаметром 0,54 x 0,6 м, глибиною 0,95 м (рис. 10). До піддувала в нижній частині тандира під кутом було припасовано керамічну трубу довжиною 0,96 м, яка складалася із двох секцій, довжиною 48 та 49 см, та верхнім краєм виходила на поверхню котловану майстерні (рис. 10, 2,3). Стінки тандира, як і в попередніх випадках, були викладені із широких глиняних смуг. Дно тандира пропечене на глибину 8–10 см. У його заповненні на рівні дна в шарі попелу було знайдено червоноглиняний сферококус (рис. 10, 4). Ще 9 таких же сферококусів та 2 фрагменти лежали поряд із тандиром на долівці (рис. 10, 1). Вони були знайдені на місці, куди їх поклали охолонути після випалу. Цей факт, а також знахідки посудин всередині гончарної печі № 3, можуть свідчити про те, що майстерня раптово була залишена в процесі роботи.

Під час розкопок на площі майстерні у материковій глині були виявлені ще дві ями циліндричної форми з пропеченими стінками, заповнені темним ґрунтом. Можна припустити, що тут теж функціонували тандири, які у процесі експлуатації зруйнувалися та були демонтовані. Це підтверджується розмірами заглиблень (діаметр – 0,4 та 0,45 м, глибина – 0,95–1 м). Також до одного із цих циліндричних заглиблень вів похилий канал шириною 0,22–0,32 м, що нагадував канал для труби-піддувала біля тандира № 1. У верхній частині другої ями, розташованої поряд з тандирами № 3 та № 4, також було встановлено “чашу” з вогнетривкої глини, як і в зруйнованому тандирі № 3.

Як уже зазначалося, ще у 2000 році на житловій садибі, розташованій на північно-східній околиці села Торговиця, були досліджені два тандири та залишки третього (Розкоп № 3) (рис. 15). Розкопки із зрозумілих причин проводились на обмеженій площі, тому не вдалося з'ясувати розміщення тандирів відносно навколишньої древньої забудови та їх зв'язок з будь-якими іншими

об'єктами. Але за характером культурного шару потужністю 2,0 м можна припустити, що вони були встановлені за межами цегляної споруди.

Тандир № 1 круглий в плані, підциліндричної форми з незначним розширенням діаметру у нижній частині (рис. 16). Діаметр верхньої частини, яка була частково зруйнована, – 0,77 м, нижньої частини – 0,88 м. Тандир був споруджений у материковій ямі; стінки, товщиною 5–6 см, сформовані з трьох смуг глиняної обмазки. Під стінками із невеличких каменів викладено основу тандира – своєрідний фундамент. Дно тандира знаходилось на глибині 2,65 м від сучасної поверхні, воно не мало додаткової обмазки, а являло собою щільний шар материкової глини, добре пропеченої на глибину 10–12 см. У придонній частині тандира є отвір розмірами 0,35 x 0,25 м. Тут споруджено піддувало у вигляді виступаючого ряду каміння і поставлених на ребро двох великих фрагментів цеглин. На дні тандира виявлено щільний шар попелу потужністю 20–25 см, у якому знаходилась керамічна посудинка – тигель із залишками скловидної маси. Діаметр горловини посудинки – 6 см, висота – 8 см. Тандир поганої збереженості, стінки слоїсті, просякнуті вологою.

Тандир № 2 гарної збереженості, стінки міцні, добре видно трирядну будову споруди із смуг глиняної обмазки. Верхня частина стінок була виявлена на глибині 1,98 м від сучасної поверхні. Тандир круглий в плані циліндричної форми з незначним розширенням діаметру у нижній частині (рис. 16). Діаметр верхньої частини – 0,6 м, нижньої частини – 0,68 м. Тандир був споруджений у материковій ямі; стінки, товщиною 4–5 см, сформовані з трьох смуг глиняної обмазки. Дно тандира знаходиться на глибині 2,7 м від сучасної поверхні, не має додаткової обмазки. Материкова глина, добре пропечена на глибину 10–12 см. З північного боку тандира у його придонній частині є отвір розмірами 12 x 18 см. Тут споруджено піддувало у вигляді глиняної труби довжиною 36 см, діаметром 12 см, вставленої в отвір і закріпленої фрагментами цегли. На дні виявлено щільний шар попелу потужністю 10–12 см.

Тандир № 2 споруджений на місці більш раннього тандира № 3, який був зруйнований. Від тандира № 3 зберігся лише фрагмент південної стінки товщиною 6 см, виявлений на глибині 2,5 м з південного боку тандира № 2. Тому діаметр тандира № 2 менший і внаслідок цього проміжок між ним та залишками стінки тандира № 3 і стінками материкової ями забутований фрагментами печини, уламками цегли.

Традиційно тандири (тендири, тонури, тоніри) визначаються як побутові печі. За етнографічними матеріалами на Сході їх використовували для випікання хлібних виробів [29, с. 577; 30, с. 719]. Також вони слугували для приготування їжі, опалювання житлових приміщень. У середньоазійському регіоні тандири відомі ще з доби бронзи [28, с. 15–16; 51, с. 83].

У золотоординський час тандири були характерним атрибутом міської культури. Вони знайдені на пам'ятках Поволжя [21, с. 173,185], Молдови [1, с. 154; 2, с. 41–45; 39, с. 122]. В Україні тандири відкриті на синхронних пам'ятках у Північно-Західному Причорномор'ї [26, с. 112]. Побутове призначення мали тандири на золотоординському поселенні в Старому Орхеї

(Молдова), де найбільша їх концентрація припадає на територію біля караван-сараю [2, с. 41].

Водночас тандири використовувались і для виробничих потреб, оскільки їхня конструкція передбачала додаткове нагнітання повітря, що давало змогу досягти високих температур у топковій камері. Так, у керамічних майстернях на золотоординському поселенні Костешти (Молдова) тандири використовувались як випалювальні печі [40, с. 94].

Можливо, що й у Торговиці тандири з розкопу № 3 використовувались у виробничих цілях. Зрозуміло, що через обмеженість обсягів дослідження на місці виявлення тандирів (розкоп № 3, 2000 р.), це припущення є вірогідним. Але кілька спостережень можуть слугувати доказами їх виробничого призначення. Обидва тандири розташовані поряд один з одним, фактично торкаються стінками, мають сліди інтенсивної експлуатації. Безперечно, тандир № 2 виглядає новішим, але той факт, що він збудований на місці зруйнованого тандира № 3 підтверджує необхідність його локалізації саме у цьому місці. Але найважливішим свідченням виробничого призначення цих тандирів є знахідка у шарі попелу на дні тандира № 1 глиняного тигля із залишками ошлакованої склоподібної маси. Подібні тиглі, вкриті застиглим накипом поливи, виявлені у гончарній майстерні на Селітренному городищі у Поволжі [13, с. 245]. Враховуючи, що, тандири на розкопі № 3 знаходились на північно-східній окраїні Торговицького комплексу за 180 м від гончарної майстерні (розкоп № 8), можемо припустити, що в цій частині середньовічного поселення розташовувався гончарний виробничий осередок.

Знахідки на розкопі № 8 дають можливість визначити характер продукції, що виготовлялась у гончарній майстерні. У культурному шарі знайдені фрагменти червоноглиняних, світлоглиняних, полив'яних та сіроглиняних посудин. Дві останні категорії присутні лише в одиничних екземплярах. Зате 92,4 % від усієї кераміки становлять фрагменти червоноглиняного кружального посуду, у тому числі орнаментованого прокресленим та лискованим декором. На площі майстерні знайдені ті ж форми, що й під час розкопок лазні: горщики, глеки, в тому числі з горловиною у вигляді зливу, кришки, миски з вертикальним бортиком і на конічному піддоні, кумгани з конічним носиком (рис. 13). На розкопі № 8 уперше в Торговиці знайдено фрагменти копілки та друшляка. Крім того, саме в майстерні знайдені великі фрагменти посудин, які частково реставруються. Відновлено форми глеків з високими горловинами та зливом, приземистих горщиків та слабо профільованих банкоподібних посудин. Дуже рідко зустрічались товстостінні посудини. У складі кераміки переважає столовий посуд. Як уже зазначалося, у заповненні гончарної печі № 3 знайдено цілі форми – дві червоноглиняні миски з вертикальним бортиком на конічному піддоні та глек із широким корпусом та стрічкоподібною ручкою. Знахідки у тандирі № 5 та біля нього незаперечно підтверджують і місцеве виробництво простих червоноглиняних сфероконусів. Рештки мідних окислів у шлаках та виробничих відходах біля тандира № 3 та специфічне переобладнання його конструкції можуть засвідчувати також і його використання для плавки мідновмісних речовин.

Таким чином, досліджена майстерня була досить потужним виробничим комплексом, де на незначній площі сконцентровано велику кількість виробничих

об'єктів, призначених для випалювання керамічних виробів та інших потреб. За характером керамічних решток можна встановити, що в торговицькій гончарній майстерні (розкоп № 8) виготовлялася червоноглиняна кераміка, прикрашена прокресленим і лискованим орнаментом та специфічні керамічні вироби – сферокукуси.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Абызова Е. Н.* Комплекс сооружений в Старом Орхее // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев: Штиинца, 1985. – С. 153–159.
2. *Абызова Е. Н., Бырня П. П., Нудельман А. А.* Древности Старого Орхее (Золотоордынский период). – Кишинев, 1981. – 100 с.
3. *Арсланов А. М.* Торгово-экономические связи улуса Джучи (Золотой Орды) со странами Запада: дис. ... канд. ист. наук. – Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2014. – 208 с.
4. *Бібіков Д., Оленич А.* Гончарні горни давньоруського Вишгорода та їх еволюція // Науковий вісник Національного музею історії України. – 2017. – Вип. 2. – С. 304–328.
5. *Бобринский А. А.* Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – М.: Наука, 1991. – 215 с.
6. *Бокій Н., Козир І.* Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 41–83.
7. *Болдырева Е. М.* Торговые связи провинциального золотоордынского города (по материалам городища Самосделка) // Золотоордынская цивилизация. – 2016. – Вып. 9. – С. 259–265.
8. *Булатов Н. М.* К вопросу о становлении керамического ремесла в золотоордынских городах // Вестник МГУ. Сер. История. – 1969. – № 2. – С. 46–59.
9. *Бурханов А. А.* Золотоордынские памятники Поволжья: итоги и перспективы изучения, сохранения и использования (по материалам исследований поселений XIII–XVI вв. в Среднем и Нижнем Поволжье в 1995–2004 гг.) // История и современность. – 2007. – № 1. – С. 85–108.
10. *Бырня П. П., Руссев Н. Д.* Гончарный комплекс XIV в. из Старого Орхее // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев, 1998. – С. 122–131.
11. *Вайнер И. С.* Ремесленное производство в золотоордынских городах Нижнего Поволжья // Вопросы истории, филологии и педагогики. – Казань, Изд-во Казанского университета, 1967. – Вып. 2. – С. 66–68.
12. *Валеев Р. М.* Торговля и торговые пути Среднего Поволжья и Приуралья в эпоху средневековья (IX – начало XV вв.). – Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 2005. – Вып. 7. – С. 257–280.
13. *Валиев Р. Р., Пигарев Е. М., Мухамадиев А. Г., Ситдииков А. Г.* Археологические исследования “Больничного бугра” Селитренного городища 2006–2009 гг. // Поволжская археология. – 2013. – № 2(4). – С. 212–251.
14. *Валиулина С. И., Недашковский Л. Ф.* Городские ремесла // История татар с древнейших времен. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – С. 271–277.
15. *Володарець-Урбанович Я. В.* Гончарні горни балки Канцерка // Археологія. – 2011. – № 4. – С. 32–45.

16. *Галкин Л. Л.* Керамические горны золотоордынского города Азака // Советская археология. – 1975. – № 1. – С. 252–259.
17. *Галкин Л. Л.* Стеклодельная мастерская на городище Селитренное // Советская археология. – 1984. – № 2. – С. 217–225.
18. *Город Болгар: Очерки ремесленной деятельности.* – М.: Наука, 1988. – 280 с.
19. *Гусева Т. В.* Ремесленные мастерские в восточном пригороде Нового Сарая // Советская археология. – 1974. – № 3. – С. 125–141.
20. *Древняя Русь. Город, замок, село.* – М.: Наука, 1985. – 431 с.
21. *Егоров В. Л.* Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1970. – № 164. Поволжье в средние века. – С. 172–193.
22. *Калан Э.* Золотая Орда (Улус Джучи) и страны Востока: торгово-экономические взаимоотношения во второй половине XIII–XIV вв. – Казань: ЯЗ; Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. – 156 с.
23. *Коваль В. Ю.* Керамика Востока на Руси: IX–XVII века. – М.: Наука, 2010. – 269 с.
24. *Козир І.* Керамічна майстерня золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 13. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2010. – С. 6–14.
25. *Козир І. А.* Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 20: Синьоводська битва в контексті історії Східної Європи. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2014. – С. 10–21.
26. *Кравченко А. А.* Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). – К.: Наукова думка, 1986. – 127 с.
27. *Маджар* и Нижний Джулат. Из истории золотоордынских городов Северного Кавказа / авт. науч. проекта Э. Д. Зиливинская. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2015. – 184 с.
28. *Массон В. М.* Древнеземледельческая культура Маргианы // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – № 73. – 216 с.
29. *Народы Кавказа. Т. 1.* – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 612 с. (Серия: Народы мира. Этнографические очерки/ Под общ. ред. С. П. Толстова).
30. *Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 1.* – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 769 с. (Серия: Народы мира. Этнографические очерки/ Под общ. ред. С. П. Толстова).
31. *Недашковский Л. Ф.* Торговые связи Среднего и Нижнего Поволжья в золотоордынское время по данным нумизматики // XIV Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, Гатчина, 16–21 апреля 2007 года. Тезисы докладов. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2007. – С. 369–371.
32. *Недашковский Л. Ф.* Хозяйство населения Золотой Орды // Российская археология. – 2009. – № 1. – С. 91–98.
33. *Недашковский Л. Ф.* Земледелие, скотоводство и промыслы в Золотой Орде // История и культура средневековых народов степной Евразии: материалы II Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей. – Барнаул: Изд-во Алт. Ун-та, 2012. – С. 174–177.
34. *Недашковский Л. Ф.* Ремесло Золотой Орды // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2013. – № 3. – С. 136–154.
35. *Недашковский Л. Ф.* Интенсивность экономического развития Нижнего Поволжья золотоордынской эпохи (по материалам округа крупнейших городов) // Stratum Plus. – 2016. – № 6. Рах Mongolia и евразийские потрясения XIII–XIV веков. – С. 151–162.

36. **Перевозчиков В. И.** Гончарное ремесло золотоордынского Азака. XIV в.: Опыт комплексного исследования технологии. – Дисс. канд. ист. наук. – Ростов-на-Дону, 2006. – 437 с.
37. **Пигарев Е. М.** Гончарное производство золотоордынского города Сарай (Селитренное городище). Автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Казань, 2008. – 23 с.
38. **Пигарёв Е. М.** Гончарное производство золотоордынского города Сарай (Селитренное городище) // Материалы и исследования по археологии Поволжья. Вып. 7 – Йошкар-Ола: МарГУ, 2015. – 208 с.
39. **Полевой Л. Л.** Поселение XIV в. у с. Костешты // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. II(35). – С. 119–130
40. **Полевой Л. Л.** Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV веке. – Кишинев: Изво АН Молдавской ССР, 1969. – 211 с.
41. **Рязанов С. В.** Чугунолитейное ремесло в городах Золотой Орды (итоги предварительного исследования). – Уфа: “Принт”, 1997. – 68 с.
42. **Рязанов С. В.** Чугунолитейное ремесло в Золотой Орде // Известия Алтайского государственного университета. – 2008. – № 4(2). – С. 159–168.
43. **Руссев Н. Д.** Возникновение городов Поднестровья XIV в. в свете нумизматических материалов // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев: “Штиинца”, 1990. – С. 118–139.
44. **Стени** Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981. – 304 с.
45. **Тесленко І. Б.** Виробництво полив'яного посуду в Криму за часів Улуг-Улусу // Археологія і давня історія України. – 2018. – Вип. 4(29). – С. 7–83.
46. **Федоров-Давыдов Г. А.** Золотая Орда и монгольский Иран // Вестник МГУ. Сер. История. – 1978. – № 6. – С. 25–37.
47. **Федоров-Давыдов Г. А.** Золотоордынские города Поволжья. – М.: Издательство Московского университета, 1994. – 229 с.
48. **Федоров-Давыдов Г. А.** Золотоордынские города Поволжья: Керамика. Торговля. Быт. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 256 с.
49. **Федоров-Давыдов Г. А.** Денежное дело Золотой Орды.- М.: ПАЛЕОГРАФ, 2003. – 352 с.
50. **Хованская О. С.** Гончарное дело Болгара // Куйбышевская экспедиция. Материалы и исследования по археологии СССР. – 1954. – № 42. – С. 340–368.
51. **Ширинов Т. Ш.** Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Самарканд, 1993. – 245 с.
52. **Якобсон А. Л.** Средневековый Херсонес // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1950. – № 17. – 260 с.
53. **Якубовский А.** К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая Берке. // Известия ГАИМК. – VIII. – Вып. 2–3. – Л., 1931. – 48 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козир Ірина Анатоліївна – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

И. А. Козырь

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ПЕЧИ И ТАНДЫРЫ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ ИЗ ТОРГОВИЦКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье подается анализ архитектоники и технологических особенностей теплотехнических сооружений, которые использовались в производственной сфере Торговицкого поселения – гончарного горна, печей и тандыров. Установлено, что их концентрация на северо-восточной окраине золотоордынского города свидетельствует о наличии здесь гончарного центра, где производилась красноглиняная неполивная керамика, в том числе, сфероконусы.

Ключевые слова: *золотоордынская городская культура, с. Торговица, гончарная мастерская, гончарный горн, гончарная печь, тандыры, красноглиняная керамика, сфероконусы.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Козырь Ирина Анатольевна – доцент кафедры истории Украины Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

I. A. Kozyr

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

THE FURNACES AND TANDOORS OF PRODUCTION ORIGIN OF THE TORGOVYTSYA ARCHAEOLOGICAL COMPLEX OF GOLDEN HORDE TIME

The article is devoted to the analysis of the architectonics and technological features of the thermal engineering devices used in the production sphere of the Torgovytsya. The vast majority of these objects were discovered in the area of a pottery workshop (Excavation № 8): a pottery, two furnaces and five tandoors. Two more tandoors have been discovered at Excavation № 3. The author has determined the typological identity and peculiarities of the structural elements of the furnace, furnaces and tanders, the method of their production – cutting in the thickness of continental clay or tin. It is established that the concentration of thermal engineering devices on the northeast outskirts of the Golden Horde city testifies to the existence of a pottery production center here, where red-clay irrigation vessels and spherocones were produced.

Keywords: *Golden Horde urban culture, Torgovytsya, pottery, potter's furnaces, pottery stove, tandoor, red clay pottery, sphercones.*

REFERENCES

1. *Abyzova Ye. N.* Kompleks sooruzheniy v Starom Orkheye // Arkheologicheskoye issledovaniya srednevekovykh pamyatnikov v Dnestrovsko-Prutskom mezhdurech'ye. – Kishinev: Shtiintsa, 1985. – S. 153–159.
2. *Abyzova Ye. N., Byrnya P. P., Nudel'man A. A.* Drevnosti Starogo Orkheya (Zolotoordynskiy period). – Kishinev, 1981. – 100 s.
3. *Arslanov A. M.* Torgovo-ekonomicheskiye svyazi ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordyy) so stranami Zapada: dis. ... kand. ist. nauk. – Kazan': Kazanskiy (Privolzhskiy) federal'nyy universitet, 2014. – 208 s.
4. *Bibikov D., Olenych A.* Honcharni horny davn'orus'koho Vyshhoroda ta yikh evolyutsiya // Naukovyy visnyk Natsional'noho muzeyu istoriyi Ukrayiny. – 2017. – Vyp. 2. – S. 304–328.
5. *Bobrinskiy A. A.* Goncharnyye masterskiye i gorny Vostochnoy Yevropy. – M.: Nauka, 1991. – 215 s.
6. *Bokiy N., Kozyr I.* Kompleks zolotoordyns'koho chasu bilya s. Torhovyytsya na Kirovohradshchyni (poperednya publikatsiya) // Syn'ovods'ka problema u novitnikh doslidzhennyakh. – K., 2005. – S. 41–83.
7. *Boldyreva Ye. M.* Torgovyie svyazi provintsial'nogo zolotoordynskogo goroda (po materialam gorodishcha Samosdelka) // Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. – 2016. – Vyp. 9. – S. 259–265.
8. *Bulatov N. M.* K voprosu o stanovlenii keramicheskogo remesla v zolotoordynskikh gorodakh // Vestnik MGU. Ser. Istoriya. – 1969. – № 2. – S. 46–59.
9. *Burkhanov A. A.* Zolotoordynskiy pamyatniki Povolzh'ya: itogi i perspektivy izucheniya, sokhraneniya i ispol'zovaniya (po materialam issledovaniy poseleniy XIII–XVI vv. v Srednem i Nizhnem Povolzh'ye v 1995–2004 gg.) // Istoriya i sovremennost'. – 2007. – № 1. – S. 85–108.
10. *Byrnya P. P., Russev N. D.* Goncharnyy kompleks XIV v. iz Starogo Orkheya // Srednevekovyye pamyatniki Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurech'ya. – Kishinev, 1998. – S. 122–131.
11. *Vayner I. S.* Remeslennoye proizvodstvo v zolotoordynskikh gorodakh Nizhnego Povolzh'ya // Voprosy istorii, filologii i pedagogiki. – Kazan', Izd-vo Kazanskogo universiteta, 1967. – Vyp. 2. – S. 66–68.
12. *Valeyev R. M.* Torgovlya i torgovyie puti Srednego Povolzh'ya i Priural'ya v epokhu srednevekov'ya (IX – nachalo XV vv.). – Volgograd: Izd-vo Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta, 2005. – Vyp. 7. – S. 257–280.
13. *Valiyev R. R., Pigarev Ye. M., Mukhamadiyev A. G., Sitdikov A. G.* Arkheologicheskoye issledovaniya “Bol'nichnogo bugra” Selitrennogo gorodishcha 2006–2009 gg. // Povolzhskaya arkheologiya. – 2013. – № 2(4). – S. 212–251.
14. *Valiulina S. I., Nedashkovskiy L. F.* Gorodskiy remesla // Istoriya tatar s drevneyshikh vremen. – Kazan': Institut istorii AN RT, 2009. – T. III. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. – S. 271–277.
15. *Volodarets'-Urbanovych Ya. V.* Honcharni horny balky Kantserka // Arkheologiya. – 2011. – № 4. – S. 32–45.
16. *Galkin L. L.* Keramicheskoye gorny zolotoordynskogo goroda Azaka // Sovetskaya arkheologiya. – 1975. – № 1. – S. 252–259.
17. *Galkin L. L.* Steklodel'naya masterskaya na gorodishche Selitrennoye // Sovetskaya arkheologiya. – 1984. – № 2. – S. 217–225.
18. *Gorod Bolgar: Ocherki remeslennoy deyatel'nosti.* – M.: Nauka, 1988. – 280 s.
19. *Guseva T. V.* Remeslennyye masterskiye v vostochnom prigorode Novogo Saraya // Sovetskaya arkheologiya. – 1974. – № 3. – S. 125–141.
20. *Drevnyaya Rus'. Gorod, zamok, selo.* – M.: Nauka, 1985. – 431 s.

21. **Yegorov V. L.** Zhilishcha Novogo Saraya (po materialam issledovaniy 1959–1965 gg.) // Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. – 1970. – № 164. Povolzh'ye v sredniye veka. – S. 172–193.
22. **Kalan E.** Zolotaya Orda (Ulus Dzhuchi) i strany Vostoka: torgovo-ekonomicheskoye vzaimootnosheniya vo vtoroy polovine XIII–XIV vv. – Kazan': YAZ; Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2012. – 156 s.
23. **Koval' V. Yu.** Keramika Vostoka na Rusi: IX–XVII veka. M.: Nauka, 2010. – 269 s.
24. **Kozyr I.** Keramichna maysternya zolotoordynskogo chasu z Torhovyts'kogo arkheolohichnogo kompleksu // Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. – Vypusk 13. – Kirovohrad: RVV KDPU im. Vynnychenka, 2010. – S. 6–14.
25. **Kozyr I. A.** Torhovyts'kyy arkheolohichnyy kompleks ta problema lokalizatsiyi Syn'ovods'koyi bytvy 1362 roku // Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. – Vypusk 20: Syn'ovods'ka bytva v konteksti istoriyi Skhidnoyi Yevropy. – Kirovohrad: RVV KDPU im. Vynnychenka, 2014. – S. 10–21.
26. **Kravchenko A. A.** Srednevekovyy Belgorod na Dnestre (konets XIII–XIV v.). – K.: Naukova dumka, 1986. – 127 s.
27. **Madzhar** i Nizhniy Dzhulat. Iz istorii zolotoordynskikh gorodov Severnogo Kavkaza / avt. nauch. proyekt E. D. Zilivinskaya. – Nal'chik: Izdatel'skiy otdel KBIGI, 2015. – 184 s.
28. **Masson V. M.** Drevnezemledel'cheskaya kul'tura Margiany // Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. – 1959. – № 73. – 216 s.
29. **Narody Kavkaza.** T. 1.– M.: Izd-vo AN SSSR, 1960. – 612 s. (Seriya: Narody mira. Etnograficheskiye ocherki/ Pod obshch. red. S. P. Tolstova).
30. **Narody Sredney Azii i Kazakhstana.** T. 1.– M.: Izd-vo AN SSSR, 1962. – 769 s. (Seriya: Narody mira. Etnograficheskiye ocherki/ Pod obshch. red. S. P. Tolstova).
31. **Nedashkovskiy L. F.** Torgovyye svyazi Srednego i Nizhnego Povolzh'ya v zolotoordynskoye vremya po dannym numizmatiki // XIV Vserossiyskaya numizmaticheskaya konferentsiya. Sankt-Peterburg, Gatchina, 16–21 aprelya 2007 goda. Tezisy dokladov. – SPb.: Izd-vo Gosudarstvennogo Ermitazha, 2007. – S. 369–371.
32. **Nedashkovskiy L. F.** Khozyaystvo naseleniya Zolotoy Ordy // Rossiyskaya arkheologiya. – 2009. – № 1. – S. 91–98.
33. **Nedashkovskiy L. F.** Zemledeliye, skotovodstvo i promysly v Zolotoy Orde // Istoriya i kul'tura srednevekovykh narodov stepnoy Yevrazii: materialy II Mezhdunarodnogo kongressa srednevekovoy arkheologii Yevraziyskikh stepey. – Barnaul: Izd-vo Alt. Un-ta, 2012. – S. 174–177.
34. **Nedashkovskiy L. F.** Remeslo Zolotoy Ordy // Problemy istorii, filologii, kul'tury.– 2013. – № 3. – S. 136–154.
35. **Nedashkovskiy L. F.** Intensivnost' ekonomicheskogo razvitiya Nizhnego Povolzh'ya zolotoordynskoy epokhi (po materialam okrugy krupneyshikh gorodov) // Stratum Plus. – 2016. – № 6. Pax Mongolica i yevraziyskiye potryaseniya XIII–XIV vekov. – S. 151–162.
36. **Perevozchikov V. I.** Goncharnoye remeslo zolotoordynskogo Azaka. XIV v.: Opyt kompleksnogo issledovaniya tekhnologii. – Diss. kand. ist. nauk. – Rostov-na-Donu, 2006. – 437 s.
37. **Pigarev Ye. M.** Goncharnoye proizvodstvo zolotoordynskogo goroda Saray (Selitrennoye gorodishche). Avtereferat dis. ... kand. ist. nauk. – Kazan', 2008. – 23 s.
38. **Pigarov Ye. M.** Goncharnoye proizvodstvo zolotoordynskogo goroda Saray (Selitrennoye gorodishche) // Materialy i issledovaniya po arkheologii Povolzh'ya. Vyp. 7 – Yoshkar-Ola: MarGU, 2015. – 208 s.
39. **Polevoy L. L.** Poseleniye XIV v. u s.Kosteshty // Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva. – 1967. – T. II(35). – S. 119–130

40. **Polevoy L. L.** Gorodskoye goncharstvo Pruto-Dnestrov'ya v XIV veke. – Kishinev: Iz-vo AN Moldavskoy SSR, 1969. – 211 s.
41. **Ryazanov C. B.** Chugunoliteynoye remeslo v gorodakh Zolotoy Ordy (itogi predvaritel'nogo issledovaniya). – Ufa: “Print”, 1997. – 68 s.
42. **Ryazanov C. B.** Chugunoliteynoye remeslo v Zolotoy Orde // Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2008. – № 4(2). – S. 159–168.
43. **Rushev N. D.** Vozniknoveniye gorodov Podnestrov'ya XIV v. v svete numizmaticheskikh materialov // Numizmaticheskiye issledovaniya po istorii Yugo-Vostochnoy Yevropy.- Kishinev: “Shtiintsya”, 1990. – S. 118–139.
44. **Stepi Yevrazii** v epokhu srednevekov'ya. – M.: Nauka, 1981. – 304 s.
45. **Teslenko I. B.** Vyrobnystvo polyv'yanoho posudu v Krymu za chasiv Uluh-Ulusu // Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny. – 2018. – Vyp. 4(29). – S. 7–83.
46. **Fedorov-Davydov G. A.** Zolotaya Orda i mongol'skiy Iran // Vestnik MGU. Ser. Istoriya. – 1978. – № 6. – S. 25–37.
47. **Fedorov-Davydov G. A.** Zolotoordynskiye goroda Povolzh'ya. – M.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1994. – 229 s.
48. **Fedorov-Davydov G. A.** Zolotoordynskiye goroda Povolzh'ya: Keramika. Torgovlya. Byt. – M.: Izd-vo MGU, 2001. – 256 s.
49. **Fedorov-Davydov G. A.** Denezhnoye delo Zolotoy Ordy.- M.: PALEOGRAF, 2003. – 352 s.
50. **Khovanskaya O. S.** Goncharnoye delo Bolgara // Kuybyshevskaya ekspeditsiya. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. – 1954. – № 42. – S. 340–368.
51. **Shirinov T. Sh.** Rannyya gorodskaya kul'tura epokhi bronzy yuga Uzbekistana. – Samarkand, 1993. – 245 s.
52. **Yakobson A. L.** Srednevekovyy Khersones // Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. – 1950. – № 17. – 260 s.
53. **Yakubovskiy A.** K voprosu o proiskhozhdenii remeslennoy promyshlennosti Saraya Berke. // Izvestiya GAIMK. – VIII. – Vyp. 2–3. – L., 1931. – 48 s.

ABOUT THE AUTHOR

Kozyr Iryna Anatoliivna – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

Рис. 1. Загальний план розкопу №8 та ґрунтового могильника №1.

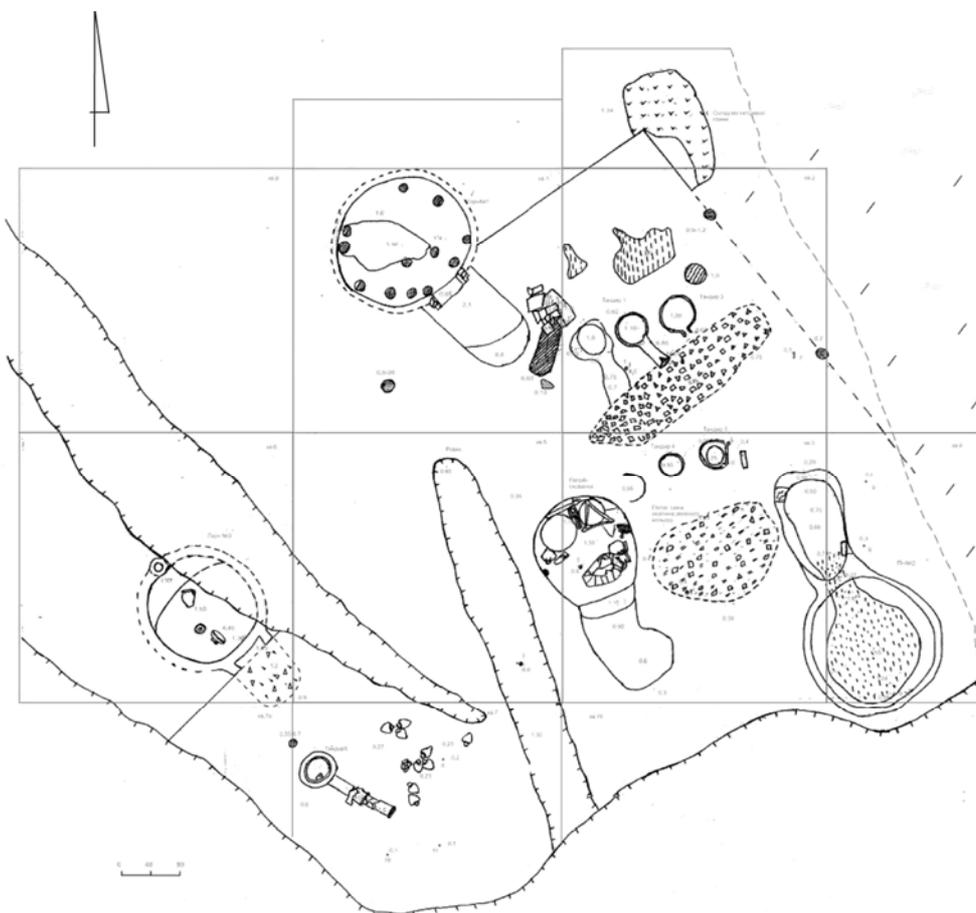
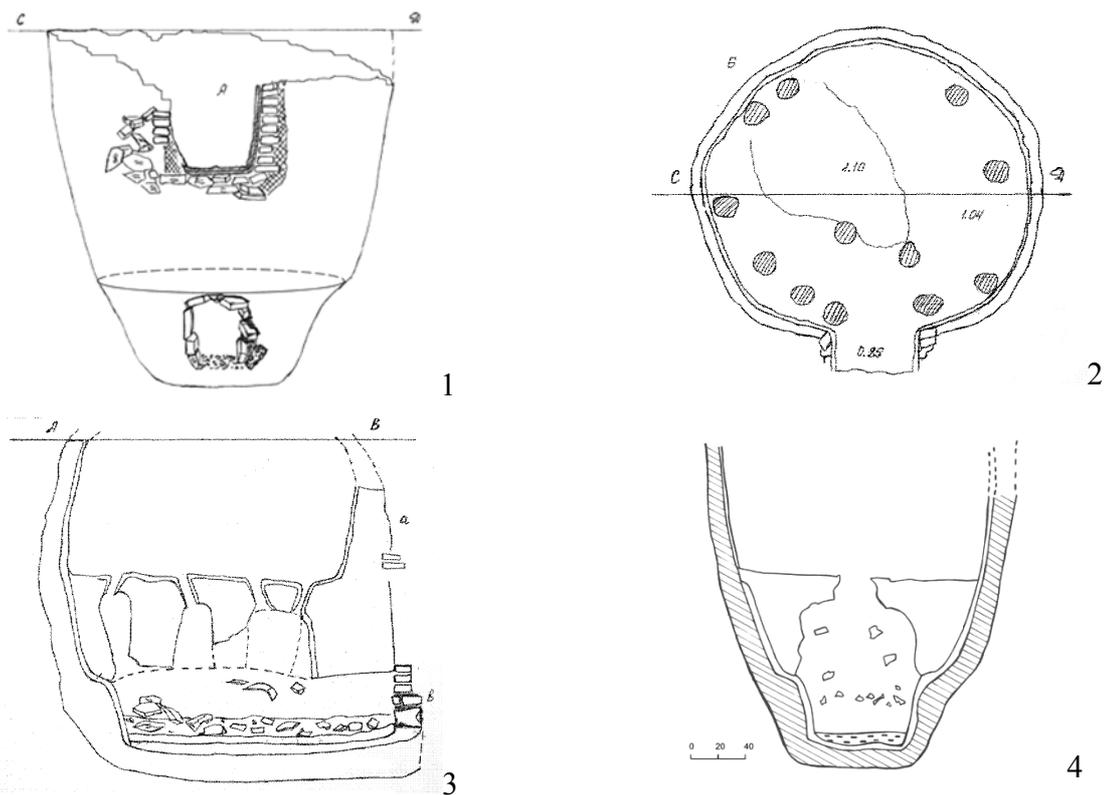

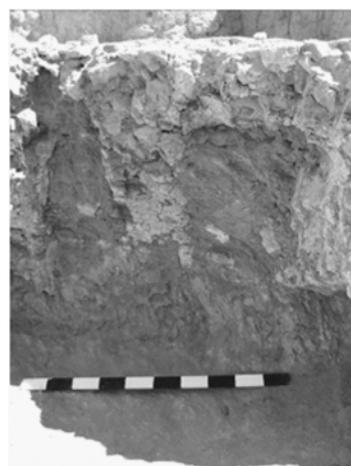
Рис. 2. Загальний план гончарної майстерні (розкоп №8)

5

6

7

Рис. 3. Гончарне горно №1

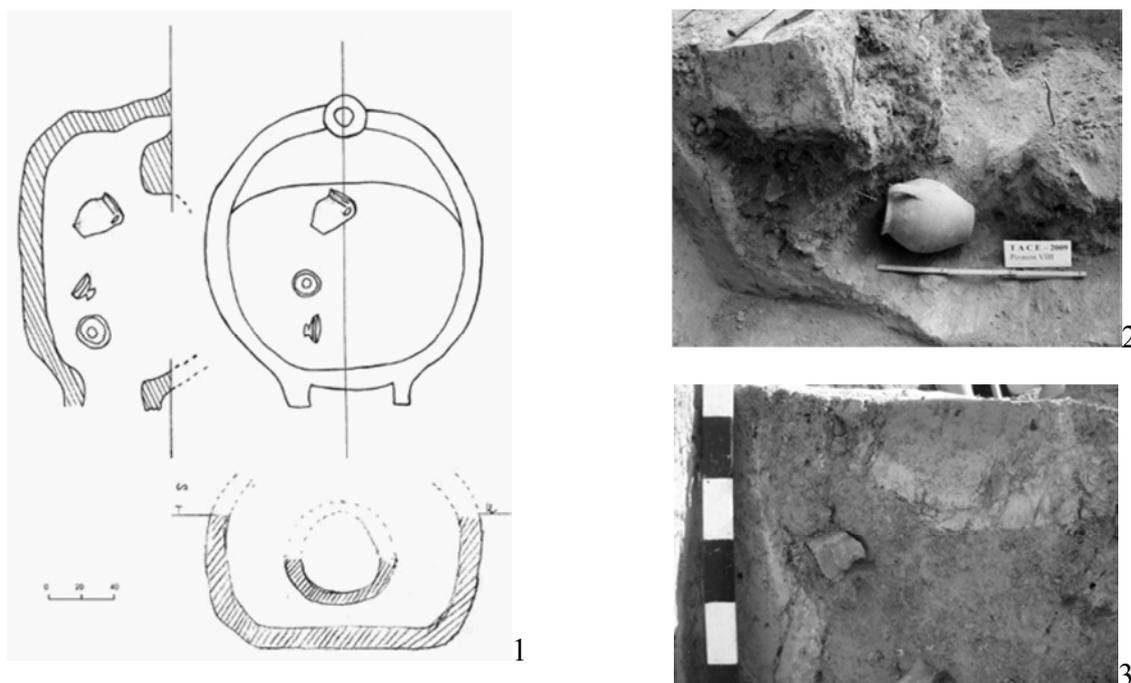

Рис. 4. Гончарна піч № 3

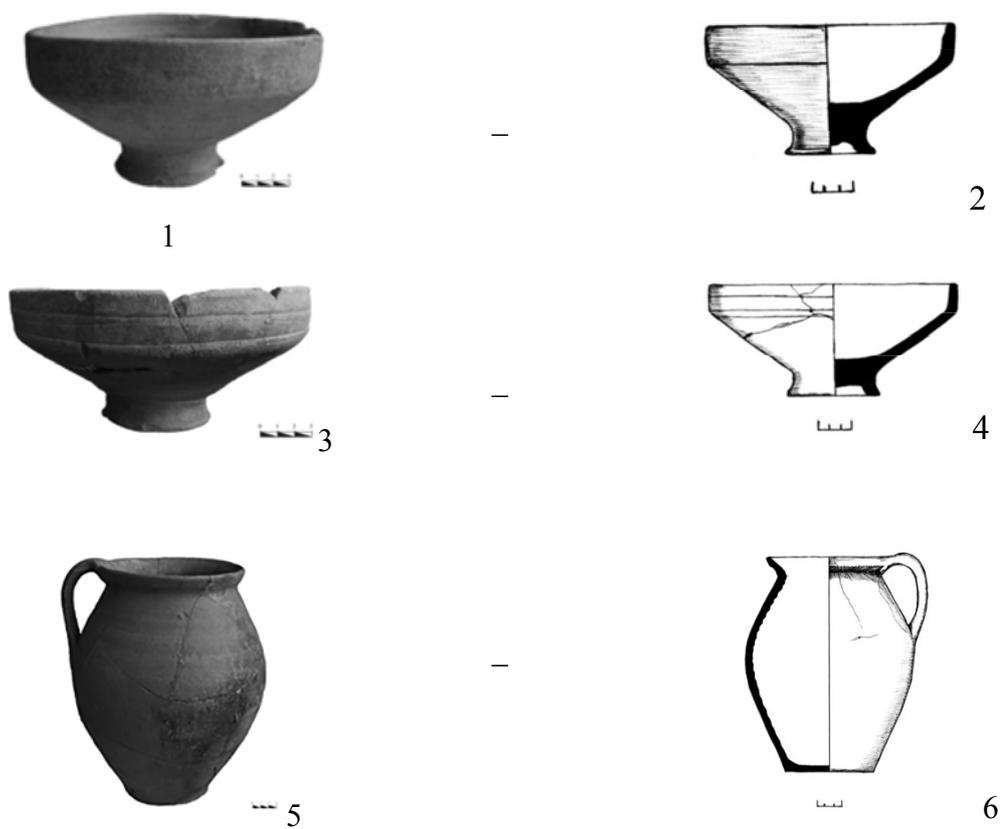

Рис. 5. Червоноглиняні посудини з гончарної печі №3

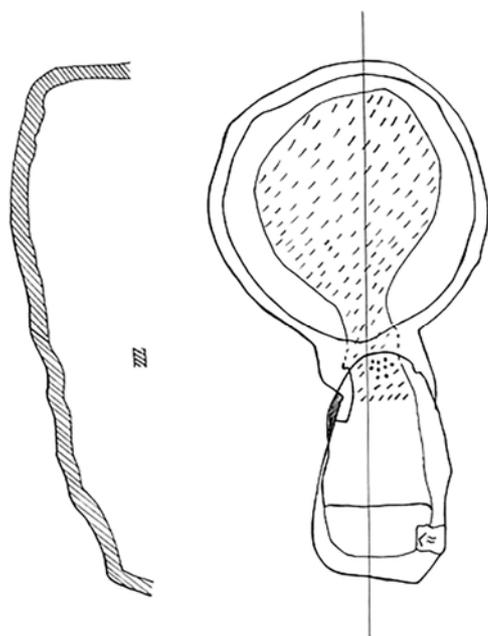

Рис. 6. Піч № 2

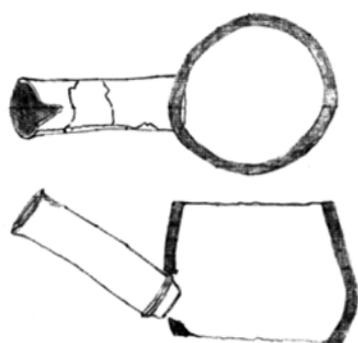

Рис. 7. Тандир № 1

Рис. 8. Тандир № 2

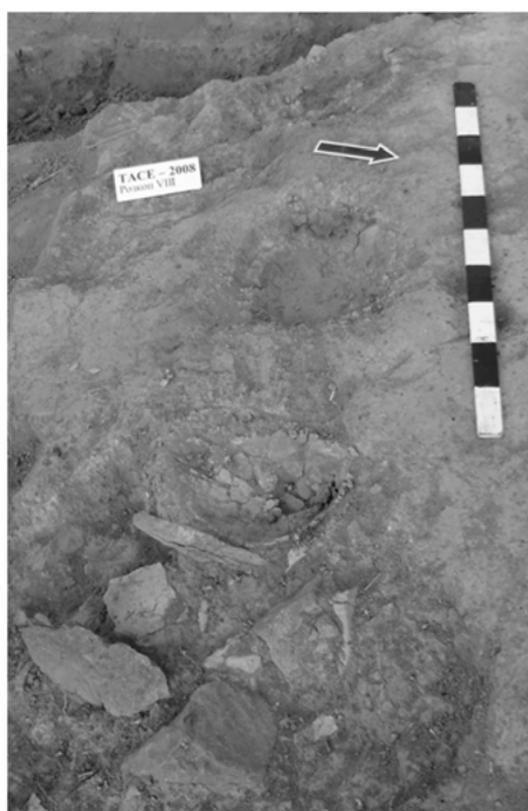

Рис. 9. Чаша к вогнетривкої глини на місці тандира № 3

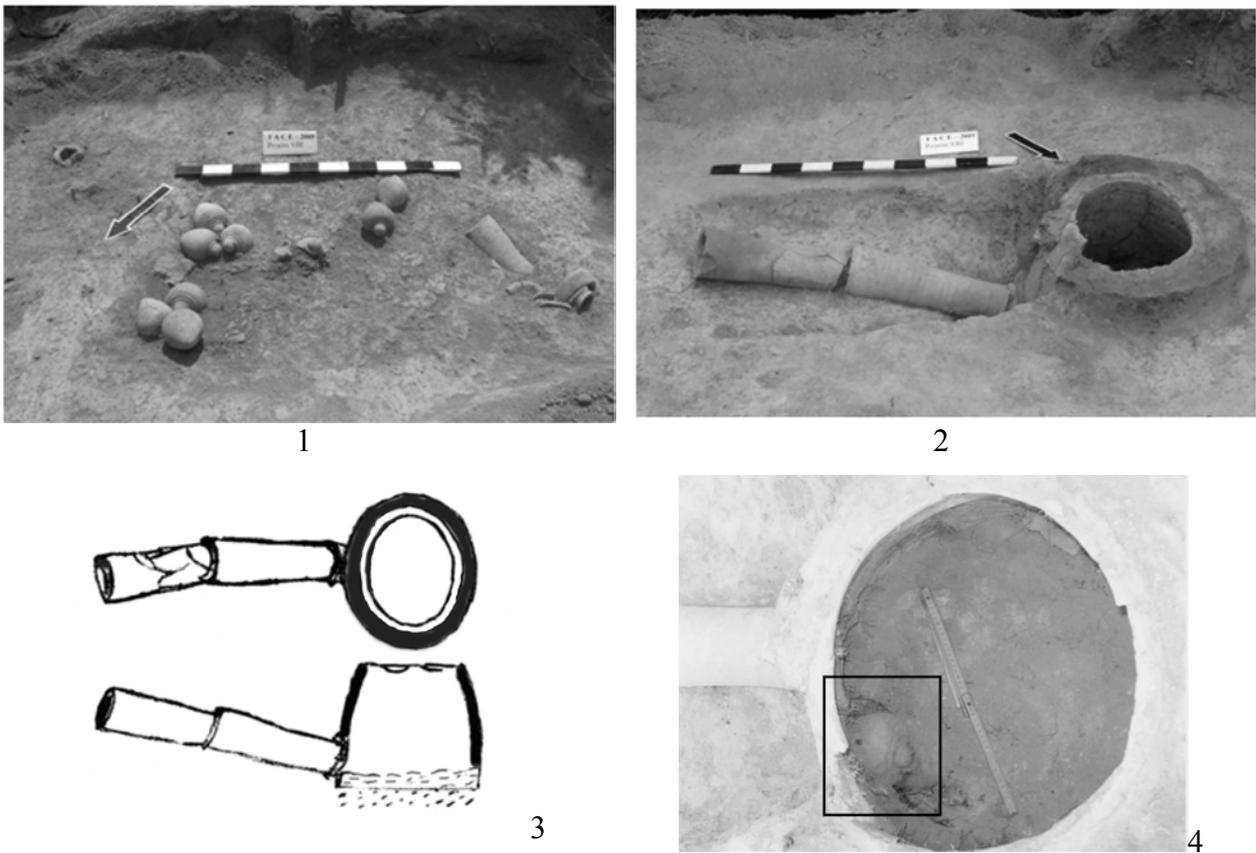
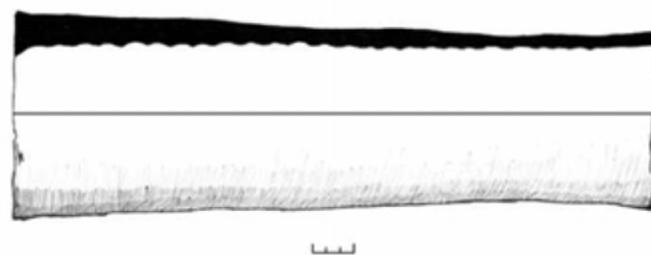
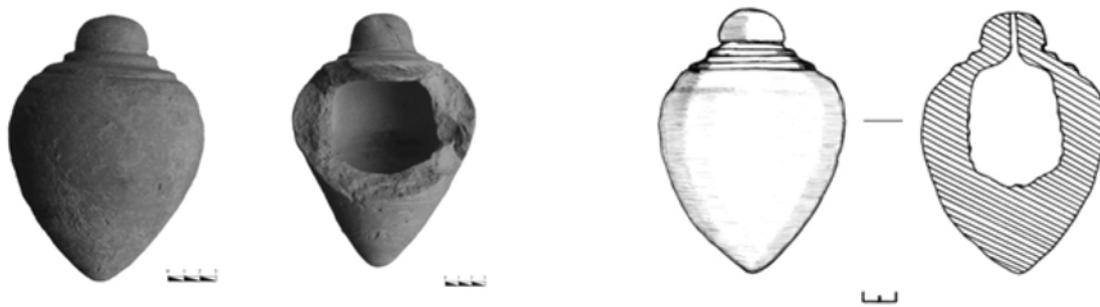

Рис. 10. Тандир №5

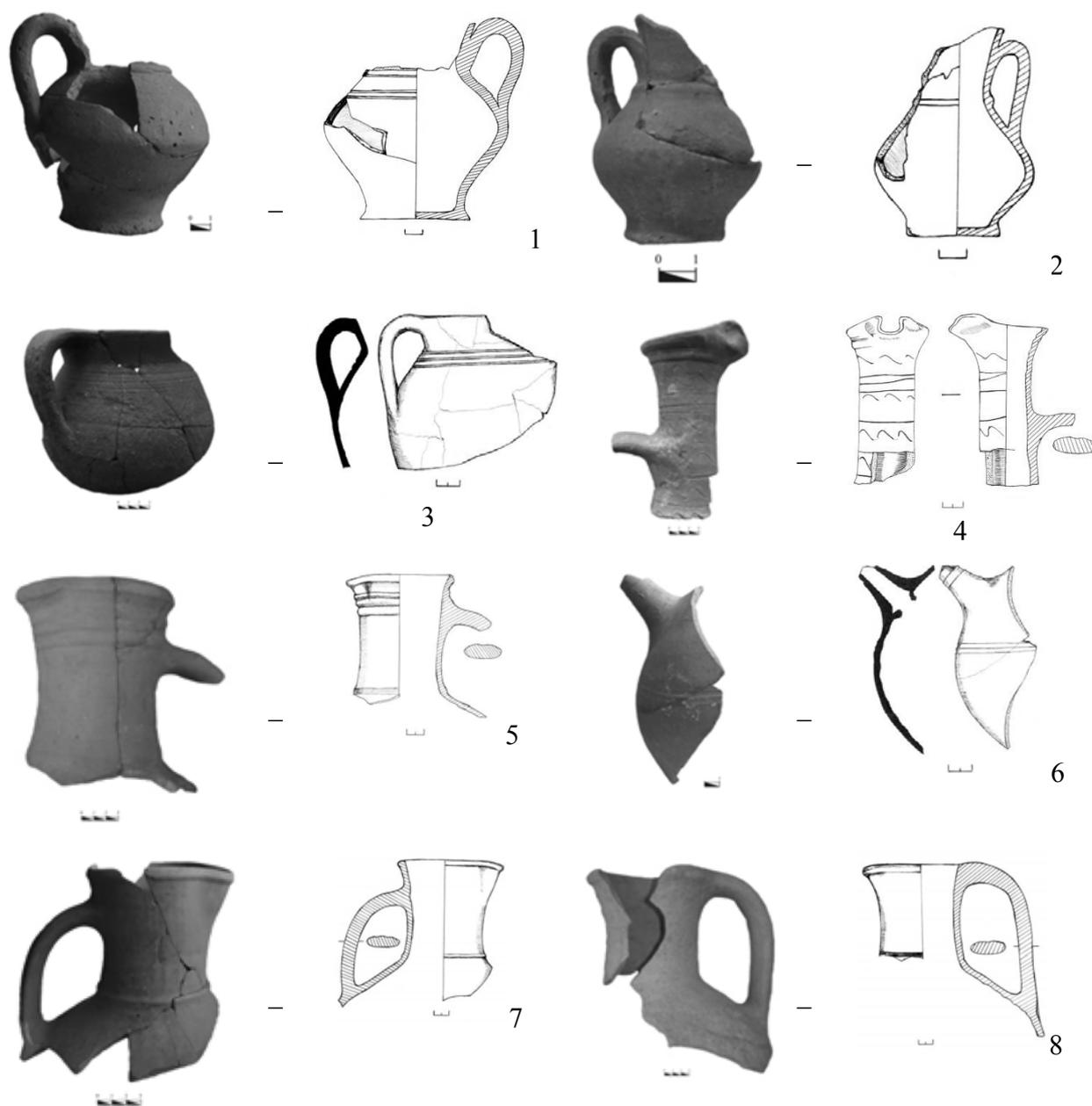

Рис. 13. Червоноглиняний посуд з гончарної майстерні (Розкоп №8)

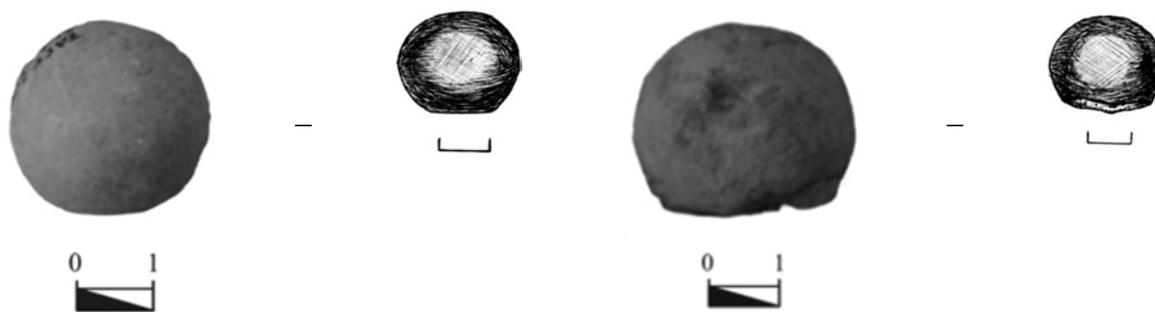

Рис. 14. Глиняні кульки з розкопу № 8.

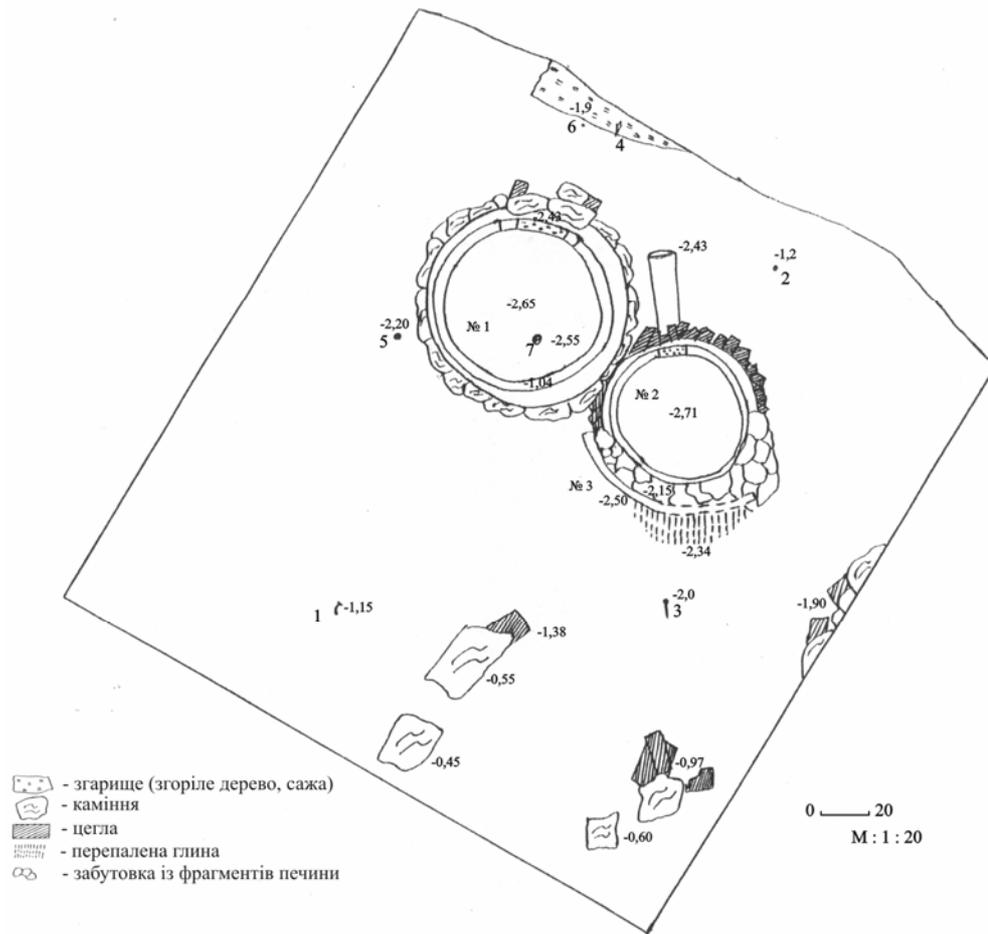

Рис. 15. Загальний план розкопу № 3.

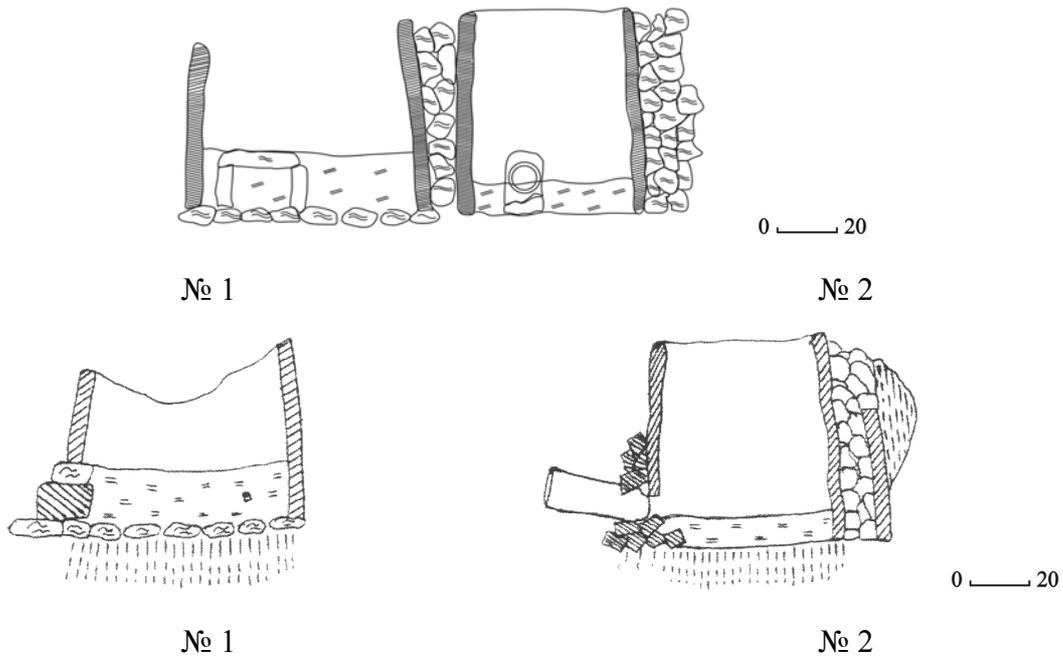

Рис. 16. Розріз тандирів з розкопу № 3.

УДК 903.2(477.65)

І. В. Шевченко*Музей історії Долинського району***АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС “ПЛЕСКОВИТОГО КАМЕНЯ”
НА БЕРЕЗІ РІЧКИ БОКОВА В ДОЛИНСЬКОМУ РАЙОНІ**

Стаття присвячена публікації археологічного комплексу “Плесковитого каменя”. Пам’ятка відкрита співробітниками музею історії Долинського району поблизу с. Гурівка на Кіровоградщині. Під час розвідок у 2013–2014 рр. на лівому березі річки Бокова були виявлені два петрогліфи у вигляді обличчя чоловіка і тамги. Рельєфи були вибиті на природніх виступах гранітного каменю. Прямі аналогії зображенням невідомі. Аналіз окремих елементів позначених на петрогліфах дозволяє віднести їх до кола пам’яток середньовічних тюркомовних народів. Також поряд із петрогліфами відкриті залишки кам’яного об’єкту, що в давнину міг використовуватись у якості жертовника.

Ключові слова: *Долинський район, петрогліфи, тамга, жертовні камені, кочовики.*

У 2013–2014 рр. під час розвідок у Долинському районі співробітники відділу пам’яткоохоронної справи музею історії Долинського району виявили два наскальні зображення та залишки культової кам’яної споруди. Вказані об’єкти розташовані на відстані 1,0 км на північ від північної околиці с. Гурівка на лівому березі річки Бокова, правої притоки Інгульця (рис. 1). А точніше – поруч із дамбою через неї, за 0,09–0,1 км на південний схід від південної околиці дитячого оздоровчого табору. За геологічними даними тут є виходи пологих берегових гранітів часів середнього архея [14, с. 9–10].

Зазначимо, що знайдені пам’ятки розташовані на невеликій відстані один від одного, що і спонукало нас надати інформацію про них, як єдиний комплекс. За своїми характеристиками рельєфні зображення на камені належать до рідкісного виду мистецтва – петрогліфів. Штучно оброблений камінь – до культових об’єктів, котрі ідентифікуються дослідниками як “жертовні камені” або “жертovníки”.

Певні відомості щодо історії назви та місця розташування петрогліфів збереглися в історичній пам’яті місцевих жителів. За переказами, це було природнє оголене гранітне плесо розмірами 20 x 15 м. На його гранітній поверхні були висічені різні зображення (кося, воїна в повний зріст та ще якісь знаки). Серед місцевих жителів урочище мало назву “Плесковитий камінь”. В історико-краєзнавчій літературі згадки про цю пам’ятку до цього часу були відсутні. Відомо, що у 1958 р. під час будівництва дамби через річку Бокову гранітне плесо було підірване для виймання матеріалу з метою подальшого укріплення фундаменту дамби [1, с. 5]. Після цього на місці оголення утворилось заглиблення.

Перший об'єкт у вигляді петрогліфа, що зображує людське обличчя (рис. 2) зафіксований на північній частині останця гранітного плеса, на ділянці із невеликим кутом схилу. Він виконаний на більш рівній площадці та має розмір 0,68 x 0,79 м. Гранітна поверхня має тверду геологічну структуру. Камінь сірого відтінку з червонастими прожилками. Петрогліф звернений в північному напрямку з невеликим відхиленням на схід.

Ймовірно, перед початком створення зображення давній художник дослідив гранітну основу і вибрав особливу ділянку граніту. Червона прожилка в його структурі є основою носової частини обличчя і надає йому більш цікавого образу. Зображення виконане за допомогою техніки точкового відбиття, можливо, за допомогою кам'яного інструменту. Заглибини ліній контуру в різних місцях становлять від 1 до 1,5 см.

Другий виявлений нами петрогліф відноситься до типу знакової системи – тамг. Він виконаний, як і зображення обличчя, технікою точкового вибиття. Глибина ліній контуру становить до 1 см.

Тамга знайдена на вузькій смузї природного виходу гранітної скелі з південної частини, на відстані 25 м від першого об'єкту, по береговій лінії. Знак вибитий на рівній ділянці та має розмір 0,12 x 0,11 м.

Розглянемо іконографію петрогліфів. Перший – це зображення обличчя округлої форми з виділеними вилицями (чоловік?). Ніс прямий, широкий. Очі – широко розкосі без надбрівних дуг та брів. Верхні повіки обох очей з'єднані з носом. Під носом виділені заокруглені вуса, що закінчуються нижче рота. Рот має продовговату овальну форму (форма відкритого рота). Під підборіддям прямі лінії, можливо – позначення шиї чи бороди. На голові зображений головний убір у вигляді капюшоноподібної шапки з конічним верхом та гострими полями, що нагадують вигнуті надбровні дуги. Навколо обличчя висічений напівовал, котрий нагадує капюшон або німб.

Не дивлячись на яскраві монголоїдні риси та портретну зовнішність, відкритим лишається питання щодо датування петрогліфу “Плесковитого каменя”.

Зазначимо, що це унікальне для давніх номадів зображення портретного характеру належить до виняткового типу зображень на площині. За іконографією його найближчими аналогіями є зображення облич на так званих половецьких “кам'яних бабах”, які представлені в музейних колекціях України та країн Середньої Азії, Сходу. Схожість іконографії обличчя та форми головного убору (капюшоновидної шапочки з конусовидним верхом), позначених на петрогліфі із зображеннями на половецьких статуях дає нам підстави віднести його до XII–XIII століття [8, с. 199; 4, с. 27].

Привертає увагу і зображення капюшона або німба. Аналогії цьому елементу відомі у творах мистецтва народів Центральної Азії, Сибіру та Монголії. Так Є. Новгородова вказує, що деякі петрогліфи цих регіонів зображали людей в грибовидних шапках, схожих на німб та пов'язує це із мистецькими традиціями тюркських народів Монголії до часу впливу на них нової релігії – буддизму [6, с. 75].

Окремі дослідники пов'язують зображення німбу зі спадковістю мотивів іконографії від Сасанідського Ірану. Німб символізував божественну благодать та святість [12, с. 118–125]. Ю. Худяков у статі, присвяченій релігійним культам

давніх тюрків, відзначав, що в рунічних текстах є згадки про схожі іконографічні зображення із німбом. Дослідник пов'язує їх з такими міфологічними персонажами, як Тенгри (Небо) або Кок Тенгри (Блакитне небо), Умай та Іер-су (Свята земля-вода, або Батьківщина) в залежності від статі [13, с. 69].

Друге зображення складається з двох прямих ліній із загнутими кінцями – виступами, які з'єднані посередині овалом, та трьома виїмками у вигляді крапель над верхньою лінією. Таким чином, тамга поділяється на нижній, середній та верхній ярус. Лінія першого ярусу має чотири короткі виступи по краях та п'ятий (середній), який з'єднаний із овалом (середнім ярусом). Середній ярус становить овал, поєднаний із верхньою та нижньою лініями. Верхня лінія має два відростки по краях та третій (середній), поєднаний із овалом (середнім ярусом). Над верхнім ярусом тамги наявні три заглибини у вигляді крапель (рис. 3).

Таким чином, знак має вигляд складної тамги. Проведений аналіз аналогій показує, що дана тамга в системі сарматських знаків Північного Причорномор'я не зустрічається [3, с. 36]. Деякі схожі риси ми спостерігаємо в знаковій системі часів Боспорського царства. Центральна частина тамги у вигляді овалу зафіксована у царських знаках-тамгах Савромата II та Рискупорида III [10, с. 24].

Прямих аналогій зображенню тамги “Плесковитого каменя” у сучасній науковій літературі нами не знайдено. Проте, схожі елементи знакової системи належать до писемних традицій середньовічних тюркомовних кочових народів та народів Сибіру [9, с. 295; 2, с. 67, 176–178; 5, с. 170]. На нашу думку, схожа графіка, але дещо іншого характеру, простежується на зображеннях абазинських тамг [7, с. 78–79].

Третій об'єкт – жертвний камінь (рис. 4), знайдений на північ від “Плесковитого каменя” на відстані 90 м. Він розташований на береговій лінії на невеликому підвищенні, утвореному гранітними виходами на поверхню ґрунту. Пам'ятка становить природний вихід гранітної брили на висоту до 0,6 м від подошви скелі розміром з півночі на південь – 3,0 м, та з заходу на схід – 2,6 м. Склея має вигляд пагорбу з крутими схилами, котрі переходять у гранітну основу. У північній частині брили знаходиться природний розкол у вигляді знаку “X”. Зверху кам'яної брили знаходиться площадка розміром 0,3 x 0,2 м, з невеликою жолобовидною западиною. Поверхня площадки зашлифована. У південно-західній частині на відстані 1,7 м на подошві гранітної основи міститься зображення у формі кінського копита, розміром 0,14 x 0,17 м, заглиблене від рівня поверхні на 0,01–0,04 м (рис. 5). Залишки слідів від інструменту вказують на його штучне походження.

За своєю характеристикою дана пам'ятка належить до кам'яних жертвників, які зустрічаються на території України та за її межами. Проте, невелика кількість відомих пам'яток ускладнює остаточне з'ясування питання їх походження і призначення. Серед культових каменів у науковій літературі описані камені з назвами “жертвник”, або “жертвний” [15, с. 17]. Дослідники даної проблематики наголошують на тому, що при певних ритуалах безпосередньо на камені або біля нього відбувалися жертвоприношення. В першу чергу їх виділяють за зовнішніми ознаками – наявністю штучних заглиблень, шліфувань, переважно на верхніх горизонтальних площадках. В даному випадку схожі характеристики дають нам право називати описаний камінь “жертвним”.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що виявлені об'єкти відносяться до трьох типів: мистецтво петрогліфів, знаково-тамгової системи та кам'яних культових пам'яток – жертовника. Ймовірно, що петрогліфи були утворені не пізніше XII–XIII ст., і належать до пам'яток тюрських кочових народів. Так званий “жертвник” міг використовуватись у різні історичні періоди, починаючи з неолітичного часу.

Такі археологічні знахідки є унікальними не лише для даного регіону. Вони дають можливість доповнити уявлення про розвиток мистецтва давніх народів, що у різний час проживали на території сучасної України.

ПІДПИСИ ДО РИСУНКІВ

Рис. 1. Місцезнаходження урочища “Плесковитий камінь” на Google-карті.

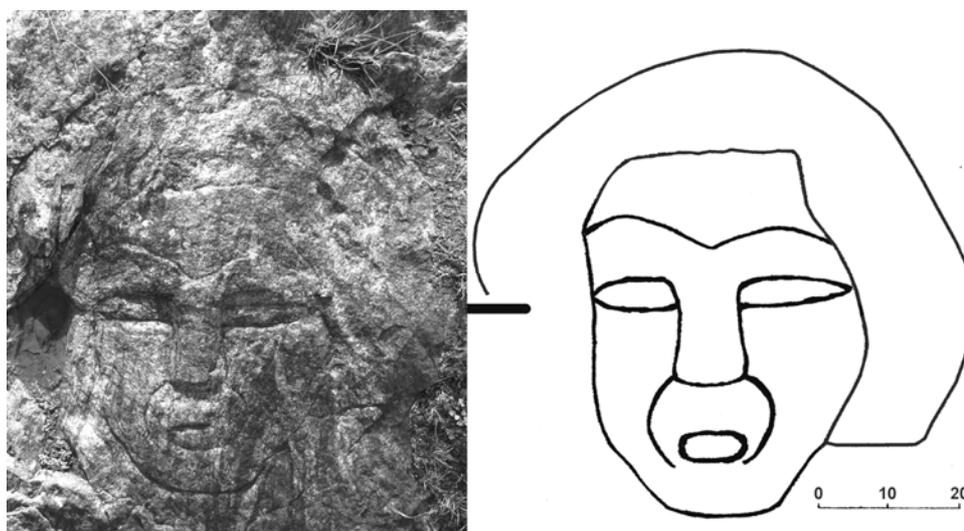

Рис. 2. Петрогліф у вигляді зображення обличчя (урочище “Плесковитий камінь”, с. Гурівка Долинського району Кіровоградської області).

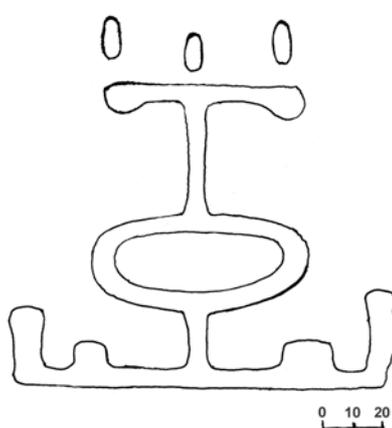

Рис. 3. Петрогліф у вигляді тамги (урочище “Плесковитий камінь”, с. Гурівка Долинського району Кіровоградської області).

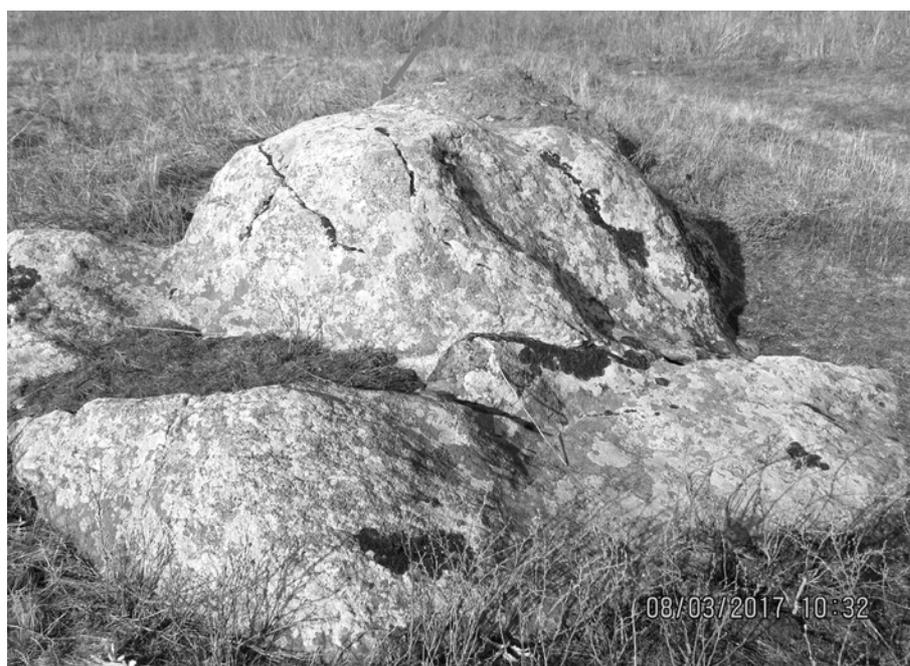

Рис. 4. Загальний вигляд жертовника (урочище “Плесковитий камінь”, с. Гурівка Долинського району Кіровоградської області).

Рис. 5. Заглиблення копитоподібної форми поряд із жертovníком (урочище “Плесковитий камінь”, с. Гурівка Долинського району Кіровоградської області).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Акт* передачі земельної ділянки Криворізькому Будстрою для будівництва цегельної дамби через річку Бокова, в селі Гурівка Долинського району Кіровоградської області. – МІДР – 568/35. – С. 3–4.
2. *Вайнберг Б. И., Новгородова Э. А.* Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). – М.:1976. – С. 66–74, 176–179.
3. *Драчук В. С.* Системы знаков Северного Причерноморья (Тамгообразные знаки Северопонтийской периферии Античного мира первых веков нашей эры). – К.: “Наукова думка”, 1975. – 175 с.
4. *Крылова Л. П.* Каменные бабы. Каталог. – Днепропетровск: “Промінь”, 1976. – 101 с.
5. *Курбатов А. В.* Загадочные знаки на камнях // Отечество: краеведческий альманах. – 2000 – Вып. 18. – С. 164–190.
6. *Новгородова Э. А.* В стране петроглифов и эдельвейсов. – М.: Знание, 1982. – 80 с.
7. *Ольховский В. С.* Тамга (к функции знака) // Историко-археологический альманах. – Армавир, 2001. – № 7. – С. 75–86.
8. *Плетнева С. А.* Половецкие каменные изваяния // Свод археологических источников / под общ. ред. Академика Б. А. Рыбакова. – Вып. Е 4–2. – М.: Изд. “Наука”, 1974. – 200 с.
9. *Рогожинский А. Е.* Удостоверительные знаки кочевников нового времени и средневековья в горных ландшафтах Семиречья, Южного и Восточного Казахстана // Наскальное искусство в современном обществе. К 290-летию научного открытия Томской писаницы. Материалы межд. науч. конф. – Т. II. – Алматы, 2011. – С. 295–303.
10. *Соломоник Э. И.* Сарматские знаки Северного Причерноморья. Изд-ство АН Украинской ССР. – К., 1959. – 175 с.
11. *Стени* Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР / Отв.ред. тома С. А. Плетнева. М.: 1981. – С. 213–223.
12. *Худяков Ю. С., Хаславская Л. М.* Иранские мотивы в средневековой тюркитике Южной Сибири // Семантика древних образов. Первобытное искусство. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1990. – 160 с.
13. *Худяков Ю. С.* Шаманизм и мировые религии у кыргызов в эпоху средневековья // Традиционные верования и быт народов Сибири. – Новосибирск, 1987. – С. 65–75.

14. *Шевченко І. В., Лук'янченко Ю. А.* Звіт про проведення археологічних розвідок у Долинському районі Кіровоградської області в 2013 році. – Долинська, 2013. – НА ІА НАНУ. – 9 с.
15. *Яценко С. А.* Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2001. – 190 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Ігор Володимирович – науковий співробітник пам'яткоохоронної справи музею історії Долинського району (м. Долинська, Україна).

И. В. Шевченко

Музей истории Долинского района

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС “ПЛЕСКОВИТОГО КАМНЯ” НА БЕРЕГУ РЕКИ БОКОВАЯ В ДОЛИНСКОМ РАЙОНЕ

Статья посвящена публикации археологического комплекса “Плесковитого камня”. Памятник открыт сотрудниками отдела охраны памятников музея истории Долинского района вблизи с. Гуровка Кировоградской области. Во время исследований в 2013–2014 гг. на левом берегу реки Боковая были обнаружены два петроглифа в виде лица человека и тамги. Рельефные изображения выбиты на естественных выступах гранитного камня. Прямые аналогии изображениям неизвестны. Анализ отдельных элементов, обозначенных на петроглифах, позволяет отнести их к памятникам средневековых тюркоязычных народов. Также рядом с петроглифами открыты остатки каменного объекта, который в древности мог использоваться в качестве жертвенника.

Ключевые слова: Долинский район, петроглифы, тамга, жертвенные камни, кочевники.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Шевченко Игорь Владимирович – научный сотрудник отдела охраны памятников музея истории Долинского района (г. Долинская, Украина).

I. V. Shevchenko

Museum of History of the Dolynskiy District

THE ARCHAEOLOGICAL COMPLEX “SPLASHING STONE” ON THE BANKS OF THE BOKOVAYA RIVER IN THE DOLINSKY DISTRICT

The article is devoted to the publication of the archaeological complex “Splashing Stone”. The site was opened by the employees of the Department of Monument Protection of the Museum of the History of the Dolynskiy District near Gurovka in the Kirovograd region. During research in 2013–2014 on the left bank of the Bokovaya River, two petroglyphs in the form of a human face and tamga were discovered. Embossed images are engraved on the natural appearances of granite stone. Direct analogies to the image are unknown. An analysis of the individual elements indicated on the petroglyphs allows us to attribute them to the circle

of monuments of medieval Turkic-speaking peoples. Also, next to the petroglyphs, the remains of a stone object in ancient times were discovered could be used as an altar.

Key words: *Dolinsky district, petroglyphs, tamga, sacrificial stones, nomads.*

REFERENCES

1. **Akt** peredachi zemel'noyi dilyanky Kryvoriz'komu Budstroyu dlya budivnytstva tsel'noyi damby cherez richku Bokova, v seli Hurivka Dolyns'koho rayonu Kirovohrads'koyi oblasti. – MIDR – 568/35. – S. 3–4.
2. **Vaynberg B. I., Novgorodova E. A.** Zametki o znakakh i tamgakh Mongolii // Istoriya i kul'tura narodov Sredney Azii (drevnost' i sredniye veka). – M.:1976. – S. 66–74, 176–179.
3. **Drachuk V. S.** Sistemy znakov Severnogo Prichernomor'ya (Tamgoobraznyye znaki Severopontiyskoy pereferii Antichnogo mira pervykh vekov nashey ery). – K.: “Naukova dumka”, 1975. – 175 s.
4. **Krylova L. P.** Kamennyye baby. Katalog. – Dnepropetrovsk: “Promín”, 1976. – 101 s.
5. **Kurbatov A. V.** Zagadochnyye znaki na kamnyakh // Otechestvo: krayevedcheskiy al'manakh. – 2000 – Vyp. 18. – S. 164–190.
6. **Novgorodova E. A.** V strane petroglifov i edel'veysov. – M.: Znaniye, 1982. – 80 s.
7. **Ol'khovskiy V. S.** Tamga (k funktsii znaka) // Istoriko-arkheologicheskiiy al'manakh. – Armavir, 2001. – № 7. – S. 75–86.
8. **Pletneva S. A.** Polovetskiye kamennyye izvayaniya // Svod arkheologicheskikh istochnikov / pod obshch. red. Akademika B. A. Rybakova. – Vyp. E. 4–2. – M.: Izd. “Nauka”, 1974. – 200 s.
9. **Rogozhinskiy A. Ye.** Udostoveritel'nyye znaki kochevnikov novogo vremeni i srednevekov'ya v gornykh landshaftakh Semirech'ya, Yuzhnogo i Vostochnogo Kazakhstana // Naskal'noye iskusstvo v sovremennom obshchestve. K 290-letiyu nauchnogo otkrytiya Tomskoy pisanitsy. Materialy mezhd. nauch. konf. – T. II. – Almaty, 2011. – S. 295–303.
10. **Solomonik E. I.** Sarmatskiye znaki Severnogo Prichernomor'ya. Izd-stvo AN Ukrainskoy SSR. – K., 1959. – 175 s.
11. **Stepi** Yevrazii v epokhu srednevekov'ya. Arkheologiya SSSR / Otv.red. toma S. A. Pletneva. – M.: 1981. – S. 213–223.
12. **Khudyakov YU. S., Khaslavskaya L. M.** Iranskiye motivy v srednevekovoy torevtike Yuzhnoy Sibiri // Semantika drevnikh obrazov. Pervobytnoye iskusstvo. – Novosibirsk: Nauka. Sib. otd-niye, 1990. – 160 s.
13. **Khudyakov YU. S.** Shamanizm i mirovyye religii u kyrgyzov v epokhu srednevekov'ya // Traditsionnyye verovaniya i byt narodov Sibiri. – Novosibirsk, 1987. – S. 65–75.
14. **Shevchenko I. V., Lukyanchenko YU. A.** Zvit pro provedennya arkheolohichnykh rozvidok u Dolyns'komu rayoni Kirovohrads'koyi oblasti v 2013 rotsi. – Dolyns'ka, 2013. – NA IA NANU. – 9 s.
15. **Yatsenko S. A.** Znaki-tamgi iranoyazychnykh narodov drevnosti i rannego srednevekov'ya. – M.: Izdatel'skaya firma “Vostochnaya literatura” RAN, 2001. – 190 s.

ABOUT THE AUTHOR

Shevchenko Igor Volodymyrovych – Researcher of the Museum of History of the Dolynskiy District (Dolyns'ka, Ukraine).

УДК 392.5 (477.65) “19...”

О. А. Ломака

*Кіровоградський медичний коледж імені Є. Й. Мухіна***МІЖЕТНІЧНІ ШЛЮБИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті на основі архівних матеріалів, статистичних даних та авторських польових досліджень розглянуто причини укладання та поширення міжетнічних шлюбів у міській та сільській місцевості Кіровоградської області у другій половині ХХ століття. Розглянуто динаміку укладання і поширення міжетнічних шлюбів між корінною етнічною групою – українцями – та іншими етнічними меншинами (росіянами, білорусами, молдаванами, євреями, поляками) у міських та сільських районах Кіровоградської області у другій половині ХХ століття. На основі архівних і статистичних матеріалів автор простежує паралелі в організації міжетнічних шлюбів між міською та сільською місцевостями. Наведено та охарактеризовано основні причини ендогамії українського населення та виявлено процеси, що вплинули на збільшення кількості міжетнічних шлюбів в Кіровоградській області.

Автором окреслено коло наукових досліджень та напрями досліджень етнодемографічних процесів на території Кіровоградщини. Наведені статистичні та архівні відомості дозволили дослідити та описати причини та процеси, що вплинули на зростання чисельності міжетнічних шлюбів в регіоні.

Проведені дослідження висвітлили основні тенденції поширення міжетнічних стосунків на Кіровоградщині у другій половині ХХ ст. та дадуть поштовх для подальшого ґрунтовного вивчення дослідниками різних напрямів етнічних процесів задля уникнення в майбутньому етнічних протиріч та напружень.

Ключові слова: етнічні меншини, етнічний склад населення, сім'я, міжетнічні шлюби, міжнаціональні шлюби, Кіровоградська область, етнічне середовище, національно-змішані шлюби.

Різноманітний етнічний склад Кіровоградської області вплинув на поширення міжетнічних шлюбів у регіоні. Такі шлюби дали поштовх етнокультурним, освітнім процесам, міждіалектним та міжмовним контактам у регіоні, які, в подальшому, трансформуються в певні різновиди мовних, культурних, національних, релігійних перетворень.

Особливо необхідно відзначити, що вперше в Радянському Союзі методика дослідження міжнаціональної шлюбності була розроблена академіком АН УРСР М. В. Птухою ще у 20-ті роки ХХ ст. [1]. Вклад у вивчення питань розвитку національно-змішаних шлюбів в Україні внесли роботи з демографії Л. В. Чуйко [2]. У той же час з'явилася значна кількість досліджень з вивчення міжнаціональних шлюбів в СРСР: Ю. В. Бромля [3], В. І. Козлова [4], О. О. Сусоколова [5] та в Українській РСР В. І. Наулка [6], А. П. Пономарьова [7].

Метою представленої статті є висвітлення причин та основних тенденцій поширення міжетнічних шлюбів на Кіровоградщині у другій половині ХХ ст.

За підрахунками науковців, Українська РСР займала перше місце серед республік за кількістю міжнаціональних шлюбів: кожен третій шлюб – національно змішаний [8, с. 76].

А. П. Пономарьов зазначає, що “тільки в УРСР за період між Всесоюзними переписами населення 1970 і 1979 рр. частка міжетнічних шлюбів збільшилася на 4,7 %, з них у містах – на 5,4 %, у селах – на 1,7 %” [9, с. 39].

Більш ніж за 40 років відсоток міжнаціональних шлюбів в Україні збільшився у чотири рази, при цьому темпи зростання кількості неоднорідних шлюбів у сільській місцевості були вдвічі вищі, ніж у містах.

В. І. Козлов доводив, що основна маса національно-змішаних шлюбів припадає на міське населення, де активніше розвиваються міжетнічні контакти через ослаблення зв'язків із колом родичів, зокрема, з консервативнішим у питаннях вибору шлюбного партнера старшим поколінням [4, с. 267–268].

Причинами збільшення кількості міжнаціональних шлюбів в області були: урбанізація. Міста, будучи багатонаціональними і російськомовними, стали осередками створення багатонаціональних сімей; політична ідеологія влади. Робота спрямовувалася на інтернаціоналізацію країни (служба в лавах Радянської Армії; навчання у вузах, технікумах інших союзних республік); масштабні будівництва (Кременчуцька ГЕС), які відбувалися на території області. Вони вимагали залучення великої кількості робочої сили; релігійний фактор – подолання релігійних упреждень.

Враховуючи наявні дані (відомості про стан та чисельність укладання шлюбів у області лише з 1963 р.), можна стверджувати, що з 1963 року кількість шлюбів в області поступово збільшувалася. У 1963 році уклали шлюб 10 930 пар. Окрім того, з приєднанням нових районів, кількість шлюбів тільки зростала. Станом на 1967 рік, коли встановлюється постійна кількість районів Кіровоградської області, налічувалося 12 218 укладених шлюбів. Починаючи з 1968 року, відбувалися нерівномірні коливання чисельності укладених шлюбів: у 1968 році було зафіксовано 11 179 шлюбів, у 1971 році їх кількість збільшилася до 13 262 [10, с. 56], у 1975 році цей показник склав 13 463 укладених шлюбів, 1978 р. – 13 060, 1980 р. – 10 995 шлюбів серед всього населення (сільського і міського) області [11, с. 44].

Аналіз динаміки міжетнічних шлюбів, які уклалися в області, ми можемо здійснити на підставі наведених нижче даних [12, арк. 99].

Статистичні відомості дають змогу говорити про те, що загальне число укладених шлюбів у 1969 році по області (міського і сільського населення) складає 12 133 (100 %) шлюби. Розглянувши вищенаведені цифри, можна стверджувати, що найбільший коефіцієнт укладених шлюбів належить представникам українського (10 932 шлюби – 90,1 %) та російського (909 шлюбів – 7,5 %) етносів. Причому така ж тенденція і у обранні шлюбного партнера. Зрозуміло, що найбільше українці укладають шлюби з самими українцями (9 733 шлюби – 80,2 %). На другому місці знаходяться росіяни, за 1969 рік міжетнічних шлюбів українців з росіянами налічується 1 094 шлюби, або 9 %. Третє місце займають білоруси (64 шлюби – 0,5 %). Четверте місце належить молдованам, які 33 рази (0,3 %) брали шлюб з особами української національності. П'яте і шосте місця

посідають євреї (0,03 %) і поляки (0,03 %), у них по 4 міжетнічні шлюби з представниками титульної нації (українцями) [12, арк. 99].

Таблиця 1

**Міжнаціональні шлюби в Кіровоградській області за 1969 рік
(все населення)*:**

Взяли шлюб 12 тис. 133 пари	Всього:	росіяни	українці	білоруси	євреї	поляки	молдовани
українці	10932	1094	9733	64	4	4	33
росіяни	909	288	594	10	–	2	15
молдовани	152	4	83	1	11	–	53
білоруси	87	3	73	11	–	–	–
євреї	33	5	4	–	16	7	1
поляки	20	–	16	–	4	–	–

*Наведено автором за: [12, арк. 99].

Переважає більшість шлюбів укладалися у містах. У 1963 році серед міського населення зафіксовано 4 524 шлюби, 1966 р. – 5 379, 1971 р. – 7 102 шлюби [10, с. 57]. Починаючи з 1975 року (7 635 шлюбів), показник укладання шлюбів в області не знижувався нижче 6 198 в 1968 році, а навпаки – збільшився до 7 893 шлюбів у 1979 році [11, с. 44].

У м. Кіровограді в 1963 р. зареєстрували – 1 710, 1966 р. – 2 046, 1969 р. – 2 504, 1972 р. – 2 273, 1980 р. – 2 521 шлюб. У м. Олександрії найбільшу кількість шлюбів зафіксовано в 1966 р. – 813, 1969 р. – 850, 1971 р. – 1 037, 1980 р. – 921 шлюб. Але були райони, де кількість укладених шлюбів мала значну кількість, наприклад: Маловисківський – 683 та Новоукраїнський – 715 укладених шлюбів в 1963 році. У 1969 та 1972 роках у Маловисківському районі – 537 та 532, Олександрійському – 548 та 370, Новоукраїнському – 555 та 532 шлюби відповідно [10, с. 56]. У 1975 та 1980 рр. найвища кількість укладених шлюбів зафіксована у Маловисківському районі – 613 та 525, Олександрійському – 530 та 415, Добровеличківському – 550 та 403, Новоукраїнському – 570 та 432, Гайворонському – 529 та 424, Новомиргородському – 525 та 333 шлюби відповідно [11, с. 43–44].

Найбільша кількість міжнаціональних шлюбів укладалися в містах. Матеріали доводять, що кількість шлюбів серед міського населення Кіровоградської області у 1969 р. становила 6 535 (100 %). Продовжується тенденція до укладання переважної більшості шлюбів представниками українського (5 889 шлюбів – 90,1 %) та російського (505 шлюбів – 7,7 %) етносів. Частіше за все укладаються однонаціональні шлюби (українці з етнічними українцями) 5 037 шлюбів – 77 %. Друге місце серед укладених шлюбів в області належить шлюбом, укладеним між українцями та росіянами, – 836 шлюбів або 12,8 %, третє місце – з білорусами (12 шлюбів – 0,2 %), четверте, п'яте і шосте – з євреями (2 шлюби, або 0,03 %), поляками (2 шлюби – 0,03 %) і молдованами (2 шлюби – 0,03 %) [12, арк. 100].

Таблиця 2

**Міжнаціональні шлюби в Кіровоградській області за 1969 рік
(міське населення)*:**

	Всього:	росіяни	українці	білоруси	євреї	поляки	молдовани
українці	5889	836	5037	12	2	2	–
росіяни	505	192	297	5	–	1	10
молдовани	87	–	50	–	11	–	26
євреї	28	5	2	–	14	7	–
білоруси	14	2	11	1	–	–	–
поляки	12	–	8	–	4	–	–

*Наведено автором за: [12, арк. 100].

Серед сільського населення Кіровоградської області у 1969 році кількість шлюбів становила 5 598 шлюби (100 %). Переважна більшість укладених шлюбів належить представникам титульного українського (5 043 шлюби – 90,1 %) та російського (404 шлюби – 7,2 %) етносів. Найбільше українці укладають шлюби з етнічно-українським населенням – 4 тисячі 696 шлюби – 83,1 %. На другому місці з українцями знаходяться росіяни – 258 шлюбів, або 4,6 %. Третє місце посідають білоруси 52 шлюби – 1,0 %. Четверте місце належить молдованам (33 шлюби – 0,6 %). П'яте і шосте місця займають поляки (2 шлюби – 0,03 %) і євреї (2 шлюби – 0,03 %) [12, арк. 101].

Таблиця 3

**Міжнаціональні шлюби в Кіровоградській області за 1969 рік
(сільське населення)*:**

		росіяни	українці	білоруси	євреї	поляки	молдовани
Всього	5598	359	5098	68	4	3	66
українці	5043	258	4696	52	2	2	33
росіяни	404	96	297	5	–	1	5
білоруси	73	1	62	10	–	–	–
молдовани	65	4	33	1	–	–	27
поляки	8	–	8	–	–	–	–
євреї	5	–	2	–	2	–	1

*Наведено автором за: [12, арк. 101].

Загальна кількість шлюбів серед сільського населення області була нижчою, ніж серед міського та характеризувалася тенденцією до їх нерівномірного, але поступового, зменшення. Якщо у 1963 році зареєстровано 6 406 шлюбів, 1966 р. – 6 203, 1968 р. – 5 647, то у 1972 р. – 5 114 шлюбів [10, с. 58], у 1975 р. кількість шлюбів збільшилася до 5 828, в 1978 р. – 5 696, а у 1980 р. взагалі знизилася, і становила 4 634 зареєстровані шлюби [11, с. 45].

У подальші роки ситуація в укладанні шлюбів не змінилася. У 1978 р. в області було зареєстровано 13 060 шлюбів, з яких українці – чоловіки взяли шлюб

10 775 разів (82,5 %), з дружинами української національності – 8 743 (81,1 %). Українки виходили заміж 10 847 разів (83 %), з чоловіками української національності – 8 743 рази (80,6 %) [13, арк. 80].

Таблиця 4

**Міжнаціональні шлюби в Кіровоградській області за 1978 рік
(все населення)*:**

Національності (чоловіки)	Всього уклали шлюб	Національності (жінки)	Всього уклали шлюб
Всього уклали шлюб	13060	Всього уклали шлюб	13060
У тому числі:		У тому числі:	
українці	10775	українки	10847
Із них з дружиною тієї ж національності	8743	Із них з чоловіком тієї ж національності	8743
росіяни	1797	росіянки	1745
Із них з дружиною тієї ж національності	479	Із них з чоловіком тієї ж національності	479
білоруси	109	білоруски	147
Із них з дружиною тієї ж національності	7	Із них з чоловіком тієї ж національності	7
молдовани	108	молдаванки	131
Із них з дружиною тієї ж національності	36	Із них з чоловіком тієї ж національності	36
євреї	66	єврейки	50
Із них з дружиною тієї ж національності	24	Із них з чоловіком тієї ж національності	24
Інші не вказані національності	205	Інші не вказані національності	140

**Наведено автором за: [13, арк. 80].*

На другому місці в області за активністю в укладанні шлюбів знаходяться росіяни. Із загальної кількості укладених шлюбів в області їхня частка становила – у чоловіків 1 797 шлюбів (13,8 %), жінок – 1 745 (13,4 %). Чоловіки одружувалися з жінками-росіянками 479 разів (26,7 %), жінки-росіянки виходили заміж за чоловіків російської національності – 479 разів, що становить у відсотках – 27,4 %.

Третє місце посідають білоруси. У порівнянні з українцями та росіянами, відсоток їхніх шлюбів незначний. Білоруси чоловічої статі одружувалися 109 разів (0,8 %), а жінки тієї ж національності – 147 (1,1 %). По 7 разів брали шлюб один з одним чоловіки (6,4 %) і жінки (4,8 %).

Четвертими за чисельністю укладання шлюбів були молдавани: чоловіки – 108 (0,8 %), жінки – 131 раз (1,0 %). 36 разів одружувалися (33,3 %) – виходили заміж (27,5 %) з представниками своєї національності.

П'яте місце посідають особи єврейської національності, з яких чоловіки одружувалися загалом 66 разів (0,5 %), з особами своєї національності – 24 (36,4 %), жінки виходили заміж 50 (0,4 %), за чоловіків своєї національності 24 рази (48 %). Інші шлюби, без зазначення національності, становили у чоловіків – 205 (1,6 %), жінок – 140 (1,1 %) разів [13, арк. 80].

Для більш об'єктивного аналізу міжетнічної шлюбності в області розглянемо дані, що характеризують укладені шлюби в міській та сільській місцевості у 1978 році. Отримані результати допоможуть нам сформуванати загальну картину міжетнічної шлюбності в області.

Серед міського населення у 1978 році було укладено 7 364 шлюби (100 %). Перше місце по праву посідає титульна нація – українці. На їхньому рахунку: у чоловіків – 5 746 (78 %), а у жінок – 5 794 (78,7 %) укладених шлюбів. Між собою українці одружувалися 4 176 разів: чоловіки – 72,7 %, жінки – 72,1 %, що складає переважну більшість серед всіх укладених шлюбів в області.

Таблиця 5

**Міжнаціональні шлюби в Кіровоградській області за 1978 рік
(міське населення)*:**

Національності (чоловіки)	Всього уклали шлюб	Національності (жінки)	Всього уклали шлюб
Всього уклали шлюб	7364	Всього уклали шлюб	7364
У тому числі:		У тому числі:	
українці	5746	українки	5794
Із них з дружиною тієї ж національності	4176	Із них з чоловіком тієї ж національності	4176
росіяни	1327	росіянки	1327
Із них з дружиною тієї ж національності	366	Із них з чоловіком тієї ж національності	366
білоруси	63	білоруски	74
Із них з дружиною тієї ж національності	1	Із них з чоловіком тієї ж національності	1
євреї	61	єврейки	48
Із них з дружиною тієї ж національності	24	Із них з чоловіком тієї ж національності	24
молдовани	37	молдаванки	33
Із них з дружиною тієї ж національності	3	Із них з чоловіком тієї ж національності	3
Інші не вказані національності	130	Інші не вказані національності	88

*Наведено автором за: [13, арк. 79].

Друге місце посідають росіяни. На їхньому рахунку 1 327 (18 %) шлюбів, серед яких 366 разів (27,6 %) вони укладали шлюб з представниками своєї національності.

Третіми за чисельністю укладання шлюбів в області є білоруси. Із загальної кількості укладених шлюбів їхня частка становила: у чоловіків 63 рази (0,9 %), у жінок – 74 (1,0 %). Між собою чоловіки (1,6 %) і жінки (1,3 %) білоруського етносу укладали шлюб 1 раз.

На четвертому місці за кількістю шлюбів в області знаходяться євреї: чоловіки вступали в шлюб 61 (0,8 %), жінки – 48 (0,6 %) разів. У шлюбні партнери

чоловіки (39,3 %) і жінки (50 %) єврейського етносу обирали осіб своєї національності 24 рази.

Останнє місце посідають молдавани, в яких: у чоловіків – 37 (0,5 %), а у жінок – 33 (0,4 %) укладені шлюби. Лише 3 рази брали шлюб один з одним чоловіки (8,1 %) і жінки (9,1 %) молдавської національності.

Інші шлюби, без зазначення національності, становили: у чоловіків – 130 (1,8 %), жінок – 88 разів (1,2 %) [13, арк. 79].

Серед сільського населення укладено 5 696 шлюбів (100 %). На першому місці у сільській місцевості знаходиться корінний етнос – українці. Чоловіки української національності одружувалися 5 029 (88,3 %), а жінки – 5 053 (88,7 %) разів. Між собою українці укладали шлюб 4 567 разів: чоловіки – 90,8 %, жінки – 90,4 %, що складає більшість укладених шлюбів в області.

Таблиця 6

**Міжнаціональні шлюби в Кіровоградській області за 1978 рік
(сільське населення)*:**

Національності (чоловіки)	Всього уклали шлюб	Національності (жінки)	Всього уклали шлюб
Всього уклали шлюб	5696	Всього уклали шлюб	5696
У тому числі:		У тому числі:	
українці	5029	українки	5053
Із них з дружиною тієї ж національності	4567	Із них з чоловіком тієї ж національності	4567
росіяни	470	росіянки	418
Із них з дружиною тієї ж національності	113	Із них з чоловіком тієї ж національності	113
молдовани	71	молдаванки	98
Із них з дружиною тієї ж національності	33	Із них з чоловіком тієї ж національності	33
білоруси	46	білоруски	73
Із них з дружиною тієї ж національності	6	Із них з чоловіком тієї ж національності	6
євреї	5	єврейки	2
Із них з дружиною тієї ж національності	–	Із них з чоловіком тієї ж національності	–
Інші не вказані національності	75	Інші не вказані національності	52

*Наведено автором за: [13, арк. 78].

На другому місці знаходяться росіяни. Вони уклали: чоловіки – 470 (8,3 %), жінки – 418 (7,3 %) шлюбів, серед яких 113 разів чоловіки (24 %) і жінки (27 %) укладали шлюб з представниками своєї національності.

Третє місце посідають молдовани. У чоловіків – 71 (1,2 %), жінок – 98 (1,7 %) укладених шлюбів. 33 рази брали шлюб один з одним чоловіки (46,5 %) і жінки (33,7 %) молдавської національності в області.

На четвертому місці в області за чисельністю укладання шлюбів знаходилися білоруси. Кількість укладених шлюбів білоруським етносом

становила: чоловіки одружувалися 46 разів (0,8 %), жінки виходили заміж – 73 (1,3 %). Між собою чоловіки (13 %) і жінки (8,2 %) білоруської національності уклали шлюб лише 6 разів.

П'яте місце в області посідають євреї: чоловіки одружувалися 5 (0,09 %), жінки – 2 (0,03 %) рази. У 1978 році не зафіксовано жодного шлюбу між чоловіками і жінками єврейського походження. Інші шлюби, без зазначення національності, становили: у чоловіків – 75 (1,3 %), жінок – 52 рази (0,9 %) [13, арк. 78].

У 1991 році в області було зареєстровано 12 426 шлюбів, з яких: українці – чоловіки взяли шлюб 10 303 рази (82,9 %), з жінками української національності – 8 884 (86,2 %). Українки виходили заміж 10 427 разів (83,9 %), з чоловіками української національності – 8 884 рази (85,2 %) [14, с. 94].

Таблиця 7

**Розподіл одружених за найбільш численними національностями
в Кіровоградській області за 1991 рік (все населення)*:**

Взяли шлюб 12 тис. 426 пар	українці	росіяни	білоруси	Євреї
ЧОЛОВІКИ				
Всього чоловіків, які зареєстрували шлюб	10 303	1 677	75	31
у тому числі з нареченою тієї ж національності	8 884	387	–	10
ЖІНКИ				
Всього жінок, які зареєстрували шлюб	10 427	1 637	65	36
у тому числі з нареченим тієї ж національності	8 884	387	–	10
Інші не вказані національності	301			

*Наведено автором за: [14, с. 94, 124].

На другому місці в області за активністю в укладанні шлюбів знаходилися росіяни. Із загальної кількості шлюбів в області їхня частка становила – у чоловіків 1 677 шлюбів (13,5 %), жінок – 1 637 (13,2 %). Чоловіки одружувалися з жінками-росіянками 387 разів (23,1 %), жінки-росіянки виходили заміж за чоловіків російської національності 387 разів, що становить у відсотках – 23,6 %.

Третє місце займали білоруси. Порівняно з українцями та росіянами, їхній відсоток укладання шлюбів в області продовжував бути незначним. Білоруси – чоловіки одружувалися 75 разів (0,6 %), жінки тієї ж національності – 65 (0,5 %) від загальної кількості шлюбів, зареєстрованих в Кіровоградських відділах ДРАЦС.

Наступними за чисельністю укладання шлюбів були євреї: чоловіки – 31 (0,2 %), жінки – 36 раз (0,3 %). По 10 разів (32,3 %) одружувалися-виходили заміж (27,8 %) з представниками своєї національності. Інші шлюби, без зазначення національності, становили 301 (2,4 %) шлюб [14, с. 124].

Як уже зазначалося, належність до певного етносу визначалася через самоідентифікацію респондента, а національність дітей визначалася батьками, що могла змінюватися в залежності від політичної ситуації в країні.

У цьому контексті слід зауважити, що всі населені пункти Кіровоградської області переважно етнічно українські. Дані перепису ілюструють кількісне переважання українського населення в усіх районах краю, за винятком Вільшанського та Добровеличківського районів, де компактно проживає значна частка болгар. За даними дослідження С. Місержи, 74,6 % випускників болгарського походження народилися в етнічно однорідних болгарських родин. Міжнаціональним родинам властива “поліетнічність”. Найбільшу роль в їх створенні відіграють представники української національності. Респонденти болгарсько-українського походження становлять 13,8 %, болгарсько-російського – 5,6 % вибіркової сукупності. На частку інших змішаних шлюбів припадає 5,9 %. Крім того, ще 3,3 % вказали на свою подвійну етнічну самосвідомість (зокрема болгарську) [15, с. 300].

Виняток також становлять численні російські поселення на території області, а саме: Микільське, Золотарівка Світловодського району; Зибкове, Камбурліївка Онуфріївського району; Плоске, Знам'янка-Друга, Дмитрівка Знам'янського району; Красний Яр, Клинци, Калинівка, Покровське, Кіровоград-Єлисаветград Кіровоградського району, Злинка Маловисківського району та молдавське село Грузьке Кіровоградського району, в якому мешкає значна кількість осіб молдавської національності.

Отже, як свідчать наведені дані, етнічна ендегамія найбільш чітко простежується серед етнічно-українського населення області. У сільській місцевості ендегамність становить у середньому 85–87 %. У відсотковому співвідношенні від загальної кількості укладених шлюбів у області серед усього населення міжетнічні шлюби становлять 16,8–18,9 %. Серед них найбільш активними є українці, росіяни, білоруси, молдавани. Відсоток шлюбів між представниками різних національностей у містах становить 19,4–27,3 %. У сільській місцевості шлюби були однорідні, відсоток міжнаціональних шлюбів суттєво нижчий порівняно з міським та становить від 9,2 до 13,7 %.

Отримані статистичні дані свідчать, що в області у досліджуваний період відбувається стабільна і традиційна ендегамність серед населення Кіровоградщини. Однак з розвитком міст та урбанізацією, спостерігається порушення ендегамності в містах, що спричинило збільшення кількості міжетнічних шлюбів в області.

Слід акцентувати увагу на тому, що питання міжнаціональних шлюбів на Кіровоградщині вимагає ґрунтовного вивчення дослідниками різних напрямів задля уникнення в подальшому етнічних протиріч та напружень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Птуха М. В.* Вибрані твори. – К.: Наукова думка, 1971. – 441 с.
2. *Чуйко Л. В.* Браки и разводы (Демографическое исследование на примере Украинской ССР). – М.: Статистика, 1975. – 176 с.
3. *Бромлей Ю. В.* Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. – М.: Наука, 1988. – 208 с.

4. **Козлов В. И.** Национальности СССР: Этнодемографический обзор. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 303 с.
5. **Сусоколов А. А.** Национально-смешанные браки и семьи в СССР. – М.: Наука, 1990. – 155 с.
6. **Наулко В. И.** Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К.: Наукова думка, 1975. – 274 с.
7. **Пономарев А. П.** Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / АН УССР, ИИФЭ им. М. Т. Рыльского; Отв. ред. И. П. Березовский / А. П. Пономарев. – К.: Наукова думка, 1989. – 320 с.
8. **Сапеляк О.** Міжнаціональний шлюб і асиміляція // Дзвін. – 1991. – № 7. – С. 76–78.
9. **Пономарев А. П.** Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации. – К.: Наукова думка, 1983. – 171 с.
10. **Динамічні** ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР / Сектор статистики культури, населення, охорони здоров'я Кіровоградської області “Для службового використання”. – Кіровоград, 1973. – 73 с.
11. **Динамічні** ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР / Сектор статистики культури, населення, охорони здоров'я Кіровоградської області “Для службового використання”. – Кіровоград, 1983. – 93 с.
12. **Державний** архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф. Р-3191. – Оп. 7. – Од. зб. 480. – 178 арк.
13. **ДАКО.** – Ф. Р-3191. – Оп. 10. – Од. зб. 188. – 97 арк.
13. **Населення** України, 1992 рік: Демографічний щорічник / Міністерство статистики України / Відп. за вип. О. Гладун та І. Вакуловська. – К.: Техніка, 1993. – 238 с.
14. **Місержи С.** Лінгвістична самоідентифікація та соціокультурна самоорганізація (на прикладі болгарської національної меншини в Україні) // Наукові записки / Курасівські читання. – Вип. 30. – Книга 1 / Серія “Політологія і етнологія”. – К.: ІПІНД, 2006. – С. 298–308.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ломака Олександр Анатолійович – завідувач відділення загальноосвітньої підготовки Кіровоградського медичного коледжу імені Є. Й. Мухіна, кандидат історичних наук (м. Кропивницький, Україна).

А. А. Ломака

Кіровоградський медичний коледж імені Е. Й. Мухіна

МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ БРАКИ НА КИРОВОГРАДСКИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

В статье на основе архивных материалов, статистических данных и авторских полевых исследований рассмотрены причины заключения и распространения межэтнических браков в городской и сельской местности Кировоградской области во второй половине XX века. Рассмотрена динамика заключения и распространения межэтнических браков между коренной этнической группой - украинцами - и другими этническими меньшинствами (русскими, белорусами, молдаванами, евреями, поляками) в городских и сельских районах Кировоградской области во второй половине XX века. На основе архивных и статистических материалов автор прослеживает параллели в организации межэтнических браков между городской и сельской местностями. Приведены и охарактеризованы основные причины эндогамии украинского населения и

выявлены процессы, повлиявшие на увеличение количества межэтнических браков в Кировоградской области.

Автором очерчены круг научных исследований и направления исследований этнодемографических процессов на территории Кировоградщины. Приведенные статистические и архивные сведения позволили исследовать и описать причины и процессы, повлиявшие на рост численности межэтнических браков в регионе.

Проведенные исследования осветили основные тенденции распространения межэтнических отношений в Кировоградской области во второй половине XX в. и дадут толчок для дальнейшего тщательного изучения исследователями различных направлений этнических процессов во избежание в будущем этнических противоречий и напряжений.

Ключевые слова: этнические меньшинства, этнический состав населения, семья, межэтнические браки, межнациональные браки, Кировоградская область, этническая среда, национально-смешанные браки.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Ломака Александр Анатольевич – заведующий отделением общеобразовательной подготовки Кировоградского медицинского колледжа имени Е. И. Мухина, кандидат исторических наук (г. Кропивницкий, Украина).

A. A. Lomaka

Kirovograd Medical College named after E. Y. Mukhina

ETHNIC MARRIAGE IN KIROVODLADSKIN IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

The article is based on archival materials, statistical data and original field research examines the reasons for the conclusion and spread of inter-ethnic marriages in urban and rural areas of Kirovograd region in the second half of the twentieth century. Considered the reasons for the conclusion and spread of inter-ethnic marriages between the ethnically indigenous ethnic group - Ukrainians and other ethnic minorities (Russians, Belarusians, Moldovans, Jews, Poles) in the urban and rural areas of Kirovograd region in the second half of the XX century. On the basis of archival and statistical materials, the author draws parallels in the arrangement of inter-ethnic marriages between city and village. The main causes of endogamy of the Ukrainian population are suggested.

The reasons and outlined the processes that influenced the increase of the number of inter-ethnic marriages in the oblast.

Keywords: ethnic minorities, family, inter-ethnic marriages, inter-ethnic marriages, Kirovograd region, ethnic environment, national-mixed marriages.

REFERENCES

1. **Ptukha M. V.** Vibrani tvoriv. – K.: Naukova dumka, 1971. – 441 s.
2. **Chuyko L. V.** Braki i razvody (Demograficheskoye issledovaniye na primere Ukrainiskoy SSR). – M.: Statistika, 1975. – 176 s.
3. **Bromley YU. V.** Natsional'nyye protsessy v SSSR: v poiskakh novykh podkhodov. – M.: Nauka, 1988. – 208 s.
4. **Kozlov V. I.** Natsional'nosti SSSR: Etnodemograficheskii obzor. – M.: Finansy i statistika, 1982. – 303 s.
5. **Susokolov A. A.** Natsional'no-smeshannyye braki i sem'i v SSSR. – M.: Nauka, 1990. – 155 s.

6. **Naulko V. I.** Razvitiye mezhetnicheskikh svyazey na Ukraine (istoriko-etnograficheskiy ocherk). – K.: Naukova dumka, 1975. – 274 s.
7. **Ponomarev A. P.** Razvitiye sem'i i brachno-semeynykh otnosheniy na Ukraine / AN USSR, IIFE im. M. T. Ryl'skogo; Otv. red. I. P. Berezovskiy / A. P. Ponomarev. – K.: Naukova dumka, 1989. – 320 s.
8. **Sapelyak O.** Mizhnatsional'niy shlyub i asimilyatsiya // Dzvín. – 1991. – № 7. – S. 76–78.
9. **Ponomarev A. P.** Mezhnatsional'nyye braki v USSR i protsess internatsionalizatsii. – K.: Naukova dumka, 1983. – 171 s.
10. **Dinamichni** ryadi osnovnikh pokaznikiv rozvitku narodnogo gospodarstva URSR / Sektor statistiki kul'turi, naseleण्या, okhoroni zdorov'ya Kirovograds'koї oblasti “Dlya sluzhbovogo vikoristannya”. – Kirovograd, 1973. – 73 s.
11. **Dinamichni** ryadi osnovnikh pokaznikiv rozvitku narodnogo gospodarstva URSR / Sektor statistiki kul'turi, naseleण्या, okhoroni zdorov'ya Kirovograds'koї oblasti “Dlya sluzhbovogo vikoristannya”. – Kirovograd, 1983. – 93 s.
12. **Derzhavniy** arkhiv Kirovograds'koї oblasti (dalí DAKO). – F. R-3191. – Op. 7. – Od. zb. 480. – 178 ark.
13. **DAKO.** – F. R-3191. – Op. 10. – Od. zb. 88. – 97 ark.
13. **Naseleण्या** Ukraїni, 1992 рік: Demografichniy shchorichnik / Mınısterstvo statistiki Ukraїni / Vıdp. za vip. O. Gladun ta Í. Vakulov's'ka. – K.: Tekhnika, 1993. – 238 s.
14. **Miserzhi S.** Lingvıstichna samoıdentifikatsiya ta sotsiokul'turna samoorganizatsiya (na prikladı bolgars'koї natsional'noї menshini v Ukraїni) // Naukovı zapiski / Kurasıvs'kí chitannya. – Vip. 30. – Kniga 1 / Seriya “Polıtologiya i yetnologiya”. – K.: ÍPıND, 2006. – S. 298–308.

ABOUT THE AUTHOR

Lomaka Olexandr Anatoliyovich – Head of the Department of General Education of the Kirovograd Medical College named after E. Y. Mukhina, Candidate of Historical Sciences (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 908(477.65) “1939”:[329.15:35.078.18]

С. В. Проскурова*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***АМБІВАЛЕНТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ПРО КОМУНІСТИЧНУ МИНУВШИНУ****(до 80-річчя утворення Кіровоградської області)**

Статтю присвячено аналізу амбівалентності історичної пам'яті українців щодо тоталітарного минулого України. Одним із прикладів рецидивів конформізму в оцінках комуністичної спадщини є традиційні практики відзначення “круглих дат” утворення області (1939 р.) На думку автора, одним із найбільш дієвих, перспективних методів деконструкції радянського спадку і декомунізації свідомості українців є метод усної історії, який дає можливість відтворити реалії повсякдення тоталітарної епохи. Зокрема, йдеться про ефективність методу біографічного інтерв'ю для розуміння механізмів трансформації радянської еліти наприкінці 80-х – в 90-х роках минулого сторіччя в еліту українську, про роль місцевих еліт в культурних процесах області, їхню еволюцію від сервілізму щодо чинної системи, до усвідомлення місії обстоювати інтереси української нації. Проблему амбівалентності історичної пам'яті розглянуто з перспективи переосмислення окремих фактів, явищ, персоналій культурної спадковості та крайової ідентичності.

Ключові слова: *Кіровоградська область, історична пам'ять, усна історія, радянське минуле, амбівалентність.*

Святкування чергових ювілеїв створення Кіровоградської області 1994, 1999, 2004, 2009, 2014 рр. на обласному і Всеукраїнському рівні відбивають сталу тенденцію амбівалентності в пам'ятевій ситуації посткомуністичної України. Навряд чи організатори святкових заходів та ритуалів, представники інтелектуальної еліти регіону, у своїй більшості перебувають в полоні радянських стереотипів і міфів про “розвиток матеріально-технічної бази міста і області”, “покращення добробуту населення”, “поліпшення управління територіями”, “удосконалення структури керівних органів та наближення їх до трудових колективів”.

Імовірно вони утримуються від критичного осмислення комуністичної спадщини протягом 1939–1991 років, побоюючись травмувати ще живих і зашкодити пам'яті померлих свідків і активних учасників комуністичного будівництва.

Консенсус, конформність в оцінках комуністичної минувшини *домінує*, чи має місце і нині. Про це, зокрема, свідчать окремі виступи на обласній науково-красназавчій конференції “Центральноукраїнський край: історія й особистості”, присвяченій 80-й річниці утворення Кіровоградської області. Загальній україноцентричній тональності конференції дисонували окремі доповіді, сповнені апологетики комуністичних реалій, ностальгії за радянським минулим... У цілому

вони віддзеркалюють особливості функціонування української колективної пам'яті про тоталітарні часи. Адам Міхнік мав рацію, стверджуючи, що шлях від комунізму до демократії це не прогулянка проспектом і проблеми в кожній країні неминучі [1]. Можливо не всі погодяться з моїм переконанням необхідності переосмислення не тільки формату відзначення ювілеїв будь яких подій, пов'язаних із комуністичним минулим, а й самого минулого. Це стосується і персоналій.

Кільком поколінням українців випало жити у Радянському Союзі. У них був дуже обмежений вибір життєвої позиції – називатися радянськими людьми і будувати “комуністичне майбутнє” у злагоді із системою, або відстоювати українську ідентичність, виступити проти системи, бути дисидентами. Проте, навіть називаючи і усвідомлюючи себе радянськими людьми, (позаяк національна ідентичність перебувала у більшості в латентному стані), у своєму повсякденні люди мало переймалися темами, які промовляли зі шпальт обласних газет “Кіровоградська правда” і “Молодий комунар”: “Торжество ідей Леніна і Великого Жовтня”, “Боротьба за мир в усьому світі”, “Прекрасне комуністичне майбутнє”, “Інтернаціональний обов'язок”, “Освоєння цілини”, чи ще якась кампанія, на кшталт, “Економія мусить бути економною” доби перестройки... Для багатьох це був матеріал для обговорення “на кухнях”, хтось слухав “голоси” “з-за бугра”...

Як і що ми згадуємо про часи і персоналії комуністичного минулого?

На паралелі зі пам'ятевою націонал-соціалістичною спадщиною українських істориків надихають міркування Ханни Арендт, історика, філософа, журналіста, автора світових бестселерів “Люди за темних часів”, “Джерела тоталітаризму”. Мені особисто імпонує логічний хід російського поета Ю. Нестеренка у вірші “Держава” [2]:

*Ах, какая была держава!
А, какие в ней люди были!
Как торжественно-величаво
Звуки гимна над миромплыли...
...А какие звенели песни!
Как от них расправлялись плечи!...
...И о чести, и об отваге,
И о верном, надежном друге...
И алели над нами флаги
С черной свастикой в белом круге.*

Німецький дослідник історичної пам'яті Лутц Нітхаммер знайомить нас із власним досвідом використання усних джерел для реконструкції націонал-соціалістичної епохи. Вчений застосовував біографічні інтерв'ю не тільки ретроспективно: для розуміння попереднього життєвого і політичного досвіду, який став вирішальним у формуванні характерних рис різних поколінь і угруповань німецької еліти, а й проспективно: що відбувалося з представниками еліти в майбутньому [3, с. 14–17]. Гадаю досвід пошуку та інтерпретації усної історії націонал-соціалістичної минувшини може бути корисним не лише для реконструкцій радянської епохи і розуміння, як формувалися радянські еліти, а й для розуміння їхньої трансформації наприкінці 1980-х – в 1990-х роках в українські еліти.

Відома польська дослідниця українського дискурсу національної ідентичності, Оля Гнатюк, характеризуючи роль української еліти в культурних процесах на зламі 1980-х і 1990-х рр., зауважує на притаманній їй сервілізм щодо чинної системи аж до кінця 1990 року. Тим часом, кількість публікацій поза цензурою зростала. На думку автора “це спричинювало, а може, навіть, і полегшувало дрейфування в напрямку звільнення від того, кого ще вважали легітимною владою, – комуністичної партії” [4, с. 100].

Це повною мірою відбиває процеси пошуку і утвердження національної ідентичності в середовищі кіровоградських інтелектуалів, які стали “поборниками національного відродження взявши на себе завдання обстоювати інтереси українського народу” [4, с. 100]. Переконана, що роль кіровоградських еліт в декомунізації і українзації нашого регіону заслуговує на окрему наукову розвідку. Багатьох із названих персоналій немає в живих, низький уклін їм і світла пам’ять. Поет В. Гончаренко, літератор М. Смоленчук, літератор і викладач Л. Куценко, красналиця С. Шевченко, археолог Н. Бокій, академік Л. Фільштейн – філологи, історики, журналісти, митці.

На пам’ять приходять творчі доробки, культурні ініціативи і проекти, які спрямували поступ Кіровоградської області в напрямку звільнення від комуністичного минулого: поезія В. Гончаренка, проза М. Смоленчука, літературознавчі праці Л. Куценка, розвиток видавничої справи, створення газети “Народне слово”, видань “Віче”, “Єлисавет” (В. Панченко, В. М’ятович, В. Погрібний, С. Янчуков, Б. Куманський, М. Шворақ, А. Безтака, С. Барабаш), переформатування закладів освіти, зокрема ініціативи спрямовані на впровадження курсів українознавства в загальноосвітній та вищій школі (Т. Бабак, П. Безтака, вчитель В. Каюков), проект української гімназії В. Громого, дискусії 1990-х про зміни топоніміки міста (В. Панченко, С. Шевченко, О. Чуднов), створення осередку Академії економічних наук в Кіровоградській області (Л. Фільштейн), створення осередку МАН в Кіровоградській області (А. Коротков), історико-краєзнавчі дослідження, публіцистика (Г. Гусейнов, С. Янчуков, В. Смотренко, С. Ушакова, В. Шкода, В. Поліщук, С. Шевченко, Л. Гайда, І. Бублик), розвиток архівної справи (О. Бабенко, І. Петренко), бібліотек, музеїв і багато-багато інших великих і малих справ відомих і маловідомих людей.

Нині покійний краєзнавець, журналіст, головний редактор Центрально-Українського видавництва С. Янчуков в інтерв’ю Ользі Степановій 19 червня 2018 року [5] пригадував епізоди власної біографії, водночас, типові і унікальні для свого покоління – майже ровесників області – 1938–1939 рр. народження. Лейтмотивом інтерв’ю була думка, що жити взагалі цікаво, якщо вмієш цікаво жити. У його дитячих спогадах, спогадах про батька, який зазнав поневірянь через перебування у німецькому полоні, про навчання в зросійщених школі і інституті, про службу в армії, про близьке оточення, кумирів юності – відповідь, чому він обрав українську ідентичність, коли вона була незручною, чому розпрощався з комуністичною ідеологією, своєрідним щепленням проти якої були родинні історії, кращі літературні і кіно зразки, щодо яких у Станіслава Миколайовича був тонкий смак і чуття. З 1991 року життя С. М. Янчукова набуло нового сенсу – служінню українському книговидавництву, пошуку актуальних літературних тем, краєзнавчих розвідок, талановитих авторів. Але навіть він не наважився сказати

всієї правди про комуністичні часи в біографічних нарисах про очільників Кіровоградської області, виданих до 65-річчя утворення області [6, с. 64], напевне, щоб нікого не образити. А втім, очільники області в різні періоди радянського минулого так чи інакше були причетні до політики партії і комсомолу на наших теренах. Окремі з них намагалися пом'якшити болісні для соціуму директиви “згори”, але протидіяти їм не могли, якими б “досвідченими і високопрофесійними керівниками” вони не були. В. М'ятович на сторінках свого сатиричного роману [7] гротескно змальовує психологічні типажі колишньої кіровоградської партійної номенклатури і неприйняття окремими її представниками сучасної української дійсності.

Аналіз реалій повсякденного життя радянської доби дозволяє зрозуміти, як у плині життя люди реагували на залежність життєвих обставин від партійних директив, від соціальних і політичних змін, від умов війни і повоєнного часу, досвіду праці, соціальних відносин, сусідських, родинних, стратегій виживання. Недаремно Л. Нітхаммер порівнює метод біографічного інтерв'ю з методом психоаналізу, спільною рисою яких є біографічна суб'єктивність [3, с. 23].

Як ставитися до земляків, які були символами радянської доби: героїв Соціалістичної праці, орденоносців, заслужених працівників в різних галузях? О. Гіталов, Л. Шліфер, В. Сухомлинський, та багато інших. Як ретранслювати історичну пам'ять про них? Їх свого часу використовували для пропаганди соціалістичного способу життя, створюючи пантеон героїв, підправляючи їхні біографії, портретні характеристики, міфологізуючи, спотворюючи реальність. Земляк однієї з місцевих знаменитостей в інтерв'ю запитав: “А що Вам розказувати про нього, що в книжках написано, чи як було насправді?” Сама неодноразово стикалася в польових умовах з труднощами і проблемами, на які вказує й Л. Нітхаммер: пам'ять і взаємодія в контексті інтерв'ю, репрезентативність і наративність тексту, психологічні аспекти запам'ятовування (активна пам'ять, повне забуття, латентні спогади). Лише шляхом зіставлення кількох спогадів можемо наблизитися до істини [3, с. 17, 18, 24].

Результати “стабільного розвитку народногосподарського комплексу та соціальної сфери” регіону свого часу неодноразово фахово аналізував у своїх соціально-економічних дослідженнях і публічних виступах Л. М. Фільштейн (1926–2018), доктор економічних наук, професор, академік, заслужений працівник освіти України, почесний громадянин міста, причетний до створення 1987 року економічного факультету Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування. Трудову діяльність розпочав 1947 року і все життя працював в Кіровоградській області, учасник Другої світової війни, мав нагороди. Доробок вченого – майже 400 наукових праць, Почесна грамота Верховної Ради “За особливі заслуги перед українським народом”.

В інтерв'ю Ю. Лісніченку 14 червня 2016 року [8], вчений розповів про своє життя. Народився в Устинівці Кіровоградської області, добре запам'ятав Голодомор 1932–1933 рр. Середню освіту здобував в українському класі школи № 18 м. Зінов'євська. На початку війни Леонід Михайлович з матір'ю зобов'язані життям відступаючим червоноармійцям, які порадили відходити з ними, з огляду на єврейство. Гадаю, Леонід Михайлович чудово усвідомлював злочин радянської влади, яка не поінформувала єврейську громаду міста про смертельну небезпеку,

яка очікувала євреїв з приходом німців. Незважаючи на відстрочку від призову на військову службу, пішов до військкомату і записався добровольцем. Служив у піхоті, закінчив школу снайперів, служив у кулеметному батальйоні. Брав участь у звільненні Півдня України і Молдови, був контужений, потрапив до шпиталю. Після війни повернувся до Кіровограда.

Спогади Леоніда Михайловича про сім'ю, друзів, навчання, воєнні роки, професійне становлення дозволяють зрозуміти принципову позицію щодо української ідентичності, щире визнання українського суверенітету. У публічних виступах Леонід Михайлович наполягав на необхідності відстоювати економічні інтереси України, на відповідальності за економічний розвиток регіону.

Наведені інтерв'ю дозволяють збагнути, які саме індивідуальні спогади очевидців про радянське минуле визначили їхню подальшу долю в незалежній Україні. Усна історія з індивідуальним підходом до біографій здатна зруйнувати і поставити під сумнів колективну пам'ять, яка ґрунтується на витісненні і забутті, на що зауважує Л. Нітхаммер у передмові до російського видання “Вопросов к немецкой памяти” [3, с. 7, 8].

Обмеженість, або й повна відсутність усної історичних джерел у радянську добу, мали би спонукати істориків надолужити втрачене і почати формувати важливу джерелознавчу основу для сучасних і майбутніх досліджень. Адже зібрані на теренах Кіровоградщини упродовж 2006–2019 років усні джерела містять унікальну інформацію, яка відсутня в інших видах джерел [9, 10, 11, 12, 16]. Факультет історії та права ЦДПУ імені В. Винниченка протягом 2007–2018 рр. також активно долучився до фіксації джерел усної історії. Було зібрано понад 400 інтерв'ю з мешканцями населених пунктів Кіровоградської області різноманітної тематики: голод 1946–1947 рр., репресії проти селян та інтелігенції, спорудження великих радянських новобудов, переселення у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища, затоплені села, техногенні аварії, Чорнобиль, реалії повсякденної історії навчальних закладів у повоєнну епоху, Майдан, російсько-українська війна [9, 10, 11, 12].

Сучасний історик, етнолог, краєзнавець, музейний працівник може з їхньою допомогою реконструювати радянську повсякденну історію мешканців Кіровоградської області і прослідкувати зміни, які відбулися в ментальності, орієнтаціях та мотиваціях українців на початку 90-х років ХХ ст. зі здобуттям Україною незалежності.

Кіровоградська область як мультикультурний регіон має свої історичні та ментальні особливості. Усна історія Кіровоградщини ХХ ст. цікава з погляду виявлення культурної спадковості й крайової ідентичності. Актуальність історичної проблематики ХХ ст. на території краю спонукає до пошуку й застосування новітніх методів для вивчення соціальних аспектів людської діяльності, серед яких першість належить методу усної історії.

Французький дослідник історичної пам'яті Жорж Мінк зауважує на те, що “в колективній пам'яті нас цікавить точка зустрічі між усіма видами зображень минувшини, що їх поділяють люди (спогади і набуті знання) і цілеспрямованими розповідями про історію, тобто про історичну пам'ять (відмінну від історичної науки), а також придатність цієї пам'яті до реактивації та використання в поточних справах” [13, с. 23]. З біографічними інтерв'ю відомих людей можна ознайомитися

в мережі інтернету, вони певною мірою доступні загалу. А які спогади про комуністичну добу у пересічних людей, так званої, “мовчазної більшості”, “строителей коммунизма”, як їх іронічно називали окремі представники партійної номенклатури? З моєї ініціативи в 2016–2018 рр. студенти кількох факультетів нашого Університету під час опанування ними міжфакультетського курсу “Історія та культура України” отримали завдання з самостійної роботи взяти інтерв’ю про повсякденне життя пересічної української сім’ї у очевидців доби застою. Основоположник методу усної історії Пол Томпсон високо оцінював виховне значення подібних наукових проєктів із залученням студентів, які є сплавом “дослідження й викладання, у результаті чого підвищується якість і того й іншого” [14, с. 71–84]

Студенти опитали своїх рідних, або знайомих – свідків періоду “застою”. Звісно, вони по-різному поставилися до завдання. Було кілька дуже цікавих інтерв’ю і самі результати були несподівані. Оповідачі, які не виступають ні адвокатами, ні обвинувачами того часу, пригадують повсякденні реалії брежневських часів, відомі тим, хто “родом із совка”, і практично невідомі молоді: про ціни на продукти, зарплати, товарне забезпечення (дефіцит, черги, торгівлю “з-під поли”, форцовку, повну відсутність окремих товарів, “толкучка”), про повсякденне і святкове харчування (домінування простих страв, панування на святковому столі котлет, салатів “олів’є”, “сніжок”), про “сірий, невиразний одяг, який дуже відставав від моди”, про комуністичні практики святкувань Першотравня, Дня Перемоги та річниці Жовтневої революції. “Щоб якось урізноманітнити життя людей та показати світу, як ми щасливо живемо. Жінки демонстрували свої нові наряди, а чоловіки в підвороттях випивали”. “Музику слухали тільки радянську, гарну музику можна було послухати на радіостанції ВВС, але її спеціально забивали шумами. Примушували виписувати журнали і газети, які всі були однакові” (записав В. Андреев зі слів бабусі – Марченко Н. М., 1956 р. н., держслужбовця). Юлія Орлик під час інтерв’ю з В. Д. Колесник, 1956 р. н. дізналася про поїздки до столиці СРСР Москви за продуктовими і промисловими товарами: чобітьми, верхнім одягом, апельсинами, цукерками. В. Андреев – про дефіцит “путівок” і відпочинок радянських людей “дикунами” на морях і в Карпатах, про поїздки за кордон заради закупівлі дефіцитних і модних речей тільки в країні соціалістичного табору і тільки у супроводі представника КДБ, про те, що, хоч і пропагували інтернаціоналізм, але були ксенофобами й расистами.

Студентка мистецького факультету Вікторія Слющенко не лише опитала свого дідуся – Рокчєєва В. М., 1949 р. н., слюсаря, а й зобразила портрети епохи застою в карикатурах. Заслугують на увагу висновки, до яких приходять студентка: “Стабільне життя, регулярна виплата заробітної плати, пенсій, стипендій, безкоштовне медичне обслуговування, освіта... проте застій в розвитку культурного життя тягне всі позитивні здобутки на дно. Спочатку все здається добре, і життя є безтурботним, але в майбутньому суспільству хочеться розвиватися, вивчати щось нове, створювати щось модерне, але в період застою радянський народ всього цього був позбавлений”. Зрілі висновки молодої людини, майбутнього художника, відображають позитивну тенденцію в соціальних орієнтаціях молоді, народженої вже в незалежній Україні.

На жаль, багато хто з сучасників ідеалізує епоху застою, наче не відає, що вона була продовженням життя тоталітарної системи, нездатної до еволюції. Цікавий підхід у дискусії з власною бабусею застосував випускник факультету історії та права Андрій Рудь. Він запитав, в які часи радянської епохи вона б мріяла повернутися, якби могла. Бабуся, яка до того критикувала сучасну українську дійсність, задумалась і категорично відмовилася повертатися в радянські 1950-ті, й 70-ті, і, навіть, 80-ті.

Звернімося до історичної радянської хроніки подій тільки одного 1947 року: 7 січня 1947 року Міністерство держбезпеки УРСР повідомляє МДБ СРСР і ЦК КП(б)У про важкий продовольчий стан низки колгоспів Кіровоградської області, а 15 вересня Кіровоградський Обком КП(б)У надіслав секретарю ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу звіт про політичні настрої населення. Відмічалось, що в період виконання плану хлібозаготівель в області зафіксована активізація антирадянської агітації (“ворожих елементів”, які в окремих випадках проявляли активні дії) [16, с. 246]. Доли необачних земляків в ті часи не позаздриш: В Лозоватській сільраді Новопржського району колгоспник М. Горбенко у розмові з селянами заявив: “З якого часу існує радянська влада, то народу життя немає очікувати його немає чого. Що збере, то все вивезуть, а народ знову буде голодати. Далі існувати так не можемо, а при комунізмі буде ще гірше...” Був заарештований. Та ж доля спіткала колгоспника Онуфріївського району М. Баранова, який дозволив собі на загальне сказати: “До яких пор будете забирати весь хліб и отдавать Сталину?” [16, с. 13]. В тому ж році 4 червня вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна, невідповідна судова жорстокість якого призвела до засудження тисяч неповнолітніх навіть за незначні порушення [16, с. 246]. Хроніку того часу наповнюють подробицями усні історії очевидців, зібрані І. Петренком [16].

Микола Дорошко у передмові до україномовного видання колективної праці “Європа та її болісні минувшини” зауважує на необхідності відновлення історичної пам’яті та національної свідомості, позаяк протилежні оцінки тоталітарної спадщини дезорієнтують, розділяють суспільство і підважують національну солідарність [13, с. 9].

Історик констатує позитивні результати засудження комуністичних режимів, аналогічних гітлерівському з боку представників колишніх комуністичних країн в ПАРС [13, с. 9]. “Політичні лідери країн Заходу мають підтримати таку оцінку комунізму заради спокути “ялтинського гріха 1945 р. ” Зробити цей крок варто тому, що в більшості держав пострадянського простору злочини сталінського тоталітарного режиму не засуджено, а його головного архітектора, принаймні в сучасній Росії, називають уже не кривавим диктатором, а ефективним менеджером, який задля перетворення СРСР на наддержаву, пожертвував життями мільйонів людей” [13, с. 10].

Жорж Мінк, розмірковуючи про “болісні” минувшини Європи, попереджає, що маніпулювання історією і пам’яттю може бути пов’язане з прагненням декого з тих, хто скоював масові злочини (і можемо припустити, їхніх нащадків) часто – густо досі лишається при владі, “стерти сліди”.

“Таке маніпулювання немовби стає продовженням злочину, але вже за умов, коли життя знову стало “нормальним”. Воно виявляється в незліченних формах, як-от фальсифікація подій, ліквідація доказів”. [13, с. 15]. Ці висновки стосуються не тільки історичної пам’яті про Голодомор 1932–1933 рр. і сталінські репресії проти українців, а й про злочини радянської влади воєнної і повоєнної історії, зокрема, голоду 1946–1947 рр., депортацій, другої хвилі політичних репресій тоталітарної держави проти українців 1972 р., які не припинялися до самого розвалу Радянської держави.

У Резолюції ПАРЄ 2006 року (Дос. 10765), складеної на основі доповіді Йорана Ліндбада, “Про заходи з ліквідації спадку тоталітарних режимів”, йдеться про “доконечність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів” [13, с. 29].

Автор висновків до резолюції Й. Ліндбад стверджує “Хоч би де і хоч би в який час в Європі або в інших місцях впроваджувалася комуністична ідеологія, вона завжди вела до масового терору, злочинів і масштабних порушень прав людини. Будь який аналіз наслідків застосування цієї ідеології може лише констатувати аналогію з наслідками іншої ідеології ХХ ст. – нацизму”.

Революція Гідності суттєво прискорила підбиття підсумків комуністичного минулого в ім’я демократичного очищення України. Український Інститут національної пам’яті протягом 2014–2019 рр. активно долучився до заходів декомунізації Кіровоградської області.

“Я люблю свою країну, але люблю її без ілюзій. Я прекрасно знаю, що може бути. Але в одному я впевнений. Треба будувати такі інститути, які будуть незалежні навіть в темні часи. Тому що все можливо” – ці слова Адама Міхніка, адресовані Польщі, можна застосувати і для України [1]. Ми запізнило прощаємося з амбівалентністю історичної пам’яті щодо комуністичного минулого. Усвідомлення невідворотності демократичного поступу, остаточне і безумовне прощання з тоталітарним минулим не має альтернативи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Публічна* бесіда з А. Міхніком в клубі Bilingua 30 жовтня 2008 р. в рамках проекту “Публичные лекции Полит.ру” за сприяння Міжнародного товариства “Меморіал”.
2. *Нестеренко Ю.* Держава. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.politikan.com.ua>.
3. *Нитхаммер Л.* Вопросы к немецкой памяти. Статьи по устной истории / Пер. С нем. – М.: Новое издательство, 2012. – 536 с.
4. *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 519 с.
5. *Янчуков С.* “Жити треба цікаво”. Інтерв’ю Інтернет-виданню Україна-Центр, 19.06.2018, (Ольга Степанова) на “творчому ранку” у б-ці Д. І. Чижевського.
6. *Янчуков С.* На чолі обласного самоврядування. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – 62 с.
7. *М’ятович В.* Номенклатурний декамерон: роман. – К.: Ярославів Вал, 2016. – 640 с.
8. *Фільштейн Л.* Інтерв’ю “Вечірній газеті” № 23 від 14 червня 2016 року “Життя своє присвятив праці” (Ю. Лісніченко).
9. *Проскурова С.* Усна історія Другої світової війни на Кіровоградщині // Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнародної наукової

- конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, 30 лист. 2015 р., м. Київ / За ред. Л. Фінберга. – К.: Дух і літера, 2016. – С. 282–312.
10. **Проскурова С.** Кіровоградська область // Майдан від першої особи. Регіональний вимір. – Випуск 3: у 2 ч. Ч. 1. АР Крим–Луганська обл. / уклад.: О. Білобровець, Л. Бондарук, Т. Ковтунович, Т. Привалко, С. Проскурова, відп. ред. Т. Привалко. – К., 2017. – С. 340–372.
  11. **Проскурова С.** Дослідницький потенціал методу усної історії у вивченні подій Революції Гідності // Наукові записки. – Випуск 23. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2018. – С. 166–171.
  12. **Проскурова С.** Репрезентація теми Голодомору під час викладання суспільних дисциплін у закладах вищої освіти // Міжнародна конференція “Штучні голоди в Україні ХХ століття” / Матеріали конференції. – К., 2018. – С. 510–520.
  13. **Європа** та її болісні минувшини / Автори упор. Жорж Мінк і Лора Неймайер. У співпраці з Паскалем Боннаром. – К.: Ніка-центр, 2009. – 265 с.
  14. **Томпсон П.** Голос прошлого: устная история. – М.: Весь Мир, 2003. – 368 с.
  15. **Повоєнна** Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія. У 3 частинах. Частина 3. – К., 2010. – 336 с.
  16. **Петренко І.** Кіровоградщина повоєнна (1944–1948 рр.). – Кіровоград, 2011. – 336 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

С. В. Проскурова

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

АМБИВАЛЕНТНОСТЬ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ О КОММУНИСТИЧЕСКОМ ПРОШЛОМ

(к 80-летию образования Кировоградской области)

Статья посвящена анализу амбивалентности исторической памяти украинцев относительно тоталитарного прошлого Украины. Одним из примеров рецидивов конформизма в оценках коммунистического наследия можно назвать традиционные практики празднования “круглых дат” образования области (1939 г.). По мнению автора, одним из наиболее действенных, перспективных методов деконструкции советского наследия и декоммунизации сознания украинцев является метод устной истории, который позволяет воссоздать реалии повседневности тоталитарной эпохи. В частности, речь идет об эффективности метода биографического интервью для понимания механизмов трансформации советской элиты конца 80-х – в 90-х годах прошлого столетия в элиту украинскую, роли местных элит в культурных процессах области, их эволюции от сервиллизма относительно существующей системы до осознания миссии отстаивать интересы украинской нации. Проблема амбивалентности исторической памяти рассматривается в перспективе переосмысления отдельных фактов, явлений, персоналий культурного наследия и местной идентичности.

Ключевые слова: *Кировоградская область, историческая память, устная история, советское прошлое, амбивалентность.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Проскурова Светлана Владимировна – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

S. V. Proskurova

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

AMBIVALENCE OF UKRAINIAN HISTORICAL MEMORY
OF COMMUNISTIC PAST

(on the occasion of 80th anniversary of establishment
of Kirovograd Oblast)

This article analyzes ambivalence of Ukrainian historical memory of Ukraine's Communistic past. Recurrent conformism in the assessment of Communistic legacy is represented, among other things, by traditional practices of commemorating "milestone anniversaries" related to the establishment of Kirovograd Oblast (1939). In the author's opinion, oral history is an promising method for deconstruction of Soviet Communistic legacy and further decommunisation of Ukrainian people's perception, which is used to recreate real facts of everyday life during the totalitarian era. Namely, the effectiveness of the biographical interview method in understanding the modus operandi of Soviet elites transformation into Ukrainian elites in the late 1980–90s, the role of local elites in the cultural agenda of the Oblast, their evolution from servility toward the current system to understanding of their mission to defend the interests of the Ukrainian nation. The issue of ambivalence of historical memory has been considered in the context of reinterpretation of separate facts, events or personalia in cultural heritage and regional identity.

Key words: Kirovograd Oblast, historical memory, oral history, Communistic past, Soviet past, ambivalence.

REFERENCES

1. **Publichna** besida z A.Mikhnikom v klubi Bilingua 30 zhovtnia 2008 r. v ramkakh proektu "Publichnyye leksii Polit.ru" za spryiannia Mizhnarodnoho tovarystva "Memorial".
2. **Nesterenko Yu.** Derzhava. – [Elektronnyj resurs]: Rezhim dostupu: <https://www.politikan.com.ua>.
3. **Nitkhammer L.** Voprosy k nemetskoj pamyati. Stat'i po ustnoy istorii / Per. S nem. – M.: Novoye izdatel'stvo, 2012. – 536 s.
4. **Hnatiuk O.** Proshchannia z imperiieiu. Ukrainski dyskusii pro identychnist. – K.: Krytyka, 2005. – 519 s.
5. **Yanchukov S.** Interviu internet vydanniu Ukraina–Tsent, 19.06.2018, "Zhyty treba tsikavo" (Olha Stepanova) na "tvorchomu ranku" u B-tsi D. Chyzhevskoho.
6. **Yanchukov S.** Na choli oblasnoho samovriaduvannia. – Kirovohrad, Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo, 2003. – 62 s.
7. **Miatovych V.** Nomenklturnyi dekameron: roman / Valerii Miatovych. – K.: Yaroslaviv Val, 2016. – 640 s.
8. **Filshstein L.** Interviu "Vechirni hazeti" № 23 vid 14 chervnia 2016 roku "Zhyttia svoje prysviatyv pratsi" (Iu. Lisnichenko).

9. **Proskurova S.** Usna istoriia Druhoi svitovoi viiny na Kirovohradshchyni // Druha svitova viina ta doli myrnoho naselennia u Skhidnii Yevropi. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii pamiati Mytropolyta Andreia Sheptytskoho, 30 lyst. 2015 r., m. Kyiv. Za red. L. Finberha. – K.: Dukh i litera, 2016. – S. 282–312.
10. **Proskurova S.** Kirovohradska oblast//Maidan vid pershoi osoby. Rehionalnyi vymir. – Vypusk 3: u 2 ch. Ch. 1. AR Krym–Luhanska obl. / ukhad.: O. Bilobrovets, L. Bondaruk, T. Kovtunovych, T. Pryvalko, S. Proskurova, vidp. red. T. Pryvalko. – K., 2017. – S. 340–372.
11. **Proskurova S.** Doslidnytskyi potentsial metodu usnoi istorii u vyvchenni podii Revoliutsii Hidnosti // Naukovi zapysky. – Vypusk 23. – Serii: Istorychni nauky. – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka. – 2018. – C. 166–171.
12. **Proskurova S.** Reprezentatsiia temy Holodomoru pid chas vykladannia suspilnykh dystsyplin u zakladakh vyshchoi osvity // Mizhnarodna konferentsiia “Shtuchni holody v Ukraini XX stolittia” / Materialy konferentsii. – K., 2018 – S. 510–520.
13. **Yevropa** ta yii bolisni mynuvshyny / Avtory upor. Zhorzh Mink i Lora Neimaiier. U spivpratsi z Paskalem Bonnarom. – K.: Nika-tsent, 2009. – 265 s.
14. **Tompson P.** Holos proshloho: ustnaia ystoriia. – M.: Ves Myr, 2003. – 368 s.
15. **Povoienna** Ukraina: narysy sotsialnoi istorii. (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.): Kolektyvna monohrafiia. U 3 chastynakh. Chastyna 3. – K., 2010. – 336 s.
16. **Petrenko I.** Kirovohradshchyna povoienna (1944–1948 rr.). – Kirovohrad, 2011. – 336 s.

ABOUT THE AUTHOR

Proskurova Svitlana Volodymyrivna – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА

УДК 908:94(477)

А. О. Бутко

Центральноукраїнський національний технічний університет

ПРИРОДНІ УГІДДЯ, ГОСПОДАРСЬКІ ОБ'ЄКТИ, НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ОБ'ЄКТИ СПАДКОВИХ ТА ГРОШОВИХ ВІДНОСИН КУПІВЛІ–ПРОДАЖУ

У статті, на основі архівних документів на право власності на ґрунти в Задніпрських місцях Миргородського і Полтавського полків, висвітлено рівень розвитку спадкових та грошових відносини купівлі-продажу природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів у Задніпрських місцях Гетьманщини у XVII – першій половині XVIII століття. Найвищого розвитку спадкові та грошові відносини купівлі-продажу природних угідь, господарських об'єктів на території Задніпров'я в окреслений час набули в II–V десятиліттях XVIII століття, що не суперечить історичним відомостям про поетапний хід колонізації та господарського освоєння досліджуваної нами території.

Найбільша кількість операцій, пов'язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу природних угідь, господарських об'єктів пов'язана з лісовими угіддями, приблизно в два рази менше операцій з земельними угіддями, і ще менше з водними угіддями. Пасіки були об'єктами процесів спадковості та грошових відносин купівлі-продажу в два рази частіше ніж млини. Основними видами поселень, що передавалися у спадок чи були об'єктами купівлі-продажу, були слободи, родові хутори та двори-господарства, інколи – села та містечка.

Ключові слова: *Задніпрські місця Гетьманщини, документи на право власності на ґрунти, природні угіддя, господарські об'єкти, населені пункти, спадкові та грошові відносини купівлі-продажу.*

Територія південніше річок Тясмину і Великої Висі, від Дніпра до Синюхи та Бугу, відома з 40-х років XVIII ст. під назвою “Задніпрські місця” що використовувалася в офіційних гетьманських та російських документах для позначення заселених територій південного Правобережжя – задніпровської території Лівобережної Гетьманщини [4]. Визначним чинником заселення та господарського освоєння території Задніпрських місць, є так звана “народна колонізація”, але під постійною спробою всебічного контролю з боку козацької полкової та сотенної старшини Гетьманщини.

Розвиток спадкових та грошових відносин, пов'язаних з купівлею–продажем природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів Задніпрських місць є ще недостатньо дослідженим, та все ж маємо деякий об'єм історіографічних дослідницьких публікацій про розвиток землеволодіння, заселення та господарське освоєнням території, в яких наявні

відомості, пов'язані з темою нашого дослідження на визначеній території у XVII – першій половині XVIII ст.

У 20-х – 30-х роках XX ст. зростає інтерес до національної, української історії. Дослідженнями займаються здебільшого професійні історики. У цей період з'являється ґрунтовне дослідження, що висвітлює процеси заселення та господарського освоєння території Задніпрських місць історика С. Шамрая [23]. У статті М. Ткаченка [19] зосереджена увага на проблемі залюднення Задніпрських місць. Історик робить висновок про законність оселення української людності в Задніпрських місцях, оскільки населення володіло землею на підставі низки документів – купчих і духовних записів, гетьманських універсалів і царських грамот та мало право і передавало її у спадок, продавало–купувало.

У XXI ст. для періоду сучасної української історіографії характерним є зосередження уваги на проблемах національної, в тому числі регіональної історії. В історичні дослідження було введено широке коло архівних джерел і матеріалів [13; 14]. Останнім часом з'явилося ряд статей стосовно урядової та народної колонізації, заселення та господарського освоєння території Задніпрських місць О. Січової [17; 18], о. Юрія Мицика [11], Г. Швидько [24], Р. Шияна [25].

Джерелознавча база дослідження не достатньо широка та розпорошена. Навіть наявний масив документів дозволяє зробити певні об'єктивні узагальнюючі висновки. У пропонованій розвідці зробимо спробу узагальнити стан розвитку спадкових та грошових відносин, пов'язаних з купівлею–продажем природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів на території Задніпрських місць у XVII – першій половині XVIII ст. Мета дослідження – розглянути природні угіддя, господарські об'єкти та населені пункти території Задніпрських місць Гетьманщини як об'єкти спадкових та грошових відносин купівлі–продажу XVII – першої половини XVIII століття, проаналізувавши наявні в розпорядженні писемні джерела.

Отож, процес заселення та господарського освоєння цього краю був розпочатий ще на початку XVII ст. Значно посилились ці процеси протягом першої половини XVIII ст., до часу відведення цієї ж території під поселення сербів, і створення в зв'язку з цим на території Задніпрських місць придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків військово–господарського поселення – Нової Сербії в 1752 р.

Територія майбутніх Задніпрських місць ще наприкінці XV – в XVI ст. входила частково до сфери впливу Черкаського староства Київського воєводства (*додаток А*), згодом Корсунського і Чигиринського староств, що виділились з Черкаського, та частково Брацлавського воєводства Речі Посполитої. З середини XVII ст. територія входила до складу Чигиринського полку, та частково, Корсунського і Білоцерківського полків [15, с. 8–9] (*додаток Б*), та з кінця XVII до середини XVIII ст. до лівобережних придніпровських сотень, а з 40-х років XVIII ст. і до правобережних сотень Миргородського і Полтавського полків [13, с. 116] (*додаток В*).

Набуті способом займу чи надані за службу природні угіддя і господарські об'єкти, населенні пункти на вказаній території з часом почали продавати–купувати та передавати у спадок у межах роду. Тож природні угіддя, господарські об'єкти та населені пункти у Задніпрських місцях Гетьманщини стають об'єктами

спадкових та грошових відносин купівлі–продажу. Історично, спадкові та грошові відносини, пов'язані з купівлею–продажем природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів протягом XVII – першої половини XVIII ст., склалися між суб'єктами (жителями) цих адміністративно-територіальних одиниць у складі Речі Посполитої (Правобережна Гетьманщина) та Московського царства-Російської імперії (Лівобережна Гетьманщина).

З 1667 р., після підписання Андрусівського перемир'я між Московським царством та Річчю Посполитою, лівобережні сотні Чигиринського полку відійшли до Лубенського і Миргородського полків, а правобережні сотні – до Речі Посполитої. “Трактатом про Вічний мир” між Річчю Посполитою і Московським царством (1686 р.) було зафіксовано приналежність території на південь від річки Тясмин до Московського царства, яка з кінця XVII ст. за місцем розташування стала іменуватись як “територія по той стороні Дніпра”. У 1711–1712 рр. за наказом російської влади більшу частину козаків та цивільних мешканців Правобережжя було силою переселено на Лівобережжя, а Чигиринський полк остаточно ліквідовано разом з іншими правобережними полками [10]. Територія полку перейшла під юрисдикцію Речі Посполитої. Тож фактичне володіння земельними, лісовими, водними та іншими угіддями, господарськими об'єктами та населеними пунктами на території Задніпрських місць продовжувало перебувати у руках вихідців з колишнього Чигиринського полку та старшини і козаків прилеглих сотень лівобережних малоросійських полків, де знайшли притулок більшість переселенців з-під Чигирини. Ймовірно, що саме ці переселенці після встановлення відносного спокою в регіоні почали знову займати свої або сусідні землі, які вони добре знали. Незважаючи на періодичні заборони, у Задніпров'ї фактично урядували полковники та сотники прилеглих лівобережних Власівської, Кременчуцької і Потоцької сотень Миргородського полку, а далі на південь вздовж Дніпра – Келебердянської, Переволочанської та Орлянської сотень Полтавського полку.

До місцевих річок та їхніх приток, степових та лісових урочищ, жителі як вищезгаданих адміністративних одиниць, так і порубіжних сотень, спочатку “уходили” на сезонні промисли, – мисливство, рибальство, бортництво, часто організовані українською та польською адміністрацією і панівною шляхтою, козацькою “реєстровою” старшиною і козаками, що з часом освоювали та присвоювали земельні, лісові, водні угіддя на правах займанщини, викупляли право володіння та користування ними (з намаганням закріпити за собою права володіння, підтвердженого документально польським чи російським урядом, гетьманом та козацькою старшиною) в господарських цілях за внесені кошти до урядової чи козацької казни, будували млини, створювали пасіки та заводили господарства на хуторах [13, с. 120–213; 14, с. 7–127, 159–209]. Та й “місцева” польська шляхта протягом XVII – першої третини XVIII ст. всіляко намагалась освоїти ці території під своїм контролем, випрошуючи в польського короля та уряду юридичного (документального) права на володіння природними угіддями, та після їх отримання, права здавати їх в оренду і отримувати з цього прибутки, брати податок за їх користування та використання в промислах українським населенням [14, с. 128–159].

Від початку господарського освоєння території Задніпрських місць і з поглибленням цього процесу, польською шляхтою, генеральною і полковою козацькою старшиною та козаками, заможними міщанами та духовними особами на правах надання “добр за заслуги”, займанщини та, пізніше, спадковості, куплі–продажу, урядом та місцевими посадовими особами видавалися чи посвідчувалися документи на право власності на задніпрські ґрунти¹ (земельні, лісові, водні угіддя), господарські об’єкти (млини, пасіки) та населені пункти [2].

З кінця XVII ст. кількість документів на право власності на Задніпрські ґрунти зростає в рази, в порівнянні з періодом до підписання Анрусівського договору та “Трактату про Вічний мир”. Це, очевидно, пов’язано з активізацією господарського освоєння Задніпрських місць вихідцями з лівобережних полків, в переважній більшості старшиною та козаками придніпровських лівобережних сотень, в тому числі і колишніх “чигиринців” згаданих вище, що підтримувалися полковою та генеральною старшиною.

Природні угіддя, господарські об’єкти, поселення, відходили у власність до козацької старшини, козаків та поселян на правах займанщини, або надавалися за службу, а пізніше вже почали і продаватись, передаватись у спадок, даруватись. Всі ці операції потрібно було юридично закріпити, тобто отримати письмове підтвердження від міських, сотенних чи полкових, генерального чи державного урядів. Так, на руках у власників з’являються документи на право власності на ґрунти – урядові кріпості, купчі, універсали, духовні, дарчі записи та інші. Іноді право власності на ґрунти доводилось здобувати в судах – мирським особам в світських міських, сотенному чи полковому, а духовним особам в церковному – консисторійському.

У зв’язку з передачею Задніпрських місць під поселення сербів та “інших православних народів” у 1752 р., згідно інструкцій російського Сенату, з документів на право власності на ґрунти були зняті копії, які були надіслані сотенними управліннями, разом з їх описами та описами земель з відомостями про поселення та їх жителів, в полкові Миргородську та Полтавську канцелярії, а звідти в Генеральну військову канцелярію, матеріали якої, що збереглися, знаходяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК) та в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Матеріали Генеральної військової канцелярії, що зберігаються у фондах ЦДІАК охоплюють документи на право власності на задніпрські ґрунти [20]. Починається справа з титульної сторінки, що має такий зміст мовою оригіналу: “Крепости Полтавского полку на заднепрские ґрунты з полковой Полтавской канцелярии при рапорте в Генеральную войсковую канцелярию присланные, апреля 20 дня, 1752 года” [20, арк. 1]. Цей аркуш, ймовірно, був помилково підшитий до цієї справи, оскільки вона містить у собі в переважній більшості документи, в тому числі, копії купчих на задніпрські ґрунти Миргородського полку, а, можливо, копії купчих Полтавського полку і були у її складі, оскільки на ній написана кількість аркушів старої нумерації справи – 389.

¹ В широке поняття “ґрунти” в період XVII – першої половини XVIII століть входили всі природні угіддя, а також мались на увазі господарські об’єкти та засновані і заселені приватними особами населенні пункти з навколишніми природними угіддями.

Опис купчих на задніпрські ґрунти Миргородського полку, укладений у квітні 1752 р. міститься в іншій справі [21, арк. 39–53].

Матеріали збірки документів про утворення Нової Сербії з колекції О. М. Лазаревського, що зберігаються у фондах ІР НБУВ також містять документи та копії купчих на право власності на задніпрські ґрунти [5]. Справа містить документи та копії купчих на задніпрські ґрунти Полтавського полку.

Копії документів з прав власності на задніпрські ґрунти Миргородського та Полтавського полків та, в деяких випадках, дотичних до них територій – це урядові кріпості на право власності, купчі, духовні, дарчі записи, універсали, свідоцтва, записи про розподіл общинної землі між окремими власниками, судові та урядові декрети, посвідчувальні листи та грамоти, посвідчувальні описи місцевих жителів, заставні листи, розписки та інші документи.

Всі вони є цінними історичними джерелами, що включають поіменні відомості про власників слобод, хуторів, пасік, млинів, земельних, лісових, водних угідь території задніпрських володінь Миргородського та Полтавського полків XVII – першої половини XVIII ст.

Документи дозволяють не тільки дослідити та узагальнити стан спадкових і торговельно-грошових відносин між власниками природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів, а й подають топонімічні назви деяких мікротопонімів (балки, яри, острови, озера тощо) та об'єктів, пов'язаних з природокористуванням (лісові стінки, дубини, луки, байраки, пасіки, млини, греблі, ґрунти тощо), які стали об'єктами спадкових та грошових відносин купівлі–продажу. Цінність відомостей про власників слобод, хуторів, пасік, земельних та інших володінь, а також їх попередників та наступників, це, насамперед, можливість отримати документально підтверджену інформацію про походження назв місцевих топонімів, більшість з яких безпосередньо пов'язані також з історією поселень на території краю. Топоніми доповнюють поіменні відомості про власників слобод, хуторів, пасік, земельних та інших володінь (байраки, лісові стінки, млини, греблі, ґрунти, орні поля, сінокоси, острови, озера, рибні та звірині ловлі, перевози через річки тощо), що зустрічаються в документах, та часті згадки про попередніх і наступних власників, із зазначенням імен та соціально-службового статусу відповідних осіб. У багатьох випадках вони були правонаступниками за принципом спадкоємності та родинних зв'язків.

Документи з прав власності на задніпрські ґрунти Миргородського і Полтавського полків також дають можливість скласти певне уявлення про право власності, володіння, користування та розпоряджання угіддями та господарськими об'єктами, населеними пунктами і майном, юридичний процес при переході права власності на, як тоді говорили, “ґрунти” та ціни на них в польсько-литовських і російських грошових одиницях, що в той час були в обігу на території Гетьманщини. Безумовно, вони потребують ще свого подальшого досконалого вивчення.

Згідно “Виписки з підрахунків кількості урядових грамот і купчих записів на землеволодіння Миргородського полку за Дніпром”, які передано графу О. Розумовському 29 листопада 1752 р. [13, с. 131; 21, арк. 53 зв.–54], нараховувалось: високомонарших жалуваних різним персонам грамот – 1, гетьманських універсалів – 6, полковничих – 13, купчих записів з 1601 по 1749 рр. – 160. Так, ми маємо

180 документів з прав власності на задніпрські ґрунти. Але, на жаль, не всі вони збереглися – в фондах ЦДІАК – копії купчих за №1–42 та 94–96 згідно “Опису документів з прав власності на задніпрські ґрунти Миргородського полку, укладений у квітні 1752 року” [13, с. 120–131] не виявлені. На жаль копій купчих записів Цибулівської і Архангелогородської сотні ми теж не маємо. Від цих сотень були подані лише описи землеволодінь. Збереглося донесення архангелогородського сотника О. Потапенка від 28 лютого 1752 р. з відомостями про межі Архангелогородської сотні Миргородського полку та опис Архангелогородської сотні від 10 березня 1752 р. [20, арк. 155–159].

Копії купчих записів Полтавського полку на задніпрські ґрунти зберігаються у фонді ІР НБУВ – Келебердянська і Переволочанська сотні [6, арк. 28–39, 80–89 зв.], та Орлянська сотня [7, арк. 43–48, 93–96 зв.].

В загальних рисах, на основі архівних документів, простежимо спадкові та грошові відносини купівлі-продажу природних угідь, господарських об’єктів та населених пунктів на території Задніпрських місць у XVII – першій половині XVIII ст. на прикладі родини Волевачів.

Волевачі вперше згадуються в документах з історії Задніпров’я, як жителі м. Чигирин. Найдавнішими є тестамент чигиринського козака Т. Ф. Волевача, датований 1601 р. [22, арк. 44 зв.] та купча 1615 р. [22, арк. 43 зв.], де вже є згадка про поселення людей на правому березі р.Тясмин. Тихін Федорович лишив у спадок своїм синам Антону, Андрію та Івану пасіку на річці Чутка з дванадцятьма байраками, орним полем, сінокосами і хутором. Хутір на р. Березівка, вісім байраків з орним полем і сінокосами по обидва боки р. Цибульник, орне поле та сінокоси в с. Калантаєві (на лівому березі р. Тясмин) і на р. Чуті.

Наступний документ уже вказує на поселення людей на правому березі р. Тясмин. Іван Тихонович Волевач, знатний козак, по смерті батька і двох старших братів Антона й Андрія став єдиним власником нерухомості, що належала його родині. У 1615 р. він купив ліс, що зветься Плоский, розташований на витоках р. Цибульник. У купчій зазначається, що при лісі ще є дванадцять байраків з малими байраками, звірине поле і хуторище із сінокосом, степом і поселенням людей. У 1648 р., вже перебуваючи на посаді обозного Війська Запорозького, Іван Волевач додає до своїх володінь пасіку, яка простяглася до р.Інгулець, на Інгульці теж була гребля і хуторище з поселенням людей, сінокосами, полем, рибними і звіриними ловами [14, арк. 115]. В обох купчих маєтності придбані в чигиринських жителів: Максима Михайловича, чигиринського козака і Федори Андрієвої. Згідно з правилами, акти купівлі–продажу засвідчувалися представниками влади. Зазначені вище тестаменти родини Волевачів завірені чигиринськими урядовцями.

Богдан Хмельницький підтримував поширення земельних володінь на південь від р. Тясмин, про що свідчить тестамент Івана Тихоновича Волевача 1650 р., засвідчений особистим підписом і печаткою гетьмана.

Очевидно, у період Руїни родина Волевачів чи її частина переїхала в місто Потоки Миргородського полку на Лівобережжі Дніпра, де Іван Волевач, генеральний обозний Війська Запорозького в середині XVII ст. володів двома млинами [22, арк. 44 зв.]. Антон Волевач посідав у Потоцькому уряді посаду сотника. Антон Якович, онук Івана Тихоновича Волевача по сину Якову,

продовжував справу діда і батька, купуючи нові землі на Правобережжі, незважаючи на переїзд [20, с. 37–38]. У 1709 р. він отримав від Миргородського полковника Данила Апостола підтверджуючий універсал на право володіння лісом на р. Кам'янці. У потоцьких жителів у 1716 р. Антон Волевач купив острів вище р. Кам'янки навпроти р. Псла, в 1724 р. купив садок (пасіку) у Куриловському байраці з стінкою, в 1728 р. купив по половині островів на Дніпрі навпроти та вище р. Кам'янки. В 1728 р. (на цей час вже перебував на посаді осавула Миргородського полку) його права на куплені задніпрські ґрунти підтвердив своїм універсалом миргородський полковник Павло Апостол. 1735 роком датується свідоцтво від Уляни Апостолової (дружини гетьмана Данила Апостола) про підтвердження його спадкових від діда прав на Плоский ліс біля витоку р. Цибульник. В описі задніпрських володінь за купчими кріпостями і за займами Миргородського полку 1744 р. у відомостях Потоцької сотні зазначається про наявність по займах на річці Омельнику (Переволочанському) хутора з сіножатями і греблею на річці осавула Миргородського полку (на той час уже у відставці) Антона Волевача. В цьому ж описі згадується деревня (слобода) Волевачівка, розміщена на території Власівської сотні при р. Цибульник.

Крім родини Волевачів, надані “на булаву”, за службу, спадкові та набуті купівлею природні угіддя, господарські об'єкти та населені пункти на території Задніпрських місць у XVII – першій половині XVIII ст. мали представники знаних родів Хмельницьких, Дорошенків, Лизогубів, Апостолів, Розумовських.

Гетьман Богдан Хмельницький розширив власні земельні володіння за Тясмином. При Чорному лісі він мав ґрунти, підтверджені королівським наданням 1652 р., а саме: *“прямую пустыню за Тасменем, от пасеки Хмельницкого, некогда старого [Михайла. – Авт.], через Ингулец и Черной лес до устья речки Бержка [Бешки. – Авт.] и к байракам; а с другой стороны от устья речки Каменки к речке Каменке, в Ингул впадающий, лежащую, а в владенье нашем королевском будущем”* [1, с. 468; 26, к. 130–130 v.]. Очевидно, що у назві вершини Богданки, звідки витікала однойменна річка, закріпилося його ім'я. Крім того, є відомості про відібрану Б. Хмельницьким пасіку у Шульганя, (очевидно, чигиринського сотника Івана Шульги), за яку пізніше Юрій Хмельницький сплатив відкупні його вдові [20, арк. 92]. Половину цієї пасіки просив у своє користування вже в Юрія Хмельницького Павло Яненко-Хмельницький. Та на це прохання він отримав відмову [9, арк. 1]. На 1690 р. Пивогірський монастир закріпив право власності на цю пасіку (під назвою Онисковська) за собою [9, арк. 1]. У реєстрі пасік у лісах Чорному і Чуті 1744 р. вказано, що пасіку в Чорному лісі, яка раніше належала Б. Хмельницькому, на даний час, близько 30-ти років займає власівський житель Пилип Майбороденко, але підтверджувальних документів з права власності на неї він немає [22, арк. 46]. У цьому ж реєстрі значиться: *“пасека, прозиваемая Шульгановская, по наследию от давних лет владеемая, ныне состоит без пчел и людей впусе”* [22, арк. 20]. Це, ймовірно, дві різні пасіки, за які велися спірні процеси у питанні спадку володінь гетьмана [22, арк. 20]. Протягом другої половини XVII ст. жителі Чигиринського полку примусово, або рятуючись від воєнних дій, переселялися на територію Лівобережжя й осідали в тамтешніх полках (у тому числі у Полтавському та Миргородському). Наприклад, у вирішенні питання спадку між претендентами на пасіку Б. Хмельницького в

Чорному лісі, в уряді Власівської сотні 1690 р. свідками виступають “... *люде зацние Стецко Махно, Лаврен Димиденко, жители бившие чигиринские, а теперь уласовские...*” [12, с. 4].

Особливий історичний інтерес викликає зображення на плані Чорного лісу [16] байраку Лизогубова і балки Лизогубової у вершині річки Богданки. Це, очевидно, колишні володіння гетьмана Петра Дорошенка, які успадкувала його донька Любов Дорошенко – з 1673 р. дружина Юхима Лизогуба (генеральний бунчужний (1687–1690 рр.), генеральний хорунжий (1694–1698 рр.), полковник Чернігівський (1698–1704 рр.), (до речі, другою дружиною гетьмана Михайла Дорошенка була Єфросинія (Любов) Яненко-Хмельницька, донька Павла Яненка-Хмельницького (за однією із версій він приходився небожем Богдану Хмельницькому). Дітей в цьому шлюбі не було. Можливо, саме від Єфросинії (Любові) Яненко-Хмельницької ґрунти в чорноліській окрузі (якщо вона мала на них права, документального підтвердження чому не маємо) перейшли до Петра Дорошенка, а від нього, через доньку, до Лизогубів. Тож, Лизогуби мали право претендувати і на спадок Хмельницького, через спорідненість їх діда П. Дорошенка з Б. Хмельницьким по другій дружині. Хоча відомо про королівське надання Дорошенкам 1661 р. в Чигиринському старостві (та зміст його нам невідомий) [27, к. 191, к. 17]. Можливо, в ньому було і надання володінь в Чорноліській окрузі, як спадкових гетьманських володінь (разом із Чигиринським староством на булаву?). У їхньому шлюбі народилося троє синів – Яків, Андрій та Семен. По смерті матері володіння успадкували її діти, які запросили в гетьмана Івана Мазепи підтверджуючого універсалу на їхнє право власності на володіння ґрунтами, в тому числі і на володіння під Чорним лісом та на річці Інгулець. Гетьманський універсал був виданий в 1708 р. [20, арк. 148–149 зв.]. У тому ж році була надана на підтвердження їх права власності на володіння ґрунтами, в тому числі і за Дніпром, царська жалувана грамота [20, арк. 152–153 зв.], а в 1709 р. їм був наданий підтверджуючий право власності на ґрунти універсал гетьмана Івана Скоропадського [20, арк. 150–151 зв.]. При перерахуванні в універсалах спадкових володінь Лизогубів за Дніпром вказуються досить значні володіння біля Чорного лісу: “*Пасеки: две в Мотренином лесе, одна, от Хвеска Цилюрика, а другая от Марка Беди, купним способом набити; третья в Чорном лесе з сема байраками, купленная ж у Хвеска Бузувского; четвертая в Чорном же лесе, Капустинская, Шакуновская з садом; пятая, Максимовская, там же; шестая над Ингулом [Малим. – Авт.] в байраках з ставом, садом и полями; семая там же, Дорошова, у Грицка Каранди купленная*” [20, арк. 150 зв.].

Таким чином, вказані вище володіння були офіційно закріплені за Лизогубами. Підтвердженням цього є вищезгаданий топонім, нанесений на плані Чорного лісу. В реєстрі пасік у лісах Чорному і Чуті, доданому до опису прав на задніпрські ґрунти Миргородського полку 1744 р. вказані пасіки Лизогубова і Лизогубовська в Чорному лісі [22, арк. 46, 20 зв.], з яких першу займає з дозволу Лизогуба власівський житель Семен Боцький вже близько двадцяти років, а друга, за показом пасічника, залишається в його ж, Лизогуба, власності.

Набуті способом займу чи надані за службу та спадкові родові природні угіддя і господарські об’єкти, населені пункти на вказаній території мала генеральна

старшина, полкові та сотенні військові, цивільні посадові, духовні особи, запорозька відставна старшина, як от отаман Війська Запорозького Іван Макогон.

Варто наголосити, що крім української козацької старшини та духовних сановників, природні угіддя і господарські об'єкти, населенні пункти, протягом XVII ст. до Андрусівської угоди та угоди про "Вічний мир" на території за Тясмином і Великою Виссю, від Дніпра до Синюхи та Бугу, мали у своєму володінні польські магнати і шляхта (коронна, воєводська, старостинська), а також і уніатська українська за королівськими розпорядженнями як надання за службу, що передавала їх у спадок чи продавала іншим особам. Крім військових та посадових цивільних осіб, право володіння природними угіддями і господарськими об'єктами тимчасово в різний час протягом XVII – першої половини XVIII ст. мали монастирі, полки і сотні, містечка. По цих наданням та володінням операції по успадкуванню (закріплення та підтвердження права власності) та купівлі–продажу здійснювали монастирі як юридичні особи.

У ході колонізації та господарського освоєння досліджуваної нами території можна виділити кілька періодів: 1) від початку XVII ст. до часу підписання Андрусівської угоди 1667 р. та договору про Вічний мир 1686 р.; 2) від Андрусівської угоди та договору про Вічний мир 1686 р. до часу згону населення Правобережжя на Лівобережжя 1711–1712 рр.; 3) від часу згону населення Правобережжя на Лівобережжя до часу остаточного відходу земель за річкою Тясмином до Російської імперії в 1739 р.; 4) від часу остаточного відходу земель за річкою Тясмином до Російської імперії до часу передачі Задніпрських місць під поселення Нової Сербії в 1752 р.

У загальних рисах, на основі 203 впорядкованих архівних документів (реально їх 206 – три з них повтори) з прав власності на задніпрські ґрунти Миргородського і Полтавського полків, що представлялися до Генеральної канцелярії в зв'язку з передачею цієї території під поселення сербів та утворенням Нової Сербії, та зведеної відомості про основні об'єкти купчих записів на задніпрські ґрунти цих полків (за датою укладання та нумерацією купчих) [14, с. 255–259], простежимо розвиток спадкових та грошових відносини купівлі–продажу природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів на території Задніпрських місць у XVII – першій половині XVIII ст. (Таблиці 1, 2, 3).

Таблиця 1

**Кількість документів з прав власності на задніпрські ґрунти
Миргородського і Полтавського полків за 1600–1752 рр. (за даними 1752 р.).**

Період	Роки включно	Кількість років у періоді	Кількість документів з прав власності на ґрунти за період	Посвідчувалось документів з прав власності на ґрунти в середньому на рік
1	1600 – 1686	87	22	0,25
2	1687 – 1711	25	50	2
3	1712 – 1739	27	86	3,2
4	1740 – 1752	13	45	3,4
Разом	–	152	203	8,6

Отже, як бачимо з Таблиці 1, кількість документів з прав власності на задніпрські ґрунти що посвідчувались в середньому на рік, в період 1 в чотири рази менша відносно періоду 2, в період 2 в півтора рази менша відносно періоду 3, в період 3 приблизно однакова відносно періоду 4. Тож, на території Задніпрських місць у XVII – першій половині XVIII ст. найбільшого розвитку спадкові та грошові відносини купівлі–продажу природних угідь, господарських об'єктів набули в періоди 3, 4, що не суперечить історичним відомостям про поетапний хід колонізації та господарського освоєння досліджуваної нами території.

Таблиця 2

**Кількість документів з прав власності на задніпрські ґрунти
Миргородського і Полтавського полків за період 1600–1752 рр.
по їх місцезнаходженню на руках у населення сотень (за даними 1752 р.).**

Період	Роки включно	Кількість років в періоді	Миргородський полк				Полтавський полк			Разом
			сотня				сотня			
			Крл.	Влс.	Крм.	Пот.	Клб.	Пер.	Орл.	
1.	1600 – 1686	87	7	8	2	4	–	–	1	22
2.	1687 – 1711	25	7	23	13	1	2	–	4	50
3.	1712 – 1739	27	–	32	37	7	3	3	4	86
4.	1740 – 1752	13	7	13	14	2	7	2	–	45
Разом	–	152	21	76	66	14	12	5	9	203

За даним Таблиці 2 бачимо, що найбільша кількість документів з прав власності на задніпрські ґрунти, знаходилась на руках у населення Власівської та Кременчуцької сотень, в три-чотири рази менше в населення Крилівської та Потоцької сотень Миргородського полку. В Полтавському полку найбільша кількість документів з прав власності на задніпрські ґрунти, знаходилась на руках у населення Келебердянської та Орлянської сотень, в два рази менше в населення Переволочанської сотні. Тож, найбільша кількість операцій, пов'язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу природних угідь, господарських об'єктів відбувалась серед населення Власівської та Кременчуцької сотень Миргородського полку, а в Полтавському полку – серед населення Келебердянської та Орлянської сотень. Порівняно з Миргородським полком, кількість операцій, пов'язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі–продажу природних угідь, господарських об'єктів в Полтавському полку менша в сім разів, що однак, не суперечить історичним відомостям про поетапний хід колонізації та господарського освоєння досліджуваної нами території за визначений період.

Таблиця 3

**Кількість основних об'єктів купчих записів на задніпрські ґрунти Миргородського і
Полтавського полків за період 1600–1752 рр. (за даними 1752 р.)**

Період	Роки включно	К-сть років в періоді	Основні об'єкти купчих та інших записів					Грошові одиниці	
			земельні угіддя	лісові угіддя	водні угіддя	млини	пасіки	п-л	р
1	1600 – 1686	87	11	10	7	5	13	13	-

2	1687 – 1711	25	15	33	16	5	12	19	1
3	1712 – 1739	27	23	72	25	3	9	39	16
4	1740 – 1752	13	20	30	7	4	2	2	34
Разом	–	152	69	145	55	17	36	73	51

Отож, як видно з Таблиці 3, найбільша кількість операцій, пов'язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу природних угідь, господарських об'єктів пов'язана з лісовими угіддями, приблизно в два рази менше операцій з земельними угіддями, і ще менше з водними угіддями. Пасіки були об'єктами процесів спадковості та грошових відносин купівлі-продажу в два рази частіше ніж млини.

Щодо населених пунктів як об'єктів, пов'язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу, слід додати, що ті з них, які являлися приватною власністю по праву заснування приватною особою, та в подальшому знаходились у їхньому володінні (часто з деякою прилеглою територією), часто являлися об'єктами родових спадкових відносин. Основними видами поселень, що передавалися у спадок чи були об'єктами купівлі-продажу, були слободи, родові хутори та двори-господарства. Населенні пункти, що в деяких випадках надавалися у володіння за службу, як от села та містечка, інколи теж являлися об'єктами родових спадкових відносин та об'єктами купівлі-продажу. Серед них можна згадати м. Крилів – спадкове володіння Дорошенків, Апостолів [20, арк. 256–263]; села Горобцівка, Андрусівка – спадкове володіння Дорошенків, Лизогубів [8, арк. 633–636 зв.]; с. Стецівка – надане за службу та з часом продане вдовою Стефана Ґараджі [20, арк. 134 зв.], деревня Свилярня – надане за службу Василю Капністу та інші [21, арк. 32–38].

Під час операцій, пов'язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів використовувалися грошові одиниці польського походження та грошові знаки польського карбування в півтора рази частіше ніж російського. Причому, російські грошові одиниці та знаки вперше застосувались у даному випадку (за даними архівних документів [20; 6, арк. 28–39, 80–89 зв.; 7, арк. 43–48, 93–96 зв.]) в 1699 р., а в друге в 1727 р., та використовувались в подальших роках до 1752 р.; польські ж грошові одиниці та знаки в останнє застосувались в операціях, пов'язаних з процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу в 1736 р. Тож деякий час (близько десяти років), застосовувались грошові одиниці обох походжень і грошові знаки обох карбувань [3].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Акты* Юго-Западной России. – СПб., 1878. – Т. X. – 838 с.
2. *Бутко А. О.* Джерелознавча проблема визначення права власності на ґрунти території Задніпрських місць на основі документів кінця XVII – першої половини XVIII століття / Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 23. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. – С. 227–233.
3. *Бутко А. О.* Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу Задніпрських місць Гетьманщини / Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми

- нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки”. – Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. – С. 103–106.
4. **Бутко А. О.** Територія Задніпрських місць Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть / Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. № 1. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2018. – С. 7–15.
  5. **Інститут** рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 63₁. – Документи 59303–59347.
  6. **ІР НБУВ.** – Ф. І. – Спр. 63₁. – Документи 59309–59317, 59332–59334.
  7. **ІР НБУВ.** – Ф. І. – Спр. 63₁. – Документи 59322, 59336.
  8. **ІР НБУВ.** – Ф. II. – Спр. 2032.
  9. **ІР НБУВ.** – Ф. II. – Спр. 20550.
  10. **Крикун М. Г.** Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років: до питання про політику Петра I стосовно України / Україна модерна. – Львів, 1996. – Т. 1. – С. 42–88.
  11. **Мицик Ю.** Про участь чигиринців у заселенні нашого краю у часи Нової Січі / Питання заселення Вольностей війська Запорозького. Січеславський альманах. – 2011. – № 6. – С. 85–89.
  12. **Пасека** Богдана Хмельницького // Киевская старина. Раздел: документы, известия и заметки. – Т. 72. – 1901. – Январь. – 21 с.
  13. **Пивовар А. В.** Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
  14. **Пивовар А. В., Бутко А. О., Дідик В. Ф.** Документи з прав власності на задніпрські ґрунти. – Рукопис. – 268 арк.
  15. **Ресстр** Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
  16. **Російський** государственный архив древних актов. – Ф. 248. – Оп. 160. – Ед хр. 524.
  17. **Січова О. В.** Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття) / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 74–76. – 2004. – С. 37–40.
  18. **Січова О. В.** Ставлення гетьманського уряду К. Розумовського до створення Нової Сербії / Рукописна та книжкова спадщина України. – К.: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2007. – Вип. 12. – С. 124–134.
  19. **Ткаченко М.** Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 році // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 146–159.
  20. **Центральний** державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Од. зб. 11437.
  21. **ЦДІАК.** – Ф. 51. – Оп. 3. – Од. зб. 11144.
  22. **ЦДІАК.** – Ф. 51. – Оп. 3. – Од. зб. 20316.
  23. **Шамрай С.** До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина) / Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXIV. – С. 207–302.
  24. **Швидько Г. К.** Джерела до історії міграції населення Гетьманщини та Задніпров'я у XVIII столітті в фондах архіву зовнішньої політики Росії / Січеславський альманах. – Т. 6. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 24–30.
  25. **Шиян Р.** “Фронтір зовнішній” і “фронтір внутрішній”: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми–1750-ми роками / Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 96–105.

26. *AGAD.* – МК 393.

27. *AGAD.* – S 3, 6.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бутко Андрій Олександрович – директор Світловодського міського краєзнавчого музею, аспірант кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету (м. Кропивницький, Україна).

А. А. Бутко

Центральноукраїнський національний технічний університет

ПРИРОДНЫЕ УГОДЬЯ, ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ОБЪЕКТЫ, НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ ТЕРРИТОРИИ ЗАДНЕПРСКИХ МЕСТ ГЕТМАНЩИНЫ КАК ОБЪЕКТЫ НАСЛЕДСТВЕННЫХ И ДЕНЕЖНЫХ ОТНОШЕНИЙ КУПЛИ–ПРОДАЖИ

В статье на основе архивных документов на права собственности на Заднепрские места Миргородского и Полтавского полков, представлены уровень развития наследственных и денежных отношения купли-продажи природных угодий, хозяйственных объектов и населенных пунктов на территории Заднепрских мест Гетманщины в XVII – первой половине XVIII века. Наиболее высокого уровня развитие наследственных и денежных отношений купли-продажи природных угодий и объектов на территории Заднепрских мест в заявленных хронологических рамках получили во II–V десятилетиях XVIII века, что соответствует историческим сведениям о поэтапном ходе колонизации и хозяйственного освоения изучаемой территории.

Наибольшее количество операций, связанных с процессами наследственности и денежных отношений купли-продажи природных угодий и объектов связана с лесными угодьями, примерно в два раза меньше операций – с земельными угодьями, и еще меньше с водными угодьями. Пасеки были объектами наследственности и денежных отношений купли-продажи в два раза чаще мельниц. Основные виды поселений, которые передавались по наследству или были объектами купли-продажи, чаще всего были слободы, родовые хутора и дворы-хозяйства, иногда – села и местечка.

Ключевые слова: *Заднепрские места Гетманщины, документы на право собственности на землю, природные угодья, хозяйственные объекты, населенные пункты, наследственные и денежные отношения купли-продажи.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Бутко Андрей Александрович – директор Светловодского городского краеведческого музея, аспірант кафедри общественных наук, информационного и архивного дела Центральноукраїнського національного технічного університета (г. Кропивницький, Украина).

A. O. Butko

Central Ukrainian National Technical University

**NATURAL LANDS, ECONOMIC OBJECTS, RESIDENTIAL SITES OF THE
TERRITORY OF THE PRE-PRESENT DNIPRO HETMANATE TERRITORIES
AS THE OBJECTS OF HERITABLE AND MONETARY RELATIONS OF
SALE-PURCHASE**

The level of development of the hereditary and monetary relations of purchase-sale of natural lands, economic objects and settlements of the pre-present Dnipro Hetmanate region in the XVII-th – at the beginning of XVIII-th centuries has been revealed in the article, on the basis of archival documents for ownership of soils of the pre-present Dnipro territories of Myrgorod and Poltava regiments. The highest level of hereditary and monetary relations of purchase-sale of natural lands and economic objects on the territory of the pre-present Dnipro regions has been acquired in the second and fifth decades of the eighteenth century, which did not contradict the historical information about the gradual progress of the colonization and economic development of the exploration area.

The highest number of transactions related to the processes of inheritance and monetary purchase-sale of natural lands, farms has been associated with forest lands, approximately twice less has been done with land transactions, and even less has been made with water territories. Apiaries were the subject of hereditary and monetary relations of purchase-sale twice as often as mills. Settlements, tribal farms and farm yards, sometimes villages and towns were the main types of settlements that have been inherited or have been the objects of purchase-sale operations.

Key words: *pre-present Dnipro Hetmanate lands, documents on ownership of soils, natural lands, economic objects, settlements, heritable and monetary relations of purchase-sale.*

REFERENCES

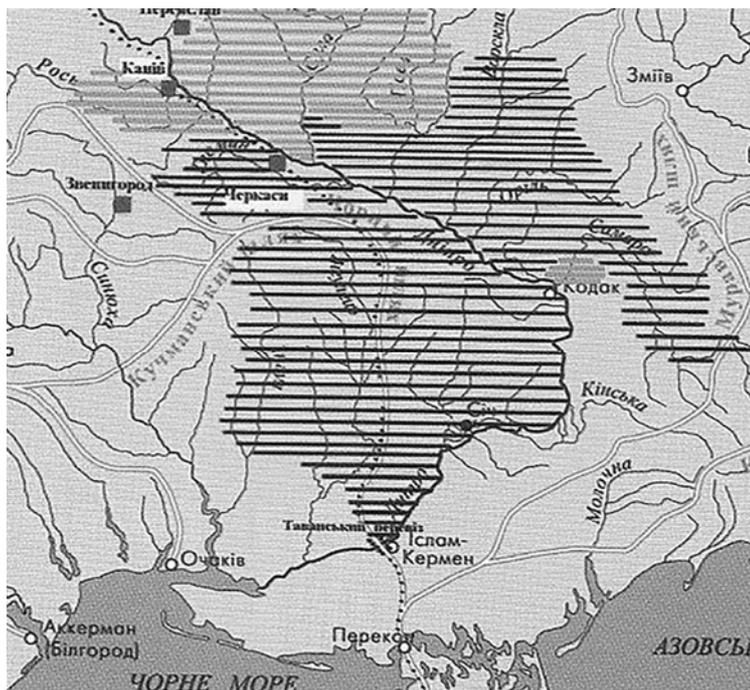
1. *Akty Jugo-Zapadnoj Rossii.* – Sankt-Peterburh, 1878. – T. X. – 838 s.
2. **Butko A. O.** Dzhereleznava problema vyznachennia prava vlasnosti na grunty terytorii Zadnips'kykh mist' na osnovi dokumentiv kintsia XVII – pershoi polovyny XVIII stolittia / Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky. – Vypusk 23. – Kropyvnyts'kyj: RVV TSDPU im. V. Vynnychenka, 2018. – S. 227–233.
3. **Butko A. O.** Numizmatychna kolektsiia Svitlovods'koho mis'koho kraieznavchoho muzeiu iak dzherele vyvchennia istorii hroshovoho obihu Zadnips'kykh mist' Het'manschyny / Tezy dopovidej V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzej istorychnoi nauky”. – Medzhybizh – Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj – Kropyvnyts'kyj – Kyiv, 2018. – S. 103–106.
4. **Butko A. O.** Terytorii Zadnips'kykh mist' Het'manschyny v period z pochatku XVII – v pershij polovyny XVIII stolit' / Visnyk Cherkas'koho universytetu. Serii: Istorychni nauky. № 1. – Cherkasy: ChNU im. B. Khmel'nyts'koho, 2018. – S. 7–15
5. **Instytut** rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernads'koho (dali – IR NBUV). – F. I. – Spr. 63₁. – Dokumety 59303–59347.
6. **IR NBUV.** – F. I – Spr. 63₁. – Dokumety 59309–59317, 59332–59334.
7. **IR NBUV.** – F. I – Spr. 63₁. – Dokumety 59322, 59336.
8. **IR NBUV.** – F. II. – Spr. 2032.
9. **IR NBUV.** – F. II. – Spr. 20550.

10. **Krykun M. H.** Zghin naselennia z pravoberezhnoi Ukrainy v livoberezhnu 1711–1712 rokiv: do pytannia pro polityku Petra I stosovno Ukrainy / Ukraina moderna. – L'viv, 1996. – T. 1. – S. 42–88.
11. **Mytsyk Yu.** Pro uchast' chyhyryntsiv u zaselenni nashoho kraiu u chasy Novoi Sichi / Pytannia zaselennia Vol'nostej vijs'ka Zaporoz'koho. Sicheslavs'kyj al'manakh. – 2011. – № 6. – S. 85–89.
12. **Paseka Bogdana Hmel'nickogo** // Kievskaja starina. Razdel: dokumenty, izvestija i zametki. – T. 72. – 1901. – Janvar'. – 21 s.
13. **Pyvovar A. V.** Poselennia Zadnipsrskykh mists do utvorennia Novoi Serbii v dokumentakh seredyny XVIII stolittia. – K.: Akadempriodyka, 2003. – 336 s.
14. **Pyvovar A. V., Butko A. O., Didyk V. F.** Dokumenty z prav vlasnosti na zadnipsr'ki grunty. – Rukopys. – 268 s.
15. **Reiestr** Vijs'ka Zaporoz'koho 1649 roku / Pidhot. do druku O. V. Todijchuk (holov. uporiad.) ta in.; Redkol.: F. P. Shevchenko (vidp. red.) ta in. – K.: Naukova dumka, 1995. – 592 s.
16. **RGADA** (g. Moskva). – F. 248. – Op. 160. – Od. zb. 524.
17. **Sichova O. V.** Vytoky i pochatkovyj etap kolonizatsii pivdennykh zemel' Pravoberezhzhia i pryiednannia ikh do Het'manschyny (persha tretyna XVIII stolittia) / Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Istorii. Vyp. 74–76. – 2004. – S. 37–40.
18. **Sichova O. V.** Stavlennia het'mans'koho uriadu K. Rozumovs'koho do stvorennia Novoi Serbii / Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy. – K.: Nats. b-ka Ukrainy im. V.I. Vernads'koho, 2007. – Vyp. 12. – S. 124–134.
19. **Tkachenko M.** Utvorennia Novoi Serbii na Zaporiz'kykh zemliakh u 1752 rotsi // Ukraina. – 1926. – № 2–3. – S. 146–159.
20. **Tsentrал'nyi** derzhavnyi istorychnyi arkhiv ukrainy, m. Kyiv (dali – TSDIAUK). – F. 51. – Op. 3. – Od. zb. 11437.
21. **TsDIAK.** – F. 51. – Op. 3. – Od. zb. 11144.
22. **TsDIAK.** – F. 51. – Op. 3. – Od. zb. 20316.
23. **Shamraj S.** Do istorii zaliudnennia Stepovoi Ukrainy v XVIII stolitti (Krylivschyna i Lyzavetschyna) / Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN. – K., 1929. – Kn. XXIV. – S. 207–302.
24. **Shvyd'ko H. K.** Dzherela do istorii mihratsii naselennia Het'manschyny ta Zadniprov'ia u XVIII stolitti v fondakh arkhivu zovnishn'oi polityky Rosii / Sicheslavs'kyj al'manakh. – T. 6. – Dnipropetrovs'k, 2011. – S. 24–30.
25. **Shyian R.** “Frontyr zovnishnij” i “frontyr vnutrishnij”: kontseptsiiia pivdennoukrains'koho prykordonnia mizh 1680-my–1750-my rokamy / Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – Zaporizhzhia: ZNU, 2012. – Vyp. XXXII. – S. 96–105.
26. **AGAD** (m. Varshava). – MK 393.
27. **AGAD.** – S. 3, 6.

ABOUT THE AUTHOR

Butko Andriy Oleksandrovych – Director of Svitlovodsk City Museum of Local History, postgraduate student of the Department of Social Sciences, Information and Archival Affairs of the Central Ukrainian National Technical University (Kropyvnytskyi, Ukraine).

Додаток А

Території промислових уходів населення Черкаського та Канівського староств
 [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Черкаське_староство#/media/File:Території_промислових_уходів_населення_Черкаського_та_Канівського_староств.jpg (дата звернення 17.05.2019 р.)

Додаток Б

Межі Чигиринського полку на фрагменті картосхеми адміністративного поділу України 1648–1654 років // Полки за Крип'якевичем: [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/3/3c/Гетьманщина_полки_%28за_Крип%27якевичем%29.svg (дата звернення 17.05.2019 р.).

УДК 94:81'373.21](477.65-21 Єлисаветград)

О. В. Чорний

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

**МІСТО ЄЛИСАВЕТГРАД
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
ШТРИХИ З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ**

Єлисаветград у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття пройшов шлях від заштатного міста в складі Новоросійського (Херсонського) військового поселення до значного адміністративного, економічного та культурного осередку на півдні України. У цей час місто перейшло до кам'яного будівництва, у його межах було започатковано вимоцнення бруківкою вулиць та їхнє освітлення, збудовано приміщення зимового театру, облаштовано водогін, телефонну станцію, телеграф, запущено в експлуатацію трамвай, відкрито ряд нових навчальних закладів. У другій половині 1860-х років Єлисаветград був сполучений залізницею з потужними портами і містами Південної України. Ріст міського населення обумовив освітній і культурний підйом Єлисаветграда в останній третині ХІХ – на початку ХХ століття. У пропонованій публікації автор на основі мемуарних джерел і дослідницької літератури, шляхом аналізу конкретних фактів з історії суспільно-політичного та культурного життя Єлисаветграда 1860-х – 1910-х рр., доводить, що місто хоча й було поліетнічним та полікультурним, але воно не було позбавлене ні українського характеру, ні українського духу.

Ключові слова: *Україна, Єлисаветград, місто, демілітаризація, освіта, культурне життя, театр.*

Місто Єлисаветград у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття було одним з найбільших у межах Херсонської губернії. Початок місту дала фортеця Святої Єлисавети, збудована у 1754 році на пануючій висоті на правому березі Інгулу між гирлами річок Тури (Грузької) і Кам'янистої Сугаклеї. Впродовж другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ століття земляне укріплення та поселення поряд з ним пройшли шлях від фортеці з форштадтом до міста зі статусом адміністративного центру, що ідеально вписується в типову для Європи формулу “Фортеці – попередники міст” [31]. Перші сто років в історії Єлисаветграда дозволяють визначати його військовим за характером. Друга половина ХІХ – початок ХХ століття стали якісно іншим етапом в історії міста. Зміни, що відбулися в Єлисаветграді сприяли зміні його статусу з військового на цивільний.

Саме в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття місто набуло свого неповторного шарму з його вузькими озелениними вуличками, затишними двориками, неповторними архітектурними ансамблями. У той же час у Єлисаветграді було відкрито ряд навчальних закладів, випускники яких прославили місто далеко за його межами, ставши відомими вченими, військовими, діячами культури, впливовими

політиками. Місто дало світовій науці першого почесного президента американського хімічного товариства хіміка М. Гомберга [21], нобелівського лауреата фізика І. Тамма, конструктора Г. Лангемака, актора, драматурга і режисера П. Саксаганського, письменників Є. Маланюка і Ю. Яновського, політиків Є. Чикаленка, М. Левитського, О. Шульгіна, В. Винниченка та багатьох інших.

Вітчизняне театральне мистецтво важко уявити без Єлисаветградського театру, його фундаторів – М. Федоровського, І. Карпенка-Карого, М. Садовського, П. Саксаганського, М. Заньковецької, М. Кропивницького. На наше глибоке переконання український театр міг відбутися лише в українському за духом місті Єлисаветграді, у центрі України.

Відтворення життя Єлисаветграда другої половини XIX – початку XX століття можливе не лише за документами, що зберігаються в різних архівах, а й за допомогою спогадів і досліджень тих, хто жив і працював у місті в означений час, оскільки їхні щирі слова про Єлисаветград дозволяють глянути на нього очима сучасників. Цікавими щодо пізнання минулого міста, його внутрішнього життя і культури, є матеріали Г. І. Соколова [25], А. М. Достоевського [9], М. Ф. Федоровського [26], Н. О. Бракер [3], О. М. Пашутіна [11], М. Левитського [14], П. З. Рябкова [20], Є. Чикаленка [29] та багатьох інших відомих людей, життя і громадська діяльність яких тісно пов'язані з історією Єлисаветграда другої половини XIX – початку XX століття.

У середині XIX століття Єлисаветград був військовим містечком, розташованим у межах Бобринецького повіту*. Тут зосереджувалася військова адміністрація перших восьми округів Новоросійського військового поселення** кавалерії та корпусна квартира (штаб) 2-го резервного кавалерійського корпусу [5, с. 214].

Місто було сплановане правильними квадратами, з вузькими, щільно забудованими вулицями [15, с. 786–787]. Ось як Єлисаветград охарактеризував генерал П. Н. Глебов, який відвідав його у 1855 році: “Єлисаветград – затишне містечко Новоросійського військового поселення, як оазис у пустелі освіжив мене... За планом міста і за прямими його вулицями Єлисаветград чимось нагадував собою Царське село, розуміється за виключенням царської розкоші” [6, с. 95]. Також генерал повідомив, що великих будівель в місті лише три: “...в одній визначені приміщення для царя і його свити, корпусного командира і всіх генералів, у другій – для штабних чинів, у третій – для штабу і писарів. Всі будівлі триповерхові з довгими фасадами, тут же манеж, головна гауптвахта, церква прекрасної архітектури з п'ятьма куполами, невеликий плац-парад і різні господарські прибудови...” [6, с. 96].

Насправді ж місто більше нагадувало українське село. Андрій Достоевський, який у 1849–1858 рр. працював у Єлисаветграді архітектором, згадував: “Зовнішній

---

* *Бобринецький* повіт у складі Херсонської губернії було утворено 6 грудня 1828 року шляхом об'єднання Єлисаветградського та Ольвіопольського повітів з одночасною передачею міст Єлисаветграда та Ольвіополя у відомство військового міністерства та перенесенням повітового центру до містечка Бобринець [34, с. 1091–1092; 35, с. 1092–1093].

** *Новоросійське* (Херсонське) військово-поселення – офіційна назва військового поселення кавалерії на півдні України у 1817 – 1857 рр.

вигляд міста був простий. На так званій Великій вулиці *, розташованій за напрямком великої дороги з Кременчука до мосту на Інгулі, найкращій тоді вулиці, зустрічалися дерев'яні обмазані будинки вкриті соломомою" [9, с. 214]. Повідомлення А. М. Достоевського підтверджується й статистичними даними середини XIX століття. Зокрема, відомо, що в Єлисаветграді у 1855 році налічувалося 1 972 будинки, з яких лише 50 були кам'яними [10, с. 25]. У середині 50-х років XIX століття у місті діяло шість православних та дві єдиновірські церкви, три єврейські синагоги, повітове парафіяльне училище міністерства народної освіти, духовне училище, казенне єврейське училище, парафіяльне жіноче училище та два приватні жіночі пансіони. Вище названі духовні та освітні заклади були покликані задовольняти потреби мешканців військового містечка, насамперед військових та купців.

У другій половині XIX століття в історії Єлисаветграда відбулося ряд знакових подій, які визначили його подальший розвиток. У першу чергу необхідно констатувати, що після ліквідації Новоросійського військового поселення на півдні України, в складі Херсонської губернії було відновлено Єлисаветградський повіт з переведенням 21 лютого 1865 року повітового центру з Бобринця до Єлисаветграда [23, с. 535; 39, с. 234–235].

З цього часу поступово розпочинається демілітаризація міста, воно перетворюється на класичне цивільне місто з військовим компонентом [12, с. 27]. З середини XIX століття Єлисаветград почав збільшуватися територіально, з'явилися нові квартали, до його складу 1850 року було включено передмістя Ковалівку [11, с. 93]. У 1855 [7, с. 77], 1860 [38, с. 572] та 1881 роках [11, с. 117] імператор тричі затверджував нові плани Єлисаветграда, що безумовно сприяло його розбудові. До кінця XIX століття до складу міста увійшли передмістя Велика Балка, Катранівка й Стара Кушівка [12, с. 28], початок XX століття теж знаменувався розширенням Єлисаветграда у напрямку т. зв. робітничої слободи, районів Миколаївки та Олексіївки [20, арк. 1].

У 1850 році Єлисаветградський будівельний комітет заборонив зведення у місті будинків на дерев'яних стовпах та зобов'язав містян зводити будинки на кам'яних фундаментах [11, с. 93]. Як наслідок, наприкінці 1840-х – на початку 1860-х років кількість будинків у місті зросла на третину, а кількість кам'яних будинків – збільшилася в чотири рази.

**Статистика зростання кількості кам'яних будівель у Єлисаветграді
у середині XIX століття
[5, с. 212; 10, с. 25; 15, с. 789]**

№ з/п	Рік	Всього кількість будинків	З них кількість кам'яних будинків
1.	1848	1786	46
2.	1855	1972	50
3.	1857	2294	–
4.	1861	2502	197

Наведені дані наочно показують, що в середині XIX століття місто почало осучаснюватися, наблизитися до стандартів тогочасного містобудування. У другій

* *Нині вулиця Велика Перспективна.*

половині XIX століття в Єлисаветграді фактично відбулася перебудова міста, в наслідок чого вся його центральна частина була забудована кам'яними та цегляними будинками. Кам'яна перебудова розпочалася з будівель т. зв. “присутственных мест” [11, с. 294], приміщень господарського призначення [11, с. 97] та будівель військового відомства [5, с. 214], а вже потім перейшла і в приватне будівництво. Одночасно з цим у Єлисаветграді було започатковано облаштування освітлення на вулицях. У 1850 році в центральній частині міста було встановлено 127 фонарів [11, с. 93].

У цілому в другій половині XIX століття в місті за даними О. М. Пашутіна було вимощено бруківкою вулиці у центральній його частині та базарну площу, збудовано будинок міського самоврядування (1850 р.), на каланчі якого у 1855 року встановлено годинник з боєм, облаштовано телеграфну станцію (жовтень 1859 р.), збудовано будинок зимового театру (архітектор інженер-полковник Г. В. Трамбицький, 1867 р.), приміщення пожежного обозу (1889 р.), облаштовано телефонну станцію (1892 р.), водогін і каналізацію (1893 р.). Крім того, у квітні 1880 року в місті з'явилося електроосвітлення на центральних вулицях, відкрито нову поштову контору (1884 р.), 17 травня 1893 р. запущено в дію міський водогін [22, с. 8] (інженер М. І. Алтухов [2]), а 13 липня 1897 року в Єлисаветграді було введено в експлуатацію електричний трамвай.

У 1867–1869 рр. на півдні України була збудована залізнична вітка Балта–Єлисаветград–Крюків (будівничий – барон К. К. Унгерн-Штенберг [13, с. 114]), котра фактично сполучила місто з Одесою та стала одним із чинників швидкого перетворення Єлисаветграда в знаковий економічний, торгівельний і промисловий центр. Місто стало інвестиційно привабливим, у тому числі і для іноземного капіталу. Для прикладу, 1874 року підприємці з Англії брати Роберт і Томас Ельворті заснували в Єлисаветграді власне підприємство з виробництва та ремонту сільськогосподарської техніки, яке на початку XX століття перетворилося на один з найбільших заводів на півдні України, що виробляв техніку для сільського господарства [4].

Згадані вище перетворення сприяли росту населення в місті. Впродовж другої половини XIX – початку XX століття кількість жителів у Єлисаветграді виросла майже в шість разів.

**Статистика зростання чисельності жителів Єлисаветграда
(середина XIX – початок XX століття)**

[1, с. 16; 7, с. 87; 15, с. 788; 18, с. 10–11; 19, с. 256; 27, с. 2; 28, с. 4]

№ з/п	Рік	Чоловіків	Жінок	Всього
1.	1850	6728	6740	13468
2.	1857	9238	9230	18468
3.	1858	12623	10914	23537
4.	1859	14128	13692	27820
5.	1886	29068	28011	57079
6.	1887	29542	28342	57884
7.	1896	31239	30299	61488
8.	1907	–	–	72481
9.	1911	–	–	75007

Усе міське населення складалося зі служивих та відставних військових, міщан, купців 2-ї та 3-ї гільдії, білого духовенства та різночинців. За національним складом це були переважно українці, росіяни та євреї, крім того у місті проживала значна польська община. Потієтнічність населення Єлисаветграда обумовлювала його полікультурність.

**Статистика православного, католицького
та іудейського населення Єлисаветграда кінця XIX століття
[1, с. 16; 19, с. 256]**

№ з/п	Рік	Всього мешканців	Православні		Іудеї		Католики		Інші	
			чис.	%	чис.	%	чис.	%	чис.	%
	1886	57079	40641	71,2	15383	26,95	492	0,87	563	0,98
	1896	61488	35115	57,1	23967	38,98	2406 / 3,92 %			

Якісні перетворення в місті та ріст міського населення обумовлювали необхідність вирішення не лише соціально-економічних проблем у місті, а й задоволення культурних та освітніх потреб жителів Єлисаветграда. З огляду на це у місті 26 вересня 1865 року було відкрите Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище. Навчальний заклад постав на базі офіцерського кавалерійського училища, що діяло в Єлисаветграді у 1859 – 1865 рр. Освітній заклад спеціалізувався на підготовці офіцерів для кавалерійських частин армії і був одним із двох кавалерійських юнкерських училищ на просторах Російської імперії. З історією училища тісно пов'язане ім'я генерала О. В. Самсонова – героя боїв на території Пруссії у 1914 році. У 1896 – 1904 рр. він був його начальником. Серед відомих випускників навчального закладу – українські військові генерал-хорунжий І. В. Омелянович-Павленко та наказний отаман Вільного козацтва І. В. Полтавець-Остриця, які вписали чимало славних сторінок в історію українського визвольного руху 1917–1921 рр., діячі білого руху генерали І. Г. Барбович та В. М. Вигран, радянські воєначальники маршал СРСР П. К. Кошевий та генерал армії І. В. Тюленев [33, с. 56–63].

Варто наголосити, що юнкерське кавалерійське училище стало альма-матер не лише для сотень військових. З-поміж його випускників є і відомі діячі культури. Свого часу в училищі навчався відомий український художник, ілюстратор Амвросій Андрійович Ждаха (1855–1927). Ще під час навчання в Єлисаветграді він брав активну участь у культурному житті міста. Відомо, що у 1883–1885 рр. А. А. Ждаха виконував ескізи українських історичних костюмів для трупи М. Старицького та М. Кропивницького. Але в історію вітчизняної культури він увійшов як художник-ілюстратор, який першим з українських графіків виконав художнє оформлення “Кобзаря” Т. Г. Шевченка. Крім того, він ілюстрував роман П. О. Куліша “Чорна рада: хроніка 1663 року” [8, с. 143]. Також в училищі навчався Йосип Варфоломійович Шевченко (1854–1900) – український поет і перекладач. Навчаючись в Єлисаветграді, молодий Йосип Шевченко входив до літературного гуртка братів Тобілевичів та брав активну участь у театральному житті Єлисаветграда [30, с. 12].

Зрозуміло, що кавалерійське училище не могло забезпечити потреби усіх охочих отримати освіту. 15 жовтня 1867 року в місті за ініціативи викладача Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища М. Ф. Федоровського було

відкрито безкоштовне ремісничо-грамотне училище, яке орієнтувалося на підготовку кваліфікованих токарів, слюсарів, столярів, кравчинь і швачок [3, с. 46–47]. Училищу судилося стати осередком культурного життя в місті.

Практично з перших днів роботи закладу, М. Ф. Федоровський поєднав навчальну та виховну роботу таким чином, щоб окрім здобуття професії, учні активно долучалися до розвитку та популяризації української культури. Спочатку він створив у стінах ремісничо-грамотного училища любительський хор та зібрав навколо нього драматичний гурток. Керував хором учитель А. М. Богданов. Хор виступав не лише в училищі, він виїздив з концертами по селах, співав у церквах міста [3, с. 48].

В училищі М. Ф. Федоровським була заведена традиція, яка зводилася до того, що кожен учень чи педагог, який виїздив за межі міста, мав записати нову українську пісню та привезти її до Єлисаветграда. Кожну нову пісню розучували усі учні й викладачі та виконували хором. Вболіваючи за українську культуру, М. Ф. Федоровський вчив разом зі слухачами українські вірші, а в садку поряд з училищем, разом із учнями, облаштував символічну могилу Т. Г. Шевченка, яка згодом *“виросла в чималий курган”* [3, с. 48].

Згодом М. Ф. Федоровський вирішив створити свою театральну трупку, але для того потрібні були кошти. Першою відгукнулася на те небагата жителька міста пані Рогаська. Вона дала *“из своих скромных средств”* сто карбованців. За ці гроші М. Ф. Федоровський купив у якогось збіднілого польського поміщика декорації та величезну завісу писану олійними фарбами. Потім він найняв під театр величезний сарай, залучив юнкерів до облаштування приміщення театру. Серед юнкерів, учнів та викладачів ремісничого училища організував групи хористів, танцюристів, а найбільш здібних включив до числа акторів трупи. Репертуар для театру створювався самими учасниками, а також ставили п'єси *“Назар Стодоля”* та *“Скажені гроші”* [24, с. 14].

Ось як про це згадував Є. Чикаленко: *“У вересні 1875 року повіз мене дядько в Єлисаветград. У Єлисаветграді тоді при Громадському Клубі організували брати Тобілевичі, на чолі з старшим братом Карпенком-Карим, аматорський театральний гурток, котрий давав регулярно по суботах українські вистави на користь незаможних учнів... В Єлисаветграді тоді я на своїм віку вперше побачив українську виставу, яка зробила на мене враження на все життя: йшла п'єса “Назар Стодоля”* [29, с. 4].

У 1875 році М. Ф. Федоровський разом із створеним ним гуртком поставив п'єсу *“Вечорниці”*, яку її автор П. І. Ніщинський написав саме для постановки у Єлисаветграді [26, с. 162]. У цій виставі брали участь І. К. Карпенко-Карий, М. К. Садовський, М. К. Тобілевич, М. Л. Кропивницький та сам П. І. Ніщинський [26, с. 161].

Підбором костюмів для вистави займався М. Ф. Федоровський. Як пізніше писала Н. Бракер: *“Костюми вони мали, але не було вінків на голови, ось він і взявся до цієї справи, – дістав квіток і сам приміряв їх дівчатам, щоб кожній вибрати до лиця”* [3, с. 48]. Вистава відбулася 1875 року в приміщенні Єлисаветградського громадського зібрання. Оскільки *“Вечорниці”* були поставлені українською мовою, то цей факт можна вважати зародженням першої української трупи у Єлисаветграді, організатором і натхненником якої був М. Ф. Федоровський.

На жаль ім'я М. Ф. Федоровського на тривалий час зникло з досліджень, що стосуються історії театру в Єлисаветграді. Це можна пояснити тим, що він виїхав з міста у 1876 році і більше в Єлисаветград не повернувся. Сучасник М. Ф. Федоровського і його колега по ремісничо-грамотному училищу М. О. Пашковський згадував: *“Відмінною особливістю цього надзвичайного організатора було постійне поривання вперед, до нових берегів, до нових ідеалів. У ньому саме жив талант “творця”, але не довгочасного керманича створеної справи”* [16, с. 3].

Справжніми осередками освіти в Єлисаветграді в окреслений час стали жіноча гімназія (створена на базі жіночого училища 1870 р.), земське реальне училище (відкрите 1870 р.) та класична чоловіча гімназія (відкрита 1885 р.).

Земському реальному училищу й класичній чоловічій гімназії судилося стати справжніми осередками українського життя в місті. Скажімо в стінах Єлисаветградського земського реального училища відбулося становлення знакових для українського національного руху діячів: П. К. Саксаганського (Тобілевича) (випуск 1877 р.) – актора, режисера, драматурга і педагога; Є. М. Чикаленка (випуск 1881 р.) – громадського діяча, мецената, співзасновника і фактичного голови Товариства українських поступовців; О. К. Тарковського (випуск 1881 р.) – письменника, журналіста, громадського діяча; Г. П. Юри (випуск 1898 р.) – театрального режисера, актора театру і кіно; О.-І. Бочковського (випуск 1903 р.) – вченого соціолога, політолога, етнолога; Є. Ф. Маланюка (випуск 1914 р.) – письменника, публіциста, літературного критика; Ю. І. Яновського (випуск 1919 р.) – письменника. У Єлисаветградській чоловічій гімназії впродовж 1890 – 1899 рр. навчався В. К. Винниченко – перший в історії України очільник українського уряду. Окремої уваги серед випускників гімназії заслуговує Ю. С. Мейтус – український композитор, фундатор модерної української опери.

І насамкінець наведемо слова М. Левитського – відомого політичного діяча кінця XIX – початку XX століття, які характеризують неповторний побут міста: *“Околиці Єлисаветграда – передмістя Балка, Куцівка, Пермське, Соколівські хутори, Завадівка за мовою, за звичаями – релігійними, весільними та іншими мають чисто український характер. Поспостерігайте на околицях міста весілля, колядки, ходіння із зіркою, “посипання” на Новий Рік, ходіння дітей з “вечерею” і т. інше, і ви можете побачити все те ж, що в будь якому українському селі... Крім того, в Єлисаветграді, як рідко де, дуже розвинений спів хором українських пісень: і в будинках, і на вулицях, і на полях, і в садах – скрізь, де тільки збереться кілька чоловіків, а особливо з молоді, зараз же складається хор, причому репертуар пісень у більшості випадків чисто український. І це можна спостерігати не тільки серед жителів околиць міста і передмість, а й у центрі міста”* [14, с. 1].

Зазначене вище дозволяє стверджувати, що у другій половині XIX – на початку XX століття місто Єлисаветград було українським за духом та мало велике значення в історії української культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Адрес-календарь* и справочная книга “Елисаветград” на 1888 год / Издание под ред. М. Гольденберга. – Елисаветград: Русская скоропечатня Гольденберга, 1887. – 24 с.
2. *Алтухов М. И.* Водоснабжение городов Феодосии и Елисаветграда. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1894. – 33 с.
3. *Бракер Н.* Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч у м. Єлисавету / Н. Бракер / За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття / За ред. акад. М. Грушевського. – К., 1929. – Кн. 3. – С. 46–49.
4. *Виноградов А., Трубочев А.* “Сага об Эльворти” // Украина-Центр. – 2019. – 4 июня, – С. 8–9.
5. *Военно-статистическое* обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Том XI. Часть 1. Херсонская губерния: Военно-статистическое обозрение Херсонской губернии по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте составили Генерального штаба капитан Роголёв и штаб-капитаны Фон-Витте и Пестов. – СПб.: В типографии Департамента Генерального штаба, 1849. – 229 с. + 85 с. + 15 таблиц.
6. *Глебов П. Н.* Записки / П. Н. Глебов // Русская старина. – 1905. – № 1. – С. 94–112.
7. *Городские* поселения в Российской империи. – СПб.: В типографии К. Вульфа, 1865. – Т. 5, Ч. II. – 498 с. + дополнения.
8. *Дмитрієнко М. Ф.* Ждаха Амвросій Андрійович / Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е–Й. – С. 143.
9. *Достоевский А. М.* Воспоминания Андрея Михайловича Достоевского / Достоевский А. М. / Ред. и вступ. статья А. А. Достоевского. – Л.: Изд-во писателей в Ленинграде, 1930. – 430 с.
10. *Елисаветград* / Справочный энциклопедический словарь / Под ред. А. Старчевского. – СПб., 1855. – Т. 4. – С. 25.
11. *Исторический* очерк г. Елисаветграда. Составил и издал А. Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 312 с.
12. *Кецко О.* Историко-градосторительный анализ г. Кировограда / Кецко О. – Рукопись. – 33 с.
13. *Кривопішин О. М.* Поєднання верст та миль: шлях від Одесько-Балтської до Південно-Західної залізниць через Російське товариство пароплавання і торгівлі (РОПіТ) // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2012. – № 3–4. – С. 111–122.
14. *Левитський М.* Українська стихія у нашому краї / М. Левицький // Єлисавет. – 1992. – 10 червня. – С. 1.
15. *Материалы* для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Составил Генерального штаба подполковник А. Шмидт. – СПб.: В типографии Калиновского, 1863. – Часть 2. – 874 с. + XXXV таблиц, 3 планы и 1 карта.
16. *Н. П.* Николай Федорович Федоровский (по личным воспоминаниям) // Голос юга. – 1918. – 10 (23) июня. – С. 3.
17. *Памятная* книжка Херсонской губернии на 1901 год. Составлена Херсонским губернским правлением. – Херсон: Типография Херсонского губернского правления, 1901. – 352 с.
18. *Памятная* книжка Херсонской губернии на 1913 год. Издание Херсонского губернского статистического комитета. + Адрес-календарь правительственных,

- сословных и общественных учреждений Херсонской губернии. – Херсон: Губернская типография, 1913. – 478 с. + 54 с.
19. **Первая** всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого / Населённые места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий, по данным Первой всеобщей переписи населения 1897 г. – СПб., 1905. – 269 с. + 120 с.
  20. **План** г. Елисаветграда. М. : 1 : 100 саж. / Сост. П. З. Рябков. – Елисаветград: Издание Елисаветградской городской управы, 1913. – 1 лист.
  21. **Познякова І. С.** Мозес Гомберг – американський хімік родом з Єлисаветграда / Гілея: науковий вісник. – К.: Видавництво “Гілея”, 2019. – Вип. 147, Ч. 1. Історичні науки. – С. 105–111.
  22. **Полулях С.** Тайны водоносных горизонтов // Украина-Центр. – 2019. – 20 июня. – С. 8–9.
  23. **Россия.** Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под редакцией В. П. Семенова-Тян-Шанского, помощника Председательствующего Отдела физической географии Императорского русского географического общества и под общим руководством П. П. Семенова-Тян-Шанского и академика В. И. Ламанского. – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1910. – Т. 14: Новороссия и Крым. Со 150 политипажами, 46 диаграммами, картограммами и схематическими профилями, 1 большой справочной и 10 малыми картами / Составили: Б. Г. Карпов, П. А. Федулов, В. И. Каратыгин, Я. Ф. Ставровский, В. В. Алексеев, В. В. Морачевский, А. Н. Улиссов и М. С. Семенов. – 984 с. + приложения.
  24. **Ростовцева О. М.** Микола Федорович Федоровський (1838 – 1918). Спогади дочки / Люта О. М. М. Ф. Федоровський (1838 – 1918). Невтомний трудівник на народній ниві. – Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ імені В. Винниченка, 1999. – С. 12–22.
  25. **Соколов Г. И.** Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде / Г. И. Соколов // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т. II. – С. 384 – 401.
  26. **Сорокалетие** просветительского общества. Воспоминания учредителя Н. Ф. Федоровского // Ежегодник Голос Юга. – Елисаветград, 1913. – С. 155 – 167.
  27. **Списки** населённых мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. XLVII. Херсонская губерния. Список населённых мест по сведениям 1859 года. Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Обработан М. Майковым. – СПб.: Типография Карла Вульфа, 1868. – LXXVIII с. + 190 с.
  28. **Список** населённых мест Херсонской губернии. Издание Херсонского губернского статистического комитета. По сведениям 1887 г. – Херсон: Типография Херсонского губернского правления, 1888. – Часть III. Елисаветградский уезд. – С. 1–48.
  29. **Сторінки** зі спогадів Євгена Чикаленка // Єлисавет. – 1992. – 16 вересня. – С. 4.
  30. **Трибуцька О.** Подвижницька місія Миколи Федоровського / О. Трибуцька // Народне слово. – 2012. – 12 липня. – С. 12.
  31. **Чорний О. В.** Місто Єлисаветград в історії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття / Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції: [зб. наук. праць] (13–14 вересня 2018 р., м. Одеса) / ред. кол.: В. Л. Цубенко (гол. ред.), Остапенко П. В., Хмарський В. М. [та ін.]. – Одеса: Екологія, 2018. – С. 90 – 96.
  32. **Чорний О. В.** Походження назви Єлисаветград / Південь України у вітчизняній та європейській історії: Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції

- (15–16 вересня 2016 р., м. Одеса) / Ред. кол. : Цубенко В. Л. (гол. ред.), Хмарський В. М. (заст. гол. ред.), Реєнт О. П. [та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2016. – С. 117–118.
33. **Шляховий К. В.** Єлисаветградське кавалерійське училище / К. В. Шляховий / Культурно-освітні процеси краю у ХІХ столітті / Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2004. – С. 56–63.
34. **1828 г., декабрю 6.** – Именной, данный Сенату. – Об учреждении города в селении Бобринец Херсонской губернии / Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том III. 1828. От № 1677 до 2574. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1830. – № 2495. – С. 1091–1092.
35. **1828 г., декабрю 6.** – Именной, данный Сенату. – Об отчислении городов Єлисаветграда и Ольвиополя в ведомство Начальства Военных поселений / Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том III. 1828. От № 1677 до 2574. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1830. – № 2496. – С. 1092–1093.
36. **1836 г., января 11.** – Высочайше утверждённое Положение об устройстве города Єлисаветграда / Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XI. Отделение первое. 1836. От № 8739–9493. – СПб.: В Типографии II Отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1837. – № 8769. – С. 29–34.
37. **1859 г., января 15.** – Именной, объявленный Сенату Главнокомандующим путями сообщения и публичными зданиями. – О разрешении крыть дома соломой с глиною в предместьях города Єлисаветграда, Херсонской губернии / Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XXXV. Отделение первое. 1859. От № 34005–34845. – СПб.: В Типографии II Отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1861. – № 34048. – С. 29–30.
38. **1860 г., мая 19.** – Высочайше утверждённый план части города Єлисаветграда / Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XXXV. Отделение первое. 1860. От № 35303–36058. – СПб.: В Типографии II Отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1862. – № 35805. – С. 572.
39. **1865 г., февраля 21.** – Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета. – О переводе уездного правления и прочих присутственных мест из города Бобринца в город Єлисаветград, Херсонской губернии; о переименовании города Єлисаветграда в уездный, а города Бобринца в заштатный город, и присвоении нынешнему Бобринецкому уезду названия уезда Єлисаветградского / Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XL. Отделение первое. 1865. От № 41642–42509. – СПб.: В Типографии II Отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1867. – № 41827. – С. 234–235.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

А. В. Чёрный

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

**ГОРОД ЕЛИСАВЕТГРАД
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА:
ШТРИХИ ИЗ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ**

Елисаветград во второй половине XIX – начале XX века прошел путь от заштатного города в составе Новороссийского (Херсонского) военного поселения к значительному административному, экономическому и культурному центру на юге Украины. В это время город перешел к каменному строительству, в его пределах были вымощены камнем улицы и устроено освещение на них, построено помещение зимнего театра, обустроены водопровод, телефонная станция, телеграф, запущен в эксплуатацию трамвай, открыт ряд новых учебных заведений. Во второй половине 1860-х годов Елисаветград был соединен железной дорогой с большими портами и городами Южной Украины. Рост городского населения способствовал образовательному и культурному подъему Елисаветграда в последней трети XIX – начале XX века. В предлагаемой публикации автор на основе мемуарных источников и исследовательской литературы, путем анализа конкретных фактов из истории общественно-политической и культурной жизни Елисаветград 1860-х – 1910-х гг., показывает, что город хотя и был полиэтническим и поликультурным, но он не был лишен ни украинского характера, ни украинского духа.

Ключевые слова: *Украина, Елисаветград, город, демилитаризация, образование, культурная жизнь, театр.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Чёрный Александр Васильевич – доцент кафедры истории Украины Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

O. V. Chorny

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**CITY OF YELISAVETGRAD
THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY:
HITS OF HISTORY AND CULTURE**

In the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, Yelisavetgrad made its way from a freelance city within the Novorossiysk (Kherson) military settlement to a significant administrative, economic and cultural center in southern Ukraine. At this time, the city began to stone construction, within which the paving streets and their lighting were started, the winter theater premises were constructed, a water supply system, a telephone station, a telegraph were commissioned, a number of new educational institutions were opened. In the second half of the 1860s, Yelisavetgrad was connected by rail to the powerful ports and cities of southern Ukraine. The growth of the urban population caused the educational and cultural rise of Yelisavetgrad in the last third of the nineteenth and early twentieth centuries. In the proposed publication, the author, on the basis of memoir sources and research literature, by analyzing concrete facts

about the history of sociopolitical and cultural life of Yelisavetgrad in the 1860s – 1910s, argues that the city was polyethnic and multicultural, but not devoid of either Ukrainian character or Ukrainian spirit.

Key words: *Ukraine, Yelisavetgrad, city, demilitarization, education, cultural life, theater.*

REFERENCES

1. *Adres-kalendar'* i spravochnaya kniga "Yelisavetgrad" na 1888 god / Izdaniye pod red. M. Gol'denberga. – Yelisavetgrad: Russkaya skoropechatnaya Gol'denberga, 1887. – 24 s.
2. *Altukhov M. I.* Vodosnabzheniye gorodov Feodosii i Yelisavetgrada. – SPb.: Tipografiya brat'yev Panteleyevykh, 1894. – 33 s.
3. *Braker N.* Mykola Fedorovych Fedorovs'kyy. Pershyy ukrayins'kyy diyach u m. Yelysavetu / Za sto lit. Materialy z hromads'koho i literaturnoho zhyttya Ukrayiny XIX i pochatku XX stolittya / Za red. akad. M. Hrushevs'koho. – K., 1929. – Kn. 3. – S. 46–49.
4. *Vinogradov A., Trubachov A.* "Saga ob El'vorti" // Ukraina-Tsentr. – 2019. – 4 iyunya, – S. 8–9.
5. *Voyenno-statisticheskoye* obozreniye Rossiyskoy imperii, izdavayemoye po Vysochayshemu poveleniyu pri 1-m otdelenii Departamenta General'nogo shtaba. Tom XI. Chast' 1. Khersonskaya guberniya: Voyenno-statisticheskoye obozreniye Khersonskoy gubernii po rekognostsirovkam i materialam, sobrannym na meste sostavili General'nogo shtaba kapitan Rogalov i shtab-kapitany Fon-Vitte i Pestov. – SPb.: V tipografii Departamenta General'nogo shtaba, 1849. – 229 s. + 85 s. + 15 tablits.
6. *Glebov P. N.* Zapiski // Russkaya starina. – 1905. – № 1. – S. 94–112.
7. *Gorodskiy* poseleniya v Rossiyskoy imperii. – SPb.: V tipografii K. Vul'fa, 1865. – T. 5, Ch. II. – 498 s. + dopolneniya.
8. *Dmytriyenko M. F.* Zhdakha Amvrosiy Andriyovych / Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t. / redkol.: V. A. Smoliy (holova) ta in. ; Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. – K.: Naukova dumka, 2005. – T. 3. : E–Y. – S. 143.
9. *Dostoyevskiy A. M.* Vospominaniya Andrey a Mikhaylovicha Dostoyevskogo / Red. i vstup. stat'ya A. A. Dostoyevskogo. – L.: Izd-vo pisateley v Leningrade, 1930. – 430 s.
10. *Yelisavetgrad* / Spravochnyy entsyklopedicheskyy slovar' / Pod red. A. Starchevskogo. – SPb., 1855. – T. 4. – S. 25.
11. *Istoricheskyy* ocherk g. Yelisavetgrada. Sostavil i izdal A. N. Pashutin. – Yelisavetgrad: Lito-Tipografiya Br. Shpolyanskiy, 1897. – 312 s.
12. *Ketsko A.* Istoriko-gradostoritel'nyy analiz g. Kirovograda – Rukopis'. – 33 s.
13. *Kryvopishyn O. M.* Poyednannya verst ta myl': shlyakh vid Odes'ko-Balt's'koyi do Pivdenno-Zakhidnoyi zalizny' cherez Rosiys'ke tovarystvo paroplavstva i torhivli (ROPiT) // Siverians'kyy litopys. Vseukrayins'kyy naukovyy zhurnal. – 2012. – № 3–4. – S. 111–122.
14. *Levyts'kyy M.* Ukrayins'ka stykhiya u nashomu krayi // Yelysavet. – 1992. – 10 chervnya. – S. 1.
15. *Materialy* dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami General'nogo shtaba. Khersonskaya guberniya. Sostavil General'nogo shtaba podpolkovnik A. Shmidt. – SPb.: V tipografii Kalinovskogo, 1863. – Chast' 2. – 874 s. + XXXV tablits, 3 plany i 1 karta.
16. *N. P.* Nikolay Fedorovich Fedorovskiy (po lichnym vospominaniyam) // Golos yuga. – 1918. – 10 (23) iyunya. – S. 3.
17. *Pamyatnaya* knizhka Khersonskoy gubernii na 1901 god. Sostavlena Khersonskim gubernskim pravleniyem. – Kherson: Tipografiya Khersonskogo gubernskogo pravleniya, 1901. – 352 s.
18. *Pamyatnaya* knizhka Khersonskoy gubernii na 1913 god. Izdaniye Khersonskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. + Adres-kalendar' pravitel'stvennykh, soslovnykh i

- obshchestvennykh uchrezhdeniy Khersonskoy gubernii. – Kherson: Gubernskaya tipografiya, 1913. – 478 s. + 54 s.
19. **Pervaya** vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. / Pod red. N. A. Troynitskogo / Naselonnyye mesta Rossiyskoy imperii v 500 i boleye zhiteley s ukazaniyem vsego nalichnogo v nikh naseleniya i chisla zhiteley preobladayushchikh veroispovedaniy, po dannym Pervoy vseobshchey perepisi naseleniya 1897 g. – SPb., 1905. – 269 s. + 120 s.
  20. **Plan** g. Yelisavetgrada. M.: 1: 100 saz. / Sost. P. S. Ryabkov. – Yelisavetgrad: Izdaniye Yelisavetgradskoy gorodskoy upravy, 1913. – 1 list.
  21. **Poznyakova I. S.** Mozes Homberh – amerykans'kyy khimik rodом z Yelysavethrada / Hileya: naukovyy visnyk. – K.: Vydavnytstvo “Hileya”, 2019. – Vyp. 147, Ch. 1. Istorychni nauky. – S. 105–111.
  22. **Polulyakh S.** Tayny vodonosnykh gorizontov // Ukraina-Tsentr. – 2019. – 20 iyunya. – S. 8–9.
  23. **Rossiya.** Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego otechestva. Nastol'naya i dorozhnaya kniga / Pod redaktsiyey V. P. Semenova-Tyan-Shanskogo, pomoshchnika Predsedatel'stvuyushchego Otdela fizicheskoy geografii Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva i pod obshchim rukovodstvom P. P. Semenova-Tyan-Shanskogo i akademika V. I. Lamanskogo. – SPb.: Izdaniye A. F. Devriyena, 1910. – T. 14: Novorossiya i Krym. So 150 politipazhami, 46 diagrammami, kartogrammami i skhematicheskimi profilyami, 1 bol'shoy spravochnoy i 10 malymi kartami / Sostavili: B. G. Karpov, P. A. Fedulov, V. I. Karatygin, Ya. F. Stavrovskiy, V. V. Alekseyev, V. V. Morachevskiy, A. N. Ulissov i M. S. Semenov. – 984 s. + prilozheniya.
  24. **Rostovtseva O. M.** Mykola Fedorovych Fedorovs'kyy (1838–1918). Spohady dochky / Lyuta O. M. M. F. Fedorovs'kyy (1838–1918). Nevtomnyy trudivnyk na narodniy nyvi. – Kirovohrad: RVH ITS KDPU imeni V. Vynnychenka, 1999. – S. 12–22.
  25. **Sokolov G. I.** Istoricheskaya i statisticheskaya zapiska o voyennom gorode Yelisavetgrade // Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. – 1848. – T. II. – S. 384–401.
  26. **Sorokaletiyе** prosvetitel'skogo obshchestva. Vospominaniya uchreditelya N. F. Fedorovskogo // Yezhegodnik Golos Yuga. – Yelisavetgrad, 1913. – S. 155–167.
  27. **Spiski** naselonnykh mest Rossiyskoy imperii, sostavlennyye i izdavayemyye Tsentral'nym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del. XLVII. Khersonskaya guberniya. Spisok naselennykh mest po svedeniyam 1859 goda. Izdan Tsentral'nym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del. Obrabotan M. Maykovym. – SPb.: Tipografiya Karla Vul'fa, 1868. – LXXVIII s. + 190 s.
  28. **Spisok** naselonnykh mest Khersonskoy gubernii. Izdaniye Khersonskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Po svedeniyam 1887 g. – Kherson: Tipografiya Khersonskogo gubernskogo pravleniya, 1888. – Chast' III. Yelisavetgradskiy uyezd. – S. 1–48.
  29. **Storinky** zi spohadiv Yevhena Chykalenka // Yelysavet. – 1992. – 16 veresnya. – S. 4.
  30. **Trybuts'ka O.** Podvyzhnyts'ka misiya Mykoly Fedorovskoho // Narodne slovo. – 2012. – 12 lypnya. – S. 12.
  31. **Chornyy O. V.** Misto Yelysavethrad v istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittya / Pivden' Ukrayiny u vitchyznyaniy ta yevropeys'kiy istoriyi : materialy IV Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi : [zb. nauk. prats'] (13–14 veresnya 2018 r., m. Odesa) / red. kol.: V. L. Tsubenko (hol. red.), Ostapenko P. V., Khmars'kyy V. M. [ta in.]. – Odesa: Ekolohiya, 2018. – S. 90–96.
  32. **Chornyy O. V.** Pokhodzhennya nazvy Yelysavethrad / Pivden' Ukrayiny u vitchyznyaniy ta yevropeys'kiy istoriyi : Materialy III mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (15–16 veresnya 2016 r., m. Odesa) / Red. kol. : Tsubenko V. L. (hol. red.), Khmars'kyy V. M. (zast. hol. red.), Reyent O. P. [ta in.]. – Odesa: Astroprint, 2016. – S. 117–118.

33. *Shlyakhovyy K. V.* Yelysavethrads'ke kavaleriys'ke uchylyshche / Kul'turno-osvitni protsesy krayu u XIX stolitti / Materialy oblasnoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi. – Kirovohrad, 2004. – S. 56–63.
34. **1828 g., dekabrya 6.** – Imenny, dannyy Senatu. – Ob uchrezhdenii goroda v selenii Bobrinets Khersonskoy gubernii / Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye vtoroye. Tom III. 1828. Ot № 1677 do 2574. – SPb.: Pечатano v Tipografii II Otdeleniya sobstvennoy Ye.I.V. kantselyarii, 1830. – № 2495. – S. 1091–1092.
35. **1828 g., dekabrya 6.** – Imenny, dannyy Senatu. – Ob otchislenii gorodov Yelisavetgrada i Ol'viopolya v vedomstvo Nachal'stva Voyennykh poseleniy / Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye vtoroye. Tom III. 1828. Ot № 1677 do 2574. – SPb.: Pечатano v Tipografii II Otdeleniya sobstvennoy Ye.I.V. kantselyarii, 1830. – № 2496. – S. 1092–1093.
36. **1836 g., yanvarya 11.** – Vysochayshe utverzhdonnoye Polozheniye ob ustroystve goroda Yelisavetgrada / Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye vtoroye. Tom XI. Otdeleniye pervoye. 1836. Ot № 8739–9493. – SPb.: V Tipografii II Otdeleniya sobstvennoy Ye.I.V. kantselyarii, 1837. – № 8769. – S. 29–34.
37. **1859 g., yanvarya 15.** – Imenny, ob'yavlenny Senatu Glavnokomanduyushchim putyami soobshcheniya i publichnymi zdaniyami. – O razreshenii kryt' doma solomoyu s glinoyu v predmest'yakh goroda Yelisavetgrada, Khersonskoy gubernii / Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye vtoroye. Tom XXXV. Otdeleniye pervoye. 1859. Ot № 34005–34845. – SPb.: V Tipografii II Otdeleniya sobstvennoy Ye.I.V. kantselyarii, 1861. – № 34048. – S. 29–30.
38. **1860 g., maya 19.** – Vysochayshe utverzhdonnyy plan chasti goroda Yelisavetgrada / Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye vtoroye. Tom XXXV. Otdeleniye pervoye. 1860. Ot № 35303–36058. – SPb.: V Tipografii II Otdeleniya sobstvennoy Ye.I.V. kantselyarii, 1862. – № 35805. – S. 572.
39. **1865 g., fevralya 21.** – Vysochayshe utverzhdonnoye mneniye Gosudarstvennogo Soveta. – O perevode uyezdnogo pravleniya i prochikh prisutstvennykh mest iz goroda Bobrintsa v gorod Yelisavetgrad, Khersonskoy gubernii; o pereimenovanii goroda Yelisavetgrada v uyezdnyy, a goroda Bobrintsa v zashtatnyy gorod, i prisvoyenii nyneshnemu Bobrinetskomu uyezdu nazvaniya uyezda Yelisavetgradskogo / Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye vtoroye. Tom XL. Otdeleniye pervoye. 1865. Ot № 41642–42509. – SPb.: V Tipografii II Otdeleniya sobstvennoy Ye.I.V. kantselyarii, 1867. – № 41827. – S. 234–235.

ABOUT THE AUTHOR

Chornyi Oleksandr Vasylovych – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine)

УДК 94(477.65)“19.../20...”

К. В. Шляховий*Історично-культурологічне товариство “Ойкумена”*

**СЕЛО ВЕЛИКА СЕВЕРИНКА КРОПИВНИЦЬКОГО РАЙОНУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
ІСТОРІЯ ЗАСНУВАННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПІДПОРЯДКУВАННЯ НАПРИКІНЦІ XVIII –
НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ**

У статті порушено проблему щодо заснування села Велика Северинка Кіровоградського району Кіровоградської області. Автор дослідження, використовуючи раніше невідомі архівні та картографічні матеріали, вперше визначив час та умови появи населеного пункту, наголосивши, що село було засноване у 1760-х роках як приватновласницьке. Встановивши засновника села, а це – Гнат Юрійович Увалов, дослідник відзначає, що за його часів (наприкінці XVIII – на початку XIX століття) Велика Северинка пройшла шлях від отримання Уваловим дозволу на заселення слободи до набуття нею статусу села. На основі законодавства Російської імперії, УНР та СРСР автор також простежує історію адміністративно-територіального підпорядкування Великої Северинки з кінця XVIII століття до сьогодення.

Ключові слова: *Чорний гусарський полк, р. Інгул, Єлисаветградська провінція, Новоросійська губернія, Катеринославське намісництво, Вознесенське намісництво, Херсонська губернія, Єлисаветградський повіт, Олександрійський повіт, військові поселення, Кіровоградська область.*

Початкова історія села Великої Северинки, як і більшості сіл Кіровоградщини, не досліджена і тому замаскована різними легендами, вигадками, а то й недолугими побрехеньками. У Кіровоградському томі солідної “Історії міст і сіл Української РСР” заснуванню села присвячене одне коротке речення: “Велика Северинка заснована в другій половині XVIII століття [13, с. 360]”. Легковажні газетні публікації як то “Великая Большая Северинка” (“Україна-Центр” № 42 від 21.10.2016) чи більш претензійна стаття [14, с. 25–29] у гарненькому, але несерйозному районному виданні “Історія сіл Кіровоградського району” під загальною редакцією Ю. С. Митрофаненка жонглюють легендами, лінуючись звірити їх з уже доступними документами цього періоду. А документи ті вже багато років відшукує, вивчає і публікує авторитетніший дослідник історії заселення Південної України А. В. Пивовар. На підставі його досліджень вимальовується дійсна історія заснування села Великої Северинки.

Земельна ділянка, на якій постало село Велика Северинка, вперше зафіксована на межовій карті Новоросійської губернії 1765 року. Згідно цього документу в окрузі 12 роти (Вуковарського шанцю) Чорного гусарського полку майору Увалову зазначено відведення під слободу на 100 дворів 2600 десятин землі [17, с. 35]. Відповідно до тогочасних пропорцій відведення землі указом Новоросійської губернської канцелярії з 4 серпня 1769 року із зазначеної земельної

ділянки за Уваловим у тій же роті було залишено лише 1248 десятин під заселення слободи на 48 дворів [5, арк. 138 зв.].

20 серпня 1778 року сусідній поміщик відставний капітан Павло Потлог продав дружині Ігнатія Увалова, тоді вже бригадира, Уляні Уваловій відведену йому 22 квітня 1773 р. в окрузі шанця Сентовського (11-ї роти Чорного гусарського полку) на обох берегах річки Великого Інгулу під слободу на 14 дворів 364 десятини землі [6, арк. 10].

Імовірно, саме з цього часу село починає згадуватися як Велика Северинка. Увалови прикупляли землю і пізніше, бо за Сенатською ревізією 1800 року Ігнатій Юрійович Увалов, вже генерал-майор, разом із дружиною мали у Великій Северинці 2 200 десятин орної, 62 десятини непридатної та 10 десятин неврахованої землі [3, № 201].

Статус села Велика Северинка набула з побудовою генералом Уваловим Свято-Миколаївської церкви, приход якої зафіксований ще відомістю 1774 року, де (спільно з Мамайкою) зазначено 96 дворів та 962 прихожанина, але сам храм, за більшістю джерел, зведений 1778 року.

За економічним описом 1798 року земельна дача села за № 48 характеризувалося наступним чином: “Село Большая Северинка, генерал-майора и кавалера Игната Юрьевича Увалова и жены его. Число душ мужеска 164, женска 159; десятин земли под усадьбою 40, пашни 1540, сенных покосов 620, лесу нет, неудобных мест 62, итого 2262. По правой стороне речки Северинки, на полугорьи церковь деревянная во имя Чудотворца Николая, дом господской деревянной с фруктовым садом, на оной речке пруд, мельница о трех поставах ветреная одна, винокуренной завод; дача по обеим сторонам реки Ингула, речек Северинки и Мамайки. Земля иловата и чернозем, хлеба и травы средственны, подданные на пашне” [16, арк. 52].

Так склалася земельна дача села Великої Северинки, яка спочатку входила до Єлисаветградської провінції Новоросійської губернії, а після адміністративно-територіальної реформи 1783–1784 рр. (укази від 30 березня 1783 р. [18, с. 889] та від 22 січня 1784 р. [19, с. 10–11]), перебувала в межах Єлисаветградського повіту Катеринославського намісництва.

За указом від 27 січня 1795 р. [20, с. 641–644] Єлисаветградський повіт був переданий до новосформованого Вознесенського намісництва, яке проіснувало до кінця наступного року, а за указом від 12 грудня 1796 р. [21, с. 229–230] увійшов до складу нової Новоросійської губернії. Для зручності управління ця губернія була розділена на три і за указом від 8 жовтня 1802 р. [22, с. 272] Єлисаветградський повіт мав стати складовою частиною Миколаївської губернії. Проте ще до відкриття губернії за указом від 15 травня 1803 р. [22, с. 603] губернський центр вирішено влаштувати у Херсоні, тому Єлисаветградський повіт увійшов уже до новоутвореної Херсонської губернії.

З поверненням за указом від 21 серпня 1806 р. [23, с. 696] місту Олександрії (на той час – Усівка) попередньої назви і відновленням Олександрійського повіту Велика Северинка залишилася в Єлисаветградському повіті до наступного територіального реформування.

З метою підготовки резерву військ та економії витрат на їх утримання і часткового скасування рекрутських наборів імператором Олександром I були

запроваджені військові поселення. У 1817 році на Слобожанщині, Катеринославщині та Херсонщині почався процес створення округів військових поселень.

Іменний указ від 27 лютого 1820 р. [27, с. 74–75] свідчить, що згідно плану про утворення поселених військ з казенного до військового управління в округ військового поселення 3-го Українського уланського полку були передані місто Новомиргород, села Паліївка, Федвар, Вуковар, Сентов, Каніж і Мартонош Єлисаветградського повіту з усіма корінними жителями їх (крім купців і міщан Новомиргорода) і з усіма їх землями та нерухомістю. Сусідня Велика Северинка не підпадала під цю реорганізацію так, як була поміщицьким селом, та й територіально, з точки зору комунікацій, тяжіла до кірасирської дивізії, що базувалася в Олександрійському повіті. Особлива Межова комісія [24, с. 180–181] вимежовувала власницькі землі, які потрапляли у військові округи, і таким чином на теренах призначених під військове поселення повітів утворився дивний архіпелаг вилучених з цивільного управління територій. Адміністративним центром Новоросійських військових поселень став Єлисаветград, в якому розмістився штаб Резервного кавалерійського корпусу. У зв'язку з цим на підставі указу від 6 грудня 1828 р. Єлисаветградський повіт підлягав скасуванню, а Єлисаветград було передано у відомство Начальства військових поселень [28, с. 1091–1093]. Невійськові населені пункти Єлисаветградського повіту в залежності від входження до території дислокації уланської чи кірасирської поселенських дивізій мали увійти до новоутвореного Бобринецького та дещо розширених меж сусіднього Олександрійського повітів. Саме до останнього після завершення досить зтяжкого підготовчого періоду з 1835 року і увійшла Велика Северинка.

Згідно з розпорядженням від 21 лютого 1865 р. [30, с. 234–235] Бобринецький повіт був перейменований на Єлисаветградський, повітове управління переведене з Бобринця до Єлисаветграда. Остаточо Південні військові поселення (так узагальнено називалися вони в останній період свого існування) були ліквідовані за указом від 28 вересня 1866 р., опублікованим 25 жовтня того ж року [31, с. 56–57]. Але Олександрійський повіт залишився в утворених у період військових поселень межах і скасування їх не змінило адміністративне підпорядкування Великої Северинки.

В Олександрійському повіті Херсонської губернії (останній період в Оситнязькій волості) Велика Северинка перебувала до корінних адміністративно-територіальних реформ першої чверті ХХ століття.

Після Лютневої революції влада в Україні з 4 (17) березня 1917 р. перейшла до Української Центральної Ради, яка 7 (20) листопада проголосила створення з 9 українських губерній Української Народної Республіки у складі федеративної Росії. Український національний з'їзд Херсонської губернії, який відбувся в Херсоні 28–30 червня 1917 р., визнав владу Української Центральної Ради. 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила повну незалежність УНР. 29 квітня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський очолив країну і змінив її назву – УНР стала Українською Державою.

14 грудня 1918 р. Директорія на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою відновила попередню назву держави – УНР, яка проіснувала майже до кінця

1920 року. Подальші складні революційні події привели до влади більшовиків, які 30 грудня 1922 року проголосили створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік з Українською Соціалістичною Радянською Республікою у своєму складі.

16 квітня 1920 року Херсонська губернія розділилася на дві – Херсонську та Одеську. Олександрійський повіт залишився в Херсонській губернії. З 13 березня 1920 р. губернським центром Херсонської губернії стало місто Миколаїв і спеціальною постановою ВУЦВК, оголошеною 6 січня 1921 р., губернія отримала назву Миколаївської [7, ч. 4]. Олександрійський повіт був переданий до складу Кременчуцької губернії, територія якої була визначена постановами президії ВУЦВК від 8 та 30 липня 1920 р., опублікованими 15 серпня того ж року [8, № 198]. Ця губернія проіснувала недовго і була скасована 21 жовтня 1922 р. Олександрійський повіт увійшов до складу Катеринославської губернії. Але Великої Северинки у ньому не було – як приміське відносно Єлисаветграда село вона опинилася в Одеській губернії, укрупненої за рахунок приєднаної до неї 21 жовтня 1922 р. Миколаївської губернії, де перебував Єлисаветград.

Наступні адміністративно-територіальні перетворення були санкціоновані постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. і затверджені другою сесією ВУЦВК 25 жовтня того ж року. Реформа полягала в укрупненні волостей у райони, створення замість повітів округів з частковою передачею їм губернських повноважень і подальшою ліквідацією губерній. Тобто створювалася вертикаль округ – район – сільрада.

Ця грандіозна радянська адміністративно-територіальна реформа почалася у 1923 році. Згідно з постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р., затвердженою II сесією ВУЦВК 12 квітня 1923 р., повіти і волості були скасовані, а замість них створені округи та райони. Таким чином був утворений Єлисаветградський округ, який складався з 13 районів і колишня Оситнязька волость з Великою Северинкою перейшла до складу Єлисаветградського району цього округу [1, с. 84–85].

Рішенням ВУЦВК від 7 серпня 1924 р. місто Єлисаветград перейменовано на Зінов'євськ, у зв'язку з цим Єлисаветградські округ і район були відповідно перейменовані [12, с. 447–448].

На підставі рішення IV Всеукраїнського з'їзду Рад та постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. губерніальний поділ було ліквідовано [2, 8–9].

Згідно з постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. “Про ліквідацію округів” і ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. “Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління” окружний поділ було скасовано, Зінов'євський район розформовано і найближчі до міста сільради передані до відання Зінов'євської міської ради. Таким чином село Велика Северинка було підпорядковане безпосередньо Зінов'євську [10, с. 687, 695].

9 лютого 1932 р. IV позачергова сесія ВУЦВК XII скликання прийняла постанову про введення в Україні обласного адміністративно-територіального поділу, 27 лютого того року серед перших п'яти областей була створена Одеська область, до складу якої увійшов Зінов'євськ як безпосередньо підпорядкований обласному виконкому [11, с. 45].

27 грудня 1934 р. постановою ЦВК СРСР “Об утверждении решений организаций УССР о переименованиях для увековечивания памяти т. Кирова С. М.” місто Зінов’євськ було перейменоване на Кірово [15, № 304].

22 вересня 1937 року постановою ЦВК СРСР “О разделении Харьковской области на Харьковскую и Полтавскую, Киевской – на Киевскую и Житомирскую, Винницкой – на Винницкую и Каменец-Подольскую и Одесской – на Одесскую и Николаевскую области” була утворена Миколаївська область з містом Кірово у своєму складі [9, с. 3].

10 січня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР “Об образовании Сумской, Кировоградской и Запорожской областей в составе Украинской ССР” було утворено Кіровоградську область, а місто Кірово перейменовано на Кіровоград. Цим указом у складі Кіровоградської області зазначений Кіровоградський сільський район [32, с. 52].

З того часу село Велика Северинка у складі Кіровоградського району Кіровоградської області, а з 1 грудня 1991 року разом з іншими населеними пунктами УРСР шляхом народного вибору на Всеукраїнському референдумі стала частиною незалежної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Административно-территориальное* деление Украины. Принято ВУЦИК в засед. от 7-го марта 1923 года. (По данным Центральной Административно-Территориальной Комиссии). – Харьков: Издание Наркомвнудела У.С.С.Р., 1923. – 132 с.
2. *Адміністраційно-територіяльний* поділ У.С.Р.Р. при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). – Харків: Видання Центральної Адміністраційно-Територіяльної Комісії, 1925. – 110 с.
3. *Ведомость* отданных от бывших генерал губернаторов, губернаторов и губернских канцелярий под население помещикам Новороссийской губернии землях, полагая на каждую мужеска и женска душу по тридцети десятин, сообразно постановлению о раздаче тех земель, дабы потому и помещики могли иметь на взятых ими дачах собственное хозяйство, коим землям прошли положенные льготные годы и платятся поземельные в казну деньги и на коих состоят поселенные села и деревни, и в них по последней 795 года ревизии записанные, равно и сверх оной причисленные люди. – ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Од. зб. 51. – Арк. 139–156. – Копія А. В. Пивовара.
4. *Ведомость* протопопии Елисаветградской с показанием приходов церквей, священников, дияконов, числа дворов приходских, хат, мужеска и женска пола душ, учинена “1774” года октября “15” дня. – ЦДІАК України. – Ф. 990. – Оп. 1. – Од. зб. 1008. – Арк. 155–170.
5. *Ведомость* учинена в канцелярии Новороссийской губернии сколько с начала учреждения оной губернии по 775 год в которых полках и округах кому именно под слободы государственные, помещичьи, хутора, мельницы, под лес, сады и протчие разведения на сколько дворов числом десятин и когда именно отвод зделан, считая ото дня отводу заселению трех летней срок прошол или будет и сколько до платежа льготы положено, ото дня отводу оной сроки прошли или будут и за коликое время по 775 год поземельных денег, полагая с отводов под государственные слободы по пяти копеек, под мелницы партикулярные по пяти ж копеек, а владельческие слободы и под мельницы вполы, з заводов же партикулярных по три копейки, с помещичьих то ж против того вполы з десятины взыскать следует, значит на обороте генваря “...” дня

- “1775” году. – РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Ед. хр. 796, Ч. 3. – Л. 138–169. – Витяг А. В. Пивовара.
6. *Ведомость* учиненная в Елисаветградской провинциальной канцелярии з имеющихся в оной крепостных книг, кто и кому именно котораго года и числа отведенные в здешней провинции ранговые и протчие дачи продал или заложил значит под сим февраля “ ” дня 1782 года. – ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Од. зб. 110. – Арк. 3–12 зв. – Копія А. В. Пивовара.
7. *Вісті В.У.Ц.В.К.* –1920. – 6 січня. – Ч. 4.
8. *Вісті В.У.Ц.В.К.* – 1920. – 15 серпня. – № 198.
9. Советская Сибирь. – 1937. – 24 сентября (№ 221 (5385)). – С. 3.
10. *Збірник* законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Офіційне видання Народного комісаріату юстиції. – 1930. – 31 жовтня (№ 23). – Арт. 225. – С. 687–714.
11. *Збірник* законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. –1932. – 29 лютого (№ 5). – Арт. 28. – С. 41–45.
12. *Збірник* узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Офіційне видання Народного комісаріату юстиції. – 1924. – 11 жовтня (№ 20). – Арт. 172. – С. 447–448.
13. *Історія* міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР – Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. – 816 с.
14. *Історія* сіл Кіровоградського району” під загальною редакцією / Авторський колектив; під заг. ред. Ю. С. Митрофаненка. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017. – 196 с.
15. *Известия* ЦИК Союза ССР и ВЦИК. – 1934. – 29 декабря (№ 304).
16. *Описание* Города Елисаветграда и его уезда со всеми лежащими въ нихъ дачами, въ чьемъ они владении, какое число мужеска и женска пола душъ, сколько мерою земель, со внесениемъ экономическихъ примечаний. – РГИА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – Ед. хр. 238. – Л. 52. – Копія А. В. Пивовара.
17. *Пивовар А. В.* Деякі відомості з історії роздачі земель у Єлисаветградській провінції // Інгульський степ. Історія – Краєзнавство – Родовід – Джерела – Спадщина. III випуск. Збірник. Наукове видання / Упорядник Сердюк В. А. – К., 2018. – С. 33–101.
18. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXI. Съ 1781 по 1783. Отъ № 15.106 до 15.901. – Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. –1084 с. – С. 889. – № 15.696.
19. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXII. 1784 – 1788. – Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 1168 с. – С. 10–11. – № 15.908.
20. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXIII. Съ 1789 по 6 Ноября 1796. – Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 969 с. – С. 641–644. – № 17.300.
21. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXIV. Съ 6 Ноября 1796 по 1798. – Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 869 с. – С. 229–230. – № 17.634.
22. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXVII. 1802 – 1803. – Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 1122 с. – С. 272–291 (збій пагінації, замість 273–289), 603. – № 20.449, № 20.760.
23. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXIX. 1806 – 1807. – Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 1372 с. – С. 696. – № 22.248.

24. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXXIV. 1817. – Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 958 с. – С. 179–181 (№ 26.772, № 26.773); С. 219 (№ 26.800); С. 793–794 (№ 27.081); С. 948 (№ 27.195).
25. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXXV. 1818. – Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 674 с. – С. 292 (№ 27.371); С. 548–549 (№ 27.512).
26. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXXVI. 1819. – Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 734 с. – С. 415. – № 28.028.
27. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXXVII. 1820 – 1821. – Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 984 с. – С. 74–75 (№ 28.170); С. 545–546 (№ 28.508); С. 674–675 (№ 28.592).
28. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи. Собрание второе. Томъ III. 1828. Отъ № 677 до 2574. – Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 1246 с. – С. 1091–1092 (№ 2495), С. 1092–1093 (№ 2496).
29. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи. Собрание второе. Томъ XXXV. Отдѣленіе второе. 1860. Отъ № 36059 до 36489. – Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Е. И. В. Канцеляріи. 1862. – 634 с. – С. 449 (№ 36415).
30. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи. Собрание второе. Томъ XL. Отделеніе первое. 1865. Отъ № 41642 до 42509. – Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Е. И. В. Канцеляріи. 1867. – 992 с. – С. 234–235 (№ 41827).
31. *Полное* Собрание Законовъ Россійской Имперіи. Собрание второе. Томъ XLI. Отделеніе второе. 1866. Отъ № 43603 – 44077. – Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Е. И. В. Канцеляріи. 1868. – 537 с. – С. 56–57 (№ 43677).
32. *Сборник* законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – ноябрь 1958 г. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – С. 52.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шляховий Костянтин Васильович – історик-краєзнавець, голова історико-культурологічного товариства “Ойкумена” (м. Кропивницький, Україна).

К. В. Шляховой

Историко-культурологическое общество “Ойкумена”

СЕЛО ВЕЛИКАЯ СЕВЕРИНКА КРОПИВНИЦКОГО РАЙОНА КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ: ИСТОРИЯ ОСНОВАНИЯ И АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ПОДЧИНЕНИЯ В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье затронута проблема основания села Великая Северинка Кропивницкого района Кировоградской области. Автор исследования, используя ранее неизвестные архивные и картографические материалы, впервые определил время и условия появления населенного пункта, подчеркнув, что село было основано в 1760-х годах как

частновладельческое. Установив основателя села, а это – Игнат Юрьевич Увалов, исследователь отмечает, что в его время (в конце XVIII – начале XIX века) Великая Северинка прошла путь от получения Уваловым разрешения на заселение слободы до приобретения ею статуса села. На основании законодательства Российской империи, УНР и СССР автор также прослеживает историю административно-территориального подчинения Великой Северинки с конца XVIII века до современности.

Ключевые слова: Черный гусарский полк, р. Ингул, Елисаветградская провинция, Новороссийская губерния, Екатеринославское наместничество, Вознесенское наместничество, Херсонская губерния, Елисаветградский уезд, Александрийский уезд, военные поселения, Кировоградская область.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Шляховой Константин Васильевич – историк-краевед, председатель историко-культурологического общества “Ойкумена” (г. Кропивницький, Украина).

K. V. Shlyakhovyi

Historical-Cultural Society “Oykumen”

VELYKA (GREAT) SEVERYNKA VILLAGE OF KROPYVNYTS'KYI DISTRICT OF THE KIROVGRAD REGION: HISTORY OF FOUNDATION AND ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL SUBORDINATION AT THE END OF THE XVIII – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The problem of the foundation of Velyka (Great) Severynka village of the Kirovograd district of the Kirovograd region has been highlighted in the article. The time and conditions of appearance of the settlement have been identified, for the first time, by the author of the study, using previously unknown archival and cartographic materials and it also has been noted that the village was founded in the 1760's as privately owned. Having identified the founder of the village, which was Hnat Uvalov, the researcher noted that during Uvalov's time (at the end of the XVIII - beginning of the XIX century), Velyka (Great) Severynka had passed the way from obtaining Uvalov's permission to populate the settlement until it had become a village. The history of the administrative-territorial subordination of Velyka (Great) Severynka from the end of the XVIII century to the present times has been deduced by the author on the basis of the legislation of the Russian Empire, the UPR (the Ukrainian People's Republic) and the USSR.

Key words: Black Hussar Regiment, Ingul River, Yelysavetgrad Province, Novorossiys'k Province, Katerynoslav Governorship, Voznesens'k Governorship, Kherson Province, Yelysavetgrad County, Alexandria County, Military Settlements, Kirovograd Region.

REFERENCES

1. *Administrativno-territorial'noye deleniye Ukrainy. Prinyato VUTSIK v zased. ot 7-go marta 1923 goda. (Po dannym Tsentral'noy Administrativno-territorial'noye Komissii). – Khar'kov: Izdaniye Narkomvnudela U.S.S.R., 1923. – 132 s.*
2. *Administratsiyno-terytoriyal'nyy podil U.S.R.R. pry 3-kh stupeneviy systemi vryaduvannya (za danymy na 1 zhovtnya 1925 roku). – Kharkiv: Vydannya Tsentral'noyi Administratsiyno-Terytoriyal'noyi Komisiyi, 1925. – 110 s.*
3. *Vedomost'* otdannyykh za byvshikh general gubernatorov, gubernatorov i gubernskikh kantselyariy pod naseleniye pomeshchikam Novorossiyskoy gubernii zemlyakh, polagaya na kazhduyu muzheska i zhenska dushu po tridtsety desyatin, soobrazno postanovleniye o

- razdache tekh zemel', daby potomu i pomeshchiki mogli imet' na vzyatykh imi dachakh sobstvennoye khozyaystvo, koim zemlyam proshli polozhennyye L'gotnyy gody i platyatsya pozemel'nyy v kaznu den'gi i na koikh sostoyat poselennyye sela i derevni, i v nikh po posledney 795 goda revizii zapisanny, ravno i sverkh onoy prichislennyye lyudi. – GAKhO. – F. 14. – Op. 1. – Od. zb. 51. – Ark. 139–156. – Kopiya A. V. Pivovara.
4. *Vedomost'* protopopii Yelisavetgradskoy s pokazaniyem prikhodov tserkvey, svyashchennikov, D'yakonov, chisla dvorov prikhodskikh, domov, muzheska i zhenska pola dush, uchinena "1774" goda oktyabrya "15" dnya. - TsDIAK Ukrainy. – F. 990. – Op. 1. – Od. zb. 1008. – Ark. 155–170.
  5. *Vedomost'* uchinena v kantselyarii Novorossiyskoy gubernii skol'ko s nachala uchrezhdeniya onoy gubernii po 775 hod v kotorykh polkakh i okrugakh komu imenno pod slobody gosudarstvennyye, pomeshchich'i, khutora, mel'nitsy, pod les, sady i protchikh razvedeniya na skol'ko dvorov chislom desyatin i kogda imenno otvod zdelan, Schitaya oto dnya otvodu zaseleniye trekh letney srok proshol ili budet i skol'ko do platezha l'goty polozheno, oto dnya otvodu onoy sroki proshli ili budut i za kolikoye vremya po 775 hod pozemel'nykh deneg, polagaya s otvodov pod gosudarstvennyye slobody po p pyati kopeyek, pod mel'nitsy partikulyarnyye po pyati zhe kopeyek, a vladel'cheskiye slobody i pod mel'nitsy vpoly, s zavodov zhe partikulyarnykh po tri kopeyki, s pomeshchich'ikh to zhe protiv togo vpoly s desyatiny Vzyskat' sleduyet, znachit na oborote genvaryya "... " dnya "1775" godu. – RGADA. – F. 16. – Op. 1. – Yed. khr. 796, Ch. 3. – L. 138–169. – Izvlecheniye A. V. Pivovara.
  6. *Vedomost'* uchinennaya v Yelisavetgradskoy provintsial'noy kantselyarii s imeyushchikhsya v onoy krepостnykh knig, kto i komu imenno kotorago goda i chisla otvedennyye v zdeshney provintsii rangovyie i protchikh dachi prodal ili zalozhil znachit pod sim fevralya " " dnya 1782 goda. – GAKhO. – F. 14. – Op. 1. – Od. zb. 110. – Ark. 3–12 zv. – Kopiya A. V. Pivovara.
  7. *Izvestiya* V.U.TS.V.K. – 1920. – 6 yanvarya. – Ch. 4.
  8. *Vesti* V.U.TS.V.K. – 1920. – 15 avgusta. – № 198.
  9. *Sovetskaya Sibir'*. – 1937. – 24 sentyabrya (№ 221 (5385)). – S. 3.
  10. *Zbirnyk zakoniv ta rozporядzhen' Robitnycho-Selyans'koho Uryadu Ukrayiny*. Ofitsiyne vydannya Narodn'oho komisariatu yustytsiyi. – 1930. – 31 zhovtnya (№ 23). – Art. 225. – S. 687–714.
  11. *Zbirnyk zakoniv ta rozporядzhen' Robitnycho-Selyans'koho Uryadu Ukrayiny*. – 1932. – 29 lyutoho (№ 5). – Art. 28. – S. 41–45.
  12. *Zbirnyk uzakonen' ta rozporядzhen' Robitnycho-Selyans'koho Uryadu Ukrayiny*. Ofitsiyne vydannya Narodn'oho komisariatu yustytsiyi. – 1924. – 11 zhovtnya (№ 20). – Art. 172. – S. 447–448.
  13. *Istoriya mist i sil Ukrayins'koyi RSR*. Kirovohrads'ka oblast'. – K.: Instytut istoriyi Akademiyi nauk URSS – Holovna redaktsiya Ukrayins'koyi radyans'koyi entsyklopediyi AN URSS, 1972. – 816 s.
  14. *Istoriya sil Kirovohrads'koho rayonu*” pid zahal'noyu redaktsiyeyu / Avtors'kyu kolektyv; pid zah. red. Yu. S. Mytrofanenka. – Kropyvnyts'kyu: Imeks-LTD, 2017. – 196 s.
  15. *Izvestiya* TSIK Soyuza SSR i VTSIK. – 1934. – 29 dekabrya (№ 304).
  16. *Opisaniye Goroda Yelisavetgrada i yego uyezda so vsemi lezhashchimi v" nikh" dachami, v" ch'yem" oni vladeniy, kakoye chislo muzheska i zhenska pola dush", skol'ko meroyu zemel', so vneseniyem" yekonomicheskikh" primechaniy*. – RGIA. – F. 1350. – Op. 312. – Ed. khr. 238. – L. 52. – Kopiya A. V. Pivovara.
  17. *Pyvovar A. V.* Deyaki vidomosti z istoriyi rozdachi zemel' u Yelysavethrads'kiy provintsiyi // Inhul's'kyu step. Istoriya – Krayeznavstvo – Rodovid – Dzherela – Spadshchyna. III vypusk. Zbirnyk. Naukove vydannya / Uporyadnyk Serdyuk V. A. – K., 2018. – S. 33–101.
  18. *Polnoye Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya, s" 1649 goda. Tom" XX. S" 1781 po 1783 ot" № 15.106 do 15.901*. – Sanktpeterburg". Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830. – 1084 s. – S. 889. – № 15.696.

19. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya, s" 1649 goda. Tom" XXII. 1784–1788 – Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830 – 1168 s. – S. 10–11. – № 15.908.
20. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya, s" 1649 goda. Tom" XXII. S" 1789 po 6 Noyabrya 1796 – Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830. – 969 s. – S. 641–644. – № 17.300.
21. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya, s" 1649 goda. Tom" XXIV. S" 6 Noyabrya 1796 po 1798 – Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830. – 869 s. – S. 229–230. – № 17.634.
22. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya, s" 1649 goda. Tom" XXVII. 1802–1803 – Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830. – 1122 s. – S. 272–291 (sboy paginatsii, vmesto 273–289), 603 – № 20.449, № 20.760.
23. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya, s" 1649 goda. Tom" XXIX. 1806– 1807 – Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830. – 1372 s. – S. 696. – № 22.248.
24. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya, s" 1649 goda. Tom" XXXIV. 1817 – Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830. – 958 s. – S. 179–181 (№ 26.772, № 26.773), S. 219 (№ 26.800), S. 793–794 (№ 27.081), S. 948 (№ 27.195).
25. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya, s" 1649 goda. Tom" XXXV. 1818 – Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830. – 674 s. – S. 292 (№ 27.371), S. 548–549 (№ 27.512).
26. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya, s" 1649 goda. Tom" XXXVI. 1819 – Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830. – 734 s. – S. 415. – № 28.028.
27. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya, s" 1649 goda. Tom" XXXVII. 1820–1821 – Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830. – 984 s. – S. 74–75 (№ 28.170), S. 545–546 (№ 28.508), S. 674–675 (№ 28.592).
28. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya. Sobraniye vtoroye. Tom" III. 1828 ot" № 677 do 2574. – Sanktpeterburg". Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva kantselyarii. 1830. – 1246 s. – S. 1091–1092 (№ 2495), S. 1092–1093 (№ 2496).
29. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya. Sobraniye vtoroye. Tom" XXXV. Otdeleniye vtoroye. 1860. ot" № 36059 v 36489. – Sanktpeterburg". Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Ye. I. V. Kantselyarii. 1862. – 634 s. – S. 449 (№ 36415).
30. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya. Sobraniye vtoroye. Tom" XL. Otdeleniyem pervoye. 1865. ot" № 41642 v 42509. – Sanktpeterburg". Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Ye. I. V. Kantselyarii. 1867. – 992 s. – S. 234–235 (№ 41827).
31. *Polnoye* Sobraniye Zakonov" Rossiyskoy imperiya. Sobraniye vtoroye. Tom" XLI. Otdeleniya vtoroye. 1866. ot" № 43603 – 44077. – Sanktpeterburg". Pechatano v" tipografii II otdeleniya Sobstvennoy Ye. I. V. Kantselyarii. 1868. – 537 s. – S. 56–57 (№ 43677).
32. *Sbornik* zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR. 1938 g. – noyabr' 1958 g. – M.: Gosudarstvennoye izdatel'stvo yuridicheskoy literatury, 1959. – S. 52.

ABOUT THE AUTHOR

Shlyakhovyi Kostyantyn Vassilyovych – historian-local historian, chairman of the historical-cultural society "Oykumen" (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94(477.65):37]“1905/1907”

Л. В. Маренець

Державний архів Кіровоградської області

**ПОЛІТИКА КЕРІВНИЦТВА
ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА
У РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.
(за документами Державного архіву Кіровоградської області)**

У статті розглядаються події періоду російської революції 1905–1907 років у Єлисаветградському земському реальному училищі. Автором наводяться приклади поведінки учнів, їхньої участі у масових політичних акціях та дисциплінарних порушеннях, революційному русі. Також описано заходи керівництва училища, спрямовані на підтримання порядку серед учнів, збереження дисципліни і навчального процесу. Зроблено висновок про загальну політику керівництва училища у непростій ситуації першої російської революції.

Ключові слова: перша російська революція 1905–1907 рр., Єлисаветградське земське реальне училище, революційний рух, педагогічна практика, учнівська молодь.

Єлисаветградське земське реальне училище (ЄЗРУ) – один з провідних навчальних закладів повітового центру – дуже часто опинялося у вирі різноманітних соціальних катаклізмів, що поступово руйнували імперію. Не винятком була і незавершена революція 1905–1907 рр. Єлисаветград, безумовно, не знав робітничих повстань, подібних до московського або юзівського, солдатських заворушень на зразок повстання на Чорноморському флоті, проте і спокійним життя міста назвати не можна було.

Але через певну політику училищного керівництва, а також знищення більшості поліцейських та судових архівів у часи національної революції 1917–1921 рр. робити узагальнення відносно масштабів цієї участі досить складно. Разом з тим, вивчаючи документальну базу ЄЗРУ, ми можемо дізнатися про низку подій, які характерні не тільки для російських середніх навчальних закладів періоду революції 1905–1907 рр., але й побачити певні риси, притаманні майже усім випадкам студентських заворушень, що відбувалися у різні часи [1, с. 36–37].

Ще 13 грудня 1904 р. попечитель Одеського навчального округу, ніби передчуваючи майбутній соціальний вибух в імперії, нагадував про необхідність повідомляти начальство про поведінку учнів з метою забезпечити їх від “*сторонніх шкідливих впливів*” [2, арк. 162]. У березні 1905 р. попечитель знову нагадав про необхідність контролю за поведінкою учнів і запропонував залучити до цього батьків. Але одночасно він натякав на необхідності застосування “*м’яких педагогічних прийомів*” аби не дратувати учнів [2, арк. 162]. Останнє розпорядження фактично дало підставу керівництву училища уникати конфліктів з учнями, навіть у тих випадках, коли останні були неправі.

Вже у другій чверті 1905 р. учні училища були помічені у політичних маніфестаціях та зібраннях. Так, 3 квітня 1905 р. помічник класного наставника

М. Т. Іванченко подав рапорт про політичну маніфестацію, під час якої він зустрів, начебто серед публіки, учнів Димовича, Берінгера та інших. За словами класного керівника, він разом з учнями супроводжував демонстрацію, по дорозі відмовляючи вихованців училища, яких зустрічав, від приєднання до маніфестантів [2, арк. 171]. Розглянувши це питання, педагогічна рада училища вирішила за краще визнати, що відсутні підстави для притягнення до відповідальності учнів, оскільки членам ради не було відомо, щоб ті брали активну участь у демонстрації [3, арк. 65 зв.]. Разом з тим, 20 квітня 1905 р. попечитель надіслав директорові офіційний запит про участь учнів у маніфестаціях і заплановані педагогічною радою заходи [3, арк. 174].

На засіданні педради 2 травня 1905 р. було заслухано рапорти помічників класних наставників М. Т. Іванченка та І. О. Ека про можливу участь учнів училища у демонстрації 1 травня. У рапортах було вказано, що 1 травня 1905 р. о 6-й годині вечора на вулицях Дворцовій та Перспективній відбулася антиурядова демонстрація, в якій узяла участь переважно єврейська молодь. Демонстранти співали революційних пісень, але з прибуттям військ розсіялися. І. О. Ек та М. Т. Іванченко спостерігали за поведінкою учнів. Обидва помічники класних наставників заявили про те, що учні, які були серед публіки, не брали активної участі у демонстрації, а коли помічники класних наставників запропонували їм іти додому, вони без заперечень виконали дану рекомендацію. Педагогічна рада вирішила не піддавати покаранню жодного з учнів, які, на думку педагогів, перебували там лише як спостерігачі [3, арк. 67–67 зв.].

17 травня 1905 р. попечитель Одеського навчального округу надіслав пропозицію за № 9600 про заходи, які можна було б застосовувати до учасників виступів у школі, *“дабы такие не оставались безнаказанными”*. Рада зробила наступний висновок: вона визнала участь учнів у страйках та поданнях петицій явищем шкідливим та ненормальним у житті школи. Також вона запропонувала класним наставникам і викладачам більш уважно стежити за настроями учнів та попереджати можливі порушення у правильному перебігу учбового процесу, спілкуватися, можливо, частіше з батьками учнів і самими учнями [3, арк. 85–85 зв.].

Проте, перші ж каральні заходи спровокували учнівські заворушення. Так, 4 травня 1905 р. було заслухано відношення поліцейського пристава 2-ї частини м. Єлисаветграда від 29 квітня 1905 р. № 4006 про те, що 28 квітня о 01:00 на околиці міста були затримані троє перевдягнених учнів училища: Сруль Слущкий, Михайло Броун та Сергій Змієнко. Учні відмовилися називати свої імена. Двоє з них, які назвалися Ніколаєвим та Степановим, були озброєні зарядженими револьверами. Коли були встановлені особи, поліція відпустила їх додому. Згідно з поясненнями учнів, вони поверталися від родичів одного з них, боялися нападу молодиків, а тому були перевдягнені та озброєні. Педагогічна рада ухвалила виключити учнів з училища, позбавивши права на вступ до ВНЗ. Разом з тим, для Змієнка і Броуна, які закінчували 6-й клас, зберігалось право взяти участь у випускних іспитах і отримати підсумкову оцінку, а Слущкому оцінку за поведінку мали знизити до *“четвірки”* [3, арк. 66 зв.–67].

Канікули пройшли спокійно, але вже 23 серпня 1905 р. до директора училища звернувся помічник класного наставника 7-го класу, який повідомив про те, що учні класу бажають звернутися до нього з клопотанням про залишення в

училищі Змієнка, який витримав іспити за 6-й клас, але був виключений постановою педагогічної ради від 4 травня 1905 р. Директор повідомив учнів про намір провести з ними розмову після завершення молебну. Проте учні класу не пішли на молебень, вони відмовилися брати участь у службі, навіть коли до класу зайшов директор.

Після молебну директор прийшов до 7-го додаткового класу з наміром провести заплановану розмову. У класі, окрім семикласників, були присутні також декілька учнів 6-го класу. Директор запропонував останнім вийти з приміщення, та вони не виконали його вимоги. Тоді директор запропонував помічникові класного наставника переписати учнів, які знаходилися у класі. Як тільки помічник почав це робити, всі учні пішли додому. Після обговорення описаних подій педрада ухвалила покарати учнів за неповагу до директора та правил поведінки в училищі [3, арк. 94–95 зв.].

Прояв непокори в стінах училища після винесення педрадою рішення мав продовження. Учні неодноразово не виконували розпоряджень керівництва закладу, вимагаючи відновлення Броуна і Змієнка в училищі. Директор училища звернувся з рапортом до попечителя Одеського навчального округу. 19 вересня 1905 р. попечитель запропонував відхилити прохання батька Броуна та особисте прохання Змієнка про відновлення учнів в училищі. Педрада ухвалила прийняти рішення до відома та виконання. Тоді Змієнко і Броун, за порадою Почесного попечителя училища Ерделі, звернулися з проханням безпосередньо до канцелярії попечителя навчального округу.

10 жовтня 1905 р. стало відомо, що на ім'я директора отримано клопотання про прийняття у додатковий клас Змієнка та Броуна, яким було раніше відмовлено у зверненні на підставі пропозиції попечителя від 19 вересня 1905 р. та висновку педради від 6 вересня 1905 р. У повторному клопотанні батьки просили, щоб у випадку відмови їхнє прохання було представлене попечителю Одеського навчального округу. Тому управляючий справами училища Таранович на підставі пропозиції Міністерства освіти від 18 червня все ж вніс клопотання на обговорення педради. 31 жовтня педрада заслухала пропозицію попечителя від 28 жовтня про те, що з боку окружного начальства не зустрічається перешкод щодо прийняття Змієнка та Броуна у додатковий клас і ухвалила рішення про прийняття учнів до училища у додатковий 7-й клас.

Відновлення Броуна та Змієнка учні сприйняли, скоріше, як перемогу над вчителями. На підтвердження можна привести той факт, що згодом Броун, який з такими труднощами відновився в училищі, знову потрапив до порядку денного засідання педради через порушення дисципліни [3, арк. 138 зв.–139].

Непоследовність педагогічного колективу призвела тільки до відчуття безкарності у вихованців училища. Почастішали відмови від відповідей на уроках, зухвалі закиди у бік викладачів, групові несанкціоновані дії учнів. Учнівський колектив фактично розділився на дві частини – ті, хто хотів спокійно навчатися, і ті, хто не хотів навчатися взагалі. При цьому модель учнівської поведінки в ЄЗРУ намагалися формувати останні, які до того ж третирували дисциплінованих учнів, обзиваючи їх “штрейкбрехерами”. У підсумку, за результатами другої чверті 1905/1906 навчального року 32 учнів отримали за поведінку оцінку “4”, і ще 2 – оцінку “3” [3, арк. 146–146 зв.]. Подібна ситуація спостерігалася і у наступному

році. Наприкінці 1906 р. 34 учням було знижено оцінки за поведінку. Стандартні причини — неспокійна поведінка, зухвалість по відношенню до вчителів, запізнення, пропуски уроків, бійки, лайка [4, арк. 22 зв.–23].

Тим часом у Єлисаветграді поступово ускладнювалася громадська ситуація. Учні місцевих навчальних закладів не тільки не стояли осторонь заворушень, але й іноді самі влаштовували їх у масштабах міста. 16 жовтня 1905 р. на педраді було заслухано інформацію інспектора шестикласного міського училища про те, що 14 жовтня 1905 р. перед міським училищем зібрався натовп учнів, серед яких були і реалісти. Прибулі мали за мету примусити учнів вказаного закладу припинити заняття і долучитися до натовпу. Педагогічна рада ЄЗРУ ухвалила відрядити одного помічника класного наставника для спостереження за учнями реального училища у місті, особливо біля міського шестикласного училища.

17 жовтня того ж року, після оголошення царського Маніфесту про дарування населенню прав та свобод у місті стався триденний єврейський погром. Мабуть через це педагогічна рада винесла рішення не відновлювати занять 18, 19 і 20 жовтня. Крім того учительський колектив боявся повторення різних інцидентів, пов'язаних із старшими гімназистами, що призводило до зриву занять [4, арк. 116 зв.–117].

Хоча участь у політичних акціях брали головним чином учні 5-го, 6-го та 7-го класів, але падіння рівня дисципліни охопило усі класи. 23 жовтня 1905 р. на засіданні педради було повідомлено, що головою приватної наради членів педагогічних та попечительських рад була відправлена попечителю округу телеграма з проханням про дозвіл проведення нарад батьків та учнів, без чого вважалося неможливим розпочати заняття. Виходячи з цього, педагогічна рада ухвалила не починати занять ще деякий час, з огляду на неспокійний стан у місті [4, арк. 117 зв.–118].

24 жовтня 1905 р. педагогічна рада заслухала відповідь попечителя на згадану телеграму. Отримана відповідь містила дозвіл на проведення наради учнів з батьками, але по кожному навчальному закладу окремо і не одночасно. Педагогічна рада ухвалила рішення дозволити спільні зібрання батьків та учнів тільки трьох старших класів. Тому зібрання учнів і батьків 7-го класу було призначено на 26 жовтня, 6-го класу на 27 жовтня, 5-го класу на 28 жовтня і 30 жовтня 1905 р. мали зібратися батьки решти класів (підготовчого, 1-го, 2-го, 3-го і 4-го) без участі учнів [4, арк. 118–118 зв.].

Також обговорювалося питання відновлення занять. При цьому батьки та учні старших класів пропонували зібрати спільну нараду з педколективами усіх середніх навчальних закладів міста, батьки ж учнів молодших класів просили якомога швидше відновити заняття. Педагогічна рада училища констатувала загальне невдоволення перервою у навчанні, але ухвалила компромісний варіант: було вирішено не розпочинати занять у старших класах, а чекати результатів розгляду ситуації іншими навчальними закладами [4, арк. 119–119 зв.].

7 листопада відбулася чергова педагогічна нарада, на якій крім вирішення інших питань було ухвалено взяти до уваги розпорядження попечителя округу про залишення без змін всіх видів стягнень з учнів, які провинилися [4, арк. 120 зв.]. 9 листопада педрада заслухала чергові пропозиції окружного начальства, що були розроблені на основі пропозицій нарад, проведених з батьками та учнями, і введених задля заспокоєння учнів середніх навчальних закладів. Попечитель

навчального округу вніс певні корективи до вимог учнів та батьків, залишивши лише ті, що не загрожували загальним порядкам середньої школи.

Загальні принципи, визначені попечителем, полягали у наступному: 1) школа мала знаходитися під постійним та безпосереднім контролем суспільства через його представників; 2) навчання у середніх та вищих навчальних закладах мало бути загальним, без розподілу за статтю, національністю та релігією і безкоштовним, а у нижчих навчальних закладах ще й обов'язковим; 3) курс кожної школи, зберігаючи по можливості загальноосвітній характер, мав зберігати безпосередній та безперервний зв'язок з курсом школи нижчої та вищої; 4) автономія школи, яка полягала у тому, що директор школи обирається колективом вчителів та батьків на певний строк.

Крім того, до моменту докорінної реформи попечитель пропонував залучити батьків до співпраці у педрадах у якості представників учнів, зобов'язавши їх не розголошувати суджень окремих членів. У разі необхідності опитати когось з учнів, педагогічна рада мала запросити на засідання обраних товаришами представників для висвітлення обставини та роз'яснення того чи іншого випадку. Також дозволялися зібрання учнів 5-го, 6-го та 7-го класів у позакласний час з покладанням на учнів, які керують зібранням, моральної відповідальності за те, що відбувається, та за умови припинення зібрання, якщо починається обговорення питань, що виходять за межі шкільних потреб. Задля заохочення самоосвіти учнів, а також для розгляду питань загального характеру дозволялися зібрання учнів в училищі під керівництвом одного з представників педагогічного персоналу. Вводився товариський суд і створювалися каси взаємодопомоги з благодійною метою. Діяльність самоосвітніх гуртків не повинна була переслідуватися [4, арк. 122 зв.].

Також, вчителі тепер не зобов'язувалися неухильно дотримуватися офіційної програми. Декларувалася науковість викладання, лекційна система навчання з деяких предметів використовувалася, починаючи з 6-го класу. Скасовувалася бальна система оцінювання. Покарання, принизливі для учнів і шкідливі у фізичному відношенні, були відмінені. Умови шкільного життя мали б відповідати вимогам тогочасної гігієни. Позашкільний нагляд, зважаючи на складний соціально-політичний аспект, передавався до сім'ї. Батькам учнів надавалося право на вільний вибір квартир для своїх дітей. Платня за навчання зменшувалася і зрівнювалася для усіх класів. У числі учнів, які звільнялися від платні, мали бути і учні, залишені на другий рік і позбавлені достатніх коштів. Звільнення від плати відбувалося за рішенням товариського суду [4, арк. 122 зв.]. Також педагогічна рада вирішила вважати кінцем чверті 19 листопада для молодших класів, а відновлення занять у старших класах – можливим з 15 листопада [4, арк. 123 зв.].

Ухвалені рішення не припинили безладу в ЄЗРУ, а навпаки посилили його. Так, 18 листопада на самому початку 3-го уроку частина учнів 7-го додаткового класу оголосили запрошення до загальної зали на зібрання, туди ж прийшли учні 5-го та 6-го класів училища. На зібранні учнівський загаль постановив припинити заняття на невизначений строк, мотивуючи це тим, що останні події у місті настільки хвилюють учнів, що вони не можуть нормально вчитися і будуть тільки обтяжувати викладачів, а також, перебуваючи у нервовому стані, можуть здійснити по відношенню до викладачів різкий вчинок, хоча самі цього не хочуть.

Педагогічна рада ухвалила запросити на наступне засідання представників від батьків, аби поінформувати їх про ці події. Оскільки представники батьків змогли зібратися лише 22 листопада, то педрада була призначена саме на цей день. На нараді з батьками, зважуючи на настрої учнів, було вирішено припинити заняття у старших класах до 16 січня 1906 р. [4, арк. 125–125 зв.].

Також наслідком революційних подій стало те, що заборгованість з оплати за навчання на кінець півріччя складала 5 000 крб., тому було вирішено, що у січні учні допускатимуться до занять лише за умови внесення грошей за перше півріччя навчального року [4, арк. 125 зв.–126].

З 15 грудня 1905 р. Єлисаветградський та Олександрійський повіти Херсонської губернії через страйк залізничників на Херсонсько-Миколаївській залізниці були переведені на військовий стан. Владні повноваження зосередив у своїх руках військовий генерал-губернатор генерал-майор Жолтановський [5, арк. 35] Тепер за всіма питаннями новий директор училища І. М. Юрченко мусив звертатися до нього. Участь вихованців училища у політичних акціях все ж продовжувалася.

Ще 10 вересня 1905 р. попечитель розіслав по учбовим закладам округу пропозицію про заборону учням входити до незаконних союзів та про вплив на тих, хто вже ступив до подібних об'єднань, аби примусити їх вийти звідти. При цьому у протокол було внесено зауваження про те, що жоден з реалістів не належить до подібних союзів [3, арк. 99–99 зв.]. Вивчення окремих документів ЄЗРУ надає можливість поставити під сумнів думку училищного начальства. Так, 11 жовтня 1905 р. на педагогічній раді управляючий училищем заявив, що один з помічників класних наставників знайшов на підлозі шинельної кімнати декілька екземплярів прокламацій. У них говорилося про сваволю шкільного начальства та *“всего штата полицейских-преподавателей”*, беззаконня по всій Росії. Закінчувалася прокламація закликком до учнів об'єднатися і боротися разом з робітничим класом за знищення будь-якого гніту та експлуатації, за соціалізм [6, арк. 110 зв.]. Також 19 липня 1906 р. у Звенигородському повіті поліція затримала вихованця училища, учня 7-го класу Миколу Мешакова. Поліцейські обшукали учня і знайшли у нього 17 екземплярів нелегальних брошур та 9 прокламацій. Мешаков на допиті розповів, що брошури отримав в училищі, а прокламації – від учня 7-го класу училища, елисаветградця Турчанова. За фактом поширення нелегальної літератури було розпочато розслідування [2, арк. 257] Також на початку 1907 р. були отримані відомості про учнів училища, які брали участь у організаціях анархістів, зокрема, збирали для них “данину” з дрібних торговців.

Таким чином в ЄЗРУ був наявний вплив усіх революційних течій тогочасної Російської імперії. Але директор і педагогічна рада займали своєрідну позицію. Оцінюючи форму реагування педколективу, можна дійти висновку, що було намагання просто ігнорувати участь учнів у політичних заворушеннях, характерних для згаданого історичного періоду. Залучення ж до нагляду за дітьми батьківської ради мало взагалі зворотній ефект. Навіть наприкінці 1907 р., після двох років революційних подій, правління мусило констатувати, що батьківський комітет фактично став на бік учнів, і припинити його діяльність до кінця учбового року [7, арк. 48–49].

Завершення революційних подій призвело до заспокоєння і в стінах училища. Навчально-виховний процес увійшов у звичайне русло аж до 1917 р. Підсумовуючи, можна констатувати, що керівництво училища у особі управляючого В. К. Тарановича, а згодом і директора І. М. Юрченка, зробило все, аби дистанціюватися від суспільних заворушень, що вирували за стінами навчального закладу. Це не врятувало навчальний заклад ні від катастрофічного падіння дисципліни, ні від учнівських протестних виступів, ні від втягування учнів у революційні події, проте дозволило начальству пережити неспокійне дворіччя і дочекатися моменту, коли урядові сили придушили суспільний рух, і, як наслідок, учнівський безлад заспокоївся сам собою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Технічна* освіта на Кіровоградщині: історичний нарис. – Кіровоград: “Імекс-ЛТД”. 2009.
2. *Державний* архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 175.
3. *ДАКО*. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 215.
4. *ДАКО*. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 216.
5. *Голос* Юга. – 1905. – 4 грудня (№ 295) – С. 1.
6. *ДАКО*. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 176.
7. *ДАКО*. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 214.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Маренець Лілія Володимирівна – заступник директора, головний зберігач фондів Державного архіву Кіровоградської області (м. Кропивницький, Україна).

Л. В. Маренець

Государственный архив Кировоградской области

ПОЛИТИКА РУКОВОДСТВА ЕЛИСАВЕТГРАДСКОГО РЕАЛЬНОГО ЗЕМСКОГО УЧИЛИЩА В ГОДЫ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1905–1907 ГГ. (ПО ДОКУМЕНТАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье рассматриваются события периода русской революции 1905–1907 гг. в Елисаветградском земском реальном училище. Автор приводит примеры поведения учеников, их участия в массовых политических акциях и дисциплинарных нарушениях, революционном движении. Также автор описывает действия училищного начальства, направленные на поддержание порядка в учебном заведении, сохранение дисциплины и учебного процесса. Автор приходит к закономерным выводам об общей политике руководства училища в непростой ситуации первой русской революции.

Ключевые слова: *первая русская революция 1905–1907 гг., Елисаветградское земское реальное училище, революционное движение, педагогическая практика, ученическая молодежь.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Маренец Лилия Владимировна – заместитель директора, главный хранитель фондов Государственного архива Кировоградской области (г. Кропивницкий, Украина).

L. V. Marenets

State Archives of Kirovohrad region

**MANAGEMENT POLICY OF ELISAVETGRAD REGIONAL REAL SCHOOL
IN THE YEARS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION 1905-1907
(ACCORDING TO DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVES
OF KIROVOGRAD REGION)**

The article tells about the policy of the administration of the Elisavetgrad Real Zemstvo School during the years of the first Russian revolution of 1905–1907 according to the documents of the State Archives of the Kirovograd Region. In this article the author gives examples of pupils' behavior, their participation in mass political actions and disciplinary violations, the revolutionary movement. Numerous examples indicate that school students were actively involved in the riots that took place in the city at that time. The author also describes the main actions of school administration are described that were aimed at the maintenance of order among pupils, discipline regulation and educational process. According to the author, the director and the administration of the Elisavetgrad Zemsky Real School simply ignored the participation of the students of the school in the revolutionary actions. The article opens a unknown page of the history of the Elisavetgrad Zemsky Real School.

Key word: *the first Russian revolution 1905–1907, Elisavetgrad Zemsky Real School, the revolutionary movement, teaching practice, student youth.*

REFERENCES

1. *Tekhnichna* osvita na Kirovohradshchyni: istorychnyi narys. – Kirovohrad: “Imeks-LTD”, 2009.
2. *Derzhavnyi* arkhiv Kirovohradskoi oblasti (dali – DAKO). – F. 60. – Op. 1. – Od. zb. 175.
3. *DAKO*. – F. 60. – Op. 1. – Od. zb. 215
4. *DAKO*. – F. 60. – Op. 1. – Od. zb. 216
5. *Holos* Yuha. – 1905. – 4 dekabria (№ 295) – S. 1.
6. *DAKO*. – F. 60. – Op. 1. – Od. zb. 176
7. *DAKO*. – F. 60. – Op. 1. – Od. zb. 214

ABOUT THE AUTHOR

Marenets Lilia Volodymyrivna – Deputy Director of State Archives of Kirovohrad region, the chief custodian (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94(100:477.65)“1914/1918”

В. Л. Тимошенко*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СПРИЙНЯТТІ
ЖИТЕЛІВ ЄЛИСАВЕТГРАДА****(за матеріалами газети “Голос Юга”)**

Повсякденне життя м. Єлисаветграда у роки Першої світової війни й досі залишається малодослідженою проблемою. У науковій та дослідницькій літературі тема не набула актуального звучання з огляду на ряд причин, першість з яких належить не достатній розробці відповідних джерел. У пропонуваній публікації автор на основі матеріалів газети “Голос Юга” аналізує сприйняття початку Першої світової війни мешканцями повітового міста Єлисаветграда Херсонської губернії. Дослідник доходить висновків, що містяни відреагували на початок війни патріотичними акціями – маніфестаціями, мітингами, молебнями та іншими заходами, які прокотилися містом у липні – серпні 1914 року й були спрямованими на підтримку дій російської армії.

***Ключові слова:** Перша світова війна, Єлисаветград, газета “Голос Юга”, містяни, патріотизм, патріотичні акції.*

Перша Світова війна 1914–1918 рр. розпочалася несподівано для більшості європейців. Останній великий конфлікт на просторах Європи був ще в 1870 році, якщо не брати до рахунку локальні війни та протистояння на Балканах – традиційному “пороховому погрібі Європи”. Європейське суспільство майже півстоліття жило в мирі та спокої, насолоджуючись принадами технологічного розвитку та колоніальної системи, що склалася. Бурхливий сплеск масових патріотичних настроїв (націоналістичних, шовіністичних та ін.) перших місяців війни продемонстрував усю глибину протиріч між країнами на європейському континенті, які накопичувалися десятиліттями. Величезні патріотичні акції охопили суспільство, масові маніфестації відбулися у Лондоні, Парижі, Берліні, Відні, Санкт-Петербурзі та інших містах. Люди йшли на війну як на свято, демонструючи впевненість, що переможуть лише вони і повернуться до рідних ще до приходу зимових свят. Патріотичні заходи на підтримку початку війни не оминули і Єлисаветград – повітове місто Херсонської губернії у складі тодішньої Російської імперії.

Спробуємо відтворити сприйняття початку Першої світової війни населенням міста Єлисаветграда на основі матеріалів, що публікувалися в газеті “Голос Юга”. Це періодичне видання виходило в Єлисаветграді і офіційно позиціонувало себе як “политическая, литературная и экономическая” газета. Будучи одним з найпотужніших за тиражем видань у місті, “Голос Юга” реагувала фактично на усі гарячі новини, що стосувалися європейських подій, подій на півдні України та в місті Єлисаветграді. Для підготовки статті нами були залучені

матеріали газети, які публікувалися на початку Першої Світової війни в липні-серпні 1914 року. З огляду на хронологію відстежуваних подій, усі дати в статті наведені нами за старим стилем.

Про початок майбутнього глобального військового конфлікту жителі міста Єлисаветграда дізналися 17 липня 1914 року з газетного повідомлення *“Война Австрии с Сербией”*. Зокрема, в замітці *“Объявление войны”* йшлося: *“Вена, 15 июля (срочная). В экстренном выпуске официального органа опубликовано нижеследующее объявление войны: “Так как королевское сербское правительство не ответило удовлетворительным образом на ноту, переданную ему австро-венгерским посланником в Белграде 10 июля 1914 года, императорское правительство вынуждено само вступить на защиту своих прав и интересов и обратиться с этой целью к силе оружия. Австро-Венгрия считает себя с настоящего момента на положении войны с Сербией”* [7, с. 3].

На тлі цитованого повідомлення знаковою є інформація в цьому ж номері видання про випуск з Єлисаветградського кавалерійського училища молодих офіцерів з автоматичним прикомандируванням їх до ряду гвардійських, драгунських, гусарських полків та сибірських стрілецьких артилерійських бригад російської імператорської армії [22, с. 3].

Того ж дня 17 липня 1914 року в місті відбулася перша маніфестація на підтримку війни, в яку Росія ще не вступила. Ініціаторами акції виступили робітники заводу Єлисаветградських сільськогосподарських машин акціонерного товариства *“Р. і. Т. Эльворті”*. Для розкриття глибини настроїв, що продемонстрували містяни під час першого патріотичного заходу вважаємо з необхідне навести текст статті у повному обсязі. Отож: *“Вчера, в начале пятого часа, в городе произошла патриотическая манифестация, устроенная рабочими завода Эльворти.*

Около 4 часов на дворе раздался гудок и толпа рабочих собравшись в столовую завода, двинулась в город. По бокам улицы шли подростки с флагами а в центре толпы несли портрет Государя Императора и государственный герб. Оповещенная о манифестации полиция также присутствовала на демонстрации. Рабочие отправились к управлению воинского начальника, где были встречены воинским начальником провозгласившим “ура” за Государя Императора и русское воиство. С криками “да здравствует Сербия и Россия” манифестанты двинулись по Дворцовой улице к думскому зданию. По дороге к ним присоединился оркестр завода, исполнявший по пути шествия гимн. Встречавшихся по дороге офицеров рабочие при криках “да здравствует русская армия” подхватывали на руки. У полицеского правления рабочие были встречены и.о. полицместера С. П. Романовским и другими членами полиции. С. П. Романовский став на возвышение, провозгласил: “Да здравствует Сербия и Россия и да погибет Австрия”, на что рабочие ответили ему криками “ура”.

У входа в городскую думу манифестанты были встречены и.о. городского головы М. С. Близнюком также провозгласившим здравницу за русское воиство и непобедимость его. Оркестр ресторана Козлова вышел к манифестантам и несколько раз исполнил гимн.

От здания управы толпа направилась по Б.-Перспективной улице в собор. По пути шествия к рабочим присоединилось много горожан и численность толпы

дошла до 5 000 человек. К этому же времени прибыл оркестр стражников, присоединившийся к манифестантам. В соборе был отслужен молебен о здравии Государя Императора, и о даровании победы русскому воинству. Священник о. Стеблин обратился к собравшимся к речью, в которой увещевал не делиться на партии “так как подчеркнул о. Стеблин, когда горит здание, надо тушить всем”. Из собора манифестанты направились к Греческой церкви, а оттуда к Окружному суду. Около 7 час. Вечера манифестанты, по Б.-Перспективной, Дворцовой и Миргородской ул. вернулись к заводу Эльворти. На улицах по пути шествия манифестации тротуары были переполнены народом” [11, с. 3].

Як бачимо, доволі дивне сприйняття війни як події, що може потягти глобальні наслідки – жертви, руйнування, підрив економіки. Вважаємо, що подібний формат патріотичної акції можна розглядати як нерозуміння того, що війна, яка розпочалася уже з перших днів стала конфліктом не лише людських ресурсів, а, насамперед, війною нових видів і зразків зброї, війною за перерозподіл територій і сфер впливу, тобто війною світовою, наслідки якої ніхто не міг прорахувати в перші дні і тижні війни.

Маховик війни розкручувався без зупинки. 19 липня 1914 року Німеччина оголосила війну Російській імперії. Німецький посол граф Фрідріх Пурталес передав російському міністру іноземних справ С. Д. Сазонову ноту про оголошення війни.

Цар Микола II Маніфестом від 20 липня 1914 року оголосив підданам Російської імперії про вступ у війну з Німеччиною. У той же день у С.-Петербурзі величезний натовп народу, який зібрався на площі перед Зимовим палацом вітав самодержця. На Дворцовій площі зібралися представники усіх верств суспільства, панували радикальні антинімецькі настрої, було розгромлено німецьке посольство та представництва ряду німецьких фірм у С.-Петербурзі.

Новина про оголошення війни, викликала величезний підйом серед населення Єлисаветграда. Призовники переповнили вулиці міста, мешканці повіту почали постачати коней для потреб армії, відповідні державні служби були просто завалені роботою. Ось як про це написала газета: “Население города в каких-нибудь два дня сразу увеличилось на несколько десятков тысяч людей, прибывших из обширной территории нашего уезда.

С утра и до поздней ночи можно видеть толпы запасных в разных местах города: у сборного пункта, возле зданий городских училищ, биржи, еврейской общественной талмуд-торы, ковалевских казарм и других мест, отведенных для запасных.

Ярмарочная площадь и выставочная территория представляют собой нечто грандиозное. Здесь небывалый съезд жителей нашего уезда, приведших своих лошадей для нужд армии. Приемка лошадей производится особой комиссией на выставочной территории.

Городское и земское самоуправление буквально завалены работой по мобилизации, текущие дела заброшены.

Работа осложняется еще и тем, что призыв из запаса коснулся многочисленных служащих города и земства” [3, с. 3].

У наступні дні патріотичний підйом не спадав, а навпаки набирив все більших обертів. За зразком міста ряд патріотичних акцій прокотилися

Єлисаветградським повітом. Наведемо лише кілька прикладів. У містечку Рівне (нині – с. Рівне, Новоукраїнського району) 23 липня 1914 року відбулася патріотична маніфестація, на яку зібралися кілька сотень жителів. Переважно це були євреї, які з портретами царя Миколи II та російськими прапорами під гімн пройшлися населеним пунктом, а на центральній площі був відслужений молебень [13, с. 3]. У Новоукраїнці 22 липня 1914 року на площі біля пам'ятника імператору Олександрю II перед представниками місцевої адміністрації, інтелігенції і селянами також був відслужений молебень за дарування Богом воїнству перемоги над ворогами. Також перед початком богослужіння було оголошено заяву місцевої влади про виплату допомоги сім'ям мобілізованих [16, с. 3].

Подібні акції відбулися і в сусідньому Олександрійському повіті. Так 23 липня 1914 року в Олександрії група маніфестантів скандували гасла: *“Долой Австрию!”*, *“Смерть Германії!”*, *“Да здравствуют Россия, Франция и Англия!”*. Демонстрація закінчилася на залізничному вокзалі, де люди вітали офіцерів на пероні і випадково зустріли французького консула, який їхав тим же потягом у вагоні 1-го класу. Йому натовп влаштував бурхливу овацію, через що довелося затримати потяг [12, с. 3].

Однак, незважаючи на всю урочистість, масштабність та ейфорію, що охоплювали жителів Єлисаветграда й повіту під час масових заходів єдності церкви, монарха й народу, природний страх перед війною все ж давав про себе знати. Перебування у натовпі ці обидва почуття загострювало [23, с. 56].

Релігійні конфесії міста приймали активну участь у подібних заходах, виступаючи в ролі об'єднавчого, цементуючого фактору для жителів міста у питанні сприйняття ворога. Для прикладу, 24 липня 1914 року в міській християнській богадільні священиком о. Лібавським був відслужений молебень про дарування перемоги Всевишнім руському воїнству [14, с. 3]. 2 серпня 1914 року у засобах масової інформації було опубліковано архіпастирське звернення архієпископа Назарія до вірян Південної України. У ньому церковник закликав громадян об'єднатися перед новими викликами. Враховуючи нестачу робочих рук через мобілізацію, та усвідомлюючи загрозу зриву кампанії зі збору врожаю, архієпископ запропонував створити при церковно-приходських школах “ясла”, в яких би матушки разом з підлітками доглядали б за грудними дітьми, а в той час жінки б працювали на полях [2, с. 3].

1 серпня 1914 року в Єлисаветграді відбулася хресна хода до місцевого водогону, яку підтримали усі церкви. У ній взяли участь кілька тисяч містян. Після молебню протоієрей о. П. Колосов звернувся до всіх учасників ходи з промовою, в якій охарактеризував ситуацію, що склалася на фронті та запропонував допомогти хто чим зможе. Як наслідок, було проведено благочинний збір на користь Червоного Хреста [10, с. 3].

6 серпня 1914 року у Єлисаветградському римсько-католицькому костьолі був відслужений молебень за царя Миколу II, членів його родини та дарування перемоги військам. Також від імені польської громади міста було надіслано патріотичну телеграму на ім'я головнокомандувача. У ній йшлося: *“И до нас поляков г. Елисаветграда, дошла благая вестъ о светлой заре славянства. Сердца наши полны чувствами беспредельной радости и благодарности за высокомиловитыя слова Вашего Императорского Высочества, обращенные к*

польському народу. Молим Всевишнього о дарованні победы России и почтительнейше просим повергнуть к стопам Державнейшаго нашего Монарха наши верноподданнические чувства” [4, с. 3].

У серпні 1914 року в місцевій євангелістсько-лютеранській церкві св. Марії щосереді та щонеділі почали служити регулярні богослужіння з молебнями про дарування перемоги [15, с. 3].

Наведені вище факти дають підстави констатувати, що церкви і церковники міста Єлисаветграда активно включилися у справу пропагування патріотичного руху, спрямованого на підтримку дій російської армії, яка вступила у війну. Це ще раз засвідчує високу роль церкви не лише в духовному житті містян, а й у політичному житті держави.

Своєрідними формами прояву патріотизму жителями міста можна вважати і благочинну діяльність спрямовану на підтримку поранених на фронті, на збір коштів для потреб армії та на користь постраждалим від війни – біженців, сімей мобілізованих, поранених та вбитих вояків.

Матеріали газети “Голос Юга” свідчать, що на початку війни в редакцію видання ходили дівчата, які виявили бажання записатися на курси сестер милосердя. Їх направляли до місцевого осередку Червоного Хреста [24, с. 3].

21 липня 1914 року від імені місцевого комітету Червоного Хреста було опубліковано заклик до сестер милосердя запасу, терміново усно або письмово повідомити про своє бажання виконувати професійні обов’язки під час бойових дій. Також наприкінці липня 1914 року на базі місцевого товариства Червоного Хреста було запропоновано відкрити курси сестер милосердя військового часу, на які могли записатися усі охочі [5, с. 4].

1 серпня 1914 р. у єлисаветградському відділенні Червоного Хреста були організовані шеститижневі курси сестер милосердя. Для цього було виділено приміщення Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, що знаходилося на вулиці Вокзальній [6, с. 3].

Робітники міста, котрі підлягали призову на фронт, звернулися з відкритим колективним листом до Єлисаветградської міської управи з тим аби грошова допомога їх сім’ям виплачувалася з перших днів війни [20, с. 3]. Реакція була миттєвою. Робітників запевнили, що міська управа найближчим часом скличе термінове засідання, на якому будуть вирішені усі питання, пов’язані із військовим станом країни. Також місцевими чиновниками було висловлено глибоку впевненість, що і приватні особи, і заклади міста не залишаться осторонь стосовно допомоги сім’ям призваних на військову службу громадян. [18, с. 4]. У свою чергу правлінням акціонерного товариства “Р. і Т. Ельворті” було прийнято рішення надавати допомогу харчами та грошовими коштами усім родинам мобілізованих робітників Єлисаветградського заводу землеробських машин АТ “Р. і Т. Ельворті” [1, с. 3].

На початку серпня 1914 року в місті пролунали заклики до створення жіночого комітету. Мешканка Єлисаветграда Ольга Волкова закликала жінок створити комітети, які б займалися заготівлею білизни для фронту і шпиталів, а також опікувалися підготовкою сестер милосердя [19, с. 3]. Дмитро Горшков через пресу запросив усіх небайдужих жителів міста зібратися в приміщенні Єлисаветградської міської думи на збори для розгляду питання про можливість

створення в місті жіночого комітету допомоги пораненим. Також на збори було запрошено представників уже існуючих організацій Червоного Хреста та інших благочинних установ міста для координації подальших дій [8, с. 3].

Заклик до створення благочинних організацій викликав у місті великий резонанс та підтримку громадян. На перші збори 23 липня 1914 року завітало понад 200 жителів, переважно жінок. Збори урочисто відкрив заступник міського голови М. С. Близнюк, який повідомив про дозвіл від херсонського губернатора на створення жіночого комітету. Було обрано президію та секретаря зборів, до якої увійшли Ю. А. Петерс, О. В. Волкова, А. Н. Єфімовська та Д. С. Горшков. Під час зібрання учасниками було запропоновано проводити діяльність у кількох напрямках: надавати допомогу пораненим, сім'ям мобілізованих на фронт та працювати з пораненими, займаючись їхньою медичною реабілітацією. Рішення ґрунтувалося на тому, що у Єлисаветграді за високої ймовірності найближчим часом мало розміститися ряд великих військових шпиталів. Також було вирішено збирати благочинні внески від громадян на підтримку шпиталів і поранених. У перерві між засіданнями було зібрано понад 700 рублів [9, с. 3]. Фактично на цих зборах у Єлисаветграді було створено міський жіночий комітет допомоги пораненим та сім'ям призваних на фронт.

Незабаром було прийнято рішення, що комітету доведеться набагато швидше включитися в роботу щодо допомоги сім'ям мобілізованих, оскільки міського незаможного населення мобілізація торкнулася зненацька. Не чекаючи допомоги від державної скарбниці, комітет через міські і земські заклади, ініціював допомогу суть якої зводилася до грошової або трудової підтримки. Останнє передбачало виготовлення для поранених необхідних речей. Також була передбачена допомога речами сім'ям призваних до армії [17, с. 3].

Не лишилися осторонь благочинності службовці південно-західних залізничних доріг, до яких належав і Єлисаветград. Вони звернулися до начальника доріг з проханням добровільних пожертвувань на потреби війни, забезпечення мобілізованих та їхніх родин, хворих та поранених. У цьому ж плані було прийнято рішення, що починаючи з 1 серпня 1914 р. із службовців залізниці утримувати 1 копійка з кожного рубля окладної і неокладної заробітної платні. Кошти мали перераховуватися на організацію санітарного загону службовців південно-західних залізничних доріг, на облаштування власних лазаретів для потреб армії та флоту, а також на заготівлю медикаментів і перев'язувальних засобів [26, с. 3].

3 серпня 1914 р. у міській думі відбулося засідання членів Єлисаветградського медичного товариства міста. Його голова О. А. Резніков на урочистому відкритті привітав усіх лікарів, що зібралися, побажав їм успішного закінчення військової кампанії та повернення додому. Було наголошено на тому, що Єлисаветград найближчим часом перетвориться у великий військово-медичний центр, де знадобиться допомога членів Єлисаветградського міського медичного товариства [25, с. 4]. У подальшому так і сталося.

8 серпня 1914 року правління Єлисаветградського товариства прикажчиків звернулося до усіх службовців торгово-промислових підприємств міста. У зверненні в патріотичній, піднесеній формі було зроблено заклик до службовців у складний час допомагати сім'ям мобілізованих та запропоновано частину свого

заробітку перераховувати на потреби відповідних комітетів, що займалися благодійністю у військовий час [21, с. 3].

Активним щодо допомоги армії та сім'ям мобілізованих було і Єлисаветградське земство. 12 серпня 1914 р. у місті відбулися термінові земські повітові збори. На них обговорено ряд питань, пов'язаних з допомогою сім'ям мобілізованих, контролем за підвищенням цін на предмети першої необхідності, обладнанням тимчасових хірургічних відділень у Єлисаветградській, Ольвіопольській, Піщанобродській, Новоукраїнській земських лікарнях [27, с. 3].

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що в перші місяці Першої світової війни 1914–1918 рр. Єлисаветградом прокотилася хвиля патріотичних акцій. У перші дні війни це були маніфестації, промови, молебні, спрямовані на підтримку можливої участі російської армії у війні. Зі вступом Росії у війну патріотичний рух трансформувався у більш конкретні та практичні кроки, що були втілені в створення організацій військово-мобілізаційного та благодійницького напрямків, зборів грошових коштів, одягу, харчів, заготівлі медичних матеріалів та створення лазаретів. Як засвідчують матеріали газети “Голос Юга”, у мобілізаційних та благодійницьких заходах у Єлисаветграді були задіяні усі прошарки містян: робітники, церковнослужителі, лікарі, державні службовці, інтелігенція, промисловці та ін. Ставлення до ворога, а також перші загиблі і поранені на війні об'єднало всю громаду міста (українців, росіян, поляків, євреїв), нівелювало між ними можливі суперечності. Кваліфікуючи рух перших місяців війни у місті, як прояв патріотизму, наголосимо, що це відіграло важливу роль у повсякденному житті Єлисаветграда, ставши в перші місяці війни потужним мобілізуючим фактором, що сприяв покращенню бойового потенціалу армії та ефективній роботі тилу по забезпеченню фронту усім необхідним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *[Без названня]* // Голос Юга. – 1914. – 22 июля (№ 169). – С. 3.
2. *Архипасторское* обращение к церкви херсоно-одесской // Голос Юга. – 1914. – 2 августа. – (№ 181). – С. 3.
3. *В городе* // Голос Юга. – 1914. – 22 июля (№ 169). – С. 3.
4. *В костеле* // Голос Юга. – 1914. – 10 августа (№ 189). – С. 3.
5. *В Красном Кресте* // Голос Юга. – 1914. – 21 июля (№ 169). – С. 4.
6. *В Красном Кресте* // Голос Юга. – 1914. – 27 июля (№ 175). – С. 3.
7. *Война* Австрии с Сербией // Голос Юга. – 1914. – 17 июля (№ 165). – С. 3.
8. *Дмитрий* Горшков. Нельзя откладывать // Голос Юга. – 1914. – 23 июля (№ 171). – С. 3.
9. *Женский* комитет помощи раненым // Голос Юга. – 1914. – 24 июля (№ 172). – С. 3.
10. *Крестый* ход // Голос Юга. – 1914. – 3 августа (№ 182). – С. 3.
11. *Манифестация* // Голос Юга. – 1914. – 18 июля (№ 166). – С. 3.
12. *Манифестация* // Голос Юга. – 1914. – 26 июля (№ 174). – С. 3.
13. *Манифестация* в Ровном // Голос Юга. – 1914. – 24 июля (№ 172). – С. 3.
14. *Молебствие* // Голос Юга. – 1914. – 26 июля (№ 174). – С. 3.
15. *Молебствия* в еванг.-лютеранской церкви // Голос Юга. – 1914. – 10 августа (№ 189). – С. 3.
16. *Новоукраинка* // Голос Юга. – 1914. – 26 июля (№ 174). – С. 3.
17. *О помощи* семьям запасных // Голос Юга. – 1914. – 27 июля (№ 175) – С. 3.
18. *О семействах* запасных // Голос Юга. – 1914. – 21 июля (№ 169). – С. 4.

19. *Ольга Волкова*. Забота об идущих на войну – наш долг // *Голос Юга*. – 1914. – 22 июля (№ 169) – С. 3.
20. *Открытое* письмо городской управе. Рабочие запасные (следуют подписи) // *Голос Юга*. – 1914. – 20 июля (№ 168) – С. 3.
21. *От правления* о-ва приказчиков ко всем служащим торгово-промышленных предприятий г. Елисаветграда // *Голос Юга*. – 1914. – 9 августа (№ 188) – С. 3.
22. *Производство* в Елисаветградском кавалерийском училище // *Голос Юга*. – 1914. – 17 июля (№ 165). – С. 3.
23. *Сенявская Е. С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1999. – 383 с.
24. *Сестры* Милосердия // *Голос Юга*. – 1914. – 19 июля (№ 167). – С. 3.
25. *Среди* врачей (общее собрание членов медицинского общества) // *Голос Юга*. – 1914. – 4 августа (№ 183). – С. 4.
26. *Участие* служащих ю.-з. ж. д. в помощи раненым // *Голос Юга*. – 1914. – 27 июля (№ 175) – С. 3.
27. *Экстренное* земское собрание // *Голос Юга*. – 1914. – 8 августа (№ 187) – С. 3.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тимошенко Володимир Леонідович – аспірант кафедри *всесвітньої історії* Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький, Україна).

В. Л. Тимошенко

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

НАЧАЛО ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ВОСПРИЯТИИ ЖИТЕЛЕЙ ЕЛИСАВЕТГРАДА

(по материалам газеты "Голос Юга")

Повседневная жизнь г. Елисаветград в годы Первой мировой войны до сих пор остается малоисследованной проблемой. В научной и исследовательской литературе тема не получила актуальное звучание в силу ряда причин, первенство из которых принадлежит не достаточной разработке соответствующих источников. В предлагаемой публикации автор на основе материалов газеты "Голос Юга" анализирует восприятие начала Первой мировой войны жителями уездного города Елисаветграда Херсонской губернии. Исследователь приходит к выводу, что горожане отреагировали на начало войны патриотическими акциями – манифестациями, митингами, молебнами и другими мероприятиями, которые прокатились по городу в июле – августе 1914 года и были направлены на поддержку действий российской армии.

Ключевые слова: Первая мировая война, Елисаветград, газета "Голос Юга", горожане, патриотизм, патриотические акции.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Тимошенко Владимир Леонидович – аспирант кафедры всемирной истории Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченка (г. Кропивницький, Україна).

V. L. Tymoshenko

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR IN ACCEPTANCE RESIDENTS OF ELISAVETGRAD

(based on the newspaper “Golos Yuga”)

The daily life of Elisavetgrad during the First World War still remains an unexplored problem. In the scientific and research literature, the topic has not become relevant due to a number of reasons, the primary reason for which is the lack of adequate development of relevant sources. In the proposed publication the author analyzes the perceptions of the beginning of World War I by residents of Elisavetgrad of Kherson province based on the materials of the newspaper “Golos Yuga”. The researcher concludes that the citizens responded to the beginning of the war by patriotic actions – rallies, prayers and other events that swept the city in July – August 1914 and were aimed at supporting the actions of the Russian army.

Keywords: World War I, Elisavetgrad, newspaper “Golos Yuga”, citizens, patriotism, patriotic actions.

REFERENCES

1. *[Bez nazvaniya]* // Golos Yuga. – 1914. – 22 iyulya (№ 169). – S. 3.
2. *Arkhipastorskoye* obrashcheniye k tserkvi khersono-odesskoy // Golos Yuga. – 1914. – 2 avgusta (№ 181). – S. 3.
3. *V gorode* // Golos Yuga. – 1914. – 22 iyulya (№ 169). – S. 3.
4. *V kostele* // Golos Yuga. – 1914. – 10 avgusta (№ 189). – S. 3.
5. *V Krasnom Krete* // Golos Yuga. – 1914. – 21 iyulya (№ 169). – S. 4.
6. *V Krasnom Krete* // Golos Yuga. – 1914. – 27 iyulya (№ 175). – S. 3.
7. *Voyna* Avstrii s Serbiyey // Golos Yuga. – 1914. – 17 iyulya (№ 165). – S. 3.
8. *Dmitriy Gorshkov*. Nel'zya otkladyvat' // Golos Yuga. – 1914. – 23 iyulya (№ 171). – S. 3.
9. *Zhenskiy* komitet pomoshchi ranenym // Golos Yuga. – 1914. – 24 iyulya (№ 172). – S. 3.
10. *Krestyy* khod // Golos Yuga. – 1914. – 3 avgusta (№ 182). – S. 3.
11. *Manifestatsiya* // Golos Yuga. – 1914. – 18 iyulya (№ 166). – S. 3.
12. *Manifestatsiya* // Golos Yuga. – 1914. – 26 iyulya (№ 174). – S. 3.
13. *Manifestatsiya* v Rovnom // Golos Yuga. – 1914. – 24 iyulya (№ 172). – S. 3.
14. *Molebstviye* // Golos Yuga. – 1914. – 26 iyulya (№ 174). – S. 3.
15. *Molebstviya* v yevang.-lyuteranskoy tserkvi // Golos Yuga. – 1914. – 10 avgusta (№ 189). – S. 3.
16. *Novoukrainka* // Golos Yuga. – 1914. – 26 iyulya (№ 174) – S. 3.
17. *O pomoshchi* sem'yam zapasnykh // Golos Yuga. – 1914. – 27 iyulya (№ 175). – S. 3.
18. *O semeystvakh* zapasnykh // Golos Yuga. – 1914. – 21 iyulya (№ 169). – S. 4.
19. *Ol'ga Volkova*. Zabota ob idushchikh na voynu – nash dolg // Golos Yuga. – 1914. – 22 iyulya (№ 169). – S. 3.
20. *Otkrytoye* pis'mo gorodskoy uprave. Rabochiye zapasnyye (sleduyut podpisi) // Golos Yuga. – 1914. – 20 iyulya (№ 168). – S. 3.
21. *Ot pravleniya* o-va prikazchikov ko vsem sluzhashchim torgovo-promyshlennykh predpriyatiy g. Yelisavetgrada // Golos Yuga. – 1914. – 9 avgusta (№ 188). – S. 3.
22. *Proizvodstvo* v Yelisavetgradskom kavaleriyskom uchilishche // Golos Yuga. – 1914. – 17 iyulya (№ 165). – S. 3.

23. *Senyavskaya Ye. S.* Psikhologiya voyny v XX veke: istoricheskiy opyt Rossii. – M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 1999. – 383 s.
24. *Sestry* Miloserdiya // Golos Yuga. – 1914. – 19 iyulya (№ 167). – S. 3.
25. *Sredi* vrachey (obshcheye sobraniye chlenov meditsinskogo obshchestva) // Golos Yuga. – 1914. – 4 avgusta (№ 183). – S. 4.
26. *Uchastiye* sluzhashchikh yu.-z. zh. d. v pomoshchi ranenym // Golos Yuga. – 1914. – 27 iyulya (№ 175). – S. 3.
27. *Ekstrennoye* zemskoye sobraniye // Golos Yuga. – 1914. – 8 avgusta (№ 187). – S. 3.

ABOUT THE AUTHOR

Tymoshenko Volodymyr Leonodovich – Postgraduate Student at the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94:81'373.21](477.65-21 Єлисаветград)“1754/1924”

О. В. Чорний*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ЄЛИСАВЕТ:
ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ ТА ІСТОРІЯ ЇЇ ВЖИВАННЯ
(1755 – 1924 рр.)**

Єлисавет – широко вживана назва стосовно фортеці Святої Єлисавети з форштадтом та міста Єлисаветграда у другій половині XVIII – першій чверті XX століття. На це вказують численні документи з архіву Нової Січі, з канцелярії Г. О. Потьомкіна та Катерини II, епістолярні джерела та мемуарна література XIX – початку XX століття, документи Центральної Ради УНР, газети, що виходили у Єлисаветграді у 1918–1924 рр. Назва Єлисавет була популярною в середовищі української громади Єлисаветграда, а також вживалася українською інтелігенцією ще з часів Т. Г. Шевченка. Єлисаветом місто іменували знакові для вітчизняної історії та культури постаті – Т. Г. Шевченко, С. Ф. Русова, М. К. Садовський, І. К. Карпенко-Карий, М. Л. Кропивницький, В. К. Винниченко, М. С. Грушевський, С. В. Шамрай, О. П. Семененко, Ю. І. Липа та інші. У пропонованій публікації автор порушує питання не лише про історію вживання назви Єлисавет у 1755–1924 рр., а й про її походження. Щодо останнього, дослідник вважає, що назва Єлисавет походить від назви фортеці Святої Єлисавети та сформувалася під впливом церковної літератури першої половини – середини XVIII століття. Наведені у роботі факти, судження та висновки базуються на широкій та достовірній джерельній основі.

Ключові слова: *топонім, фортеця Святої Єлисавети, Єлисавет, Єлисаветград, Євангеліє від Луки, картографія, автобіографія, листування, мемуари.*

Історія заснування фортеці Святої Єлисавети та міста Єлисаветграда більше ніж через чверть тисячоліття є актуальною проблемою для наукового пізнання. Рання історія міста до цих пір залишається не вивченою, а відповідно довкола перших десятиліть його історії творяться міфи та легенди, продукуються чисельні домисли та вигадки. Такий стан, а з ним і ступінь осягнення минулого міста має свої причини.

По-перше, так сталося, що тривалий час і в роки СРСР, і з проголошенням незалежності України серйозно історією міста ніхто не займався. Минулим Єлисаветграда цікавилися в основному краєзнавці, і їхні здобутки, як правило, не виходять за межі “*Исторического очерка г. Елисаветграда*”, який ще 1897 року був упорядкований єлисаветградським міським головою О. М. Пашутіним [28], або ж крутяться довкола окремих фактів, що свого часу ввели до наукового обігу С. В. Шамрай [90], Н. Д. Полонська-Василенко [58], В. М. Кабузан [30] або В. І. Тимофієнко [81].

По-друге, місцеві історики-науковці не займалися комплексним вивченням історії міста з огляду на те, що джерела, котрі стосуються його становлення та

розвитку, розпорошені по різних архівах та не складають єдиного комплексу документів. У Державному архіві Кіровоградської області практично немає документів, які б розкривали історію перших десятиліть міста Єлисаветграда. Історично так склалося, що документальні матеріали з історії міста зберігаються не тільки за його межами, а й за межами України. Ще в ході заснування міста найбільш знакові документи (розпорядження, ордери, ділове листування, звіти, плани і карти) осіли в Петербурзі й нині зберігаються в Російському державному архіві давніх актів та Російському державному військово-історичному архіві, а також у Відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук у м. Санкт-Петербурзі. Ті ж документи з історії Єлисаветграда, які ще з XVIII століття залишилися в Україні, нині зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, скажімо, у фондах Генеральної військової канцелярії (ф. 51), Канцелярії гетьмана К. Г. Розумовського (ф. 269), Коша Нової Запорізької Січі (ф. 229), Київської губернської канцелярії (ф. 59) та Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії (ф. 990). Основний же корпус документів стосовно ранньої історії міста нині перебуває на зберіганні в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у фонді “Архіву фортеці Святої Єлисавети” (ф. IX), який охоплює документи за 1753–1821 рр. [95, с. 548] та осів у Києві ще 1876 року¹.

По-третє, місто Єлисаветград у 1924 році було перейменоване на Зінов'євськ, що з часом потягло за собою ще кілька його перейменувань. Кон'юнктурна назва Зінов'євськ змінювалася не менш кон'юнктурними назвами Кірово (1934 р.), Кіровоград (1939 р.), Кропивницький (2016 р.). На нашу думку, це не сприяло і не сприяє глибокому та об'єктивному вивченню не лише ранньої, а й пізнішої історії міста. Як наслідок, місто Кропивницький – нині чи не єдине місто обласного рівня, яке не має солідного комплексного наукового дослідження, в основі якого б лежала потужна джерельна база, а не легенди, домисли, які, як відомо, продукують заангажовані висновки. Стан і ступінь осягнення ранньої історії міста настільки поверховий та засмічений вигадками краєзнавців, що нині ми не лише не маємо уяви про ранню історію міста, а й не можемо з упевненістю назвати дату (хоча б на рівні року) коли місто перестало іменуватися фортецею Святої Єлисавети та набуло офіційної назви Єлисаветград.

Виходячи з цього, проблема заснування міста Єлисаветграда та його найменування все ж має бути досліджена, оскільки уведення до наукового обігу нових, раніше не відомих документів дозволяє зробити це ґрунтовно та неупереджено. Останнім часом активізація окремих краєзнавців [59; 60; 74] започаткувала новий етап міфотворення в історії міста. В деяких краєзнавчих розвідках з'явилося твердження, що закладенню фортеці Святої Єлисавети на Інгулі передувало заснування “козацького міста Єлисавета” [74, с. 5], що не відповідає ні сформованим уявленням про історію Єлисаветграда, ні наявним документальним даним стосовно цього. Утім це кардинально не обумовлює

---

¹ *Документи* архіву фортеці Святої Єлисавети були передані Єлисаветградською міською думою до Київського університету імені Святого Володимира. У 1927 році архів було передано у відділ рукопису Всенародної бібліотеки України у Києві (нині – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського).

необхідність ґрунтовного вивчення проблеми, пов'язаної з отриманням містом назви. Актуальність історико-топонімічного аналізу найменування міста насамперед визначається тим, що серед заснованих або найменованих у середині – другій половині XVIII століття міст на просторах Південної України саме Єлисаветград – єдине місто, яке не має офіційного указу про його найменування.

У другій половині 1750-х – першій половині 1770-х років стосовно названого географічного об'єкта в російській картографії та в офіційному діловодстві вживалася назва “Крепость Святыя Елисаветы”. У документах, що виходили з Київської губернської канцелярії, з канцелярії Головного командира Нової Сербії або з фортеці Святої Єлисавети, а відповідно підписувалися Київським військовим губернатором, Головним командиром Нової Сербії чи комендантом фортеці Святої Єлисавети, назва фортеці мовою документів вживалася виключно у формі “крепость Святыя Елисаветы” [2, с. 699, 732; 3, с. 155], а також у документах зустрічаються і варіанти написання “Кр. С. Елисаветы” [2, с. 732], “К. С. Елисаветы” [2, с. 718] і, навіть, “К. С. Е.” [2, с. 701]. Назва “крепость Святыя Елисаветы” була офіційною, оскільки вживалася в офіційних документах, схвалених Сенатом або імператрицею [65; 66; 96]. На російських картах 50-х – 70-х років XVIII століття досліджуваний об'єкт також позначався виключно як “Крепость Святыя Елисаветы” [31; 32; 33; 34; 35]. Зміст документальних матеріалів, а особливо картографічні матеріали дозволяють стверджувати, що назва “крепость Святыя Елисаветы” вживалася і стосовно фортеці як військового об'єкта, і стосовно її форштадту [31; 33], який, як відомо, з'явився одночасно з фортецею та складався з кількох слобід.

У деяких писемних джерелах, що не відносяться до офіційних документів, стосовно фортеці і форштадту вживаються й інші назви. Для прикладу, в щоденнику курського поміщика І. П. Аненкова знаходимо запис, датований 1752 роком, у якому йдеться: “В нынешнем году принял в России службу сербский генерал-майор Хорват, который с несколькими сот семьями сербов просил для поселения к пребыванию их места, и велено отвезть за Днепром к Чёрному лесу, а для осмотра и отводу тех мест и построения вновь крепости Елисаветбург отправлен генерал-майор Иван Федорович Глебов” [21, с. 694]. В іншому місці щоденника автор занотував: “В нынешнем году выехали в российскую службу для поселения назначенных за Днепром к Чёрному лесу местам названных Новая Сербия, где и крепость Елисаветбург нынешнего года строитъ зачата” [21, с. 698]. Під цією ж назвою фортеця зустрічається у виданні 1757 року “Роспись губерниям, провинциям, городам крепостям и другим достопамятным местам, в Российской империи находящимся” [67]. Зокрема, у виданні це зафіксовано так: “Новая Сербия, земля недавно населённая сербами, при Тесмине, Ингульце и Ингуле реках, из коих первые две впади в Днепр, а последняя в Буг; в сей земле новая крепость Елисаветбург” [67, с. 20–21].

У 1760-х роках стосовно фортеці з форштадтом зустрічаємо в джерелах ще одну назву, яка фактично фіксує на Інгулі не фортецю, а місто. Керівник фортифікаційних робіт у Запорізькій Січі, генерал-майор Карл фон Штофельн у своїх нотатках, що датуються 1765 роком, по відношенню до фортеці та її форштадту вживає назву “Елисаветполь”. Причому робить це не одноразово [47, с. 44, 45, 48; 54, с. 278, 283].

Наведене розмаїття назв можна пояснити лише одним – поряд з фортецею (військовим об'єктом) почало рости цивільне поселення, яке разом із нею утворювали єдину географічну одиницю, яка формувалася за правилами міської забудови. Але офіційного найменування міста не фіксує жоден документ, ухвалений Сенатом або імператрицею. Вживання назв Єлисаветбург або Єлисаветполь можна вважати спробою місцевих чиновників закріпити за об'єктом одну із них відповідно до особистих уподобань. У першому випадку чітко простежується німецький вплив, на словотворне оформлення топоніма Єлисаветбург, другий варіант (топонім Єлисаветполь) є проявом захопливого ставлення до античної історії в Російській імперії у середині XVIII століття.

В окреслений час поліваріантність назв фортеці і форштадту фіксується і в європейській картографії. Відомі нам європейські карти 1760-х – початку 1770-х років стосовно досліджуваного об'єкта подають такі варіанти найменування: “*Fort S. Elisabeth*” [101], “*Kr. S. Elisabeth*”, [99] “*S. Elisabeth*” [102], “*Elisabethbourg*” [100], а також “*Elisabeth gorod*” [103] або “*Elisabeth Horod*” [84, кольорова вставка]. Причому останні назви на європейських картах з'явилися на кілька років раніше ніж топонім Єлисаветград почав вживатися стосовно досліджуваного об'єкта в Російській імперії. Це дозволяє порушити питання про вплив європейської картографії 60-х – 70-х років XVIII століття на поширення топоніму Єлисаветград [88].

У російськомовних джерелах назва “*Елисаветъ-Градъ*” вперше зустрічається у довідковому виданні, що датується 1773 роком [17, с. 90]. Джерелознавча оцінка пам'ятки не дозволяє зробити висновок, що саме цього року назва Єлисаветград стала вживатися як офіційна або набула такого статусу.

Окрім вище названих топонімів стосовно фортеці і її форштадту вживалася ще й назва Єлисавет. Ця назва саме у такій формі вживалася у різних документах середини 1750-х – 1780-х років. Відразу ж зазначимо, що вона також використовувалася по відношенню до міста увесь його єлисаветградський період, тобто аж до 1924 року, а в деяких випадках і в більш пізній час. Виходячи з цього, хронологічні межі пропонованого дослідження ми визначаємо 1755–1924 роками, а головне завдання даної розвідки вбачаємо у вивченні походження назви Єлисавет та історії її вживання в окреслений час.

Нижня хронологічна межа – 1755 рік обумовлена першою згадкою топоніму в історичних джерелах, верхня – перейменуванням міста Єлисаветграда у 1924 році. Джерельною базою розвідки стали документи з архіва Коша Нової Запорізької Січі [1; 2; 3; 4], переписка Г. О. Потьомкіна й Катерини II [23], донесення П. А. Текелії про ліквідацію Січі [13], церковні документи 1750-х – 1780-х років [12; 27; 56; 64], пам'ятки російської [5, 15; 16; 31; 32; 33; 34; 35; 57; 68], європейської [98; 99; 100; 101; 102; 103] та вітчизняної картографії [6; 18; 44; 45; 46; 79], документи Української Центральної Ради [25; 97; 98], газетна періодика першої половини 1920 рр. [14; 86], матеріали про перейменування Єлисаветграда на Зінов'євськ [78], щоденники [19; 21; 82; 87] та мемуарна література [37; 38; 39; 70; 71; 73]. Солідний перелік джерел, що лягли в основу дослідження, дозволяє нам визнати джерельну базу статті достатньою для формування авторської концепції пояснення назви Єлисавет та представлення історії її вживання у 1755–1924 роках.

Перша згадка назви Єлисавет фіксується у листі полковника Бугогардівської паланки Максима Тарана до кошового отамана Нової Запорозької Січі Григорія Лантуха і датується 25 квітня 1755 року [3, с. 67]. У документі полковник повідомляє кошовому отаманові про супровід козаками посланця головного командира Нової Сербії Івана Глебова до буджацького сераскер-султана, про погрози татарського караулу на кордоні з Гардом вбивати козаків, які виїздили б на татарську територію, і про наміри ногайців і татар напасти на фортецю Святої Єлисавети і на Січ [3, с. 66]. Мовою документа це звучить так: “...орды Буджацкие и Белогородские на город Елисавет ударат...” [3, с. 67].

І хоча в документі й значиться “*город Елисавет*”, але сам топонім очевидно стосується фортеці Святої Єлисавети, оскільки саме проти її будівництва виступав не лише турецький султан [76, с. 386], а й кримський хан [75, с. 334] та молдавський господар [61]. Цілком логічно, що будівництво міста, на відміну від зведення фортеці, нікого б не стурбувало і не могло бути підставою для озвучування агресивних намірів [3, с. 66–67].

У повідомленні військового писаря Василя Романовського про його зустріч в Бахчисараї з українськими політичними емігрантами Федором Мироновичем і Федором Нахимовським та пропозицію останніх Військові Запорізькому перейти у підданство Кримського ханату, що датуються 6 грудня 1755 року зустрічаємо наступне: “*Если же Войско Запорожское к тому их желанию соизволит, то б г. Кошевой уверял верностию и письменно им бы дал знать. Если же к тому Войска Запорожского желания и произволения не будет, то пред сим запорожским козакам ноги вместо красных чобот, также и головы россияне обдирали, а ныне уже Войско Запорожское в конец истебить хотят, для чего и вновь по сей стороне Днепра города, яко то Елисавет и прочие поделаны, и уже Войско Запорожское всё в мешок убрано, токмо же ещё, чтобы тот мешок завязать, россияне способу не избрали*” [75, с. 335, 3, с. 102]. Як бачимо, у документі, у контексті сказаного Ф. Мироновичем і Ф. Нахимовським, теж простежується фортеця Святої Єлисавети. У будь-якому іншому випадку ті, хто це говорили не були б такими категоричними в оцінках загроз для Вольниці від “*городов*”. До того ж, визначення “*по сей стороне Днепра города, яко то Елисавет и прочие*” стосуються не лише “*Елисавета*”, а й інших “*городов*”², якими на той час були Крилів, Цибулів, Петроострів, Архангелогород, Миргород та інші, які були земляними фортецями з невеликими форштадтами і які були збудовані в Задніпров’ї до утворення Нової Сербії [89]. Виходячи із зазначеного, можемо припустити, що “*городом Елисаветом*” Кошовий і січова старшина називали фортецю Святої Єлисавети.

² У середині XVIII століття поняття “*город*” і “*фортеця*” були тотожними й означали укріплену фортифікаційну споруду. Для прикладу, сучасник, описуючи вибори на Січі кошового отамана і старшин у 1749 році повідомляв, що “*в день 1-го сего Генваря, по отслушанию Божественной литургии, кошевой и куренные отаманы, также и значные козаки и вся чернь, разошлись по куреням и за городом по дворам*” [51, с. 457–458], а “*Генваря 2-го числа, поутру рано, реченая чернь, будучи вне городка, чинила выбор*” [51, с. 459]. Як бачимо, означення “*город*” і “*городок*” вжиті автором стосовно Запорізької Січі, яка, як відомо, була обведена глибоким ровом, високими валами з частоколом і зрубами, на які ставилися гармати, тобто була фортецею.

Продовжуючи аналіз наявних документів, не можемо оминати увагою листа запорозьких депутатів із С.-Петербурга до Коша, що датується 15 травня 1756 року. У цьому документі з-поміж іншого депутати повідомляли кошовому отаманові й січовому товариству, що в Петербурзі прийнято рішення добудувати фортецю Святої Єлисавети [3, с. 570]. У документі це зафіксовано так: “*Елисавет-крепость строят велено и войска довольно послать для работы*” [3, с. 570]. Як бачимо, у документі згадується саме фортеця (“*Елисавет-крепость*”), та й навряд чи у Петербурзі ухвалювалося б рішення будувати “козацьке місто Єлисавет”.

Працюючи з архівом Коша Нової Запорізької Січі, нами виявлено у документах ще й такі письмові конструкції у звертаннях до адресата – “*в Елисавет до статского советника*” (лист із Коша від 9 вересня 1760 р. [2, с. 566, 761]), “*в Елисавет до Толстого*” (лист із Коша датований 4 листопада 1760 р. [2, с. 567, 763]), а також “*в Елисавет к коменданту*” (лист від Кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети [2, с. 541]). Наведені факти та цитовані листи також стосуються фортеці Святої Єлисавети, оскільки: по-перше, в “козацькому місті Єлисаветі” не могло бути коменданта, бо в середині XVIII століття комендантами вважалися начальники гарнізонів у фортецях або укріплених районах; по-друге, “*в Елисавете*” був лише один “*Толстой*” – це комендант фортеці Святої Єлисавети Толстой Григорій Прокопович [43, с. 38]; по-третє, відправлення листа “*в Елисавет до статского советника*” – означає, що кореспонденція надіслана у фортецю до вже згаданого Г. П. Толстого, бо лише він з усіх комендантів фортеці за 1752–1805 рр. мав цивільний чин дійсного статського радника [43, с. 38, 47, 164, 232], але обіймав посаду коменданта, оскільки за “Табелем про ранги” у Російській імперії вищий цивільний чин дійсного статського радника відповідав чину генерал-майора або контр-адмірала.

Таким чином, дослідження фактів вживання назви Єлисавет кошовим отаманом, січовою старшиною та паланковими полковниками є ключем до відповіді на питання стосовно якого географічного об’єкта вживався топонім. З огляду на викладене вище, відповідь очевидна – назва Єлисавет використовувалася в середовищі низового козацтва і козацької старшини для позначення фортеці Святої Єлисавети, і особливо це було характерним для другої половини 1750-х – початку 1760-х років. Вище зазначений аналіз показує, що намагання окремих авторів обґрунтувати і, саме головне, довести існування “козацького міста Єлисавета” [74, с. 5] до закладення 12 червня 1754 року фортеці Святої Єлисавети є спробою створення нового міфу в історії міста Єлисаветграда.

Цілком надуманим виступає і твердження про те, що “назва Єлисавет зустрічається в численних документах” [74, с. 5]. Опрацьована нами опублікована частина архіву Коша Нової Запорізької Січі дозволяє оприлюднити наступні цифри. Всього у виданні виявлено 81 документ, що стосуються фортеці, її адміністрації, Коша, кошового отамана та козацької старшини. Це переписка кошового отамана або Коша з головним командиром Нової Сербії, з комендантом фортеці Святої Єлисавети, з Київською губернською канцелярією, з Генеральною військовою канцелярією, з гетьманом, з паланковими полковниками, з полковниками гетьманських полків. У 81 документі, що датуються 1754–1761 рр. назва Єлисавет згадується лише 9 разів: 4 – у документах 1755 року [4, с. 67; 3,

с. 64, 73, 102] та 5 разів – у листах 1760 року [2, с. 566(761), 541, 548, 553, 567(763)]. Один раз у листуванні Коша фігурує уже згадувана назва “*Елисавет-крепость*” [3, с. 570]. В усіх інших випадках у кореспонденції із Коша стосовно земляного укріплення на Інгулі вживається назва фортеця Святої Єлисавети. Для глибшого розуміння викладеного наведемо зведені дані щодо вживання назв *фортеця Святої Єлисавети* та *Єлисавет* у документах архіву Коша Нової Запорізької Січі в таблиці 1.

Таблиця 1

**Вживання назв “фортеця Святої Єлисавети” та “Єлисавет”
у документах Коша Нової Запорізької Січі**

№ з/п	Дата документа	Від кого і кому адресований документ	Вжита назва
1754 рік			
1.	13.01.1754	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“ <i>крепость Святія Елисавети</i> ” [2, с. 635]
2.	між 20 і 25.06.1754	Із Коша до Генеральної військової канцелярії	“ <i>крепость Святія Елисавети</i> ” [2, с. 673]
3.	12.07.1754	Від генерального обозного до кошового отамана	“ <i>крепость Святія Елисавети</i> ” [2, с. 700]
4.	23.07.1754	Із Київської губернської канцелярії до кошового отамана	“ <i>крепость Святія Елисаветы</i> ” [2, с. 699]
5.	28.07.1754	Від головного командира Нової Сербії до кошового отамана	“ <i>К. С. Е.</i> ” [2, с. 701]
6.	10.10.1754	Від головного командира Нової Сербії до кошового отамана	“ <i>К. С. Елисаветы</i> ” [2, с. 718]
7.	15.10.1754	Від головного командира Нової Сербії до кошового отамана	“ <i>Кр. С. Елисаветы</i> ” [2, с. 732]
8.	02.11.1754	Внутрішній документ Коша	“ <i>крепость Святія Елисаветы</i> ” [2, с. 721]
1755 рік			
9.	25.04.1755	Від полковника Бугогардівської паланки до кошового отамана	“ <i>городъ Елисаветъ</i> ” [3, с. 67]
10.	04.05.1755	Із Коша до Гетьмана	“ <i>крепост Стія Елисавети</i> ” [4, с. 483]
11.	17.05.1755	Із Коша до Київської губернської канцелярії	“ <i>городъ Елисаветъ</i> ” [3, с. 64]
12.	18.05.1755	Із Коша до командувача Української дивізії	“ <i>городъ Елисаветъ</i> ” [3, с. 73]
13.	10.06.1755	Від головного командира Нової Сербії до кошового отамана	“ <i>К. С. Е.</i> ” [3, с. 82]
14.	19.06.1755	Від головного командира Нової Сербії до кошового отамана	“ <i>К. С. Елисаветы</i> ” [3, с. 489]
15.	06.12.1755	Із Коша до Київської губернської канцелярії	“ <i>города, яко-то Елисаветъ</i> ” [3, с. 102]
1756 рік			
16.	15.04.1756	Свідчення значкового товариша	“ <i>крепость Стія Елисаветы</i> ”

		Полтавському полку російській залозі при Микитинській заставі	[3, с. 145]
17.	03.05.1756	Із Санкт Петербурга від запорізьких депутатів до Коша	“крепость С. Елисаветы” [3, с. 568]
18.	15.05.1756	Із Санкт Петербурга від запорізьких депутатів до Коша	“Елисаветь-крепость” [3, с. 570]
19.	28.05.1756	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“крепость Святыя Елисаветы” [3, с. 155]
20.	06.06.1756	Із Санкт Петербурга від запорізьких депутатів до Коша	“крепость Святыя Елисаветы” [3, с. 585]
21.	06.06.1756	Із Коша до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“крепость Стя Елисаветы” [3, с. 156]
22.	23.06.1756	Із Санкт Петербурга від запорізьких депутатів до Коша	“кръпость Святыя Елисаветы” [3, с. 587]
23.	13.07.1756	Від в.о. коменданта фортеці Святої Єлисавети до Коша	“крепость Святыя Елисаветы”, крепость С. Е” [3, с. 183]
24.	16.08.1756	Із Коша до депутатів Полтавського полку	“крепость Свтыя Елисаветы” [2, с. 207]
25.	02.09.1756	Від Гетьмана до Коша	“Свтыя Елисаветы” [4, с. 250]
26.	30.09.1756	Із Полтавського полку до кошового отамана	“крепость Святыя Елисаветы” [2, с. 270]
27.	10.10.1756	Із Коша до депутатів Полтавського полку	“крепость Свтыя Елисаветы” [2, с. 272]
1757 рік			
28.	30.07.1757	Від полковника Перевізької паланки до козака Щербинівського куреня	“крепост Стя Елисаветы” [2, с. 567, 764]
1758 рік			
29.	06.10.1758	Із Кременчуцької головної митниці до Коша	“крепость Свтыя Елисаветы” [3, с. 631]
30.	16.10.1758	Із Коша до Київської губернської канцелярії	“крепост Свтыя Е.” [3, с. 633]
1760			
31.	07.07.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“крепость Святыя Елисаветы” [2, с. 553]
32.	03.08.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 530]
33.	09.08.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 530]
34.	09.08.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 533]
35.	17.08.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. Святыя Елисаветы” [2, с. 556]
36.	19.08.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 539]
37.	19.08.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“Кре. С. Елисаветы” [2, с. 540]
38.	19.08.1760	Від коменданта фортеці Святої	“Крепость С. Елисаветы”

		Єлисавети до кошового отамана	[2, с. 542]
39.	24.08.1760	Із Коша до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“кр. С. Елис.” [2, с. 532]
40.	24.08.1760	Із Коша до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“крепость Свтия Елисавети”, “крепость Свтия Елисавети” [2, с. 533]
41.	24.08.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 544]
42.	25.08.1760	Із Коша Коменданту фортеці Святої Єлисавети	“крепость Свтия Елисаветы” [2, с. 535]
43.	25.08.1760	Із Коша до полковників паланок	“крепость Свтия Елисавети” [2, с. 533]
44.	25.08.1760	Із Коша до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“к. Св. Елисавети” [2, с. 535]
45.	26.08.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 548]
46.	31.08.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“Кре. С. Елисаветы” [2, с. 536]
47.	31.08.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 549]
48.	06.09.1760	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“к. С. Елисаветы” [2, с. 537]
49.	09.09.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 558]
50.	09.09.1760	Із Коша до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“Елисаветъ” [2, с. 566, 761]
51.	10.09.1760	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“Елисаветъ” [2, с. 541]
52.	11.09.1760	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“к. С. Елисавети” [2, с. 549]
53.	11.09.1760	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“Елисаветъ”, “крепость С. Елисавети” [2, с. 548]
54.	11.09.1760	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“крепость Свтия Елисавети” [2, с. 542]
55.	13.09.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 559]
56.	16.09.1760	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“крепость С. Елисавети” [2, с. 552]
57.	19.09.1760	Із Коша до полковника Інгульської паланки	“крепость С. Елисавети” [2, с. 556]
58.	19.09.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“Кр. С. Елисаветы” [2, с. 559]
59.	19.09.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“Кр. С. Елисаветы” [2, с. 559]
60.	25.09.1760	Від кошового отамана до комендана фортеці Святої Єлисавети	“крепость Свтия Елисавети”, “Елисаветъ”, “крепость Св. Елисавети”

			[2, с. 553]
61.	30.09.1760	Від Кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“крепость Святыя Елисаветы” [2, с. 545]
62.	30.09.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 561]
63.	03.10.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 561]
64.	04.10.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 563]
65.	06.10.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 563, 760]
66.	09.10.1760	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“крепость Свтия Елисавети” [2, с. 539]
67.	20.10.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“К. С. Елисаветы” [2, с. 565]
68.	25.10.1760	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“к. Св. Елисаветы” [2, с. 561]
69.	25.10.1760	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“крепость С. Елисаветы” [2, с. 562, 760]
70.	28.10.1760	Від козака ³ Конелівського куреня до кошового отамана	“К. С. Е.” [2, с. 566, 763]
71.	04.11.1760	Із Коша до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“Елисаветъ” [2, с. 567, 763]
72.	15.12.1760	Від коменданта фортеці Святої Єлисавети до кошового отамана	“крепость Святыя Елисаветы”, “К. С. Е.” [2, с. 565]
1761 рік			
73.	12.01.1761	Від кошового отамана до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“крепость Святия Елисаветы” [2, с. 566]
74.	24.01.1761	Від козака ⁴ Конелівського куреня до військового писаря	“К. С. Е.” [2, с. 567, 763]
75.	06.02.1761	Із Коша до коменданта фортеці Святої Єлисавети	“крепость Свтия Елисаветы”, “крепость С. Е.” [2, с. 567, 764–765]
1765 рік			
76.	22.03.1765	Із канцелярії Новоросійської губернії до кошового отамана	“крепость Святыя Елисаветы” [3, с. 687]
1766 рік			
77.	25.02.1766	Із Коша до полковників Кальміуської, Самарської, Кодацької та Бугогардівської паланок	“крепост Святия Елисаветы” [1, с. 252–253]
78.	19.02.1766	Із Єлисаветградського пікінерського полку до Коша	“крепость Святия Елисаветы” [1, с. 254]
79.	25.02.1766	Із Коша до Єлисаветградського пікінерському полку	“крепость С. Елисаветы” [1, с. 255]

³ *Зміст* документа вказує на те, що козак перебував у фортеці Святої Єлисавети.

⁴ *Зміст* документа вказує на те, що козак перебував у фортеці Святої Єлисавети.

80.	25.03.1766	Від полковника Кодацької паланки до Коша	“Крепость Святія Елисаветы” [1, с. 265]
81.	09.11.1766	Із Малоросійської колегії до Коша	“крепость Святія Елисавети” [3, с. 703]

Представлений у таблиці фактаж свідчить, що назву Єлисавет, використовувану Кошем стосовно фортеці Святої Єлисавети у 1755–1760 роках, можна розглядати як спробу запорожців дати твердині власне, очевидно зручне для них найменування. Звідси у сучасних дослідників є всі підстави стверджувати, що досліджуваний топонім є козацьким за походженням. Оскільки поряд з фортецею (на форштадті⁵) одночасно з нею були засновані військові та цивільні слободи, котрі разом із укріпленням утворювали єдине поселення з елементами міської культури та довкола якого було збудовано ретраншемент⁶ [57; 19], то наприкінці 1770-х – на початку 1780-х років все ж постало питання про його найменування. Саме так можна пояснити проникнення назви Єлисавет у церковне діловодство Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії, до відомства якої належала фортеця Святої Єлисавети з форштадтом. Для прикладу, в деяких загальних документах Переяславсько-Бориспільської єпархії 1770-х років чітко фіксується назва Єлисавет щодо означення місця знаходження храмів Святої Живоначальної Трійці, Успіння Пресвятої Богородиці, Знамення Пресвятої Богородиці, Володимирської Богоматері, Святих апостолів Петра й Павла [64, с. 144]. У той же час маємо одночасові й однотипні документи, в яких ті ж самі церкви локалізуються в “*крепости Святых Елисаветы*”–“*городе Елисавете*” [56, с. 104]. Однак, ми не маємо юридичних підстав вважати назву Єлисавет офіційною, з огляду на відсутність указу про найменування міста.

Такими ж аргументами можемо обґрунтувати і вживання назви Єлисавет у донесенні П. А. Текелії про ліквідацію Запорізької Січі [13, с. 587], і одночасне використання назв Єлисавет [23, с. 243–244, 247, 254, 256, 258, 261, 264, 267, 269, 273–274, 278–279, 283–284, 285, 289, 349–350] і Єлисаветград [23, с. 239, 261, 267] у приватному листуванні Г. О. Потьомкіна та Катерини II у 1787–1789 роках. При цьому висловимо деякі уточнення, щодо останнього.

Близько 1784 року стосовно фортеці і форштадту як єдиного географічного об’єкта, в Російській імперії відбувається закріплення назви Єлисаветград. Ми свідомо перед зазначеною датою обумовили, що це сталося близько 1784 року, керуючись тим, що місто Єлисаветград згадується в описі Катеринославського

⁵ **Форштадт** – термін, яким позначається населена територія, іноді укріплена, розташована поза межами фортеці. Також цим терміном позначають поселення, наближені до міста, але не входять до нього (передмістя, посади). Доволі часто форштадти формувалися за професійною або соціальною ознакою мешканців. Іноді термін вживається як синонім поняття “слобода”.

⁶ **Ретраншемент** – допоміжна фортифікаційна споруда, оборонна огорожа у вигляді земляного валу і рову; додаткове військове укріплення, розміщене за головною позицією; іноді просто окоп.

намісництва 1784 року [20, с. 135], доданого до відповідного атласу [55, с. 22; 21, с. 279]. У цьому документі досліджуваний об'єкт під назвою Єлисаветград вперше позначено в Російській імперії на картах виготовлених типографським (!) способом⁷. Фактично після появи атласу всі наступні карти фіксували місто виключно як Єлисаветград [5; 67]. Ця назва поступово почала використовуватися в документах як офіційна, витісняючи у першу чергу з ужитку топонім “*крепость Святыя Елисаветы*”, а потім і назву Єлисавет. Останнє чітко фіксується у документах Слов'янської духовної консисторії [56, с. 114, 118, 131].

Також вважаємо за необхідне відзначити, що до 1784 року місто також згадувалося під назвою Єлисаветград. Вперше цю назву зустрічаємо у довідковому виданні 1773 року у варіанті написання “*Елисаветъ-Градъ*” [17, с. 90], про що вже не одноразово відзначалося у наукових та науково-популярних дослідженнях [84; 85; 88]. Але в 1770-х роках назва “*Елисаветъ-Градъ*” чи “*Елисаветградъ*” не потрапила в російську картографію. Навіть на генеральних картах 70-х років XVIII століття картографи продовжували позначати досліджуваний географічний об'єкт як фортецю [15; 16]. Для прикладу, “*Генеральная карта Новороссийской губернии, разделённая на уезды*” (укладена 1779 року Іваном Ісленьєвим) фіксує наш об'єкт під назвою “*Кр. С. Елисаветъ*” [15].

Поступово, у другій половині 1780-х – 1790-х роках назва Єлисаветград [50, с. 279] витісняє назву Єлисавет і остання залишається народною, широко вживаною містянами у повсякденному житті. Чиновники, військові, церква та інші структури на рубежі XVIII – XIX століть перейшли на вживання назви Єлисаветград.

Реалізуюючи задеклароване завдання дослідження, далі подаємо авторське бачення походження назви Єлисавет. З'ясувавши, що топонім має козацьке коріння, що він від самої появи вживався стосовно фортеці Святої Єлисавети, вважаємо, що цей варіант іменування твердині походить від церковного імені **Святої Єлисавет**, яке зафіксоване у Святому Писанні. У даному випадку маємо на увазі Євангеліє від Луки, на сторінках якого оповідається про святих Захарію і Єлисавету, про народження Іоанна Хрестителя та про зустріч Єлисавети і Богоматері Марії. У наявних виданнях “Євангелія” першої половини – середини XVIII століття свята Єлисавета згадується під іменем ЄЛИСАВЕТ або ЄЛІСАВЕТ [23, арк. 288; 21; 72]. У доказ нашого твердження беремо загальновідомий факт високої релігійності запорожців упродовж усієї історії українського козацтва та в межах XVIII століття зокрема. Найпопулярнішими книгами для читання в окреслений час і в запорожців, і в інших верств населення України-Гетьманщини були “Псалтир”, “Євангеліє” та “Біблія”. За їхніми текстами на Січі вчилися читати, а це означає, що для ревних поборників православ'я назва фортеці Святої Єлисавети могла асоціюватися лише із СВЯТОЮ ЄЛИСАВЕТ євангеліста Луки.

Стосовно першої половини XIX століття ми фактично не маємо ні офіційних документів, ні мемуарних джерел, які б свідчили про вживання назви Єлисавет по відношенню до міста. Цілком ймовірно, що в цей час вона не вийшла з ужитку, а відповідно продовжувала використовуватися містянами в повсякденному житті як

---

⁷ **Тиражування** і поширення в Росії виготовлених типографських способом карт, які фіксували назву Єлисаветград сприяли її закріпленню як офіційної.

лаконічна форма офіційної назви. Як доказ маємо факт вживання назви в художній літературі, який датується першою половиною XIX століття. 25 лютого 1844 року в Переяславі Тарас Шевченко закінчив свою знамениту повість “Наймичка”, в якій, оповідаючи про чумацьке життя, з-поміж іншого згадав місто Єлисавет [92, с. 70; 93, с. 79].

Повість вперше була опублікована в журналі “*Киевская Старина*” у 1886 році [36, с. 22], відразу стала популярною. В останній третині XIX століття у середовищі української громади Єлисаветграда набуває широкого вжитку назва Єлисавет. Причому, дані мемуаристики дозволяють стверджувати, що вживання саме цієї назви можна розглядати як прояв бунтарства. Назвою Єлисавет користувалися представники громадівського руху, життя яких пов’язане з Єлисаветградом. Для прикладу, для позначення міста її вживали С. Ф. Русова [69, с. 155–156, 159], О. К. Тарковський [83, с. 234–243], О. І. Михалевич [11, с. 156–158] та інші.

Широко вживаною назва Єлисавет була і в середовищі театральних діячів, життя і творчість яких тісно пов’язані з Єлисаветградом. У автобіографічних нарисах Єлисаветом місто називав М. Л. Кропивницький [38, с. 103–104, 109, 115; 37, с. 174, 216–217, 222, 233–234], у своїх спогадах цю назву використовував М. К. Садовський [70, с. 10, 17–19, 26–27, 33], у листуванні різних років нею послуговувався І. К. Карпенко-Карий [48, с. 99, 111, 125, 127, 162, 175, 220, 243, 292, 303, 375, 393, 407, 416]. Але і М. Л. Кропивницький [37, с. 147, 151, 166, 201, 203, 212, 219–220, 224, 236; 39, с. 126–128, 131–134, 137], і І. К. Карпенко-Карий [48, с. 22, 25, 70, 73–74, 296], і П. К. Саксаганський [71, с. 4, 11, 21, 24–25, 31–33, 44, 51, 54, 57–58, 62–63, 74] також вживали і назву Єлисаветград.

Єлисаветом місто іменували і знакові для українського національного руху діячі, життя яких пов’язане з Єлисаветградом. Для прикладу, цю назву знаходимо у спогадах Є. Х. Чикаленка [87, с. 92, 94, 96, 101, 103], який навчався в Єлисаветградському земському реальному училищі у 1875–1881 рр.; Єлисаветом місто іменує в своїх спогадах О. П. Семененко [73, с. 31, 33, 40, 43, 44], який народився у Єлисаветграді та отримав освіту в Єлисаветградській чоловічій гімназії; під назвою Єлисавет місто згадує в мемуарах генеральний секретар міжнаціональних справ уряду УНР О. Я. Шульгін [41, с. 13; 91, с. 15], батьки якого і він сам деякий час проживали у Єлисаветграді. Перший в історії України очільник українського уряду (Генерального секретаріату) В. К. Винниченко, для якого Єлисаветград був рідним містом, в автобіографічних документах зазначав: “Родився в Єлисаветі на Херсонщині...” [52, с. 10, 23].

Як свідчать мемуарні джерела, на рубежі XIX – XX століть назва Єлисавет була настільки популярною стосовно міста Єлисаветграда, що вживалася містянами нарівні з офіційною. На нашу думку, саме з огляду на це у 1918 році Центральна Рада документально закріпила за містом назву Єлисавет. Окремої постанови, в якій би зазначалося, що Єлисаветград перейменовано на Єлисавет, немає. Аналізуючи Закон “Про поділ України на землі” [97; 98], ухвалений Малою радою 6 березня 1918 року [25], доводиться констатувати саме закріплення за містом назви Єлисавет на рівні офіційного документу. Законом у межах Української Народної Республіки скасовувався поділ на губернії і запроваджувався новий адміністративно-територіальний устрій з поділом на землі, в основу якого

було покладено історико-географічний принцип. Відповідно до цього документу, з-поміж інших передбачалося створення землі “*Низ – з центром у Єлисаветі*”. Це означає, що місто з березня 1918 року фактично мало носити дві назви – **українську Єлисавет** та російську Єлисаветград, що й підтверджується пізнішими архівними документами [78, арк. 46]. Очевидно, що фіксацію назви Єлисавет в законі можна пов’язувати з Володимиром Винниченком, Олександром Шульгіним або Миколою Левитським, втім це припущення ще потребує додаткового вивчення й документального підтвердження.

Закон “Про поділ України на землі” був опублікований мінімум двічі, – 15 березня 1918 року у “Віснику Ради народних міністрів Української Народної Республіки” [98] та 28 квітня 1918 року у “Віснику комісаріату Херсонщини Української Народної Республіки” [97], а це означає, що його норми вступили в дію. Це засвідчують документи, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області, в яких зафіксована назва Єлисавет на офіційних бланках і печатках міських органів влади [8, с. 1].

29 квітня 1918 року в Україні відбулася зміна влади, у наслідок чого П. П. Скоропадський був проголошений Гетьманом, а офіційну назву держави Українська Народна Республіка була замінено на Українська Держава. Також Гетьман відмінив значну частину законів, ухвалених до 29 квітня 1918 року, в тому числі й закон від 6 березня 1918 року. Гетьман П. П. Скоропадський відмовився від адміністративно-територіального експерименту та повернувся до старого поділу на губернії [7].

У нашому розпорядженні наявні матеріали, в тому числі й архівні документи, котрі засвідчують, що факт найменування міста 6 березня 1918 року укорінився у свідомості не лише у жителів Єлисаветграда, а й у національно-свідомих колах поза його межами. Про це красномовно свідчить пісня “*Як стрільці йшли з України*”, у якій місто згадується під назвою Єлисавет [40]. Пісня була написана Р. Г. Купчинським під впливом його перебування у Єлисаветграді-Єлисаветі влітку 1918 року у складі Легіону Українських січових стрільців.

Також доступні джерела дозволяють стверджувати, що назва Єлисавет на рівні міста вживалася не лише у повсякденному житті, а й в офіційних документах другої половини 1918 року та більш пізнього часу. У межах України на рубежі 1910-х – 1920-х років назва Єлисавет поступово завоювала простір в картографічних, наукових, періодичних та мемуарних виданнях і до 1924 року стала настільки популярною, що ще деякий час вживалася й після перейменування Єлисаветграда на Зінов’євськ. Отож, про все по порядку.

У 1918–1919 рр. назва Єлисавет була зафіксована на географічних картах, причому опублікованих як в Україні [44], так і за її межами [18; 79], що безумовно сприяло її вкоріненню та офіційному вживанню нарівні з назвою Єлисаветград, що засвідчують пізніші карти 1925 року [45; 46] і, навіть, 1937 року [6].

На початку 1920-х років назви Єлисаветград і Єлисавет у місті вживалися і одночасно, і нарівно. Причому в період реалізації в УСРР політики українізації на державному рівні назва Єлисаветград іноді вживалася як Лисаветград, а Єлисавет – як Єлизавет, Лизавет або Лисавет, чого раніше в україномовних документах не було, за виключенням варіанта Єлизавет, який зустрічається в деяких документах.

У цілому ж, найбільш поширеним, і найбільш вживаним варіантом назви все ж був Єлисавет. Як доказ на користь зазначеного, наведемо щоденник П. Г. Тичини про подорож з капелою К. Г. Стеценка у 1920 році. Описуючи перебування капели у Єлисаветграді з 29 вересня по 5 жовтня, П. Г. Тичина вживає стосовно міста назву Єлисавет [82, с. 103, 111–112, 114, 117, 122, 137]. Цією ж назвою іменував місто і В. М. Сосюра, якого життя приводило в Єлисаветград у 1920 році. Пізніше, описуючи у романі “Третя рота” революційні події на Херсонщині осені 1920 року, письменник згадував місто під назвою Єлисавет [77, с. 202, 203, 205]. Єлисаветом воно було і для Ю. І. Липи, який в новелі “Рубан”, неодноразово згадуючи місто під цією назвою [42, с. 31–33, 40, 43–45], устами головного героя зазначив: “*Оце Єлисавет – моя столиця*” [42, с. 59].

І П. Г. Тичина, і В. М. Сосюра, і Ю. І. Липа свого часу бували в Єлисаветграді, а тому, вживаючи назву Єлисавет, вживали її так, як це робили мешканці міста, не перекручуючи на Лизавет або Лисавет під впливом мовних тенденцій, що окреслилися на початку 1920-х років і особливо в період українізації. Виключно Єлисаветом у 1920-х роках називали місто у публіцистиці та мемуарній літературі Н. А. Бракер [9; 10; 11], В. О. Нікітін [49], О. О. Тулуб [83] та інші, чие життя і громадська діяльність були тісно пов’язані з містом. Єлисаветом у 20-х роках ХХ століття місто було і для М. С. Грушевського⁸, і для В. К. Винниченка [52, с. 23].

Назвою Єлизавет, Лизавет або Лисавет, як правило, користувалися ті, хто в місті не бували і не відчували колориту у вимові жителями назви Єлисавет. З-поміж відомих випадків вживання назви відповідно до мовних особливостей 1920-х років можемо назвати дослідження С. В. Шамрая [90], а також деякі картографічні пам’ятки стосовно території УСРР, укладені Українським геологічним комітетом [44] та Українською Академією Наук [46].

У першій половині 1920-х років в УСРР назва Єлисавет також стала диференційованим варіантом іменування міста, яка вживалася виключно в україномовних виданнях, а також в офіційних україномовних документах органів міської та окружної влади, у той час, як у російськомовних виданнях і документах органів міської та окружної влади використовувалася назва Єлисаветград.

Для прикладу, в 20-х роках ХХ століття в місті виходила двомовна газета⁹ з україномовною назвою “Червоний шлях” (друкований орган Окрвиконкому, Окркому КП(б)У й Окрпрофбюро), у якій на першій сторінці зазначалося, що її місце видання Єлисавет.

В архівних документах нам вдалося знайти кутовий штамп Єлисаветградського окружного виконавчого комітету [78, арк. 46], який мав такий вигляд:

---

⁸ У 1928–1930 рр. в УСРР Історична секція Української академії наук підготувала до друку кількатомне видання “За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття”. На його сторінках було опубліковано ряд розвідок про громадське і культурне життя в Єлисаветі [9; 10; 11; 49; 69; 83]. М. С. Грушевський був головним редактором видання.

⁹ У газеті друкувалися матеріали російською (±80%) та українською (±20%) мовами.

У.С.Р.Р.
ЕЛИСАВЕТСЬКИЙ
ОКРУЖНИЙ
 Виконавчий Комитет
РАДИ
 Робіт.Селян. и Червоноарм.
ДЕПУТАТІВ
 _____ 192 р.
 Ч _____
 м. Єлисавет

У.С.С.Р.
ЕЛИСАВЕТГРАДСКИЙ
ОКРУЖНИЙ
 Исполнит. Комитет
СОВЕТА
 Раб.Крестьян. и Красноарм.
ДЕПУТАТОВ
 _____ 192 г.
 № _____
 г. Єлисаветград

Як бачимо, відтворений зразок штампа чітко засвідчує використання назв Єлисавет і Єлисаветград для відповідного позначення україномовної і російськомовної назви міста. Така тенденція в історії іменування міста простежується після найменування міста Єлисаветом у часи Центральної Ради УНР і це засвідчують уже згаданий вище щоденник П. Г. Тичини, а також художні твори В. М. Сосюри та Ю. І. Липи.

7 серпня 1924 року місто Єлисаветград постановою ВУЦВК було перейменоване на Зінов'євськ з одночасним перейменуванням Єлисаветградської округи на Зінов'євську. Згадана постанова була опублікована в офіційному урядовому виданні двома мовами – українською та російською. В обох варіантах документу йшлося про перейменування Єлисаветграда. У російськомовному тексті ВУЦВК постановив перейменувати “город *Елисаветград* в город *Зиновьевск*” [63, с. 448], а україномовна постанова вказувала перейменувати “місто Лисаветград у Зінов'євськ” [62, с. 448]. Як бачимо, в постанові нічого не було сказано про українську назву міста Єлисавет.

Після перейменування 1924 року, місто ще не один раз змінювало назву: 1934 року – на Кірово, 1939 року – на Кіровоград, 2016 року – на Кропивницький. Можливо це звучить парадоксально, але в жодній з наступних постанов про те чи інше перейменування не йшлося про скасування назви Єлисавет, а це означає, що її можна розглядати як діючу.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє визнати назву Єлисавет в історії міста Єлисаветграда (Зінов'євська, Кірово, Кіровограда, Кропивницького) як одну з офіційних, що має глибоке українське коріння, яка з'явилася раніше назви Єлисаветград, що вживалася стосовно міста впродовж всього його елисаветградського періоду, котра була офіційною в 1918–1924 роках і яка не втратила чинності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Архів* Коша Нової Запорізької Січі: корпус документів 1734–1775 / Упор. Л. З. Гіськова, Д. Л. Автономов та ін. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.
2. *Архів* Коша Нової Запорізької Січі: корпус документів 1734–1775 / Упор. Л. З. Гіськова, Д. Л. Демченко та ін. – К., 2003. – Т. 3. – 952 с.
3. *Архів* Коша Нової Запорізької Січі: корпус документів 1734–1775 / Упор. Л. З. Гіськова, Д. Л. Демченко та ін. – К., 2006. – Т. 4. – 888 с.

4. *Архів* Коша Нової Запорізької Січі: корпус документів 1734–1775 / Упор. Л. З. Гісцова, Д. Л. Демченко та ін. – К., 2008. – Т. 5. – 528 с.
5. *Атлас* Российской империи, изданный для употребления юношества в 1794 [году] в Санктпетербурге. – [СПб., 1794]. – [2] с., 17 л. карт.
6. *Атлас* України й сумежних країв / Під заг. ред. В. Кубійовича. М: 1 : 2700000, 1 : 5000000, 1 : 10000000, 1 : 15000000, 1 : 20000000. – Львів: Український видавничий інститут у Львові, 1937. – XLVIII с., 66 розгорнутих карт.
7. **Бойко О.** Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) / Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – 2009. – Вип. 3. – С. 217–232.
8. **Босько В.** За часів Грушевського і Винниченка наше місто називалося Єлисавет. Завірено круглою печаткою // Народне слово. – 1992. – 17 жовтня. – С. 1.
9. **Бракер Н.** Володимир Амвросійович Менчиц (1837–1916) / За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття / За ред. акад. М. С. Грушевського. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 196–200.
10. **Бракер Н.** Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисавету / За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття / За ред. акад. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 46–49.
11. **Бракер Н.** Опанас Іванович Михалевич / За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття / За ред. акад. М. Грушевського. – К., 1930. – Кн. 6. – С. 153–165.
12. **Видержка** из журнала регистрационных входных документов Переяславско-Бориспольской консистории 1757–1758 годов с ведомостями о разрешении церковных дел в протопопиях Новой Сербии и крепости Святой Елисаветы. – Центральный державный историчный архив України у м. Києві. – Ф. 990. – Оп. 1. – Од. зб. 293. – Арк. 1–35.
13. **Всепадданейшее** донесение императрице Екатерине II, генерал-поручика Текелия, об уничтожении Запорожской Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 587–589.
14. **ВУЦИК** утвердил переименование города Елисаветграда в Зиновьевск и Елисаветградского округа в Зиновьевский // Червоний шлях. – 1924. – 10 липня. – С. 1.
15. **Генеральная** карта Новороссийской губернии, разделённая на уезды. Сочинена в 1779 году Иваном Исленьевым. – [СПб.: Географический департамент Академии наук], 1779. – 1 к.: грав., раскраш.; 45x55 (49x59) см. – Російська національна бібліотека. Колекція карт.
16. **Генеральная** карта Новороссийской и Азовской губерний с показанием разделения оных на уезды и смежности к оным других губерний и протчих земель. М : 10 верст в дм. – Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 846. – Оп. 16. – Од. зб. 20127.
17. **Географический** Лексиконъ Россійскаго государства, или Словарь, описующій по азбучному порядку реки, озера, моря, горы, города, крепости, знатные монастыри, остроги, яшашныя зимовія, рудные заводы, и прочія достопамятныя места обширной Россійской Имперіи, съ объявленіемъ и техъ местъ, которыя въ прежнюю и нынешнюю Турецкую войну, – а некоторыя преже того и отъ Персіи, Россійскою храбростію овладаемы были, изъ достопамятныхъ известій собранный Коллежскимъ Ассессоромъ и города Вереи Воеводою Федоромъ Полунинымъ, а съ поправленіями и пополненіями для пользы общества въ печать изданный, трудами и съ предисловіемъ Государственной Иностранныхъ Дель Коллегии при Московскомъ Архиве Коллежскаго Советника, Императорской Академіи наукъ настоящаго, а разныхъ иностранныхъ Академій и ученыхъ собраний въ Англіи, Швеціи, Голландіи, Германіи

- почетнаго Члена, и Парижской Академіи наукъ Корреспондента Герарда Фридерика Миллера. – Напечатанъ въ Москве 1773 года При Императорскомъ Московскомъ Университете, на иждивеніи Христиана Лудвига Вебера. – 479 с.
18. **Геологічна** карта України. Видання відділу Статистики та Картографії Комисариату Шляхів. Мірило 60 верст у дюймі. – Петроград, 1919 р.
  19. **Гільденштедт Й. А.** Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 р./ Упорядник А.В.Пивовар. – К.: Академперіодика, 2005. – 50 с.
  20. **Джерела** з історії України. Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / Упорядник А. Бойко. – Запоріжжя, 2009. – 434 с.
  21. **Дневник** курского помещика И. П. Аненкова / Материалы по истории СССР. Вып. V. Документы по истории XVIII века. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1957. – С. 659–823.
  22. **Евангелие.** – М., [1712–1715]. – 457 л.
  23. **Екатерина II** и Г. А. Потемкин. Личная переписка (1769–1791) / Сост. В. С. Лопатин; Отв. ред. С. Г. Десятков. – М.: Наука, 1997. – 990 с.
  24. **Елисаветградское** Евангелие. Факсимильное издание. – М.: РГБ, 2009. – 630 с.
  25. **Закон** Центральної ради про адміністративно-територіальний поділ України, прийнятий Малою радою 6 березня 1918 р. / Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 181–182.
  26. **Именной** список сколько крепости Святой Елисаветы в мещанской слободе жительство состоит мещан, да и кто именно оние, отколь зайшли и своими домами живут и наемными, и кто ныне под козаками и другими чинами в закрывательстве состоят, також и сколько при мещанской слободе жительство находится выходцов з польских раскольничих слобод, о том под сим значит. Сочинена апреля 30 дня 1757 году. – Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. IX. – Од. зб. 251–252. – Арк. 1–11. (Копія А. В. Пивовара).
  27. **Исповедная** роспись церковей протопопии “крепости святой Елисаветы” за 1762 год. – Центральный державный історичний архів України у м. Києві. – Ф. 990. – Оп. 1. – Од. зб. 376. – 290 арк.
  28. **Исторический** очерк г. Елисаветграда. Составил и издал А. Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 312 с.
  29. **История** России с древнейших времен. Сочинение Сергея Михайловича Соловьева. Книга пятая. Том XXI–XXV. Второе издание. – СПб.: Издание Высочайше утверждённого Товарищества “Общественная польза”, Б. г. – 1544 с.
  30. **Кабузан В. М.** Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX веков. – М.: Наука, 1976. – 308 с.
  31. **Карта** всей Новороссийской губернии с показанием Елисаветградской и Екатеринославской провинций. Сочинена 1767 года, скопирована в 1773 году. – Державний історичний музей, м. Москва. – ГО-4381/13.
  32. **Карта** Новой Сербии с показанием размежеванного Гусарского Хорватова полку по ротно и поселения шанців обеих полков також и казацкого слободского поселения [1759 г.] – Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 846. – Оп. 16. – Од. зб. 26034.
  33. **Карта** Новороссийской губернии Елисаветградской провинции с показанием в Черном, Желтом, Молдавском гусарских и Елисаветградском пикинерном полках тож в крепостном и государственных округах всех отводов полагаемых в Черном и Желтом всех угодий на каждый двор по двадцати по шести, а в Молдавском и Елисаветградском и в прочих округах по тридцати десятин. Сочинена декабря ... дня 1774 года. Копировал и иллюминировал гусарского полку ротмистр Терентий

- Мордвинов. – Рукопись (чорнобіла копія) / НБУ імені В. І. Вернадського, відділ картографії. – Інв. № № 43 529.
34. *Карта*, представляющая Азовскую и Новороссийскую губернии с показанием смежных к оным земель. Копировал Иван Вежакан. М : 17 верст в дм. – Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 846. – Оп. 16. – Од. зб. 20125.
  35. *Карта* течения рек Днепра и Буга. От Елисаветградской Провинции вниз до соединения их вод и устья лимана с показанием Берегов Гнилого и от него до Берды Азовского а от Кинбурна к Перекоп и Чёрного морей; и как российская граница по мирному в 1774-м году при Канарже Трактату установлена и где прежняя на правом берегу Днепра состояла. Означена ж между помянутых рек и ситуация объяснена особо экспликацией; все берега Днепра и Буга, а також и Черного моря кроме Азовского от соленых Уклюк до Берды сыманы по инструменту, а тот берег назначен с примерных карт бывшими инженер афицерами в комиссии инженер подполковника Томилова и им везде объездом и в связи съеомок поверено 1775-го года. М : 1 : 336000 або 6 верст в дюймі (100 x 130 см.), кольорова / НБУ ім. В. Вернадського, відділ картографії. – Од. зб. 17 483.
  36. *Кодацька Л. Ф.* “Наймичка” / Шевченківський словник. – К., 1977. – Т. 2. – С. 22.
  37. *Кропивницький М. Л.* Автобіографія (За 65 років) / Марко Кропивницький. Твори: В 6 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – Т. 6. – С. 145–238.
  38. *Кропивницький М. Л.* За тридцять п’ять літ... / Марко Кропивницький. Твори: В 6 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – Т. 6. – С. 101–119.
  39. *Кропивницький М. Л.* Спогади про Бобринець і бобринчан (Спогади Марка Лукича Кропивницького) / Марко Кропивницький. Твори: В 6 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – Т. 6. – С. 120–144.
  40. *Купчинський Р.* Як стрільці йшли з України (пісня) / Стрілецькі пісні: пісенник. – К., 1992. – С. 52.
  41. *Леонтович О.* Шульгини: батьки, діти, онуки. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2012. – 96 с.
  42. *Лука Ю.* Рубан (Новела). – Б.м., б.р. – 78 с.
  43. *Макидонів А. В.* Персональний состав административного аппарата Новороссии XIII века. – Запорожжє: Просвіта, 2011. – 336 с.
  44. *Мапа* України. Видання Українського Геологічного Комітету. Топографічна основа знята з 10-верстової мапи Генерального Штабу. – м. Київ, 1919 р.
  45. *Мапа* Української Соц[іалістичної] Рад[янської] Республіки. Мірило 1 : 2520 000 або 60 в. в одному дюймі. Склав і креслив П. Тимошок, м. Київ, 1925 р. – НБУВ. – Відділ картографії. – Інв. № 8881.
  46. *Мапа* Української Соціалістичної Радянської Республіки. Масштаб 1 : 1250000. За офіційними даними склав Л. Кльований. Географічну номенклатуру редагував Неодмінний Секретар Української Академії Наук Академік А. Є. Кримський. Границі за даними НКВС. – Київ, 1925 р.
  47. *Мільчев В. І., Князьков Ю. П.* Проект реформування устрою Запоріжжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003. – Вип. 7. – С. 35–55.
  48. *Невідомий* Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): листи, п’єси / Упорядкування і вступна стаття С. Бронза. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 576 с.
  49. *Никитин В.* З останніх днів життя М. Л. Кропивницького / За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття / За ред. акад. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 293–294.

50. **Новый** и полный географический словарь Российского государства, или лексикон, описующий азбучным порядком географически, топографически, гидрографически, физически, исторически, политически, хронологически, генеалогически и геральдически Наместничества, Области и Уезды; города, крепости, редуты, форпосты, остроги, ясашныя зимовья, станицы, местечка, села, погосты, ямы и слободы; Соборы, церкви и монастыри; рудные и другие заводы и фабрики; реки, озера и моря; острова и горы; прежняя и новые иностранные поселения, обитателей как природных Российских, так и других народов, и прочия достопамятныя места обширной Империи Российской в нынешнем её состоянии, в царствование императрицы Катерины Великия новоустроенном, с объяснением и тех мест, которыя в прежняя войны и прошедшую Турецкую; а некоторыя прежде того от Персии храбростию Российскою или обладаемы были, или ныне находятся ещё во владении; также и тех, которыя в преславное настоящее Царствование с Белоруссиею и с Полуостровом Крымом к России присоединены; из достопамятных и достоверных древних и новых источников собранный. Часть I. А–Ж. – М.: В Университетской типографии, у Н. Новикова, 1788. – 292 с.
51. **Описание** о происшедшем в Сечи Запорожской выборе в кошевые атаманы, в судьи, писари и эсаулы, також в разные места в полковники, обыкновенно в Новом году сего 1749 года Генваря 1 дня и до того числа что происходило и при том по их обычаю что следовало, значит у сего / Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. / Записки Одесского общества истории и древностей. – 1886. – Т. 14. – С. 457–475.
52. **Панченко В. Є.** Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок / Худож. оформлення Д. В. Мазуренка. – К.: Твім інтер, 2004. – 288 с.
53. **Пересопницьке** Євангеліє. Факсимільне видання. – К.: Видавничий дім АДЕФ-Україна, 2008. – [482 арк].
54. **Петро Калнишевський** та його доба. Документи та матеріали. – К.: Видавництво, 2009. – 432 с.
55. **Пивовар А. В.** Перейменування Кіровограда в локальному та регіональному вимірах / Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (11 червня 2015 року, м. Кіровоград). – Миколаїв: ФОП Жаган М. Ф., 2015. – С. 21 – 23.
56. **Пивовар А. В.** До питання про церковне будівництво на території краю в другій половині XVIII – першій третині XIX століття (Херсонщина і Правобережна Катеринославщина) / Інгульський степ. Збірник / Упорядник В. А. Сердюк. – Львів: Бадікова Н. О., 2018. – С. 103–168.
57. **План** и профили крепости Святыя Елисаветы с показанием расселения мещан и трёх жилых кварталов (1762 г.) – Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 579.
58. **Полонська-Василенко Н.** Заселення Південної України в половині XVIII століття 1734–1775. Частина I (Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії). – Мюнхен: Український вільний Університет, 1960. – 222 с.; **Полонська-Василенко Н.** Заселення Південної України у половині XVIII століття. 1734–1775. Частина II (Заселення Новоросійської губернії). – Мюнхен: Український вільний Університет, 1960. – 186 с.
59. **Полулях С.** Перша церква Єлисавета [інтерв'ю з краєзнавцем Максимом Сінченком] // Україна-Центр. – 2019. – 19 сентября. – С. 8.
60. **Полулях С.** Справжні таємниці архіву Єлисавета [інтерв'ю з істориком Максимом Сінченком] // Україна-Центр. – 2018. – 13 сентября. – С. 8.
61. **Пономарьов О. М.** До історії будівництва фортеці Святої Єлисавети // Архіви України. – 2018. – № 2–3. – С. 203–211.

62. **Постанова** Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету “Про перейменування м. Лисавецьграда в м. Зінов’євськ і Лисавецьградської округи в Зінов’євську округу” // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1924. – Ч. 20. – С. 447–448.
63. **Постановление** Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета “О переименовании Елисаветградского округа в Зиновьевский округ и гор. Елисаветграда в гор. Зиновьевск” // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1924. – № 20. – С. 447–448.
64. **Правобережна** церква на півдні України (1775–1781) / Упорядник І. Лиман / Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. – Т. 4. – 560 с.
65. **Протокол** от 18 августа 1753 г. / Сенатский архив. Т. IX: Протоколы Правительствующего Сената 1753–1756 гг. – СПб.: Сенатская типография, 1901. – С. 125–127.
66. **Протокол** от 22 ноября 1753 г. / Сенатский архив. Т. IX: Протоколы Правительствующего Сената 1753–1756 гг. – СПб.: Сенатская типография, 1901. – С. 201–202.
67. **Роспись** губерніямъ, провинціямъ, городамъ, крепостямъ и другимъ достопамятнымъ местамъ, въ Россійской имперіи находящимся. – Въ Санктпетербурге при Императорской Академіи Наукъ 1757 года. – 140 с.
68. **Российский** атлас, из сорока четырех карт состоящий и на сорок два наместничества империю разделяющий. Сочинен, гравирован и печатан при Горном училище. – СПб., 1792. – 6 с., 44 л. Карт.
69. **Русова С.** Мої спомини (1879–1915) / За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття / За ред. акад. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 147–205.
70. **Садовський М.** Мої театральні згадки (1881–1917). – К.: Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1956. – 204 с.
71. **Саксаганский П. К.** Из прошлого украинского театра. – М.-Л.: Искусство, 1938. – 168 с.
72. **Священное** Евангелие. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1746. – 436 л.
73. **Семененко О.** Харків, Харків... – Б.м.: Сучасність, 1977. – 240 с.
74. **Сінченко Д.** Козацьке місто Єлисавет або до перейменування Кіровограда // День. – 2015. – 30 вересня. – С. 5.
75. **Скальковский А.** Секретная переписка Коша запорожского (1734–1763 гг.) // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С. 327–349.
76. **Соколов Г. И.** Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 384–401.
77. **Сосюра В. М.** Третя рота: Роман / Упор. С. А. Гальченко, В. В. Сосюра; Післямова і прим. С. А. Гальченка. – К.: Радянський письменник, 1988. – 359 с.
78. **Справа** про перейменування міста Єлисаветграда. 23 квітня 1924 – 14 липня 1924. – Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 250. – Оп. 1. – Од. зб. 15. – 50 арк.
79. **Стінна** фізична карта України. Мірило 1 : 1000000. Склав С. Рудницький, м. Відень, 1918 р. / Сосса Р. І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи. – К.: Наукова думка, 2005. – Рис. 28, 29.
80. **Тимофієнко В. І.** Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття. – К.: Видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва, 2002. – 472 с.
81. **Тимофеев В. И.** Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1984. – 220 с.

82. **Тичина П. Г.** Подорож з капелою К. Г. Стеценка. – К.: Радянський письменник, 1982. – 261 с.
83. **Тулуб О.** Олександр Тарковський та його “Начерк історії революційного руху в м. Єлисаветі в 1880-х роках” / За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття / За ред. акад. М. Грушевського. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 234–243.
84. **Фортеця** Святої Єлисавети. Заснування / Авт.-упор.: А. В. Пивовар, К. В. Шляховий, Є. М. Назаренко, О. М. Мануйлов. – Кропивницький: Видавництво “КОД”, 2017. – 32 с.
85. **Фортеця** Святої Єлисавети. Заснування / Авт.-упор.: А. В. Пивовар, К. В. Шляховий, Є. М. Назаренко, О. М. Мануйлов. – Кропивницький: Видавництво “КОД”, 2019. – 40 с.
86. **Червоний Шлях.** – 1924. – 9 липня. – 4 с.
87. **Чикаленко Є. Х.** Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія в США, 1955. – 504 с.
88. **Чорний О. В.** Походження назви Єлисаветград / Південь України у вітчизняній та європейській історії: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (15 – 16 вересня 2016 р., м. Одеса) / Ред. кол.: Цубенко В. Л. (гол. ред.), Хмарський В. М. (заст. гол. ред.), Реєнт О. П. [та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2016. – С. 112 – 119.
89. **Чорний О. В.** Система земляних укріплень в Задніпрських місцях Миргородського полку до утворення Нової Сербії / Археологія & Фортифікація. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й річниці від дня народження М. С. Грушевського (1866 – 1934) / [Ред. кол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 260 – 266.
90. **Шамрай С.** До історії залюднення Степової України у XVIII ст. (Крилівщина та Лизаветчина) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXIV. – К., 1929. – С. 207 – 302.
91. **Шевченко С.** Сім’я Шульгіних і українське громадське середовище Єлисаветграда (1894–1899 рр.) / Олександр Шульгін в українському державотворенні та міжнародній політиці / Збірник наукових праць та документів: Наукове видання / Упор. В. Піскун. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. – С. 11–20.
92. **Шевченко Т. Г.** Наймишка / Переклав з російської Б. Антоненко-Давидович / Шевченко Т. Повісті. – К.: Держполітвидав, 1963. – С. 5–74.
93. **Шевченко Т. Г.** Наймишка / Шевченко Т. Г. Повести. – К.: Дніпро, 1977. – С. 5–82.
94. **Шляховий К. В.** Козаки – будівельники фортеці Святої Єлисавети / Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – Вип. 1. – С. 31–46.
95. **Ястребов В.** Архив крепости Святой Елисаветы / Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. XV. – С. 548–593.
96. **1752, генваря 11.** – Жалованная грамота генерал-майору Ивану Хорвату. – Об учреждении двух гусарских и двух пандурских полков, о даче им земли, жалованья, привилегии и прав, именовании новозаселённой ими страны Новою Сербиею, а сделанного там укрепления крепостью Святыя Елисаветы / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XIII. – № 9924. – С. 581–585.
97. **1918 р., 6 березня** – Закон про поділ України на землі // Вісник Комісаріату Херсонщини Української Народної Республіки. – 1918. – 27 квітня. – С. 1.
98. **1918 р., 6 березня** – Закон про поділ України на землі // Вісник Ради народних міністрів Української Народної Республіки. – 1918. – 15 березня. – С. 1.
99. **Carte du Royaume de Pologne et ses Frontires.** Par M. B... Ingenieur de la Marine et du Depost des Cartes et Plans, 1770 (Карта Королівства Польща та його кордонів, створена

- інженером Картографічного бюро морського флоту паном Б[онном], 1770 р, Париж) / Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – С. 194–195.
100. *Carte exacte d'une partie de L'Empire de Russie et de la Pologne meridionale renfermant L'Ukraine, la Podolie, la Volhynie, la Rusſie, la petite Pologne, la Mazovie, et une partie de la Lithuanie avec la petite Tartarie, la Moldavie, la Valaquie et la Transylvanie*, 1769. Frankfurt am Main, Johann Gottlieb Facius, Georg Siegmund Facius (Детальна карта частини Російської імперії та Південної Польщі, що включає Україну, Поділля, Волинь, Русь, Малу Польщу, Мазовію та частину Литви з [сусідніми] Малою Татарією, Молдавією, Валахією і Трансильванією. Франкфурт-на-Майні, 1769 р. Автор: Йоган Готліб Фаціус, Георг Зігмунд Фаціус) / Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – С. 186–187.
101. *Mappa Geographica Regnonen Poloniae & Prussiae Magnique Ducatus Lithuaniae unacum Provincia Russia rubra juxta nonnullas Observationes Tobiae Mayer, & Samuelis Mikovini concinnable, & in aere incisa Viennae a Josepno Antonio Lidl A°: MD CCLXXII* (Географічна карта Королівства Польщі та Пруссії, Великого Литовського князівства, а також провінції Червона Русь за певними спостереженнями Тобіаса Майєра спільно з Самуелем Міковіні, видана у світ у Відні Йозефом Антоном Лідлем 1772 року) / Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – С. 202–203.
102. *Tabula geographica continens Despotatus Wallachiae atque Moldaviae provinciam Bessarabiae ſub clientela Turcica, itemque Provinciam Polonicam Polonicam Podoliae, tanquam regions, in quibus bellum praeſens geritur, ex hasianisaliisque novisſimis ſubſidiis ſecundum Itatum politicum recentisſimum delineate, in lucem edita ab Homannianis Heredibus*, 1769. С.Р.С.С.М. (Географічна карта, що охоплює Господарство Валахію, а також Молдавію з провінцією Бессарабією під турецьким володінням, а також польську провінцію Поділля, як і краї, у яких точиться нинішня війна, укладена за останніми відомостями щодо політичної ситуації, видана у світ Спадкоємцями Гоманна 1769 року. З[а] п[ривілеєм] С[вященної] к[оролівської] м[илості]) / Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – С. 192–193.
103. *Theatre de la guerre entre les russes, les tures, et les polonois*, 1769. Paris, Gorges Louis Le Rouge (Театр воєнних дій між росіянами, турками та поляками. Париж, 1769 р. Автор: Жорж Луї Ле Руж) / Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – С. 190–191.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

А. В. Чёрный

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ЕЛИСАВЕТ:

ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ И ИСТОРИЯ ЕЁ ПРИМЕНЕНИЯ

(1755–1924 гг.)

Елисавет – широко употребляемое название относительно крепости Святой Елисаветы с форштадтом и города Елисаветграда во второй половине XVIII – первой четверти XX века. На это указывают многочисленные документы из архива Новой Сечи, из канцелярии Г. А. Потемкина и Екатерины II, эпистолярные источники и мемуарная литература XIX – начала XX века, документы Центральной Рады УНР, газеты, выходившие в Елисаветграде в 1918–1924 гг. Название Елисавет была популярным в среде украинской общины Елисаветграда, а также употреблялась украинской интеллигенцией еще со времен Т. Г. Шевченко. Елисаветом город именовали знаковые для украинской истории и культуры личности – Т. Г. Шевченко, С. Ф. Русова, Н. К. Садовский, И. К. Карпенко-Карый, М. Л. Кропивницкий, В. К. Винниченко, М. С. Грушевский, С. В. Шамрай, А. П. Семененко, Ю. И. Липа и другие. В предлагаемой публикации автор ставит вопрос не только об истории употребления названия Елисавет в 1755–1924 гг., но и о его происхождении. Что касается последнего, исследователь считает, что название Елисавет происходит от названия крепости Святой Елисаветы и сформировалась под влиянием церковной литературы первой половины – середины XVIII века. Приведенные в работе факты, суждения и выводы базируются на широкой и достоверной источниковой основе.

Ключевые слова: *топоним, крепость Святой Елисаветы, Елисавет, Елисаветград, Евангелие от Луки, картография, автобиография, переписка, мемуары.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Чёрный Александр Васильевич – доцент кафедры истории Украины Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

O. V. Chorny

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

YELISAVET:

THE ORIGIN OF THE NAME AND THE HISTORY OF ITS APPLICATION

(1755–1924)

Yelisavet is a widely used name for the Fortress of St. Elizabeth and the city of Yelisavet in the second half of the eighteenth – first quarter of the twentieth century. Numerous documents from the archive of Nova Sich, from the office of G. O. Potemkin and Catherine II indicate this, epistolary sources and memoir literature of the 19th – beginning of the 20th centuries, documents of the Central Council of the Ukrainian People's Republic, newspapers published in Yelisavetgrad in 1918–1924. Yelisavet was popular with the Ukrainian community of

Yelisavetgrad, and has been used by the Ukrainian intelligentsia since the time of Taras Shevchenko. Yelisavet was named by the city as significant for national history and culture of the figure – T. G. Shevchenko, S. F. Rusova, M. K. Sadovsky, I. K. Karpenko-Kary, M. L. Kropyvnytsky, V. K. Vinnichenko, M. S. Hrushevsky, S. V. Shamray, O. P. Semenenko, Yu. I. Lipa and others. In the proposed publication the author raises questions not only about the history of the use of the name Yelisavet in 1755–1924, but also about its origin. As for the latter, the researcher believes that the name Yelisavet comes from the name of the fortress of St. Elizabeth and was formed under the influence of church literature in the first half – the middle of the eighteenth century. The facts, judgments, and conclusions presented in the paper are based on a broad and credible source.

Key words: toponym, fortress of St. Elizabeth, Yelisavet, Gospel of Luke, cartography, autobiography, correspondence, memoirs.

REFERENCES

1. *Arkhiv* Kosha Novoyi Zaporiz'koyi Sichi: korpus dokumentiv 1734–1775 / Upor. L. Z. Histsova, D. L. Avtonomov ta in. – K., 1998. – T. 1. – 696 s.
2. *Arkhiv* Kosha Novoyi Zaporiz'koyi Sichi: korpus dokumentiv 1734–1775 / Upor. L. Z. Histsova, D. L. Demchenko ta in. – K., 2003. – T. 3. – 952 s.
3. *Arkhiv* Kosha Novoyi Zaporiz'koyi Sichi: korpus dokumentiv 1734–1775 / Upor. L. Z. Histsova, D. L. Demchenko ta in. – K., 2006. – T. 4. – 888 s.
4. *Arkhiv* Kosha Novoyi Zaporiz'koyi Sichi: korpus dokumentiv 1734–1775 / Upor. L. Z. Histsova, D. L. Demchenko ta in. – K., 2008. – T. 5. – 528 s.
5. *Atlas* Rossiyskoy imperii, izdannyy dlya upotrebleniya yunoshestva v 1794 [godu] v Sankpeterburge. – [SPb., 1794]. – [2] s., 17 l. kart.
6. *Atlyas* Ukrayiny y sumezhnykh krayiv / Pid zah. red. V. Kubiyovycha. M: 1 : 2700000, 1 : 5000000, 1 : 10000000, 1 : 15000000, 1 : 20000000. – L'viv: Ukrayins'kyy vydavnychyy instytut u L'vovi, 1937. – XLVIII s., 66 rozhornutykh kart.
7. **Boyko O.** Terytoriya, kordony i administratyvno-terytorial'nyy podil Ukrayins'koyi Derzhavy het'mana P. Skoropads'koho (1918) / Rehional'na istoriya Ukrayiny: Zbirnyk naukovykh statey. – 2009. – Vyp. 3. – S. 217–232.
8. **Bos'ko V.** Za chasiv Hrushevs'koho i Vynnychenka nashe misto nazyvalosya Yelysavet. Zavireno kruhloyu pechatkoyu // Narodne slovo. – 1992. – 17 zhovtnya. – S. 1.
9. **Braker N.** Volodymyr Amvrosiyovych Menchyt (1837–1916) / Za sto lit. Materialy z hromads'koho i literaturnoho zhyttya Ukrayiny XIX i pochatku XX stolittya / Za red. akad. M. S. Hrushevs'koho. – K., 1929. – Kn. 4. – S. 196–200.
10. **Braker N.** Mykola Fedorovych Fedorovs'kyy. Pershyy ukrayins'kyy diyach m. Yelysavetu / Za sto lit. Materialy z hromads'koho i literaturnoho zhyttya Ukrayiny XIX i pochatku XX stolittya / Za red. akad. M. Hrushevs'koho. – K., 1928. – Kn. 3. – S. 46–49.
11. **Braker N.** Opanas Ivanovych Mykhalevych / Za sto lit. Materialy z hromads'koho i literaturnoho zhyttya Ukrayiny XIX i pochatku XX stolittya / Za red. akad. M. Hrushevs'koho. – K., 1930. – Kn. 6. – S. 153–165.
12. **Vyderzhka** iz zhurnala registratsionnykh vkhodnykh dokumentov Pereyaslavsko-Borispol'skoy konsistorii 1757–1758 godov s vedomostyami o razreshenii tserkovnykh del v protopopiyakh Novoy Serbii i kreposti Svyatoy Yelisavety. – Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 990. – Op. 1. – Od. zb. 293. – Ark. 1–35.
13. **Vsepaddanaysheye** donesenije imperatritse Yekaterine II, general-poruchika Tekeliya, o unichtozhenii Zaporozhskoy Sechi // Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. – Odessa, 1853. – T. 3. – S. 587–589.

14. **VUTSIK** utverdil pereimenovaniye goroda Yelisavetgrada v zinov'yevskogo i Yelisavetgradskiy okruga v zinov'yevskogo // Krasnyy put'. – 1924. – 10 iyulya. – S. 1.
15. **General'naya** karta Novorossiyskoy gubernii, razdelonnaya na uyezdy. Sochinena v 1779 godu Ivanom Islen'yevym. – [SPb.: Geograficheskiy departament Akademii nauk], 1779. – 1 k.: grav., raskrash.; 45x55 (49x59) sm. – Rosiys'ka natsional'na biblioteka. Kolektsiya kart.
16. **General'naya** karta Novorossiyskoy i Azovskoy guberniy s pokazaniyem razdeleniya onykh na uyezdy i smezhnosti k onym drugikh guberniy i protchikh zemel'. M : 10 verst v dm. – Rosiys'kiy derzhavnyy vís'kovo-istorichniy arkhív. – F. 846. – Op. 16. – Od. zb. 20127.
17. **Geograficheskiiy** Leksikon" Rossiyskago gosudarstva, ili Slovar', opisuyushchiy po azbuchnomu poryadke reki, ozera, morya, gory, goroda, kreposti, znatnyye monastyri, ostrogi, yasashnyya zimoviya, rudnyye zavody, i prochiya dostopamyatnyya mesta obshirnoy Rossiyskoy imperiya, s" ob'yavleniyem" i tekhn" mest" , kotoryyya v" prezhnyuyu i nyneshnyuyu Turetskuyu voynu, – a nekotoryye prezhe togo i ot" Persii Rossiyskaya khrabrostiyu ovladayemy byli, iz" dostopamyatnykh" izvesti Sobrannyy Kollezhskim" Assessorom" i goroda Vereya voyevoda Fedorom" Poluninyem", a s" popravleniyamy i popolnit' Eniyama dlya pol'zy obshchestva v" pechat' izdannyy, trudami i s" predisloviyem" gos Inostrannykh" Del" kollegiya pri Moskovskom" Arkhive Kollezhskago sovetnik, imperatorskoy Akademiyey nauk" nastoyashchago, a raznykh" inostrannykh" Akademiy i uchenykh" sobraniy v" Anglii, Shvetsii, Gollandii, Germanii pochetnago chlena i Parizhskoy akademiyey nauk" Korrespondenta Gerarda Friderika Millera. – Napechatan" v" Moskve 1773 goda Pri Imperatorskom" Moskovskom" Universitete, na izhdiveniy Khristiana Ludviga Vebera. – 479 s.
18. **Heol'ohichna** karta Ukrayiny. Vydannya viddilu Statystyky ta Kartohrafiyi Komysariatu Shlyakhiv. Mirylo 60 verst u dyuymi. – Petrohrad, 1919 r.
19. **Hil'denshtedt Y. A.** Podorozh Yelysavethrads'koyu provintsiyeyu 1774 r. / Uporyadnyk A. V. Pyvovar. – K.: Akadempriodyka, 2005. – 50 s.
20. **Dzherela** z istoriyi Ukrayiny. T. 10: Opysy Stepovoyi Ukrayiny ostann'oyi chverti XVIII – pochatku XIX stolittya / Uporyadnyk A. Boyko. – Zaporizhzhya, 2009. – 434 s.
21. **Dnevnik** Kurskogo pomeshchika I. P. Anenkova / Materialy po istorii SSSR. Vyp. V. Dokumenty po istorii XVIII veka. – M.: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1957. – S. 659–823.
22. **Yevangeliye.** – M., [1712–1715]. – 457 l.
23. **Yekaterina II** i G. A. Potemkin. Lichnaya perepiska (1769–1791) / Sost. V. S. Lopatin; Otv. red. S. G. Desyatskov. – M.: Nauka, 1997. – 990 s.
24. **Yelisavetgradskoye** Yevangeliye. Faksimil'noy izdaniye. – M.: RGB, 2009. – 630 s.
25. **Zakon** Tsentral'noyi rady pro administratyvno-terytorial'nyy podil Ukrayiny, pryynyaty Maloyu radoyu 6 bereznya 1918 r. / Ukrayins'ka Tsentral'na rada: Dokumenty i materialy. U 2 t. – T. 2: 10 hrudnya 1917 r. – 29 kvitnya 1918 r. – K.: Naukova dumka, 1997. – S. 181–182.
26. **Imennoy** spisok skol'ko kreposti Svyatoy Yelisavety v meshchanskoy slobode zhitel'stvom sostoit meshchan, da i kto imenno oniye, otkol' zayshli i svoimi domami zhivut i nayemnymi, i kto nyne pod kozakami i drugimi chinami v zakryvatel'stvi sostoyat, takozh i skol'ko pri meshchanskoy slobode zhitel'stvom nakhoditsya vykhodtsov z pol'skikh raskol'nichikh slobod, o tom pod sim znachit. Sochinena aprelya 30 dnya 1757 godu. – F. IX. – Od. zb. 251–252. – Ark. 1–11. (Kopiya A. V. Pyvovara).
27. **Ispovednaya** rospis' tserkvey protopopii “kreposti svyatoy Yelisavety” za 1762 god. – Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 990. – Op. 1. – Od. zb. 376. – 290 l.
28. **Istoricheskiiy** ocherk g. Yelisavetgrada. Sostavil i izdal A. N. Pashutin. – Yelisavetgrad: Lito-Tipografiya Br. Shpolyanskiy, 1897. – 312 s.

29. *Istoriya* Rossii s drevneyshikh vremen. Sochineniye Sergeya Mikhaylovicha Solov'yeva. Kniga pyataya. Tom XXI–XXV. Vtoroye izdaniye. – SPb.: Izdaniye Vysochayshe utverzhdonnogo Tovarishchestva “Obshchestvennaya pol'za”, B. g. – 1544 s.
30. *Kabuzan V. M.* Zaseleniye Novorossii v XVIII – pervoy polovine XIX vekov. – M.: Nauka, 1976. – 308 s.
31. *Karta* vsey Novorossiyskoy gubernii s pokazaniyem Yelisavetgradskoy i Yekaterinoslavskoy provintsiiy. Sochinena 1767 goda, skopirovana v 1773 godu. – Derzhavniy istorichniy muzey, m. Moskva. – GO-4381/13.
32. *Karta* Novoy Serbii s pokazanim razmezhovannogo Gusarskogo Khorvatova polku po rotno i poseleniya shantsiv obeikh polkov takozh i kazatskogo slobotskogo poseleniya [1759 g.] – Rosiys'kiy derzhavniy viys'kovo-istorichniy arkhiv. – F. 846. – Op. 16. – Od. zb. 26034.
33. *Karta* Novorossiyskoy gubernii Yelisavetgradskoy provintsii s pokazaniyem v Chernom, zheltogo, moldavskiy gusarskiy i Yelisavetgradskiy pikinernom polkakh poetomu v krepostnykh i ot gosudarstvennykh okrugakh vsekh otvodov polagayemykh v Chernom i zhelto vsekh ugodiy na kazhdyy dvor po dvadtsati po shesti, a v moldavskikh i Yelisavetgradskiy i v prochikh okrugakh po tridtsati desyatin. Sochineniy dekabrya ... dnya 1774 goda. Kopirovali i illyuminiroval gusarskiy polk rotmistra Terentiy Mordvinov. – Rukopis' (ChB kopiya) / NBUV. – Viddil kartohrafiyi. – Inv. № 43529.
34. *Karta*, predstavlyayushchaya Azovskuyu i Novorossiyskuyu gubernii s pokazaniyem smezhnykh k onym zemel'. Kopiroval Ivan Vezhakan. M: 17 verst v dm. – Rosiys'kiy derzhavniy viys'kovo-istorychnyy arkhiv. – F. 846. – Op. 16. – Od. zb. 20125.
35. *Karta* techenii rek Dnepra i Buga. Vot Yelisavetgradskoy Provintsii vniz k soyedineniya ikh vod i ust'ya limana s pokazaniyem beregovoy Gnilogo i ot nego k Berdy Azovskogo a vot Kinburna k Perekop i Chornogo morey; i kak rossiyskaya granitsa po mirnomu v 1774-m godu pri Kanarzhe Traktata ustanovlena i gde prezhnaya na pravom beregu Dnepra sostoyala. Dannaya zhe mezhdru pomyanutykh rek i situatsiya ob'yasnena osobo eksplikatsiya; vse berega Dnepra i Buga, a takzhe i Chernogo morya krome Azovskogo ot solenykh Uklyuk k Berdy symany po instrumentu, a tot bereg naznachten s primernykh kart byvshimi inzhener afitseramy v komissii inzhener podpolkovnik Tomilova i im vezde Ob'yezd i v svyazi s'yemok poveren 1775-go goda . M: 1: 336000 ili 6 verst v dyuyme (100 x 130 sm.), Tsvetnaya / NBUV. – Viddil kartohrafiyi. – Inv. № 17483.
36. *Kodats'ka L. F.* “Naymychka” / Shevchenkivskiy slovnyk. – K., 1977. – T. 2. – S. 22.
37. *Kropyvnyts'kyy M. L.* Avtobiohrafiya (Za 65 rokov) / Marko Kropyvnyts'kyy. Tvory: V 6 t. – K.: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oyi literatury, 1960. – T. 6. – S. 145–238.
38. *Kropyvnyts'kyy M. L.* Za trydtsyat' p'yat' lit... / Marko Kropyvnyts'kyy. Tvory: V 6 t. – K.: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oyi literatury, 1960. – T. 6. – S. 101–119.
39. *Kropyvnyts'kyy M. L.* Spohady pro Bobrynets' i bobrynchan (Spohady Marka Lukycha Kropyvnyts'koho) / Marko Kropyvnyts'kyy. Tvory: V 6 t. – K.: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oyi literatury, 1960. – T. 6. – S. 120–144.
40. *Kupchyns'kyy R.* Yak stril'tsi yshly z Ukrayiny (pisnya) / Strilets'ki pisni: pisennyk. – K., 1992. – S. 52.
41. *Leontovych O.* Shul'hyny: bat'ky, dity, onuky. – Ternopil': Navchal'na knyha-Bohdan, 2012. – 96 s.
42. *Lypa Yu.* Ruban (Novela). – B.m., b.r. – 78 s.
43. *Makidonov A. V.* Personal'nyy sostav administrativnogo apparata Novorossii XVIII veka. – Zaporozh'ye: Prosvita, 2011. – 336 s.
44. *Mapa* Ukrayiny. Vydannya Ukrayins'koho Heol'ohichnoho Komitetu. Topohrafichna osnova znyata z 10-verstovoyi mapy Heneral'noho Shtabu. – m. Kyiv, 1919 r.
45. *Mapa* Ukrayins'koyi Sots[ialistychnoyi] Rad[yans'koyi] Respubliki. Mirylo 1 : 2520 000 abo 60 v. v odnomu dyuymi. Sklav i kreslyv P. Tymoshok, m. Kyiv, 1925 r. – NBUV. – Viddil kartohrafiyi. – Inv. № 8881.

46. **Мапа** Ukrayins'koyi Sotsyialistychnoyi Radyans'koyi Respubliky. Masshtab 1 : 1250000. Za ofitsiynomy danymy sklav L. Kl'ovanyu. Heohrafichnu nomenklaturu redahuvav Neodminnyy Sekretar Ukrayins'koyi Akademiyi Nauk Akademik A. Ye. Kryms'kyy. Hranys'i za danymy NKVS. – Kyiv, 1925 r.
47. **Mil'chev V. I., Knyaz'kov Yu. P.** Proekt reformuvannya ustroyu Zaporizhzhya heneral-mayora Karla Shtofel'na (1765 r.) / Zapysky naukovo-doslidnoyi laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny ZDU. Pivdenna Ukrayina XVIII – XIX stolittya. – Zaporizhzhya: RA “Tandem-U”, 2003. – Vyp. 7. – S. 35–55.
48. **Nevidomyy** Ivan Tobilevych (Karpenko-Karyy): lysty, p'yesy / Uporyadkuvannya i vstupna stattya S. Bronza. – Kirovohrad: Imeks-LTD, 2012. – 576 s.
49. **Nykytyn V. Z.** ostannikh dnyv zhyttya M. L. Kropyvnyts'koho / Za sto lit. Materialy z hromads'koho i literaturnoho zhyttya Ukrayiny XIX i pochatku XX stolittya / Za red. akad. M. Hrushevs'koho. – K., 1928. – Kn. 3. – S. 293–294.
50. **Novyy** i polnyy geograficheskyy slovar' Rossiyskogo gosudarstva, ili leksikon, opisuyushchyy azbuchnym porjadkom geograficheskyy, topograficheskyy, idrograficheskyy, fizicheskyy, istoricheskyy, politicheskyy, khronologicheskyy, genealogicheskyy i geraldicheskyy Namestnichestva, Oblasti i Uyezdy; goroda, kreposti, reduty, forposty, ostrogi, yasashnyya zimov'ya, stanitsy, mestechka, sela, pogosty, yamy i slobody; Sobory, tserkvi i monastyri; rudnyye i drugiye zavody i fabriki; reki, ozera i morya; ostrova i gory; prezhniya i novyye inostrannyye poseleniya, obitateley kak prirodnykh Rossiyskikh, tak i drugikh narodov, i prochiya dostopamyatnyya mesta obshirnoy Imperii Rossiyskoy v nyneshnem yeyo sostoyanii, v tsarstvovaniye imperatritsy Kateriny Velikiya novoustroyennom, s ob'yasneniyem i tekh mest, kotoryya v prezhniya voyny i proshedshuyu Turetskuyu; a nekotoryya prezhde togo ot Persii khrabrostiyu Rossiyskoyu ili obladayemy byli, ili nyne nakhodyatsya yeshcho vo vladenii; takzhe i tekh, kotoryya v preslavnoye nastoyashcheye Tsarstvovaniye s Belorussiyeyu i s Poluoostrovom Krymom k Rossii prisoyedeneny; iz dostopamyatnykh i dostovernykh drevnykh i novykh istochnikov sobrannyy. Chast' I. A–Zh. – M.: V Universitetskoy tipografii, u N. Novikova, 1788. – 292 s.
51. **Opisaniye** o proisshedshe v Sechi Zaporozhskoy vybore v koshevyye atamany, v sud'i, pisari i esauly, takozh v raznyye mesta v polkovniki, obyknovenno v Novom godu sego 1749 goda Genvarya 1 dnya i do togo chisla chto proiskhodilo i pri tom po ikh obychny chto sledovalo, znachit u sego / Andriyevskiy A. A. Dela, kasayushchiesya zaporozhtsev, s 1715–1774 gg. / Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. – 1886. – T. 14. – S. 457–475.
52. **Panchenko V. Ye.** Volodymyr Vynnychenko: paradoksy doli i tvorchosti: Knyha rozvidok ta mandrivok / Khudozh. oformlennya D. V. Mazurenka. – K.: Tvim inter, 2004. – 288 s.
53. **Peresopnyts'ke** Yevanheliye. Faksymil'ne vydannya. – K.: Vydavnychyy dim ADEF-Ukrayina, 2008. – [482 ark].
54. **Petro Kalnyshevs'kyy** ta yoho doba. Dokumenty ta materialy. – K.: Vydavnytstvo, 2009. – 432 s.
55. **Pyvovar A. V.** Pereymenuvannya Kirovohrada v lokal'nomu ta rehional'nomu vymirakh / Pereymenuval'ni protsesy v toponimitsi yak tsinnisnyy vybir ukrayins'koho suspil'stva: materialy vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (11 chervnya 2015 roku, m. Kirovohrad). – Mykolayiv: FOP Zhahan M. F., 2015. – S. 21–23.
56. **Pyvovar A. V.** Do pytannya pro tserkovne budivnytstvo na terytoriyi krayu v druhiy polovyni XVIII – pershiy tretyni XIX stolittya (Khersonshchyna i Pravoberezhna Katerynoslavshchyna) / Inhul's'kyy step. Zbirnyk / Uporyadnyk V. A. Serdyuk. – L'viv: Badikova N. O., 2018. – S. 103–168.
57. **Plan** i profili kreposti Svyatyya Yelisavety s pokazaniyem rasseleniya meshchan i trokh zhilykh kvartalov (1762 g.) – Rosiys'kyy derzhavnyy viys'kovo-istorychnyy arkhiv. – F. 418. – Op. 1. – Od. zb. 579.

58. **Polons'ka-Vasylenko N.** Zaselennya Pivdennoyi Ukrayiny v polovyni XVIII stolittya 1734–1775. Chastyna I (Zaselennya Novoyi Serbiyi ta Slov'yanoserbiyi). – Myunkhen: Ukrayins'kyy vil'nyy Universytet, 1960. – 222 s.; **Polons'ka-Vasylenko N.** Zaselennya Pivdennoyi Ukrayiny u polovyni XVIII stolittya. 1734–1775. Chastyna II (Zaselennya Novorosyys'koyi huberniyi). – Myunkhen: Ukrayins'kyy vil'nyy Universytet, 1960. – 186 s.
59. **Polulyakh S.** Persha tserkva Yelysaveta [interv'yu z krayeznavtsem Maksymom Sinchenkom] // Ukrayna-Tsentr. – 2019. – 19 sentyabrya. – S. 8.
60. **Polulyakh S.** Spravzhni tayemnytsi arkhivu Yelysaveta [interv'yu z istorykom Maksymom Sinchenkom] // Ukrayna-Tsentr. – 2018. – 13 sentyabrya. – S. 8.
61. **Ponomar'ov O. M.** Do istoriyi budivnytstva fortetsi Svyatoyi Yelysavety // Arkhivy Ukrayiny. – 2018. – № 2–3. – S. 203–211.
62. **Postanova** Vseukrayins'koho Tsentral'noho Vykonavchoho Komitetu “Pro pereymenuvannya m. Lysavethrada v m. Zinov'yevs'k i Lysavethrads'koyi okruhy v Zinov'yevs'ku okruhu” // Zbirnyk uzakonen' ta rozporyadzhenn' Robitnycho-Selyans'koho Uryadu Ukrayiny. – 1924. – Ch. 20. – S. 447–448.
63. **Postanovleniye** Vseukrainskogo Tsentral'nogo Ispolnitel'nogo Komiteta “O pereimenovanii Yelisavetgradskogo okruga v Zinov'yevskiy okrug i gor. Yelisavetgrada v gor. Zinov'yevsk” // Sobraniye uzakoneniy i rasporyazheniy Raboche-Krest'yanskogo Pravitel'stva Ukrainy. – 1924. – № 20. – S. 447–448.
64. **Pravoberezhna** tserkva na pivdni Ukrayiny (1775–1781) / Uporyadnyk I. Lyman / Dzherela z istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny. – Zaporizhzhya: RA “Tandem-U”, 2004. – T. 4. – 560 s.
65. **Protokol** ot 18 avgusta 1753 g. / Senatskiy arkhiv. T. IX: Protokoly Pravitel'stvuyushchego Senata 1753–1756 gg. – SPb.: Senatskaya tipografiya, 1901. – S. 125–127.
66. **Protokol** ot 22 noyabrya 1753 g. / Senatskiy arkhiv. T. IX: Protokoly Pravitel'stvuyushchego Senata 1753–1756 gg. – SPb.: Senatskaya tipografiya, 1901. – S. 201–202.
67. **Rospis'** guberniyam", provintsiyam", gorodam", krepostyam" i drugim" dostopamyatnym" mestam", v" Rossiyskoy imperiya nakhodyashchimsya. – V" SanktPeterburge pri imperatorskoy Akademiyey nauk" 1757 goda. – 140 s.
68. **Rossiyskiy** atlas, iz soroka chetyrekh kart sostoyashchiy i na sorok dva namestnichestva imperiyu razdelyayushchiy. Sochinen, gravirovan i pechatan pri Gornom uchilishche. – SPb., 1792. – 6 s., 44 l. kart.
69. **Rusova S.** Moyi spomyny (1879–1915) / Za sto lit. Materialy z hromads'koho i literaturnoho zhyttya Ukrayiny XIX i pochatku XX stolittya / Za red. akad. M. Hrushevs'koho. – K., 1928. – Kn. 3. – S. 147–205.
70. **Sadovs'kyy M.** Moyi teatral'ni zhadky (1881–1917). – K.: Derzhavne vyd-vo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoyi literatury, 1956. – 204 s.
71. **Saksaganskiy P. K.** Iz proshlogo ukrainskogo teatra. – M.-L. : Iskusstvo, 1938. – 168 s.
72. **Svyashchennoye** Yevangeliye. – M.: Tipografiya Kiyev-Pecherskoy Lavry, 1746. – 436 l.
73. **Semenenko O.** Kharkiv, Kharkiv... – B. m.: Suchasnist', 1977. – 240 s.
74. **Sinchenko D.** Kozats'ke misto Êlisavet abo do pereymenuvannya Kirovograda // Den'. – 2015. – 30 veresnya. – S. 5.
75. **Skal'kovskiy A.** Sekret'naya perezpiska Kosha zaporozhskogo (1734–1763 gg.) // Kiyevskaya starina. – 1886. – № 2. – S. 327–349.
76. **Sokolov G. I.** Istoricheskaya i statisticheskaya zapiska o voyennom gorode Yelisavetgrade // Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. – Odessa, 1848. – T. 2. – S. 384–401.
77. **Sosyura V. M.** Tretya rota: Roman / Upor. S. A. Hal'chenko, V. V. Sosyura; Pislyamova i prym. S. A. Hal'chenka. – K.: Radyans'kyy pys'mennyk, 1988. – 359 s.
78. **Sprava** pro pereymenuvannya mista Yelysavethrada. 23 kvitnya 1924 – 14 lypnya 1924. – Derzhavnyy arkhiv Kirovohrads'koyi oblasti. – F. 250. – Op. 1. – Od. zb. 15. – 50 ark.

79. *Stinna* fizychna karta Ukrayiny. Mirylo 1 : 1000000. Sklav S. Rudnyts'kyy, m. Viden', 1918 r. / Sossa R. I. Kartohrafovannya terytoriyi Ukrayiny: istoriya, perspektyvy, naukovy osnovy. – K.: Naukova dumka, 2005. – Rys. 28, 29.
80. *Tymofiyenko V. I.* Arkhitektura i monumental'ne mystetstvo: Terminy ta ponyattya. – K.: Vydavnytstvo Instytutu problem suchasnoho mystetstva, 2002. – 472 s.
81. *Timofeyenko V. I.* Goroda Severnogo Prichornomor'ya vo vtoroy polovine XVIII veka. – K.: Naukova dumka, 1984. – 220 s.
82. *Tychyna P. H.* Podorozh z kapeloyu K. H. Stetsenka. – K.: Radyans'kyy pys'mennyk, 1982. – 261 s.
83. *Tulub O.* Oleksandr Tarkovs'kyy ta yoho “Nacherk istoriyi revolyutsiynoho rukhu v m. Yelysaveti v 1880-kh rokakh” / Za sto lit. Materialy z hromads'koho i literaturnoho zhyttya Ukrayiny XIX i pochatku XX stolittya / Za red. akad. M. Hrushevs'koho. – K., 1930. – Kn. 5. – S. 234–243.
84. *Fortetsya* Svyatoyi Yelysavety. Zasnuyannya / Avt.-upor.: A. V. Pyvovar, K. V. Shlyakhovyy, Ye. M. Nazarenko, O. M. Manuylov. – Kropyvnyts'kyy: Vydavnytstvo “KOD”, 2017. – 32 s.
85. *Fortetsya* Svyatoyi Yelysavety. Zasnuyannya / Avt.-upor.: A. V. Pyvovar, K. V. Shlyakhovyy, Ye. M. Nazarenko, O. M. Manuylov. – Kropyvnyts'kyy: Vydavnytstvo “KOD”, 2019. – 40 s.
86. *Chervonyy* Shlyakh. – 1924. – 9 lypnya. – 4 s.
87. *Chykalenko Ye. Kh.* Spohady (1861–1907). – N'yu-York: Ukrayins'ka Vil'na Akademiya v SSHA, 1955. – 504 s.
88. *Chornyy O. V.* Pokhodzhennya nazvy Yelysavethrad / Pivden' Ukrayiny u vitchyznyaniy ta yevropeys'kiy istoriyi: Materialy III Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (15 – 16 veresnya 2016 r., m. Odesa) / Red. kol.: Tsubenko V. L. (hol. red.), Khmars'kyy V. M. (zast. hol. red.), Reyent O. P. [ta in.]. – Odesa: Astroprynt, 2016. – S. 112 – 119.
89. *Chornyy O. V.* Systema zemlyanykh ukriplen' v Zadnips'kykh mistyakh Myrhorods'koho polku do utvorennya Novoyi Serbiyi / Arkheolohiya & Fortyfikatsiya. Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi Kam'yanets'-Podil's'koho derzhavnogo istorychnoho muzeyu-zapovidnyka, prysvyachena 150-y richnytsi vid dnya narodzhennya M. S. Hrushevs'koho (1866–1934) / [Red. kol.: O. O. Zarembo (vidp. red.) ta in.]. – Kam'yanets'-Podil's'kyy: PP Buynyts'kyy O. A., 2016. – S. 260 – 266.
90. *Shamray S.* Do istoriyi zalyudnennya Stepovoyi Ukrayiny u XVIII st. (Krylivshchyna ta Lyzavetchyna) // Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN. – Kn. XXIV. – K., 1929. – S. 207–302.
91. *Shevchenko S.* Sim'ya Shul'hinykh i ukrayins'ke hromads'ke seredovyshe Yelysavethrada (1894–1899 rr.) / Oleksandr Shul'hin v ukrayins'komu derzhavotvorenni ta mizhnarodniy politytsi / Zbirnyk naukovykh prats' ta dokumentiv: Naukove vydannya / Upor. V. Piskun. – K.: Instytut ukrayins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny, 2016. – S. 11–20.
92. *Shevchenko T. H.* Naymychka / Pereklav z rosiys'koyi B. Antonenko-Davydovych / Shevchenko T. Povisti. – K.: Derzhpolitvydav, 1963. – S. 5–74.
93. *Shevchenko T. H.* Naymychka / Shevchenko T. H. Povesty. – K.: Dnipro, 1977. – S. 5–82.
94. *Shlyakhovyy K. V.* Kozaky – budivel'nyky fortetsi Svyatoyi Yelysavety / Naukovyy zbirnyk Kirovohrads'koho oblasnoho krayeznavchoho muzeyu. – Kirovohrad: Imeks-LTD, 2012. – Vyp. 1. – S. 31–46.
95. *Yastrebov V.* Arkhiv kreposti Svyatoy Yelisavety / Zapysky Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. – Odessa, 1889. – T. XV. – S. 548–593.

96. **1752, genvarya 11.** – Zhalovannaya gramota general-mayoru Ivanu Khorvatu. – Ob uchrezhdenii dvukh gusarskikh i dvukh pandurskikh polkov, o dache im zemli, zhalovan'ya, privilegii i prav, imenovanii novozaselonnoy imi strany Novoyu Serbiyeyu, a sdelannogo tam ukrepleniya krepost'yu Svyatyey Yelisavety / Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. – SPb., 1830. – Sobr. I. – T. XIII. – № 9924. – S. 581–585.
97. **1918 r., 6 bereznya.** – Zakon pro podil Ukrayiny na zemli // Visnyk Komisariryatu Khersonshchyny Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. – 1918. – 27 kvitnya. – S. 1.
98. **1918 r., 6 bereznya.** – Zakon pro podil Ukrayiny na zemli // Visnyk Rady narodnykh ministriv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. – 1918. – 15 bereznya. – S. 1.
99. **Carte** du Royaume de Pologne et ses Frontieres. Par M. B... Ingenieur de la Marine et du Depot des Cartes et Plans, 1770 (Karta Korolivstva Pol'shcha ta yoho kordoniv, stvorena inzhenerom Kartohrafichnoho byuro mors'koho flotu panom B[onnom], 1770 r, Paryzh) / Vavrychyn M. Ukrayina na starodavnikh kartakh. Seredyna XVII – druha polovyna XVIII st.: atlas reproduksiy / M. Vavrychyn, Ya. Dashkevych, U. Kryshtalovych. – K.: DNVP “Kartohrafiya”, 2009. – S. 194–195.
100. **Carte** exacte d'une partie de L'Empire de Russie et de la Pologne meridionale renfermant L'Ukraine, la Podolie, la Volhynie, la Rusŕie, la petite Pologne, la Mazovie, et une partie de la Lithuanie avec la petite Tartarie, la Moldavie, la Valaquie et la Transylvanie, 1769. Frankfurt am Main, Johann Gottlieb Facius, Georg Siegmund Facius (Detal'na karta chastyny Rosiys'koyi imperiyi ta Pivdennoyi Pol'shchi, shcho vklyuchaye Ukrayinu, Podillya, Volyn', Rus', Malu Pol'shchu, Mazoviyu ta chastynu Lytvy z [susidnimy] Maloyu Tatariyeyu, Moldaviyeyu, Valakhiyeyu i Transil'vaniyeyu. Frankfurt-na-Mayni, 1769 r. Avtor: Yohan Hotlib Fatsius, Heorh Zihmund Fatsius) / Vavrychyn M. Ukrayina na starodavnikh kartakh. Seredyna XVII – druha polovyna XVIII st.: atlas reproduksiy / M. Vavrychyn, Ya. Dashkevych, U. Kryshtalovych. – K.: DNVP “Kartohrafiya”, 2009. – S. 186–187.
101. **Mappa** Geographica Regnonen Poloniae & Prussiae Magnique Ducatus Lithuaniae unacum Provincia Russia rubra juxta nonnullas Observationes Tobiae Mayer, & Samuelis Mikovini concinnable, & in aere incisa Viennae a Josepno Antonio Lidl A°: MD CCLXXII (Heohrafichna karta Korolivstva Pol'shchi ta Prussiyi, Velykoho Lytovs'koho knyazivstva, a takozh provintsiyi Chervona Rus' za pevnymy sposterezhennyamy Tobiasa Mayyera spil'no z Samuelem Mikovini, vydana u svit u Vidni Yozefom Antonom Lidlem 1772 roku) / Vavrychyn M. Ukrayina na starodavnikh kartakh. Seredyna XVII – druha polovyna XVIII st.: atlas reproduksiy / M. Vavrychyn, Ya. Dashkevych, U. Kryshtalovych. – K.: DNVP “Kartohrafiya”, 2009. – S. 202–203.
102. **Tabula** geographica continens Despotatus Wallachiae atque Moldaviae provinciam Bessarabiae ſub clientela Turcica, itemque Provinciam Polonicam Polonicam Podoliae, tanquam regions, in quibus bellum praefens geritur, ex hasianisaliisque novisſimis ſubſidiis ſecundum ſtatum politicum recentisſimum delineate, in lucem edita ab Homannianis Heredibus, 1769. C.P.S.C.M. (Heohrafichna karta, shcho okhoplyuye Hospodarstvo Valakhiyu, a takozh Moldaviyu z provintsiyeyu Bessarabiyeyu pid turets'kym volodinnnyam, a takozh pol's'ku provintsiyu Podillya, yak i krayi, u yakykh tocht'sya nynishnya viyna, ukladena za ostannimy vidomostyamy shchodo politychnoyi sytuatsiyi, vydana u svit Spadkoyemtsyamy Homanna 1769 roku. Z[a] p[ryvileyem] S[vyashchennoyi] k[orolivskoyi] m[ylosti]) / Vavrychyn M. Ukrayina na starodavnikh kartakh. Seredyna XVII – druha polovyna XVIII st.: atlas reproduksiy / M. Vavrychyn, Ya. Dashkevych, U. Kryshtalovych. – K.: DNVP “Kartohrafiya”, 2009. – S. 192–193.
103. **Theatre** de la guerre entre les russes, les tures, et les polonois, 1769. Paris, Gorges Louis Le Rouge (Teatr voyennykh diy mizh rosiyanamy, turkamy ta polyakamy. Paryzh, 1769 r. Avtor: Zhorzh Luyi Le Ruzh) / Vavrychyn M. Ukrayina na starodavnikh kartakh. Seredyna

XVII – druha polovyna XVIII st.: atlas reproduktsiy / M. Vavrychyn, Ya. Dashkevych, U. Kryshtalovych. – K.: DNVP “Kartohrafiya”, 2009. – S. 190–191.

ABOUT THE AUTHOR

Chornyi Oleksandr Vasylovych – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94 (477.65-21) “1917/1920”

М. В. Сінченко*Кропивницький краєзнавець***МІСТО ЄЛИСАВЕТ: МАЛОВІДОМЕ ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ,
ЯКЕ ВІДБУЛОСЬ ЯК ФАКТИЧНО, ТАК І ЮРИДИЧНО**

Донедавна одна з історичних назв міста Кропивницький, а саме назва Єлисавет, вважалась скороченою від назви Єлисаветград. Була також поширена думка, що назва Єлисавет – це назва “народна”, і навіть вживання її в офіційних документах та спогадах відомих мешканців міста не спростовувало цієї думки. У статті наведені докази того, що у період Української революції відбулось перейменування Єлисаветграда на Єлисавет, а вищевикладені необґрунтовані думки спростовуються.

Ключові слова: *Кропивницький, Єлисавет, перейменування, УНР, Закон про поділ на землі.*

Мешканцям Кропивницького “пощастило”. Місто, у якому вони мешкають, змінювало назву безліч разів. Не кожен з мешканців міста назве точну кількість перейменувань. У більшості тих, хто згадає назви міста, в їх переліку буде відсутня назва Єлисавет, адже десятиліттями ця назва вважалась неофіційною, “народною”, спрощеним варіантом назви Єлисаветград. Той факт, що у період Української революції 1917–1920 років місто називалось Єлисаветом, залишається маловідомим серед містян.

Ще гіршою є ситуація за межами Кропивницького, де саме існування назви Єлисавет буде відкриттям. Натомість частина українців знають про одну з назв сусіднього Дніпра, а саме про Січеслав. Хоча назва Січеслав жодного дня не була офіційною, а лише використовувалась у середовищі емігрантів, учасників Української революції 1917–1920 років.

Так само серед учасників Української революції, у тому числі й серед емігрантів, широко використовувалась назва Єлисавет. Саме так за кордоном на сторінках діаспорних газет, у листуваннях, мемуарах, художніх творах називали прихильники української ідеї тодішній Зінов’євськ, Кірове, Кіровоград.

“Я недавно тільки, з споминів Наталії Бракер про старий Єлисавет, ближче довідався про те, який з нього був активний діяч,” – зазначає Голова Центральної Ради УНР Михайло Грушевський у своїх споминах [29, с. 147]. Володимир Винниченко, автор більшості законодавчих актів УНР, у листі до львівського літературознавця пише: “Родився в Єлисаветі на Херсонщині в липні 1880 року” [32]. Перший міністр закордонних справ УНР Олександр Шульгин, який проживав з родиною у Кропивницькому, коли його батько Яків Шульгин очолював міський банк, згадує: “Саме тоді банк почав будувати свій власний гарний будинок у центрі Єлисавета” [39, с. 6]. “Ранньої осені 1906 року батько привіз малого Євгена до Єлисавету, до реальної школи,” – описує Олександр Семененко, активний учасник подій 1917–1920 років у Кропивницькому, появу у місті свого близького товариша Євгена Маланюка, який був ад’ютантом Василя Тютюнника, військового

діяча УНР [33, с. 43]. Юрій Липа, вояк армії УНР, якого вважають одним з ідеологів українського націоналізму, також згадував наше місто у своїх художніх творах. Головний герой новели “Рубан”, боєць за українську державність, говорить: “Єлисавет – моя столиця” [28, с. 57].

Єлисаветом місто продовжували називати не лише емігранти, а й його мешканці та уродженці, які не встигали звикнути до нових назв, що змінювались кожні 5 років. Наглядним прикладом може служити цитата з нотатника Юрія Яновського, який коментує відвідування повоєнного Кіровограда 1945 року: “Мій рідний Єлисавет!” [40, с. 278].

З плином часу, в повоєнний період, назва Єлисавет вийшла з обігу. Поступово стало забуватись наскільки широко вживалась ця назва. Документальні джерела, які містили назву Єлисавет, не були загальнодоступними, адже автори джерел – це борці за українську незалежність, які були ворожі тодішній радянській владі.

Закономірно, що в радянський період факт вживання назви Єлисавет за часів УНР лишився невідомим. Після набуття у 1991 році Україною незалежності, дослідники виявили факт перейменування Єлисаветграда на Єлисавет та намагались поширити інформацію про нього. Незважаючи на це, згаданий факт лишається маловідомим серед мешканців міста та невідомим серед мешканців України. Більш того, деякі сучасники взагалі ставлять перейменування під сумнів. Знайти підтвердження або заперечити перейменування можна лише дослідивши всі обставини, які пов’язані з використання назви Єлисавет у 1918–1920 роках.

Перш ніж розповісти про перейменування 1918 року, необхідно наголосити, що наприкінці XIX століття назва Єлисавет, яка вперше згадується у документах, датованих щонайменше 1755 роком [1, с. 64], зустрічається виключно в україномовних творах та документах. Жоден російськомовний документ чи твір не містив цієї назви. Назва Єлисавет вживалась українською Громадою, рухом, який поширював серед населення українські ідеї. У той час розвитку української Громади у місті сприяли О. І. Михалевич, І. К. Тобілевич, Є. Х. Чикаленко, О. К. Тарковський, М. Ф. Федоровський, О. Ф. Волошинов, О. Г. Дьяченко та ін. [37]. Також ця назва широко використовувалась виключно україномовним населенням.

Типове вживання назви демонструє фрагмент п’єси Марка Кропивницького, у якій використаний розмовний варіант назви. “Он як я, так далі Ялисавету не бував, так мені здавалось, що за Ялисаветом вже недалеко кінець світа,” – говорить один з героїв п’єси “По ревізії” [26, с. 4]. Вживання назви наглядно демонструє географічний опис за редакцією Ф. К. Вовка та М. С. Грушевського. Опис був написаний російською мовою, а назви міст дублювались. Так опис міста “Єлисаветград” російською мовою у дужках дублювався українською назвою “Єлисавет” [35, с. 378], у той час, як опис міста “Львов” російською мовою дублювався українською назвою “Львів” та німецькою “Lemberg”, адже на той час Львів, який входив до складу Австро-Угорщини офіційно називався Лемберг [35, с. 376].

У 1992 році кіровоградський краєзнавець Володимир Босько публікує статтю “За часів Грушевського і Винниченка наше місто називалося Єлисавет. Завірено круглою печаткою”. Такого висновку він доходить дослідивши архівні матеріали періоду, коли у Єлисаветі діяла українська влада. У назвах українських владних органів, які містились на фірмових бланках та печатках,

використовувалась назва Єлисавет [7]. І дійсно в період ЦР, УД, Директорії серед документів Кіровоградського обласного архіву можна знайти листи на фірмових бланках та печатках яких зазначалось – місто Єлисавет. Зокрема назву Єлисавет містили такі органи: Повітовий інструктор НУР Єлисаветського повіту [12, арк. 14 зв.], Демобілізаційна Комісія при Повітовому Коменданті по демобілізації військових частин Єлисаветського повіту [13, арк. 72], Єлисаветський Полковник Пішого Українського полку [13, арк. 37], Начальник залоги м. Єлисавету [11, арк. 21], Отаман залоги м. Єлисавету [16, арк. 25], УНР Південно-східна група Республіканських Військ м. Єлисавет [11, арк. 33], Єлисаветський Повітовий Військовий Начальник [20, арк. 8 зв.], Український Єлисаветський Курінь [6], Єлисаветський Відділ Державного Банку Української Народної Республіки [15, арк. 4], Повітовий комісар м. Єлисавета [13, арк. 84], Ліквідаційна комісія Єлисаветської кінно-казачої школи [13, арк. 82], Єлисаветська Керівнича Рада [14, арк. 12], Комендант міста Єлисавета [18, арк. 20], Повітовий староста м. Єлисавета [13, арк. 151], Єлисаветська Повітова Управа [20, арк. 9], Єлисаветський повітовий староста [16, арк. 16], Урядування повітового коменданта м. Єлисавету і його повіту [17, арк. 1], Єлисаветська філія Українського Національного Союзу, Інтендатський відділ при Єлисаветському Повітовому військовому начальнику [19, арк. 1], Революційний виконавчий комітет в Єлисаветі [18, арк. 77]. В архіві відсутні документи, у яких українські органи влади містили б назву Єлисаветград.

Аналогічний факт виявив науковець Роман Базака, який досліджував періодику Єлисаветграда початку ХХ століття. Він зазначає, що українські сили мали свій варіант назви міста – Єлисавет. Вперше назва Єлисавет з'явилась в газеті “Известия Єлисаветградского Крестьянского Союза”, а саме в україномовній версії, у 1917 році [2, с. 145]. Підтвердженням цих фактів можуть служити матеріали, які містили назву Єлисавет та були надруковані в україномовних періодичних виданнях: “Известия Єлисаветградского Крестьянского Союза”, “Новий шлях”, “Наша хата”, “Друг народа”. Крім того назва Єлисавет згадувалась в інших російськомовних періодичних виданнях. Зокрема у газетах “Голос Юга” та “Известия елисаветградских комитетов социалистических партий”. Згадані газети розміщували статті українською мовою, у яких місто називалось не Єлисаветград, а Єлисавет. Прикладом може служити об'ява, яка була розміщена у грудні 1917 року у газеті “Голос Юга”, у якій оголошувалось про створення Українського єлисаветського куреня вільного козацтва [6].

У період української влади назва Єлисавет з'явилась на географічних картах. Зокрема, на “Оглядовій карті українських земель” Степана Рудницького місто нанесене під назвою Єлисавет [38, с. 46]. На карті, яка була видана у жовтні 1918 року (надрукована у Відні) з нанесенням кордонів Української Держави, місто позначене наступним чином: Єлисавет(град) [23]. На “Діалектологічній карті України” місто позначене як “Лисавет” [10]. На карті, яка була видана в Чехословаччині у 1920 році (Vydanna sekciji inzenery i technikiv pry U.N.O. Vykonav ing. Serhij Jermilenko druk v. Jarkovsky Praha 11 Jesna 20), міститься назва Elisavet [22]. На карті УНР, яка була видана французькою мовою (Georges de Gassenko), місто значиться як Lysavet [24].

“Використання назви ще не свідчить про факт перейменування,” – таке зауваження можна почути від опонентів. Дійсно, наведені факти свідчать про

перейменування, яке відбулось фактично, але чи відбулось перейменування юридично? На це питання дадуть відповідь законодавчі акти, які були прийняті Центральною Радою УНР.

11 січня 1918 року Центральною Радою був ухвалений Четвертий Універсал, який проголосив незалежність УНР [36, с. 102]. Невдовзі були затверджені головні атрибути незалежної держави – прапор [36, с. 78–79] та герб [36, с. 165–166]. А вже 6 березня 1918 року був прийнятий закон, який регламентував адміністративний устрій новоствореної держави [36, с. 181–182]. Саме цим законом за містом, яке у часи Російської імперії носило назву Єлисаветград, була закріплена нова назва – Єлисавет.

Є кілька аргументів пов'язаних з цим законом, які використовують опоненти, щоб поставити під сумнів факт перейменування. Перший аргумент – цей закон не був виконаний. Закон скасовував адміністративні одиниці Російської імперії – губернії і повіти та створював нові адміністративні одиниці – землі, волості та громади. Але майже за два місяці, починаючи з дня прийняття закону до дня державного перевороту, який відбувся 29 квітня 1918 року, Центральна Рада УНР так і не змогла реалізувати адміністративну реформу. А вже в часи Гетьманату Скоропадського та Директорії фактично повернулися до попереднього адміністративно-територіального поділу України [31, с. 61]. Однак з юридичної точки зору невиконання закону або його частин не є підставою для визнання закону не чинним.

Інший аргумент опонентів – закон не містить фрази “перейменувати”, а отже він не підтверджує факт перейменування. Щоб розібратись в цьому питанні, слід згадати про інші прецеденти перейменування того часу. Єдиний прецедент того періоду, трапився у 1914 році у Російській імперії, до складу якої і входила УНР. Тоді Санкт-Петербург був перейменований на Петроград царським повелінням. Повеління носило політичний характер для публічної демонстрації ставлення російської влади до Німеччини [27]. Але Центральна Рада УНР не могла використати попередні законодавчі традиції не лише через відсутність монарха. Багато затверджень у новоствореній державі відбувались без прийняття нормативних актів через відсутність традиції. Як приклад можна згадати, що не було прийнято жодного нормативного акту, яким був би затверджений державний гімн, хоча новина в газеті “Нью Йорк Таймс” у червні 1918 року стверджувала про затвердження гімну [9], та й фактично музичний твір “Ще не вмерла Україна” використовувався як державний гімн. Також законодавчим актом не був затверджений державний прапор. Днем затвердження блакитно-жовтого прапора вважається 27 січня 1918 року. Але тоді законом ЦР УНР був затверджений прапор флоту (з тризубом на блакитному фоні) [36, с. 102], а не державний прапор. Відсутність традицій прийняття нормативних актів про перейменування підтверджують факти перейменування інших українських міст, які відбулись у 1918–1919 роках. Так місто, яке носило офіційну назву Лемберг у складі Австро-Угорщини, з проголошенням ЗУНР у листопаді 1918 року змінило назву на Львів. Так само місто, яке носило офіційну назву Станіслав у складі Австро-Угорщини, з проголошенням ЗУНР змінило назву на Станіславів. Місто, яке у складі Австро-Угорщини називалось Унгвар, після входження до складу Чехословаччини змінило назву на Ужгород. В усіх трьох випадках жодного “перейменувального” акту не було. І на відміну від перейменування Єлисавета згадані перейменування не були

затверджені законодавчими актами. Підтверджувало факт перейменування Львова, Станіславів та Ужгорода лише використання нових назв у офіційному діловодстві.

Прочитавши всі аргументи, в уважного дослідника залишиться запитання: чому після перейменування Єлисаветграда на Єлисавет продовжували використовувати назву Єлисаветград? І дійсно, назву Єлисаветград містили у своїх назвах міська дума та міська управа. І це відбувалось не зважаючи на те, що міське самоврядування визнало владу УНР ще в грудні 1917 року, а у квітні 1918 року над міською управою був вивішений синьо-жовтий прапор. Але дума та управа ігнорували не лише нову назву міста, а й державний герб, продовжуючи використовувати на печатках двоголовий орел, та державну мову, продовжуючи використовувати у діловодстві російську мову [34]. Потрібно зазначити, що українські органи влади також використовували назву Єлисаветград, але лише у російськомовних документах. Тобто з української на російську мову Єлисавет перекладався як Єлисаветград. Показовою є об'ява, яка була розміщена наприкінці 1918 року стосовно обміну російських рублів на карбованці. Об'ява була розміщена від імені Єлисаветського Відділу Державного Банку Української Народної Республіки двома мовами: українською та російською. Російською мовою назва банку звучала так: "Єлисаветградское отделение Державного Банка Украинской Народной Республики" [15, арк. 4]. Аналогічна ситуація спостерігалась і у Львові. Незважаючи на офіційну назву Львів, у об'явах, які були видані німецькою мовою, назва перекладалась як Lemberg.

Отже, датою офіційного перейменування міста Єлисаветград на Єлисавет можна вважати 6 березня 1918 року. А скільки ж проіснувала ця назва в офіційному статусі? Більшовики, які захопили владу в Єлисаветі 2 лютого 1919 року [3, с. 129], повернулись до назви часів Російської імперії Єлисаветград. Назва Єлисаветград на офіційному рівні використовувалась як українською, так і російською мовами до моменту прийняття постанови ВУЦВК УРСР "Про перейменування м. Єлисаветграду в м. Зінов'євськ" у 1924 році. Не зважаючи на існування офіційних назв, назва Єлисавет зустрічалась в україномовному більшовицькому дискурсі [4, с. 158]. А вже після перейменування на Зінов'євськ на карті УРСР, яка була допущена до друку органами НКВС, місто позначене як Зінов'ївськ (Єлисавет).

Окремо необхідно звернути увагу на написання назви. Так у Законі про поділ на землі міститься написання Єлисавет, хоча у проекті цього ж закону – Єлисавет. У інших джерелах зустрічаються написання, Єлисавет, Єлисавет, Єлисавет, Єлисавет, Лисавет, Лизавет. Причиною розбіжностей у написаннях є відсутність на той час єдиних правил правопису. Отже, перелічені варіанти є різними формами однієї назви. Оскільки традиційною формою є варіант Єлисавет, який вживався найбільше, то інші форми можна вважати похідними від традиційної.

Але на цьому історія перейменувань у 1918 році міста Єлисаветграда не закінчується. На початку 2000-х років завдяки науковцю Леоніду Куценку була виявлена цікава знахідка, яка була процитована у чисельних краєзнавчих статтях, у книгах, зокрема за авторством історика Сергій Шевченка. Мова йде про спогади діяча тих років, повстанського отамана Фотія Мелешка. З його мемуарів було процитоване речення: "На початку 1918 р. Єлисавет було перейменовано

Стратегічною Радою Гладоського Вільного Козацтва на Незовий”¹ [30, с. 2]. На жаль тривалий час крім цитування не було спроб аналізу згаданої знахідки. Відразу впадає в очі некоректність цієї фрази. Міста як відомо перейменовують центральні органи. Тут же йде мова про село Глодоси, яке належало до Єлисаветського повіту. Крім відсутності повноважень, Глодоське козацтво не мало стосунку до Єлисавета, адже в Єлисаветі у грудні 1917 – січні 1918 був створений Єлисаветський курінь Вільного козацтва [6]. Також наведено твердження Фотія Мелешка суперечить змісту як його мемуарів, так і художніх творів за його авторством. Мелешко називає місто виключно Єлисавет, а його спогади, у яких знайдена цитата, мають назву “Українські січові стрільці на Єлисаветчині”. Жодного разу автор не використовує назву Незовий та не згадує подробиць, які були б пов’язані з перейменуванням, чи з засіданням, на якому відбулось перейменування. Прояснюють ситуацію деталі. У той час, як всі аркуші рукопису надруковані на листах формату А 4, згадане речення міститься на клаптику паперу, який доклеєний до стандартного аркуша. Зазначене речення наведено як примітка (тобто пояснення, яке має менше значення, ніж основний текст) до слова “Єлисаветчина” (не до Єлисавет, а до Єлисаветчина, це принципово). Все стало б на свої місця, якби примітка звучала б так: “На початку 1918 р. за клопотанням Стратегічної ради Глодоського козацтва Єлисаветчина була перейменована на Низ (стала Низовою)”. Адже саме 6 березня 1918 р. був прийнятий закон, яким була змінена назва міста з Єлисаветграда на Єлисавет. Водночас Єлисавет ставав центром землі Низ. Вперше схожий висновок був наведений у навчальному посібнику “Кіровоградщина. Історія рідного краю”. Однак назву Єлисавет у зазначеній книзі необґрунтовано названо українською неофіційною назвою [25, с. 161–162]. Підтвердженням такої трактовки твердження Фотія Мелешка міг би бути факт зустрічі з генеральним секретарем ЦР УНР Володимиром Винниченком членів Стратегічної ради Глодоського Вільного козацтва Ілька Бондаренка та Василя Бодура на початку 1918 року [5, с. 120]. Але стаття за авторством Михайла Грушевського, яка була видана раніше “початку 1918 року” у грудні 1917 року в газеті “Народна воля” [21, с. 62–66], свідчить, що ініціатива такого перейменування належала не глодоському козацтву, а самому історику Михайлу Грушевському. Таким чином згадані доводи свідчать, що перейменування Єлисаветграда на Незовий не мало місця.

Може здатися, що дане дослідження спрямоване на поширення виявлених фактів серед аудиторії міста Кропивницького. Але на локальному рівні така інформація, хоч і малопоширена, але відома. Головна мета дослідження – ввести в науковий обіг факт перейменування, адже українські історики, які досліджують події Української революції 1917–1921 років, до цього часу продовжують використовувати назву Єлисаветград. Таке використання продовжується не зважаючи на позицію Інституту історії та Інституту археографії та джерелознавства НАН України щодо існування назви Єлисавет. В багатьох статтях автори цитують першоджерела, у яких місто називається Єлисаветом, і відразу начебто виправляють першоджерело, зазначаючи, що мається на увазі Єлисаветград. Або ж узагалі редагують першоджерело, зазначаючи замість

¹ Орфографію та підкреслення збережено.

Єлисавет – Єлисаветград. У читачів складається хибне враження, що у першоджерелі допущена помилка. Таку ситуацію необхідно змінювати, адже вживання в історичних дослідженнях назви Єлисаветград в період офіційного існування назви Єлисавет, свідчить про ігнорування, хоч і несвідоме, законів, які діяли в УНР. Також називати місто Єлисаветградом в період існування назви Єлисавет так само некоректно як і називати місто Єлисаветградом в період існування назв Зінов'євськ, Кірове, Кіровоград та Кропивницький.

Джерела та література

1. *Архів* Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: Том 4. Корпус документів / ред кол. П. С. Сохань [та ін.]; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2006. – 887 с.
2. *Базака Р.* Українська видавнича справа, просвітня робота на Кіровоградщині періоду національно-визвольних змагань 1917–1919 років // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Випуск VI. Спеціальний випуск за матеріалами обласної науково-практичної конференції “Земля, що народжує героїв: Центрально-Український регіон вшановує захисників Вітчизни”. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2016. – С. 142–150.
3. *Базака Р.* Українська преса Кіровоградщини у ідейно-політичному протистоянні та національно-визвольних процесах 1917–1919 років // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Випуск V. Присвячений 25-річчю Незалежності України. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2016. – С. 121–130.
4. *Базака Р. В.* Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика: дис. кандидата наук із соц.комунік.: 27.00.04. – Запоріжжя, 2005. – 274 с.
5. *Бондаренко В. Г.* Відродження козацтва на південному заході України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII. – С. 117–122.
6. *Голос* Юга (№ 275). – 1917. – 8 декабря.
7. *Народне* слово. – 1992. – 17 жовтня.
8. *Вісті* ВУЦВК і ХГВК. – 1924. – 20 серпня. – Ч. 187.
9. *The New York Times*. – 1918. – 17 June. – С. 22. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.nytimes.com/1918/06/17/archives/ukraines-new-anthem-translation-of-the-national-hymn-adopted-by-the.html>.
10. *Ганцов В.* Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). – К.: Друк. УАН, 1923. – 67 с.
11. *Державний* архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 704.
12. *ДАКО*. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 706.
13. *ДАКО*. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 712.
14. *ДАКО*. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 721.
15. *ДАКО*. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 732.
16. *ДАКО*. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 754.
17. *ДАКО*. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 756.
18. *ДАКО*. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 772.
19. *ДАКО*. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 773.
20. *ДАКО*. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 775.
21. *Журнал* історії і українознавства “Український історик” № 1–4 (152–155). – Нью-Йорк-Київ-Львів-Торонто-Париж, 2002. – 577 с.

22. **Карта** “Україна” 1920-ті рр. (С. Ярмоленко; м. Прага, Чехословаччина). [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/map.ukrajina_praga.php.
23. **Карта** України 1918 року (надрукована у Відні; кордони Української Держави 1918 р.), Жовтень 1918 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/map.ukraine.1918.php>
24. **Карта** УНР. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://io.ua/32935222p>.
25. **Кіровоградщина**. Історія рідного краю: навч. посіб.: [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровоград. обл.]; / за ред.: І. А. Козир. – Кіровоград: Імекс-ЛТД. – 304 с.
26. **Кропивницький М. Л.** По ревізії : П’єса на одну дію / М. Л. Кропивницький; передм. В. Чередниченко. – Полтава: Друкарня Спілки Споживчих Товариств, 1918. – 38 с.
27. **Лурье Л.** Переименование Петербурга в 1914 году: роковая смена имени // ВВС News Русская служба. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.bbc.com/russian/blogs/2014/08/140830_blog_lurie_petrograd.
28. **Луца Ю.** Нотатник. Новели. – К., 2000. – 296 с.
29. **Магунь М.** Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. // Журнал історії і українознавства “Український історик” № 1–4 (152–155). – Нью-Йорк-Київ-Львів-Торонто-Париж, 2002. – С. 127–150.
30. **Мелешко Ф.** Українські Січові стрільці на Єлисаветчині. – КМЛМ. – КН-2065. – НДФ – 23 с. (Рукопис).
31. **Мироненко О. М.** Адміністративно-територіальний поділ УНР // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А – Г. – 1998. – 669 с.
32. **Панченко В.** “Я народився в степах...” Єлисаветград Володимира Винниченка // День. – 2003. – 17 жовтня. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/ya-narodivsia-v-stepah>.
33. **Семененко О.** Харків, Харків... – Сучасність, 1977. – 240 с.
34. **Сінченко М.** 1918 рік: міська дума Єлисавета та жовто-синій прапор (Невідомі сторінки історії Кіровограда) // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Випуск V. Присвячений 25-річчю Незалежності України. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2016. – С. 40–43.
35. **Український** народ в его прошлом и настоящем : [в 2 т.] Том 2 / под ред. Ф. К. Волкова [и др.]. – Петроград: Тип. т-ва “Общественная Польза”, 1916. – С. 361–707.
36. **Українська** Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К. : Наукова думка, 1997. – 424 с.
37. **Філоретова Л.** Єлисаветградська громада // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 9: Ювілейний випуск до 70-річчя професора Борисенка Володимира Йосиповича. – К., 2012. – С. 123–130.
38. **Цюцюра Л. Ю.** Оглядова карта українських земель Степана Рудницького: особливості розроблення та видання (1914–1921 рр.). // Вісник геодезії та картографії. – № 5 (68). – 2010. – С. 42–47.
39. **Шульгін О.** Мої дитячі та юнацькі спогади // Українська літературна газета. – Мюнхен, 1957. – Ч. 12 (30).
40. **Яновський Ю.** Твори в п’яти томах: Том 5 / Упоряд., приміт. К. Волинський. – К.: Дніпро, 1983. – 382 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Сінченко Максим Володимирович – краєзнавець (м. Кропивницький, Україна).

М. В. Синченко

Кропивницький краєвед

ГОРОД ЕЛИСАВЕТ: МАЛОИЗВЕСТНОЕ ПЕРЕИМЕНОВАНИЕ, КОТОРОЕ СОСТОЯЛОСЬ КАК ФАКТИЧЕСКИ, ТАК И ЮРИДИЧЕСКИ

До недавнего времени одно из исторических названий города Кропивницький, а именно название Елисавет, считалось сокращением от названия Елисаветград. Была также распространена мысль, что название Елисавет – это название “народное”, и даже использование его в официальных документах и воспоминаниях известных жителей города не опровергают эту мысль. В статье приведены доказательства того, что в период Украинской революции произошло переименование Елисаветграда в Елисавет, а мысли, изложенные ранее, опровергаются.

Ключевые слова: город Кропивницький, город Елисавет, переименование, УНР, закон про деление на земли.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Синченко Максим Владимирович – краєвед (г. Кропивницький, Украина).

M. V. Sinchenko

Local Lore Researcher, Kropyvnytskyi

THE TOWN OF YELYSAVET: THE LESSER-KNOWN RENAMING IN FACT AND IN LAW

Until recently one of the historical names of the city Kropyvnytskyi, namely Yelysavet (Yelisavet) was considered to be a contraction of another name Yelysavethrad (Yelisavetgrad). A different widespread opinion claimed that “traditional” name Yelysavet (Yelisavet) was found in folklore sources despite its being used both in official documents and memoirs of famous people. Nothing could change the well-established ideas. This paper provides proofs of the official renaming procedure that changed Yelysavethrad (Yelisavetgrad) for Yelysavet (Yelisavet) within the timeframe of the Ukrainian National Revolution and refutes the abovementioned claims as understudied.

Keywords: Kropyvnytskyi, Yelysavet (Yelisavet), renaming, Ukrainian People’s Republic, law on administrative division of lands.

REFERENCES

1. *Arkhiv* Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi. 1734–1775: Tom 4. Korpus dokumentiv / red kol. P. S. Sokhan' [ta in.] ; Tsentr. derzh. istor. arkh. Ukrayiny, NAN Ukrayiny, In-t ukr. arkhеоhrafiiy ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho. – K., 2006. – 887 s.
2. **Bazaka R.** Ukrayins'ka vydavnycha sprava, prosvitnya robota na Kirovohradshchyni periodu natsional'no-vyzvol'nykh zmahan' 1917–1919 rokiv // Mizh Buhom i Dniprom. Naukovokrayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrayiny / Vypusk VI. Spetsial'nyy vypusk za materialamy oblasnoyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi “Zemlya, shcho narodzhuye heroyiv: Tsentral'no-Ukrayins'kyu rehion vshanovuye zakhysnykiv Vitchyzny”. – Kropyvnyts'kyu: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo, 2016. – S. 142–150.
3. **Bazaka R.** Ukrayins'ka presa Kirovohradshchyny u ideyno-politychnomu protystoyanni ta natsional'no-vyzvol'nykh protsesakh 1917–1919 rokiv // Mizh Buhom i Dniprom. Naukovokrayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrayiny / Vypusk VI. Spetsial'nyy vypusk za materialamy oblasnoyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi “Zemlya, shcho narodzhuye heroyiv: Tsentral'no-Ukrayins'kyu rehion vshanovuye zakhysnykiv Vitchyzny”. – Kropyvnyts'kyu: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo, 2016. – S. 142–150.

- krayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrayiny / Vypusk V. Prysvyachenyy 25-richehyu Nezalezhnosti Ukrayiny. – Kropyvnyts'kyu: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo, 2016. – S. 121–130.
4. **Bazaka R. V.** Presa Kirovohradshchyny (1874–1921 rr.): istoryko-funktsional'nyy aspekt, typolohichna kharakterystyka: dys. kandydata nauk iz sots.komunik.: 27.00.04. – Zaporizhzhya, 2005. – 274 s.
  5. **Bondarenko V. H.** Vidrodzhennya kozatstva na pivdennomu zakhodi Ukrayiny // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu. – Zaporizhzhya, 2004. – Vyp. XVIII. – S. 117–122.
  6. **Holos** Yuha (№ 275). – 1917. – 8 dekabrya.
  7. **Narodne** slovo. – 1992. – 17 zhovtnya.
  8. **Visti** VUTSVK i KHHVK. – 1924. – 20 serpnia. – Ch. 187.
  9. **The** New York Times. – 1918. – 17 June. – C. 22. [Elektronnyy resurs]: Rezhym dostupu: <https://www.nytimes.com/1918/06/17/archives/ukraines-new-anthem-translation-of-the-national-hymn-adopted-by-the.html>.
  10. **Hantsov V.** Diyalektolohichna klasyfikatsiya ukrayins'kykh hovoriv (z kartoyu). – K.: Druk. UAN, 1923. – 67 s.
  11. **Derzhavnyy** arkhiv Kirovohrads'koyi oblasti (dali – DAKO). – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 704.
  12. **DAKO.** – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 706.
  13. **DAKO.** – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 712.
  14. **DAKO.** – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 721.
  15. **DAKO.** – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 732.
  16. **DAKO.** – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 754.
  17. **DAKO.** – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 756.
  18. **DAKO.** – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 772.
  19. **DAKO.** – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 773.
  20. **DAKO.** – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 775.
  21. **Zhurnal** istoriyi i ukrayinoznavstva “Ukrayins'kyy istoryk” № 1–4 (152–155). – N'yu-York-Kyyiv-L'viv-Toronto-Paryzh, 2002. – 577 s.
  22. **Karta** “Ukrajina” 1920-ti rr. (S. Yarmolenko; m. Praha, Chekhoslovachchyna). [Elektronnyy resurs]: Rezhym dostupu: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/map.ukrajina_praga.php.
  23. **Karta** Ukrayiny 1918 roku (nadrukovana u Vidni; kordony Ukrayins'koyi Derzhavy 1918 r.), Zhovten' 1918 r. [Elektronnyy resurs]: Rezhym dostupu: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/map.ukraine.1918.php>
  24. **Karta** UNR. [Elektronnyy resurs]: Rezhym dostupu: <https://io.ua/32935222p>.
  25. **Kirovohradshchyna.** Istoryia ridnoho krayu: navch. posib.: [dlya zahal'nosvit. navch. zakl. Kirovohr. obl.]; / za red.: I. A. Kozyr. – Kirovohrad: Imeks-LTD. – 304 s.
  26. **Kropyvnyts'kyy M. L.** Po reviziyi : P'yesa na odnu diyu / M. L. Kropyvnyts'kyu; peredm. V. Cherednychenko. – Poltava: Drukarnya Spilky Spozhyvchykh Tovarystv, 1918. – 38 s.
  27. **Lur'e L.** Pereymenovanye Peterburha v 1914 hodu: rokovaya smena ymeny // BBC News Russkaya sluzhba. [Elektronnyy resurs]: Rezhym dostupu: https://www.bbc.com/russian/blogs/2014/08/140830_blog_lurie_petrograd.
  28. **Lypa Yu.** Notatnyk. Novely. – K., 2000. – 296 s.
  29. **Mahun' M.** Frahment spomyniv Mykhayla Hrushevs'koho 1934 r. // Zhurnal istoriyi i ukrayinoznavstva “Ukrayins'kyy istoryk” № 1–4 (152–155). – N'yu-York-Kyyiv-L'viv-Toronto-Paryzh, 2002. – S. 127–150.
  30. **Meleshko F.** Ukrayins'ki Sichovi stril'tsi na Yelysavetchyni. – KMLM. – KN-2065. – NDF – 23 s. (Rukopys).

31. **Myronenko O. M.** Administratyvno-terytorial'nyy podil UNR // Yurydychna entsyklopediya: v 6 t. / redkol. YU. S. Shemshuchenko (holova) [ta in.]. – K.: Ukr. entsykl., 1998. – T. 1: A – H. – 1998. – 669 s.
32. **Panchenko V.** “Ya narodivsya v stepakh...” Yelysavethrad Volodymyra Vynnychenka // Den'. – 2003. – 17 zhovtnya. [Elektronnyy resurs]: Rezhym dostupu: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/ya-narodivsya-v-stepah>.
33. **Semenenko O.** Kharkiv, Kharkiv... – Suchasnist', 1977. – 240 s.
34. **Sinchenko M.** 1918 rik: mis'ka дума Yelysaveta ta zhovto-syniy prapor (Nevidomi storinky istoriyi Kirovohrada) // Mizh Buhom i Dniprom. Naukovo-krayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrayiny / Vypusk V. Prysvyachenyy 25-richchyu Nezalezhnosti Ukrayiny. – Kropyvnyts'kyy: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo, 2016. – S. 40–43.
35. **Ukrayns'kyy narod v eho proshlom y nastoyashchem** : [v 2 t.] Tom 2 / pod red. F. K. Volkova [y dr.]. – Petrohrad: Typ. t-va “Obshchestvennaya Pol'za”, 1916. – S. 361–707.
36. **Ukrayins'ka** Tsentral'na Rada. Dokumenty i materialy u dvokh tomakh. Tom 2. 10 hrudnya 1917 r. – 29 kvitnya 1918 r. – K. : Naukova dumka, 1997. – 424 s.
37. **Filoretova L.** Yelysavethrads'ka hromada // Naukovyy chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Seriya № 6. Istorychni nauky: Zb. naukovykh prats'. – Vypusk 9: Yuvileynyy vypusk do 70-richchya profesora Borysenka Volodymyra Yosypovycha. – K., 2012. – S. 123–130.
38. **Tsyutsyura L. Yu.** Ohlyadova karta ukrayins'kykh zemel' Stepana Rudnyts'koho: osoblyvosti rozroblennya ta vydannya (1914–1921 rr.). // Visnyk heodeziyi ta kartohrafiyi. – № 5 (68). – 2010. – S. 42–47.
39. **Shul'hin O.** Moyi dytyachi ta yunats'ki spohady // Ukrayins'ka literaturna hazeta. – Myunkhen, 1957. – Ch. 12 (30).
40. **Yanovs'kyi Yu.** Tvory v p'yaty tomakh: Tom 5 / Uporyad., prymit. K. Volyns'kyy. – K.: Dnipro, 1983. – 382 s.

ABOUT THE AUTHOR

Sinchenko Maksym Volodymyrovych – Local Lore Researcher (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94:908](477.65)”1919”(048.8)

О. О. Бабенко, В. П. Колечкін

Державний архів Кіровоградської області

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ПОДІЙ 1919 РОКУ У ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОМУ ПОВІТІ

Стаття являє собою короткий огляд подій 1919 року у місті Єлисаветграді, Єлисаветградському та частково Олександрійському повітах, розповідає про встановлення на території повіту радянської влади, особливості політики керівників радянської влади, настрої головної маси населення нашого краю, боротьбу червоних з повстанням 6-ї дивізії Никифора Григор'єва, оволодіння містом військами генерала Денікіна, повстанський рух та повернення до міста влади Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Ключові слова: історія України, революція, національно-визвольна боротьба, селянський рух, радянська влада, повстання Григор'єва.

Історія міста Єлисаветград періоду 1917–1921 років відносно непогано висвітлена у історичній та популярній літературі. Проте і донині одним із найбільш детальних описів подій періоду громадянської війни на території колишньої Російської імперії залишається збірка спогадів учасників революційних подій на Єлисаветградщині під назвою “Годы борьбы”. Данину цьому джерелу інформації у різний час віддали майже усі історики та краєзнавці, як радянського так і пострадянського періоду, які хоч трохи торкалися історії міста. Також вважається, що ця книга відображає радянський погляд на події тих років. Але вивчення навіть такого неповного джерела як документи ДАКО виявляє численні перекручення подій, зроблені не так на користь місцевих більшовиків, як на користь численних представників політичного авантюризму, що встигли вскочити у більшовицький “локомотив історії” у 1920–1921 рр. Саме вони на численних засіданнях комісій істпарту намагалися зобразити більшовицьким те, що відбувалося під прапорами іншого кольору, або замовчували певні події, що могли б нагадати про їхнє небільшовицьке минуле.

Не є виключенням період 1919 року, який став переломним у долі як України, так і інших територій майбутнього Радянського Союзу. Використовуючи джерела з фондів Державного архіву Кіровоградської області та сучасні публікації на супутні теми, автори ставлять мету подати стислий, але максимально об'єктивний нарис подій 1919 року у місті та повіті.

В історії революційного руху усіх напрямків місто Єлисаветград запам'яталося певною інертністю і відставанням від провідних тенденцій революційного процесу. Фактично, кожна зміна, пов'язана з боротьбою між собою різноманітних течій політичних сил, відбувалася у місті під тиском зовнішніх чинників. Не винятком були і події 1919 року.

23 листопада 1918 року прибічник УНР сотник Михайло Вербицький здійснив у місті переворот і оголосив владу Директорії УНР, під владою якої місто

і зустріло новий 1919 рік [1, с. 255]. Але у лютому 1919 року на територію Олександрійського та Єлисаветградського повітів увійшли частини Харківської групи більшовицьких військ [3, с. 193–194]. Проте вузлова станція Знам'янка або ж місто Олександрія цікавили їх більше ніж Єлисаветград. Тому 2 лютого єлисаветградські більшовики спробували організувати виступ у місті. Війська УНР спочатку утримали місто. Але 5 лютого робітникам заводу Бургарда вдалося зайняти фортецю та центр міста. 7 лютого до міста дісталися більшовицькі партизани з Лозоватки та Губівки. Від Знам'янки до міста підійшов партизанський загін П. Ткаченка. Українські частини мусили вийти з Єлисаветграда [2, с. 58].

Одночасно на бік червоних перейшов отаман Григор'єв, що мав у районі Олександрії численне військо. При цьому Григор'єв заявив про свій розрив з Директорією УНР. Оскільки ситуація у Єлисаветградському та Олександрійському повітах стрімко змінювалася на користь більшовиків, то більшість їхніх опонентів припинила опір і взяла участь у формуванні нового виконавчого комітету місцевої ради. При цьому небільшовицькі партії отримали там більшість [2, с. 78].

Невдоволені цим єлисаветградські більшовики вжили заходів, щоб прибрати представників інших партій з керівних органів. 11 березня у газеті “Известия...” була опублікована інструкція щодо виборів у місцеву Раду. До виборів допускалися особи старші 18 років, що працювали на виробництві, або займалися іншою суспільно корисною працею, особи, що вели домашнє господарство, що забезпечувало виробничу працю, робітники та службовці різних категорій, офіційні безробітні, що працювали раніше на підприємствах. До виборів не допускалися особи, що жили найманою працею, особи, що мали нетрудовий дохід, служителі культів, колишні жандармські агенти та чини. Вибори мали відбуватися на підприємствах та установах. Від 100 осіб обирався один представник до місцевої Ради. При цьому спершу обиралися представники від партій, а потім з кожних 5 обраних представників від партій до Ради делегувався 1 депутат [4, арк. 11]. В результаті нових перевиборів Ради переважна більшість депутатських місць залишилася за більшовиками.

У середині березня почалася націоналізація великих підприємств. При цьому націоналізації підлягали лише великі підприємства та банки. Приватні ж підприємці, що використовували найману працю, мали укласти трудовий договір з робітниками. Тарифи на оплату праці визначалися органами влади, а за виконанням угоди слідувала профспілка [4, арк. 15].

На селі тим часом розпочиналася анархія, яку активно підтримували місцеві куркулі. В умовах фактичного розвалу державного апарату головним на селі ставав той, хто мав найбільше продуктів і розвинену клієнтелу, що давало можливість задобрити будь-яку збройну силу, яка заходила у село, а також налагодити торгівлю зерном та іншими продуктами по завищених цінах, що було неминуче в умовах економічного занепаду. Більшовики з їхньою політичною позицією, спробами налагодити регулярне постачання міст та армії шляхом продрозкладки, налагодженням обліку продуктів харчування, запереченням ринкової торгівлі та приватної власності на землю, рішуче не подобалися заможному і значній частині середнього селянства.

Особливе несприйняття викликало прагнення більшовиків створювати сільськогосподарські комуни, які завдяки концентрації землі і робочої сили

могли підірвати монополію селян-фермерів на постачання до міста товарного зерна, зменшити дефіцит продовольства у місті і таким чином зменшити його залежність від куркуля.

Кількість комун у Єлисаветградському повіті була невелика. Перша сільськогосподарська комуна була створена у Глодосах. Спочатку вона об'єднувала 5 комуністів на чолі з Калько, згодом кількість членів виросла до 40. Комуна була розташована у маєтку поміщика Ковальова. Другою стала комуна у селі Володимирівка, що також базувалася у колишній поміщицькій економії зі 130 десятинами землі. Ще одну комуну утворили у Аннівській волості, у колишній економії поміщика Еннера. Весь сільськогосподарський інвентар та поміщицька земля і худоба дісталися комунам [5, арк. 11, 13, 16].

Ще більше невдоволення викликала у селян продрозкладка. У 1919 році до УСРР прибуло 2 700 продзагонівців з Москви та Петрограда. З них більше половини були направлені до Єлисаветградського й Олександрійського повітів. За три тижні тільки Єлисаветградський продзагін викачав з сільських господарств повіту більш ніж 300 тис. пудів хліба. Натомість з Росії до Єлисаветградщини було направлено 700 тис. радянських карбованців та значна кількість різноманітної промислової продукції. Невідомо чи потрапили вони до адресатів, а ось зерно було вивезено до Росії [6, с. 57]. При цьому початок продрозкладки співпав з поверненням до повіту 6-ї дивізії Григор'єва.

Ще одним подразником для населення стала спроба вилучення зброї. 12 березня 1919 року губернський військовий комісар ретранслював у м. Олександрія наказ про здачу зброї у 10-денний термін. Мотивувалося це потребами Червоної Армії у зброї та боєприпасах. Усі, хто здавав зброю до 24 березня, отримував матеріальну та грошову винагороду. Після закінчення терміну зброя вилучалася безплатно. Ті, хто намагався б приховувати зброю і надалі, підлягали штрафу у 3 000 крб. та суду Військового Трибуналу. Такі дії уряду викликали у бійців Григор'єва підозру, що їх хочуть роззброїти [4, арк. 12].

Загальне невдоволення вилилося у традиційний антисемітизм. Вже 1 березня 1919 року на першому ж засіданні Революційного трибуналу слухалася справа робітника Луки Іщенка, який намагався у п'яному вигляді спровокувати червоноармійців на єврейський погром. Крім того, він же на засіданні виконкому обізвав членів установи "жидами". Суд натомість охарактеризував Іщенка як "чесного робітника" і ухвалив виправдати його, обмежившись зауваженнями [4, арк. 3].

Оцінивши настрої у повіті, комдив Григор'єв вирішив підняти повстання. Більшовики при цьому проявили дивну близорукість. Ще 26 березня повітовий військовий комісар заперечував загрозу радянській владі [4, арк. 46]. Проте вже 16 квітня у місті відбулася спроба єврейського погрому. Спершу на місцевому базарі натовп спробував розгромити єврейську лавку, але ці дії припинив начальник міліції на прізвище Волкодав. Однак незабаром біля Петербурзького готелю натовп розгромив тютюнову крамницю, що належала єврею. Міліція не змогла завадити грабжникам. Міліціонерів притисли до стіни, при цьому якийсь погромник, озброєний револьвером, почав бити Волкодава, закликаючи натовп до того ж. Але єлисаветградці не піддалися на провокацію і продовжували спокійно розтягувати товар [7, арк. 34].

Наступного дня зранку те саме повторилося з іншими крамничками, біля яких утворились черги. Згодом люди, що стояли у черзі, припинили купувати товар і почали його розбирати, в результаті чого товарів першої необхідності у крамницях не залишилося. Незважаючи на подібні речі Рада вирішила 1 травня влаштувати амністію для частини злочинців, що лише посилює погромний елемент [7, арк. 36].

Незабаром григор'євці перейшли до рішучих дій. 3 травня у Знам'янці та Дмитрівці відбувся єврейський погром. 4–6 травня стався погром у Єлисаветграді, Олександрії та Долинській. Усі комісари дивізії були арештовані [8].

Повстання вирішили підтримати мешканці містечка Златопіль. Приводом до погрому знову стали чутки про те, що “жиди хочуть нас роззброїти”. У містечку була роззброєна міліція, почалося побиття та арешти комуністів. Один з них був вбитий, троє забиті до напівсмерті, решта ув'язнені, у тому числі волосний военком. Касу военкомату розбили молотами, а гроші розібрали.

На допомогу місцевій міліції приїхав загін з 50 міліціонерів на чолі з Бичковим, який називав себе комуністом. Але, оцінивши ситуацію, загін узяв участь у погромі, а Бичков заявив про свою ворожість до комуністів. Тим часом з Єлисаветграда на станцію Новомиргород прибув загін червоноармійців. Проте місцеві звернулися до солдатів з питанням про підтримку “повстання”. Солдати погодилися з ними і взяли у погромі активну участь. В результаті у Златополі було вбито 15 осіб, у Новомиргороді – 4, решта врятувалися втечею [9, арк. 22]. Одночасно підняли повстання селяни губівської волості, знову виступив Каніж.

8 травня Григор'єв проголосив універсал до народу України та бійців Червоної Армії. В універсалі він закликав народ України до загального повстання і введення прямого народовладдя. Українське населення мало обрати сільські, повітові та губернські ради з представників усіх партій, що визнавали ради. У радах мала бути введена національна квота, що давала 80 % представницьких місць українцям, 5 % євреям, 15 % іншим національностям. Також в універсалі оголошувалося майбутнє скликання Всеукраїнського з'їзду рад [10, с. 200–205].

До 14 травня значна частин Правобережної України опинилася у руках повстанців. На бік повстання переходили червоноармійські частини. 15 травня до Єлисаветграда прибув Верблюзький полк, який підтримав солдатів 2-го Херсонського полку, що влаштували у місті новий єврейський погром разом з розстрілами комуністів. Погром тривав до 17 травня і був припинений на прохання делегації селянського з'їзду, що працював з 13 травня. Загалом було вбито до 1 500 осіб різної статі та віку, як комуністів, так і звичайних мешканців міста.

Проти Григор'єва більшовики кинули війська загальною чисельністю 30 000 бійців. Григор'єв не підтримав і Нестор Махно. В результаті у другій половині травня 1919 року повстання було локалізоване. 22 травня червоні відбили у Григор'єва Олександрію, 23 травня – Знам'янку та Єлисаветград [10, с. 219–223]. Частина григор'євців перейшла до армії УНР. Кістяк дивізії відійшов до району Холодного Яру. Там їх зустріли вороже, але й вигнати 2 000 бійців Григор'єва не змогли [11, с. 399].

Проте повстання Григор'єва фактично зіграло на руку не УНР, а Добровольчій армії генерала Денікіна, яка вже у травні 1919 року перейшла у наступ, розбивши Південний фронт червоних. Резерви останніх, що були зайняті

боротьбою з григор'євцями, не змогли зупинити наступ консервативної контрреволюції.

У той же час військо Григор'єва було розбите, але не знищене. У червні 1919 року окремі частини дивізії оперували по волостях Єлисаветградщини. Григор'євці руйнували радгоспи та комуни, зривали мобілізаційні заходи радянської влади, не давали продзагонам заготовляти продовольство, забираючи його при цьому собі. У цей же час радянським командуванням був оголошений ворогом революції Нестор Махно, який не зміг втримати фронт проти денікінців. Це спричинило до об'єднання повстанських армій [11, с. 406].

Об'єднання сил надихнуло Григор'єва на новий напад на Єлисаветград. 11 липня, коли у місті знаходився голова Всеукраїнського виконавчого комітету Георгій Петровський, григор'євці напали на місто. Проти нападників були задіяні усі сили гарнізону і до 08:00 ранку їх витиснули з Єлисаветграда. У ході бою був пошкоджений телефонний зв'язок, зазнали незначних пошкоджень міські будівлі. На станції григор'євці пограбували особистий вагон Петровського, серед вкраденого забрали печатку ВУЦВК. Також було знищено документацію місцевого військового комісаріату, виведені коні, але касу пограбувати не встигли. У полон потрапили 150 повстанців, червоні втратили вбитими 10–12 вояків [12, арк. 21]

Вранці 13 липня Григор'єв повторив набіг на місто. Його війська випустили з в'язниці усіх заарештованих. Проти них знову був кинутий увесь гарнізон, проте вибити повстанців з міста не вдавалося доки по них не відкрили вогонь з гармат. Крім того, на допомогу червоним прийшов Вознесенський полк і до 14:00 повстанців вибили з міста [12, арк. 25 зв.].

Григор'єв повів бійців до с. Сентове, де 29 липня 1919 р. був вбитий за наказом лідера Народно-революційної армії Нестора Махна. Район від Знам'янки до Голти наприкінці липня 1919 року опинився у руках махновців [11, с. 406–407].

Скориставшись відступом Червоної Армії з України, у наступ перейшли об'єднані сили УНР та ЗУНР. Червоні частини у Причорномор'ї опинилися під загрозою оточення і мусили відступати на північ на з'єднання з головними силами Південно-Західного фронту. У цьому русі вони мусили зустрітися з махновцями. З 29 липня до 28 серпня червоноармійські частини групи І. Якіра вели запеклі бої проти Махна за Помічну та містечко Новоукраїнка. У результаті червоні змогли взяти ці станції і пробитися до району Житомира. Червоноармійці, що відстали, перейшли до армії Махна, яка здобула Миколаїв [11, с. 407–408].

У серпні 1919 року на територію Олександрійського та Єлисаветградського повітів вступили війська Добровольчої армії генерала Денікіна. На Олександрію рухалися 1-а Кавказька дивізія генерала Шифнера-Маркевича [13, с. 47].

Під впливом поразки червоних, у Компаніївці був створений повстанський штаб, який очолював Герасим Нестеренко. Проти повстанців червоні кинули червоноармійців з Бобринця, проте їхній загін був розсіяний повстанцями, які 16 серпня рушили на Єлисаветград. Більшовицький заслін з Братського полку та комуністичного батальйону стримував наступ повстанців до повної евакуації. Приблизно о 19:00 українські війська зайняли місто [2, с. 99–100].

Одночасно 11 серпня місцеві представники меншовиків та інших проросійських партій утворили "Тимчасовий комітет управління містом". Комітет намагався домовитися з повстанським штабом, проте, зрозумівши петлюрівську

орієнтацію нестеренківців, надіслав делегацію до білогвардійців, запросивши їх до міста [2, с. 100–102].

Сам Єлисаветград не цікавив денікінців, але і залишати місто в українських руках вони не збиралися. 17 серпня гвардійський батальйон 1-ї Кавказької дивізії увійшов до міста, де його зустріли прибічники “єдиної та неподільної Росії” хресною ходою, церковним дзвоном та співом “Коль славен Бог!” [11, с. 47; 2, с. 102].

Тріумф білих був недовгим – 21 серпня 1919 року до міста увірвалася махновська армія, яка розбила залог добровольців і захопила численні трофеї. У відповідь 4-а і 5-а дивізії Добровольчої армії почали переслідувати махновців. Під Помічною махновці зазнали першої поразки, втративши до 1 000 бійців. У відповідь вони розпочали новий наступ на Єлисаветград. 7–11 вересня дивізія генерала Слащова знову завдала НРА поразки. 13 вересня білі оточили махновців і розбили біля Новоархангельська. Махно мусив відступити на територію, що контролювали війська Петлюри. Сторони уклали угоду, але співпраця двох отаманів не склалася і їхні армії продовжували діяти окремо [11, с. 297–299].

З іншого боку влада білих обмежилася більш-менш значущими містами та містечками. Керівництво життям на селі остаточно перейшло до самоорганізованої верхівки із числа заможних селян, яка на вибір організувала підтримку тих чи інших збройних загонів харчами, грошима, житлом.

У місті ж у друга половина 1919 р. сприймалася обивателями як своєрідний ренесанс минулого життя. Містом керувала земська управа, що складалася з меншовиків, правих есерів, конституційних демократів. Був призначений повітовий начальник – Ю. Д. Меліссарато. До міста час від часу приїздили діячі, яких пам’ятали з дореволюційних часів, зокрема колишній депутат державної думи Варун-Секрет. У місті провадилися благодійні збори, вечори та лотереї на користь армії, ходили військовослужбовці у російській військовій формі [14, арк. 8].

Дещо псувала образ “старих часів” мобілізація офіцерів та лікарів віком 40–50 років, а також усіх військовозобов’язаних 1881–1905 рр. народження [15, арк. 21]. Також порівняно з більшовицьким правлінням майже у 2,5 рази зросли ціни на хліб при зменшенні заробітків основної маси населення [14, арк. 2]. Ближче до зими загострилася паливна проблема. Час від часу надовго переривався телеграфний, телефонний та залізничний зв’язок з навколишнім світом.

Село було невдоволене введеними 22 липня 1919 р. “Правилами о единовременном военном сборе хлеба и зернового фуража в местностях, находящихся под управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на юге России”. Правила передбачали здачу у 1919 році по 5 пудів з десятини землі зерновими культурами для армії. Решта урожаю мала бути розподілена між поміщиком та селянином у відповідних частках, що визначав Начальник Управління Продовольством. При цьому денікінці умовляли селян шукати компромісів з поміщиками, яких вже не вважали господарями землі [14, арк. 9].

Денікінці проявили також себе жорстокими карателями. Так, у листопаді за наказом генерала Слащова у Єлисаветграді були повішені 12 осіб. При цьому Андрія Стратієнка стратили з дивним формулюванням “петлюрівець-бандит-комуніст”, оголосивши його “Чорним вороном” [2, с. 104].

До збройної боротьби проти “єдинонеділимців” стали усі інші політичні сили. 21 вересня розпочав рейд по тилах білих Махно. 25–27 вересня у бою під

Перегонівкою махновці розгромили кілька офіцерських полків армії Денікіна. Після перемоги загони Махно пройшли через Єлисаветград, проте затримуватися у місті не стали [11, с. 302–303].

22 вересня нестеренківці зібрали загін чисельністю близько 600 бійців і ненадовго захопили Єлисаветград. 24 вересня їм вдалося у черговий раз випустити з місцевої в'язниці повстанців та злочинців. Але близько 12:00 до міста підійшов бронепоезд білих з десантом і вибив повстанців з повітового центру. Після цього денікінці влаштували розправу з селянами у Компаніївці. Тривали виступи проти білих у Панчевому, Суботцях та Братському [2, с. 126–127].

У результаті відходу з Єлисаветградщини загонів Махна, малої популярності більшовиків, а також малої чисельності білогвардійських військ, виник шанс для розвитку УНР-івського повстанського руху. Численні отамани вже впевнилися, що будь-який державницьких рух у особі білих або червоних буде намагатися обмежити їхню свободу дій. У другій половині 1919 року найслабшою серед сил, що претендувала на панування над Україною, було керівництво Української Народної Республіки, а отже у отаманів повстанських частин залишалися ілюзії того, що петлюрівське керівництво буде рахуватися з їхніми інтересами або навіть примхами. Тому, коли у листопаді 1919 року на територію повіту прибув Андрій Гулий-Гуленко, призначений Петлюрою організувати повстанський рух на Правобережжі, значна кількість повстанців підтримали його роботу в організації опору денікінцям. Крім того, Гулий-Гуленко бачив своє завдання у вигнанні з території Херсонщини насамперед білогвардійців, а тому не гребував співробітництвом з усіма силами, що боролися проти Добровольчої Армії.

Тим часом, у жовтні 1919 р. у важкому зустрічному бою за місто Орел 11–19 жовтня 1919 року більшовики переломили хід війни і примусили денікінців відступати. 12-а армія червоних до середини січня 1920 року вийшла до Вінниці, Білої Церкви, Знам'янки та П'ятихаток [11, с. 240–241].

Першу спробу взяти місто червоні вирішили зробити з допомогою партизан. Ще до переходу через Дніпро командування 12-ї армії вислало наперед делегацію, що складалася з уродженців Єлисаветградщини (Боевець, Стежко, Гавриш, Толошний тощо) для зв'язку з партизанським загonom Курченка [16, арк. 2] Також делегатам вдалося зв'язатися з Гулим-Гуленко. 25 грудня повстанці спробували захопити місто, але були відбиті денікінцями і пішли. Новий штурм міста розпочали 27 грудня вже радянські війська. Проте і цей наступ був відбитий білогвардійцями. Лише наприкінці січня місто остаточно перейшло під контроль УСРР [11, с. 241; 2, с. 132–134].

Таким чином, з вивчення історичних подій 1919 року можна зробити певні висновки. Революційний процес у Єлисаветграді, як і раніше, відбувався під впливом зовнішніх щодо міста факторів. При цьому місцеві більшовики фактично не мали суттєвого впливу на ситуацію, а провідну роль відігравали політичні авантюристи, які кожен раз прагнули перейти на бік переможця. При цьому головне суперництво розвернулося між радянським революційним та білим консервативним державництвом.

Український же рух, що фактично визначав лице сільської місцевості повіту, навряд чи можна назвати державницьким. Ставка на селянську самоорганізацію та стихійну енергію мас призводила до анархії незалежно від орієнтації місцевих

лідерів селянства. Таким чином, Єлисаветградський повіт, як і більшість провінцій колишньої імперії, у підсумку став заручником загальної ситуації у перебігу військових дій між різними політичними силами. Відтак перемога більшовиків робила встановлення радянської влади питанням часу незалежно від сили і впливу самих більшовиків на Єлисаветградщині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Тинченко Я.** Українські збройні сили березень 1917 – листопад 1918 (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – 480 с.
2. **Годы** борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. (К десятой годовщине Октябрьской революции). – Зиновьевск: Окружная Октябрьская комиссия, 1927. – 196 с.
3. **Антонов-Овсеенко В. А.** Записки о гражданской войне. Том третий. С 10 картами и схемами. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1932. – 350 с.
4. **Известия** Елисаветградского Совета Рабочих и Крестьянских депутатов. Март 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. № 2320.
5. **Известия** Елисаветградского Совета Рабочих и Крестьянских депутатов. Июнь 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. № 2323.
6. **Очерки** истории Кировоградской областной партийной организации / Ред. колл: А. И. Погребняк (председатель), В. Д. Бабий, П. М. Безтака, Ф. К. Белявин, В. Л. Калиниченко, И. П. Олифиренко. – Днепропетровск: “Промінь”, 1981. – 326 с.
7. **Известия** Елисаветградского Совета Рабочих и Крестьянских депутатов. Апрель 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. № 2321.
8. **Гончар М.** Селянський повстанський рух на Півдні України (1918–1921 рр.). – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://prosvita-ks.co.ua/books/gon4arm/23gryg.htm>
9. **Известия** Елисаветградского Совета Рабочих и Крестьянских депутатов. Май 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. № 2322.
10. **Антонов-Овсеенко В. А.** Записки о гражданской войне. Том четвертый. С 7 картами и схемами. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1933. – 350 с.
11. **Савченко В.** Дванадцять війн за Україну / Пер. з рос. А. Сопронюка. – К.: Нора-друк, 2016. – 408 с.
12. **Известия** Елисаветградского Совета Рабочих и Крестьянских депутатов. Июль 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. № 2324.
13. **Ковальчук М.** Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
14. **Голос** Юга. Август 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. № Е-1204.
15. **Голос** Юга. сентябрь 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. № Е-1205.
16. **Воспоминания** Боевца Ивана Миновича о борьбе с петлюровцами, денкинцами, создании с/х артели в с. Михайловка Александровской волости. – Державний архів Кіровоградської області. – Ф. П-5909. – Оп. 1. – Од. зб. 12.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області (м. Кропивницький, Україна);

Колсчкін Вадим Петрович – головний археограф Державного архіву Кіровоградської області, кандидат історичних наук (м. Кропивницький, Україна).

О. А. Бабенко, В. П. Колечкин

Государственный архив Кировоградской области

КРАТКИЙ ОБЗОР СОБЫТИЙ 1919 ГОДА В ЕЛИСАВЕТГРАДСКОМ УЕЗДЕ

Статья представляет собой короткий очерк основных событий 1919 года в городе Елисаветград, Елисаветградском и частично Александрийском уезде. Статья рассказывает об установлении на территории уезда советской власти, особенностях политики руководителей советской власти, настрое основной массы населения нашего края, борьбу красных с восстанием 6-й дивизии Никифора Григорьева, захвате города войсками генерала Деникина, повстанческом движении и возвращении в город властей Украинской Советской Социалистической республики.

Ключевые слова: *история Украины, революция, национально-освободительная борьба, крестьянское движение, советская власть, восстание Григорьева.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Бабенко Олег Александрович – директор Государственного архива Кировоградской области (м. Кропивницький, Украина);

Колечкин Вадим Петрович – главный археограф Государственного архива Кировоградской области кандидат исторических наук (г. Кропивницький, Украина).

O. O. Babenko, V. P. Kolechkin

State Archives of Kirovograd region

A BRIEF REVIEW OF EVENTS IN 1919 IN YEALISAVETGRAD COUNTY

The article is devoted to the events that took place in 1919 in the Yelisavetgrad district. The article consistently describes the transition of power in the city and district to the Bolsheviks, the rebellion of the Sixth Division of N. Grigoriev against Soviet power, the struggle of the Bolsheviks against the Grigoriev's rebels, numerous manifestations of anti-Semitism in the city and the county, fighting the People's Revolutionary Army N. Makhno in the county. The article on concrete examples analyzes the policy of the Soviet government throughout the year. The authors also explain the main reasons for the establishment of power of the Bolsheviks in the district, as well as the reasons for the loss of the territory of the district. The article kotrotko tells about the stay in the district of the units of the Dobrovolets Army of General Denikin. The article also describes the policy of Denikinians, their struggle against the rebels of Makhno and other atamans, the reasons for the retreat of parts of the Armed Forces of Southern Russia from the territory of the county, and also about the restoration of the power of the Bolsheviks in Elisavetgrad.

Key words: *history of Ukraine, revolution, national liberation struggle, peasant movement, Soviet power, counterrevolution, Grigoriev revolt.*

REFERENCES

1. **Tynchenko Ya.** *Ukrainski zbroini syly berezen 1917 – lystopad 1918. (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii): naukove vydannia.* – K.: Tempora, 2009. – 480 s.

2. **Gody** bor'by. Sbornik materialov po istorii revolyucionnogo dvizheniya na Zinov'evshchine. (K desyatoy godovshchine Oktyabr'skoj revolyucii). – Zinov'evsk: Okruzhnaya Oktyabr'skaya komissiya, 1927. – 196 s.
3. **Antonov-Ovseenko V. A.** Zapiski o grazhdanskoj vojne. Tom tretij. S 10 kartami i skhemami. – M.-L.: Gosudarstvennoe voennoe izdatel'stvo, 1932. – 350 s.
4. **Izvestiya** Elisavetgradskogo Soveta Rabochih i Krest'yanskih deputatov. Mart 1919 goda. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. – Od. zb. № 2320.
5. **Izvestiya** Elisavetgradskogo Soveta Rabochih i Krest'yanskih deputatov. Iyun' 1919 goda. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. – Od. zb. № 2323.
6. **Ocherki** istorii Kirovogradskoj oblastnoj partijnoj organizacii / Red.koll: A. I. Pogrebnyak (predsedatel'), V. D. Babij, P. M. Beztaka, F. K. Belyavin, V. L. Kalinichenko, I. P. Olifirenko. – Dnepropetrovsk: “Promin”, 1981. – 326 s.
7. **Izvestiya** Elisavetgradskogo Soveta Rabochih i Krest'yanskih deputatov. Aprel'1919 goda. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. – Od. zb. № 2321.
8. **Honchar M.** Selianskyi povstanskyi rukh na Pivdni Ukrainy (1918–1921 rr.)/ – [Elektronnyi resurs]: Rezhim dostupu: <http://prosvita-ks.co.ua/books/gon4arm/23gryg.htm>
9. **Izvestiya** Elisavetgradskogo Soveta Rabochih i Krest'yanskih deputatov. Maj 1919 goda. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. – Od. zb. № 2322.
10. **Antonov-Ovseenko V. A.** Zapiski o grazhdanskoj vojne. Tom chetvertyj. S 7 kartami i skhemami. – M.-L.: Gosudarstvennoe voennoe izdatel'stvo, 1933. – 350 s.
11. **Savchenko V.** Dvanadtsiat viin za Ukrainu / Per. z ros. A. Soproniuka – K.: Nora-druk, 2016. – 408 s.
12. **Izvestiya** Elisavetgradskogo Soveta Rabochih i Krest'yanskih deputatov. Iyul' 1919 goda. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. – Od. zb. № 2324.
13. **Kovalchuk M.** Nevidoma viina 1919 roku: ukrainsko-bilohvardijske zbrojne protystoiannia: Naukova monohrafiia. – K.: Tempora, 2006. – 576 s.
14. **Golos** Yuga. Avgust 1919 goda. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. – Od. zb. № E-1204.
15. **Golos** Yuga. Sentyabr' 1919 goda. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. – Od. zb. № E-1205.
16. **Vospominaniya** Boevca Ivana Minovicha o bor'be s petlyurovcami, denikincami, sozdanii s/h arteli v s. Mihajlovka Aleksandrovskoj volosti. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. – F. P-5909. – Op.1. – Od. zb. 12.

ABOUT THE AUTHORS

Babenko Oleh Oleksandrovych– State Archives of Kirovohrad region, Director (Kropyvnytskyi, Ukraine);

Kolyechkin Vadym Petrovych – chief archaeographer of the State Archive of Kirovohrad Region, candidate of the historical sciences (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94(477.65)“192/193”]:35.071.5

І. А. Вівсяна*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ РЕФОРМИ 1920–1930-Х РР.
У ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ**

Стаття присвячена проблемі реформування адміністративно-територіального устрою, що проводилось радянським урядом України в 1920–1930-х рр. Увагу зосереджено на центральноукраїнському регіоні, на теренах якого унаслідок реформ постала Кіровоградська область. Автор проаналізувала етапи реформи, специфіку формування і розвитку сільрад та районів як базових ланок адміністративно-територіального устрою, динаміку чисельності населення по районах та окремих районних центрах, особливості формування національних адміністративних одиниць. Унаслідок голодомору 1932–1933 рр. та масових репресій відбулось значне скорочення населення, яке приховувалось за даними статистичних звітів та розукрупненням районів. Вказано на низьку ефективність реформ, адже адміністративно-територіальне районування залежало від ідеологічних установок, а не враховувало історичні, економічні, культурні зв'язки населення центральноукраїнського регіону.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, реформування, центральноукраїнський регіон, район, округа.

Утвердження національної держави неможливе без внутрішнього упорядкування, що забезпечує належне функціонування органів державної влади та місцевого самоуправління. Адміністративно-територіальний устрій (далі – АТУ) України формувался протягом тривалого періоду бездержавності, коли визначався потребами імперського правління. Реалізація адміністративно-територіальної реформи на сучасному етапі державотворення диктує необхідність уважного вивчення та врахування досвіду реформування, зокрема районування.

Як зазначає Я. Верменич, “яскравим зразком непродуманості й волюнтаризму у перекроюванні адміністративно-територіального устрою може бути його реформування, здійснюване впродовж 1922–1932 рр.” [12, с. 82]. Це були найбільш масштабні реформи радянської доби, які до всього ж співпали у часі з кардинальними змінами у соціально-економічній та суспільно-політичній сфері суспільства. Тому міжвоєнні десятиліття залишаються у зоні пильної уваги дослідників.

Проблеми адміністративно-територіального реформування 1920–1930-х років вивчаються істориками, юристами, державними управлінцями, економістами. У радянський період історію реформування розглядав А. А. Недух [30]. Історичний аспект формування адміністративно-територіального поділу (далі – АТП) України досліджують Я. В. Верменич [9–13], О. В. Андрощук [9], М. Ф. Дмитрієнко [19], М. С. Дністрянський [20], І. О. Кресіна [23], В. М. Литвин [25], О. М. Сагач [35–36] та багато ін. У правовому контексті досліджується реформування АТУ І. М. Скуратович [37], Р. В. Губанем [17] та ін. Колективні

монографії створюють загальну картину змін АТУ [3–5; 40]. Питання співвідношення адміністративних реформ та національної політики більшовиків знаходяться в колі зору Ю. В. Грищенка [16], Л. Гуцало [18], Л. Якубової [45]. Автори наголошують, що сучасні контури адміністративно-територіального поділу території України в основному зберігають обриси початку 1930-х рр. Важко вважати їх відповідними сучасному стану речей та завданням розвитку незалежної України. Більшість досліджень дають загальну картину перетворень у масштабах тодішньої радянської України. Краєзнавчий аспект проблеми досліджувався К. Шляховим [44], Ю. Матівосом [28], С. Шевченком [43]. Деякі аспекти теми залишаються досі недостатньо дослідженими, зокрема це стосується ролі району в системі радянського адміністрування.

Важливими джерелами дослідження теми являються нормативні акти [32], публікації учасників реформ [8; 42]. Статистичну базу даних для дослідження взято із опублікованих довідників радянського періоду [2; 6; 7; 14; 21; 27; 31; 34; 39; 41] та сучасних публікацій [15].

Метою даної праці є визначення динаміки адміністративно-територіального реформування у центрі України, ролі району в системі радянської адміністрації, достовірності статистичних даних про населення, його національний склад тощо.

Необхідність проведення реформи успадкованої від Російської імперії схеми адміністративно-територіального устрою усвідомлювалась уже під час національно-визвольних змагань. Проте спроби реформ, незважаючи на намагання урядів усіх попередніх трьох національних утворень, які змінили одне одного в Україні, так і не були здійснені. Проекти Центральної Ради, спрямовані на відлагодження внутрішнього губернського поділу, ідеї щодо його ретельного перегляду, обґрунтовані в працях та виступах академіка М. Грушевського, а також прийнятий в останні дні існування УНР важливий державний акт – “Закон про поділ України на землі” так і не були впроваджені в життя [19, с. 69].

З установленням більшовицької влади в Україні почалася докорінна зміна адміністративно-територіального устрою. Серед причин, які М. Ф. Дмитрієнко називає негативною спадщиною АТП з часів царського правління, однією з вагомих стало й те, що адміністративно-територіальні одиниці всіх трьох рівнів виявилися далеко не рівномірними за площею, не кажучи вже про кількість та густоту населення, яке там проживало. Амплітуда коливань загального обсягу території та населення була часом разючою. Зокрема, Єлисаветградський повіт був за площею вдвічі більшим, ніж повіти Лівобережжя – 13,962 кв. версти (верста – 1,066 км) та мав населення – 643,6 тис. чоловік (на 1920 р. – 465 тис). Для порівняння – Зеньківський повіт на Полтавщині – близько 2 кв. верст та населення – 171,2 тис. чол. [19, с. 70].

У міжвоєнний період 1920 – 1930-х рр. можна визначити наступні етапи реформування існуючого АТУ:

- 1) 1920–1922 рр. – проведення змін адміністративних кордонів за рішеннями губернських виконкомів;
- 2) 1922–1923 рр. – ліквідація повітів та волостей як пережитків старої адміністративної системи. Установлення базових ланок АТУ: губернії – округи – райони – сільради;
- 3) 1925–1926 рр. – ліквідація губерній;

- 4) 1930 р. – ліквідація округ, встановлення двоступеневої системи управління (район – центр);
- 5) 1932 р. – утворення областей, відновлення триступеневої системи управління;
- 6) 1935–1939 р. – розукрупнення районів та областей, утворення в т. ч. Кіровоградської області.

1 жовтня 1920 р. в Україні було видано Постанову РНК “Про порядок змін кордонів і утворення нових адміністративно-територіальних одиниць”. Питання про зміну кордонів губерній та повітів, зазначалося в постанові, вирішується за представленням Губвиконкомів після затвердження проектів запропонованих змін Губз’їздами Рад, НКВС і остаточно затверджується Президією ЦВК. Губернії, повіти і волості могли розділятися на частини, утворюючи нові адміністративні одиниці. Власне, це було лише підтвердження того процесу, що вже відбувався. В Україні процес змін адміністративно-територіального поділу (далі – АТП) поступово набирив силу, оскільки це стало велінням часу, що вимагав усталених, компетентних органів влади на територіях, де впродовж років панували не закони однієї держави, бодай не досконалі, а право сили, анархія й безладдя, від волюнтаристського рішення окремих осіб залежали життя людей, вироки судів, розв’язання питань економіки, торгівлі, культури. У той період зміни найбільше торкнулися таких ланок АТП: створення нових волостей, сільських рад, як і їх скасування (однак останнє порівняно не часто), перенесення центрів волостей, переведення окремих населених пунктів до іншого підпорядкування (повіт, волость). Це відбувалося аж до 1922 р. без якогось особливого погодження з губернською владою, не кажучи вже про відповідні республіканські центри. Стихійно виділялися нові утворення, які викликали роздратування в опонентів нової влади, бо іменувалися “самостійними” повітами або навіть “волосними республіками” [19, с. 75–77].

Херсонська губернія розділилася на дві – Одеську та Херсонську. Цей розподіл був підтверджений спеціальною постановою Всеукрревкому від 28 січня 1920 року. 13 березня 1920 року Херсонську губернію було перейменовано на Миколаївську з переведенням адміністративного центру до міста Миколаєва. Миколаївська губернія складалася з чотирьох повітів: Дніпровського, Єлисаветградського, Миколаївського та Херсонського.

У травні 1920 року було створено Кременчуцьку губернію. Укази ВУЦВК від 18 і 30 липня та 15 серпня 1920 року остаточно закріпили за нею території, які раніше входили до складу Київської, Полтавської та Херсонської губерній. Кременчуцька губернія складалася з шести повітів: Золотоніського, Кременчуцького, Олександрійського, Хорольського, Черкаського та Чигиринського [44].

На кінець 1920 р. територія УСРР поділялася на 12 губерній. За розмірами своєї території, як і за кількістю та складом населення, ці губернії були дуже різні. Включали вони і різну кількість повітів [30, с. 60]. Поряд з традиційними адміністративними одиницями з’явилися нові – сільради, які претендували на роль основної ланки місцевого самоврядування та репрезентанта радянської влади.

Корекція адміністративних меж тривала, прикладом чого є постанова від 23 березня 1921 р.: “У зміну постанови Всеукрревкому від 29 січня 1920 року

Президія Всеукр. ЦВК ухвалила ствердити слідуєчі адміністративно-територіальні зміни Одеської й Миколаївської губернії. Прилучити до Миколаївської губернії частину Вознесенського повіту яка складається з волостей: а) Богодарівської, б) Восіятської, в) Ольгопільської, г) Олександрівської. 3. Прилучити до Одеської губернії північно-західні волости Миколаївської губернії: а) Липняжську, б) Тишківську, в) Новоархангельську, г) Надлакську, д) Вікторштадську” [32].

За даними на листопад 1921 р. у складі Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії перебувало 23 волості, серед яких – Деріївська, Куцеволівська, Попельнастівська [39, с. 7], Криворізького повіту – 35 волостей, серед яких – Братолюбівська, Боківська, Петровська, Зеленська, Гурівська, Аннівська [39, с. 7–8]. Первомайський повіт Одеської губернії мав у переліку 28 волостей, серед яких – Новоархангельська, Надлакська, Великотроянівська, Вербівська, Голованівська, Троянська, Тишківська, Вікторштадтська, Липняжська, Добровеличківська, Піщанобродська, Вільшанська, Юзефпольська, Липовенська [39, с. 19]. У складі Кременчуцької губернії перебував Олександрійський повіт, що налічував 30 волостей, а у складі Миколаївської губернії – Єлисаветградський повіт із 40 волостями.

У циркулярі губвиконкомом за підписом народного комісара внутрішніх справ М. Скрипника від 23 січня 1922 р. йшлося про те, що внаслідок змін в АТП, які відбулися в попередні роки, наркомат не має навіть вичерпних списків усіх населених пунктів України, не має належного уявлення про межі волостей і повітів. З пропозиції про збирання відомостей про населені пункти, з визначенням кількості дворів і мешканців, а також мови, якій віддається перевага у тому чи іншому населеному пункті, починалась робота по впорядкуванню системи адміністративно-територіального районування в Україні [12, с. 82].

Радянська влада розраховувала швидко й недорогою ціною позбутись складної спадщини, територіальних “нестиковок”, зумовлених імперськими територіальними прирошеннями й переділами територій. Недосконалість губернської системи, в якій не враховувалися належним чином ані природно-географічні чинники, ані економічні інтереси, не кажучи вже про особливості менталітету, була очевидною. Складність завдань потребувала адекватних механізмів реформування, а з цим у правлячої партії завжди були проблеми. Логіка подвійних стандартів, коли пропагувалося “наближення до місць”, а практичні кроки робились у напрямі завуальованої централізації, зумовлювала хаотичний, броунівський рух, в якому проглядалося лише “ходіння по колу” за принципом “крок вперед, два кроки назад” [35, с. 194].

Роботи по районуванню УСРР почалися з 1 лютого 1922 р., коли ВУЦВК видав постанову “Про адміністративно-територіальний поділ України”, яка забороняла губернським та повітовим виконкомом проводити будь-які територіальні перетворення самостійно [36, с. 167].

Принципи проведення АТП республіки були затверджені III сесією ВУЦВК у постанові від 25 жовтня 1922 р. “Про адміністративно-територіальний поділ України і спрощення радянського апарату”. Ця постанова повністю лягла в основу проведення реформи: скорочення кількості повітів і волостей, створення округів та районів [18, с. 70–71].

З метою планомірної розробки питань районування УРСР постановою ВУЦВК від 29 листопада 1922 р. була створена Центральна Адміністративно-Територіальна Комісія (далі – ЦАТК) при ВУЦВК. Як відзначав голова Центральної Адміністраційно-територіальної комісії при ВУЦВК А. Буценко, “кричуща невідповідність застарілого адміністративного поділу з новими вимогами, висунутими життям і революцією, вимогами як політичного, так і господарсько-економічного порядку, а також фінансові труднощі країни, у зв’язку із загальним занепадом народного господарства, ще більш посилені надмірно розбухлими штатами центральних і місцевих установ, поставили на порядок денний питання про корінну ломку старих адміністративних кордонів, перегляд структури, конкретизацію і об’єм прав місцевих органів влади” [8, с. 11–12]. Як основна мета реформи звучала “потреба у здешевленні Радянського апарату, про що так часто зазначалось нами на Радянських і Партійних З’їздах, так само, як і зміцнення округ та районів, з наданням їм більш поширених господарчих, бюджетових та адміністраційних прав, усе це спричинилось до скорочення кількості проміжних інстанцій поміж центром і селом і до зменшення загальної кількості адміністраційних одиниць на Україні” [6, с. 3]. У результаті на першому етапі реформи було скорочено адміністрапарат на 42 493 особи, тобто на 46 % [8, с. 15]

Заслухавши доповідь “Про новий адміністративно-територіальний поділ УСРР”, III сесія ВУЦВК в жовтні 1922 р. ухвалила:

“1. Прийняти ґрунтовні засади адміністративно-територіального поділу УСРР, а саме:

а) Визнати трьохступневу систему адміністративно-територіального поділу досконалішою, але, зважаючи на політичні та технічні умови, що перешкоджають негайному переведенню реформи, переводити її в порядку повільності.

б) Установити терен сільської адміністративної одиниці з кількістю населення не менш 1.000 людей; радянської волосної одиниці (району) – від 25.000 до 40.000 людей та повітової (окружної) одиниці – від 400.000 до 600.000 людей.

в) Розробка місцями проекту нового адміністративно-територіального поділу подається на ствердження ВУЦВК'у не пізніше 1-го січня 1923-го року.

2. Скасувати губернії: Кременчучину та Запоріжжя; об’єднати губернії – Одещину та Миколаївщину...” [32].

Засади сільського районування були також встановлені III сесією ВУЦВК VI скликання в 1922 році і зводилися до наступного: встановити територію сільської адміністративної одиниці з кількістю населення не менш 1 000 осіб. А поселення з кількістю мешканців менше тисячі групувалися з таким розрахунком, щоб жильці здійснювали свої виборчі права за такої умови: сільрада охоплює не менше 1 000 осіб населення [18, с. 71]. Відхилення від норми все ж спостерігались як збільшення, так і зменшення, адже густота населення була різною в різних регіонах. Усього було створено 53 округи та 706 районів.

Принципи районування у різних регіонах різнились. Зокрема, якщо для Волинської губернії в основу були покладені природно-історичні ознаки (ґрунти, сільськогосподарські культури, густота населення і т. ін.), то в Центральній і Південній Україні – “торгове і культурне тяжіння” [8, с. 13].

А. Буценко писав про переваги району: “створення по принципу об’єднання однорідних у господарсько-економічному і побутовому відношенні старих

волостей та відкрита можливість вибору районного центру – центру не тільки адміністративного, але і торгово-розподільчого та культурного пункту даної території, а також уточнення та значне розширення господарсько-адміністративних прав Райвиконкому у порівнянні з правами волосного виконкому, дало можливість, з одного боку, рівномірно розподілити господарські ресурси по районах та ...створити умови для організації районного бюджету... а, з другого боку, Райвиконком, отримавши майже повністю права повітового і територію в шість разів меншу повіту, став ближче до населення, майже повністю обслуговуючи його не лише в адміністративному, але і в господарському і культурному відношенні” [8, с. 21].

При проведенні реформи волості не роздрібнювали, вони входили до складу районів повністю. На думку Я. Верменич, запровадження у 20-х роках ХХ ст. районного рівня АТУ не ґрунтувалось на реальних потребах, а мало на меті створення вузлових пунктів реалізації директив партії і радянської влади [13, с. 71]. Район мав “дати здорову пролетарську основу для радянського будівництва” [8, с. 21].

Ще до районування 1923 року в Єлисаветградському повіті був досвід створення районів. Постановою міжвідомчої губернської територіальної комісії від 5 квітня 1921 року Єлисаветградський повіт був поділений на дев'ять районів – Бобринецький, Володимирівський, Єлисаветградський, Злинський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Плетено-Ташлицький, Устинівський та Федварський. Постановою президії Єлисаветградського повітового виконкому від 24 червня 1921 року Володимирівський район ліквідовано, його волості увійшли до складу Єлисаветградського району. Постановою президії Єлисаветградського повітового виконкому від 22 лютого 1922 року Злинський, Плетено-Ташлицький та Устинівський райони також були ліквідовані. Замість восьми було створено п'ять районів – Бобринецький, Єлисаветградський, Новомиргородський, Новоукраїнський та Федварський. 24 травня 1922 року розширений пленум Єлисаветградського повітового виконкому прийняв постанову про ліквідацію районів і районних адміністративних установ [44].

А вже у березні 1923 р. було затверджено перелік нових районів та перехід від повітів на округи. В Єлисаветградському повіті Одеської губернії утворено 13 районів, в Олександрійському повіті Катеринославської губернії – 14 районів. Усього на теренах нинішньої Кіровоградської області функціонувало 39 районів та 108 волостей у складі різних губерній. На території Олександрійського повіту претендували відразу три губернії –Харківська, Полтавська та Одеська. Рішенням ЦАТК повіт залишили у складі Катеринославської губернії, “питання про розформування округу не ставити до кінця посівної кампанії і ліквідації бандитизму” [7, с. 130].

Четверта сесія ВУЦВК 7-го скликання (листопад 1923 р.) визнала “принципи, покладені в основу нового районування, цілком правильними, а проведену реформу – такою, що виправдала поставлену перед нею мету скорочення й зміцнення радапарату й наближення його до населення.

Що-ж стосується до організації районів та сільрад, то цю роботу вважати за здійснену недосконало й вжити рішучих заходів: а) до рівномірного розподілу заселених пунктів по сільрадах і сільрад – по районах, простуючи до залишення в одній адміністраційній одиниці населення, однородного своїм національним

складом; б) до співзбігу меж адміністративних одиниць з межами земельних товариств, встановлюваних в порядку робот по землеурядженню, для чого треба мати завжди щільний зв'язок в роботі місцевих адм. тер. комісій з роботою землеуряджувальних і інших планових комісій. Політика Радянської влади та Комуністичної партії – “Обличчям до села” спричинилась до поширення існуючої сітки Сільрад з тим, щоб органи влади наблизити до населення й втягнути його до активної праці Радянського будівництва” [6, с. 4].

Протягом 1923–1925 рр. відбувались безсистемні зміни мережі районів, сільрад та внутрішніх кордонів. Кількість округ і районів щороку зменшувалась, а сільрад – збільшувалась.

Численні прорахунки, допущені на першому етапі реформування, змушували владні інституції до визнання того факту, що попри кардинальні зміни територіальної структури в саму систему управління не вдалося внести скільки-небудь істотних змін. Кількість проміжних управлінських ланок (4) лишилась такою ж самою. Отже, вже у 1924 р. постало питання про спрощення управлінської вертикалі. У тезах до доповіді про адміністративно-територіальну реформу на VII Всеукраїнському з'їзді Рад пропонувалося, зокрема, взагалі скасувати губернський поділ і зменшити у черговий раз кількість округ [12, с. 84].

7 серпня 1924 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет постановив перейменувати м. Єлисаветград у м. Зінов'євськ і Єлисаветградську округу в Зінов'євську округу. Хоча, як писав письменник М. Куліш, котрому довелося півроку провести в цьому місті, серед населення нова назва прижилася досить погано. Особливо важко було купити квиток на потяг до Зінов'євська, оскільки працівники залізниці нову назву відверто ігнорували [24]. У Зінов'євській окрузі у 1923/1924 рр. народилося 15 438 людей, а померло 4 883, тобто приріст склав 10 555 чол. [14, с. 357].

За короткий час (1923–1927 рр.) в Україні була створена сучасна, європейського рівня статистика природного руху населення і здійснено відмінну підготовку і проведення переписів населення та розроблення їх підсумків [15, с. 49]. За даними статистичних збірників, населення на теренах сучасної Кіровоградщини у 1923 р. (тобто після усіх втрат у роки Першої світової війни, національно-визвольних змагань та голоду 1921–23 рр.) становило майже 1 млн. 300 тис. чол.

Одночасно з перекроюванням АТП в Україні почались заходи по реалізації більшовицької політики коренізації, які передбачали у місцях компактного проживання представників національних меншин створення національних сільрад та районів. Тому статисти взялись до детальних обрахунків населення за національною ознакою. 29 серпня 1924 р. РНК УСРР ухвалила постанову “Про виділення національних районів та рад”. У тому ж році ВУЦВК затвердив Положення “Про сільські ради”, в якому передбачалося формування (з дозволу губвиконкому) національних сільрад з кількістю населення меншою за 1 тис. осіб. Четверта сесія ВЦВК VIII скликання (15–19 лютого 1925 р.), заслухавши доповідь ЦАТК “Про низове районування”, ухвалила постанову, яка зменшила кількісні вимоги стосовно оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць: сільрад – до 500 чол., національних районів – до 10 тис. чол. Створення національних рад і районів відповідна резолюція сесії пов'язала з тим, що уряд

пішов назустріч прагненню “трудящих мас з національних меншостей наданням їм права можливості розвивати свою культуру та мову” [45, с. 190].

12 листопада 1924 року на території Вільшанського району утворено болгарські національні ради: Добрівську, Вільшанську, Станкуватську, Олексіївську. За даними на 1 жовтня 1925 р. існували національні сільради російські: Знам'янська Знам'янського району Зінов'ївської округи [6, с. 87], Золотарівська та Микольська (с. Нікольское) Новогеоргіївського району, Зибківська Онопріївського (Онуфріївського) району Кременчуцької округи [6, с. 88]; болгарські: Вільшанська, Мало-Мазницька, Станкуватська і Добровська Вільшанського району Первомайської округи [6, с. 91]. 1927 року у Первомайській окрузі створено болгарський район – Вільшанський, який складався з 12 населених пунктів, на території яких діяло 10 сільрад (Добровська, Мало-Вільшанська, Новоолексіївська, Вільшанська, Станкуватська та ін.). Загальна кількість населення становила 12 289 осіб, з яких 7 939 болгар (64,6 %) [16, с. 94]. Однією рукою нашвидкуруч створювалися національні райони та сільради, другою знищувалися кадри місцевих управлінців, які мали цим процесом керувати [25, с. 64].

Наступний етап адміністративно-територіальної реформи, що розпочався 1925 р., пов'язаний з ліквідацією губерній. На думку Я. Верменич, висновок про те, що губернський апарат перетворився у “джерело непродуктивних витрат”, був зроблений без серйозного наукового обґрунтування, на основі впевненості керівництва республіки у тому, що завдання кооперування села вдасться здійснити успішніше “при умові уважного ставлення центра до місць”. Губернська ланка була оголошена “передавальною інстанцією, такою, що швидше протидіє, ніж сприяє остаточному оформленню і зміцненню нових адміністративно-територіальних одиниць”. У доповідній записці ЦАТК про підсумки нового районування (травень 1928 р.) зазначалося, що “можна з певністю констатувати, що вона вступила в період господарсько-економічного районування”, пов'язаного з розширенням прав місцевих органів влади, насамперед у господарській сфері [12, с. 85].

Тоді ж здійснено укрупнення округ, зокрема до Зінов'ївської округи приєднано п'ять районів Олександрійської – Верблюзький, Знам'янський, Новгородківський, Новопразький та Цибулівський. До складу Зінов'ївської округи входило 18 районів, 256 сільрад, з населенням 707 426 чол., площа 11 498,8 кв. верст [6, с. 41]. Решта районів розформованої Олександрійської округи увійшла до складу Кременчуцької та Криворізької. Центр Косівського району розформованої Олександрійської округи перенесено з с. Косівки до м. Олександрії, Косівський район перейменовано на Олександрійський [6, с. 18]. У офіційному АТУ зникло традиційне найменування “містечко”, воно замінене було поняттям “селище міського типу”. Такий статус набули Новоукраїнка, Бобринець, Новомиргород, Знам'янка та інші районні центри.

Перепис населення в УСРР, проведений у грудні 1926 р., надав досить точні дані про населення окремих регіонів, його національний склад та інші характеристики. Такі ж докладні відомості містяться в “Матеріалах для опису округ УСРР”. Статистика свідчить, що порівняно з імперським переписом 1897 р., у місті Зінов'ївську (кол. Єлисаветграді) національний склад жителів (в тис. чол.) змінився наступним чином [42, с. 57]:

	Перепис 1897 р.	Перепис 1926 р.
Разом	61,5	66,5
Українці	14,5	29,6
Росіяни	21,3	16,6
Євреї	23,3	18,4

Пояснення таким змінам можна наводити різні, зокрема говорити про високі показники приросту українського населення, процеси урбанізації. Але варто звернути увагу і на фактор самоідентифікації, особливо серед євреїв. За часів імперії зручніше було вважатися “руським”, а в умовах українізації – українцем. Фактор цей був врахований талановитим демографом Арсеном Хоменком, який провів докладний аналіз національного складу республіки за мовами. Показники округ центру України (“а) скільки % українців вживає української мови; б) який % становлять українці в загальній масі людности; в) який % в цій масі становлять росіяни”) [42, с. 92]:

Округи	Міська людність			Сільська людність		
	а	б	в	а	б	в
Уманська	96,2	50,9	3,7	99,7	97,4	0,4
Кременчуцька	78,4	48,1	9,5	99,5	97,0	2,2
Зінов’ївська	78,4	60,7	15,7	97,5	87,1	17,8
Першомайська	93,3	48,0	8,5	98,3	89,5	2,2
Криворізька	85,2	71,2	13,4	97,9	90,5	4,3

Вчений прийшов до висновків, що “УСРР з погляду національного складу людности являє собою не країну націй, а країну з не так численними національними меншостями при відносно дуже чисельній національній більшості – українцях”, кількість українців зростає набагато швидше, ніж інших народів, “умови розселення багатьох національних меншостей на Україні такі, що не завжди сприяють організації окремих автономних національних об’єднань” [42, с. 114].

1930 року замість 579 районів, що були до реформи, в результаті постанови ВУЦВК’у і РНК від 2 вересня “Про ліквідацію округ та перехід на двохступневу систему управління” (район – центр), лишилося тільки 495 адміністративних районів. Отже, 84 райони із числа тих, що існували раніше, перестали існувати, цілком або частинами прилучившись до інших районів, або влилися в міські території [31, с. III]. У зв’язку з цим на території Зінов’ївської округи було створено 14 районів. За передачею значної частини Зінов’ївського району у відання Зінов’ївської міської ради, район було розформовано з віднесенням сільрад: “Германівської до складу Компаніївського району, Ново-Володимирівської до складу Ново-Празького району, Рибчанської та Красно-Ярської до складу Новгородківського району, решту сільрад до відання Зінов’ївської міськради” [31, с. VII].

У лютому 1931 року шість районів – Братський, Єлизаветградківський, Компаніївський, Маловисківський, Новгородківський та Рівнянський були ліквідовані шляхом приєднання: Братського – до Бобринецького, Єлизаветградківського – до Знам’янського, Компаніївського – до Зінов’ївської

міської Ради, Маловисківського – до Великовисківського, Новгородківського – до Новопраського, Рівненського – до Новоукраїнського [44].

IV позачергова сесія ВУЦВК XII скликання 9 лютого 1932 року прийняла постанову про створення в Україні перших п'яти областей – Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської. У Дніпропетровській області опинилися Новопраський район колишнього Зінов'ївського округу, райони колишнього Криворізького округу, зокрема Долинський, Олександрійський та Петрівський, у Київській області – Златопільський, Кам'янський, Олександрівський, Підвисоцький та Чигиринський райони ліквідованих Уманського та Шевченківського (Черкаського округів), у Харківській області – Новогеоргіївський та Онуфріївський райони скасованого Кременчуцького округу, решта – в Одеській області [44].

1934 року відбулось чергове перейменування м. Зінов'ївська на Кірово, прилеглого району – на Кіровський район.

22 січня 1935 р. було прийнято постанову Президії ВУЦВК “Про розукрупнення районів УСРР”. У переліку нових районів фігурують Новгородківський, Аджамський (після розформування приміського Кіровського), Витязівський (з частини Бобринецького), Гайворонський (з частини Грушківського), Лисаветградківський (з частини Знам'янського), Мало-Виськівський (з частин Велико-Виськівського та Хмельовського), Піщано-Брідський (з частин Новоукраїнського та Добровеличківського), Тишківський (з частин Новоархангельського та Голованівського) [32]. До Ольшанського району “щоб поліпшити адміністративно-територіальну побудову районів області і наблизити сільради та колгоспи до районних центрів” були передані Бузниковатська, Вівсяниківська, Дорожинська, Березово-Балківська, Юзефпольська, Олешкінська, Сухо-Ташицька, Катеринівська, Куцо-Балківська, Коритно-Забузська сільради Першомайського району, Осичанська та Добрянська сільради Добровеличківського району і Казимирівську сільраду Голованівського району [32].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 вересня 1937 року була утворена Миколаївська область, до складу якої увійшли Бобринецький, Витязівський, Єлизаветградківський, Знам'янський, Кіровський, Компаніївський й Устинівський райони з Одеської області та Долинський, Новопраський, Олександрійський і Петрівський райони – з Дніпропетровської області. Тим же указом була утворена і Полтавська область, до якої увійшли Новогеоргіївський та Онуфріївський райони, котрі до того були у складі Харківської області.

У 1937 році 13 797 800 осіб населення України, або ж 69,8 % усього сільського населення було вже в колгоспній системі. Але з тих колгоспників тільки 7 056 300 осіб було працездатних. З них 166 438 осіб, або ж 2,36 %, працювало в адміністрації, це голови колгоспів, завідувачі фермами, організатори, книговоди тощо [33, с. 201].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1939 року була утворена Кіровоградська область, а місто Кірово перейменовано на Кіровоград. До складу Кіровоградської області увійшло 30 районів: 13 районів з Миколаївської області, 10 районів з Одеської області, 5 районів Київської області, 2 райони Полтавської області. За переписом 17 січня 1939 р. населення Кіровоградської області складало 1 млн. 107 тис. 400 чоловік, тобто – 3 % від усього населення України.

У ході дослідження було проведено порівняльний аналіз статистичних даних за різними роками, що стосуються змін території районів (табл. 1), чисельності жителів районів (табл. 2) та окремих районних центрів (табл. 3), кількості сілрад (табл. 4) і колгоспів (табл. 5). Статистичний матеріал може бути використаний при регіональних дослідженнях. Зважаючи на обставини, за яких відбувались адміністративно-територіальні зміни (голод 1921–1923 рр., коренізація, колективізація, голодомор 1932–1933 рр., масові репресії тощо), можна припустити, що ці реформи мали приховати неприглядну статистику суттєвого зменшення населення. У цілому реформування мало низьку ефективність, адже адміністративно-територіальне районування залежало від ідеологічних установок, а не враховувало історичні, економічні, культурні зв'язки населення центральноукраїнського регіону.

Таблиця 1.

Територія (площа) районів

Райони	1923 р. (кв.верст)	1925 р. (кв.верст)	1930 р. (кв.км)	1933 р. (кв.км)
Аджамський	438			
Бобринецький		1295,3	1382	1472,8
Велико-Висківський		428,5	488	955,7
Верблюзький	395	266		
Вільшанський		347,4	182	182,7
Глинський	593	517,8	974	
Голованівський		829,8	989	980,4
Грушківський		707,3	849	1320,7
Добровеличківський		314,1	641	644,5
Долинський	738		1757	2047,6
Єлисаветградківський		466,3	882	
Зінов'євський		1305,4		
Златопільський		504,5		583,4
Злинківський		355		
Знам'янський	470	437,3	786	1744,9
Компаніївський		821,2	?	?
Красно-Кам'янський	516	408,6		
Мало-Виськівський		450,5	433	
Новгородківський	414	468,7	?	
Ново-Архангельський		579,8	929	930,4
Ново-Георгіївський	528	641,8	961	1498,0
Ново-Миргородський		526,5	580	597,0
Ново-Празький	498	664,8	?	1655,8
Ново-Український		891,4	1114	1835,5
Олександрівський		445,8		
Олександрійський		456,6	1155	1229,5
Онуфріївський	557	608,2	?	826,8
Петрівський			2343	
Підвисоцький			563	
Рівнянський		563,5	662	?

Устимівський		882,7	925	1021,4
Хашуватський		387	469	
Хмільовський		438	879	

Таблиця 2.

Зміни у кількості населення по районах Центральної України

	1923	1925	1926	1930 (дані прибли зні)	1933	1935	Густина населення на кв. км. (станом на 1930)
Аджамський	39173					31346	
Бобринецький	46072	52830	59052	64000	62234	36874	46,1
Велико-Висківський	24556	24440	25776	26000	45193	21536	53,6
Верблюзький	29300	18204	18713				
Витязівський						23280	
Вікторшадтський	13175	23176					
Вільшанський	16710	24072		12000	13369	41039	
Гайворонський						49368	
Глинський	38336	38729	37343	43000			
Голованівський	46885	57614	62502	65000	61016	50164	65,3
Грушківський		51854	59052	60000	101440		71,0
Добровеличківський	18951	25318	39251	40000	38948	28084	62,4
Долинський	32460	37045	49619	52000	84645	50704	15,3
Єлисаветград- ківський	34485	34160	59134	60000		46460	68,1
Зінов'євський	55593	74677	75695		81685	134036	
Златопільський	36229	47651	49428		49905	49956	
Злинківський	25295	29335	26952				
Знам'янський	39130	40242	58222	61000	106333	56647	77,7
Компаніївський	29737	32060	36480		22121	25525	
Користівський	42899						
Краснокам'янський	33854	27165	24094				
Лозоватський	31336	30499					
Мало-Виськівський	27197	28291	28762			34606	67,5
Новгородківський	26877	30594	31657			34262	
Ново- Архангельський	26270	41629	60152	61000	57306	34564	66,0
Ново-Георгіївський	67040	51787	56822	60000	99419	101565	69,3
Ново-Миргородський	33485	42733	45796		40852	39390	83,4
Ново-Празький	35277	44223	43903		81706		
Ново-Стародубський	21579	18877					
Ново-Український	46003	51713	65189		59599	33931	62,6
Олександрівський	32952	43858	45238			52579	
Олександрійський	21884	51591	79545	84000	61169	76238	72,3

Онуфріївський	28317	39862	34882	66000	48111	49202	
Петрівський	41355		51896	55000		52560	23,4
Підвисоцький	36609	45157	46593	49000		40295	86,3
Піщанобродський						24655	
Рівнянський	34367	35336	36582		33539	32418	56,1
Триліський	29408						
Троїцький	38225						
Устинівський	23343	31781	38648		33332	32218	42,4
Хащуватський	34305	39790		45000			
Хмільовський	24916	26322	57096		52612	38395	66,0
Цибулівський	25040	41535	43540				
усього	1288625						

Таблиця 3.

Кількість населення в окремих районних центрах

	1923	1926	1930	1933	1935
Містечко (сmt) Бобринець	18140	11079	13608	13250	13250
Містечко Велика Виська (с. Велика Виска)		6884	7264	6150	5926
Містечко Голованівськ		3944	4325	3807	3788
Село Грушки		2794	2965	1239	
Містечко Добровеличківка		4537	4810	3415	3209
Селище (станція) Долинська		4237	4537	5516	5405
Місто Знам'янка		9065	11143	11527	11470
Містечко (сmt) Новомиргород	8328	8734	6292	9620	9620
Містечко (сmt) Новоукраїнка	24924	16431	10728	20500	14014
Місто Олександрія	19012	20048	18935	12857	12597
Місто Єлисаветград (Зіновівськ- Кірово)	77129	50287		91022	90571

Таблиця 4.

Кількість сільських рад

	1925	1926	1933	1935
Аджамський				10
Бобринецький	28		32	18
Велико-Висківський	10		22	
Верблюзький	5			
Витязівський				15
Вікторштадтський	13	12		
Вільшанський	10	9	7	21
Гайворонський				21
Глинський	16	17		
Голованівський	28	26	27	21
Грушківський	22		39	21
Добровеличківський	11		18	15
Долинський	16	17	32	20
Єлисаветградківський	14			21
Зінов'євський	28			
Зеленський	13	13		

Златопільський	20		21	21
Злинківський	6			
Знам'янський	10		40	20
Компаніївський	17		19	20
Красно-Кам'янський	12	11		
Красносільський	9			
Мало-Виськівський	14			16
Новгородківський	8			13
Ново-Архангельський	16	15	22	14
Ново-Георгіївський	18	18	39	
Ново-Миргородський	15		15	15
Ново-Празький	14		29	13
Ново-Український	18		23	16
Ново-Стародубський	8	8		
Олександрівський	20			26
Олександрійський	12	11	26	31
Онуфріївський	16	16	18	18
Петрівський				16
Підвисоцький	16			16
Піщано-Брідський				10
Рівнянський	12		13	14
Тишківський				10
Ульянівський				19
Устимівський	18		18	18
Хащуватський	17	14		
Хмільовський	16		23	20

Таблиця 5.

Колективізація у Центральній Україні

	Колгоспів (1930 р.)	Колгоспів (1935 р.)	Одноосібних господарств у 1935 р.	% колективізації
Златопольський		31	817	90,1
Кам'янський	2	45	1240	89,7
Олександрівський	2	46	1193	88,7
Підвисоцький	2	39	565	92,4
Чигиринський	1	52	1993	89,5
Ново-Георгіївський	38	90	962	93,5
Онуфріївський	95	42	600	92,8
Долинський	106	88	205	96,7
Новгородківський	32	58	105	97,8
Новопразький	66	60	131	97,8
Олександрійський	89	97	187	98,1
Петрівський	99	63	165	97,3
Кіровська міська рада	2	67	142	96,7
Аджамський	1	48	155	95,4
Бобринецький	89	57	251	94,4

Велико-Висківський	30	40	107	96,8
Витязівський	2	50	123	96,3
Гайворонський	1	36	1010	89,4
Глинський	63			
Голованівський	57	77	787	92,7
Грушківський	39			
Добровеличківський	52	56	131	96,6
Знам'янський	1	71	143	97,4
Компаніївський	64	88	121	97,6
Лисаветградківський	62	65	539	93,3
Мало-Висківський	33	50	483	91,8
Ново-Архангельський	69	61	220	96,3
Підвисоцький	24			
Ново-Миргородський	43	55	582	90,1
Ново-Український	2	77	106	97,6
Ольшанський	10	59	455	91,7
Піщано-Бродський	2	52	63	98,2
Рівнянський	2	81	192	96,3
Тишківський	1	42	114	97,2
Устинівський	2	57		100
Хашуватський	23			
Хмільовський	2	69	194	97,5

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Адміністративний* поступ Кіровоградщини // Честь хлібороба. – 2014. – 11 січня. – С. 1–2.
2. *Адміністративно-територіальний* поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. – Харків: Вид-во ВУЦВК “Радянське будівництво і право”, 1933. – 176 с.
3. *Адміністративно-територіальний* устрій України: Історія та сучасність. / За заг. ред. В. Г. Яцуби; Секретаріат Кабінету міністрів України. – К., 2001. – 270 с.
4. *Адміністративно-територіальний* устрій України: методологічні основи та практика реформування: монографія. / ДУ “Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України”; наук. ред. В. С. Кравців. – Львів, 2016. – 264 с.
5. *Адміністративно-територіальний* устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи / Автор. кол. Куйбіда В. С. та ін. – К., 2009. – 618 с.
6. *Адміністративно-територіальний* поділ У.С.Р.Р. при 3-х ступневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 р.). – Харків: Вид-во ВУЦВК “Червоний Друк”, 1925. – 110 с.
7. *Адміністративно-територіальное* деление Украины (По данным ЦАТК). – Харьков: Издание НАРКОМВНУДЕЛа У. С. С. Р, 1923. – 132 с.
8. *Буценко А. К.* вопросу районирования Украины. Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922–23–24–25 гг., в связи с переходом на трехступенную систему управления / Административно-территориальная комиссия при ВУЦКе. – Х.: Государственное издательство Украины, 1925. – 64 с.
9. *Верменич Я. В., Андросук О. В.* Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. / Відп. ред. Г. В. Боряк. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. – 182 с.
10. *Верменич Я. В.* Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 114–145.

11. **Верменич Я.** Національна реформа 20–30-х рр. в Україні: підсумки, політичні наслідки, уроки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 11. – С. 210–224.
12. **Верменич Я.** Реформування адміністративно-територіального устрою УСРР у 20–30-х рр.: прорахунки й уроки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 10. – С. 82–92.
13. **Верменич Я.** Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри / НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України, 2008. - 160 с.
14. **Вся Одесса** и Одесская губерния: адресная и справочная книга на 1925 год. – Одесса: Изд-во “Одесские новости”, 1925. – 432 с.
15. **Гладун О. М., Рудницький О. П.** Статистика населення України в 1920–1930-ті роки // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 2. – С. 48–57.
16. **Грищенко Ю. В.** Болгарські національні райони в умовах здійснення політики коренізації (1920-ті рр.) // Український історичний журнал. – 2016. – № 3. – С. 88–105.
17. **Губань Р. В.** Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою України в ХХ – на початку ХХІ століття (історико-правове дослідження): дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.01. – Львів, 2018. – 601 с.
18. **Гуцало Л.** Становлення та розвиток системи національного районування в Україні в 20-х роках ХХ століття // Волинські історичні записки. – Т. 1. – Житомир, 2008. – С. 70–78.
19. **Дмитрієнко М. Ф.** Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 68–78.
20. **Дністрянський М. С.** Адміністративно-територіальний устрій України: історична ретроспектива // Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000. – 310 с.
21. **Довідник** адміністративно-територіального поділу УСРР / За ред. Г. К. Фартушного. – К.: Вид-во ЦВК УСРР “Радянське будівництво і право”, 1936. – 163 с.
22. **Зміни** адміністративно-територіального поділу Кіровоградщини (1752–1965 рр.) // Кіровоградський обласний державний архів. Путівник. / упоряд. Є. Й. Горбунова та ін. – К., 1966. – С. 227–233.
23. **Кресіна І. О.** Реформування адміністративно-територіального устрою: український та зарубіжний досвід / [Кресіна І. О. та ін.]; [за ред. І. О. Кресіної]. – К.: Логос, 2011. – 399 с.
24. **Куценко Л. М.** Куліш у Зінов’євську // Слово і час. – 1992. – № 4. – С. 89.
25. **Литвин В. М.** Адміністративно-територіальний устрій України: ретроспективне бачення і перспективи реформування // Вісник Національної академії наук України. – 2015. – № 8. – С. 58–70.
26. **Малько Ю.** Реформування адміністративно-територіального устрою України і його вплив на державне управління сільським розвитком у ХХ–ХХІ ст. // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2017. – Вип. 1. – С. 35–41.
27. **Матеріали** для опису округ УСРР. Першомайська округа. – Харків, 1926. – 36 с.
28. **Матівос Ю.** Паланка, повіт, область... // Кіровоградська правда. – 1997. – 29 листопада.
29. **Мічуда В. В.** Зміни в адміністративно-територіальному поділі України в 1920–1930-х рр. // Молодий вчений. – 2018. – № 5(2). – С. 553–556.
30. **Недуж А. А.** Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої Української РСР у 1919–1978 рр. // Архіви України. – 1979. – № 5. – С. 59–67.
31. **Нові** адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник / Державна плянова комісія УСРР, Економічно-статистичний сектор. – Х.: Держвидав “Господарство України”, 1930. – 322 с.

32. **Нормативні** акти про адміністративно-територіальний устрій УРСР. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://uk.wikisource.org/wiki/>
33. **Пастернак Є.** Україна під большевиками (1919–1939) (Спроба історичної студії). – Торонто: Євшан-зілля, 1979. – 316 с.
34. **Райони УСРР.** Т. 1: Статистичний довідник / За ред. О. М. Асаткіна. Управління народногосподарського обліку УСРР. – К.: Вид-во “Народне господарство та облік”, 1936. – 1 245 с.
35. **Сагач О.** Адміністративно-територіальний устрій України: ретроспективний аналіз та сучасний стан // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 189–196.
36. **Сагач О.** Зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. // Регіональна історія України. – Вип. 4. – К., 2010. – С. 167–176.
37. **Скуратович І. М.** Адміністративно-територіальний устрій України у 1920–1930-х рр. і його впливи на організацію державного управління: історико-правове дослідження. – Харків: Видавець СПД ФО Н. М. Вапнярчук, 2004. – 192 с.
38. **Сосса Р. І.** Картографування адміністративно-територіального устрою радянської України в 1921–1930 рр. // Вісник геодезії та картографії. – 2009. – № 6 (63). – С. 20–28.
39. **Список** волостей Украинской Социалистической Советской Республики (приложение к схематической административной карте Украины, изданной Ц.С.У. Украины по данным на 15-XI-1921 г.). – Харьков: Центральное статистическое управление (Типография Командующего всеми вооруженными силами Украины), 1921. – 32 с.
40. **Ткачук А. Ф.** З історії реформ адміністративно-територіального устрою України, 1907–2009 роки/ А. Ткачук, Р. Ткачук, Ю. Ганущак. – К.: Леста, 2009. – 128 с.
41. **Україна** та її нові адміністративні райони: кишеньковий статистичний довідник. – Харків: Держвидав “Господарство України”, 1930. – 184 с.
42. **Хоменко А.** Національний склад людности УСРР. Перепис 17 грудня 1926 року / Державна плянова комісія УСРР. – Харків: Держвидав “Господарство України”, 1931. – 144 с.
43. **Шевченко С.** Утворена за поданням уродженця Бобринця: До 70-річчя Кіровоградської області // Народне слово. – 2008. – 7 серпня. – С. 3.
44. **Шляховий К.** Історія формування Кіровоградської області // Кіровоградська область: поступ розвитку. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://library.kr.ua/bibliograph/kirobl75.html>
45. **Якубова Л.** Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст.) / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 12. – С. 176–224.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вієсяна Інна Анатоліївна – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

И.А.Вивсяная

*Центральноукраинский государственный педагогический университет
имени Владимира Винниченко*

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ 1920–1930-Х ГОДОВ В ЦЕНТРАЛЬНОУКРАИНСКОМ РЕГИОНЕ

Статья посвящена проблеме реформирования административно-территориального устройства, которое проводилось советским правительством Украины в 1920–1930-х гг. Внимание сосредоточено на центральноукраинском регионе, где вследствие реформ возникла Кировоградская область. Автор проанализировала этапы реформ, специфику формирования и развития сельсоветов и районов как ключевых звеньев административно-территориального устройства, динамику численности населения по районам и отдельным районным центрам, особенности формирования национальных административных единиц и др. Вследствие голодомора 1932–33 гг. и массовых репрессий существенно сократилась численность населения, которая скрывалась за данными статистических отчетов и разукрупнением районов. Указано на низкую эффективность реформ, потому что административно-территориальное районирование зависело от идеологических установок, а не учитывало исторические, экономические, культурные связи населения центральноукраинского региона.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, реформирования, центральноукраинский регион, район, округа.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Вивсяная Инна Анатольевна – доцент кафедры истории Украины Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко, кандидат исторических наук, доцент (г. Кропивницкий, Украина).

I. A. Vivsyana

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL REFORMS 1920 - 1930-X PP. IN CENTRAL UKRAINIAN REGION

The article is devoted to the problem of reforming of administrative-territorial division carried out by Soviet Government of Ukraine in 1920 – 1930s in Central Ukrainian region. The article focuses on Central Ukrainian region, at which terrains Kirovohrad region was formed as a result of reforms. The author has analysed six stages of reforms, the specifics of their formation and development of village councils and districts as basic units of administrative-territorial division, dynamics of population in districts and separate district centres, the peculiarities of formation of national administrative units etc. National minorities settled at the terrains of Central Ukraine not very densely, therefore it allowed to determine only a few village councils and one Bulgarian district. As a result of Holodomor in 1932 – 33s and mass repressions the population was reduced considerably which was concealed by the data of statistic reports and enlargement of districts. Systemless changes in the nets of districts, village councils and inner borders took place. The number of districts and vicinity decreased annually and the number of village councils increased. Low efficiency of reforms has been pointed out

since administrative-territorial division depended on ideological principles and did not take into account historical, economical, cultural relations of the population of Central Ukrainian region.

Key words: *administrative-territorial structure, reforms, central Ukrainian region, district, vicinity.*

REFERENCES

1. *Administratyvnyi* postup Kirovohradshchyny // Chest khliboroba. – 2014. – 11 sichnia. – S. 1–2.
2. *Administratyvno-terytorialnyi* podil USRR. Za stanom na 1 hrudnia 1933 roku. – Kharkiv: Vyd-vo VUTsVK “Radianske budivnytstvo i pravo”, 1933. – 176 s.
3. *Administratyvno-terytorialnyi* ustrii Ukrainy: Istoriia ta suchasnist. / Za zah. red. V. H. Yatsuby; Sekretariat Kabinetu ministriv Ukrainy. – K., 2001. – 270 s.
4. *Administratyvno-terytorialnyi* ustrii Ukrainy: metodolohichni osnovy ta praktyka reformuvannia: monohrafiia. / DU “Instytut rehionalnykh doslidzhen imeni M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy”; nauk. red. V. S. Kravtsiv. – Lviv, 2016. – 264 s.
5. *Administratyvno-terytorialnyi* ustrii Ukrainy. Istoriia. Suchasnist. Perspektyvy / Avtor. kol. Kuibida V. S. ta in. – K., 2009. – 618 s.
6. *Administratsiino-terytorialnyi* podil U.S.R.R. pry 3-kh stupnevii systemi vriaduvannia (za danymy na 1 zhovtnia 1925 r.). – Kharkiv: Vyd-vo VUTsVK “Chervonyi Druk”, 1925. – 110 s.
7. *Admynystratyvno-terytorialnoe* deleniye Ukrainy (Po danym TsATK). – Kharkov: Yzdanye NARKOMVNUDELa U. S. S. R, 1923. – 132 s.
8. **Butsenko A. K.** voprosu raionyrovaniya Ukrainy. Kratkyi obzor rabot po raionyrovaniyu USSR za 1922–23–24–25 hh., v svyazy s perekhodom na trekhstepennuiu systemu upravleniia / 9. Admynystratyvno-terytorialnaia komysyia pry VUTsKe. – Kh.: Hosudarstvennoe yzdatelstvo Ukrainy, 1925. – 64 s.
9. **Vermenych Ya. V., Androshchuk O. V.** Zminy administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy XX–XX st. / Vidp. red. H. V. Boriak. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2014. – 182 s.
10. **Vermenych Ya. V.** Evoliutsiia administratyvno-terytorialnoho ustroiu v Ukraini: problemy kontseptualizatsii // Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. – 2005. – № 4. – S. 114–145.
11. **Vermenych Ya.** Natsionalna reforma 20–30-kh rr. v Ukraini: pidsumky, politychni naslidky, uroky // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. – 2004. – Vyp. 11. – S. 210–224.
12. **Vermenych Ya.** Reformuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu URSR u 20–30-kh rr.: prorakhunky y uroky // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. – 2003. – Vyp. 10. – S. 82–92.
13. **Vermenych Ya.** Terytorialna orhanizatsiia v Ukraini yak naukova problema: rehionalno-istorychnyi ta polityko-administratyvnyi vymiry / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2008. – 160 s.
14. **Vsia** Odessa y Odesskaia huberniia: adresnaia y spravochnaia knyha na 1925 hod. Odessa Yzd-vo “Odesskye novosty”, 1925. – 432 s.
15. **Hladun O. M., Rudnytskyi O. P.** Statystyka naselennia Ukrainy v 1920–1930-ti roky // Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – 2009. – № 2. – S. 48–57.
16. **Hryshchenko Yu. V.** Bolharski natsionalni raiony v umovakh zdiisnennia polityky korenizatsii (1920-ti rr.) // Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. – 2016. – № 3. – S. 88–105.
17. **Huban R. V.** Stanovlennia ta rozvytok administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy v XX – na pochatku XXI stolittia (istoryko-pravove doslidzhennia): dys. ... d-ra yur. nauk: 12.00.01. – Lviv, 2018. – 601 s.
18. **Hutsalo L.** Stanovlennia ta rozvytok systemy natsionalnoho raionuvannia v Ukraini v 20 kh rokakh XX stolittia // Volynski istorychni zapysky. – T. 1. – Zhytomyr, 2008. – S. 70–78.

19. **Dmytriienko M. F.** Zminy v administratyvno-terytorialnomu ustroi Ukrainy v 1919–1920 rr. // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – 2003. – № 6. – С. 68–78.
20. **Dnistriianskyi M. S.** Administratyvno-terytorialnyi ustroi Ukrainy: istorychna retrospektyva // *Ukraina v polityko-geohrafichnomu vymiri*. – Lviv, 2000. – 310 s.
21. **Dovidnyk** administratyvno-terytorialnoho podilu USRR / Za red. H. K. Fartushnoho. – K.: Vyd-vo TsVK USRR “Radianske budivnytstvo i pravo”, 1936. – 163 s.
22. **Zminy** administratyvno-terytorialnoho podilu Kirovohradshchyny (1752–1965 rr.) // Kirovohradskyi oblasnyi derzhavnyi arkhiv. Putivnyk. / uporiad: Ye. I. Horbunova ta in. – K., 1966. – S. 227–233.
23. **Kresina I. O.** Reformuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu: ukrainskyi ta zarubizhnyi dosvid / [Kresina I. O. ta in.]; [za red. I. O. Kresinoi]. – K.: Lohos, 2011. – 399 s.
24. **Kutsenko L. M.** Kulish u Zinovievsku // *Slovo i chas*. – 1992. – № 4. – S. 89.
25. **Lytvyn V. M.** Administratyvno-terytorialnyi ustroi Ukrainy: retrospektyvne bachennia i perspektyvy reformuvannia // *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. – 2015. – № 8. – S. 58–70.
26. **Malko Yu.** Reformuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy i yoho vplyv na derzhavne upravlinnia silskym rozvytkom u XX – XXI st. // *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*. – 2017. – Vyp. 1. – S. 35–41.
27. **Materiialy** dlia opysu okruh USRR. Pershomaiska okruha. – Kharkiv, 1926. – 36 s.
28. **Mativos Yu.** Palanka, povit, oblast... // *Kirovohradska pravda*. – 1997. – 29 lystopada.
29. **Michuda V. V.** Zminy v administratyvno-terytorialnomu podili Ukrainy v 1920-30-kh rr. // *Molodyi vchenyi*. – 2018. – № 5(2). – S. 553–556.
30. **Nedukh A. A.** Osnovni zminy v administratyvno-terytorialnomu ustroi Ukrainskoi RSR u 1919–1978 rr. // *Arkhivy Ukrainy*. – 1979. – № 5. – S. 59–67.
31. **Novi** administratyvni raiony USRR. Statystychnyi dovidnyk / Derzhavna plianova komisiia USRR, Ekonomichno-statystychnyi sektor. – Kh.: Derzhvydav “Hospodarstvo Ukrainy”, 1930. – 322 s.
32. **Normatyvni** akty pro administratyvno-terytorialnyi ustroi URSS – [Elektronnyj resurs]: Rezhim dostupu: <https://uk.wikisource.org/wiki/>
33. **Pasternak Ye.** Ukraina pid bolshevykamy (1919–1939) (Sproba istorychnoi studii). – Toronto: Yevshan-zillia, 1979. – 316 s.
34. **Raiony** USRR. T. 1: Statystychnyi dovidnyk / Za red. O. M. Asatkina. Upravlinnia narodnohospodarskoho obliku USRR. – K.: Vyd-vo “Narodne gospodarstvo ta oblik”, 1936. – 1 245 s.
35. **Sahach O.** Administratyvno-terytorialnyi ustroi Ukrainy: retrospektyvnyi analiz ta suchasnyi stan // *Siverianskyi litopys*. – 2017. – № 4. – S. 189–196.
36. **Sahach O.** Zminy v administratyvno-terytorialnomu podili USRR na pochatku 20-kh rr. XX st. // *Rehionalna istoriia Ukrainy*. – Vyp. 4. – K., 2010. – S. 167–176.
37. **Skuratovych I. M.** Administratyvno-terytorialnyi ustroi Ukrainy u 1920–1930-kh rr. i yoho vplyvy na orhanizatsiiu derzhavnoho upravlinnia: istoryko-pravove doslidzhennia. – Kharkiv: Vydavets SPD FO N. M. Vapniarchuk, 2004. – 192 s.
38. **Sossa R. I.** Kartohrafuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu radianskoi Ukrainy v 1921–1930 rr. // *Visnyk heodezii ta kartohrafii*. – 2009. – № 6 (63). – S. 20–28.
39. **Spysok** volostei Ukraynskoi Sotsyalystycheskoi Sovetskoi Respublyky (prylozhenye k skhematycheskoi admynystratyvnoi karte Украйны, yzdannoi Ts.S.U. Украйны по данным на 15-XI-1921 h.). – Kharkov: Tsentralnoe statystycheskoe upravlenye (Typohrafiya Komanduiushcheho vsemy vooruzhennymy sylamy Украйны), 1921. – 32 s.
40. **Tkachuk A. F.** Z istorii reform administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy, 1907–2009 roky / A. Tkachuk, R. Tkachuk, Yu. Hanushchak. – K.: Lesta, 2009. – 128 s.

41. *Ukraina* ta yii novi administratyvni raiony: kyshenkovyi statystychnyi dovidnyk. – Kharkiv: Derzhvydav “Hospodarstvo Ukrainy”, 1930. – 184 s.
42. *Khomenko A.* Natsionalnyi sklad liudnosti USRR. Perepys 17 hrudnia 1926 roku / Derzhavna plianova komisiia USRR. – Kharkiv: Derzhvydav “Hospodarstvo Ukrainy”, 1931. – 144 s.
43. *Shevchenko S.* Utvorena za podanniam urodzhentsia Bobryntsia: Do 70-richchia Kirovohradskoi oblasti // Narodne slovo. – 2008. – 7 serpnia. – S. 3.
44. *Shliakhovyi K.* Istoriiia formuvannia Kirovohradskoi oblasti // Kirovohradska oblast: postup rozvytku. – [Elektronnyj resurs]: Rezhim dostupu: <http://library.kr.ua/bibliograph/kirobl75.html>
45. *Iakubova L.* Natsionalne administratyvno-terytorialne budivnytstvo v USRR (20-i – persha polovyna 30-kh rr. XX st.) // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. – 2004. – Vyp. 12. – S. 176–224.

ABOUT THE AUTHOR

Vivsyana Inna Anatoliivna – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94(477.65)''1941/1944''

Н. М. Токар, Т. А. Телих*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***БОБРИНЕЦЬКИЙ РАЙОН В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ**

У статті на основі аналізу архівних матеріалів та періодичних видань воєної доби висвітлено особливості нацистського окупаційного режиму на території Бобринецького району. Охарактеризовано новий адміністративний поділ на округи (гебіти) та райони, а також систему управління та контролю населення, яка складалася з обласних, районних, міських та сільських управ. Розглянуто особливості функціонування карально-репресивного гітлерівського апарату: створення на території Бобринецького району трудових таборів та гетто, масові розстріли місцевого населення. Значну увагу приділено дослідженню господарсько-економічних процесів, проаналізовано систему оподаткування. Висвітлено соціально-культурні явища та процеси; окреслено основні тенденції сприйняття нової влади місцевим населенням.

Ключові слова: Бобринецький район, окупаційний режим, рейхскомісаріат "Україна", генеральний округ "Миколаїв", нацистська ідеологія.

В сучасній українській історичній науці все більшої популярності набувають регіональні дослідження, присвячені періоду Другої світової війни в цілому та особливостям окупаційного режиму зокрема. Крім того, Друга світова війна як явище, набуває іншого висвітлення і потребує переосмислення відомих фактів і підходів. Історія Бобринеччини в цьому контексті не є виключенням. Опрацювання фондів Державного архіву Кіровоградської області, Бобринецького районного архіву, періодичних видань 1941–1944 рр. дають змогу відносно об'єктивно висвітлити основні процеси і суспільні явища періоду гітлерівської окупації, зрозуміти основні тенденції та проаналізувати настрої і ставлення до нового режиму місцевого населення.

На початку серпня 1941 р. нацисти захопили територію Кіровоградської області, включивши її разом з Херсонською областю до складу генерального округу "Greuthungland"¹ ("Миколаїв") рейхскомісаріату "Україна", який проіснував з 15 листопада 1941 р. до березня 1944 р. Центром округу було місто Миколаїв, а його територію було поділено на 16 округ (гебітів) та 56 районів. На посаду Генерального комісара округу було призначено Евальда Опперманна. На території Кіровоградської області було створено 7 округ, в тому числі і Бобринецьку, яка складалася з власне Бобринецького, Рівнянського, Витязівського та Устинівського районів.

¹ Greuthungland- походить від назви готського племені Гревтунгів, які склали східну гілку готського племені, що проживало поблизу чорноморських степів у третьому і четвертому сторіччях. Вони мали тісні зв'язки з тервінгами, іншим готським племенем на заході від річки Дністер. Вони, можливо, є тими ж племенами, що пізніше називалися остготами.

Усі владні повноваження у регіоні перейшли до німецької військової адміністрації, яка, в свою чергу, ініціювала формування “української допоміжної адміністрації” і складалася з обласних, районних, міських та сільських управлінь (управ), що, певною мірою, дублювали колишні ради.. Місцеві жителі, які згоджувалися працювати у цих установах, мали значні пільги – гарантовану зарплатню, більші по наповненості пайки, близькість до окупантів у вирішенні певних побутових проблем тощо [5, с. 79].

Міську управу Бобринця очолив призначений штадкомісаріатом Іван Ляшма. До її складу входили житловий, промисловий та фінансовий відділи. Функції житлового відділу полягали у наданні приміщень під виробництво; промисловий відділ затверджував статuti та штати підприємств; фінансовий відділ видавав дозволи на розпорядження коштами підприємств, приймав податкові звіти, рахунки місячної орендної платні [9, с. 48–49].

Головою районної управи в грудні 1941 р. було призначено місцевого фольксдойче Івана Гейнле. Кожна районна управа мала в своєму штаті спеціалізованих робітників, 3 конюхів, 3пожежників, 3 прибиральниці вулиць та садівника. Голова управи контролював роботу підлеглих йому культурно-освітніх закладів, радіовузлів, місцевих підприємств, поліції та пошти тощо [9, с. 38–47].

Сільські управи надавали окупаційній владі робочу силу, транспорт, помешкання, реєстрували прибулих і тих, хто вибув з місцевості, вирішували питання податків, здійснювала керівництво сільськогосподарськими роботами.

Управи усіх рівнів мали складати витратний кошторис, в якому звітували про всі види витрат: на транспорт, придбання господарського інвентарю, матеріалів, палива, фуражу, продуктів харчування тощо. Також до компетенцій управ належав нагляд за ворогами окупантів – євреями, підпільниками, комуністами.

В серпні 1942 р. гебітскомісар Гольцман оприлюднив свій план реформування Бобринецького району. Він мав намір перетворити Бобринець на європейське місто: “там, де сьогодні ще пусті смуги землі, розвести квітучі сади... Збудувати таку Батьківщину, в якій кожний буде відчувати себе гарно й щасливо” [2, с. 1]. У своїй промові Гольцман засуджував радянський режим, який не дбав належним чином про своїх громадян, “змушених страждати від відсутності білизни та одягу” [2, с. 1]. На його думку, після завершення війни всі фабрики Нової Європи, які сьогодні працюють на потреби оборони, працюватимуть для забезпечення потреб населення, яке отримає товари найкращої німецької якості. Для досягнення цієї мети передбачалося здійснити “чистку” місцевого населення – залишити старанних і пристойних і знищити ледарів [2, с. 1].

Разом із формуванням нацистських військового і цивільного управлінь для підтримки окупаційної політики була створена мережа органів карально-репресивного апарату, який складався з місцевої допоміжної поліції (шуцманшафт, шума), тилкових формувань Вермахту (охоронні дивізії), різного роду каральних відділів із союзних гітлерівській Німеччині армійців та добровольчих формувань.

Характерною ознакою нацистського режиму на окупованих територіях стали трудові табори для цивільного населення, до яких потрапляли за спротив окупаційній владі, за відмову від роботи в громадському дворі тощо. Там же утримувалися й військовополонені. Умови праці й перебування в таких місцях

були надзвичайно важкими, а термін “виправних робіт” не визначався. Подібні табори існували в Бобринці й Аджамці. Їхні в’язні працювали в каменоломні, видобували камінь з місцевого кар’єру та мостили дорогу Кіровоград-Кривий Ріг. Значну кількість уязнених було вивезено до Німеччини або до підкорених гітлерівцями країн Європи [1, с. 76].

В Бобринці (в районі вул. Держинського) було створено ізоляційне гетто для євреїв та комуністів, куди було переселено близько 400 осіб. В кінці жовтня – на початку листопада 1941 р. близько 250 мешканців гетто було розстріляно за містом в яру, який пізніше отримав назву Бобринецький “Бабин Яр”. За свідченнями очевидців тих подій, чоловіків та жінок, по 16–20 осіб, підводили до ними ж виритої ями та розстрілювали автоматами в упор. Літніх людей та дітей били по голові гумовими кийками і кидали до ями живими (свідчення О. М. Ігнатової) [6, арк. 5].

Протягом січня – лютого 1942 р. в Бобринці було розстріляно 344 єврея, серед яких 120 дітей у віці від 1 до 14 років, 24 людини похилого віку, 180 жінок та 20 чоловіків [6, арк. 5].

Для тотального контролю за місцевим населенням на території Бобринецького району вводилася жорстка система обліку, яку забезпечували паспорти і перепустки (Personalausweis) різного терміну дії – від кількох днів до півроку. В таких особових ідентифікаторах були вказувалися дата видачі, прізвище, ім’я та по батькові, місце і дата народження, місце перебування, фах, родинне становище, віросповідання, національність, примітки (наприклад про дітей). Документи заповнювалися українською та німецькою мовами й завірялися печатками гебітскомісара, паспортного відділу при гебітскомісарі або шефом районного відділу української народної поліції [11, с. 27].

Під контроль окупаційної влади потрапили процеси народження населення та реєстрації шлюбів. Так, за відповідною постановою, всі громадяни повинні були обов’язково реєструвати народження дітей, одруження та смерть, у тому числі з дня приходу до Бобринця німецької влади, а також тих, які до цього часу не були зареєстровані. Реєстрація мала проводитися по місту Бобринець у бюро РАГСу актів громадянського стану при міській управі, а по селах району – у відповідній сільській управі та засвідчуватися відповідним документом. За ухилення від реєстрації громадянам загрожував штраф у розмірі 100 крб. Нагляд за виконанням постанови покладався на органи бюро РАГС, сільські управи та службу порядку [10, с. 134].

Після встановлення окупаційного режиму відбулися значні зміни у господарстві, спричинені переходом від сталінсько-колгоспної системи господарювання до створення сільськогосподарських товариств, або самостійних селянських господарств. Окупаційна влада задекларувала впровадження “нової земельної реформи”, однак зберегла колгоспи і радгоспи, лише перейменувавши їх на громадські господарства та домени.

Громадські господарства поділялися на землеробські товариства. Кожне товариство містило 10 селянських дворів, яким виділялася земля для обробітку. Посів зернових відбувався спільно й одночасно, а догляд, збирання врожаю та обмолот здійснювався кожною сім’єю індивідуально. Із зібраного родина обов’язково здавала хліб державі, платила податки, закладала насіннєвий та

фуражний фонди, віддавала частину на прогодування старих і немічних, решту залишала собі.

За таким зразком 4 жовтня 1942 р. відбулося реформування громадського двору в землеробську спілку в с. Новоолександрівка Бобринецького району [7, арк. 3–6]. Детальний опис цієї події, вміщений в місцевій газеті, свідчить про високий рівень ідеологічної пропаганди нацистського режиму: “Сльози радості, вдячності були ознакою подяки німецькому правлінню, яке передало селянам у власне користування землю, яку від них большевики відібрали” [3, с. 2].

Але вже через місяць 28 листопада 1942 р. вийшов наказ, за яким під страхом суворого покарання селяни повинні негайно повернути до громадських господарств все майно колишніх колгоспів, яке вони за попереднім дозволом розібрали по домівках. На виконання наказу відводилося 5 днів, а поліції дозволялося здійснювати обшуки на свій розсуд [7, арк. 7–8].

Разом з тим населенню обіцяли, що в 6 гебітах області – Кіровоградському, Олександрійському, Олександрівському, Новомиргородському, Бобринецькому і Долинському – 446 громадських двори до осені 1943 р. розформують і перетворять на землеробські товариства. Присадибні господарства (двори й городи) будуть передані у приватну власність селянам і звільнені від податків [6, арк. 2].

Однак реалії виявилися зовсім іншими. Всупереч обіцянкам окупаційної влади кожне громадське господарство обкладалося податком – по 5 крб. за 1 га рільної землі. Уводився навіть річний податок на собак. Встановлювалися норми здачі сільськогосподарської продукції та плани посіву сільськогосподарських культур. Про це свідчить лист коменданта Бобринецької районної земельної управи до старшини колишнього колгоспу ім. Будьонного Новоолександрівської сільської ради Бобринецького району, в якому зафіксовано план посіву озимих культур, зокрема жита та озимої пшениці, на площі у 547 га і у розмірі 820,5 ц зерна [6, арк. 14].

Прикладом встановлення норм здачі сільськогосподарської продукції є директивний лист від 13 січня 1942 р. районної земельної комендатури Бобринецького району до всіх сільських управ та старшин громадських господарств про доведення плану обов’язкової молокоздачі на 1942 рік. В цьому документі зазначалося, що протягом року власники худоби мали здати 730 літрів молока з кожної корови за схемою: у січні 30 л з корови, у лютому – 30 л, у березні – 50 л, у квітні – 80 л, у травні та червні – по 100 л, у липні – 90 л, у серпні – 80 л, у вересні – 60 л, у жовтні та листопаді – по 40 л та 20 л. У разі невиконання плану худоба підлягала конфіскації [6, арк. 5].

Суворо регламентувався окупантами зерномельний промисел. За постановою від 30 квітня 1943 р. лише сільгоспокомендатура визначала які млини можна використовувати. Здану кількість збіжжя млин повинен був повернути негайно і тому мав право як переробити привезене, так і поміяти його на вже перероблений продукт. Продукція переробки зазначалася у спеціальних картках [6, арк. 6]. Також для обліку були укладені спеціальні списки, в яких зазначалося прізвище того, хто привіз продукцію на помол, кількість працюючих та непрацюючих членів його та вид виробництва (приватне господарство, сільськогосподарське товариство, громадський або земський двір). Дозвіл на перемелення збіжжя (пшениці, жита) видавався не більше ніж на три місяці і лише

тим, хто виконав обов'язковий план здачі сільськогосподарської продукції. Переробку проса, кукурудзи та гречки дозволялося здійснювати пропорційно до кількості трудоднів без спеціального дозволу. Дозволену кількість зернозбіжжя необхідно було відзначати в сільгоспокомендатурі та зазначати у картках [6, арк. 19–20].

Також окупаційна адміністрація систематично видавала антиалкогольні накази, які спрямовувалися на заборону самогонваріння через використання у його виробництві основних сільськогосподарських культур.

Система медичного обслуговування, створена на окупованих територіях, здійснювалася органами місцевого допоміжного управління та була спрямована лише на підтримку фізичного стану населення як робочої сили та на уникнення розовсюдження інфекційних захворювань серед німецьких військових. Так, згідно зі спеціальною постановою районної управи, для попередження епідемій, викликаних хворобами худоби, трупи тварин вивозилися на салотопку Бобринця або села Кетрисанівки тільки з дозволу районного або дільничного ветеринара. Всі трупи тварин, з яких ветеринари не дозволяли знімати шкіру, вивозилися на скотомогильники [6, арк. 6а]. Протягом місяця у кожній сільській управі силами громадських господарств було обладнано скотомогильники глибиною 9–10 м з відповідною лядою. Про всі випадки загибелі тварин їхні власники повинні були повідомляти ветеринарний пункт. Знімання шкіри та закопування трупів здійснювалося силами самих власників. Постанова була чинна для території всього Бобринецького району, а за її невиконання передбачався штраф у розмірі до 300 крб [8, с. 76].

Також до компетенцій місцевої допоміжної адміністрації належав і соціальний захист населення. Допомогу нужденним надавали обласні і міські гуманітарні організації Червоного Хреста, які діяли з другої половини 1941 р. в Кіровограді та Бобринці. Але незабаром окупаційна влада заборонила їхню діяльність, частково замінивши їх розрізненими комітетами самопомоги. Своєрідним залученням населення до такого виду діяльності можна вважати офіційно дозволена заготівлю лікарських рослин – липового цвіту, череди, м'яти, золототисячника, малини, бузини, шипшини – які обмінювалися у спеціально облаштованих заготівельних пунктах на гроші, промислові товари (сірники, мило, цигарки, махорку, соду, гас, нитки, оцет) та продукти (цукор, горілку, сіль тощо) [4, с. 4].

Окрема постанова окупаційної влади (№ 4 від 03. 11. 1941 р.) передбачала збереження зелених насаджень у місті Бобринці та лісосмугах Бобринецького району. Бобринецька міська управа забороняла “знищення всякого роду і ріжного віку дерев, кущів та огорож у міських парках, як в центрі міста так і на околицях, вулицях, садибах і державних і приватних” [6, арк. 11]. Міському садівництву дозволялося викопувати сухі дерева та кущі на усіх площах зелених насаджень та вулицях лише з дозволу відділу будівництва Міської управи та за умови заміни сухих дерев новими насадженнями. За порушення постанови передбачався штраф у розмірі 100 крб.; при повторному порушенні винні передавалися німецькому командуванню. Нагляд за дотриманням постанови у Бобринці здійснювали міське садівництво, відділ благоустрою управи та служба охорони порядку, у районі – старости сільських управ та служба охорони порядку [6, арк. 12–16].

Ідеологічною опорою нацистського режиму на українських землях та запорукою лояльного ставлення до окупаційної влади мала стати українізація різних сфер життя. Так, гітлерівська адміністрація з ідеологічно-політичних міркувань підтримувала впровадження і широке вживання української мови на державному і побутовому рівнях на противагу російській і всьому російському загалом. Ще одним ідеологічним стовпом нацистського режиму на окупованих землях мала стати релігія. Але одночасно з підтримкою і пропагандою окупанти стежили за релігійними організаціями з метою уникнення будь-яких спроб їхнього виходу поза межі основної діяльності, першочергово в політичну площину, підтримували міжконфесійне протистояння. Незважаючи на це частина духовенства стала на шлях колабораціонізму та відкритого співробітництва з окупантами.

З перших днів окупації гітлерівці розпочали ліквідацію ознак радянського режиму: спалювали портрети комуністичних діячів; знищували радянську символіку – зірочки, червоні прапори; перейменовували населені пункти, райони, вулиці, площі, провулки тощо [10, с. 234].

Внаслідок швидкого захоплення гітлерівцями території Бобринеччини радянська влада не встигла евакуювати архівні, бібліотечні та музейні фонди району. Переважна більшість з них була пограбована, вивезена або знищена окупантами [1, с. 91].

Чільне місце у системі нацистської пропаганди відводилося радіотрансляціям, кінохроніці та пресі, за допомогою яких окупанти провокували українсько-польську ворожнечу, насаджували антиєврейські настрої, а також нейтралізували вплив українського самостійницького руху. Роботу Бобринецького радіовузла було відновлено вже 1 жовтня 1941 р. Провідним і, фактично, єдиним періодичним друкованим органом Бобринецького району стала газета “Бобринецький голос”, яка виходила у протязі 1942–1943 рр. Це україномовне видання під редакцією М. Толмачова та Л. Щербаня виходило чотири рази на тиждень. Його бсяг становив 4 сторінки, а наклад від 3 100 до 4 600 примірників. На шпальтах “Бобринецького голосу” містилася інформація про суспільне та економічне життя району, ситуацію на фронтах, але, зрозуміло, тільки та, яка задовольняла окупаційну владу.

З перших днів окупації на території Бобринецького району діяв радянський рух опору. Але через швидкий відступ Червоної армії на початку війни, брак належної теоретично-практичної підготовки й кваліфікованих кадрів, відсутність координаційного центру частина диверсійних загонів і груп була одразу знищена тилловими формуваннями Вермахту. Важливим фактором недієздатності комуністичного руху опору стали також антибільшовицькі настрої населення. Однак внаслідок посилення репресивної політики гітлерівців проти місцевого населення, особливо після запровадження масових депортацій на роботи до Райху, вже на початку 1942 р. радянський Рух опору значно активізувався.

На території Бобринецького краю діяли підпільно-диверсійні групи “Чотири+П’ять=Один”, “Молодіжка”, “Південь”, “Батьківщина”. Вони знищували ворога та його техніку, звільняли військовополонених із таборів, розповсюджували антифашистські листівки та прокламації, в яких розповідали правду про події на фронтах, забезпечували партизанів Чорного лісу провіантом, чинили саботажі,

знищували техніку та зерно, яке підлягало вивезенню до Німеччини, переховували молодь від депортації. Доля їхніх учасників переважно склалася трагічно: майже всі вони були викриті й страчені нацистами після тривалих катувань [5, с. 158].

Отже, колоніальна політика нацистів спрямовувалася та тотальну експлуатацію сільськогосподарського й промислового потенціалу окупованої території: місцеве населення сплачувало численні податки (грошові і натуральні), активно залучалося до примусових робіт у межах регіону (у трудових таборах) та вивозилося до Німеччини. Суспільне життя регіону характеризувалося тотальним контролем, репресіями, дефіцитом продовольства й товарів першої необхідності, відсутністю належного медичного обслуговування тощо. Така політика гітлерівської адміністрації призвела до зростання радянського партизанського й підпільного руху. Вцілому нацистська окупаційна політика вплинула на еволюцію сприйняття жителями регіону нової державно-правової системи від позитивного або нейтрального ставлення до виключно негативного.

Джерела та література

1. **Баринів І. І.** Украинский вопрос в политике и пропаганде нацистской Германии // Проблемы национальной стратегии. – 2012. – № 2. – С. 155–169.
2. **Бобринецький** голос. – № 1 від 06.10.1942 р. Інтернет-ресурс: http://libraria.ua/issues_group.php/group-173/Бобринецький-голос.
3. **Бобринецький** голос. – № 3 від 17.10.1942 р. Інтернет-ресурс: http://libraria.ua/issues_group.php/group-173/Бобринецький-голос.
4. **Бобринецький** голос. – № 31 від 06.08.1943 р. Інтернет-ресурс: http://libraria.ua/issues_group.php/group-173/Бобринецький-голос.
5. **Горбуров Е. Г.** Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы свидетельствуют / Е. Г. Горбуров, К. Е. Горбуров, Л. Л. Левченко, М. А. Мельник. – Николаев: Издатель П. Н. Шамрай, 2014. – 348 с., ил.
6. **Обовязкові постанови** і накази про боротьбу з хуліганством, партизанським рухом, підтриманням санітарного стану населених пунктів тощо. Бобринецька районна управа. Інвентарний опис № 1. За 1941–1944 рр. – Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф. Р-2679. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – 25 арк.
7. **Особисті** свідчення жителів району. Бобринецька районна управа. Інвентарний опис № 1. За 1941–1944 рр. – ДАКО. – Ф. Р-2679 – Оп. 1 – Од. зб. 8. – 89 арк.
8. **Кіровоградщина** в роки Великої Вітчизняної війни. Збірник документів та матеріалів. – Дніпропетровськ: “Промінь”, 1964 – 294 с.
9. **Кіровоградщина** і кіровоградці в роки Другої світової війни: спогади, документи і матеріали / Гол. ред. О. М. Барно; М. В. Михайлюк (упор), О. А. Трибуцька(упор). Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРоЛ “Україна”, Державний архів Кіровоградської обл. – Кіровоград: ТОВ “КОД”, 2010. – 515 с.
10. **Петренко І. Д.** Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Токар Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький, Україна).

Телих Тетяна Анатоліївна – студентка магістратури другого року навчання факультету історії та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький, Україна).

Н.М.Токар, Т.А.Телых

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

БОБРИНЕЦКИЙ РАЙОН В ГОДЫ НАЦИСТСКОЙ ОКУПАЦИИ

В статье на основе анализа архивных материалов освещены особенности нацистского оккупационного режима на территории Бобринецкого района, а именно: охарактеризированы новое административное деление, система управления и контроля населения; проанализированы хозяйственно-экономические и социальные процессы; обозначены основные тенденции восприятия новой власти местным населением.

Ключевые слова: Бобринецкий район, оккупационный режим, рейхскомиссариат “Украина”, генеральный округ “Николаев”, нацистская идеология.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Токарь Наталия Николаевна – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (г. Кропивницький, Україна).

Телых Татьяна Анатольевна – студентка магістратури второго года обучения факультета истории и права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (г. Кропивницький, Україна).

N. M. Tokar, T. A. Telih

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

BOBRINETSKIY DISTRICT IN THE YEARS OF NATIONAL OPACIA

In the article, based on the analysis of archival materials and periodicals of the war day, features of the Nazi occupation regime on the territory of Bobrynets district are highlighted. A new administrative division has been described for the districts (hebits), as well as for the population management and control system, which consists of regional, district, city and village administrations. The peculiarities of the functioning of the punitive and repressive Nazi apparatus are considered: creation of labor camps and ghettos in the Bobrynets district, mass shootings of the local population. Considerable attention is paid to the study of economic processes, the system of taxation is analyzed. Socio-cultural phenomena and processes are highlighted; outlined the main tendencies of the perception of the new government by the local population.

Key words: Bobrynets district, occupation regime, Reichskommissariat "Ukraine", general district "Nikolaev", Nazi ideology.

REFERENCES

1. **Barinov I. I.** Ukrainskiy vopros v politike i propagande natsistskoy Germanii // Problemy natsional'noy strategii. – 2012. – № 2. – S. 155–169.

2. **Bobrinets'kiy** golos. – № 1 від 06. 10. 1942 r. Інтернет-ресурс:
http://libraria.ua/issues_group.php/group-173/Bobrinets'kiy-golos.
3. **Bobrinets'kiy** golos. – № 3 від 17. 10. 1942 r. Інтернет-ресурс:
http://libraria.ua/issues_group.php/group-173/Bobrinets'kiy-golos.
4. **Bobrinets'kiy** golos. – № 31 від 06. 08. 1943 r. Інтернет-ресурс:
http://libraria.ua/issues_group.php/group-173/Bobrinets'kiy-golos.
5. **Gorburov Ye. G.** Nikolayevskaya oblast' v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. Dokumenty i materialy svidetel'stvuyut / Ye. G. Gorburov, K. Ye. Gorburov, L. L. Levchenko, M. A. Mel'nik. – Nikolayev : Izdatel' P. N. Shamray, 2014. – 348 s., il.
6. **Obov'язkovi** postanovi I nakazi pro borotbu z hull'ganstvom, partizanskim ruhom, pidtrimann'jam san'itarnogo stanu naselenih punktiv toshcho. Bobrinetska rayonna uprava. Inventarniy opis № 1. Za 1941–1944 rr. – Derzhavniy arhiv Kirovogradskoyi oblasti (DAKO). – F. R-2679. – Op. 1. – Od. zb. 1. – 25 ark.
7. **Osobisti** sv'Idchennya zhiteliv rayonu. Bobrinetska rayonna uprava. Inventarniy opis № 1. Za 1941–1944 rr. – DAKO. – F. R-2679 – Op. 1 – Od. zb. 8. – 89 ark.
9. **Kirovohradshchyna** v roky Velykoyi Vitchiznyanoi Viyny. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv. – Dnipropetrovsk: “Promin”, 1964 – 294 s.
10. **Kirovohradshchyna** y kirovohradtsi v roky Druhoyi Svitovoyi Viyny: spohady, dokumenty i materialy / Hol. red. O. M. Barno; M. V. Mykhaylyuk (upor), O. A. Tributs'ka (upor). Kirovohrads'kyy instytut rozvytku lyudyny VNZ VMURoL “Ukrayina”, Derzhavniy arkhiv Kirovohrads'koyi obl. – Kirovohrad: TOV “KOD”, 2010. – 515 s.
11. **Petrenko I. D.** Natsists'kiy okupatsiyiniy rezhym na Kirovohradshchyni 1941–1944 rr. – Kirovohrad: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo, 2014. – 554 s.

ABOUT THE AUTHORS

Tokar Natalya Mykolayivna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University (Kropyvnytskyi, Ukraine).

Telykh Tetyana Anatoliyivna – master's student of the second year of study, Faculty of History and Law, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94:355.48](477.65-2)“1944.03”

В. П. Колечкін

Державний архів Кіровоградської області

ВИЗВОЛЕННЯ РАЙОННИХ ЦЕНТРІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ У БЕРЕЗНІ 1944 РОКУ

Стаття є спробою реконструкції подій, що розгорнулися навколо визволення міст та селищ, які на даний момент є адміністративними центрами західних та північно-західних районів Кіровоградської області. Ці населені пункти були визволені від німецької та румунської окупації у березні 1944 року. У цей час 2-й Український фронт здійснював Умансько-Ботошанську наступальну операцію, а 3-й Український – Березнегувато-Снігурівську. У визволенні населених пунктів Кіровоградської та частково Одеської області брали участь війська 4-ї гвардійської, 53-ї, 5-ї гвардійської, 7-ї гвардійської армій, 5-ї гвардійської танкової армії, 5-го кавалерійського корпусу 2-го Українського фронту, 57-ї та 37-ї армій 3-го Українського фронту. Автор має на меті уточнити дати визволення районних центрів, а також номери частин, що здійснили визволення населених пунктів.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянський фронт, визволення Правобережної України, Кіровоградська область, районний центр.

Пам'ять про події на радянсько-німецькому фронті Другої світової війни завжди була одним з наріжних каменів радянської ідеологічної картини світу. Перемога у цьому грандіозному протистоянні слугувала з одного боку підтвердженням ефективності соціалістичної економіки та життєздатності радянського державно-політичного устрою. Крім того, ця перемога до певної міри виправдовувала різноманітні передвоєнні труднощі, що пережили громадяни УРСР у 1930-х рр., а водночас мала слугувати для натхнення радянського народу на відновлення соціалістичного господарства та радянської державної системи у післявоєнний час. У подальші часи Комуністична партія СРСР неодноразово використовувала Перемогу у якості виправдання авторитарного політичного режиму у країні через нав'язування тези про “керівну роль партії у війні”.

Здавалося б, що у такому випадку усі аспекти військових дій мали б вивчатися максимально ретельно і точно. Проте, при співставленні різноманітних історичних, краєзнавчих та пропагандистських творів неодноразово виявлялися численні неточності та недоречності у висвітленні подій тієї війни. Прикладом може служити історія визволення районних центрів Кіровоградської області від іноземних, переважно німецьких та румунських, окупантів.

Історія визволення даних населених пунктів мала не тільки історичне значення. До відповідних ювілейних дат у радянські часи найчастіше провадилися різноманітні святкові та поминальні заходи, які служили для радянських людей певним ритуалізованим дійством, що мали засвідчити вірність цінностям радянської держави та комуністичної влади, а також повагу та шану по відношенню до людей, які врятували український народ від здійснення

нацистських планів перебудови українського “ландшафту” під “потреби німецької людини” з попутним звільненням цього ландшафту від “не таких повноцінних народів” після запланованої перемоги Третього рейху над СРСР.

У такому разі кожен район мав би точно знати: у який день і яку саме військову частину потрібно вшанувати. Для полегшення організації відповідних святкових заходів було надруковано декілька видань. Серед них довідник “Памятники истории и культуры Кировоградской области. Указатель воинских частей принимавших участие в освобождении населенных пунктов области от немецко-фашистских захватчиков, братских и одиночных могил советских воинов и партизан.”, підготовлений полковником А. Л. Меткім за редакції члена союзу журналістів А. К. Піскунова [1]. Також 11-й том багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР.”, присвячений історії Кіровоградської області, коротко оповідає про визволення кожного з райцентрів цієї області [2]. Дані з цього видання були коротко підсумовані відомим кіровоградським краєзнавцем Сергієм Шевченком у одному з перших випусків краєзнавчого збірника “Між Бугом і Дніпром”, на жаль, без критичного аналізу стану розробки теми [3].

З появою у онлайн-доступі сканованих документів з колекції Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ) з’явилася реальна можливість звірити дані з краєзнавчих видань з бойовими документами радянських підрозділів, що брали безпосередню участь у боях на території краю у березні 1944 року під час завершення очищення області від окупантів.

Пропоноване дослідження присвячене визволенню райцентрів Кіровоградської області у березневих боях 1944 року. Територія Кіровоградщини у той час перебувала на шляху 2-го та 3-го Українських фронтів, що брали участь у стратегічній операції з визволення Правобережної України. У її рамках 2-й Український фронт після успішної Корсунь-Шевченківської операції 5 березня 1944 року розпочав Умансько-Ботошанську наступальну операцію з метою остаточного розгрому 8-ї німецької польової армії і виходу на румунський кордон. 3-й Український фронт 6 березня того ж року розпочав Березнегувато-Снігурівську наступальну операцію проти 6-ї німецької армії та румунських військ, маючи за перспективу визволення Миколаєва та Одеси.

Першим у хронологічному порядку визволених райцентрів стоїть селище міського типу *Новгородка*. Згідно видання “Памятники истории...” Новгородка була визволена 10 березня 1944 року силами 93-ї гвардійської та 123-ї стрілецьких дивізій 57-ї армії [1, с. 19]. В “Історії міст і сіл...” також стверджується, що смт Новгородка було визволене силами 93-ї стрілецької дивізії 57-ї армії при підтримці підрозділів 123-ї стрілецької дивізії 10 березня 1944 року.[2, с. 431]

Визволення Новгородківського району розпочалося ще під час грудневих боїв 1943 року. Під час операції з визволення Знам’янки та Олександрії війська 2-го Українського фронту продовжили наступ у напрямку м. Кіровоград, а також намагалися взяти м. Кривий Ріг ударом з північного заходу. Під час наступу радянські війська визволили село Вершино-Кам’янка і 18 грудня 1943 року увійшли до районного центру Новгородка. Проте внаслідок контрудару німців радянські війська змушені були відступити, утримавши за собою Митрофанівку та Вершино-Кам’янку.

Після Кіровоградської наступальної операції 57-а армія перейшла до складу 3-го Українського фронту. 6 березня 1944 р. війська 3-го Українського фронту перейшли у наступ проти ворожої групи армій “А”. 9 березня 1944 113-а стрілецька дивізія 68-го стрілецького корпусу, намагалася наступати на станцію Куцівка, а 93-я стрілецька дивізія 64-го стрілецького корпусу – на Новгородку. Проте німці зустріли їх вогнем з усіх видів зброї і радянські війська просування не мали.

У цей же день війська 3-го Українського фронту здійснили прорив ворожої оборони на напрямку головного удару і форсували р. Інгулець. Таким чином, 57-й армійський корпус німців, що діяв проти 57-ї армії, опинився під загрозою обходу [4, арк. 7]. У ніч з 9 на 10 березня 1944 р. ворожі підрозділи, що обороняли Новгородку посилили артилерійсько-мінометний вогонь, а з настанням темряви почали відступ у напрямку Інгуло-Кам’янки, прикриваючись заслонами з невеликих груп автоматників. З 5 години ранку наступного дня супротивник розпочав відводити заслони. Радянські війська розпочали переслідування відступаючого ворога. О 08:00 10 березня 1944 р. підрозділи 93-ї стрілецької дивізії зайняли Новгородку і північну околицю с. Інгуло-Кам’янка. Німці закріпилися на рубежі р. Інгул і зупинили просування радянських військ [6, арк. 203]. Паралельно, о 05.00 10 березня 113-а стрілецька дивізія зайняла станцію Куцівка, захопивши великі трофеї [5, арк. 7]. Таким чином, безпосередньою визволительницею селища стала 93-я стрілецька дивізія, яка всупереч твердженню післявоєнних видань гвардійською не була. Також зазначимо, що з нею взаємодіяла 113-а, а не 123-я, стрілецька дивізія.

Наступним був визволений райцентр *Новомиргород*. Згідно “Памятникам истории...” ця подія сталася 11 березня 1944 року, а визволення було здійснене силами 214-ї стрілецької дивізії 53-ї армії. В “Історії міст і сіл...” вважається, що Новомиргород та Златопіль були визволені у ніч з 10 на 11 березня. Частина, що здійснила визволення, у книзі не названо [2, с. 498].

Перші спроби визволення Златополя та Новомиргорода 2-й Український фронт здійснив 10–17 січня 1944 року після звільнення обласного центру міста Кіровоград. Проте ворожі контратаки, що були підтримані сильним танковим угрупованням та масованими ударами авіації не дозволили радянським військам визволити ці містечка у січні 1944 року.

Остаточне визволення Новомиргородського району розпочалося у березні 1944 року під час Умансько-Ботошанської наступальної операції 2-го Українського фронту. 4–6 березня 1944 року правофлангові армії фронту отримали завдання розпочати наступ у загальному напрямку на Умань з метою прорвати ворожу оборону і розчистити собі шлях до р. Південний Буг. Командуючий 53-ю армією отримав наказ частиною сил перейти у наступ у напрямку Розсохуватка, Новоселиця, Катеринопіль. Вийти на цей рубіж 53-я армія повинна була 6 березня 1944 р.

Наступ армія розпочала у другій половині дня 5 березня 1944 р. До 9 березня 1944 р. частини 53-ї армії повільно просувалися з району Звенигородки у напрямку Златополя та Розсохуватки. Німці контратаками піхоти з танками з району с. Турія стримували просування радянських військ [7, арк. 8].

10 березня частини армії отримали наказ визволити Новоархангельський район. При цьому частини 6-ї стрілецької дивізії вели бій за села Листопадове та Розлива, що безпосередньо примикали до містечка Златопіль. 11 березня

1944 року командування 53-ї армії заявило, що її частини взяли Златопіль та Новомиргород [7, арк. 9].

Дійсно, о 23:00 9 березня 1944 р. підрозділи 6-ї стрілецької дивізії перейшли у наступ у напрямку, але були зупинені вогнем супротивника і всю ніч вели вогневий бій. Вранці німці намагалися контратакувати дивізію, але змушені були відступати, втративши до 20 вояків. О 08:00 10 березня дивізія відновила наступ. При цьому у смузі наступу її 84-го та 125-го стрілецьких полків лежало місто Златополь [8, арк. 91, 91 зв.].

Продовжуючи наступ 125-й та 84-й стрілецькі полки 6-ї стрілецької дивізії до 03:00 11 березня повністю очистили від ворога містечко Златопіль, а 125-й полк вийшов на північно-східну околицю Новомиргорода. Відбивши вранці 11 березня 1944 р. ворожу контратаку, 125-й та 84-й полки до 13:30 очистили місто Новомиргород від німецьких військ [8, арк. 92, 92 зв.]. Вже наступного дня були визволені ще 12 населених пунктів, а до 15 березня радянські війська вийшли за межі Новомиргородського району.

При цьому 214-а стрілецька дивізія не входила до складу 53-ї армії. Вона підпорядковувалася командуючому 5-ї гвардійської армії і наступала у цей період у напрямку Малої Виски. При цьому лінія розмежування між арміями лежала на південний схід від Новомиргороду. Оскільки у документах 214-ї стрілецької дивізії місто Новомиргород також не згадується, то очевидно, що дивізія у визволенні райцентру участі не брала [9, арк. 9–10 зв.].

Наступним за датою звільнення вважався, як не дивно, найзахідніший районний центр Кіровоградської області – *місто Гайворон*. У 1944 році Гайворонський район входив до складу Одеської області. Видання “Памятники истории...” вказує, що Гайворон було визволено 11 березня 1944 року силами 29-го танкового корпусу, 31-ї танкової бригади та 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії [1, с. 9]. Згідно “Історії міст і сіл...” місто Гайворон було звільнено підрозділами 31-ї танкової бригади, а також піхотою 20-го гвардійського стрілецького корпусу 11 березня 1944 року [2, с. 183].

Бойові документи 5-ї гвардійської танкової та 4-ї гвардійської армій фіксують дещо інше. У боях 8–10 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту розбили вороже угруповання у районі м. Умань. Після цього командування фронту поставило командармам завдання якомога швидше просуватися до р. Південний Буг та захопити плацдарми на правому її березі і не дати німцям затримати радянські війська на цьому водному рубежі.

Отримавши завдання, командуючий 5-ї гвардійської танкової армії генерал-полковник Павло Ротмістров наказав 29-му танковому корпусу полковника Фоміних (з 11 березня 1944 р. – генерал-майор) захопити с. Рижівка, а також сформувати передовий загін з однієї танкової бригади з десантом для визволення м. Гайворон і опанування переправами [10, арк. 21].

Спочатку для визволення Гайворона командуючий 29-го танкового корпусу виділив 25-у та 32-у танкові бригади, одну батарею зі складу 1446-го самохідного артилерійського полку та одну роту 193-го окремого саперного батальйону. Проте передовий загін не зміг виконати завдання і у першій половині дня 11 березня 1944 р. зупинився без палива та мастила у районі станції Мощена. При цьому був

висланий розвідувальний загін до Хашуватого, який спромігся захопити цілим 30-тонний міст через Південний Буг [11, арк. 95].

Наприкінці доби 11 березня 1944 р. до Рижівки увійшли головні сили корпусу – 31-а танкова бригада, 1446-й самохідний артполк та 193-й окремий саперний батальйон без однієї роти. Гайворон захищали залишки 198-ї піхотної дивізії вермахту та один батальйон румунської 5-ї піхотної дивізії при підтримці 12 мінометів [11, арк. 95-96].

О 06:00 12 березня 1944 р. сім танків Т-34 та мотопіхота 31-ї бригади, три самохідні гармати СУ-85 1446-го артполку та сапери 193-го ОСБ розпочали наступ на місто. До 10:00 радянські війська вийшли на північну околицю Гайворона і відкинули супротивника за р. Південний Буг. Ворог встиг знищити мости, тому танки і САУ переправитися не змогли і діяли у якості артилерії, що підтримувала піхоту. Автоматники 31-ї тбр переправилися через річку і до 14:20 очистили його від залишків ворожих військ, а сапери почали будівництво паромної переправи [11, арк. 96].

Також на участь у визволенні м. Гайворон претендувала 62-а гвардійська стрілецька дивізія 4-ї гвардійської армії. При цьому командування армії також вважало, що 62-а гвардійська стрілецька дивізія визволила місто. Проте щоденні бойові донесення свідчать, що частини цієї дивізії підійшли до Гайворона 12 березня 1944 р. о 16:00, коли частини 5-ї гвардійської танкової армії у цілому вже зачистили місто [12, арк. 133]. 69-а гвардійська стрілецька дивізія участі у визволенні районного центру не брала, а перебувала у Христофорівці Грушківського району і готувала марш у напрямку станції Мощена і далі до переправ через Південний Буг у Хашуватому [13, арк. 13 зв.].

Непроста ситуація виникла з райцентром *Ульянівка*, нині – *Благовіщенськ*. У 1944 році район входив до складу Одеської області і називався Грушківським, оскільки центром його було не селище Ульянівка, а станція Грушка. За даними видання “Памятники истории...” селище і станція були визволені 12 березня 1944 р. військами 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії, а також 25-ю гвардійською стрілецькою дивізією 53-ї армії та 213-ю стрілецькою дивізією 5-ї гвардійської армії [1, с. 32]. Згідно “Історії міст і сіл...” 12 березня 1944 р. воїни 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії та 25-ї гвардійської стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії, а також 213-ї стрілецької дивізії 5-ї ударної армії 2-го Українського фронту визволили с. Ульяновка від німців [2, с. 34].

Згідно архівних документів на території Грушківського району вели бойові дії частини 4-ї гвардійської та 53-ї армій фронту, проте смуга наступу 4-ї гвардійської армії 11–12 березня проходила на північ від с. Кам’яний Брід - через станцію Грушка, села Юзефівка (нині – Йосипівка), Ульяновка, Таужне, і далі через ст. Мощена до переправ через р. Південний Буг у с. Хашувате [13, арк. 12, 12 зв.]. У тому числі 12 березня 1944 р. частини 69-ї гв. стрілецької дивізії вийшли до Христофорівки та Юзефівки (Йосипівки), що на північ від с. Кам’яний Брід [13, арк. 13, 13 зв.].

Частини 53-ї армії наступали з боку Новоархангельського та Голованівського районів Кіровоградської області до переправ через р. Південний Буг у районі Саврані. До 15 березня 1944 р. 25-а, 89-а, 94-а гвардійські стрілецькі дивізії

26-го гвардійського стрілецького корпусу 53-ї армії майже безперешкодно просувалися вперед, долаючи опір дрібних груп відступаючих ворожих військ. 15 березня 1944 р. командир корпусу віддав наказ зупинитися на відпочинок [7, арк. 10 зв.]. У тому числі на станції Грушка відпочивали та приводили себе до ладу бійці 73-го гвардійського стрілецького полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії [14, арк. 19 зв.]. Наступного дня корпус, переслідуючи німецькі війська, продовжив наступ і оволодів селами Свинарка та Данилова Балка, 17 березня корпус вів бій у районі Сабатинівки та Жабчика. Звільнення району було завершено загалом 18–19 березня 1944 р. [7, арк. 11–12].

Також назва “Ульянівка” згадується у журналі бойових дій 214-ї (а не 213-ї) стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії серед населених пунктів, що були звільнені у період 10–16 березня. Проте у даному випадку може йтися про с. Ульянівка тодішнього Тишківського району (зараз є частиною с. Олександрівка Добровеличківського району) оскільки у переліку визволених переважають назви населених пунктів у даній місцевості [9, арк. 385]. Тобто 214-а стрілецька дивізія участі у визволенні села Ульянівка та станції Грушка не брала.

Таким чином, можна зробити висновок, що смт Ульянівка (Благовіщенськ) та залізнична станція Грушка фактично не звільнялися радянськими військами. Також невідомо, чи були у селищі німецькі війська. При підході до Христофорівки та Юзефівки підрозділів 69-ї гвардійської стрілецької дивізії, місцева поліція та допоміжна адміністрація просто розбіглася, або ж евакуювалася з селища на захід разом з німецькими військами. При цьому 12 березня 1944 р. напередодні втечі з Ульянівки поліцейські району влаштували у селищі масову страту заарештованих. Під час страти було розстріляно та закатовано до 70 осіб, імена 43 з яких було внесено до переліку, що супроводжував акт районної комісії. 27 осіб з числа колишніх військовополонених вважалися невідомими [15, арк. 7–9 зв., 16, 16 зв.].

Згідно “Історії міст і сіл...” визволення *Долинської*, яка носила у той час назву місто Шевченко, було здійснено 12 березня 1944 р. 19-ю, 52-ю та 73-ю гвардійською стрілецькими дивізіями 57-ї армії [2, с. 276]. Те саме стверджується у виданні “Памятники истории...” [1, с. 12].

У даному випадку наведені вище факти співпадають з документальними. 11 березня 1944 р. частини 64-го стрілецького корпусу, який складався з 73-ї гвардійської та 223-ї, 19-ї і 52-ї стрілецьких дивізій, наблизився до міста Шевченкове та залізничної станції Долинська. 223-я стрілецька дивізія захопила радгосп ім. Карла Маркса і у ніч на 12 березня 1944 р. зав’язала бій за село Волохіне. 19-а стрілецька тим часом визволила декілька сіл та хуторів, а також чотири висоти на схід від Шевченкового, і у ніч на 12 березня разом з 223-ю стрілецькою дивізією зав’язала бій за визволення міста. 73-я гвардійська стрілецька дивізія захопили села Наталівка, Лозоватка та Олександрівка і вели бій за висоту 190,5. 52-а стрілецька дивізія ударом з району Добрянки вийшла на південну околицю міста Шевченкове. Німці вночі готували відступ, знищуючи за допомогою вибухівки важливі об’єкти міста та станції [16, арк. 4].

12 березня 1944 р. 223-я стрілецька дивізія обійшла з півночі с. Волохіне, що нині є частиною міста Долинська, і, продовжуючи наступ, вийшла до південної околиці села Майбуд і річки Березівка. 19-а стрілецька дивізія о 04:00 захопила село Волохіне і до кінця дня вийшла до р. Березівка і села

Золотареве. 73-я гвардійська стрілецька дивізія обхідним маневром змусила ворожі війська відступити з міста Шевченкове та станції Долинська. 52-а стрілецька дивізія оволоділа вранці південно-східною частиною Шевченкове і до кінця дня вийшла до неіснуючого нині с. П'ятихатка Долинського району [16, арк. 5].

Визволення селища *Малої Виски* “Історія міст і сіл...” приписує військам 33-го гвардійського стрілецького корпусу 5-ї гвардійської армії. Визволення нібито сталося 11 березня 1944 р. [2, с. 400]. У той же час “Памятники истории...” називають датою визволення 13 березня 1944 р., а визволительською визначають 214-у стрілецьку дивізію 5-ї гвардійської армії [1, с. 18]

214-а стрілецька дивізія дійсно входила до складу однієї з лівофлангових армій 2-го Українського фронту, а саме 5-ї гвардійської. До 8 березня 1944 р. дивізія займала позиції по висотах 201.7, 218.2, 211.9 та 226.5 у с. Рейментарівка. Згідно наказу командуючого фронтом 5-а гвардійська армія мала перейти у наступ після того, як правий фланг фронту прорве оборону німецьких військ. Тому до 8 березня армія вела головним чином розвідку та вогневий бій з ворожими військами. У ніч з 7 на 8 березня 1944 р. німецькі частини самі відійшли на тилловий рубіж оборони у район села Кам'янка. До 10 березня 1944 р. німці захищалися у районі Кам'янки та Новоселівки, а потім розпочали відступ у південно-західному напрямку. Переслідуючи ворожі війська 214-а стрілецька дивізія вийшла спершу до Кам'янки, а далі – на територію Добровеличківського району [9, арк. 385].

Згідно документів дивізії у процесі просування 780-й та 788-й стрілецькі полки 214-ї стрілецької дивізії 13 березня 1944 р. визволили районний центр Малу Виску, взявши у полон 8 ворожих солдат. Власні втрати склали 2 поранених вояки [17, арк. 120; 18, арк. 110].

У цей же день згідно видання “Памятники истории...” 228-а стрілецька дивізія 37-ї армії визволила районний центр *Устинівка* [1, с. 33]. Згідно ж “Історії міст і сіл...” райцентр був звільнений 13–15 березня 1944 р. військами 228-ї стрілецької дивізії 37-ї армії та 58-ї гвардійської стрілецької дивізії 57-ї армії 3-го Українського фронту [2, с. 767].

Територією Устинівського району Кіровоградської області насправді проходила смуга наступу 37-ї армії. 3 березня 1944 р. 228-а стрілецька дивізія здійснила часткову наступальну операцію у районі с. Родіонівка. До 7 березня німці активно контратакували, намагаючись відновити позиції вздовж р. Інгулець, але після прориву їхньої оборони іншими арміями, розпочали відступ. 7 березня 1944 р. війська 228-а стрілецька дивізія знову перейшли у наступ.

13 березня 1944 р., до кінця дня 37-а армія вийшла на західні схили висоти 123,6, західну та східну околицю Устинівки, східну околицю с. Сонцеве, західну околицю с. Опит. Ще 12 березня частини 228-ї стрілецької дивізії вийшли на позиції за 2 км на схід від Устинівки [19, арк. 24–25]. 13 березня з півночі та північного сходу до Устинівки підійшли частини 58-ї гвардійської дивізії, що взаємодіяли з 228-ю стрілецькою дивізією справа [20, арк. 5–8].

13 березня о 21:00 частини 57-го стрілецького корпусу розпочали наступ на Устинівку. Але супротивник відкрив сильний вогонь і при підтримці польової артилерії примусив 228-у та 58-у гвардійську стрілецькі дивізії відступити на попередні рубежі.

14 березня німці утримували районний центр, через який відводили свої війська. Частини 57-го стрілецького корпусу провадили перегрупування підрозділів, що зазнали суттєвих втрати у попередніх боях. О 24:00 14 березня частини корпусу відновили наступ на Устинівку. О 01:00 15 березня 1944 р., подолавши опір розрізнених частин 3-ї танкової, 257-ї та 46-ї піхотних дивізій німців, 228-а стрілецька та 58-а гвардійська стрілецькі дивізії завершили визволення смт. Устинівка і просунулися на захід від районного центру, вийшовши на річку Інгул [21, арк. 25–27]. 16 березня 1944 р. 37-а армія продовжила наступ і вийшли за межі території Устинівського району Кіровоградської області [22, арк. 29–34].

Селище міського типу *Компаніївка* згідно видання “Памятники истории...” було звільнено 14 березня 1944 р. силами 81-ї гвардійської стрілецької дивізії 24-го гвардійського стрілецького корпусу 7-ї гвардійської армії [1, с. 17]. У свою чергу “Історія міст і сіл Кіровоградської області...” фіксує датою звільнення смт Компаніївка 15 березня 1944 р. Визволення було здійснено силами 81-ї гвардійської стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії [2, с. 375].

Згідно документів радянських частин до 8 березня 1944 р. включно війська 7-ї гвардійської армії наступальних дій не вели, чекаючи прориву ворожої оборони на головному напрямку. 8 березня правим флангом армія перейшла у наступ, просунувшись у перший день на 1–4 км. До 11 березня війська фронту вийшли на рубіж Інгуло-Кам’янка-курбан Могила Розкопана. Після цього лівофлангові частини армії отримали завдання наступати на Рівне та Компаніївку [23, арк. 30–31].

Безпосередньо у напрямку Компаніївки та Лобачівки мали наступати частини 24-го гвардійського стрілецького корпусу. До складу корпусу входили 81-а і 72-а гвардійські стрілецькі дивізії та 8-а гвардійська повітряно-десантна дивізія [23, арк. 32].

11 березня 1944 р. командир 81-ї гвардійської дивізії поставив завдання 1-й та 3-й роті 15-го окремого штрафного батальйону у взаємодії з підрозділами 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії наступати в обхід Компаніївки з метою її визволення. До ранку 12 березня 1944 р. частини 24-го гвардійського стрілецького корпусу, долаючи опір ворога, спромоглися очистити Червоновершку, Федосіївку, Тернову Балку, Сасівку, просунувшись на 5-7 км вперед.

12 березня 1944 р. підрозділи 81-ї гвардійської стрілецької дивізії прорвали німецьку лінію оборони у районі Вигода, Сасівка, хутір Казанці, Полігон. О 05:00 годині 13 березня 1944 р. командир дивізії наказав переслідувати відступаючих німців. До кінця дня дивізія визволила Компаніївку, а також найближчі до неї населені пункти [24, арк. 62]. Далі частини армії вийшли на територію Новоукраїнського району 18–19 березня, поклавши край ворожій окупації Компаніїщини.

Датою визволення *смт Новоархангельська* “Історія міст і сіл...” називає 14 березня 1944 р. Визволення було здійснено підрозділами 110-ї гвардійської стрілецької дивізії [2, с. 459]. Видання “Памятники истории...” також стверджують про визволення селища 14 березня силами 110-ї гвардійської стрілецької дивізії 53-ї армії [1, с. 21].

Дійсно, безпосередньо на території району вели бойові дії підрозділи 53-ї армії 2-го Українського фронту. Визволення Новоархангельського району

розпочалося 10 березня 1944 р. Німецькі війська відступали, стримуючи радянські війська групами у 4–6 танків або штурмових гармат. Також у районі Торговиці німці здійснили контратаку при підтримці танків та авіації.

12 березня 1944 р. ворог у результаті контратаки зайняв район с. Скалева. Протягом дня частини Вермахту чотири рази контратакували 94-у гвардійську стрілецьку дивізію за підтримки танків та авіації. 25-та гвардійська стрілецька дивізія зайняла район Нерубайка–Левківка, а також вийшла на околиці с. Торговиці. 89-а гвардійська дивізія у цей час відбивала атаки ворога у районі с. Скалевої. 78-а гвардійська стрілецька дивізія вийшла до с. Кам'яне.

13 березня 1944 р. німці розпочали відхід із позицій, які займали напередодні. В результаті 25-а гвардійська стрілецька дивізія вийшла до району с. Семидуби, 89-а гвардійська стрілецька – до району Копенкувате–Підвисоке, 94-а гвардійська стрілецька дивізія перебувала на марші до с. Володимирівка, 110-а гвардійська стрілецька дивізія оволоділа смт. Новоархангельськ. Одночасно 1-а гвардійська повітряно-десантна дивізія вийшла до с. Калинівка Калниболотської сільради, а 3 танки 116-ї танкової бригади взяли с. Калниболото [7, арк. 10].

14–15 березня 1944 р. дивізії 53-ї армії розпочали переслідування противника на території Голованівського району Одеської області, захопивши населені пункти Орлове, Покотилове, Тернівка, Мартинівка.

“Історія міст і сіл Кіровоградської області...” повідомляє, що *місто Голованівськ* було визволене 15 березня 1944 р. силами 223-го кавалерійського полку 63-ї кавалерійської дивізії 5-го кавалерійського корпусу [2, с. 207]. Видання “Пам'ятники історії...” також називає датою визволення 15 березня, а визволителями – бійців 223-го кінного полку 69-ї кавалерійської дивізії 5-го гвардійського кавкорпусу, а також – 89-у стрілецьку дивізію 4-ї гвардійської армії [1, с. 10].

Згідно документів ЦАМО РФ визволення Голованівського району було здійснено військами 2-го Українського фронту після того, як в результаті дводенних боїв радянські війська вийшли до р. Гірський Тикич і з ходу форсували її.

11 березня 1944 р. командир 5-го гвардійського кавалерійського корпусу отримав наказ зосередити корпус у районі м. Дубове, с. Слобода Коржева, с. Крутеньке. 12 березня 1944 р. командир корпусу отримав наказ завдати удару у напрямку Голованівськ–Первомайськ з метою розгромити відступаючого противника, відрізати його від переправ через Південний Буг на ділянці Первомайськ–Костянтинівка, на які корпус мав вийти не пізніше 16 березня 1944 р. Одночасно командир 5-ї гвардійської армії отримав наказ не пізніше 17 березня 1944 р. захопити плацдарми через річку Південний Буг на ділянці Велика Мечетна–Первомайськ. Лінією розмежування з 53-ю армією було назване с. Люшнювате.

Визволення Голованівського району було здійснене частинами 5-го гвардійського кавалерійського корпусу і 53-ї армії генерал-полковника І. М. Манагарова у період з 11 до 19 березня 1944 р. Вранці 14 березня кавкорпус перейшов у наступ, прагнучи не дати німецьким військам відійти за р. Південний Буг. Перше бойове зіткнення сталося у районі Грузьке–Вербове–Краснопілля. Тоді ж корпус був посилений 119-м танковим полком.

Командир корпусу вирішив обійти м. Голованівськ і перехопити шляхи на Первомайськ. До 19:00 години 16 березня 1944 р. частини корпусу, долаючи

опір слабких ворожих заслонів обійшли м. Голованівськ з заходу. При цьому 223-й кавалерійський полк 63-ї кавалерійської дивізії та 12-а гвардійська кавдивізія пройшли через залізничну станцію Голованівськ, але у саме місто не вступили [25, арк. 2–3 зв.].

У цей же період дивізії 53-ї армії переслідували противника, який вже відступав до р. Південний Буг під ударами головних сил фронту. 16 березня 1944 р. з'єднання армії, що просувалися по території Голованівського району, зустріли опір ар'єргардних німецьких частин: 2-ї авіадесантної дивізії, 376-ї і 106-ї піхотних дивізій, а також 14-ї танкової дивізії. В результаті частини 53-ї армії з боями визволили на території Голованівського району села Молдовка, Роздол, Шипилівка, Наливайка, Ємилівка, Троянка. Наприкінці дня на території району вели бойові дії 94-ї гвардійської, 110-ї гвардійської, 233-ї та 84-ї стрілецьких дивізій. Місто Голованівськ, судячи з усього, було зайняте без бою. 16 березня 1944 р. о 23:00 годині на північно-західну околицю міста вийшли підрозділи 78-ї гвардійської стрілецької дивізії, що перебували у резерві командарма-53, а на північній околиці розташувався штаб дивізії [26, арк. 4 зв.]. 17 березня 1944 р. дивізія рушила далі до с. Хашуватого. У Голованівську деякий час було розташовано частини 54-го укріпленого району 53-ї армії [7, арк. 10].

17 березня 1944 р. ворог продовжував відступати і південному та південно-західному напрямках, короткими вогневими нальотами стримуючи радянські війська. Частини армії просунулися вперед до 12 км і зайняли 26 населених пунктів, у тому числі села Люшнювате, Журавлінка, Олександрівка Голованівського району, і отримали завдання на форсування р. Південний Буг з ходу. 18 березня 1944 р. бойові дії були перенесені на територію Первомайського району Одеської області.

Згідно обох видань, як “Історія міст і сіл...”, так і “Памятники истории...”, місто *Бобринець* було звільнено 16 березня 1944 р. силами 19-ї, 93-ї, 113-ї та 223-ї стрілецьких дивізій 57-ї армії 3-го Українського фронту. Ці дані загалом відповідають дійсності [1, с. 8; 2, с. 133].

Звільнення Бобринецького району Кіровоградської області відбувалося з 10 до 22 березня, коли частини 57-ї армії, користуючись оточенням і розгромом основних сил 6-ї німецької армії у районі Березнегуватого, продовжили наступ з метою виходу до р. Південний Буг і форсування її. Загалом у період 10-22 березня 1944 р. війська армії в умовах весняного бездоріжжя пройшли з боями до 150 км і визволили територію у 3 600 км², 378 населених пунктів, серед яких було і м. Бобринець. [4, арк. 11 зв.]

Найбільш запеклі бої на підступах до райцентру відбулися за с. Володимирівка. Після подолання опору німецької бойової групи частини 93-ї, 113-ї та 223-ї сд зайняли місто і продовжили наступ на захід. Після звільнення м. Бобринця силами дивізій 68-го стрілецького корпусу частини 57-ї армії разом з частинами фронтового підпорядкування протягом 17–18 березня оволоділи 102-ма населеними пунктами і вийшли на територію Одеської області. З 22 березня і до 28 березня війська армії здійснювали форсування р. Південний Буг і створення плацдармів на її правому березі для подальшого наступу на Одесу [4, арк. 9–9 зв.].

За даними “Історії міст і сіл...” районний центр *Добровеличківку* визволили 17 березня 1944 р. бійці 14-ї гвардійської стрілецької та 9-ї гвардійської повітряно-

десантної дивізії 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту [2, с. 230]. Те саме повідомляє видання “Памятники истории...” [1, с. 11].

Визволення Добровеличківського району розпочалося у січні 1944 р., коли вже після закінчення Кіровоградської наступальної операції радянські війська спробували взяти район Златополя та Новоукраїнки. Кровопробитні бої тривали до кінця січня і припинилися лише після оточення німецьких військ у районі Корсунь-Шевченківського. Остаточно район був визволений під час Умансько-Ботошанської наступальної операції. Більша частина району була визволена силами дивізії 5-ї та 7-ї гвардійських і 53-ї армій.

Визволення району розпочалося 15 березня 1944 р. і до 19 березня 1944 р. було закінчене. Ворожі війська відступали, стримуючи радянський наступ лише на окремих ділянках фронту.

16 березня 1944 р. район с. Федорівки був зайнятий 6-ю стрілецькою дивізією 53-ї армії. Частини 5-ї гвардійської армії пройшли з боями 20 км і визволили від ворога 22 населених пункти. 214-а стрілецька дивізія вийшла на східну околицю с. Трояни, 213-а стрілецька дивізія підійшла до с. Нова Одеса, 14-а гвардійська стрілецька дивізія зайняла хутір Кардаша, село Варваро-Олександрівку, північно-східну околицю смт. Добровеличківки, 299-а стрілецька дивізія – села Мар’ївку та Євдокимівку, 9-а гвардійська повітряно-десантна та 95-а стрілецька дивізії - околиці села Ново-Миколаївки, 13-а гвардійська стрілецька дивізія – с. Ново-Олександрівку і станцію Адабаш. 97-а гвардійська, 36-а гвардійська та 409-а стрілецькі дивізії разом з 7-м механізованим корпусом визволяли місто Новоукраїнку, а 111-а стрілецька дивізія зайняла Ново-Мар’янівку [7, арк. 11].

17 березня 1944 року дивізії 5-ї гвардійської армії просунулися до наступного рубежу: 214-а стрілецька дивізія – с. Мар’янівка; 213-а стрілецька – с. Коритне, с. Добрянки; 14-а гвардійська стрілецька – с. Любимівка; 299-а стрілецька – смт. Добровеличківка. 9-а гвардійська повітряно-десантна перебувала між висотою 203,6 та с. Ново-Михайлівкою; 95-а гвардійська стрілецька – у селі Ново-Михайлівка та північній частині села Піщаний Брід; 13-а гвардійська стрілецька – на висотах 177,4 та 165,5; 97-а гвардійська стрілецька – у с. Ново-Федорівка. Частини 7-ї гвардійської армії взяли залізничний вузол Помічна, 36-а гвардійська та 409-а стрілецька дивізії вели бій у районі с. Миколаївки [7, арк. 11 зв.].

18 березня 1944 р. частини 5-ї гвардійської армії, переслідуючи супротивника, загалом вийшли за межі Добровеличківського району. На території району залишалися 13-а гвардійська стрілецька дивізія у районі Ново-Миколаївки та Михайлівки, 97-а гвардійська стрілецька – у районі Любомирки, 111-а стрілецька – у районі с. Піщаний Брід. Частини 7-ї гвардійської армії завершили визволення Новоукраїнки та Помічної. 50-а стрілецька дивізія вийшла до Ново-Любомирки, 36-а гвардійська та 409-а стрілецькі дивізії – до станції Глиняна. 19 березня 1944 р. масштабні бойові дії на території району припинилися [7, арк. 12].

Таким чином, відповідно до документів радянських частин безпосередньо смт. Добровеличківка було зайняте без бою частинами 299-ї стрілецької дивізії у період 16–17 березня 1944 р. [27, арк. 6].

Згідно “Історії міст і сіл...” місто Новоукраїнка було визволене 17 березня 1944 р. 13-ю, 97-ю та 50-ю гвардійськими стрілецькими дивізіями при підтримці

27-ї гвардійської танкової бригади [2, с. 537] Видання “Памятники истории...” підтверджує дату визволення, проте серед визволителів називає 53-ю, 50-у, 13-у гвардійську та 97-у гвардійську стрілецькі дивізії, 7-й механізований корпус та 25-у гвардійську танкову бригаду [1, с. 25].

Певні труднощі у вирішенні цього питання викликає те, що на пріоритет у визволенні райцентру претендують частини двох сусідніх армій 2-го Українського, а саме 5-ї та 7-ї гвардійських армій. У березневому наступі армії завдавали допоміжного удару на новоукраїнському та компаніївському напрямку. У наступ лівофлангові армії перейшли 10–11 березня після того, як головні сили фронту прорвали ворожу оборону і взяли місто Умань.

На територію району першими увійшли частини 5-ї гвардійської армії, що 12 березня 1944 р. оволоділи селами Квітка та Петрівка. 15 березня 1944 р. частини армії взяли с. Глодоси, після чого продовжили просування по території Добровеличківського району. 17 березня частини 32-го гвардійського стрілецького корпусу (13-а, 95-а та 97-а гвардійські стрілецькі дивізії), взяли участь у оволодінні м. Новоукраїнка. На північній околиці міста зав'язали бої частини 97-ї гвардійської стрілецької дивізії та 7-го механізованого корпусу [28, арк. 43]. Першими на територію міста увійшли мотострільці 16-ї механізованої бригади 7-го мехкорпусу, що оволоділи північною околицею та залізничною станцією [29, арк. 40].

Частини 7-ї гвардійської армії вступили на територію району 13 березня 1944 р., оволодівши силами 53-ї стрілецької дивізії селом Приют. 16 березня командуючий армією наказав частинам 27-го гвардійського стрілецького корпусу двома стрілецькими дивізіями (50-та та 36-а гвардійська) наступати на Новоукраїнку з півдня. Безпосередньо Новоукраїнку визволяли 17 березня 1944 р. частини 50-ї стрілецької дивізії. Армійський звіт стверджує, що вони діяли у взаємодії з танкістами 27-ї танкової бригади. У цей же день частини 7-ї гвардійської армії визволили важливу залізничну станцію Помічна [23, арк. 45].

У той же час звіт 27-ї гвардійської танкової бригади засвідчує, що танкісти 17 березня 1944 р. визволяли село Рівне і у боях за Новоукраїнку участі не брали. 16 березня 12 танків Т-34 та одна самохідна артустановка СУ-122 бригади разом з піхотою увійшли до с. Рівне. Дійшовши до р. Ташлик бригада зупинилася через те, що були відсутні переправи, придатні для бронетехніки. 17 березня 1944 р. танкісти бойових дій не вели, ремонтуючи матеріальну частину [30, арк. 49]. Продовживши просування на захід, 18–19 березня радянські війська вийшли з території району.

Згідно “Історії міст і сіл...” визволення с. *Вільшанка* відбулося 21 березня 1944 року силами 33-го гвардійського стрілецького корпусу [2, с. 166]. У “Пам'ятниках истории...” стверджується, що визволителькою Вільшанки була 213-а стрілецька дивізія 48-го стрілецького корпусу і 33-й гвардійський стрілецький корпус 5-ї гвардійської армії [1, с. 26].

Визволення Вільшанського району розпочалося 16–17 березня 1944 р., коли частини 5-ї гвардійської армії після визволення Добровеличківського та Хмельівського районів Кіровоградської області розвивали наступ у напрямку річки Південний Буг та міста Первомайськ з метою переправитися на лівий південний берег річки. Наступаючи у напрямку сіл Вільшанка та Велика Мечетна, війська

армії 17–20 березня 1944 р. форсували частиною сил р. Синюху і визволили основні села Вільшанського району.

При цьому 18 березня 1944 р. частини 213-ї, 299-ї, 111-ї стрілецьких дивізій та управління 48-го стрілецького корпусу здали свої ділянки іншим частинам 5-ї гвардійської армії і направилися прискореним маршем до району с. Хашуватого [28, арк. 44]

Решта дивізій армії продовжувала швидко просуватися до переправ через Південний Буг на першомайському напрямку. Вже 18 березня 1944 р. у журналі бойових дій 14-ї гвардійської стрілецької дивізії згадується, що її 41-й гвардійський стрілецький полк очищав смт. Вільшанку від ворожих військ. 20–21 березня 1944 р. дивізія приступила до форсування річки. Очевидно це означало, що Вільшанка очищена від ворожих вояків. [31, арк. 89 зв.–90].

Виходячи з цього, хронологія визволення сучасних райцентрів області, а також перелік радянських військових частин-визволительниць виглядає так:

– Новгородка була визволена вранці 10 березня 1944 р. 93-ю стрілецькою дивізією 57-ї армії 3-го Українського фронту. 113-а стрілецька дивізія у цей же день взяла станцію Куцівка у безпосередній близькості від Новгородки.

– 11 березня 1944 р. місто Новомиргород, а точніше тогочасні районні центри Златопіль та Новомиргород, були визволені підрозділами 6-ї стрілецької дивізії 53-ї армії 2-го Українського фронту.

– 12 березня 1944 р. танкісти та мотопіхота 31-ї бригади 29-го танкового корпусу, бійці 1446-го самохідно-артилерійського полку, а також сапери 193-го окремого саперного батальйону зі складу 5-ї гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту визволили місто Гайворон. У цей же день до Гайворона підійшла 62-а стрілецька дивізія 4-ї гвардійської армії, проте участі у визволенні вона швидше за все не брала.

– 12 березня 1944 р. частини 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту взяли села Христофорівку та Юзефівку (Йосипівку) тогочасного Грушківського району Одеської області, а нині – Благовіщенського району Кіровоградської області. Це призвело до того, що німецька районна адміністрація та допоміжна українська поліція втекли з районного центру, знищивши в'язнів місцевої буцегарні. 15 березня 1944 р. до станції Грушка та селища Ульянівка увійшли бійці 25-ї гвардійської стрілецької дивізії 53-ї армії.

– 12 березня 1944 р. 19-а та 52-а стрілецькі дивізії 57-ї армії 3-го Українського фронту визволили місто Шевченкове та село Волохіне, що нині утворюють районний центр місто Долинська. Визволенню сприяли підрозділи сусідніх 223-ї та 73-ї гвардійських стрілецьких дивізій, що через загрозу оточення примусили німецькі війська відступити з Шевченкового, Волохіного та залізничної станції Долинська.

– 13 березня 1944 року підрозділи 214-ї стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту визволили районний центр Малу Виску.

– 13 березня 1944 р. бійці 81-ї гвардійської стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту визволили районний центр Компаніївка.

– 13 березня 1944 р. підрозділи 110-ї гвардійської стрілецької дивізії 53-ї армії 2-го Українського фронту оволоділи районним центром Новоархангельськ.

– 15 березня 1944 р. 228-а та 58-а гвардійська стрілецькі дивізії 37-ї армії 3-го Українського фронту завершили визволення районного центру Устинівка.

– 16 березня 1944 р. підрозділи 63-ї та 12-а гвардійської кавалерійських дивізій 5-го кавалерійського корпусу 2-го Українського фронту пройшли через залізничну станцію Голованівськ, примусивши ворожі війська тікати з районного центру містечка Голованівськ. О 23:00 до міста увійшли підрозділи 78-ї гвардійської стрілецької дивізії 53-ї армії 2-го Українського фронту.

– 16 березня 1944 р. підрозділи 93-ї, 113-ї та 223-ї стрілецьких дивізій правофлангової 57-ї армії 3-го Українського фронту зайняли місто Бобринець.

– 16–17 березня 1944 р. районний центр Добровеличківка був зайнятий без бою бійцями 299-ї стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту.

– Районний центр Новоукраїнка був визволений 17 березня 1944 р. підрозділами 50-ї стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту, а також 97-ї гвардійської стрілецької дивізії та 7-го механізованого корпусу 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту.

– У період 18–21 березня 1944 р. підрозділи 14-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту стрілецької дивізії очистили районний центр Вільшанка від ворожих військ, завершивши визволення райцентрів області.

Таким чином, з 10 до 21 березня 1944 р. війська 2-го та 3-го Українських фронтів визволили від німецьких та румунських військ 14 сучасних районних центрів Кіровоградської області, а також декілька райцентрів, що на даний момент райцентрами не є. При цьому частина сучасних районів області у той час відносилися до Одеської області. При висвітленні цих подій у післявоєнній військовій історіографії та краєзнавчій літературі було допущено низку помилок. Причинами помилок стали недосяжність з різних причин оригінальних документів радянських частин, а також недбалість у викладенні матеріалу авторами історичних, краєзнавчих та пропагандистсько-методичних творів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Памятники* истории и культуры Кировоградской области. Указатель воинских частей принимавших участие в освобождении населенных пунктов области от немецко-фашистских захватчиков, братских и одиночных могил советских воинов и партизан. – Кировоградская райтипография, без даты. – 48 с.
2. *Історія міст і сіл* Української РСР. Кіровоградська область. – Інститут історії Академії наук УРСР. – К., 1972. – 816 с.
3. *Шевченко С.І.* Висвітлення періоду завершення визволення Кіровоградщини (друга декада березня 1944) в “Історії міст і сіл України”/ Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України /Випуск II. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – С. 46–49
4. *Журнал* боевых действий 57 А. 01.03.1944–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 243. – Оп. 2900. – Ед. хр. 991. – Л. 1–16 об.
5. *Выписка* из журнала боевых действий 93 сд за март месяц 1944 года. 31.03.1944–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 1312. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 22–57.
6. *Выписка* из журнала боевых действий 113 сд за март месяц 1944 года. 31.03.1944–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 961. – Оп. 1. – Ед. хр. 92. – Л. 16 об.–34.

7. *Журнал* боевых действий войск 53 А. 01.03.–31.03.1944. – ЦАМО. – Ф. 409. – Оп. 10057. – Ед. хр. 421. – Л. 1–17 об.
8. *Боевые* донесения штаба 6 сд. – ЦАМО РФ. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Ед. хр. 25. – Л. 92–92 об.
9. *Журнал* боевых действий 214 сд. 01.03.–24.05.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 328. – Оп. 4852. – Ед. хр. 188. – Л. 383–388.
10. *Выписка* из журнала боевых действий 5 гв. ТА. 01.03.1944–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 332. – Оп. 4948. – Ед. хр. 155. – Л. 1–46.
11. *Журнал* боевых действий 29 тк с приложением схем. 01.01.1944–30.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 3420. – Оп. 1. – Ед. хр. 17. – Л. 75–114.
12. *Боевое* донесение штаба 62 гв. сд № 450 за 12.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 1189. – Оп. 1. – Ед. хр. 16. – Л. 133.
13. *Журнал* боевых действий 4 гв. А. 01.03.–31.03.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 320. – Оп. 4522. – Ед. хр. 125. – Л. 1–36.
14. *Журнал* боевых действий 25 гв. сд. 06.01.1944–22.06.1945. – ЦАМО РФ. – Ф. 1102. – Оп. 1. – Ед. хр. 26. – Л. 18–20.
15. *Акт* Грушковской районной комиссии содействия державной чрезвычайной комиссии по расследованию злодеяний немецко-фашистских оккупантов, 20 декабря 1944 г. – Державний архів Кіровоградської області. – Ф. Р-4079. – Оп. 2. – Од. зб. 3. – Арк. 7–9 зв.
16. *Журнал* боевых действий 64 ск. 01.03.1944–18.04.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 956. – Оп. 1. – Ед. хр. 121. – Л. 2–9 об.
17. *Журнал* боевых действий 780 сп 214 сд. 19.07.1942–07.10.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 7437. – Оп. 166487. – Ед. хр. 10. – Л. 191–202.
18. *Описание* боевых действий 788 сп 214 сд. 01.07.1943–17.08.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 7445. – Оп. 159837. – Ед. хр. 8. – Л. 108–117.
19. *Журнал* боевых действий 228 сд. 01.01.–29.12.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 1504. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 19–29.
20. *Журнал* боевых действий 58 гв. сд. 01.03.–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 1178. – Оп. 1. – Ед. хр. 26. – Л. 1–24 об.
21. *Выписка* из журнала боевых действий 57 ск. 01.03.–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 946. – Оп. 1. – Ед. хр. 15. – Л. 22–33.
22. *Журнал* боевых действий войск 37 А. 01.03.–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 243. – Оп. 2900. – Ед. хр. 978. – Л. 270.
23. *Журнал* боевых действий войск 7 гв. А. 01.03.–31.03.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 341. – Оп. 5312. – Ед. хр. 690. – Л. 5–65.
24. *Журнал* боевых действий 81 гв. сд с приложением. 01.01.–31.12.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 1232. – Оп. 1. – Ед. хр. 17. – Л. 5–65.
25. *Журнал* боевых действий 5 гв. кк. 07.03.–25.12.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 3472. – Оп. 1. – Ед. хр. 164. – Л. 1–11 об.
26. *Журнал* боевых действий 78 гв. сд. 01.03.–07.07.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 1225. – Оп. 1. – Ед. хр. 23. – Л. 1–8 об.
27. *Журнал* боевых действий 299 сд. 08.03.1944–31.05.1945. – ЦАМО РФ. – Ф. 1604. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 2–7 об.
28. *Журнал* боевых действий войск 5 гв. А. 01.03.–31.03.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 328. – Оп. 4852. – Ед. хр. 318. – Л. 4–79.
29. *Журнал* боевых действий 7 мк 01.03.–31.03.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 3436. – Оп. 1. – Ед. хр. 57. – Л. 37–42.
30. *Журнал* боевых действий БТ и МВ 7 гв. А. 04.07.1943–02.08.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 341. – Оп. 5330. – Ед. хр. 71. – Л. 46–51.
31. *Журнал* боевых действий 14 гв. сд с 23.09.1943–30.04.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 88–94.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Колечкін Вадим Петрович – головний археограф Державного архіву Кіровоградської області, кандидат історичних наук (м. Кропивницький, Україна).

В. П. Колечкин

Государственный архив Кировоградской области

**ОСВОБОЖДЕНИЕ РАЙОННЫХ ЦЕНТРОВ
КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ В МАРТЕ 1944 ГОДА.**

Статья представляет собой попытку реконструкции событий, развернувшихся вокруг освобождения деревень, городов и поселков городского типа, которые на данный момент являются административными центрами западных и северо-западных районов Кировоградской области. Эти населенные пункты были освобождены от немецкой и румынской оккупации в марте 1944 года. В это время 2-й Украинский фронт осуществлял Уманско-Ботошанского наступательную операцию, а 3-й Украинский - Березнеговато-Снигиревскую. В освобождении населенных пунктов Кировоградской и частично Одесской области принимали участие войска 4-й гвардейской, 53-й, 5-й гвардейской, 7-й гвардейской общевойсковых армий, 5-й гвардейской танковой армии, 5-го кавалерийского корпуса 2-го Украинского фронта, а также 57-й и 37-й армий 3-го Украинского фронта. В традиционных описаниях освобождения райцентров области присутствуют определенные неточности. Данная статья имеет целью уточнить даты освобождения районных центров, а также номера частей, осуществивших освобождения населенных пунктов.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, германско-советский фронт, освобождение Правобережной Украины, Кировоградская область, районный центр.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Колечкин Вадим Петрович – главный археограф Государственного архива Кировоградской области кандидат исторических наук (г. Кропивницький, Україна).

V. P. Koljetchkin

Chief archaeographer of the State Archive of Kirovograd Region

**THE LIBERATION OF THE DISTRICT CENTERS
OF THE KIROVOGRAD REGION IN MARCH 1944.**

The article is an attempt to reconstruct the events unfolding around the liberation of villages, cities and towns, which are currently the administrative centers of the western and north-western districts of the Kirovograd region. These settlements were liberated from the German and Romanian occupation in March 1944. At this time, the 2nd Ukrainian Front carried out the Umansko-Botoshansky offensive operation, and the 3rd Ukrainian Front carried out the Bereznegovato-Snigirevskaya offensive operation. Troops of the 4th Guards, 53rd, 5th Guards, 7th Guards Combined Arms Armies, 5th Guards Tank Army, 5th Cavalry Corps of the 2nd Ukrainian Front and the 57th and 37th armies of the 3rd Ukrainian Front. In the traditional descriptions of the liberation of the district centers of the region there are certain inaccuracies. This article is intended to clarify the dates of liberation of the district centers, as well as the numbers of the units that carried out the liberation of human settlements.

Key words: *World War II, German-Soviet front, the liberation of Right-Bank Ukraine, Kirovograd region, regional center.*

REFERENCES

1. **Pamyatniki** istorii i kul'tury Kirovogradskoy oblasti. Ukazatel' voinskikh chastey prinyimavshikh uchastiye v osvobozhdenii naseleennykh punktov oblasti ot nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov, bratskikh i odinochnykh mogil sovetskikh voynov i partizan. – Kirovogradskaya rajtipografiya, bez daty. – 48 s.
2. **Istoriya** mist i sil Ukrayins'koyi RSR. Kirovohrads'ka oblast'. – Instytut istorii Akademiyi nauk URSR. – K., 1972. – 816 s.
3. **Shevchenko S. I.** Vysvitlennya periodu zavershennya vyzvolennya Kirovohradshchyny (druha dekada bereznya 1944) v “Istoriyi mist i sil Ukrayiny” / Mizh Bugom i Dniprom. Naukovo-krayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrayiny / Vypusk II. – Kirovohrad: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo, 2014. – S. 46–49.
4. **Zhurnal** boyevykh deystviy 57 A. 01.03.1944–31.03.1944 g. – TSAMO RF. – F. 243. – Op. 900. – Ed. hr. 991. – L. 1–16 ob.
5. **Vypiska** iz zhurnalnala boyevykh deystviy 93 sd za mart mesyats 1944 goda. 31.03.1944–31.03.1944 g. – TSAMO RF. – F. 1312. – Op. 1. – Ed. hr. 27. – L. 22–57.
6. **Vypiska** iz zhurnalnala boyevykh deystviy 113 sd za mart mesyats 1944 goda. 31.03.1944–31.03.1944 g. – TSAMO RF. – F. 961. – Op. 1. – Ed. hr. 92. – L. 16 ob.–34.
7. **Zhurnal** boyevykh deystviy voysk 53 A. 01.03.–31.03.1944. – TSAMO RF. - F. 409. - Op. 10057. - Ed. hr. 421. – L. 1–17 ob.
8. **Boyevye** doneseniya shtaba 6 sd. – TSAMO RF. – F. 1055. - Op. 1. - Ed. hr. 25. – L. 92–92 ob.
9. **Zhurnal** boyevykh deystviy 214 sd. 01.03.–24.05.1944. – TSAMO RF. – F. 328. – Op. 4852. – Ed. hr. 188. – L. 383–388.
10. **Vypiska** iz zhurnalnala boyevykh deystviy 5 gv. TA. 01.03.1944–31.03.1944 g. – TSAMO RF. – F. 332. - Op. 4948. – Ed. hr. 155. – L. 1–46.
11. **Zhurnal** boyevykh deystviy 29 tk s prilozheniyem skhem. 01.01.1944–30.03.1944 g. – TSAMO RF. – F. 3420. – Op. 1. - Ed. hr. 17. – L. 75–114.
12. **Boyevoye** doneseniyе shtaba 62 gv. sd № 450 za 12.03.1944 g. – TSAMO RF. – F. 1189. – Op. 1. – Ed. hr. 16. – L. 133.
13. **Zhurnal** boyevykh deystviy 4 gv. A. 01.03.–31.03.1944. – TSAMO RF. – F. 320. – Op. 452. – Ed. hr. 125. – L. 1–36.
14. **Zhurnal** boyevykh deystviy 25 gv. sd. 06.01.1944–22.06.1945. – TSAMO RF. – F. 1102. – Op. 1. – Ed. hr. 26. – L. 18–20.
15. **Akt** grushkovskoy Rayonnoy komissii sodeystviya Derzhavnoy chrezvychnoy komissii po rassledovaniyu zlodeyaniy nemetsko-fashistskikh okkupantov, 20 dekabrya 1944 g. – Derzhavniy arkhiv Kirovograds'koyi oblasti. – F. R-4079. – Op. 2. – Od. zb. 3. – Ark. 7–9 zv.
16. **Zhurnal** boyevykh deystviy 64 sk. 01.03.1944–18.04.1944 g. – TSAMO RF. – F. 956. – Op. 1. – Ed. hr. 121. – L. 2–9 ob.
17. **Zhurnal** boyevykh deystviy 780 sp 214 sd. 19.07.1942–07.10.1944. – TSAMO RF. – F. 7437. – Op. 166487. – Ed. hr. 10. – L. 191–202.
18. **Opisaniye** boyevykh deystviy 788 sp 214 sd. 01.07.1943–17.08.1944. – TSAMO RF. – F. 7445. – Op. 159837. – Ed. hr. 8. – L. 108–117.
19. **Zhurnal** boyevykh deystviy 228 sd. 01.01.–29.12.1944 g. – TSAMO RF. – F. 1504. – Op. 1. – Ed. hr. 7. – L. 19–29.
20. **Zhurnal** boyevykh deystviy 58 gv. sd. 01.03.–31.03.1944 g. – TSAMO RF. – F. 1178. – Op. 1. – Ed. hr. 26. – L. 1–24 ob.

21. *Vypiska* iz zhurnalа boyevykh deystviy 57 sk. 01.03.–31.03.1944 g. – TSAMO RF. – F. 946. – Op. 1. – Ed. hr. 15. – L. 22–23.
22. *Zhurnal* boyevykh deystviy voysk 37 A. 01.03.–31.03.1944 g. – TSAMO RF. – F. 243. – Op. 2900. – Ed. hr. 978. – L. 2–70.
23. *Zhurnal* boyevykh deystviy voysk 7 gv. A. 01.03.–31.03.1944. – TSAMO RF. – F. 341. – Op. 5312. – Ed. hr. 690. – L. 5–65.
24. *Zhurnal* boyevykh deystviy 81 gv. sd s prilozhenim. 01.01.–31.12.1944. – TSAMO RF. – F. 1232. – Op. 1. – Ed. hr. 17. – L. 5–65.
25. *Zhurnal* boyevykh deystviy 5 gv. kk. 07.03.–25.12.1944. – TSAMO RF. – F. 3472. – Op. 1. – Ed. hr. 164. – L. 1–11 ob.
26. *Zhurnal* boyevykh deystviy 78 gv. sd. 01.03.–07.07.1944. – TSAMO RF. – F. 1225. – Op. 1. – Ed. hr. 23. – L. 1–8 ob.
27. *Zhurnal* boyevykh deystviy 299 sd. 08.03.1944–31.05.1945. – TSAMO RF. – F. 1604. – Op. 1. – Ed. hr. 27. – L. 2–7 ob.
28. *Zhurnal* boyevykh deystviy voysk 5 gv. A. 01.03.–31.03.1944. – TSAMO RF. – F. 328. – Op. 4852. – Ed. hr. 318. – L. 4–79.
29. *Zhurnal* boyevykh deystviy 7 mk. 01.03.–31.03.1944. – TSAMO RF. – F. 3436. – Op. 1. – Ed. hr. 57. – L. 37–42.
30. *Zhurnal* boyevykh deystviy BT i MV 7 gv. A. 04.07.1943–02.08.1944. – TSAMO RF. – F. 341. – Op. 5330. – Ed. hr. 71. – L. 46–51.
31. *Zhurnal* boyevykh deystviy 14 gv. sd s 23.9.43 g. po 30.4.44 g. – TSAMO RF. – F. 1076. – Op. 1. – Ed. hr. 20. – L. 88–94.

ABOUT THE AUTHOR

Koljehkin Vadym Petrovych – chief archaeographer of the State Archive of Kirovohrad Region, candidate of the historical sciences (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94(477.65)+358.119 “1944”

Б. Л. Шевченко*Комунальна установа “Кіровоградське обласне відділення
Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України”***ОТОЧЕННЯ ВІЙСЬКАМИ 2-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ ДИВІЗІЙ
8-Ї НІМЕЦЬКОЇ АРМІЇ ПІД КІРОВОГРАДОМ У СІЧНІ 1944 РОКУ**

У статті на основі архівних документів, мемуарної та історичної літератури досліджується маловідома сторінка історії Кіровоградської наступальної операції 2-го Українського фронту 5 – 16 січня 1944 року – оточення на західних і північно-західних околицях Кіровограда декількох дивізій 47-го танкового корпусу 8-ї польової армії Вермахту. Автором детально розглядаються бойові дії між німецькими і радянськими військами 6 – 10 січня 1944 р., чітко визначено перелік гітлерівських дивізій, які потрапили в оточення, і здійснено спробу дати характеристику їхнім втратам.

Ключові слова: Кіровоградська наступальна операція, 2-й Український фронт, 8-ма польова армія Вермахту, оперативне оточення, дивізія, роз’їзд, залізнична і шосейна дороги.

5 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту (далі – УФ) під командуванням генерала армії Івана Конєва розпочали наступальну операцію, яка в історичній літературі отримала назву – Кіровоградська. У ході цієї операції радянським військам вдалося не лише звільнити Кіровоград, а й оточити в його околицях три дивізії 47-го танкового корпусу 8-ї польової армії Вермахту. До цього часу ці події залишаються маловивченими. Через брак архівних документів дослідники, описуючи перебіг операції, обмежуються лише загальними формулюваннями, взятими, головним чином, із мемуарів керівників і учасників Кіровоградської наступальної операції. У присвяченій цій темі історичній літературі відсутній на достатньому рівні аналіз бойових дій радянських і німецьких військ, часто зустрічається плутанина з кількістю і назвами оточених ворожих дивізій. Не до кінця з’ясованим залишається питання про загальну кількість німецького угруповання, яке потрапило в оточення, а також про результати дій радянських військ із його ліквідації.

Окремі аспекти історії Кіровоградської наступальної операції знайшли відображення у радянській і сучасній українській історіографії. Підготовку і проведення операції згадують у своїх спогадах її керівники і учасники. У період існування СРСР їхні мемуари були опубліковані і є чи не найголовнішим надбанням радянської історіографії з цієї теми [6; 15; 18]. Побіжно Кіровоградська операція згадується у статтях, монографіях і збірниках документів, присвячених історії Другої світової війни у масштабах України чи Радянського Союзу.

Говорячи про сучасну українську історіографію обраної теми, варто відмітити наукові статті М. Г. Крома [16], В. М. Грицюка [3], публікації місцевих істориків В. В. Даценка [5], В. П. Колечкіна [13; 14] та ін.

План Кіровоградської наступальної операції полягав у тому, щоб силами 53-ї армії, 5-ї гвардійської армії та 7-го механізованого корпусу обійти Кіровоград із півночі, а силами 5-ї гвардійської танкової армії та 7-ї гвардійської армії – з півдня і знищити кіровоградське угруповання ворога. Наступальні дії наземних військ підтримувала 5-а повітряна армія.

Протистояла радянським військам 8-а польова армія під командуванням генерала Отто Велера. Першу лінію оборони Кіровограда німці розташовували близько 25 – 30 км на схід від міста. Однак після прориву 5 – 6 січня 1944 р. радянськими військами німецьких оборонних порядків гітлерівські війська змушені були відступити на захід і зайняти кругову оборону Кіровограда. Наступ радянських танкових і механізованих частин у цей час був досить швидким, тому німці не зуміли повноцінно організувати оборону міста. Вже надвечір 6 січня їм стало зрозуміло, що місто не втримати. Уночі 14-а танкова, 10-а танково-гренадерська й 376-а піхотна дивізії залишили Кіровоград і відступити західніше, до околиць с. Лелеківка (нині – частина м. Кропивницький) і Злодійської балки. 14-а дивізія зайняла оборону з східного і південно-східного напрямків, а 10-а і 376-а дивізії – з східного, північного та північно-західного напрямків. Також гітлерівці контролювали роз'їзд Лелеківка залізничної дороги Кіровоград – Шостаківка.

Тим часом, у ніч з 6 на 7 січня 41-й гвардійській танковій бригаді, 63-й і 64-й механізованим бригадам 7-го мехкорпуса було наказано розпочати наступ о 22:30 і на ранок 7 січня захопити роз'їзд Лелеківка для того, щоб перекрити шлях відступу німців із обласного центру у західному напрямку. О 02:00 7 січня танки 41-ї бригади, знищивши дві артилерійські і одну мінометну батареї, а також до роти німецької піхоти, оволоділи с. Осикувате, що розташовується північно-західніше роз'їзду Лелеківка. Далі, виставивши заслін із 3 танків на північно-західних околицях Осикуватого, 41-а бригада продовжила рух на південь, у напрямку с. Обознівка. О 07:00 7 січня радянські танки захопили Обознівку, однак після цього вони змушені були зупинити свій наступ. Німці зруйнували переправу через місцеву річку. Відновленням переправи зайнявся саперний взвод 41-ї бригади. Затримкою наступу радянських військ скористався ворог. Станом на 09:00 німці поблизу роз'їзду Лелеківка зосередили до 12 танків різного типу, чотири артбатареї великого калібру, бронепотяг, який курсував по залізниці Кіровоград – Шостаківка і до двох рот піхоти на бронетранспортерах [10, арк. 242]. О 10:30, відбивши атаку ворога, радянські танки оволоділи роз'їздом Лелеківка. Однак ненадовго. О 12:30 гітлерівці силою до 40 танків із піхотою перейшли в контрнаступ із напрямку Кіровограда. 41-а танкова бригада змушена була відступити на північну околицю Обознівки.

О 20:00 7 січня 41-а бригада отримала наказ прорватися через бойові порядки ворога і до світанку 8 січня вийти в околицю Соколівських хуторів, що були значно південніше роз'їзду Лелеківка. Прибувши у зазначене місце, 41-а бригада з'єдналася з частинами 5-ї гвардійської танкової армії і стала на перепочинок. 8 січня наступальних дій вона не проводила. О 17:30 9 січня їй було наказано розпочати наступ із околиць Соколівських хуторів у напрямку на Лелеківку і Обознівку. До кінця дня 41-а бригада захопила роз'їзд Лелеківка і вийшла на північно-західні околиці Обознівки [10, арк. 244].

Аналізуючи дії 41-ї танкової бригади 7 – 9 січня, можна зробити висновок, що роз'їзд Лелеківка так і не був повністю взятий під контроль радянськими військами. Відповідно, німці зберігали можливість виходу з оточення у Лелеківці.

Але радянським військам вдалося повністю перекрити шлях відступу німцям на південь і південний захід. Передові частини 18-го танкового корпусу 5-ї гвардійської танкової армії 7 січня вийшли до околиць с. Нова Павлівка і перекрили шосейну дорогу Кіровоград – Рівне. 8 січня 18-му корпусу було наказано наступати на південний захід від Нової Павлівки [9, арк. 54, 56]. Поруч із частинами 18-го корпусу діяв 29-й танковий корпус, який станом на 19:00–20:00 7 січня також контролював шосейну дорогу Кіровоград – Рівне.

Таким чином, 18-й і 29-й корпуси, виконавши своє початкове завдання із перекриття шосейної дороги Кіровоград – Рівне, не стали наступати на північ, до роз'їзду Лелеківка, а повернули свої сили в протилежний бік. Коли б частини корпусів все ж продовжили свій наступ на північ і допомогли б 5-ї гвардійській армії повністю взяти під контроль залізничну дорогу Кіровоград – Шостаківка і шосейну дорогу Кіровоград – Велика Виска, то німецькі війська у Лелеківці опинилися б у цілковитому оточенні. Однак реальна ситуація виявилася іншою.

Радянські війська зуміли оточити 14-у танкову, 10-у танково-гренадерську й 376-у піхотну дивізії 47-го танкового корпусу лише в оперативному плані, тобто німецькі війська зберігали можливість відступу. Слабкими місцями у кільці оточення залишалися західний і північно-західний напрямки, де підрозділи 5-ї армії не мали стійких позицій.

7 січня 1944 р. зі ставки Адольфа Гітлера надійшов наказ, у якому Лелеківка оголошувалася “фортецею”, а розташовані в ній дивізії мали залишатися на своїх місцях і якомога довше стримувати наступ радянських частин, доки розрив на фронті не буде ліквідовано.

Якою ж була чисельність оточеного під Кіровоградом німецького угруповання? Точної відповіді на це питання ані опрацьована література, ані архівні документи не дають. Є окремі відомості, опираючись на які, можна лише приблизно скласти уявлення про кількісні показники оточених німецьких частин.

Наприклад, у журналі бойових дій 5-ї гвардійської армії вказується, що станом на 19:00 7 січня в оточенні перебуває німецьке угруповання кількістю 50 танків, 2–3 тис. піхоти і з багатьма автомобілями [11, арк. 25]. Історик Вадим Колечкін у своїй статті “Авіація в боях под Кіровоградом в январе 1944 г.” зазначає іншу кількість оточених у районі Лелеківки німців: 15 тис. солдат і офіцерів [13, с. 51].

Учасник січневих боїв під Кіровоградом військовий кореспондент Борис Полевой згадує: “Нам сказали, что у Лелековки сосредоточилось сейчас около п'яти тысяч пехотинцев, около ста танков и много артиллерии...” [17, с. 478].

8 січня 1944 р. командувач 2-го УФ генерал армії І. С. Конєв віддав наказ 5-й гвардійській армії знищити оточенні у Злодійській балці і Лелеківці німецькі війська і перейти в наступ у загальному напрямку на Велику Виску. Протягом ночі з 7 на 8 січня підрозділи армії закріпилися на досягнутих позиціях і розпочали підготовку до наступу. Станом на 04:00 8 січня 468-й і 399-й гвардійські стрілецькі полки 111-ї гвардійської стрілецької дивізії вийшли південніше с. Осикувате і зайняли оборону з метою недопущення прориву німецьких військ, які перебували

в оточенні у північно-західному напрямку. Вночі з 7 на 8 січня 6–7 німецьких танків за підтримки роти піхотинців тричі безуспішно атакували позиції радянських військових.

8 січня близько 12:00 6 німецьких танків рухалися у напрямку Лелеківки з Осокуватого, але через вогонь радянських військ змушені були повернутися на попередні позиції. О 16:00 німці знову здійснили спробу прорватися до своїх частин, які перебували в оточенні. Бойові порядки 468-го стрілецького полку, які розташовувалися у с. Осикувате з напрямку с. Лісне, атакували більше 40 танків за підтримки піхоти і авіації. Як зазначається у журналі бойових дій 111-ї стрілецької дивізії, 468-й стрілецький полк не встиг повністю закріпитися на позиціях до атаки німців і тому змушений був відступити з Осокуватого в Обознівку [8, арк. 2].

399-й стрілецький полк уночі з 7 на 8 січня вів бій із німцями (танки і колона автомобілів), які намагалися вирватися з оточення у напрямку на північний захід. О 14:00 8 січня полк перейшов у наступ, однак через сильний вогонь ворога успіху не досягнув. Документи також фіксують дії протягом 8 січня німецької авіації: періодично розташування радянських військ бомбардували групи від 9 до 12 літаків [8, арк. 28].

9 січня командувач 2-го УФ генерал армії І. С. Конєв знову віддав наказ військам 5-ї гвардійської армії ліквідувати вороже угруповання і розвернути наступ на с. Грузьке. У свою чергу командувач 5-ї гвардійської армії генерал-лейтенант О. С. Жадов наказав командиру 32-го стрілецького корпусу генерал-майору О. І. Родимцеву силами 110-ї, 111-ї, 97-ї, 95-ї і 214-ї дивізій наступати з фронту Осикувате – Лелеківка на Грузьке, а частиною сил, взаємодіючи з 7-м механізованим і 33-м стрілецьким корпусами, знищити оточених під Кіровоградом гітлерівців. Остаточним результатом наступу радянських військ 9-го січня мав стати їх вихід на лінію Олександрівка – Овсяниківка – Івано-Благодатне [11, арк. 38].

9 січня 1944 р. німці провели наступ і дещо потіснили позиції 5-ї гвардійської армії, але її частини зуміли стримати ворога і перейти у контратаку. Станом на 18:00 підрозділи 5-ї армії досягли Злодійської балки і впритул (1 км) наблизилися до роз'їзду Лелеківка, вийшли на східні околиці с. Карлівка. Але попри ці успіхи не виконаними залишилися завдання з ліквідації оточених під Кіровоградом гітлерівців і вихід на лінію Олександрівка – Овсяниківка – Івано-Благодатне. Крім того, 9 січня німцям вдалося провести досить успішний наступ на с. Грузьке. Із південно-західного напрямку населений пункт був атакований 331-м охоронним батальйоном, а з південного сходу – 3-м батальйоном 36-го танкового полку. Німці зуміли розвинути наступ до Обознівки. Завдяки одночасним із наступом атакам підрозділів 3-ї танкової дивізії гітлерівці майже повністю відтіснили радянські війська з околиць Грузького. У радянських військ поблизу цього села залишилися лише окремі позиції. Метою наступу німців 9 січня на Грузьке було прагнення послабити міцність кільця оточення і підготувати коридор для відступу своїх військ із Лелеківки [2, с. 195].

Радянські війська проводили наступ на оборонні позиції оточених у Лелеківці дивізій головним чином із півдня і сходу. Наприклад, 8 січня у складне становище потрапили саперний і розвідувальний батальйони 14-ї танкової дивізії, яка відповідала саме за оборону південного і східного напрямків. Лише після

введення у бій 11 танків і штурмових гармат 14-ї дивізії вдалося стабілізувати їхнє становище. Німці знищили два танки Т-34, 3 самохідні установки і 3 протитанкові гармати. Пізніше на ділянку оборони розвідувального батальйону були передані декілька танків “Пантера” з 11-ї танкової дивізії [2, с. 192].

Радянська сторона активно використовувала артилерію і авіацію. Зайнявши вигідні позиції на панівних висотах, радянська артилерія отримала можливість обстрілювати майже все розташування оточених німецьких частин. Дивізії 109-ї гаубичної бригади 16-ї артилерійської дивізії у ніч із 8 на 9 січня отримали наказ бомбити оточені ворожі війська для того, щоб унеможливити їхнє перегрупування [7, арк. 10 – 12].

З повітря удари по ворогу здійснювали літаки 1-го штурмового авіаційного полку 5-ї повітряної армії. 8 січня група із 7 літаків Іл-2 з 667-го штурмового авіаполку знищила 5 танків, 10 автомобілів і до 2 рот піхоти. У цей же день інша група радянських літаків знищила до 16 автомобілів із піхотою. Німецька авіація протягом 8 січня збила 9 радянських винищувачів [13, с. 51].

Через деякий час оточеним німецьким дивізіям почало бракувати боєприпасів, пального й продовольства. Частини їхнього забезпечення знаходилися за колом оточення. Наприклад, обози й підрозділи забезпечення 14-ї танкової дивізії ще перед боями за Кіровоград були розташовані в Хмельовому, Злинці та Великій Висці, і, крім зв'язку з бойовими частинами дивізії, ніяких інших контактів із ними не мали.

У Великій Висці німцями було сформовано й відправлено в напрямку Лелеківки колону вантажівок із необхідними предметами забезпечення. Під вогневим прикриттям декількох бронетранспортерів і встановлених на вантажівках ручних кулеметів колоні вдалося прорвати коло оточення й прибути в розташування дивізії. У ніч на 9 січня в напрямку Лелеківки було відправлено ще одну колону, яка також успішно дісталася місця призначення.

Для того, щоб перервати постачання боєприпасів, пального й продовольства німецьким дивізіям, радянські частини провели наступ на Велику Виску, який, однак, закінчився невдало. Німецький гарнізон села й підрозділи 276-го дивізіону зенітної артилерії зуміли відбити наступ і втримати Велику Виску як найближчу базу забезпечення оточених у Лелеківці дивізій.

Згодом у цьому вже не було потреби, бо Гітлер під тиском наполягань командування 8-ї армії та 47-го танкового корпусу дозволив 14-й танковій, 10-й танково-гренадерській і 376-й піхотній дивізіям залишити околиці Лелеківки. Вихід із оточення німці запланували на ніч з 9 на 10 січня. Були проведені певні приготування. У місці запланованого прориву з півдня були розташовані 1-й батальйон 103-го танково-гренадерського полку і розвідувальний батальйон 14-ї дивізії. Організувавши таким чином прикриття, німці вийшли з оточення. Спочатку – 10-а танково-гренадерська, а за нею – 376-а піхотна дивізія. В ар'єргарді рухались підрозділи 14-ї танкової дивізії. Вийшовши з оточення, 14-а дивізія прибула на залізничну станцію Шостаківка, а згодом зайняла нові позиції між Грузьким і Карлівкою [2, с. 196].

З опублікованих джерел відомо, що німці вийшли з оточення через місце, яке мав контролювати 39-й полк 13-ї гвардійської стрілецької дивізії. Але підрозділи 39-го полку з невідомих причин не зуміли вчасно зайняти потрібні

позиції. Винними у цьому, як зазначається в історичній літературі, були тимчасово виконуючі обов'язки керівників дивізії та полку полковник Лайтадзе і майор Фаворов. Щоб виправити ситуацію, начальник штабу 13-ї дивізії полковник Т.В. Бельський спрямував у місце прориву німців 4-й окремих винищувально-протитанковий дивізіон і навчальний батальйон [18, с. 225 – 226].

В історичні науці періоду СРСР щодо оцінки результатів боїв у Лелеківці і Злодійській балці панувала чітка позиція: радянським військам вдалося знищити більшу частину ворога і лише його невелика група зуміла вирватися з оточення. Витоки цієї позиції слід шукати у спогадах командування Кіровоградською наступальною операцією: командувача 2-го УФ І. С. Конєва [15], командувача 5-ю гвардійською армією О. С. Жадова [6], начальника штабу 32-го гвардійського корпусу І. О. Самчука [18] та ін.

Хоча у багатьох журналах бойових дій радянських частин без найменшої деталізації також вказується, що більшість оточених під Кіровоградом гітлерівців була знищена. Але все ж архівні документи дають певні статистичні дані про втрати ворога. Так, у журналі бойових дій 2-го Українського фронту вказується, що 5-а гвардійська армія 9 січня проводить бої з Лелеківським угрупованням, яке нараховує 150 танків [1, арк. 22]. Начальник штабу 5-ї гвардійської армії генерал-майор М.І. Лямін у бойовому донесенні від 10 січня 1944 р. повідомляє, що поблизу Лелеківки виявлено 400 розбитих автомашин, 52 танки і 50 самохідних гармат ворога [4, с. 53]. В документах 7-го мехкорпусу зазначається, що у Лелеківці виявлено 60 танків і 11 самохідних гармат.

У журналі бойових дій 8-ї гвардійської бомбардувальної авіаційної дивізії вказується, що 9 січня її підрозділи завдали удару по розташованій в околицях Лелеківки німецькій техніці кількістю до 500 одиниць. Лютчики дивізії повідомили про знищення і пошкодження до 50 танків і автомашин цього дня, а також розсіяння до чотирьох батальйонів піхоти. У журналі бойових дій 8-ї авіадивізії за 10 січня вказується: “Благодаря массированным действиям нашей авиации Лелековский плацдарм в течении дня 9.1.44 был ликвидирован. ...разгромлено 3 пд. и 1 тд. противника. Противник на поле боя оставил до 5 тысяч трупов и до 500 единиц танков и автомашин” [12, арк. 68 – 68зв., 69 зв.].

Напевно, вказана у радянських документах кількість гітлерівських солдат та офіцерів, а також техніки перебільшена. Хоча наявність поблизу Лелеківки великої кількості німецької техніки цілком ймовірна. Справа в тім, що у Кіровограді в грудні 1943 – січні 1944 рр. розташовувався збірний пункт аварійних машин (ЗПАМ) 8-ї піхотної і 1-ї танкової армій, що пояснює наявність у місті, на його залізничній станції, а також на роз'їзді Лелеківка значних обсягів ворожої техніки.

У середині ХХ ст. в Німеччині вийшли друком перші дослідження, присвячені історії окремих німецьких дивізій. Ці праці були написані, як правило, колишніми командирами, офіцерами чи солдатами дивізій. У 1957 р. вже згадуваний Р. Грамс опублікував книгу з історії 14-ї танкової дивізії [2], а генерал-лейтенант Август Шмідт у 1963 р. написав історію 10-ї танково-гренадерської дивізії. Автори цих книг, описуючи бої в околицях Лелеківки, зазначають, що німецьким дивізіям вдалося вийти з оточення майже без втрат.

На жаль, автори вказаних книг не наводять жодних статистичних даних по дивізіях, а обмежуються лише загальними формулюваннями. Тому нині неможливо достовірно визначити ні кількісний склад розташованих у Лелеківці дивізій, ні їхні втрати під час перебування в оточенні і виходу з нього. Зрозуміло одне: за час боїв 5 – 6 січня перелічені гітлерівські дивізії зазнали серйозних втрат і поблизу Лелеківки їхні кількісні показники були далекими від штатної комплектації.

Отже, відзначимо, що під час проведення Кіровоградської наступальної операції військам 2-го УФ вдалося оточити під Кіровоградом три німецькі дивізії: 14-у танкову, 10-у танково-гренадерську та 376-у піхотну. В оперативному оточенні дивізії перебували 7 – 10 січня 1944 р. Протягом цього часу радянські війська неодноразово здійснювали спроби їх знищити. Однак у ніч з 8 на 9 січня німецькі дивізії зуміли вийти з оточення і зайняли позиції на захід від Кіровограда. Відкритим залишається питання щодо точної кількості німецьких військ, а також їхніх втрат за період перебування в оточенні та прориву з нього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Выписка* из журнала боевых действий 2-го Украинского фронта за январь месяц 1944 г. Период с 13.01.1943 по 31.01.1944 г. – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ). – Ф. 240. – Оп. 2779. – Д. 1130.
2. *Грамс Р.* 14-я танковая дивизия. 1940 – 1945. – М., 2014. – 446 с.
3. *Грицюк В. М.* Кіровоградська наступальна операція 1944 р. // Військово-науковий вісник. – Вип. 17. – 2012. – С. 18–27.
4. *Грылев А. Н.* Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. – М., 1970. – 352 с.
5. *Даценко В. В.* Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград, 2010. – 304 с.
6. *Жадов А. С.* Четыре года войны. – М., 1978. – 334 с.
7. *Журнал* боевых действий 109-й гаубичной бригады. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 9937. – Оп. 1. – Д. 23.
8. *Журнал* боевых действий 111-й стрелковой дивизии. Период с 01.01.1944 по 30.12.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 1306. – Оп. 1. – Д. 37.
9. *Журнал* боевых действий 18-го танкового корпуса. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 3415. – Оп. 1. – Д. 53.
10. *Журнал* боевых действий 41-й гвардейской танковой бригады 7-го механизированного корпуса. Период с 01.01.1944 по 14.05.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 3131. – Оп. 1. – Д. 2.
11. *Журнал* боевых действий 5-й гвардейской армии. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 328. – Оп. 4852. – Д. 168.
12. *Журнал* боевых действий 8-й гвардейской бомбардировочной авиационной дивизии. Период с 16.07.1943 по 19.06.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 20042. – Оп. 1. – Д. 13.
13. *Колечкин В. П.* Авиация в боях под Кировоградом в январе 1944 г. // Авиация и время. – 2003. – № 6. – С. 49–52.
14. *Колечкин В. П.* Дещо про періодизацію визволення Кіровоградщини у січні 1944 р. // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – Випуск II. – Кіровоград, 2014. – С. 16–23.
15. *Конев І. С.* Записки командующего фронтом 1943–1945. – К., 1983. – 619 с.
16. *Кром М. Г.* Кіровоградська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни 1941–1945 рр. – К., 2005. – С. 261–271.

17. *Полевой Б. М.* Эти четыре года. Из записок военного корреспондента. Книга первая и вторая // Собрание сочинений в девяти томах. – Т. 7. – М., 1984.
18. *Самчук И. А.* Тринадцатая гвардейская. Боевой путь Тринадцатой гвардейской Полтавской ордена Ленина дважды Краснознаменной орденов Суворова и Кутузова стрелковой дивизии (1941–1945). – М., 1971. –280 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Борис Леонідович – завідувач науковою редакцією, комунальна установа “Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України” (м. Кропивницький, Україна).

Б. Л. Шевченко

*Коммунальное учреждение “Кировоградское областное отделение
Поисково-издательского агентства “Книга Памяти Украины”*

ОКРУЖЕНИЕ ВОЙСКАМИ 2-ГО УКРАИНСКОГО ФРОНТА ДИВИЗИЙ 8-Й НЕМЕЦКОЙ АРМИИ ПОД КИРОВОГРАДОМ В ЯНВАРЕ 1944 ГОДА

В статье на основе архивных документов, мемуарной и исторической литературы исследуется малоизвестная страница истории Кировоградской наступательной операции 2-го Украинского фронта 5 – 16 января 1944 г. – окружение на западных и северо-западных окрестностях Кировограда нескольких дивизий 47-го танкового корпуса 8-й полевой армии Вермахта. Автором подробно рассматриваются боевые действия между немецкими и советскими войсками 6 – 10 января 1944 г., четко определен перечень гитлеровских дивизий, попавших в окружение, и предпринята попытка дать характеристику их потери.

Ключевые слова: *Кировоградская наступательная операция, 2-й Украинский фронт, 8-я полевая армия Вермахта, оперативное окружение, дивизия, разезд, железнодорожная и шоссейная дороги.*

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРЕ

Шевченко Борис Леонидович – заведующий научной редакцией, коммунальное учреждение “Кировоградское областное отделение поисково-издательского агентства “Книга Памяти Украины” (г. Кропивницький, Украина).

B. L. Shevchenko

*Municipal Institution “Kirovograd Regional Department Of Research-Publishing Agency
“Memory Book Of Ukraine”*

THE 2-D UKRAINIAN FRONT ARMY DIVISION’S SURROUNDING OF THE 8TH GERMAN ARMY NEAR KIROVGRAD IN JANUARY 1944

The little-known page of the history of the Kirovograd offensive operation of the 2nd Ukrainian Front on January 5 - 16, 1944 surrounding of several divisions of the 8th Tank Corps of Wehrmacht Field Army on the western-northwestern outskirts of Kirovograd has been investigated in the article, based on archival documents, memoirs and historical literature. The fightings between the German and Soviet troops on January 6 -10, 1944 have

been discussed in details by the author; in particular, the Hitler divisions, that were surrounded, had been clearly identified and it was made an attempt to characterize their losses.

Key words: *Kirovograd offensive operation, 2nd Ukrainian Front, 8th Wehrmacht Field Army, operational surrounding, division, crossroads, railways and highways.*

REFERENCES

1. *Vypyska* yz zhurnalna boevykh deistvyi 2-ho Ukraïnskoho fronta za yanvar mesiats 1944 h. Peryod s 13.01.1943 po 31.01.1944 h. – Tsentralnyi arkhiv Mynysterstva oborony Rossyiskoi Federatsyy (dalee – TsAMO RF). – F. 240. – Op. 2779. – D. 1130.
2. **Hrams R.** 14-ya tankovaia dyvyziia. 1940–1945. – M., 2014. – 446 s.
3. **Hrytsiuk V. M.** Kirovohradska nastupalna operatsiia 1944 r. // Viiskovo-naukovyi visnyk. – Vyp. 17. – 2012. – S. 18 – 27.
4. **Hrublev A. N.** Dnepr – Karpaty – Krym. Osvobozhdenye Pravoberezhnoi Ukraïny y Kryma v 1944 hodu. – M., 1970. – 352 s.
5. **Datsenko V. V.** Shchob pamiataly. Kirovohradshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny (1941–1945). Istoryko-publitsystychnyi narys. – Kirovohrad, 2010. – 304 s.
6. **Zhadov A. S.** Chetyre hoda voïny. – M., 1978. – 334 s.
7. **Zhurnal** boevykh deistvyi 109-y haubychnoi bryhady. Peryod s 01.01.1944 po 31.01.1944 h. – TsAMO RF. – F. 9937. – Op. 1. – D. 23.
8. **Zhurnal** boevykh deistvyi 111-y strelkovoi dyvyzyi. Peryod s 01.01.1944 po 30.12.1944 h. – TsAMO RF. – F. 1306. – Op. 1. – D. 37.
9. **Zhurnal** boevykh deistvyi 18-ho tankovoho korpusa. Peryod s 01.01.1944 po 31.01.1944 h. – TsAMO RF. – F. 3415. – Op. 1. – D. 53.
10. **Zhurnal** boevykh deistvyi 41-y hvardeiskoi tankovoi bryhady 7-ho mekhanyzyrovannoho korpusa. Peryod s 01.01.1944 po 14.05.1944 h. – TsAMO RF. – F. 3131. – Op. 1. – D. 2.
11. **Zhurnal** boevykh deistvyi 5-y hvardeiskoi armyi. Peryod s 01.01.1944 po 31.01.1944 h. – TsAMO RF. – F. 328. – Op. 4852. – D. 168.
12. **Zhurnal** boevykh deistvyi 8-y hvardeiskoi bombardyrovochnoi avyatsyonnoi dyvyzyi. Peryod s 16.07.1943 po 19.06.1944 h. – TsAMO RF. – F. 20042. – Op. 1. – D. 13.
13. **Kolechkin V. P.** Avyatsiia v boïakh pod Kyrovohradom v yanvare 1944 h. // Avyatsiia y vremena. – 2003. – № 6. – S. 49–52.
14. **Kolichkin V. P.** Deshcho pro periodyzatsiiu vyzvolennia Kirovohradshchyny u sichni 1944 r. // Mizh Buhom i Dniprom. Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukraïny. – Vypusk II. – Kirovohrad, 2014. – S. 16–23.
15. **Koniev I. S.** Zapysky komanduiuchoho frontom 1943–1945. – K., 1983. – 619 s.
16. **Krom M. H.** Kirovohradska nastupalna operatsiia 1944 roku // Ukraïna v polumi viiny 1941–1945 rr. – K., 2005. – S. 261–271.
17. **Polevoi B. M.** Ety chetyre hoda. Yz zapysok voïnnoho korrespondenta. Knyha pervaia y vtoraia // Sobranie sochynenyi v deviaty tomakh. – T. 7. – M., 1984.
18. **Samchuk Y. A.** Trynadtsataia hvardeiskaia. Boevoi put Trynadtsatoi hvardeiskoi Poltavskoi ordena Lenyna dvazhdy Krasnoznamennoi ordenov Suvorova y Kutuzova strelkovoi dyvyzyi (1941–1945). – M., 1971. – 280 s.

ABOUT THE AUTHOR

Shevchenko Boris Leonidovich – Head of the scientific editors, Municipal Institution “Kirovograd Regional Branch search and publishing agency “Book Memory of Ukraine” (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 913(477.65)

О. О. Бабенко*Державний архів Кіровоградської області***КРЕМЕНЧУЦЬКА ГІДРОЕЛЕКТРИЧНА СТАНЦІЯ –
НАЙБІЛЬШИЙ ПРОМИСЛОВИЙ ОБ'ЄКТ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ**

Стаття є коротким оглядом основних етапів будівництва Кременчуцької Гідроелектричної станції – одного з найбільших досягнень промислового будівництва на території Кіровоградської області. Хронологічні рамки будівництва охоплюють період від проектування станції до введення її у промислову експлуатацію. Висвітлюються причини початку будівництва станції, пов'язані із самим характером радянської індустріалізації, а також особливості пошуку та вибору місця будівництва станції. Йдеться про підготовку до будівництва ГЕС, основні етапи будівництва, а саме: перекриття Дніпра технічними перемичками, роботи в осушеному котловані, підготовка фундаменту під будівництво станції, будівництво самих станційних будівель, у тому числі унікальні бетонні роботи, прискорений монтаж гідроагрегатів. Об'єктивно подається процес першого десятиліття експлуатації станції, що супроводжувався усуненням численних недоліків та недоробок протягом 8-10 років експлуатації станції.

Ключові слова: історія України, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Кіровоградська область, промислове будівництво, хрущовські реформи, електроенергетика, КремГЕС, Світловодський район.

Розбудова сучасної Української держави зумовлює питання вибору шляхів її економічного розвитку. Одним з найважливіших напрямків розвитку економіки країни може стати нова індустріалізація, заснована на новітніх досягненнях науково-технічного прогресу та вдосконаленні системи управління промисловістю, передусім – паливно-енергетичного комплексу, зокрема його складової – електроенергетики.

Варто зауважити, що одним з найбільш грандіозних прикладів індустріалізації, проведених за короткий історичний період, є розбудова радянської промисловості, передусім, промисловості Української Радянської Соціалістичної Республіки як її невід'ємної частини. Тому осмислення досягнень і прорахунків подібної розбудови минулого може дати цінний досвід при проведенні тих чи інших системних реформ в економіці сучасної України.

Тема будівництва Кременчуцької ГЕС знову стала предметом уваги дослідників, в основному, у 2016 році. Опис проекту Кременчуцької гідроелектростанції, заснований на документах Центрального державного науково-технічного архіву України, спробував дати дослідник з Переяслава-Хмельницького Олександр Горбовий, який у статті “Кременчуцький гідровузол (1954–1960 рр.): проектування та будівництво” стисло охарактеризував проект КремГЕС. Автор спробував проаналізувати різноманітні статистичні дані, що заклали в план будівництва проєктанти майбутнього промислового об'єкта. У статті висвітлені

головним чином різноманітні кількісні характеристики майбутньої станції, економіко-географічний нарис території затоплення, фінансові характеристики проекту, демографічна ситуація та плани переселення мешканців зони затоплення Кременчуцького водосховища. Водночас, незважаючи на науковий характер статті, автор загалом незначно відступив від традиційної оцінки ефективності будівництва та експлуатації станції радянського часу. Відбулося це, головним чином, через те, що джерельною базою для дослідження стали документи загального характеру, які, до того ж, стосувалися більше планів будівництва, ніж його перебігу та аналізу результатів. Таким чином, ця стаття не змогла внести докорінний перелом у оцінку значення створення КремГЕС, що могло статися лише при глибокому вивченні детальних звітів будівельних організацій та місцевих органів влади [8].

У той же час вийшли монографії автора цих рядків, – “Будівництво Кременчуцького гідровузла (за документами Державного архіву Кіровоградської області)”, 2016, “Промислове прогресорство в Україні 1950–1960 років: будівництво Кременчуцької гідроелектричної станції”, 2018, науково-популярне видання “Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцької ГЕС” (у співавторстві з І. Петренком), 2016, низка статей у фахових виданнях та інших публікацій (2013–2018 рр.), у яких на підставі комплексів архівних матеріалів центральних архівних установ України та ряду державних архівів областей сумарно всебічно розглянуто різні аспекти будівництва й введення в дію Кременчуцької ГЕС.

Мета ж даного дослідження – на підставі узагальнених матеріалів подати огляд процесу будівництва Кременчуцької Гідроелектричної станції на всіх етапах, дати оцінку першому десятиліттю функціонування станції та визначити прорахунки, які мали місце протягом цього періоду.

Кременчуцька гідроелектрична станція, побудована в період 1954–1959 рр., і досі залишається одним з найбільших промислових об'єктів на території Кіровоградської області. Ідея створення станції виникла ще в 1930-х рр. минулого століття. Причиною появи цього проекту була недостатня ефективність першої на Дніпрі “Дніпровської ГЕС імені Леніна”, яка полягала у вкрай неритмічній роботі й перепадах у виробництві електроенергії, зумовлених сезонними коливаннями рівня води в Дніпрі. Для того, щоб урівноважити надходження води на турбіни ДніпроГЕСу й було вирішено побудувати на Дніпрі каскад станцій з водосховищами, першою з яких мала стати Кременчуцька ГЕС. У результаті тривалого обговорення керівництво УРСР затвердило проект побудови ГЕС біля с. Табурища Новогеоргіївського району Кіровоградської області. Офіційно ця електростанція називалася Кременчуцькою [5, арк. 23 зв].

Відповідно до Постанови РМ СРСР від 25 березня 1953 року № 509, підготовчі роботи з будівництва станції вирішили розпочати у квітні того ж року. Усі інші роботи – повністю здійснити впродовж 1955–1959 років. Навесні 1959 року планували почати заповнення Кременчуцького водосховища водою, а 1 червня 1959 року – пустити перші агрегати ГЕС у дію. З весняними водами 1960 року планувалося повністю заповнити чашу водосховища й розпочати експлуатувати ГЕС на повну потужність [5, арк. 134].

Загальна сума витрат на проведення підготовчих робіт мала сягнути 60 млн. крб., з них монтажно-будівельних – 30 млн. крб. За попередніми розрахунками проєктантів для гідровузла потрібно було 300 тис. тонн дефіцитного в повоєнний час цементу та 60 млн. шт. не менш дефіцитної цегли, 20 тис. тонн арматури та стільки ж сталі, 500 тис. м². лісоматеріалів [3, арк. 2, 3, 7].

Кременчуцька ГЕС, як за тогочасними, так і сучасними вимірами, була грандіозною спорудою, до якої належали: будівля ГЕС довжиною майже 180 м та шириною 76,9 м з 7 турбінами; бетонна водозливна гребля довжиною 287 м; судноплавний шлюз; земляна дамба на лівому березі довжиною 597 м; земляна гребля на правому березі протяжністю 585 м; захисна дамба між шлюзом і ГЕС довжиною 350 м; захисні греблі: Черкаська, Будищансько-Свидівська, Червонословідська, Золотонісько-Іркліївська, Чигиринська, Цибульниківська. Тясминська.

Загальний об'єм земляних робіт на спорудженні гідровузла обчислювався 62 млн. 344 тис м³. З котловану потрібно було вийняти 23 880 млн. м³, а вкласти у земляні споруди понад 38 млн. м³. На спорудженні різноманітних об'єктів ГЕС планували використати 1 млн. 689 тис. кубометрів гранітної породи, 1 млн. 896 тис. м³ щебеню, понад 40 млн. м³ піску [5, арк. 134 зв].

Також для будівництва гідровузла необхідно було доставити мільйони тонн вантажів. Для вирішення цієї проблеми проєктували збудувати 116 км автомобільних доріг, 57 км залізничних, та 5 пристаней – на лівому та правому берегах Дніпра. Була передбачена побудова кількох великих мостів [5, арк. 135].

Усе будівництво, включно з відселенням жителів із затоплюваних земель, попередньо оцінили в 3 млрд. 661 млн. крб. Роботи планували завершити впродовж 5,5 років до травня 1960 року. На саму будівлю ГЕС, греблю, шлюз та інші допоміжні споруди запланували виділити 2 млрд. 93 млн. крб., а на підготовку чаші водосховища – понад 1 млрд. 567 млн. крб. [5, арк. 148].

До проєкту побудови гідровузла постійно вносилися зміни. Якщо в 1954 році проєкт Кременчуцької ГЕС передбачав закритий машинний зал зі спеціальним захистом від різноманітних шкідливих впливів, то 7 листопада 1955 року ухвалили рішення про побудову ГЕС т. зв. “незахищеного типу”. Майже півтора року проєктанти й науковці зважували всі ризики відмови від “захищеного” машинного залу.

Лише в березні 1957 року остаточно внесли зміни до проєкту – станцію вирішили будувати без високого машинного залу, а гідроагрегати встановити під спеціальними окремими ковпаками. 13 грудня 1957 року для ГЕС також затвердили рішення про збільшення добового виробітку електроенергії з 430 тисяч до 625 тис. кВт годин на 12 турбінах. Постійно вносилися зміни й до інших споруд гідровузла [2, арк. 5].

У результаті вже під час перебігу будівництва було затверджено остаточний проєкт станції, що здавався відносно простим у виконанні, дешевим, із найвигіднішим співвідношенням можливих втрат з можливими вигодами.

Найбільше втрат було пов'язано зі створенням гігантського за розмірами штучного водосховища, розташованого на території трьох областей. За одним з варіантів проєкту, розробленим у післявоєнні роки, під затоплення потрапляли чотири міста: Черкаси й Сміла (частково), Чигирин і Новогеоргіївськ [5, арк. 24–26].

Проте до проекту побудови ГЕС знову було внесено зміни, що врятували від затоплення увесь Чигирин і окраїни Сміли, та, у значній мірі, Черкаси. Полягали вони в тому, що для збереження Черкас, Сміли та Чигирини вирішили збудувати водозахисні дамби. У результаті на 16,1 тис. осіб зменшувалася кількість жителів, які підлягали переселенню, та на 28,1 тис. га скорочувалася площа затоплюваних земель. Також виводилися з зони затоплення Золотоніський та Оболонський масиви, а також долина р. Тясмин.

Завдяки захисним роботам зі спорудження земляних загат були збережені від знищення великі масиви земель, лісів, сіл та жител у них. Так, при захисті Оболонського та Золотоніського масивів на лівому березі Дніпра не пішли під воду майбутнього водосховища майже 30 тис. га родючих земель, а разом з ними і 757 дворів у 12 селах Оболонського масиву та 1 276 дворів у 7 селах Золотоніського масиву. У долині р. Тясмин від затоплення вивільнялися 1 494 будинки в 24 селах, а також у містах Чигирин і Сміла [5, арк. 83].

Проте Новогеоргіївськ врятувати не вдалося. У цьому невеликому за розмірами місті, затоплювалася вся комунальна та приватна власність, а також вся промисловість. Із будівель власності містян затоплювалися чи підтоплювалися 1 341 господарство з населенням 7506 осіб. У тому числі 221 двір колгоспників. На перенесення промислових підприємств запланували витратити 143 216,5 тис. крб. [5, арк. 26].

Територія, що підлягала затопленню, в основному використовувалася в сільському господарстві. 104,4 тис. га земель вважалися продуктивними. Значними були втрати валової продукції сільського господарства. Загальна вартість втрат у сільському господарстві трьох областей обчислювалася майже в 46 млн. крб. Слід зауважити, що для обчислення втрат проєктанти взяли мінімальну врожайність у 10 ц/га озимої пшениці та 1000 літрів надою від однієї дійної корови. Через це розрахунки, взяті за основу під час розрахунків втрат, зовсім не відповідали потенціалу земель у часі водосховища та їхній справжній вартості.

Окрім міста Новогеоргіївськ у зону затоплення потрапляли 186 інших населених пунктів [5, арк. 31]. У трьох областях, у тих районах, що підлягали затопленню та підтопленню, повністю підлягали руйнуванню 147 господарств (з 224), 5 господарств втрачали незначну частину низовинних земель, 39 розформувалися і доселялися до інших господарств [5, арк. 31 зв].

Затопленню також підлягали автомобільні шляхи. На їх перенесення запланували витратити 124 800 тис. крб. Водосховищем Кременчуцької ГЕС затоплювався відрізок залізниці протяжністю 16,5 км. Загальні затрати на її перенесення запланували в 102, 9 млн. крб. Однак до плану внесли корективи, тож вирішили прокласти через Дніпро автомобільну дорогу та залізницю поруч одна з однією, включно з мостом через Дніпро, тож сума затрат зросла на понад 46 млн. крб.

Окрім господарських територій до зони затоплення Кременчуцьким водосховищем потрапляли 47 тис. га лісів. У них переважали такі породи дерев, як сосна (до 41 % площі всіх лісів) та дуб (14 %); розповсюдженими були липи, граби, верби тощо. Загальні запаси деревини в них сягали 1 872, 8 тис. м³. Знищити ліси доручили трьом ліспромгоспам. На знищення лісів у зоні Кременчуцького водосховища запланували витратити 21 766,6 тис. крб. [5, арк. 44–47].

Обсяг та номенклатура робіт на самому будівництві, а також так званих неосновних робіт, були величезними. Так, щоб збудувати фундамент під греблю станції потрібно було на певний час перекрити Табурищанську протоку, осушити її й очистити шар граніту від піску та мулу. Так само на острові Кишинського було необхідно зняти шар ґрунту з усією рослинністю та добратися до гранітів.

У місці будівництва розташований острів Кишинського, що ділив основне русло Дніпра на дві протоки. Права протока, Табурищанська, була вузькою. Ліва протока, Власівська, – ширшою. Бетонні споруди було вирішено розташувати на правому березі річки та на острові Кишинського. Гребля мала тягнутися через Табурищанську протоку. Головні споруди станції мали спиратися на товщу гранітів, що виходили назовні біля Табурища та тягнулися під дном Табурищанської протоки й на 2,5 км через острів Кишинського. Також біля правого берега планували збудувати суднохідний шлюз. Оскільки він проходив у суцільній товщі гранітів, то, щоб пробити у них камеру шлюзу, теж потрібно було захистити цю ділянку від потоку води.

Осушити дно річки в районі майбутньої ГЕС та підходи до шлюзу вирішили шляхом намивання по периметру греблі тимчасових земляних дамб, що отримали робочу назву “перемички”. Основна перемичка починалася біля правого берега Дніпра та повністю охоплювала острів Кишинського. Перемички вирішили збудувати на 340 м вище та на 410 м нижче від місця майбутньої греблі ГЕС. Вільний прохід суден, а також криги навесні забезпечувала лівобережна Власівська протока [6, с. 48].

Окрім того, по перемичках мали прокласти залізницю та автомобільну дорогу, аби ними перевозити до котловану будівельні матеріали й робітників. На деяких ділянках річки, зокрема на Табурищанській протоці, перемички досягали висоти до 13 м над рівнем Дніпра, мінімальна висота в 5,5 м була на острові Кишинському. Ширина перемичок – 11 м [6, с. 48].

Перемички створювали намивним методом. Для цього було використано два потужні земснаряди, які вимивали ґрунт з dna майбутнього котловану в Табурищанській протоці та на острові Кишинського і через труби подавали на об’єкт, поступово нарощуючи земляну греблю. Усього потрібно було намити 840 тис. м³ ґрунту, для чого було перероблено загалом 930 тис. м³ [6, с. 51].

Оскільки на дні річки в так званому котловані передбачалася цілодобова присутність людей і механізмів, це дно повинне бути сухим. Для того, щоб не допустити просочування води через верхню перемичку до котловану, та з метою відведення води, що могла затекти до котловану через нижню перемичку, у ньому встановили 25 одиниць різного типу насосів, що впродовж майже 4-х років безперервно відкачували воду з котловану греблі. Роботи з намиву перемичок продовжувалися безперервно до лютого 1956 року, коли температура впала до 15–20 градусів морозу.

До квітня 1956 року місце будівництва майбутньої ГЕС було оточено захисною греблею. Серйозним випробуванням для перемичок стала весняна повінь 1956 року. Щосекунди Власівською протокою, куди спрямували всю воду р. Дніпро, швидкість течії сягнула понад 11 тис. м³/сек. Висота хвилі досягла 1 метра. Щоб не допустити розмиву верхньої перемички, вирішили авральним порядком її підсипати. По тривозі десятки автомобілів вивезли з гранітного

кар'єру 1 300 м³ породи й висипали на перемички, що дозволило не допустити їхнього руйнування.

Після створення перемичок будівельники розпочали спорудження станції. Основними спорудами Кременчуцької ГЕС згідно проекту були машинний зал, шлюз та водозливна гребля. Їх вирішили будувати на масивній гранітній підосві, у той час як лівобережну дамбу насипали на м'яких ґрунтах. Таке розташування основних споруд гідроелектростанції виявилось вкрай вдалим, адже фундаменти виявилися достатньо надійними. Зате будівельникам довелося докласти чимало зусиль, щоб у товщах гранітів підготувати фундамент під ГЕС та наскрізь пробити Табурищанський мис для судноплавства. Обмежена кількість техніки в перший підготовчий період будівництва гідровузла спричинила використання важкої фізичної праці будівельників.

Загальний об'єм скельних робіт на Кременчуцькій ГЕС вимірювався 1 млн. 135 тис. м³. З них на котлован будівлі ГЕС і водозливної греблі припадало 687 тис. м³, на шлюз – 448 тис. м³ [6, с. 56].

Після того, як у результаті побудови перемичок, було утворено будівельний котлован, туди було введено будівельну техніку та робітників. Роботи на осушеній ділянці дна Табурищанської протоки Дніпра тривали постійно впродовж 1956–1959 років, тобто 35 місяців безперервної праці [6, с. 57].

Щоб дістатися до гранітів, дно річки спочатку звільняли від товщі мулу методом гідрозмиву, коли потужними струменями води м'які ґрунти змивалися в понижені ділянки, звідки земснарядями ця рідка маса відправлялася на побудову дамб. Після того, як було змито мул, бригади буровиків, використовуючи до 40 перфораторів і чотири станки буріння, пробивали в гранітах отвори до 2–2,2 погонних метри глибиною. Після буріння отворів до них закладалася вибухівка, що руйнувала скелі.

Перші вибухи на дні котловану відбулися в листопаді 1956 року. Подрібнену вибухами гранітну масу вивозили автомобілями. Про специфіку важкої роботи з гранітом свідчить той факт, що ручними перфораторами отвори бурилися на відстані від 1,2 м до 1,5 метрів один від одного й глибиною до 5,5 – 6 м, утворюючи певні квадрати. З 1 м пробуреної породи отримували 1,7 м³ гранітів, для чого затратили 22 м³ повітря [6, с. 58].

Після того, як будівельники дісталися основи, на якій планували методом бетонування робити фундамент будівлі ГЕС та водовідвідної греблі, роботи уповільнилися. Тепер використовувати буріння та вибухівку стало небезпечним, оскільки основа під фундамент могла дати тріщини, що в майбутньому під тиском бетонних споруд могли поглибитися та призвести до руйнування самої ГЕС. Тож зачистка основи під фундамент відбувалася лише відбійними молотками з ручним вивантаженням подрібненої породи лопатами на автомобілі. Завдяки цілодобовій праці маси робітників вдалося зачистити понад 50 тис. м² скельної породи [6, с. 59].

Паралельно з очисткою дна під фундамент в товщах Табурищанських гранітів пробивали камеру шлюзу. Спочатку судноплавний шлюз планували спорудити до початку 1961 року. Однак, через плани введення у дію ГЕС на рік раніше, вирішили його збудувати до вересня 1959 року. Загалом шлюз був побудований надзвичайно швидко – за півтора роки. Для порівняння, на Свирській

ГЕС шлюз будувався 5 років, а на Каховській – 3 роки. 6 вересня 1959 року шлюз запрацював [7].

Форсування підготовчих робіт у котловані ГЕС, на водозливній греблі та у шлюзі дозволило перейти до створення основних об'єктів станції, що складало головний обсяг бетонних робіт на будівництві. 1 листопада 1957 року у фундамент греблі ГЕС було урочисто вкладено перший кубометр бетону. Окрім самих будівельників, на цьому дійстві були присутні керівництво “Кременчукгесбуду” та Новогеоргіївського району, а також делегація з Києва. Однак у Кремлі в черговий раз вирішили переглянути проект будівництва в напрямку збільшення потужності Кременчуцької ГЕС з 430 тис. кВт на рік до 625 тис. кВт на рік. Технічні зміни полягали в збільшенні кількості гідротурбін з 7 до 12 та дострокове введення ГЕС у дію раніше запланованого.

Проте ще 2 листопада 1955 року на нараді за участю заступника голови РМ УРСР Непорожнього, начальника “Кременчукгесбуду” Новикова, парторга ЦК КПРС Панасенка та директора Кременчуцької ГЕС Строганова дійшли думки щодо необхідності пуску першого агрегата наприкінці 1958 року, а всієї Кременчуцької ГЕС – у 1959 році [1, арк. 104].

З моменту початку бетонних робіт і до пуску ГЕС в дію, бетонні роботи тривали майже безперестанно, за винятком окремих, надто морозних, днів. Якщо до кінця 1957 року будівельники вклали в основні споруди гідровузла, а ними були будівля ГЕС та гребля, 38, 1 тис. м³ бетону, то наступного року ця кількість зросла майже в 10 разів і досягла 325, 4 тис. м³. Загалом же при будівництві Кременчуцької ГЕС було вкладено понад 1 млн. 16 тис. м³ бетону та залізобетону.

7 березня 1958 року відбулася нарада в Держплані УРСР, де вирішили запустити перші два агрегати Кременчуцької ГЕС у листопаді 1959 року, а всіх інших – у 1960. Визначили терміни перекриття русла Дніпра – з 1 жовтня 1959 р., та почати наповнювати водосховище водою до відмітки 71 м до 1 листопада 1959 року. Оскільки терміни введення в дію ГЕС скорочувалися, то темпи робіт зростали.

У 1959 році, під час бетонування лівобережної частини греблі, застосували ще одну нову технологію – т. зв. “циклопічну кладку з широкими швами”. Особливістю цієї новинки було те, що основним матеріалом для робіт був не бетон, а величезні гранітні блоки – т. зв. циклопи, вкладені один на один. Порожнини між ними заливали бетоном. Деякі циклопи сягали об'єму в 20 м³. Якби техніка була потужнішою, то на греблю транспортували б гранітні блоки й більших розмірів. Використання гранітних брил дозволило скоротити затрати в два рази – вартість таких робіт сягала 76 крб., тоді як звичайне бетонування 1 м² обходилося майже в 140 крб. [1, арк. 134].

Час економили на всьому. Так, замість тимчасового мостового переходу вирішили одразу будувати капітальний міст. Ця споруда надзвичайно велика й матеріаломістка. Загалом його будували традиційно – на спеціальні опори вкладали бетонні балки вагою в 62 тонни. Вартість одного кубометру залізобетонних балок сягнула 1 007 тис. крб., а їхній загальний об'єм – 4 тис. кубометрів. Досвід будівництва мосту одночасно з бетонними роботами на Кременчуцькій ГЕС пізніше запровадили на інших електростанціях країни [1, арк. 143–149].

Також, майже одночасно з бетонними, проводили монтажні роботи. Першим великим механізмом, встановленим на щойно забетоновану будівлю ГЕС, був 500-тонний кран. Поряд з ним діяли інші крани – 50- і 20-тонні. Ними подавали не тільки бетонну масу на об'єкти, а й монтували гідроагрегати, кожен з яких важив понад 600 тонн. У той час, коли змонтували в ніші першу гідротурбину й відкрили її ковпаком, для наступної вже підготували камеру, а інші тільки заливали бетоном. Такий метод, названий поточним, було вперше застосовано саме на будівництві Кременчуцької ГЕС.

Відповідно до графіка робіт на монтаж кожного гідроагрегата відводилося 48 календарних днів. Усі роботи з доводки турбіни сягали загалом 70 днів. Тобто, впродовж кожного календарного місяця мав здійснюватися монтаж однієї турбіни й розпочинатися монтаж наступної. Робота вносила свої корективи, тож на стадії монтажу знаходилося фактично по три агрегати. На цих роботах працювали 120 робітників у дві зміни. Бетонувальники, а з ними й теслярі, робітники бетонних заводів, кранівники, водії самоскидів та ін., працювали в три зміни.

Монтаж першого агрегату Кременчуцької ГЕС – з моменту опускання робочого колеса в камеру до пуску агрегату на холості обороти – тривав 100 днів. 12-й, останній агрегат, змонтували за 23 дні. Творча ініціатива інженерно-технічних працівників “Кременчукгесбуду”, їхня тісна співпраця з проектними інститутами, напружена праця робітників дозволила різко скоротити строки будівництва. Так, термін від моменту вкладання першого кубометра бетону до пуску першого агрегату зменшився до 2 років, а термін від пуску першого агрегату до введення гідроелектростанції на повну потужність з пуском 12 агрегатів – до 11 місяців [1, арк. 150]. Велике навантаження випало й на колективи Харківського турбінного заводу та генераторного заводу “Електротяжмаш”, які постачали на Кременчуцьку ГЕС найголовніше обладнання, зокрема – гідротурбіни.

Після розчистки гранітної основи майбутньої гідроелектростанції та закладення бетону в основні споруди станції, перед будівельниками постав новий етап робіт – перекриття Дніпра земляною дамбою. Ця дамба мала утримувати воду в найбільшому на Дніпрі водосховищі та забезпечувати роботу гідроелектрогенераторів. Дамбу насипали майже чотири роки та вклали в неї 24 млн. 918 тис. м³ землі.

Острівна гребля має протяжність 1886 м. Її намівали земснарядами, вибираючи ґрунт з дна річки та з котловану, де планували збудувати корпуси майбутньої будівлі ГЕС. Закінчили намівати дамбу в жовтні 1957 року, вклавши в неї майже 6 млн. м³ піску та глини. Лівобережний відрізок дамби намили в заплавної частині Дніпра. Її протяжність склала 6 450 м. Ґрунти об'ємом майже в 14 млн. м³ засипали Дніпрові плавні та пасовища на величезних площах. Останньою намили дамбу у Власівській протоці. Поступовий намив ґрунту тут розпочався в травні 1959 року [6, с. 68].

Остаточне перекриття річки запланували здійснити з наплавного мосту. Для цього зі Сталінградської ГЕС привезли поміст, який встановили на 150-тонній баржі, для чого їх міцно прикріпили до дна річки та до берегів у Власівській протоці. Баржі попередньо були навантажені камінням. Усі підготовчі роботи до початку перекриття звуженого русла Дніпра закінчили до початку жовтня 1959 р.

3 жовтня 1959 року в 19:00 вибухом зруйнували нижню перемичку на Дніпрі, що захищала котлован ГЕС. Упродовж однієї години низова перемичка була розмита на ширину майже 150 м. Котлован ГЕС затопила вода. Потім підірвали верхню перемичку. Там утворилося русло шириною 120 м. Земснарядами руйнування перемичок продовжили. Тиск води у Власівській протоці набагато зменшився, адже значна маса води пішла по колишній Табурищанській протоці. Вода продовжила руйнування перемичок.

О 12 годині дня 4 жовтня 1959 року розпочалося остаточне перекриття основного русла Дніпра. Перекриття тривало до 15-ї години. Щогодини великовантажні автомобілі скидали на дно річки до 6 тис. м³ каміння. Одночасно на міст в'їжджали до 12 автомобілів, а всього їх того дня працювало 213. Вони скинули на дно річки близько 200 циклопів – гігантських гранітних монолітів, по 1,5 – 2 шт. на 1 погонний метр. Поверх них було скинуто у воду тисячі кубометрів дрібного каміння. За перекриттям Дніпра спостерігали сотні будівельників. Потім до роботи приступили земснаряди, які поверх кам'яного насипу намітали ґрунт. Намітали його до весни 1960 року. Всього в русло Дніпра вклали майже 6 млн. м³. Цього виявилось достатньо, щоб перекрити Власівську протоку Дніпра шириною в 1 400 м [1, арк. 34].

Як відомо, Кременчуцьку ГЕС формально ввели в дію достроково в грудні 1959 року, запустивши декілька гідроагрегатів. Проте водосховище наповнювалося надзвичайно повільно. Цьому сприяли висока температура повітря влітку 1959 року, суха осінь, необхідність постійного скидання води через греблю ГЕС. Не дивно, що запущена в дію перша гідротурбіна мала потужність всього в 7 тис. кВт, замість запроектованих 21 тис. кВт. [4, арк. 26].

Взимку та, особливо, навесні 1960 року планували повністю заповнити водосховище. Однак всупереч прогнозам спеціалістів з управління Дніпроенерго Запорізького раднаргоспу, навесні 1960 року водосховище не набрало потрібної кількості води, достатньої для нормальної роботи змонтованих гідротурбін [4, арк. 26 зв.].

Перші місяці тимчасової експлуатації кількох агрегатів ГЕС виявили також чимало браку, прорахунків та недоробок у конструкціях гідротурбін. Захисні ковпаки над турбінами замість будівлі над ними, не вберігали електромеханізми від талої та дошової води. Якість бетонних робіт в турбінному залі була такою, що його вирішили оштукатурити. При цьому штукатурні роботи створювали серйозні перешкоди в роботі персоналу ГЕС та самих механізмів.

У 1960 році Кременчуцьку ГЕС все ж запустили на повну потужність, але це виявилось тільки “тимчасовою експлуатацією”. На гідроагрегатах постійно виявляли й усували недоробки, постачання електричного струму споживачам здійснювалося “за тимчасовими схемами”, перші гідроагрегати підключалися теж до “тимчасових” трансформаторів “з серйозними недоліками в системі охолодження”.

Вже перші тижні експлуатації Кременчуцької ГЕС вказали на наявність великої кількості сміття у водосховищі, що норовило потрапити на лопаті гідротурбін. Його, звичайно, намагалися виловити, для чого запроектували й спорудили спеціальні сміттевлловлювальні решітки. У повінь 1960 року, коли назбиралася маса сміття, видаляти його не було як – сміттєзбірний тракт все ще

будували. Тільки за період повені 1960 року вдалося затримати й витягти із водоводів агрегатів близько 5 500 м³ твердих відходів [4, арк. 26–27].

З 1 жовтня 1963 року ГЕС вже “експлуатували промислово”. Однак у наступні роки – 1964 та 1965 знову було виявлено багато недоробок. Упродовж 1966–1967 років колектив робітників й інженерів Кременчуцької ГЕС мав ліквідувати попередні недоробленості, що “ускладнювали нормальну експлуатацію ГЕС”, і які виявила державна комісія. На їхнє усунення виділили понад 2 млн. крб. [4, арк. 26].

Таким чином, у результаті тривалого будівництва й промислової експлуатації Кременчуцька ГЕС вийшла на заплановану потужність. Кіровоградська область, а також Україна в цілому, отримала в своє розпорядження потужний промисловий об’єкт, завдяки якому було значно піднято рівень виробництва електроенергії у республіці, створено водний резерв для стабілізації водного режиму на Дніпрі й розвитку зрошувального землеробства в південній частині УРСР. Проте форсування темпів будівельних робіт та постійне внесення поправок до планів будівництва призвели до виникнення численних технічних помилок та низької якості виконання робіт, внаслідок чого усунення виявлених недоліків потребувало значних коштів та заважало повноцінній роботі Кременчуцької ГЕС, через що вона довго не могла вважатися завершеним робочим об’єктом. Як позитивні, так і негативні наслідки будівництва залишаються актуальними для країни та області й у наші дні. Вони вимагають ретельного вивчення та врахування досвіду проектувальників та будівельників ГЕС.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Годовой* отчет по основной деятельности подрядной организации с объяснительной запиской за 1957 год. – Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф. Р-6713. – Оп. 1. – Од. зб. 54.
2. *Инженерно-технические* мероприятия по гидроузлу “Кременчуггэсстроя”. – ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Од. зб. 4.
3. *Краткая* справка о Кременчугской гидроэлектростанции на реке Днепр за 1954. – ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 1. – Од. зб. 13.
4. *Материалы* по подготовке хранилища Кременчугской ГЭС (протоколы, титульные списки, докладные записки, справки, графики переселения, переписка и др.) за 1958 год. – ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 1. – Од. зб. 82б.
5. *Проектное* задание том №1. Сводная записка по Кременчугской гидроэлектростанции. – ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Од. зб. 3.
6. *Энергетическое* строительство. Вып. 23. – М.-Л.: Государственное энергетическое издательство, 1961. – 156 с.
7. *Фонди* Світловодського краєзнавчого музею.
8. *Горбовий О.* Кременчуцький гідровузол (1954–1960 рр.): проектування та будівництво // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – К., 2016. – Вип. 33. – С. 53–59.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області (м. Кропивницький, Україна).

О. А. БАБЕНКО

Государственный архив Кировоградской области

**КРЕМЕНЧУГСКАЯ ГИДРОЭЛЕКТРИЧЕСКАЯ СТАНЦИЯ –
КРУПНЕЙШИЙ ПРОМЫШЛЕННЫЙ ОБЪЕКТ
КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ: ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ**

Статья представляет собой краткий обзор основных этапов строительства Кременчугской гидроэлектрической станции – одного из крупнейших достижений промышленного строительства на территории Кировоградской области. Хронологические рамки охватывают период от проектирования станции до ввода ее в промышленную эксплуатацию. Рассматриваются причины начала строительства станции, связанные с самим характером советской индустриализации, а также особенности поиска и выбора места строительства станции. Рассказывается о подготовке к строительству ГЭС, главных этапах строительства, а именно: перекрытие Днепра техническими перемычками, работы в осушенном котловане, подготовка фундамента под строительство станции, строительство самих станционных зданий, в том числе уникальные бетонные работы, ускоренный монтаж гидроагрегатов. Объективно отображен процесс первого десятилетия эксплуатации станции, который сопровождался устранением многочисленных недостатков и недоработок в течение 8-10 лет эксплуатации станции.

Ключевые слова: *история Украины, Украинская Советская Социалистическая Республика, Кировоградская область, строительство, хрущевские реформы, электроэнергетика, КремГЭС, Светловодский район.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Бабенко Олег Александрович – директор Государственного архива Кировоградской области (г. Кропивницкий, Украина).

O. O. Babenko

State Archives of Kirovograd region

**KREMENCHUK HYDRAULIC POWER STATION –
THE LARGEST INDUSTRIAL OBJECT OF KIROVOGRAD REGION:
HISTORY OF CREATION**

This article is a concise review of the main stages of construction of the Kremenchuk HPS – one of the greatest achievements of industrial construction on the territory of Kirovograd region. The chronological limits of the construction encompass the period starting with the project design till its commissioning. Reasons for the beginning of its construction, connected with the very character of Soviet industrialization as well as peculiarities of search for and selection of the construction site are highlighted. The preliminary stage of construction, main construction stages, namely – the closing of the Dnieper with technical dams, works in the dried-up basin, preparation of the foundation for the station, erection of the station buildings proper, including unique concrete works, forced installation of the power units are described. The process of the first ten years of industrial exploitation (accompanied by elimination of numerous drawbacks and faults during initial 8-10 years of exploitation) is explained from an objective point of view.

Key words: *history of Ukraine, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Kirovograd region, industrial construction, reforms by Khrushchov, electroenergetics, KremHPS, Svitlovodsk district.*

REFERENCES

1. **Godovoy** otchet po osnovnoy deyatelnosti podryadnoy organizatsii s obyasnitelnoy zapiskoy za 1957 god. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (DAKO). – F. R-6713. – Op. 1. – Od. zb. 54.
2. **Inzhenerno-tehnicheskie** meropriyatiya po gidrouzlu “Kremenchuggesstroya”. – DAKO. – F. R-6713. – Op. 4. – Od. zb. 4.
3. **Kratkaya** spravka o Kremenchugskoy gidroelektrostantsii na reke Dnepr za 1954. – DAKO. – F. R-6713. – Op. 1. – Od. zb. 13.
4. **Materialy** po podgotovke hranilischa Kremenchugskoy GES (protokoly, titulnye spiski, dokladnye zapiski, spravki, grafiki pereseleniya, perepiska i dr.) za 1958 god. – DAKO. – F. R-6713. – Op. 1. – Od. zb. 82b.
5. **Proektnoe** zadanie tom № 1. Svodnaya zapiska po Kremenchugskoy gidroelektrostantsii. – DAKO. – F. R-6713. – Op. 4. – Od. zb. 3.
6. **Energeticheskoe** stroitelstvo. Vyp. 23. – M.–L.: Gosudarstvennoe energeticheskoe izdatelstvo, 1961. – 156 s.
7. **Fondy** Svitlovodskoho kraieznavchoho muzeiu.
8. **Horbovyi O.** Kremenchutskyi hidrovuzol (1954–1960 rr.): proektuvannia ta budivnytstvo // Chasopys ukraïnskoi istorii / Za red. doktora istorychnykh nauk, profesora A. P. Kotsura. – K., 2016. – Vyp. 33. – S. 53–59.

ABOUT THE AUTHOR

Babenko Oleh Oleksandrovych – State Archives of Kirovograd region, Director (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94: 81 373.21

Є. В. Дементов*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ КІРОВОГРАДА
НА КРОПИВНИЦЬКИЙ**

У статті розглядається зв'язок творчої діяльності Марка Кропивницького щодо створення українського театру з Єлисаветградом, аналізується історична справедливість перейменування Кіровограда на Кропивницький.

Перші українські вистави в Україні після Емського указу 1876 року були зіграні в листопаді 1881 року в Кременчуці театральною трупю Г. Ашкаренка. У ній М. Кропивницький був задіяний в якості режисера і актора. У кінці грудня 1881 року М. Кропивницький для гастролей у Києві сформував свій театральний колектив. Восени 1882 року в Єлисаветграді М. Кропивницький разом з М. Садовським зібрали нову театральну трупу. Вона стала третім проукраїнським театральним колективом у формуванні якого М. Кропивницький брав участь. Тому, Єлисаветград не може претендувати на першість у справі створення першої української театральної трупи.

Пам'ять про одного із фундаторів українського театру М. Кропивницького була гідно увічнена в Україні. Однак, його життя і творчі заслуги не настільки пов'язані з Єлисаветградом, щоб називати його прізвиськом ще й обласний центр.

Ключові слова: *Марко Кропивницький, Єлисаветград, український театр, театральна трупа, корифей.*

У липні 2016 року Верховна Рада України перейменувала Кіровоград на Кропивницький. Це рішення українського парламенту викликало і здивування, і обурення жителів міста, адже вони підтримували зовсім іншу назву. Час іде, але пристрасті навколо цієї проблеми не стихають. Колишні кіровоградці і досі не сприймають нову назву міста, нав'язану з Києва.

Залишається актуальним питання – чим же заслужив Марко Кропивницький такої пошани, щоб місто, в якому він не народився, а лише постійно проживав менше двох років [3, с. 24; 7, с. 132–135], було названо на його честь? Апологети нинішньої назви колишнього Кіровограда стверджують, що перейменування відбулося історично справедливо, тому що саме в Єлисаветграді у 1882 році М. Кропивницький створив перший професійний український театр – театр корифеїв, тож саме він вписав Єлисаветград золотими літерами в історію українського театру в якості його першої сторінки.

Життя і творчість М. Кропивницького свого часу вивчали десятки дослідників. Місцеві автори в першу чергу намагалися розкрити зв'язок становлення його творчого генія з рідним краєм, із нібито створенням ним у 1882 році в Єлисаветграді театру корифеїв. У цьому напрямку працювали І. Вівсяна [2], М. Смоленчук [11], В. Шурапов [12] та інші місцеві краєзнавці.

Однак, у їхніх дослідженнях немає достатньої відповіді на питання – наскільки творча діяльність М. Кропивницького щодо створення українського театру безпосередньо пов'язана з Єлисаветградом і що реально було створено ним восени 1882 року в місті на Інгулі?

Зимовий театральний сезон 1881–1882 року застав вже досить відомого і успішного актора М. Кропивницького в Кременчуці, де він був задіяний в театральній трупі Г. Ашкаренка [6, с. 117]. До роботи в цій трупі М. Кропивницький залучив також М. Садовського, одного з братів Тобілевичів [7, с. 139]. Для того, щоб покращити касові збори, антрепренер театральної трупи Г. Ашкаренко звернувся до влади за дозволом грати не лише російські, а й “малоросійські” п'єси. Неочікувано надійшов дозвіл – від самого міністра внутрішніх справ імперії. Театральній трупі Г. Ашкаренка першій в Україні після сумнозвісного Емського указу 1876 року дозволили робити вистави українською мовою [10, с. 32]. Перші вистави українською були зіграні у Кременчуці в листопаді 1881 року й викликали значний ажіотаж у глядачів. Причому ключову роль у постановці цих вистав відіграв М. Кропивницький, виступивши одночасно режисером і провідним актором [6, с. 117]. Наступного місяця трупа Г. Ашкаренка за участі М. Кропивницького та М. Садовського відіграла з успіхом шість вистав українською мовою в Харкові [6, с. 117]. У своєму біографічному нарисі М. Кропивницький перші українські вистави, зіграні в Кременчуці в листопаді 1881 року, назвав “новою ерою українського театру” [6, с. 117]. Наприкінці XIX століття Г. Ашкаренко саме свою театральну трупу зразка кінця 1881 року стане називати “першою українською театральною трупю”, і цьому особливо ніхто не заперечував [1, с. 30].

У листопаді 1881 року були оприлюднені зміни, внесені царем до Емського указу, які дозволили грати театральні вистави українською мовою всім театральним трупам в Україні [3, с. 105]. Тому М. Кропивницький вирішив залишити трупу Г. Ашкаренка і створити свою. У грудні 1881 року був сформований новий театральний колектив – товариство акторів на чолі з М. Кропивницьким [12, с. 37]. У 1908 році у нарисі “Спогади про Бобринець і бобринчан” М. Кропивницький зазначив, що власну українську трупу він сформував у кінці 1881 року у Кременчуці [7, с. 138]. Новостворена театральна трупа у січні 1882 року відправилася на гастролі до Києва. Виступи проходили у приміщенні нинішнього театру імені Лесі Українки й мали значний успіх. На фасаді театру і сьогодні є меморіальна дошка зі словами “В цьому будинку 10 січня 1882 року під керівництвом великого артиста і драматурга М. Л. Кропивницького відбувся перший виступ українського професійного театру”. Отож, є всі підстави вважати театральну трупу, сформовану наприкінці 1881 року у Кременчуці, першою професійною проукраїнською театральною трупю, створеною М. Кропивницьким.

Напередодні нового театального сезону М. Кропивницький і М. Садовський, перебуваючи в Єлисаветграді, вирішили зібрати нову театральну трупу. Царський циркуляр 1881 року заборонив створення суто українського театру і українських театральних труп. Надавалося право виставляти “малоросійські” п'єси з дозволу губернаторів лише російським трупам. З цього випливає, що всі театральні трупи в Україні офіційно залишалися російськими.

Меморіальна дошка на фасаді

Національного академічного театру російської драми імені Лесі Українки (м. Київ)

Причому виставі українською мовою обов'язково мала передувати вистава російською. Влада жорстко контролювала це правило [3, с. 107]. Отож, і театральній трупі, яка була сформована у Єлисаветграді, так само, як до цього в Кременчуці, довелося грати також і російські вистави.

На початку осені 1882 року нова трупа була зібрана. Активну роль у цьому відіграв М. Садовський. Він же запропонував і запросив до складу трупи М. Заньковецьку [10, с. 33]. В основному трупа складалася не з професійних акторів, а з аматорів, вік більшості яких складав 19–25 років. Трупа не була стаціонарною, і не мала ніякого відношення до Єлисаветградського театру. Після трьох дебютних українських вистав у жовтні–листопаді 1882 року, що відбулися у міському театрі, трупа під орудою М. Кропивницького залишила Єлисаветград, відправившись на гастролі [9, с. 390]. До речі, в автобіографічному нарисі М. Кропивницький жодним чином не згадав про створення восени 1882 року в Єлисаветграді театральної трупи, тим більше не дав оцінки цій події в історії українського театру.

Отже, Єлисаветград не може претендувати на першість у справі створення першої української театральної трупи. Твердження про те, що восени 1882 року М. Кропивницький створив в Єлисаветграді перший професійний український театр, є сумнівним і нічим не підтвердженим. Єлисаветград став місцем, де М. Кропивницький сформував свою другу проукраїнську напіваматорську театральну трупу, що стало не початком, а лише продовженням становлення українського театру. І до його завершення було ще далеко. У серпні наступного

року театральна трупа М. Кропивницького об'єдналася з театральним колективом М. Старицького. На чолі об'єднаної трупи став М. Старицький, а М. Кропивницький зосередився на режисурі [5, с. 96]. Вершина у театральній творчості М. Кропивницького припала на час гастролей його чергової трупи у 1886–1887 роках в С.-Петербурзі та Москві, причому гастрольний репертуар включав як українські, так і російські п'єси. Не всі вистави мали успіх. Під час виступів у столиці були зіграні і два закриті спектаклі для царської сім'ї, після одного із яких представники трупи на чолі з М. Кропивницьким отримали можливість на зустріч і спілкування з монархом [10, с. 41]. Згадуючи про цю зустріч з царем у спогадах “Про Бобринець і бобринчан”, М. Кропивницький відзначив, що коли цар запитав: “Где Вы собрали такой чудный состав?” – Марко Лукич відповів: “На Юге”. Зверніть увагу на відповідь митця – не в Україні, а “на Юге” [7, с. 141]. У цілому ж успішні гастролі трупи М. Кропивницького в обох столицях ніяким чином не були пов'язані з Єлисаветградом.

І дещо про театр корифеїв. Корифеями прийнято називати провідних, видатних діячів певної сфери діяльності. Ніякого українського театру корифеїв як такого (в розумінні єдиного діючого театального колективу з відповідною назвою) ніколи не існувало – це красивий міф. У 1901 році шістьох провідних представників українського театру, які представляли різні театральні колективи і трупи, було лише названо корифеями української сцени, а про ніякий театр корифеїв не йшлося [4]. І об'єднати на тривалий час корифеїв (зірок) в один колектив в принципі було неможливим через творчі і фінансові проблеми. Тим більше не міг бути створений театр корифеїв М. Кропивницьким в 1882 році в Єлисаветграді. Так, до театральної трупи, сформованої в 1882 році в Єлисаветграді, увійшли М. Кропивницький, М. Садовський і М. Заньковецька, які через двадцять років були визнані корифеями українського театру. Однак на 1882 рік М. Кропивницького можна було умовно вважати хіба що корифеєм російської сцени, М. Садовський менше року відпрацював актором, а М. Заньковецька лише дебютувала на сцені [3, с. 112]. То про створення якого театру корифеїв в 1882 році в Єлисаветграді може взагалі йти мова? Правда, корифеям українського театру все ж вдалося попрацювати на сцені разом. На початку минулого століття М. Заньковецька, М. Кропивницький і І. Карпенко-Карий протягом трьох років творчо співпрацювали з “Товариством артистів під управлінням М. Садовського і П. Саксаганського” [8, с. 20].

Театральна спадщина видатного українського актора, режисера і драматурга Марка Кропивницького є надбанням всієї України. Колискою формування і становлення його творчого генія стали ряд українських міст, серед них – Бобринець, Одеса, Кременчук, Київ, Єлисаветград, Харків. За спогадами митця, Єлисаветград в цьому процесі займав далеко не перше місце. Але так сталося, що саме в рамках декомунізації перед Кіровоградом постала проблема перейменування. Серед багатьох пропозицій щодо нової назви міста був і Кропивницький. Цей варіант був підтриманий лише 4 % кіровоградців і вважався не рейтинговим, і абсолютно непрохідним. Однак, завдяки тому, що міська влада на певному етапі процес перейменування пустили в самостійне плавання, сталося, здавалося б, неможливе.

Пам'ять про одного із фундаторів українського театру М. Кропивницького була гідно увічнена в Україні. Лише в Кіровограді його ім'я носить обласний театр, працює музей М. Л. Кропивницького, одна із центральних вулиць названа на його честь, село, в якому він народився, носить його прізвище. Однак чи є М. Л. Кропивницький тією постаттю, щоб більше ніж через сто років після смерті митця називати його прізвищем ще й обласний центр? Драматургічна спадщина М. Кропивницького не стала класикою. Дивно, що в репертуарі Кіровоградського обласного театру, який носить ім'я М. Л. Кропивницького, не представлена жодна з 40 написаних ним п'єс. У цілому М. Кропивницький залишився театральним діячем своєї епохи, який на фоні подальшого розвитку кінематографу, телебачення та Інтернету сприймається як діяч минулих часів.

Таким чином, життя і творчі заслуги Марка Кропивницького не настільки пов'язані з Єлисаветградом, щоб його прізвищем називати обласний центр. А нинішня назва колишнього Кіровограда може ввійти в історію тільки як випадкова і тимчасова. Раніше чи пізніше жителям обласного центра повернуть законне право самим обрати назву для свого міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Ашкаренко Г.* Спомин про першу українську трупу / Спогади про Марка Кропивницького. – К: Мистецтво, 1990. – С. 28–302.
2. *Вівсяна І.* Театр корифеїв // Історія України. – 2015. – № 2. – С. 25–26.
3. *Йосипенко М.* Марко Лукич Кропивницький. – К: Держвидав УРСР, 1958. – 322 с.
4. *Історія театру на Кіровоградщині.* [Електронний ресурс]: Режим доступу: library.kr.ua.
5. *Кисіль О.* Український театр. – К: Мистецтво, 1968. – 256 с.
6. *Кропивницький М.* За тридцять п'ять літ / Кропивницький Марко. – Твори. – Том 6. – К: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – С. 101–119.
7. *Кропивницький М.* Спогади про Бобринець і бобринчан / Кропивницький Марко. – Твори. – Том 6. – К: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – С. 120–144.
8. *Марьяненко И.* Прошлое украинского театра. – М: Государственное издательство “Искусство”, 1954. – 250 с.
9. *Марко* Лукич Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. – К.: Мистецтво, 1955. – 530 с.
10. *Садовський М.* Мої театральні згадки / Спогади про Марка Кропивницького. – К.: Мистецтво, 1990. – С. 31–43.
11. *Смоленчук М.* Марко Кропивницький і його рідний край. – К.: Мистецтво, 1971. – 76 с.
12. *Шурапов В.* Марко Кропивницький та його спадкоємці. – Кіровоград: КОД, 2010. – 391 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дементов Євгеній Васильович – доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

Е. В. Дементов

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

К ВОПРОСУ О ПЕРЕИМЕНОВАНИИ КИРОВОГРАДА В КРОПИВНИЦКИЙ

В статье рассматривается связь творческой деятельности Марка Кропивницкого по созданию украинского театра с Елисаветградом, анализируется историческая справедливость переименования Кировограда в Кропивницкий.

Первые украинские спектакли в Украине после Эмского указа 1876 года были сыграны в ноябре 1881 года в Кременчуге театральной труппой Г. Ашкаренка, в которой М. Кропивницкий был задействован в качестве режиссера и актера. В конце декабря 1881 года М. Кропивницкий для гастролей в Киеве сформировал свой театральный коллектив. Осенью 1882 года в Елисаветграде М. Кропивницкий вместе с Н. Садовским собрали новую театральную труппу. Она стала третьим проукраинским театральным коллективом, в формировании которого М. Кропивницкий принимал участие. Поэтому, Елисаветград не может оспаривать первенство в деле создания первой украинской театральной труппы.

Память об одном из основателей украинского театра М. Кропивницкого была достойно увековечена в Украине. Однако, его жизнь и творческие заслуги не настолько связаны с Елисаветградом, чтобы называть его фамилией еще и областной город.

Ключевые слова: *Марко Кропивницкий, Елисаветград, украинский театр, театральна труппа, корифей.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Дементов Евгений Васильевич – доцент кафедры всемирной истории Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченка, кандидат исторических наук, доцент (г. Кропивницкий, Украина).

E. V. Dementov

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

ON THE ISSUE OF RENAMING KIROVOHRAD AS KROPYVNYTSKYI

The paper investigates into the connection between Mark Kropyvnytsky's activity as to creating the Ukrainian theater and Yelysavethrad and analyzes the historical justice of renaming Kirovohrad as Kropyvnytskyi.

The first Ukrainian-language performances in Ukraine after the Ems Decree of 1876 were staged in November 1881 in Kremenchuk by the theatrical troupe of G. Ashkarenko. M. Kropyvnytsky was involved in this performance as a director and actor. At the end of December, 1881, M. Kropyvnytsky formed a theatrical collective for theatrical touring in Kyiv, which he called his first Ukrainian troupe in 1908. In the autumn of 1882, M. Kropyvnytsky and M. Sadovsky assembled a new semi-amateur theater troupe in Yelysavethrad. It became the third pro-Ukrainian theatrical collective in the formation of which Kropyvnytsky took part. Therefore, Yelysavethrad cannot be dubbed a pioneer in the creation of the first Ukrainian theatrical troupe.

M. Kropyvnytsky's theatrical heritage is a pan-Ukrainian property. However, among the cities that became the cradle of his creative genius, Yelysavethrad is not ranked first. The memory of one of the founders of the Ukrainian theater, M. Kropyvnytsky, was duly entombed in

Ukraine. However, his life and creative achievements are not connected with Yelysavethrad enough to name a regional city after his name.

Key words: Marko Kropivnitsky, Yelisavetgrad, Ukrainian theater, theater troupe, coryphaeus.

REFERENCES

1. **Ashkarenko G.** Spomin pro pershu ukraïns'ku trupu / Spogadi pro Marka Kropivnic'kogo. – K.: Mistectvo, 1990. – S. 28–302.
2. **Vivsyana I.** Teatr korifeiv // Istorija Ukraïni. – 2015. – № 2. – S. 25–26.
3. **Josipenko M.** Marko Lukich Kropivnic'kij. – K.: Derzhvidav URSR, 1958. – 322 s.
4. **Istorija** teatru na Kirovogradshchini. [Elektronnyi resurs]: Rezhym dostupu: library.kr.ua.
5. **Kisil' O.** Ukraïns'kij teatr/ – K.: Mistectvo, 1968. – 256 s.
6. **Kropivnic'kij M.** Za tridcyat' p'yat' lit / Kropivnic'kij Marko. – Tvor. – Tom 6. – K.: Derzhavne vidavnictvo hudozhn'oï literaturi, 1960. – S. 101–119.
7. **Kropivnic'kij M.** Spogadi pro Bobrinec' i bobrinchan / Kropivnic'kij Marko. – Tvor. – Tom 6. – K.: Derzhavne vidavnictvo hudozhn'oï literaturi, 1960. – S. 120–144.
8. **Mar'yanenko I.** Proshloe ukraïnskogo teatra. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo “Iskusstvo”, 1954. – 250 s.
9. **Marko** Lukich Kropivnic'kij. Zbirnik statej, spogadiv i materialiv. – K.: Mistectvo, 1955. – 530 s.
10. **Sadovs'kij M.** Moï teatral'ni zgakki / Spogadi pro Marka Kropivnic'kogo. – K.: Mistectvo, 1990. – S. 31–43.
11. **Smolenchuk M.** Marko Kropivnic'kij i jogo ridnij kraj. – K.: Mistectvo, 1971. – 76 s.
12. **Shurapov V.** Marko Kropivnic'kij ta jogo spadkoemci. – Kirovograd: KOD, 2010. – 391 s.

ABOUT THE AUTHORS

Dementov Evgeny Vasylovych – Associate Professor the Department of World history, Volodymyr Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University, Candidate of Science (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.65)“18/19”

О.М. Марченко

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КУПЕЦТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

(на прикладі Єлисаветграда)

Стаття присвячена вивченню досвіду купецького стану міста Єлисаветграда другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в індивідуальних та колективних формах благодійницькій діяльності: допомога нужденним, організація заходів щодо збору коштів на певні потреби бідним, сиротам, внесення значних приватних пожертв на утримання гімназій, училищ, шкіл, лікарень. Висвітлюється меценатська допомога купецької громади міста на потреби різних добродійних організацій та культурно-мистецьких закладів, створення будинків для інвалідів, людей похилого віку, безхатченків, участь у фінансуванні й будівництві громадських споруд та міської інфраструктури, як-то брукування, освітлення, озеленення, прибирання вулиць, бульварів, парків, будівництво водогону, кінного та електричного трамвая, оздоблення будинків, спорудження торгових рядів, майданів, надання фінансів на зведення церков, соборів, монастирів, сприяння у подоланні епідемій та багато іншого, що потрібно було для життя мешканців міста.

Ключові слова: купецтво, благодійність, пожертвування, піклування, Єлисаветград.

Благодійність купецтва Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. є однією з найцікавіших, але маловивчених проблем. Тема дослідження відповідає сталому інтересу сучасної гуманітарної науки до культури повсякденності міського середовища, необхідності переоцінки усталених суджень. На тлі серйозних змін, викликаних модернізацією українського суспільства, переходу до децентралізації, зростанню ролі місцевих громад при розв'язанні різних проблем населення, актуальним є вивчення досвіду благодійництва й ролі купецького стану у житті провінційного міста, і, зокрема, на прикладі Єлисаветграда. Щоб краще зрозуміти сучасні процеси ефективного місцевого управління, треба звертатися до досвіду минулого. Ось чому повсякденне життя провінції, її різних соціальних верств, у тому числі й купецтва, сьогодні все частіше стає предметом наукових досліджень.

У вітчизняній історіографії гостро постає питання про слабку вивченість станів в Україні, зокрема, купців. Розвиток в Україні ринкових відносин, розширення сфери підприємницької діяльності призвело до зацікавленості у суспільстві життям та багатогранною діяльністю купецтва. В історіографії на сьогодні немає спеціальної узагальненої праці, яка всебічно охопила б своїм аналізом історію купецтва України.

Окремі аспекти проблеми, присвячені історії буржуазії, піднімалися радянськими та сучасними російськими вченими, серед яких І. Ф. Гіндін [2], П. Г. Риндзюньський [34], О. М. Боханов [1], М. І. Левітан [14] та інші.

Українські історики (І. О. Гуржій [3], Б. А. Кругляк [11], Л. Г. Мельник [19] та інші) досліджували підприємницьке середовище, аналізуючи розвиток економіки, торгівлі, промисловості пореформеного періоду XIX ст. Купецтво як стан не ставав для них спеціальним предметом вивчення.

На сьогодні купецтво, як і інші стани Російської імперії, набувають нового осмислення у контексті соціальної історії, регіональних досліджень, вивчення повсякденного життя окремих станів, сімей, династій, особистостей. З'являються розвідки, наприклад, В. В. Крутікова [12], О. І. Гуржія [4], О. М. Доніка [5, 6] та інших авторів, які розкривають, зокрема, окремі аспекти участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їхньої ролі в розвитку промисловості й торгівлі у XIX ст.

Вагомою працею, в якій показано формування, з'ясовано соціально-правовий статус, структуру, розкрито підприємницьку, громадську і, зокрема, благодійницьку діяльність купецтва в українських губерніях Російської імперії XIX ст. є монографія О. М. Доніка [7].

Серед краєзнавчих праць про купецтво Єлисаветграда згадується в історичному нарисі, виданому за сприяння міського голови О. М. Пашутіна [28]. Розвідки кіровоградських краєзнавців та істориків Ю. М. Матівоса [15], П. М. Кизименка [8], О. М. Марченка [18], О. Трибуцької [37] та інших висвітлюють окремі напрямки діяльності купців-меценатів та міського самоврядування. Важливим доробком з історії міського самоврядування Єлисаветграда є дисертація В. М. Крижанівського, в якій на основі архівних джерел проаналізована діяльність міської думи та управи й висвітлена участь купецтва у міському самоврядуванні [10].

З другої половини XIX ст. після проведення низки системних реформ, які торкалися різних сторін життя суспільства, усе більшу роль в економічній, соціальній, культурній, освітній, фінансовій сферах Російської держави відігравали купці й люди з підприємницьким нахилом. Для успішного ведення бізнесу на той час необхідно було не тільки створити певний матеріальний статок, а й сформувавши певну сімейну традицію торговельно-промислової діяльності, сформувавши імідж успішних, справедливих, чесних підприємців. Усе більшого значення серед купецтва набував освітній рівень, уміння запроваджувати інновації, використовувати передові як на ту епоху методи управління, способи маркетингу, ринкові закони, репутацію. Все це формувало нові підходи до розуміння місця і ролі купецького стану у тогочасному суспільстві, створювало цікавий симбіоз традиційних (общинно-язичницьких), патріархальних (йшли від християнського розуміння місця і ролі батька, глави сім'ї, влади) та сучасних віянь (вплив раціонального європейського протестантського розуміння ролі людини, яка створює з допомогою капіталу нову капіталістичну реальність).

Відсутність історичної спадкоємності та стійких традицій дозволяли купецтву порівняно легко трансформуватися відповідно до мінливості становища у країні. Цьому сприяв й аморфний склад купецької верстви, й змінюваність підприємницької діяльності під впливом різних обставин, і певна матеріально-

фінансова незалежність. Купці були мобільнішими за інші стани, схильні швидше реагувати на нові виклики, які активно впроваджувалися у російській дійсності після Великих реформ.

Образ купця, особливо у радянський час, уявлявся як людини, яка постійно прагнула до наживи, в неї були відсутні духовні запити, високі ідеали. Але це не так. Після проведення реформ 60–90-х років XIX ст. багато з купців намагалися засвоїти європейський спосіб життя, підвищити свій освітній рівень, займалися доброчинністю, і були зацікавленими у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Все це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей. Окремі купці були, як правило, ініціаторами технологічних новацій своїх промислових підприємств, сприяли проникненню модернових європейських науково-організованих стилів керівництва, були схильні вести торгіву діяльність методами більш цивілізованими, без надмірної корупції, обману.

Купці, незалежно від етнічного походження, займаючись активною громадською діяльністю (брали участь в органах станового, міського самоврядування, підприємницьких об'єднаннях, різних комітетах), контактуючи з повітовою, губернською, центральною владою з питань захисту своїх корпоративних і професійних інтересів, все більше усвідомлювали свою підприємницьку єдність. При цьому національні відмінності відступали на задній план перед необхідністю вирішувати спільні нагальні фінансові, торговельні, промислові проблеми та реагувати на виклики, породжені швидкими економічними змінами.

Значні матеріальні статки давали можливість купецтву, особливо гільдійському, певною мірою розкошувати, витратити зароблені капітали на оздоблення власних жител, своїм зовнішнім виглядом, одягом, аксесуарами, манерами поведінки, оформленням середовища проживання, участю у громадській діяльності, мобільністю (все більше сім'ї купців отримали змогу подорожувати по Росії та за кордоном) стали нагадувати бізнесменів країн Західної Європи. Заможне купецтво намагалося також наслідувати культуру дворянства. Це проявлялося в елементах одягу, естетичних смаках, архітектурі купецьких будинків, інтер'єрі їхніх жител, повсякденній поведінці, формах дозвілля.

Наявність у купців значних капіталів дозволяла їм здійснювати благодійницьку діяльність (допомога нужденним, участь у доброчинних акціях, внесення значних коштів на окремі проекти та інше), що виокремлювало їх серед інших станів. Причина таких щедрих пожертвувань криється в становому купецькому менталітеті: глибока релігійність (значна кількість купців 1-ї гільдії були старовірами, наприклад, Сава Морозов), патріотизм, лояльність до влади, яка часто створювала преференції окремим представникам купецького стану, надавала їм пільги, протекцію, а на заміну вимагала від них пожертвувань на благі справи. Не можна відкидати й марнославство, чванливість купців, що виявлялося у можливості отримати ними від представників державних інститутів чини, почесні посади, привілеї. Існували й щирі чинники – бажання, наприклад, замолити гріхи.

Отже, купці утверджували себе як соціальна сила насамперед через благодійність, беручи частину державних турбот про забезпечення громадських потреб. Благодійність ставала нормою життя чималої кількості підданих

Російської імперії, у тому числі й купців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання добродійних капіталів.

З-поміж купецьких родин Єлисаветградщини, які залишили помітний слід в історії міста, слід назвати Макєєвих і Пашутіних. Так, купець 1-ї гільдії Петро Макєєв, який створив одну з найбільших торгових фірм у місті, що займалася продажем переважно тканин, вирізнявся значною меценатською діяльністю. Його нащадки багато зробили для розбудови, упорядкування міста. Наприклад, за час перебування Миколи Макєєва на посаді міського голови (1857–1860) Єлисаветград збагатився кількома адміністративними та торговельними новобудовами. За ініціативи його брата Івана в 1871 році в місті було відкрито дитячий притулок для дітей-сиріт на 50 ліжок. За його духовним заповітом щорічні відсотки від банківського вкладу в 10 000 крб спрямовувалися на розвиток ремесел при міських народних училищах. Його син Іполит Іванович був куратором 5-го народного училища, у дворі якого за його фінансування було споруджено приміщення для слюсарної та столярної майстерень, де діти незаможних мешканців міста вчилися ремесла [15, с. 197].

Родоначальником іншого купецького роду став Степан Пашутін. Ця купецька сім'я відома не тільки активною громадською діяльністю, а й благодійністю. Так, сина Степана – Якова громада Єлисаветграда в 1821 році обрала міським головою. Правнук останнього – Микола двічі, у 1851–1854 та 1863–1864 роках, обирався також міським головою, а його син Олександр Миколайович майже 30 років (з 1878 р. до 1905 р.) очолював міське самоврядування Єлисаветграда Як підприємець і хороший господар Олександр Пашутін цілком віддав себе громадській роботі, яку виконував безоплатно – усю свою платню віддавав міській громаді. За заповітом Пашутіна відсотки з вкладів у банк (по 10 тис. крб) щороку до свят Великодня й Різдва надавалися бідним мешканцям міста, а також йшли на стипендії учням гімназії. 3 тис. крб заповідалися на декор Успенського собору. Відоме звернення О. Пашутіна до громадських діячів: “Служіння громаді має стати метою життя” [18, с. 300].

Швидкий розвиток економіки Росії на рубежі століть змінив інфраструктуру, вигляд, значення міст і містечок країни, перетворивши їх на торговельно-промислові й культурно-освітні осередки. Пожвавлення суспільного й культурного життя в містах сприяло будівництву нових адміністративних, промислових, громадських установ (вокзалів, бірж, банків, електростанцій та ін.), приміщень для навчальних закладів, театрів, музеїв, бібліотек, лікарень, притулків. Підприємці в цій сфері виявилися найбільш активними, роблячи значний внесок у розбудову міст Російської імперії. Вони фінансували спорудження багатьох об'єктів в містах, не лише для власних бізнесових потреб, а й для суспільного блага. Вони сприяли розширенню інфраструктури: брукування, освітлення, озеленення вулиць, прокладання конок, трамвайних колій, будівництво водогонів. Хоча, така інвестиційна діяльність купців поширювалася переважно на центральні райони міст.

Перетворення міста Єлисаветграда на торговельно-промисловий центр, його розбудова, збільшення кількості населення призвело до того, що перед міською управою постало питання про облаштування вулиць міста. Брукування вулиць було розпочато ще у 1842 р., коли першими були забруковані Невська, пізніше Пашутінська та Михайлівська вулиці. З 1846 р. були заміщені Велика

Перспективна, Нижньо-Пермська (зараз В'ячеслава Чорновола), Інгульська (зараз Декабристів), Миргородська (зараз Шульгіних), Успенська (теперішня Гоголя), Московська (нинішня Віктора Чміленка) та інші. У 1845 р. кременчуцьким купцем Слинковим по Великій Перспективній вулиці через Інгул було збудовано великий міст на гранітних підпорах (биках) [8, с. 68].

Стрімкий розвиток промисловості й торгівлі у великих містах, постійне зростання попиту на пристойне житло (наявність електричного освітлення, водогону, каналізації) призвели до того, що чимало заможних громадян вкладали свої кошти в нерухомість. Багаті купці, міщани, дворяни ставали власниками земельних ділянок у престижних міських районах, на яких будували власні великі будинки. В Єлисаветграді на центральних вулицях вражали своєю архітектурною досконалістю чимало будинків адміністративного та приватного призначення, збудовані архітекторами Андрієм Достоевським, Яковом Паученком (спланував водолікарню на кошти Ісака Гольденберга (сучасний комунальний заклад “Центральна міська лікарня м. Кіровограда”), Гостинний двір, театр “Ілюзіон” (теперішня школа мистецтв), Міжнародний кредитний банк (ресторан “Prima”), власний дім, в якому зараз розміщений художньо-меморіальний музей О. О. Осьмьоркіна), Олександром Лишневським (спроектував реальне училище, гімназію, банк, синагогу, будинок Барського (зараз краєзнавчий музей).

Під кураторством “будівельного комітету” міста Єлисаветграда були розбиті під забудову нові квартали на Ковалівці (1845 р.), збудовані “м'ясні ряди” на ринку (1840 р.), споруджено кам'яну двоповерхову будівлю для міської християнської богадільні на Ковалівці (1853 р.). Кременчуцький купець Членов збудував чотири міські кам'яні крамниці у “гостинному ряду” на Великій Перспективній вулиці (1885 р.) тощо [8, с. 69].

Починаючи з 80-х років XIX ст. в Україні одна за одною вступають до ладу електростанції, що дало змогу налагодити в містах трамвайне сполучення. Ця подія не оминула і Єлисаветград, де будівництво електростанції сприяло прокладанню трамвайної лінії й у 1897 р. за спонсорства київського купця 1-ї гільдії Л. І. Бродського появи четвертого у Російській імперії та другого в Україні електричного трамвая. Впровадження трамвайного сполучення свідчило про те, що міське самоврядування міста піклувалося про покращення його упорядкування. Крім того, Єлисаветград був великим торговельно-промисловим центром, де розвивалася фабрично-заводська промисловість, і міська залізниця йому потрібна була не лише для перевезення пасажирів, але й вантажів. Завдяки залізниці місто мало зв'язок з іншими промисловими центрами, що було сприятливим для розвитку економіки міста.

У Російській імперії громадське життя, хоча й не залежало безпосередньо від вказівок місцевої влади, але потребувало затвердження згори й було під постійним контролем. Розгорталося воно переважно у формі благодійних, професійних, наукових, розважальних та інших об'єднань.

З останньої третини XIX ст., поряд з індивідуальними формами благодійницької діяльності, були й колективні, спрямовані на потребу громади. Станово-представницькі та професійні організації купецтва, окремі його представники засновували власним коштом лікарні, притулки, гімназії та училища, будували церкви, фінансували культурно-мистецькі заклади, жертвували кошти на

потреби різних добродійних організацій, особисто брали участь у роботі благодійних і культурно-освітніх закладів, ставали відомими громадськими й культурними діячами. Купці, фінансуючи різні проекти, утилітарно прагнули громадського визнання, зростання свого і своєї родини престижу. Меценатство було важливим інструментом впливу на людей. Інформація про таку діяльність швидко потрапляла на сторінки друкованих видань, і цим самим росла репутація купців, підвищувався їх символічний капітал. Сімейні традиції для купців відігравали досить важливу роль і спонукали їх також до благодійницької діяльності. Все це мало створювати образ міцної купецької родини. Так, розмір пожертвувань показував певним чином фінансову стабільність фірми чи торгового дому.

У Єлисаветграді, забезпечуючи власні потреби у підприємницькій діяльності, купці мали турбуватися і про громадські потреби. Приведемо такий приклад. Міська управа 7 червня 1895 р. дозволила купцю Хаїму Лотансу прокласти водопровідні труби від р. Інгул до свого парового млина на кутку Херсонської вулиці та Семенівського провулку (район Кушівки), але ставилась умова, щоб мостова й ґрунтова дорога були ним приведені у належний порядок, і щоб відтік відпрацьованих вод був під землею. Лотанс мав сплачувати по 1 крб щорічно за кожен сажень прокладеної труби [32, арк. 5]. Ще один приклад, коли міська управа віддала в оренду на два роки Шварцу Леваду будинок з фруктовим садом і городом на Петропавлівській вулиці, який заповів купець Іван Лелюк, але оренда вважалася дійсною, за умови, якщо Шварц дозволить мешканцям вулиці користуватися водою з колодязя у дворі [20, арк. 2, 15].

Міська влада намагалася отримувати певні кошти з оренди дохідних місць. Так, будинки, побудовані купцем Абрамом Барським у центрі Єлисаветграда, здавалися під приватне житло, готелі, магазини та ін. Міська управа стягувала плату за оренду магазину у такому домі, наприклад, з Арона Бельського з 1 вересня 1900 до 1905 р. – 2 015 крб. 83 коп., хоча реально було сплачено лише 1 700 крб. [31, арк. 2–3].

Купці залишали заповіти, в яких йшлося про розподіл всього їхнього майна. Наприклад, все нерухоме майно єлисаветградського купця Аврума Немировського (будинки і всі прибудови були на вулиці Іванівській) і дворова земля, лавки на Базарній площі він заповів місту Єлисаветграду, щоб воно все перебувало вічно в управлінні міського голови й старост Великої Синагоги. Дохід від цього майна місцева влада мала щорічно використовувати для допомоги бідним євреям міста. Будинок Немировського у 1899 р. був відданий в оренду черкаському міщанину Ізраїлю Гольденштейну за 900 крб. на рік [22, арк. 4–5, 61].

Із середини ХІХ ст. участь купців у добродійній справі набула форм престижної соціальної поведінки. Вона демонструвала вагомі колективні сили купецтва. Часто держава не здійснювала фінансування життя міської громади, а лише організовувала та розподіляла кошти через уряд або міські органи самоврядування. За подібних обставин благодійництво купців було одним із засобів самоствердження в житті міської громади, водночас на місцевому рівні воно залежало від згоди офіційної влади.

Благодійність представників купецької громади виходила далеко за межі станових інтересів, хоча їхнім обов'язком був соціальна турбота та допомога нужденним зі свого кола. Особливо помітною була меценатська діяльність купців

залежно від їхньої релігійності. Свої благодійні акції купці проводили, керуючись передовсім релігійно-моральними чинниками. Вони робили пожертви на користь церкви, брали активну участь в організації церковних служб і їхньої господарської діяльності. Виділяли кошти також на будівництво храмів.

Так, у 1893 р. елісаветградський купець Дем'ян Купченко, перебуваючи гласним міської думи, заступником директора громадського банку, відмовився від заробітної плати. Він активно займався благодійністю – вніс майже 80 тис. крб. на будівництво церкви Знамення Божої Матері в Єлісаветграді, потім фінансував будівництво церковнопарафіяльної школи при цьому храмі, за що був нагороджений золотою медаллю “За старанність” [37, с. 8]. До того ж Д. Купченко заповів 1 000 крб Успенському собору Пресвятої Богородиці на вічне поминання його душі; 100 крб. він заповів монастирю Пресвятої Богородиці на Афонській горі; по 100 крб. щорічно до 1 липня мало надходити в розпорядження опікунства міської християнської богадільні. У передмісті Биково він бажав, щоб збудували християнську богадільню на 50 осіб, і на утримання виділив 100 тис. крб [23, арк. 20].

Єлісаветградська міська дума на засіданні 23 листопада 1909 р. дозволила міському банку прийняти вічним вкладом 555 крб, які заповіла купчиха Олена Лукіна. Відсотки від цих коштів мали видаватися Єлісаветградському соборному духівництву на поминання померлої Лукіної, її чоловіка та сина [25, арк. 3]. А вдова померлого єлісаветградського купця Йосифа Заславського Ревека попросила прийняти на збереження вкладом 2 000 крб., щоб 4 % щорічно віддавалися на потреби бідним євреям у день смерті її чоловіка, для поминання його пам'яті [24, арк. 2–5]. Також іудейський купець Давид Барський заповідав 4 032 крб. на потреби єврейського товариства [21, арк. 3, 16].

У Єлісаветграді було багато релігійних та благодійних товариств, які витрачали кошти на різні освітні та добродійні потреби городян міста. До таких релігійних організацій належали, наприклад, Головна синагога (на пожертви витрачали суму у розмірі 8 247 крб.), молитовна школа (пожертва – 4 870 крб.), молитовний дім (разові пожертви на суму 808 та 409 крб.). Серед благодійних організацій – опікунство над бідними євреями, Єврейська богадільня, єврейські нічліжки. Навчальні організації включали, зокрема, громадську Талмуд-Тору (на благодійництво витратили 16 884 крб.) й суботню школу при ній та при приватному училищі, Перше казенне однокласне єврейське училище (пожертва становила 5 883 крб.) [35, арк. 7–9].

Часто етнічно детермінована добродійність поступалася на користь міжетнічної. Допомога найчастіше надавалася в періоди масових епідемій, стихійних лих чи війн. Особливо значним було благодійництво купців у фінансуванні будівництва лікувальних закладів та заходів із подолання епідемій. Медичне забезпечення було однією з найбільших проблем міста. Так, відкриття лікарень давало купцям можливість поєднати соціальну інтеграцію, благодійництво та символічне публічне представництво. Нічліжки, богадільні, притулки споруджувалися переважно в робітничих районах міст.

Єлісаветградські купці, приміром, залишали в розпорядження міста значні капітали ще за життя або після своєї смерті, які повинні були йти на лікувальні заходи, підтримку знедолених, покращення життя простих городян. Так, від імені дружини купця Якова Когона Софії Когон було пожертвовано 1 800 крб. на

утримання Талмуд-Тори, єврейської богадільні та піклування про бідних [26, арк. 1]. А Константиноградський купець Федір Волик заповів 12 000 крб. на відкриття на його ім'я в Єлисаветградській міській та земській лікарнях по чотири ліжка в кожній, і чотири ліжка у міській богадільні, тобто на кожне ліжко по 1 000 крб. Дані кошти мали перебувати в Кременецькому відділенні Державного банку [17, арк. 2].

Інший елисаветградський купець Іван Афанасійович Шуйський, хоч і не обіймав громадських посад у міському самоврядуванні, але був відзначений окремою подякою з боку міської управи за щедрю пожертву: свій будинок на Бульварній вулиці заповів місту, де після його смерті була влаштована богадільня, на утримання якої вніс до банку 110 тис. крб. У 1907 р. було розширено міську богадільню для християн шляхом добудованої коштами купця Федора Іларіоновича Шевякова у сумі 21,5 тис. крб. окремої палати для 16 осіб [37, с. 8].

Були також капітали, пожертвовані з благодійною метою від купців християнського віросповідання, відсотки від яких на Великдень і на Різдво видавалися найбіднішим жителям м. Єлисаветграда також християнського віросповідання. Серед них – Петро Сахаров – 1 000 крб., Тіт Акімов – 20 крб., Олексій Куцин – 5 000 крб., Іван Makeєв – 10 000 крб., Яків Торговицький – 100 крб. та інші [36, арк. 7, 13, 14, 21].

Важливим напрямком купецької благодійницької діяльності було сприяння розвитку освіти, яке сприймалося як економічно вигідне заняття. Невпинно зростала кількість початкових шкіл, гімназій, спеціальних училищ. Участь купців у фінансуванні освіти визначалася з одного боку – підприємницькою зацікавленістю (підприємці часто відчували брак кадрів і вони розуміли, що кваліфікована праця робітника принесе більше прибутку), з іншого – громадськими інтересами (купці ставали “почесними кураторами”, членами опікунських рад у закладах освіти, матеріально забезпечували навчальний процес, надавали фінансову підтримку вчителям, бідним учнями та студентами (вносили за них плату за навчання, створювали стипендіальні фонди, будували гуртожитки, їдальні та інше). Це підштовхувало промисловців організовувати загальноосвітнє та професійне навчання і для своїх робітників і для громади загалом [13, с. 130].

Так, купці-євреї міста Єлисаветграда з приводу одруження царя виявили бажання відкрити безплатну школу на 40 незабезпечених дівчаток. Спілка євреїв пожертвувала для цього місце, купець Григорій Когон подарував 2 000 крб. для будівництва приміщення такої школи [29, арк. 3–4]. Він же був членом опікунської ради Громадського однокласного єврейського жіночого професійного училища, неодноразово жертвував значні кошти на побудову приміщення для даного училища. Воно утримувалося завдяки коштам із коробочного збору, на добровільні пожертви та за рахунок зібраних на сімейних вечорах, концертах і спектаклях пожертвувань, які влаштовувалися опікунською радою училища [29, арк. 6–10].

Купці також допомагали фінансово студентам безпосередньо, або через посередництво управи, заповівши своє майно у розпорядження міста. Так, згідно з духовним заповітом елисаветградського купця Савелія Кириловича Остроухова два його кам'яних будинки на розі Петровської та Великої Перспективної вулиць, а також сад “Альгамбра” з усіма будівлями переходили у власність міста, й доходи від них йшли на утримання студентів. Про надання грошової допомоги відомо з клопотань

таких студентів: О. Припутенка, Б. Каплі, С. Завроцького, В. Галинського, Г. Суходольського, Л. Глейхера. Всього було подано 16 прохань [27, арк. 6–16].

Серед елісаветградських купців-благодійників можна виділити й таких як Янкель Олинський – 1 000 крб., Афанасій Журавський – 2 000 крб., Лейба Затучний – 300 крб., Берко Олинський – 1 700 крб., Варвара Овчарова – 200 крб., Шмуль Заславський – 1 000 крб., Євдокія Снопкова – 10 700 крб. [36, арк. 5].

Влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. Після суттєвих пожертвувань купці утримували звання, чини, посади, їх нагороджували орденами, вони входили до штату різних об'єднань, котрі перебували під опікою царської родини, набували статусу державних службовців.

Отже, впродовж другої половини XIX – початку XX ст. під впливом політичних, соціально-економічних та культурних трансформацій суспільства світогляд значної частини купців зазнав істотних змін. Вони хотіли освоїти та перейняти європейський спосіб життя, підвищити свій культурний та освітній рівень, активно займалися доброчинністю, були зацікавленими, насамперед, у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Так вироблялися й нові культурні цінності. Благодійність стала дуже важливим видом громадської діяльності. Поряд з індивідуальною, значного розвитку набула корпоративна добродійність купецтва, особливо це стосувалося соціального захисту малозабезпечених, освіти та культури. Своєю благодійною діяльністю купці піднімали свій авторитет та престиж, а також допомагали розвитку міст, маючи для цього бажання й засоби. Єлісаветградські купці також здійснювали чимало благодійних справ, займали активну громадянську позицію, піклувалися про потреби городян і міста загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Боханов А. Н.** Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сборник. – М.: Наука, 1997. – 343 с.
2. **Гиндин И. Ф.** Русская буржуазия в период капитализма: Ее развития и особенность // История СССР. – 1963. – № 2. – С. 57 – 80.
3. **Гуржій І. О.** Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 189 с.
4. **Гуржій О. І.** Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К.: Наукова думка, 2004. – 80 с.
5. **Донік О. М.** Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 16–29.
6. **Донік О. М.** Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 16–41.
7. **Донік О. М.** Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
8. **Кизищенко П. М.** Пам'ять степів: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград: ПВЦ “Мавік”, 2003. – 246 с.
9. **Книга** прихода и расхода денежных сумм городской думы, 1878 год. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 18. – Оп. 1. – Од. зб. 541. – 145 арк.
10. **Крижанівський В. М.** Джерела з історії Єлісаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 2012. – 21 с.

11. **Кругляк Б. А.** Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
12. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.
13. **Лазанська Т. І.** Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 278 с.
14. **Левитан М. И.** Предпринимательство сквозь призму гражданского общества. – М.: Наука, 1993. – 41 с.
15. **Матівос Ю. М.** Місто на сивому Інгулі: Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград: ТОВ “Діаграма”, 2004. – 296 с.
16. **Матівос Ю. М.** Вулиці Єлисаветграда...Зінов’євська...Кіровограда...??? // Вечірня газета. – 2007. – 28 жовтня. – С. 3.
17. **Материалы** о вечном вкладе в сумме 8 тис. руб. купцом Федора Воликом. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 294. – 5 арк.
18. **Марченко О. М., Салтанова Н. П.** Особливості розвитку купецтва в Єлисаветграді в XIX – початку XX ст. (на прикладі сім’ї купців Воїнових) // Наукові записки. – Вип. 15. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2012. – С. 295–307.
19. **Мельник Л. Г.** Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: Наукова думка, 1972. – 240 с.
20. **О заведывании** имуществом бывшего Лелюка в 1-й части по Петровской улице. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 342. – 38 арк.
21. **О заведывании** имуществом, завещанным в пользу еврейского сообщества купцом Давидом Барским. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 435. – 24 арк.
22. **О заведывании** имуществом, завещанным городу Аврумом Немировским. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 453. – 79 арк.
23. **О завещании** городу капитала Купченко с благотворительной целью. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 312. – 25 арк.
24. **О завещании** 2000 руб. купцом И. Заславским. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 476. – 52 арк.
25. **О завещании** Е. Лукиной 5000 руб. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 319. – 74 арк.
26. **О пожертвовании** Елисаветградским купцом 1-й гильдии Я. Когоном на содержание Талмуд-Торы. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 415. – 25 арк.
27. **О раздаче** пособий бедным студентам из доходов, поступающих от найма квартир в бывших домах Остроухова. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 352. – 32 арк.
28. **Папутин А. Н.** Исторический очерк г. Елисаветграда. – Кіровоград, 1992. – 176 с.
29. **Переписка** об открытии в городе Елисаветграде одноклассного еврейского училища для девочек. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 407. – 80 арк.
30. **Петраков В. В., Машковцев В. П.** Маленький Париж. – М.: Пинакотека, 2004. – 240 с.
31. **Прошение** и переписка о найме помещения в доме пожертвованным городу с благотворительной целью бывшего Давида Барского Ароном Бельским. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 526. – 34 арк.
32. **Прошение** купца Лотанса о выдаче ему дозвожительной записки по устройству водопровода от реки Ингула до его мельницы на Кушовке. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од. зб. 1032. – 39 арк.
33. **Рапорта** строителей фонарного освещения. Электрический трамвай. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 6. – Од. зб. 00. – 67 рк.
34. **Рындзюнский П. Г.** Утверждение капитализма в России. – М.: Наука, 1978 – 295 с.
35. **Сведения** о числе еврейских религиозных благотворительных, учебных и других учреждений и заведениях. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 556. – 14 арк.

36. *Список* капиталов, пожертвованных разными лицами в распоряжение управы с благотворительной целью. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 292. – 25 арк.
37. *Трибуцька О.* Елисаветградське купецтво, або Служіння громаді як справа честі // Народне слово. – 2012. – 21 червня. – С. 8.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олег Миколайович – доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

О. Н. Марченко

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУПЕЧЕСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

(на примере Елисаветграда)

Статья посвящена изучению опыта купеческого сословия города Елисаветграда второй половины XIX – начала XX в. в индивидуальных и коллективных формах благотворительной деятельности: помощь нуждающимся, организация мероприятий по сбору средств на определенные нужды бедным, сиротам, внесения значительных частных пожертвований на содержание гимназий, училищ, школ, больниц. Освещается меценатская помощь купеческой общины города на нужды различных благотворительных организаций и культурно-художественных заведений, создание домов для инвалидов, пожилых людей, бездомных, участие в финансировании и строительстве общественных зданий и городской инфраструктуры, как то мощение, освещение, озеленение, уборка улиц, бульваров, парков, строительство водопровода, конного и электрического трамвая, отделка домов, сооружение торговых рядов, площадей, предоставление финансов на возведение церквей, соборов, монастырей, содействие в преодолении эпидемий и многое другое, что нужно было для жизни жителей города.

Ключевые слова: *купечество, благотворительность, пожертвования, попечительство, Елисаветград.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Марченко Олег Николаевич – доцент кафедры всемирной истории Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

O. M. Marchenko

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**CHARITY ACTIVITY OF THE RUSSIAN EMPIRE MERCHANTS
IN THE SECOND HALF OF THE 19 TH – THE BEGINNING
OF 20 TH CENTURIES**

(on public the example of Yelysavetgrad)

The article is devoted to the study of the merchant experience of the provincial city of Yelysavetgrad in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in the individual and collective forms of charitable activity: the actions of assistance to the people in needy, organization charitable events for raising funds for the certain needs of the poor and orphans; making significant private donations to the schools and hospitals; sponsorship for the needs of various charity organizations and cultural institutions, creation of homes for the disabled, elderly and homeless, participation in the financing and construction of public buildings and urban infrastructure, such as road paving, lighting, landscaping, cleaning up streets, boulevards, parks; construction of water supply; horse and electric tram, decoration of houses, construction of trading lines, squares; a granting finance for the construction of churches, cathedrals, monasteries, measures to overcome epidemics and what was needed for the life of townspeople of the city. It is noted that the charity of the representatives of the merchant community went far beyond classes interests, although their duty was the social protection of their members, guardianship for the poor. Help was mostly provided in crisis periods in the country and society, caused by mass epidemics, natural disasters or wars. The article describes the factors, that promoted the development of new socio-cultural values of the merchants at the turn of the centuries, such as implementation the European way of life, improvement of educational level, introduction of technological innovations into merchant practice, charity work, cultural adaptation, constant family traditions, personal active participation in the work of charitable and cultural educational institutions which were means of achievement their official and public recognition, increasing the authority of their own name and family, important instrument of influence on people. More prosperous merchants tried follow the culture of the nobility. This was manifested in the elements of clothing, aesthetic tastes, architecture of merchant houses, interior of their homes, everyday behavior, forms of leisure. It is noted that the state power has always highly valued the efforts of philanthropists, stimulating the process with appropriate attributes. After significant donations merchants held titles, ranks, positions, they were awarded orders, they were accepted to different associations that were under the care of the royal family and acquired they the status of civil servants.

Key words: *merchants, charity, donations, care, Yelysavetgrad.*

REFERENCES

1. **Bohanov A. N.** Predprinimatelstvo i predprinimateli Rossii ot istokov do nachala XX veka: Sbornyk. – M.: Nauka, 1997. – 343 s.
2. **Gindin I. F.** Russkaya burzhuziia v period kapitalizma: Ee razvitiya i osobennost // Istoriya SSSR. – 1963. – № 2. – S. 57–80.
3. **Hurzhiy I. O.** Ukraina v systemi vserosiiskoho rynku 60 – 90-kh rokiv XIX st. – K.: Naukova dumka, 1968. – 189 s.
4. **Hurzhiy O. I.** Deiaki problemy stanovlennia kupetskoho stanu v Ukraini. – K.: Naukova dumka, 2004. – 80 s.

5. **Donik O. M.** Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) // Ukrainskiy istorichnyi zhurnal. – 2005. – № 5. – S. 16–29.
6. **Donik O. M.** Kupetstvo yak stan v Ukraini (XIX st.) // Ukrainskiy istorichnyi zhurnal. – 2006. – № 3. – S. 16–41.
7. **Donik O. M.** Kupetstvo Ukrainy v imperskomu prostori (XIX st.). – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. – 271 s.
8. **Kyzymenko P.** Pamiat stepiv: Istorichni narisy z mynuloho Kirovohradshchyny / P. Kyzymenko. – Kirovohrad: PVTs “Mavik”, 2003. – 246 s.
9. **Kniga** prihoda i rashoda denezhnykh summ gorodskoy dumy, 1878 god. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (dali – DAKO). – F. 18. – Op. 1. – Od. zb. 541. – 145 ark.
10. **Kryzhanivskiy V. M.** Dzherela z istorii Yelysavethradskoho miskoho samovriaduvannya (cherven 1871 – liutyi 1917 rr.): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. istor. nauk. – K., 2012. – 21 s.
11. **Kruhliak B. A.** Torhovelna burzhuaziia v Ukraini (60-ti roky XIX st. – 1914 r.) // Ukrainskiy istorichnyi zhurnal. – 1994. – № 6. – S. 72–81.
12. **Krutikov V. V.** Burzhuaziia Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenyi period. – Dnipropetrovsk, 1992. – 171 s.
13. **Lazanska T. I.** Vytraty pidpriyemstiv Ukrainy po zabezpechenniu sotsialnykh potreb robitnychoho klasu naprykintsi XIX st. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1997. – 278 s.
14. **Levitan M. I.** Predprinimatelstvo skvoz prizmu grazhdanskogo obschestva. – M.: Nauka, 1993. – 41 s.
15. **Mativos Yu. M.** Misto na syvomu Inhuli: Istoryko-publitsystychnyi narys. – Kirovohrad: TOV “Diahrama”, 2004. – 296 s.
16. **Mativos Yu. M.** Vulytsi Yelysavethrada...Zinovievska...Kirovohrada...??? // Vechirnia hazeta. – 2007. – 28 zhovtnia. – S. 3.
17. **Materyalyi** o vechnom vklade v summe 8 tys. rub. kuptsom Fedora Volykom. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 294. – 5 ark.
18. **Marchenko O. M., Saltanova N. P.** Osoblyvosti rozvytku kupetstva v Yelysavethradi v XIX – pochatku XX st. (na prykladi simi kuptsiv Voinovykh) // Naukovi zapysky. – Vyp. 15. – Seriya: Istorichni nauky. – Kirovohrad, 2012. – S. 295–307.
19. **Melnyk L. H.** Tekhnichniy perevorot na Ukraini u XIX st. – K.: Naukova dumka, 1972. – 240 s.
20. **O zavedyivaniï** imuschestvom byivshego Lelyuka v 1-y chasti po Petrovskoy ulitse. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 342. – 38 ark.
21. **O zavedyivaniï** imuschestvom, zaveschannyim v polzu evreyskogo soobschestva kuptsom Davidom Barskim. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 435. – 24 ark.
22. **O zavedyivaniï** imuschestvom, zaveschannyim gorodu Avrumom Nemirovskim. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 453. – 79 ark.
23. **O zaveschaniï** gorodu kapitala Kupchenko s blagotvoritelnoy tselyu. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 312. – 25 ark.
24. **O zaveschaniï** 2000 rub. kuptsom I. Zaslavskim. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 476. – 52 ark.
25. **O zaveschaniï** E. Lukinoy 5000 rub. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 319. – 74 ark.
26. **O pozhertvovaniï** Elisavetgradskim kuptsom 1-y gildii Ya. Kogonom na sodержanie Talmud-Toryi. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 415. – 25 ark.
27. **O razdache** posobiy bednyim studentam iz dohodov, postupayuschih ot nayma kvartir v byivshih domah Ostrouhova. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 352. – 32 ark.
28. **Pashutin A. N.** Istoricheskiy ocherk g. Elisavetgrada. – Kirovograd, 1992. – 176 s.
29. **Perepiska** ob otkrytii v gorode Elisavetgrade odnoklassnogo evreyskogo uchilisha dlya devochek. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 407. – 80 ark.
30. **Petrakov V. V., Mashkovtsev V. P.** Malenkiy Parizh. – M.: Pinakoteka, 2004. – 240 s.

31. *Proshenie* i perepiska o nayme pomesheniya v dome pozhertvovannym gorodu s blagotvoritelnoy tselyu byivshogo Davida Barskogo Aronom Belskim. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 526. – 34 ark.
32. *Proshenie* kuptsa Lotansa o vyidache emu dozvolitelnoy zapiski po ustroystvu vodoprovoda ot reki Ingula do ego melnitsyi na Kuschovke. – DAKO. – F. 78. – Op. 1. – Od. zb. 1032. – 39 ark.
33. *Raporta* stroiteley fonarnogo osvescheniya. Elektricheskiy tramvay. – DAKO. – F. 78. – Op. 6. – Od. zb. 300. – 67 ark.
34. *Ryindzyunskiy P. G.* Utverzhdenie kapitalizma v Rossii. – M.: Nauka, 1978. – 295 s.
35. *Svedeniya* o chisle evreyskikh religioznykh blagotvoritelnykh, uchebnykh i drugih uchrezhdeniyah i zavedeniyah. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 556. – 14 ark.
36. *Spisok* kapitalov, pozhertvovannykh raznymi litsami v rasporyazhenie upravlyi s blagotvoritelnoy tselyu. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od. zb. 292. – 25 ark.
37. *Trybutska O.* Yelysavethradske kupetstvo, abo Sluzhinnia hromadi yak sprava chesti // Narodne slovo. – 2012. – 21 chervnia. – S. 8.

ABOUT THE AUTHOR

Marchenko Oleh Hikolaevych – Associate Professor the Department of World history, Volodymyr Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University, Candidate of Science (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК: 94(5)

О. Л. Ковальков*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***РАДЯНСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ ДО ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ
АФГАНІСТАН У ГРУДНІ 1979 р.:
СПРОБА КОРЕГУВАННЯ ХРОНОЛОГІЇ ПОДІЙ**

У статті здійснено спробу корегування хронології подій грудня 1979 року, коли радянським партійним керівництвом було прийнято остаточне рішення про військове вторгнення до Демократичної республіки Афганістан. Наголошено, що загальноприйнята в історіографії теза про вирішальне значення ухваленого на засіданні Політбюро ЦК КПРС 12 грудня 1979 р. рішення потребує перегляду. Спираючись на розрізнені свідчення переважно зі спогадів учасників тих подій, доведено, що мобілізаційні заходи з підготовки контингенту вторгнення здійснювалися з кінця листопада – початку грудня 1979 року. Обґрунтовано припущення, що про вибір військового шляху розв'язання “афганської проблеми” свідчить заміна радянського посла в ДРА в кінці листопада 1979 року.

***Ключові слова:** вторгнення, Демократична республіка Афганістан, мобілізація, “Обмежений контингент радянських військ”, Політбюро ЦК КПРС.*

Минає 40 років від радянського вторгнення до Демократичної республіки Афганістан. Відкрите втручання Радянського Союзу в громадянську війну в Афганістані, спричинену неприйняттям більшістю афганського населення радикальних реформ промосковської Народно-демократичної партії Афганістану, на боці непопулярного режиму мало значні наслідки. Кремлем було зірвано хитку “розрядку” в міжнародних відносинах і спровоковано чергове загострення “холодної війни”. До іміджевих втрат на міжнародній арені додалися значні витрати на утримання “Обмеженого контингенту радянських військ” та кабульського режиму, що ще більше поглибило кризу вразливої і залежної від експорту енергоносіїв радянської економіки. Значні людські втрати, а також звичне для радянського керівництва замовчування обставин афганських подій остаточно підірвало авторитет КПРС і влади в очах радянського суспільства. Врешті-решт, афганська авантюра Кремля стала вагомим чинником кризи і подальшого краху радянської системи і держави.

Масштабність і тривалість радянського втягнення в афганську кризу, велике число залучених до неї громадян СРСР спричинили появу великого числа афганознавчої літератури, від спогадів учасників і художньо-публіцистичних творів до наукових досліджень на рівні кандидатських і докторських дисертацій [11]. Проте тривале замовчування і перекручування фактів, брак доступних джерел, суб'єктивність і кон'юнктурність більшої частини спогадів і досліджень змушують констатувати недостатню вивченість окремих аспектів даної проблеми. Стаття є спробою корегування хронології подій, які передували радянському

вторгненню до Демократичної республіки Афганістан (далі – ДРА) та з'ясування питання: коли ж саме в Кремлі остаточно прийшли до рішення, що альтернативи силовим методам врегулювання афганської кризи більше немає?

Традиційно вихідною точкою радянського вторгнення до ДРА прийнято вважати рішення, прийняте на засіданні Політбюро ЦК КПРС 12 грудня 1979 року, котре відбулося в “урізаному” форматі. Документ, написаний рукою К. У. Черненко і котрий у заголовку був визначений “До становища в “А”, містив розпливчасті і напівзашифровані формулювання.

“1. Схвалити міркування і заходи, викладені т.т. Андроповим Ю. В., Устиновим Д. Ф., Громико А. А.

Дозволити у ході здійснення цих заходів їм вносити корективи не принципового характеру.

Питання, котрі вимагають рішення ЦК, своєчасно вносити до Політбюро.

Здійснення усіх заходів покласти на т.т. Андропова Ю. В., Устинова Д. Ф., Громико А. А.

2. Доручити т.т. Андропову Ю. В., Устинову Д. Ф., Громико А. А. інформувати Політбюро ЦК про хід виконання запланованих заходів” [24, с. 5].

Кулуарність прийняття рішення, як і неконкретність самих його формулювань, не дають змоги чітко відповісти на запитання: чи це було рішення лише про усунення Хафізулли Аміна, чи безпосередньо про організацію військової інтервенції до ДРА? Генерал О. А. Ляховський, один із найбільш авторитетних дослідників війни в Афганістані, вважає, що директива від 12 грудня 1979 року безпосередньо торкалася лише усунення Х. Аміна, а рішення про використання сухопутних сил в якості сил підтримки було прийнято пізніше [14, с. 116–117], а саме 24 грудня 1979 року на нараді у Міністра оборони СРСР. Цю точку зору поділяють чимало мемуаристів і науковців.

З огляду хронології подальших подій, на перший погляд, подібна версія може бути прийнята. Дійсно, уже 13 грудня КДБ через свою агентуру в ДРА санкціонував план фізичного усунення трьох осіб, котрі на той час уособлювали собою афганську владу – самого Х. Аміна, його племінника Асадуллу Аміна, котрий обіймав декілька постів, у тому числі – начальника контррозвідки, а також голову Генерального штабу Мохаммеда Якуба. У той день один із радянських кухарів підсипав їм до обідньої страви отруту. Як передбачалося, отруйні сполуки мали подіяти за шість годин. Проте отрута для Х. Аміна була розчинена в склянці “кока-коли”, і її бульбашки знешкодили токсичність діючої речовини. Асадулла ж серйозно захворів і вижив лише завдяки вчасній евакуації на лікування до Москви.

Паралельно на 13 грудня 1979 р. була запланована ще одна операція силами офіцерів груп спеціального призначення КДБ “Зеніт” та “Грім” (перша перебувала в Афганістані з липня 1979 р., друга – прибула на початку грудня [23]). Є свідчення радянських військових, що вивезені у ході спецоперації у вересні 1979 р. з Афганістану опальні прибічники Нура Мохаммада Таракі (Мохаммад Аслан Ватанджар, Анахіта Ратебзад та ін.) у той час уже перебували на летовищі в Баграмі під надійною охороною бійців радянського 154-го окремого загону спеціального призначення, відомого як “мусульманський батальйон” (“мусбат”). Останній перебував у Кабулі з 9–10 грудня того ж року. Там же, під надійною охороною радянських спецпризначенців, перебував і, за іронічним визначенням Г. Фейфера,

“тимчасово очікуючий посади Президента” [29, с. 80] Бабрак Кармаль. Це, до речі, суперечить пізнішим свідченням самого Б. Кармаля, наданим ним в інтерв'ю кореспондентові газети “Труд”: “Я не запрошував радянську армію. Я повернувся на Батьківщину, коли частина ваших військ уже знаходилася там” [20, с. 5].

План, розроблений заступником командувача повітрянодесантних військ СРСР генералом-лейтенантом М. Гуськовим, передбачав штурм об'єкту “Дуб” (тодішнього президентського палацу Арг) силами групи спеціального призначення КДБ СРСР (22 офіцери) за підтримки “мусульманського батальйону” і взводу зенітних самохідних установок “Шилка”. У той же час охорона палацу становила 2 тис. військовослужбовців відданої Х. Аміну гвардії і танкова армійська бригада. Саме нереальність та авантюризм плану (запланований таран важких воріт палацу силами БТРів унеможлилював крутий (майже під прямим кутом) поворот за декілька десятків метрів до них; кулемети броньованих машин могли взяти під контроль лише перші два поверхи палацу, але верхні поверхи залишалися в “мертвій зоні” – усе це загрожувало значними втратами серед спецпризначенців) мали наслідком скасування операції [15, с. 126]. Як наслідок, Б. Кармаль із соратниками був відправлений до Ташкента, а Х. Амін, за порадою радянських охоронців, перебрався до більш укріпленого палацу Тадж-Бек [26, с. 16]. Останнє засвідчує, що радянське представництво у Кабулі було не обізнане з таємними планами, які розроблялися в Кремлі.

Вважається, що лише після невдалих спроб фізичного усунення Х. Аміна радянське партійне і військове керівництво схилилося до використання в операції підрозділів Радянської Армії. На користь цієї точки зору свідчить той факт, що на наступний день після невдалого замаху на Х. Аміна, 14 грудня 1979 р. (за іншими даними – 13 грудня [12, с. 269]), була сформована Оперативна група Міністерства оборони СРСР (далі – ОГМО) на чолі з першим заступником начальника Генерального штабу ЗС СРСР С. Ф. Ахромєєвим, яка прибула до Термеза. Пізніше її очолив маршал С. Л. Соколов. Її головним завданням була підготовка експедиційного корпусу радянських військ для відправки до ДРА. Проте ретельний аналіз розрізненої інформації, яка міститься у спогадах радянських офіцерів-“афганців”, уможливорює спростувати цю точку зору.

Ще до згаданого засідання Політбюро ЦК КПРС, а саме 10 грудня 1979 р., з Генерального Штабу до Туркестанського Військового округу (ділі – ТуркВО) та деяких інших військових округів були надіслані наступні розпорядження:

– доукомплектувати до повного штату і 11 грудня відправити до Термеза понтонно-мостовий полк Київського Військового округу;

– привести в підвищену бойову готовність 103-ю гвардійську повітрянодесантну дивізію (пдд) і 11 грудня зосередити її на аеродромах завантаження;

– привести в підвищену бойову готовність 5 дивізій і три окремих полки військово-транспортної авіації і 11 грудня зосередити їх на аеродромах завантаження;

– привести в підвищену бойову готовність 5-у гвардійську мотострілецьку дивізію (мсд) (штаб у Кушці) і 108-у мсд (Термез) ТуркВО. По одному мотострілецькому і танковому полку цих дивізій привести в повну бойову готовність [16, с. 79].

Це була усна директива. За твердженням В. Богданова, до кінця грудня Міністр оборони видав близько 30 таких усних наказів окремим військовим підрозділам про їхню передислокацію та приведення у повну бойову готовність [4, с. 42]. Саме усних. Дослідники переконують, що в архіві Міністерства оборони СРСР немає жодного документу, який би стосувався підготовки військ до вторгнення до ДРА [19, с. 4]. На думку М. Іванова, це був фактично початок формування 40-ї загальновійськової армії [9, с. 172]. Підтвержень цьому знаходимо достатньо.

Генерал-полковник В. М. Баринькин згадує, що його мотострілецька Невська двічі Червонопрапорна¹ дивізія розпорядженням Генерального Штабу 10 грудня була приведена у підвищену бойову готовність, а два її полки – мотострілецький і танковий – у повну. Тиждень по тому усі з'єднання були відмобілізовані і готові до виконання бойових завдань [3, с. 2]. Начальник розвідки вже згадуваної 103-ї гв. пдд М. Ф. Скринніков у спогадах також відштовхується від останньої дати. “11 грудня 1979 року дивізія була приведена в повну бойову готовність для виконання бойового завдання в Афганістані. Були поставлені завдання розвідпідрозділам десантуватися з метою захоплення аеродромів, решті підрозділів у складі аеродромних груп – висадитися на аеродромах Кабула і Баграма”. Вже тоді дивізія зазнала перших втрат. 12 грудня при завантаженні техніки в ешелон однієї з аеродромних груп 350-го гв. повітрянодесантного полку (пдп) на станції Боровуха (Вітебська обл. БРСР – О. К.) загинув майор С. І Попов. Загинули також двоє мотоциклістів, що врізалися в ході нічного маршу в колону бойових машин, які рухалися зі світломаскувальними приладами” [25, с. 47 – 48]. 13 грудня дивізія прибула на аеродром Балхаш, за 200 км від Караганди, у межах Середньоазійського військового округу (далі – САВО). Там десантники залишалися до 25 грудня [25, с. 49–50]. Дату 11 грудня 1979 р. як відправну точку початку мобілізації називає і підполковник М. Шаймардинов, який проходив службу в ТуркВО: у той день його дивізію підняли по бойовій тривозі, вивели в запасний район та почали комплектувати до штатів військового часу [21, с. 189].

Перший командувач 40-ї армії (офіційно визначеної як “Обмежений контингент радянських військ” в Афганістані) генерал-лейтенант Ю. В. Тухаринов згадував, що ще до 12 грудня 1979 року “був план дій, куди йдемо” [21, с. 10]. В інтерв'ю газеті “Красная звезда” генерал сказав: “12 чи 13 грудня (не пам'ятаю точно) мене викликав командувач військами округу генерал-полковник Ю. П. Максимов. У ймовірному тоні сказав, що намічається з метою інтернаціональної допомоги введення наших військ до Афганістану, запропонував ознайомитися з планом введення. З того дня я дома майже не бував” [5, с. 4].

Тоді ж, 13 грудня, була сформована вже згадувана Оперативна група Міністерства Оборони СРСР на чолі з С. Ф. Ахромєєвим, яка готувала експедиційний контингент військ, які мали увійти до ДРА [12, с. 267].

Радянська мобілізаційна машина працювала як злагоджений механізм. 14 грудня Міністр оборони Д. Ф. Устинов розпорядився перебазувати полк винищувачів-бомбардувальників Закавказького військового округу і передати його в розпорядження ТуркВО [14, с. 128].

¹ Другий орден дивізія отримала в Афганістані в травні 1985 р.

М. М. Кузьмін у грудні 1979 р. обіймав посаду заступника начальника оперативного відділу 58-ї мсд ТуркВО. Він згадує, як 15 грудня 1979 р. по дивізії було оголошено стан підвищеної бойової готовності. “Дзвонять із військкоматів, доповідають, що оголошена мобілізація, уточнюють, куди привозити “партизанів” – приписаних до частин військовослужбовців запасу. Під вечір стали прибувати автобуси з приписниками – ми почали їх розподіляти, обмундировувати, видавати зброю тощо. Впродовж доби ми прийняли в дивізію майже 8 500 осіб і довели загальну чисельність особового складу до 12 тисяч.

Тоді ж отримали шифротелеграму командувача ТуркВО з наказом: дивізії після відмобілізування зосередитися за 90 км на північ від Кушки в готовності до введення до Афганістану...

...Що творилося в ті дні – передати словами неможливо. Тисячі людей і машин рухалися в один бік – на схід. Адже мобілізації підлягали не лише з’єднання ТуркВО, але й прикордонники, частини МВС та інші. В ТуркВО були призвані загалом 60 тис. призовників, “партизанів” – як їх називали. Мужиків усіх призвали поголівно, деякі підприємства взагалі зупинилися. Страхіття, подібне, напевне, було лише в 1941 році” [13, с. 21 – 22]. Офіцер зауважує, що заходи ці були не підготовлені: не вистачало транспорту, не було вирішене питання розміщення мобілізованих А на дворі стояла зима. Врешті решт, 58-а мсд в ДРА не увійшла, напередодні вторгнення “партизанів” розпустили по домівках [13, с. 32].

15 грудня 1979 року, о 6-й ранку, наказ про приведення особового складу у підвищену бойову готовність отримало командування уже згадуваної 103-ї гв. ппд. “...Було прийнято рішення в кожному полку тримати головний батальйон у повній готовності до десантування з повітря для захоплення аеродромів, решті – бути готовим до висадки посадковим способом...” [28, с. 109]

16 грудня Міністр оборони віддав наказ виокремити з управління ТуркВО та укомплектувати польове управління 40-ї армії, командувачем якою було призначено вже згадуваного генерала-лейтенанта Ю. В. Тухаринова. Також наказ передбачав приведення у повну бойову готовність польове управління 40-ї армії.

У наступні дні було видано розпорядження привести у повну бойову готовність мотострілецькі й танкові полки, а також частини зв’язку ТуркВО, а також окремі частини (мотострілецька дивізія) САВО. За оцінками Ю. В. Тухаринова [5, с. 4], а також В. Меримського [18, с. 32], розгортання і підготовка військ у ті дні проводилася майже відкрито.

17 грудня начальник Управління “С” Першого головного управління КДБ СРСР генерал-майор Ю. І. Дроздов був викликаний до Голови КДБ Ю. В. Андропова. Останній сказав: “Ситуація там (в Афганістані – О. К.) складна, назрівають серйозні події, а ти у нас із тих, хто по-справжньому воював” [2, с. 289]. Наступного дня Ю. І. Дроздов зі своїм підлеглим, офіцером “нелегальної розвідки”² капітаном Прангу Е. В. Козловим, прибули до Кабула. Вони мали спланувати й організувати здійснення операції з усунення Х. Аміна. Від Головного розвідувального управління (ГРУ) операцію курував заступник начальника Управління спецрозвідки ГРУ полковник В. В. Колесник [23]. 19 грудня офіційний представник СРСР в Організації Об’єднаних Націй О. О. Трояновський отримав з

² За цей вид розвідувальної роботи відповідало Управління “С” ПГУ КДБ.

Москви документ зі словами: “Якщо в Раді Безпеки буде підняте питання про введення радянських військ до Афганістану...” [8, с. 12]. Звертаємо увагу на дату документа: за 5 днів до “вирішального” рішення Міністра оборони про початок військової операції.

Тоді ж, впродовж 18–19 грудня, повітрянодесантний полк, який прибув до ДРА 6 і 7 грудня, зайняв позиції уздовж автостради Хайратон – Кабул в районі перевалу Саланг [27, с. 149].

23 грудня 1979 року на шпальтах головної газети Країни Рад була опублікована велика стаття А. Масленникова “Даремні потуги”. В ній, зокрема, читаємо, що “останнім часом західні, особливо американські засоби масової інформації, поширюють свідомо інспіровані чутки про якесь “втручання Радянського Союзу у внутрішні справи Афганістану”. Справа доходить до ствердження, що на афганську територію начебто уведено радянські бойові частини”. Автор переконує, що “все це, зрозуміло, чистої води вигадки. Проте вигадки зі зловісною підосною, які переслідують небезпечні для афганського народу і миру в цьому регіоні політичні цілі”. Переходячи у контрнатуп, журналіст звинувачує США і Пакистан в агресії і у втручаннях у внутрішні справи ДРА, підсумовуючи, що “ці небезпечні підступи не закамуювати жодними потугами американської пропаганди” [17, с. 5].

24 грудня 1979 року відбулася нарада у Міністра оборони СРСР, на якій було офіційно оголошено про прийняті рішення щодо Афганістану. Міністр оборони Маршал СРСР Д. Ф. Устинов віддав наказ увести до Афганістану повітрянодесантну дивізію і окремий повітрянодесантний полк, мотострілецьку дивізію ТуркВО і окремий мотострілецький полк САВО. Одночасно було наказано привести у повну бойову готовність низку з’єднань ТуркВО і САВО [14, с. 128–129]. У підписаній того ж дня Директиві Міністра оборони СРСР йшлося: “Прийнято рішення про введення деяких контингентів радянських військ, дислокованих у південних районах країни, на територію Демократичної республіки Афганістан з метою надання інтернаціональної допомоги дружньому афганському народові, а також створення сприятливих умов задля припинення збройних антиафганських акцій з боку прикордонних держав” [4, с. 42–43]. Наступного дня у повну бойову готовність були приведені артилерійські і зенітні частини 40-ї армії та ще одна мотострілецька дивізія САВО, а також понтонно-мостовий полк ТуркВО [14, с. 129]. Силами останнього було облаштовано понтонне сполучення між СРСР та ДРА через р. Амудар’ю, яким 25 грудня 1979 року о 15 годині за московським часом розпочалося вторгнення радянських військ до Афганістану [4, с. 52].

Хоча, знову ж таки, командувач ТуркВО генерал-полковник Ю. П. Максимов аналогічне усне розпорядження отримав 16 грудня по телефону, [7, с. 334], а начальник штабу окремого розвідувального батальйону 108-ї мсд О. Соколов згадував, що наказ про підготовку маршу за маршрутом Термез – Хайратон – Пулі-Хумрі прийшов до дивізії за день до нібито “остаточного рішення”, а саме 23 грудня 1979 року [22, с. 374]. Підполковник В. Аблазов, військовий радник в афганських ВПС, згадував, що того ж дня з Москви надійшла вказівка перевірити готовність аеродромів Мазарі-Шарифа для прийому важких транспортних літаків. А наступного дня, 24 грудня, суттєво зросла інтенсивність

вантажних авіаперевезень до ДРА. Диспетчерські служби ледь встигали злагоджено працювати в умовах таких навантажень [1].

25 грудня 1979 року о 15:00 за московським часом по понтонному мосту через Амудар'ю і повітрям на військову базу в Баграмі та міжнародний аеропорт Кабула радянські війська вторглися до Афганістану. 27 грудня силами спеціального призначення КДБ і ГРУ було здійснено операцію "Шторм-333", наслідком якої стало фізичне усунення Генерального секретаря Народно-демократичної партії Афганістану, Голови Револуційної ради і Ради міністрів ДРА Хафізулли Аміна. Так розпочалася афганська епопея Радянського Союзу.

Звернімо увагу на декілька важливих обставин. Підготовка до вторгнення розпочалася до 12 грудня 1979 р. На засіданні Політбюро ЦК КПРС не приймалося рішення про подальші дії СРСР в Афганістані, а було легітимізовано процес, який уже був запущений. Напевне, що і обговорення жодного не було. Кремлівські старці просто схвалили уже прийняте раніше рішення. На користь цього припущення свідчить той факт, що на засіданні були присутні лише члени т. зв. "афганської четвірки"³. Ця обставина суттєво зменшує ступінь рубіжності рішення Політбюро від 12 грудня 1979 р.

Наступне зауваження. Від історичного засідання 12 грудня 1979 року і до 24 грудня 1979 року Міністр оборони СРСР видав низку наказів і розпоряджень про створення контингенту вторгнення, наказав розробити план радянської інтервенції до ДРА. І це при тому, що вищій колегіальний орган СРСР (Політбюро ЦК КПРС) з 12 грудня жодного разу не повертався до афганського питання. А це означає, що Міністр оборони СРСР Д. Ф. Устинов діяв чітко у межах, визначених рішенням Політбюро від 12 грудня, про які йшлося вище. Нагадаємо, що Міністр оборони був призначений одним із відповідальних за реалізацію тих рішень. І що він отримав право "у ході здійснення цих заходів... вносити корективи непринципового характеру". Тобто підготовка широкомасштабної інтервенції була питанням "непринциповим". А це змушує не погодитися з тезою генерала О. А. Ляховського, що 12 грудня приймалося рішення лише про усунення Х. Аміна. У такому разі після невдалих спроб здійснення цієї акції силами КДБ 13 грудня 1979 р. мало б місце додаткове засідання і додаткове рішення щодо залучення можливостей Міністерства оборони. А цього не відбулося. Тому очевидно, що 12 грудня 1979 року Політбюро ЦК КПРС, а точніше відповідальні за афганський вектор радянської політики державні і партійні діячі, перейшли своєрідний Рубікон, за яким почалося безпосереднє втручання в події громадянської війни в Афганістані. Симптоматичним є визначення відповідальних за ці акції. Ю. В. Андропов силами КДБ мав забезпечити усунення Х. Аміна і приведення до влади Б. Кармаля за можливості "малою кров'ю". Д. Ф. Устинов відповідав за військове прикриття цієї акції та створення підґрунтя для зміцнення нового режиму. А. А. Громико ж відповідав за належне обґрунтування дій Кремля

³ "Афганською четвіркою" прийнято визначати групу радянських високопосадовців, які "відповідали" за афганський напрямок зовнішньої політики СРСР. Вона оформилася в березні 1979 року під час першого обговорення можливого військового втручання СРСР в афганську кризу. До складу "афганської четвірки" входили Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін (його здебільшого заміщував Міністр закордонних справ А. А. Громико), Голова КДБ Ю. В. Андропов, Міністр оборони Д. Ф. Устинов і завідуючий Міжнародним відділом ЦК КПРС Б. М. Пономарьов.

на міжнародній арені. Коли план КДБ 13 грудня 1979 р. провалився, своє вагоме слово мала сказати Радянська Армія. Проте підкреслимо, без додаткового рішення і схвалення. А це значить, що така можливість припускалася одразу ж і була прихована за розмитими і нечіткими формулюваннями рішення Політбюро від 12 грудня 1979 року.

З огляду на сказане постає питання: коли ж радянська партійно-політична верхівка схилилася до силового сценарію щодо ДРА? О. Гриневський стверджує, що Маршал СРСР Д. Ф. Устинов ще 1 грудня 1979 р. оголосив своїм найближчим помічникам: “Можливо, буде введення військ до Афганістану” [7, с. 334]. Тут, напевне, йдеться про аналітичну записку, яку, за різними свідченнями, Ю. В. Андропов 1 грудня надіслав до ЦК КПРС. Її текст офіційно не оприлюднений досі, проте про її наявність міститься натяк у цитованому рішенні Політбюро від 12 грудня: “Схвалити міркування і заходи, викладені т.т. Андроповим Ю. В., Устиновим Д. Ф., Громико А. А.” [24, с. 5].

Вартий уваги ще один епізод. 21 листопада 1979 р. посол СРСР в ДРА О. М. Пузанов отримав телеграму за підписом А. А. Громико: “Враховуючи Ваші неодноразові прохання про звільнення від обов’язків посла в Кабулі, Ви переводитеся на іншу роботу”. Але, як пізніше згадував дипломат, жодних прохань він ніколи не висловлював. 26 листопада до Кабула прибув новий радянський посол, Ф. А. Табеєв, який перед цим впродовж 19-ти років був першим секретарем Татарського обкому КПРС і не мав жодного досвіду дипломатичної служби. Пізніше він згадував: “Через квапливий від’їзд до Кабула я, потрібно сказати, спочатку опинився в дуже складному становищі. Нічого не знав про розкол у партії, не мав жодного уявлення про “хальк” і “парчам”, не орієнтувався в хитросплетіннях особистих стосунків між афганськими керівниками...” [6, с. 47]. Факт заміни досвідченого кадрового дипломата на партійного чиновника на посту надзвичайного і повноважного посла в проблемному і важливому Афганістані може свідчити лише про одне: на дипломатичні важелі в Кремлі покладатися далі наміру вже не мали. Довіри з боку Москви до Х. Аміна, який сконцентрував усю владу у своїх руках внаслідок вересневого 1979 року перевороту, ставало дедалі менше. Замінити його ж на потенційно більш слухняного і підконтрольного Б. Кармаля можна було лише силою [Див.: 10]. Напевне, визначити точну дату, коли радянське керівництво остаточно схилилося до військового сценарію, неможливо. Припускаємо, що такі плани розроблялися впродовж осінніх місяців 1979 року, а лакмусовим папірцем остаточно їх схвалення стало призначення до Кабула нового посла. Далі йшло узгодження деталей майбутньої операції, офіційне схвалення якої відбулося 12 грудня 1979 року. Символічно, що це співпало з рішенням Ради НАТО про розміщення в Західній Європі ракет середньої дальності. Проте, поширена в радянській (і значною мірою в сучасній російській) історіографії версія про те, що рішення Політбюро ЦК КПРС стало своєрідною відповіддю на “агресивні дії” Заходу в світлі відтворених подій не витримує жодної критики.

Механізм прийняття рішення і підготовка до збройної інтервенції радянських військ до Демократичної республіки Афганістан є яскравим свідченням кулуарності і непрозорості радянської влади і політики, безмежного нехтування інтересами власної держави і нормами міжнародного права в інтересах

задоволення та реалізації ідеологічних і геополітичних амбіцій. І в подальшому радянська влада в питанні Афганістану поводи́ла себе з населенням власної країни в такому ж стилі. Тому не дивно, що розкриття сторінок таємної історії участі СРСР в афганській кризі в роки Перебудови стало потужним важелем підризу авторитету компартійного режиму в очах громадськості і важливим чинником кризи і розпаду СРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Аблазов В. И.** Записки военного советника. Горячая зима. Декабрь 1979 года / В. И. Аблазов [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a069.shtml (Дата звернення: 03.01.2019)
2. **Андогский А. И.** Афган, снова Афган... / А. И. Андогский, Ю. И. Дроздов, В. Н. Курилов, С. Г. Батулин – М.: Воениздат, 2002. – 367 с.
3. **Барынькин В. М.** От Пули-Хумри до Кабула / В. М. Барынькин // Военно-исторический журнал. – 2001. – № 12. – С. 2–7.
4. **Богданов В.** Как принималось решение / В. Богданов // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 7. – С. 40–53.
5. **Ввод** войск в Афганистан: как это было // Красная звезда. – 1989. – 24 декабря – С. 4.
6. **Гай Д., Снегирев В.** Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны / Д. Гай, В. Снегирев. – М.: СП ИКПА, 1991. – 384 с.
7. **Гриневский О.** Тайны советской дипломатии / О. Гриневский. – М.: Вагриус, 2000. – 336 с.
8. **Иванов Н.** Ограниченный контингент / Н. Иванов // Литературная Россия. – 1991 (№ 4). – 25 января – С. 12–15.
9. **Иванов Н.** Операцию “Шторм” начать раньше / Н. Иванов. – М., 2008. – 230 с.
10. **Ковальков О. Л.** Військово-технічне співробітництво між СРСР і ДРА у квітні 1978 – грудні 1979 років / О. Л. Ковальков // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – Випуск 3.33. – Історичні науки (Збірник наукових праць). – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. – С. 250–259.
11. **Костыря А. А.** Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.) / А. А. Костыря. – Донецк: ООО “ИПП “Промінь”, 2009. – 600 с.
12. **Кошелев В. М.** Штурм дворца Амина: версия военного разведчика / В. М. Кошелев – г. Люберцы Московской области: РОО “Союз писателей Подмосковья”, 2007. – 536 с.
13. **Кузьмин Н. М.** Войсковые разведчики в Афгане. Записки начальника разведки дивизии / Н. М. Кузьмин. – М.: Яуза: Эксмо, 2013. – 320 с.
14. **Ляховский А. А.** Трагедия и доблесть Афгана / А. А. Ляховский. – М.: ГПИ “Искон” 1995. – 650 с.
15. **Малеванный В. В.** Советский спецназ в Афганистане / В. В. Малеванный. – М.: Кучково поле, 2009. – 382 с.
16. **Маначинский А. Я.** Афганистан: среди гор и войн (исследование 2009 года) / А. Я. Маначинский. – М.: Издатель Воробьев А.В., 2015. – 264 с.
17. **Масленников А.** Напрасные потуги / А. Масленников // Правда. – 1979. – 23 декабря – С. 5.
18. **Меримский В. А.** Кабул – Москва: война по заказу. Продолжение / В. А. Меримский // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 11. – С. 30–36.
19. **Олийнык А.** Ввод войск в Афганистан: как принималось решение / А. Олийнык // Красная звезда. – 1989. – 18 ноября. – С. 3–4.
20. **Он** был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября. – С. 1, 5.

21. *Опаленные* афганской войной. Повести, рассказы, стихи воинов-афганцев: [сборник]. – Вып. 1 / Под общ. ред. Р. С. Аушева. – М.: ТПП-Информ, 2012. – 304 с.
22. *От* солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Том 11 / Рук. оргком. – През. ак. ист. наук Е. И. Шоль. – М.: Академия исторических наук, 2008. – 457 с.
23. *Салмин Н.* Военнослужащие органов Комитета Государственной Безопасности (КГБ) СССР в “афганской войне” / Н. Салмин [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://old.rsva-ural.ru/library/mbook.php?id=407> (Дата звернення: 03.01.2019).
24. *Секретные* документы из особых папок. Афганистан // Вопросы истории. – 1993. – № 3. – С. 3–33.
25. *Скрынников М. Ф.* Спецназ ВДВ. Диверсионно-разведывательные операции в Афгане / М. Ф. Скрынников. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 320 с.
26. *Слинкин М. Ф.* Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века) / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – № 41. – 279 с.
27. *Слинкин М. Ф.* Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Тараки – Амина (1978–1979 гг.) / М. Ф. Слинкин. – Симферополь, 1999. – 359 с.
28. *Сухоруков Д. С.* Записки командующего-десантника / Д. С. Сухоруков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 160 с.
29. *Фейфер Г.* Большая игра: Война СССР в Афганистане / Г. Фейфер; [пер. с англ. М. Крысина]. – М.: Эксмо, 2013. – 336 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

А. Л. Ковальков

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

СОВЕТСКОЕ ВТОРЖЕНИЕ В ДЕМОКРАТИЧЕСКУЮ РЕСПУБЛИКУ АФГАНИСТАН В ДЕКАБРЕ 1979 г.: ПОПЫТКА КОРРЕКТИРОВКИ ХРОНОЛОГИИ СОБЫТИЙ

В статье предпринято попытку корректирования хронологии событий декабря 1979 года, когда советским партийным руководством было принято окончательное решение о военном вторжении в Демократическую республику Афганистан. Отмечено, что общепринятый в историографии тезис о решающем значении принятого на заседании Политбюро ЦК КПСС 12 декабря 1979 года решения требует пересмотра. Опираясь на разрозненные свидетельства, преимущественно из воспоминаний участников тех событий, доказано, что мобилизационные мероприятия по подготовке контингента вторжения проводились с конца ноября – начала декабря 1979 года. Выдвинуто предположение, что о выборе военного пути решения “афганской проблемы” свидетельствует замена советского посла в ДРА в конце ноября 1979 года.

Ключевые слова: вторжение, Демократическая республика Афганистан, мобилизация, “Ограниченный контингент советских войск”, Политбюро ЦК КПСС.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Ковальков Александр Леонидович – доцент кафедры всемирной истории Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко, кандидат исторических наук, доцент (г. Кропивницкий, Украина).

O. L. Koval'kov

Volodymyr Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University

**SOVIET INVASION TO THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF AFGHANISTAN
IN DECEMBER OF 1979:**

AN ATTEMPT OF THE ADJUSTMENT OF CHRONOLOGY OF EVENTS

It has been made in the article the attempts to correct the chronology of the events of December 1979, when the Soviet party leadership adopted a final decision on a military invasion of the Democratic Republic of Afghanistan. It has been stressed that the common thesis on the decisive importance adopted in the post-Soviet historiography carried at the meeting of the Central Committee Politburo of the CPSU on December 12, 1979, requires a review. It has been analyzed the uncoordinated testimonies, the majority of which is contained in the memoirs of Soviet soldiers-participants in those events of different ranks. On their basis, it has been proved that mobilization measures of contingent invasion training were being carried out from the end of November to the beginning of December 1979. It has been shown that the mass movement of separate units from the internal military districts of the USSR to the Turkestan military district and bringing them to combat readiness was carried out on the basis of oral orders and instructions of the USSR Minister of Defense. The formation of the 40th Army, known as the "Limited Contingent of Soviet troops," began precisely from these units, even before the meeting of the Central Committee Politburo of the CPSU on December 12, 1979. It has been suggested that the replacement of the Soviet ambassador in the DRA A. M. Puzanov on F.A. Tabeyev at the end of November 1979 demonstrated the choice of the military way of solving the "Afghan problem".

Keywords: *invasion, Democratic Republic of Afghanistan, mobilization, "Limited contingent of Soviet troops", Politburo of the Central Committee of the CPSU.*

REFERENCES

1. *Ablazov V. I.* Zapiski voennogo sovetnika. Gorjachaja zima. Dekabr' 1979 goda / V. I. Ablazov [Elektronnyi resurs]: Rezhym dostupu: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a069.shtml (Data zvernennia: 03.01.2019)
2. *Andogskij A. I.* Afgan, snova Afgan... / A. I. Andogskij, Ju. I. Drozdov, V. N. Kurilov, S. G. Baturin – M.: Voenizdat, 2002. – 367 s.
3. *Baryn'kin V. M.* Ot Puli-Humri do Kabula / V. M. Baryn'kin // Voenno-istoricheskij zhurnal. – 2001. – № 12. – S. 2–7.
4. *Bogdanov V.* Kak prinimalos' reshenie / V. Bogdanov // Voenno-istoricheskij zhurnal. – 1991. – № 7. – S. 40–53.
5. *Vvod vojsk v Afganistan: kak jeto bylo* // Krasnaja zvezda. – 1989. – 24 dekabrja. – S. 4.
6. *Gaj D., Snegirev V.* Vtorzhenie. Neizvestnye stranicy neobjavlenno jvojny / D. Gaj, V. Snegirev. – M.: SP IKPA, 1991. – 384 s.
7. *Grinevskij O.* Tajny sovetskoj diplomatii / O. Grinevskij. – M.: Vagrius, 2000. – 336 s.
8. *Ivanov N.* Ogranichennyj kontingent / N. Ivanov // Literaturnaja Rossiya. – 1991 (№ 4). – 25 janvarja. – S. 12–15.

9. **Ivanov N.** Operaciju "Shtorm" nachat' ran'she / N. Ivanov. – M., 2008. – 230 s.
10. **Kovalkov O. L.** Viiskovo-tekhnichne spivrobotnytstvo mizh SRSR i DRA u kvitni 1978 – hrudni 1979 rokiv / O. L. Kovalkov // Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. – Vypusk 3.33. – Istorychni nauky (Zbirnyk naukovykh prats). – Mykolaiv: MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho, 2012. – S. 250–259.
11. **Kostyria A. A.** Istoriografiya, istochnikovedeniye, bibliografiyas pecoperacii SSSR v Afganistane (1979–1989 gg.) / A. A. Kostyria. – Donetsk: OOO "IPP "Promin", 2009. – 600 s.
12. **Koshelev V. M.** Shturm dvorca Amina: versija voennogo razvedchika / V. M. Koshelev. – g. Ljubercy Moskovskoj oblasti: ROO "Sojuz pisatelej Podmoskov'ja", 2007. – 536 s.
13. **Kuz'min N. M.** Vojskovye razvedchiki v Afgane. Zapiski nachal'nika razvedki divizii / N. M. Kuz'min. – M.: Jauza: Jeksmo, 2013. – 320 s.
14. **Lyahovskiy A. A.** Tragediya i doblest Afgana / Lyahovskiy A. A. – M.: GPI "Iskona", 1995. – 650 s.
15. **Malevannyj V. V.** Sovetskij specnaz v Afganistane / V. V. Malevannyj. – M.: Kuchkovo pole, 2009. – 382 s.
16. **Manachinskij A. Ja.** Afganistan: sredi gor i vojn (issledovanie 2009 goda) / A. Ja. Manachinskij. – M.: Izdatel' Vorob'ev A. V., 2015. – 264 s.
17. **Maslennikov A.** Naprasnye potugi / A. Maslennikov // Pravda. – 1979. – 23 dekabnja. – S. 5.
18. **Merimskiy V. A.** Kabul – Moskva: vojna po zakazu. Prodoljениye / V. A. Merimskiy // Voенно-istoricheskiy gurnal. – 1993. – № 11. – S. 30–36.
19. **Olijnyk A.** Vvod vojsk v Afganistan: kak prinimalos' reshenie / A. Olijnyk // Krasnaja zvezda. – 1989. – 18 nojabnja. – S. 3–4.
20. **On** byl zalozhnikom Kremlja. Babrak Karmal' rasskazyvaet // Trud. – 1991. – 24 oktjabnja. – S. 1, 5.
21. **Opalennye** afganskoj vojnoj. Povesti, rasskazy, stihi voinov-afgancev: [sbornik]. – Vyp. 1 / Pod obshh. red. R. S. Ausheva. – M.: TPP-Inform, 2012. – 304 s.
22. **Ot** soldata do generala. Vospominaniya o voyne. – Tom 11 / Ruk. orgkom. – Prez. ak. ist. nauk E. I. Shol. – M.: Akademiya istoricheskikh nauk, 2008. – 457 s.
23. **Salmin N.** Voennosluzhashhie organov Komiteta Gosudarstvennoj Bezopasnosti (KGB) SSSR v "afganskoj vojne" / N. Salmin [Elektronnyj resurs]: Rezhim dostupu: <http://old.rsva-ural.ru/library/mbook.php?id=407> (Data zvernennja: 03.01.2019).
24. **Sekretnye** dokumenty iz osobyh papok. Afganistan // Voprosy istorii. – 1993. – № 3. – S. 3–33.
25. **Skrynnikov M. F.** .Specnaz VDV. Diversionno-razvedyvatelnye operacii v Afgane / M. F. Skrynnikov. – M.: Yauza, Eksmo, 2005. – 320 s.
26. **Slinkin M. F.** Afganistan. Stranitsy istorii (80–90-e gg. XX veka) / M. F. Slinkin // Kultura narodov Prichernomorja. – Simferopol, 2003. – № 48. – 279 s.
27. **Slinkin M. F.** Narodno-demokraticeskaja partija Afganistana u vlasti. Vremja Taraki – Amina (1978 – 1979 gg.) / M. F. Slinkin. – Simferopol', 1999. – 359 s.
28. **Suhorukov D. S.** Zapiski komandujushhego-desantnika / D. S. Suhorukov. – M.: OLMA-PRESS, 2000. – 160 s.
29. **Feifer G.** Bolshaya igra: Vojna SSSR v Afganistane / G. Feifer; [per. c angl. M. Krysin]. – M.: Eksmo, 2013. – 336 s.

ABOUT THE AUTHOR

Kovalkov Olexandr Leonidovych – Associate Professor the Department of World history, Volodymyr Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University, Candidate of Science (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94 (477.65) “17/18”

А. І. Безшукурєнко

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

“ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК г. ЕЛИСАВЕТГРАДА” О. М. ПАШУТИНА ЯК УЗАГАЛЬНЮЮЧА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ МІСТА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – XIX СТОЛІТТЯ

У статті розкрито характерні особливості понять “історична регіоналістика” та “історичне краєзнавство”. Виділено та проаналізовано їх спільні та відмінні риси, представлено погляди науковців, що працюють над цією проблематикою. Дослідження присвячене розгляду специфіки вивчення регіональної історії та характерних ознак історичних джерел. У роботі проведено аналіз книги О. М. Пашутіна “Исторический очерк г. Елисаветграда” з точки зору історичного краєзнавства та визначено характерні особливості висвітлення історії міста другої половини XVIII – XIX століття. Також розглянуто змістовну складову та досліджено структуру твору. З’ясовано інформаційний потенціал джерела, цінність для сучасних дослідників та виділено його місце у соціокультурному середовищі регіону. У дослідженні визначено роль праці О. М. Пашутіна та підкреслено її значення для вивчення історії міста Єлисаветграда другої половини XVIII – XIX століття.

Ключові слова: історичне краєзнавство, історична регіоналістика, джерело, місто Єлисаветград, О. М. Пашутін.

Дослідження регіональної історії відіграють велике значення для аналізу характерних рис та особливостей окремих мікрокультурних систем, співвідношення різноманітних етнічних, екологічних чинників в процесі життя соціальної групи на певних територіях. Подібні дослідження максимально наближені до визначеної науковцем території. Це в свою чергу дозволяє більш детально проаналізувати та пояснити маловідомі складові тих або інших подій. Вивчення регіональної історії дозволяє простежити залежність матеріальної, духовної культури від кліматичних, політичних чи соціальних факторів в окремому регіоні і виділити притаманні тільки для цієї території особливості.

Дослідженням вище згаданих аспектів займається історична регіоналістика та історичне краєзнавство. Серед сучасних українських істориків, що спеціалізуються на даній проблематиці, виділимо праці Я. Верменич, присвячені теоретико-методологічним аспектам історичної регіоналістики, визначенню місця історичної регіоналістики в системі соціогуманітарних наук тощо. Політичні, культурні, етнічні особливості окремих регіонів вивчають В. Смолій, С. Водотика [14], В. Шандра [15].

Питання сучасного стану та перспектив розвитку історичного краєзнавства, як самостійної дисципліни висвітлюються в роботах В. Голубко [5], А. Середяк,

С. Качараби, В. Бадяк [1] та інших. Теоретичні аспекти історичного краєзнавства, як складової національної системи освіти розкриваються в роботах Т. Безпалько [2], Л. Кушнір, С. Піскун [13] та інших.

Слід розділяти поняття “історична регіоналістика” та “історичне краєзнавство”. Виділимо характерні риси, що притаманні цим історичним дисциплінам.

Історична регіоналістика досліджує життєдіяльність людей (спільноти) та їх комунікативні зв'язки в процесі історичного розвитку. Територіально коло дослідження обмежується історично сформованим регіоном, одночасно необхідно врахувати: характер розселення, особливості території, культурні особливості етнічних спільнот. Центральною категорією виступає “регіон”, що являє собою однорідну територію з огляду на визначені критерії. Саме набір визначених критеріїв відрізняє об'єкт досліджування від суміжних територій (регіонів). Дослідник має фокусуватися на вивченні внутрішньорегіональних економічних, соціальних, культурних зв'язків, які вирізняються більшою інтенсивністю, ніж зовнішні [10, с. 162].

Історичне краєзнавство вивчає конкретні факти історії рідного краю, однак, в своєму арсеналі дослідницьких засобів не обмежується тільки фіксацією маловідомих регіональних подій. Характерним є міждисциплінарне поєднання археології, урбаністики, соціології, мистецтвознавства тощо [3, с. 14]. Це пояснюється тим, що краєзнавство вивчає природні особливості, населення та господарство, культуру, мистецтво, історичні події. Це об'єкти різних наук, тому необхідно використовувати різні методи, властиві відповідним галузям. Узагальнюючі історичні праці не дозволяють досягти того рівня деталізації розгляду процесу, який виступає особливістю саме історичного краєзнавства. Досліджуючи процеси розвитку сучасної науки, О. Гончаров виділяє посилення тенденцій поступового переходу від дисциплінарної диференціації до міждисциплінарної інтеграції, що знайшли вияв у виокремленні конкретних дисциплін, таких як українознавство, культурологія, країнознавство, до яких належить і краєзнавство [6, с. 208]. Ці фактори сприяють розвитку краєзнавства як комплексної дисципліни. Однак, на думку Я. Верменич, розвиток міждисциплінарності у системі краєзнавства ускладнюється. Цьому сприяє відмінне бачення завдань і функцій загального краєзнавства у істориків, етнографів, археологів, географів тощо [4, с. 139]. Натомість І. Ковальська-Павелко пропонує визначати краєзнавство, як комплексне і всебічне вивчення певної території, з метою популяризації і використання результатів цього пізнання, як засіб навчання і виховання національно свідомих громадян [10, с. 163]. Така наукова дискусія сприяє розширенню теоретичного та практичного поля діяльності краєзнавців, які можуть використовувати у своїх працях всю різноманітність поглядів.

В основі, як регіонального, так і краєзнавчого дослідження знаходиться “історичне джерело”. Дане поняття досить широке. Цим терміном охоплюють все, що створила людина в процесі своєї діяльності, і що дійшло до наших днів у вигляді різноманітних пам'яток. Джерела можуть бути представлені пам'ятками духовної і матеріальної культури, як науковий, літературний, художній твір чи

документальні свідчення. Спираючись на джерела, історична наука розвивається, претендуючи на розкриття всебічної об'єктивної картини минулого [11, с. 135].

Для історичних джерел характерним є ряд споріднених ознак. Виділяють наступні – вид, час і місце походження джерела, авторство, зміст, вигляд, внутрішня організація, структура, форма фіксації та спосіб кодування інформації [9, с. 188]. Однак, його слід розглядати з двох позицій. Перша – джерело виступає, як носій інформації або відомостей про ту чи іншу подію, явище, особу, які будуть використані при написанні дослідження і без яких не видається можливим реконструкція минулого. Друга – джерело, як історичний факт. Тобто, результат культурної, політичної, соціальної, економічної чи іншої діяльності людини. Таке джерело буде ілюстрацією соціального розвитку суспільства в період створення пам'ятки. *“Історичний нарис м. Єлисаветграда”* (тут і далі переклад наш – А. Б.), яке в 1897 році упорядкував та видав міський голова Єлисаветграда Олександр Миколайович Пашутін (1846–1905 рр.), є історичним фактом і носієм інформації одночасно.

Твір багатокomпонентний: перші сторінки книги присвячені історії заснування фортеці Св. Єлисавети та процесу заселення прифортечних територій: *“Фортеця св. Єлисавети була побудована в дикому степу поблизу кордону зимівників запорізьких, на правому, нагірному березі річки Інгул... В околицях фортеці св. Єлисавети селилися греки, молдовани, серби, втікачі росіяни та старообрядці з Польщі та Чернігівської губернії”* [12, с. 3–4]. Частина нарису, що присвячена історії фортеці закінчується переліком осіб, що займали посаду коменданта твердині з 1755 до 1805 року та згадкою про діяльність церкви на території поселення. Дані адміністративного районування викладенні в розділі *“Заснування м. Єлисаветграда і ті губернії, до складу яких воно входило”* [12, с. 15]. Окремо згадується про перші роки діяльності міських установ. Ця частина нарису дозволяє відтворити хронологічну послідовність перетворення фортеці в місто, однак відсутність деталізації процесу на глибинному рівні, недостатнє занурення у фактичний матеріал, виступає суттєвою проблемою ретроспективного дослідження доби.

Архітектурним особливостям міста присвячені розділи: *“Будівельна частина та благоустрій міста”* [12, с. 94] (інформація про діяльність “будівельного комітету”, в обов'язки якого входив попередній розгляд планів майбутніх приватних забудов; контроль за процесом будівництва приватних будинків; реалізація планів по забудові міста у співпраці з міською думою у разі відсутності підрядників; видача позик містянам для будівництва; представлений перелік новобудов, появи яких сприяв комітет і міська управа, що відповідала за питання благоустрою міста після 1870 року); *“Міські сади та бульвари”* [12, с. 108] (історія створення та розташування); *“Міські благодійні установи”* [12, с. 122] (розділ містить перелік установ, опис їх діяльності, також представлені документи, положення про кількість продовольства для харчування збіднілого населення тощо).

Інформація про особливості економічного розвитку регіону та фінансової діяльності міста у XVIII–XIX століттях представлена у розділах: *“Міські спеціальні капітали”* [12, с. 119] (матеріали, що ілюструють аспекти фінансової взаємодії місцевих та державних органів управління); *“Розмежування міської землі”* [12, с. 34] (кількісні показники земельних ділянок, які належать місту); *“Торгівля і*

ярмарки” [12, с. 76] (розділ починається з історії розвитку купецтва на території фортеці св. Єлисавети, згодом міста Єлисаветграда; вказані дати проведення, характеристики товарного асортименту та порядок організації ярмарків). Значною мірою на економічну ситуацію в регіону вплинуло надання Одесі в 1817 році режиму порто-франко (у перекладі з італійської мови – “вільний порт”). Це спеціальний режим вільного безмитного обігу товарів або сприятливих митних правил для окремого порту [7]. Ця подія сприяла активному проникненню іноземних купців та ввезенню закордонних товарів, відповідно спричинивши посилення конкуренції у торгівельній галузі регіону: *“Закордонна торгівля міста Єлисаветграда впала з відкриттям порто-франко в Одесі, коли місцеві купці зустріли конкуренцію з боку іноземних негоціантів”* [12, с. 78]. Георгіївський ярмарок (найбільший у місті) щорічно проводився 23 квітня. На ньому були представники Херсонської, Таврійської, Подільської Київської губерній та Бессарабської області (з 1873 року губернії), з 1839 року почали приїздити московські торговці. Згідно статистичних даних загальна сума товарів на Георгіївському ярмарку 1853 року склала 1 793 050 рублів сріблом, продано було товарів на суму 1 000 040 рублів сріблом [16, с. 517]. Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. ярмарок приносив щорічний дохід місту в розмірі 15–20 тисяч рублів сріблом. Також проводилися Середпісний ярмарок (четверта неділя Великого посту, тривав від 4 до 5 днів), Петропавлівський ярмарок (29 червня, тривав від 5 до 6 днів, мав спрямованість на продаж шерсті та худоби), Семенівський ярмарок (з 1 по 4 вересня, спеціалізація – худоба), Спиридонівський ярмарок (12 грудня, згодом дата перенесена на 15 жовтня та перейменований у Єфимівський ярмарок) [12, с. 80–81]. Свій економічний потенціал в середині ХІХ століття Єлисаветград реалізовував головним чином через продаж худоби або інакше – скуповували певну кількість голів, відгодовували та відправляли на забій до сусідньої Польщі [8, с. 7]. На момент написання *“Історичного нарису м. Єлисаветграда”* місто стало *“...пунктом збуту і купівлі місцевих сировинних товарів, як-то: пшениці, жита, вівса, шкір, вовни, меду, воску, масла, а також худоби, коней і овець. Крім відправки за кордон у великій кількості хліба в зерні, відправляється також і сама мука”* [12, с. 82].

У нарисі представлена інформація про заклади освіти (списки навчальних закладів на 1846 та 1861 роки; організаційні особливості відкриття жіночого та кавалерійського училищ тощо), військову діяльність (події, які пов’язані з проведення оглядів військ вищим командуванням), кількість церков, звіти органів місцевої вдали. О. М. Пашутін використовував не тільки нормативні акти (*“Журнали Єлисаветградської Міської Думи (старого устрою)”* [12, с. 262], *“Штат Новоросійської губернії Єлисаветградської провінційної канцелярії”* [12, с. 255]), а й епістолярні джерела: *“Копія листа міської громади на ім’я графа Остен-Сакена з проханням прийняти звання почесного громадянина м. Єлисаветграда”* [12, с. 92]; *“Лист-відповідь графа Дмитра Єрофійовича Остен-Сакена на ім’я міського голови Івана Микитовича Макеєва і депутатів м. Єлисаветграда”* [12, с. 93], лист херсонського губернатора Августа Федоровича Комстадіуса [12, с. 131] щодо Єлисаветградської міської лікарні; лист херсонського губернатора Олександра Семеновича Ерделі [12, с. 156] з приводу відкриття 8 вересня 1879 року Єлисаветградської чоловічої гімназії тощо.

У сучасній науковій літературі за критерієм наближеності до подій і фактів, котрі відображають джерела, їх поділяють на історичні залишки (рештки) та історичні традиції. Для прикладу, дослідник Я. Калакура до історичних залишків відносить пам'ятки, що виникли у процесі розвитку самих історичних подій [9, с. 189]. Наприклад, законодавчі і нормативні документи, акти, універсали тощо. Вони не створювалися як спеціальні джерела з метою їхнього використання в подальших наукових дослідженнях, а були необхідні для повсякденної діяльності людей. На відміну від історичних залишків історичні традиції, до яких відносять оповідні та наративні джерела, це пам'ятки, що склалися на основі вражень їхніх авторів від подій [9, с. 189]. Відображаються події їх свідком, учасником (нотатки, спогади, щоденники). Автор намагається висвітлити подію, викласти своє бачення, дати власну оцінку. Таке джерело створюється свідомо як історичне.

Згідно такої класифікації *“Історичний нарис м. Єлисаветграда”* виступає в обох ролях – історичних залишків та історичних традицій. Нарис віддалений у часі від реальних подій і впливу на ті події не мав. Водночас, автор був учасником частини описуваних подій. Підтвердження цього знаходимо в розділі про урочисте відкриття водогону 1893 року: *“З ранку місто почало приймати святковий вигляд і розпочато було прикрашання бульвару, що розташовувався навпроти будівлі міської думи. Фонтан на бульварі був оточений рядом щогл, на яких красувалися прапори і герби міста... Після закінчення молебня міський голова відкрив ключем фонтан... одночасно пущені були струмені з трьох поблизу бульвару розташованих пожежних кранів”* [12, с. 226].

Проводячи аналіз конкретної пам'ятки, в нашому випадку писемної, необхідно визначити ступінь повноти інформації, що подається в ній та достовірність зазначених фактів. Адже не слід виключати можливість помилки автора, або навмисного перекручування фактів з певною метою. Незаперечним є факт впливу на автора (суб'єкта створення пам'ятки) тогочасних політичних, соціальних, культурних, релігійних та інших чинників, які здійснюють вплив на мотиви вибору, оцінки, інтерпретації тієї чи іншої інформації для створення пам'ятки. Саме тут прихована небезпека однобічного висвітлення, перетин межі суб'єктивного та об'єктивного. Дослідник має прагнути мінімізувати різноманітні чинники впливу на його оцінку історичного факту чи події. О. М. Пашутін, як укладач, дотримувався моделі упорядкування, згідно якої кількість фактичного матеріалу доведена до максимальної позначки, а кількість суджень, аналізу – зведена до мінімуму.

У розділі *“Інвентар Міських Громадських будівель та споруд на 1 січня 1897 року”*, що має підрозділи *“1. Будівлі, які належать місту”*, *“2. Будівлі, якими завідує міське управління”* та *“3. Будівлі, які належать єврейській громаді”* автор зазначає тільки фактичні, нормативні дані: *“Вісім кам'яних і дві дерев'яні одноповерхові будівлі, що займає міська лікарня і при них дерев'яний літній барак для хворих, зі службами, знаходяться в фортеці св. Єлисавети. Передано місту в 1823 році у розореному стані. Літній барак для хворих побудований в 1846 році, коштує 1 700 руб.”* [12, с. 298]. Водночас у розділі *“Повінь”* чітко простежується описовість події: *“Найбільша повінь в Єлисаветграді була 27 і 28 березня (в останні дні страсного тижня) 1841 року. Інгул, що розкрився в цьому році раптово, і піднявшись на значну висоту від неймовірно швидкого танення снігів...*

затопив всі прибережні частини міста... цілі будинки разом з людьми неслися по річці і не було ніякої можливості надати допомогу потопляючим... і ті з нещасних, які на час затримувалися на деревах... були також знесені швидкою течією і знаходили для себе вірну смерть в Інгулі” [12, с. 57–58]. Подібним стихійним катастрофам присвячений цілий розділ в книзі – “*Лиха, що спіткали м. Єлисаветград*”. Автор представляє детальні фінансові звіти, в яких міститься інформація про грошову допомогу, здійснювану потерпілим від масштабних пожеж. Загалом, наприкінці XVIII та в першій половині XIX століття місто надмірно постраждало від пожеж, весняних паводків і хвороб (чуми та холери). Це, певною мірою, затримало розвиток не тільки міста, а й регіону в економічному відношенні.

“*Історичний нарис м. Єлисаветграда*” одна з небагатьох узагальнюючих праць з історії міста. Інформація, зібрана у книзі, дає можливість дослідницької реконструкції особливостей громадського життя у XVIII–XIX століттях. Чітка краєзнавча спрямованість історіографічного джерела говорить про його цінність для науковців, що займаються вивченням історії краю та міста. Однак є певна особливість даної пам’ятки – вона створювалася безпосередньо представником влади і презентує цю владу в односторонньому ракурсі. Недоліки, суттєві прорахунки, кризові ситуації в управлінні містом – все це, якщо і є в нарисі, то згадується зовсім побіжно, без чіткого окреслення. Слід критично ставитися до певних моментів та враховувати вище згадану особливість при роботі з даним джерелом. Об’єктивність має бути головним критерієм при розгляді подібного роду пам’яток. Вивчення історії рідного краю є складовою формування національної свідомості, тому ідеалізація певних подій минулого межує з міфотворенням. Краєзнавство є засобом виховання патріотизму, але час від часу прагнення ідеалізувати ту чи іншу сторінку історії може обернутися втратою критеріїв об’єктивності й науковості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Бадяк В.** Нормативно-правова охорона культурної спадщини / В. Бадяк // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2016. – Вип. 28. – С. 331–348.
2. **Безпалько Т. Г.** Патріотичне виховання учнів в системі історичного краєзнавства / Т. Г. Безпалько, Л. Г. Лис // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. зб. – Кам’янець-Подільський, 2002. – С. 158–161.
3. **Верменич Я. В.** Історична регіоналістика в Україні / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 3–21.
4. **Верменич Я. В.** Суб’єктивні межі й об’єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо шляхів осмислення місцевої історії / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 129–144.
5. **Голубко В.** Методичні засади підготовки історика-краєзнавця: досвід, перспективи / В. Голубко, А. Середяк // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2017. – Спеціальний випуск III. – С. 9–20.
6. **Гончаров О.** Українське краєзнавство: від тернистого минулого до викликів сьогодення / О. Гончаров // *Pomiedzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. – 2016. – № 2. – С. 194–210.
7. **Гончарук Т. Г.** Порто-франко. Енциклопедія історії України: Т.: Па–Прик. – К., 2011. – С. 430.
8. **Єрмакова І. О.** Особливості економічного розвитку Півдня України в контексті розгляду господарської діяльності старообрядців (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) / І. О. Єрмакова // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія. – 2010. – Т. 140. – Вип. 127. – С. 6–10.

9. **Калакура Я. С.** Класифікація джерел із всесвітньої історії як дослідницький метод / Я. С. Калакура // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 15. – С. 185–197.
10. **Ковальська-Павелко І. М.** Історична регіоналістика, історичне краєзнавство та історична урбаністика: демаркація предметних полів / І. М. Ковальська-Павелко // Грані. – 2014. – № 6. – С. 161–167.
11. **Папакін Г. В.** Використання історичних джерел в археографічних публікаціях: суспільні виклики та наукові проблеми (роздуми архівознавця) / Г. В. Папакін // Український історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 135–146.
12. **Пашутин А. Н.** Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
13. **Піскун С. А.** Педагогічне краєзнавство в організації навчально-виховного процесу вищої школи / С. А. Піскун // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка (педагогічні науки). – 2007. – № 36. – С. 123–126.
14. **Регіональна історія України.** Збірник наукових статей / голов. ред. В. Смолій. – Вип. 10: До 80-річчя Інституту історії України НАН України. – К., 2016. – 310 с.
15. **Шандра В.** Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2016. – 344 с.
16. **Шмидт А.** Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть 2. / А. Шмидт. – СПб.: Типография Калиновского, 1863. – 517 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Безшкуренко Артем Ігорович – аспірант кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький, Україна).

А. И. Безшкуренко

*Центральноукраинский государственный педагогический университет
имени Владимира Винниченко*

“ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК г. ЕЛИСАВЕТГРАДА” О. Н. ПАШУТИНА КАК ОБОБЩАЮЩИЙ ТРУД ПО ИСТОРИИ ГОРОДА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – XIX ВЕКА

В статье раскрыты характерные особенности понятий “историческая регионалистика” и “историческое краеведение”. Выделено и проанализировано их общие и отличительные черты, представлены взгляды ученых, работающих над этой проблематикой. Исследование посвящено рассмотрению специфики изучения региональной истории и характерных признаков исторических источников. В работе проведен анализ книги А. Н. Пашутина “Исторический очерк г. Елисаветграда” с точки зрения исторического краеведения и определены характерные особенности освещения истории города второй половины XVIII–XIX века. Также рассмотрено содержательную составляющую и исследовано структуру произведения. Выяснено информационный потенциал источника, ценность для современных исследователей и выделено его место в социокультурной среде региона. В исследовании определена роль труда А. Н. Пашутина и подчеркнута его важность в процессе изучения истории города Елисаветграда второй половины XVIII–XIX века.

Ключевые слова: историческое краеведение, историческая регионалистика, источник, город Елисаветград, А. Н. Пашутин.

ВЕДОМОСТИ ОБ АВТОРЕ

Безшкуренко Артем Игоревич – аспирант кафедры всемирной истории Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко (г. Кропивницкий, Украина).

A. I. Bezshkurenko

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

“THE HISTORICAL ESSAY OF YELYSAVETHRAD CITY”

BY O.M. PASHUTIN AS THE GENERAL WORK FROM THE HISTORY OF THE CITY OF THE SECOND HALF OF THE XVIII – XIX CENTURY

In the article the characteristic features of the concepts of “historical regionalistics” and “historical regional studies” are revealed, the common and distinguish features of these concepts are identified and analyzed, the views of scientists, studying this issue are represented. The research is devoted to highlighting the specifics of the study of regional history and the definition of a “historical source” as an integral part of the process of studying a particular era. In the article analysis of the work of Alexander Nikolayevich Pashutin “Historical essay of the city of Yelisavetgrad” from the point of view of historical regional studies is made with the purpose of determining the characteristic features of illumination of the history of the city of the second half of the XVIII–XIX centuries has been made. The content component is also highlighted and the structural feature of the work is investigated. The information potential of the source, value for modern researchers and its place in the socio-cultural environment of the region are considered. The research determines the role and emphasizes the importance of the work of Alexander Nikolayevich Pashutin in the process of studying the history of the city of Yelisavetgrad in the second half of the XVIII–XIX centuries.

Key words: local history, historical regionalism, source, Yelysavethrad, O. M. Pashutin.

REFERENCES

1. **Badiak V.** Normatyvno-pravova okhorona kulturnoi spadshchyny / V. Badiak // Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv. – 2016. – Vyp. 28. – S. 331–348.
2. **Bezpalko T. H.** Patriotychnе vykhovannia uchniv v systemi istorychnoho kraieznavstva / T. H. Bezpalko // Istorychne kraieznavstvo v systemi osvity Ukrainy: zdobutky, problemy, perspektyvy: Nauk. zb. Kamianets-Podilskyi. – 2002. – S. 158–161.
3. **Vermenych Ya. V.** Istorychna rehionalistyka v Ukraini / Ya. V. Vermenych // Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. – 2001. – № 6. – S. 3–21.
4. **Vermenych Ya. V.** Subiektyvni mezhi y obiektyvni mozhlyvosti istorychnoho kraieznavstva: deiki mirkuvannia shchodo shliakhiv osmyslennia mistsevoi istorii. / Ya. V. Vermenych // Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. – 2008. – № 2. – S. 129–144.
5. **Holubko V.** Metodychni zasady pidgotovky istoryka-kraieznavtsia: dosvid, perspektyvy / V. Holubko, A. Serediak // Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk. – Drohobych, 2017. – Spetsialnyi vypusk III. – С. 9–20.
6. **Honcharov O.** Ukrainske kraieznavstvo: vid ternystoho mynuloho do vyklykiv sohodennia / O. Honcharov // Pomiedzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe. – 2016. – № 2. – S. 194–210.

7. **Honcharuk T. H.** Porto-franko. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T.: Pa – Pryk. Kyiv, 2011. – S. 430.
8. **Yermakova I. O.** Osoblyvosti ekonomichnoho rozvytku Pivdnia Ukrainy v konteksti rozghliadu hospodarskoi diialnosti staroobriadtsiv (druga polovyna XVIII – persha polovyna XIX st.) / I. O. Yermakova // Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Ser.: Istoriiia. – 2010. – T. 140. – Vyp. 127. – S. 6–10.
9. **Kalakura Ya. S.** Klasyfikatsiia dzherel iz vsesvitnoi istorii yak doslidnytskyi metod / Ya. S. Kalakura // Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriiia, mizhnarodni vidnosyny. – 2015. – Vyp. 15. – S. 185–197.
10. **Kovalska-Pavelko I. M.** Istorychna rehionalistyka, istorychne kraieznavstvo ta istorychna urbanistyka: demarkatsiia predmetnykh poliv / I. M. Kovalska-Pavelko // Hrani. – 2014. – № 6. – S. 161–167.
11. **Papakin H. V.** Vykorystannia istorychnykh dzherel v arkhеоhrafichnykh publikatsiiakh: suspilni vyklyky ta naukovi problemy (rozдумы arkhivoznavtsia) / H. V. Papakin // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2009. – № 6. – S. 135–146.
12. **Pashutin A. N.** Istoricheskii ocherk g. Elisavetgrada / A. N. Pashutin. – Elisavetgrad Lito-Tipografiia Br. Shpolianskikh, 1897. – 311 s.
13. **Piskun S. A.** Pedahohichne kraieznavstvo v orhanizatsii navchalno-vykhovnoho protsesu vyshchoi shkoly / S. A. Piskun // Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka (pedahohichni nauky). – 2007. – № 36. – S. 123–126.
14. **Rehionalna istoriia Ukrainy.** Zbirnyk naukovykh statei / holov. red. V. Smolii. – Vyp. 10: Do 80-richchia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – K., 2016. – 310 s.
15. **Shandra V.** Mishchanski orhany stanovoho samovriaduvannia v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.). – K., 2016. – 344 s.
16. **Shmidt A.** Materialy dlia geografii i statistiki Rossii sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba Khersonskaia guberniia Chast 2 / A. Shmidt. – SPb.: Tipografiia Kalinovskogo 1863. – 517 s.

ABOUT THE AUTHOR

Bezshkurenko Artem Ihorovich – Postgraduate Student at the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 930(477)“1917”

О. А. Житков, К. С. Мельничук*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ІСТОРИКИ ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ РОСІЇ В НАДДНІПРЯНЩИНІ****(березень–жовтень 1917 року)**

У статті здійснено аналіз новітнього дискурсу аграрної політики Тимчасового уряду Росії, діяльності губернських, повітових земельних комітетів Наддніпрянської України щодо розв'язання земельного питання як основи творення аграрного законодавства. Авторами ініційовано вивчення проблеми постколоніальної аграрної історії у контексті бачення трансформацій поземельних відносин в тих чи тих регіонах України. Значну увагу приділено висвітленню взаємовідносин Тимчасового уряду Росії та Генерального Секретаріату – уряду Центральної Ради, який репрезентував у своїй діяльності економічну концепцію здобуття національної автономії України, а також захищав станові інтереси селянства на етапі реалізації соціального потенціалу Української революції у березні-жовтні 1917 року.

Досліджені історіографічні джерела складають підґрунтя висновків про необхідність здійснення істориками порівняльного аналізу основ аграрної політики Тимчасового уряду Росії й Української Центральної Ради, а також ролі місцевих земельних комітетів, загальноросійських та українських політичних партій у розв'язанні земельного питання.

Ключові слова: *Аграрна політика, Тимчасовий уряд Росії, Установчі збори, аграрне законодавство, Наддніпрянська Україна, земельне питання, селянство, Українська Центральна Рада, Українська революція.*

Актуальність дослідження зумовлена розвитком новітнього аграрного дискурсу історії Української революції. Зокрема, наявним комплексом дискусійних проблем, які характеризують взаємовідносини Тимчасового уряду Росії (метрополії) й Української Центральної Ради (автономії) на етапі становлення структури та формування ідеології управлінської діяльності державних органів національної влади в Наддніпрянській Україні упродовж весни – осені 1917 року.

Мета дослідження полягає у комплексному осмисленні місця земельного питання в історіографічній ретроспективі та сучасному міждисциплінарному просторі дослідження соціально-гуманітарних наук.

Зарубіжна та вітчизняна історіографія досліджуваної проблеми накопичила масив історіографічних джерел, які частково аналізувалися у працях науковців під кутом ціннісних підходів, що сформувалися у пострадянській вітчизняній та зарубіжній історіографії 1990-х – початку 2000-х рр. Однак проблема інтерпретації економічної політики Тимчасового уряду у контексті становлення національно-представницьких органів “революційної влади на місцях” (Центральна Рада й Генеральний Секретаріат), зокрема, розв'язання земельного питання в

Наддніпрянській Україні, яке відкладалося “центральною владою” до Установчих зборів, не набула обґрунтування у наукових розвідках новітнього часу. Не можна не погодитися з думкою В. Солдатенка, який спираючись на опрацьований масив історіографічного матеріалу пострадянської доби зазначав, що в історіографії Української революції явно абсолютизуються одні її елементи (національні, державотворчі) за нічим не виправданої неухваги, а то й нехтування іншими (соціально-визвольними), що створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні історичні події, явища, процеси [1, с. 14]. Відтак, аналіз формування складових досліджуваної проблеми у візуалізації історичних аспектів внутрішньої аграрної політики Тимчасового уряду Росії передбачає вивчення пострадянського (1990-ті – початок 2000-х рр.) й новітнього (2000–2018 рр.) концептів її становлення й розвитку (концептуалізації) у сучасному проблемному дискурсі міждисциплінарного дослідження історії Української революції.

Передісторія становлення парадигмальної основи досліджуваної проблеми показала, що більшість істориків дотримувалися думки, що політичні сили, які сформували Тимчасовий уряд, пропонували російському суспільству проекти розв’язання аграрного питання, складені на основі селянських вимог, запитів думських фракцій, написаних у 1906–1907 рр., аграрних складових програм політичних партій, ухвалених у міжреволюційний період. Так, відомі кадетські публіцисти О. Корнілов, В. Чешихін, М. Черненков визнавали аграрну програму партії “народної свободи” найбільш прийнятною для Росії, оскільки в ній було передбачено відносно “безболісний спосіб” розв’язання земельного питання, а саме – викуп більшої частини поміщицької землі за рахунок державної казни “по справедливій ціні” та її розподіл серед селянства [2, с. 30–32].

Практичним підходом щодо розв’язання проблеми малоземелля відзначалася діяльність очільника Міністерства землеробства в першому складі Тимчасового уряду, автора добре відомого історикам “санітарно-статистичного” дослідження окремих поселень Воронізького повіту однойменної губернії О. Шингарьова, який розглядав аграрне законодавство перехідного періоду (початку ХХ ст.), як низку урядових правових заходів, спрямованих на врегулювання земельних конфліктів за широкої участі селянства, з метою встановлення спокою в суспільстві та досягнення стабільності економічного становища країни [3]

Ця точка зору не поділялася поміркованими прибічниками О. Шингарьова, а тим більше його ідейними критиками. Як зазначав у своєму дисертаційному дослідженні сучасний російський історик В. Макаров, орієнтація Тимчасового уряду на розв’язання земельного питання після ухвали рішення Установчих зборів не відповідала прагненням усього суспільства, а відмова негайно передати контроль над розподілом поміщицької та державної землі місцевим земельним комітетам, які вимагали від влади конкретних дій, підривала віру селянства в демократичний характер урядових реформ [4, с. 27].

Аналіз спогадів відомих діячів російської революції В. Чернова та І. Церетелі свідчить, що міністрам, які представляли в Тимчасовому уряді політичні партії конституційних демократів та есерів, котрі конкурували за право впливу на розв’язання аграрного питання, не вдалося підготувати узгоджений проект земельної реформи, який би враховував характер землеволодіння й

землекористування в усіх економічних районах та національних окраїнах такої великої за територією й чисельністю населення країни, якою на початку ХХ століття була Російська імперія [5].

Найбільш послідовно аграрна програма кадетів критикувалася авторами соціал-демократичної та ліворадикальної (більшовицької) течій визвольного руху, які наголошували на її “про дворянському”, “про поміщицькому” характері (Ю. Мартов, М. Рожков, О. Мартинов), вказували на те, що “партія народної свободи” остаточно відмовилася від принципу націоналізації землі та увела до своїх програмних вимог положення про викуп земельної власності державою, що, нібито, означало збереження майнових привілеїв для ліберального поміщцтва у випадку здійснення аграрної реформи. Стверджувалося, що аграрний проект конституційних демократів не враховував інтересів безземельного селянства й практично не відрізнявся від законодавства П. Столипіна, окрім відношення до общинної земельної власності (В. Ленін) [6, с. 5].

Створення першої коаліції Тимчасового уряду в травні 1917 року, яку відомий меншовик І. Церетелі називав “об’єднанням усіх живих сил революції”, не змінило корінним чином змісту його аграрної політики. Українська дослідниця О. Любовець, спираючись на матеріали публікацій лідера й теоретика партії есерів В. Чернова, який у травні-серпні 1917 року займав посаду Міністра землеробства у складі коаліційного Тимчасового уряду, виокремила основні програмні завдання цього відомства, а саме: доведення земельного питання до Установчих зборів; введення земельних конфліктів, що мали місце на місцях, “у рамки існуючого закону”; створення по всій території Росії рад селянських депутатів і місцевих комітетів за безумовної участі агрономів, вчених-аграріїв [7, с. 46–47].

Аналіз змісту опублікованих документів Секретаріату Тимчасового уряду, журналів засідань комісій Головного земельного комітету підтверджує висновки тих дослідників, які наголошували на думці, що належність керівників урядових структур до певної політичної сили вирішальним чином впливала на їхню роботу в Тимчасовому уряді. Очевидні розбіжності в поглядах і досягнутих вченими результатах ілюструють матеріали публікації Б. Сирочковського, який намагався порівняти ефективність роботи Міністерства землеробства під керівництвом кадета О. Шингарьова та есера В. Чернова. Зокрема, урядування міністра В. Чернова запам’яталося його сучасникам розробкою перехідних положень аграрного законодавства Тимчасового уряду, за якими заборонялося проведення банківських операцій купівлі-продажу приватної землі, скасовувалося аграрне законодавство П. Столипіна, земельним комітетам надавалися широкі повноваження щодо управління землями сільськогосподарського призначення [8, с. 7–8; 14–16].

Практичні кроки Тимчасового уряду з підготовки земельної реформи, на основі освоєння досвіду попередників, висвітлювалися в публікаціях учених з дореволюційним стажем наукової роботи. У цьому зв’язку звернемо увагу на серію праць М. Огановського, присвячених дослідженню земельного питання в Росії від середини ХІХ до початку ХХ століття [9]. Історик за освітою, практик з великим досвідом роботи М. Огановський у праці “Закономерность аграрной эволюции. Выдержки. Заключение”, опублікованій у 1917 році, наголошував, що продуктивність землі й потенціал виробника сільськогосподарської продукції мають перебувати в стані рівноваги, оскільки дотримання цього балансу є

запорукою еволюційного розвитку економіки Росії з точки зору відповідності інтересів держави й малоземельного селянства [10, с. 152].

Як відомо, на той час М. Огановський входив до розпорядчого комітету Ліги реформ, був членом Центрального Комітету Трудової народно-соціалістичної партії, тобто, фактично представляв погляди лівого центру на характер майбутньої аграрної реформи в демократичній Росії. Керуючись міркуваннями економічного порядку, він наголошував на думці, що державну землю раціонально закріплювати в користування не за окремими селянськими господарствами (дворами), а за об'єднаннями селян (товариствами). При цьому, польові землі поміщиків, землі військового відомства, наділи міщан М. Огановським пропонувалося вивласнювати коштом держави з наступним відшкодуванням державній казні сукупних витрат, які було виділено на проведення фінансових банківських операцій, покриваючи різницю в сумі коштів за рахунок грошових внесків дієздатних членів сільської громади [11, с. 26]. На цих позиціях залишався М. Огановський як основний доповідач від уряду з питань аграрної реформи на Всеросійському з'їзді селянських депутатів, що відбувся в червні 1917 року в Петрограді. Основне завдання центральної влади учений убачав у тому, щоб підготувати відповідний ґрунт для вироблення консенсусного рішення щодо приватних, державних, церковних маєтностей ще до скликання Всеросійських Установчих зборів. Такий підхід мав не допустити дестабілізації обстановки в країні, втрати управління економікою, а головне попереджав самочинний розподіл поміщицьких, заводських та державних земель, руйнування селянами осередків землеробської культури [12, с. 12–14].

Проблеми реорганізації трудового селянського господарства в умовах розвитку економічних ринкових відносин Росії розглядалися істориком й економістом Б. Бруцкусом. На думку вченого, трудове селянське господарство в перехідний період було найбільш прийнятною формою саморганізації, яка дозволяла реалізувати потенціал селянської родини, раціональне використання ґрунтів у кожному землеробському регіоні Росії. Дослідник не погоджувався з позицією М. Огановського, який обстоював права кооперативів на землекористування, але застерігав від надмірної парцеляції “культурних господарств”. Додамо, що викуп землі Б. Бруцкус розглядав як економічну вимогу стабільного розвитку економіки і присвячуючи цьому питанню чимало уваги [13, с. 12–19].

Конкретизуючи зміст аграрних реформ, відомий російський соціолог С. Южаков наполягав на створенні селянської артілі як основної форми організації кооперативного сільськогосподарського й дрібнотоварного виробництва. Він назвав економічні переваги артілі порівняно з общиною, намагався вирахувати норму трудового наділу на господарство в залежності від наявного земельного фонду в тих чи тих регіонах Росії [14].

Слід зазначити, що істориками вибірково використовувалися статистичні дані, які засвідчували стан аграрної кризи у російському Чорноземному регіоні, а також частині Лівобережної України – Полтавської та Харківської губерніях [15, с. 225]. Історіографічні джерела засвідчують, що ідеологія здійснення аграрних реформ творилася в процесі зіткнення відмінних політичних інтересів та ідеологічно суперечливих політичних проектів. Зміст дискусій із питань здійснення земельних реформ висвітлювали партійні газети [16, с. 1–2].

Републікації цих видань місцевими видавництвами у вигляді брошур, на думку широкого загалу агітаторів, пробуджували свідомість селянства в усіх закутках Росії [17].

Критична ситуація, яка склалася на фронті навесні–улітку 1917 року, загострила аграрно-продовольче питання в Росії. Дослідниками висвітлювалася реакція Тимчасового уряду на розвиток революції, а саме: наступ на права земельних комітетів (“циркуляри І. Церетелі”), придушення селянських заворушень частинами регулярної армії, загонами Міністерства Внутрішніх Справ (ініціатива міністра О. Нікітіна). У політичній площині дебатувалися питання про створення урядової коаліції правих політичних партій, розкривався зміст державного перевороту Л. Корнілова як поразка ідей коаліціантів [18].

Дослідження подій Лютневої революції 1917 року на теренах імперії Романових в радянській історіографії підпорядковувалися марксистсько-ленінській концепції класової боротьби, у якій демократичний етап революції в Росії розглядався лише як перехідна ланка до революції пролетарської, соціалістичної [19, с. 46–96]. У цій концепції селянству відводилася роль тимчасового політичного союзника пролетаріату, оскільки на демократичному етапі Лютневої революції 1917 року воно було зацікавлене в усуненні кріпосницьких пережитків, породжених аграрною реформою 1861 року, яка зберегла відробіткову систему на селі, передбачала сплату земельної ренти поміщикам і викупних платежів державі. Головною умовою розв'язання земельного питання в Росії історики СРСР визнавали не економічні реформи чи пошук соціального компромісу, а реалізацію політичних рішень, зокрема, “завоювання політичної влади пролетаріатом” в окремо взятій країні [20, с. 22, 36].

На етапі становлення марксистської історичної науки 1920-х – початку 1930-х років аграрна проблематика досліджувалася в контексті критики економічної політики Тимчасового уряду. Так, спираючись на матеріали преси, окремі документи фондів ЦДАЖР, радянський історик З. Лозинський детально висвітлив формування складу та законодавчі підвалини діяльності Головного й місцевих земельних комітетів, виявив причини юридичних колізій, закладених у “Земельному законі” Тимчасового уряду від 12 липня 1917 року, яким регламентувалося укладання актів купівлі-продажу громадської та державної землі, використання природних ресурсів (лісів, угідь, садів), а також умови найму сезонної робочої сили. Щоправда, наведені З. Лозинським міркування стосовно законопроекту С. Маслова, відомого історикам під назвою “Про урегулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин”, які не підкріплювалися аналізом джерел, є поверховими. Автору не вдалося розкрити суперечливі положення цього документа [21, с. 145–183].

Вивчаючи передумови аграрної революції в Україні, радянський історик В. Качинський зробив висновки, що Тимчасовий уряд, який намагався зберегти існуючі аграрні відносини, був безсилим попередити аграрні виступи селян, які добивалися щонайперше перерозподілу поміщицької земельної власності. Автор убачав причини селянських рухів у масовому безземеллі, позаяк аграрна стихія охопила в 1917 році практично всі губернії Наддніпрянської України, але найзапеклішою боротьба за землю була на Катеринославщині й Правобережжі. Саме тут переважало велике поміщицьке землеволодіння й малоземелля

селянських господарств. За даними В. Качинського, із конфіскованих у поміщиків 3,5 мільйонів десятин польової землі селяни отримали у вказаний час не менше 50 відсотків [22, с. 8,12,14].

Документи Тимчасового уряду, Всеросійського селянського союзу, Центрального кооперативного комітету та інших організацій, а також матеріали преси, у яких було відтворено реакцію суспільства на аграрну політику влади, циркуляри Міністерства землеробства, інструкції земельним комітетам, проекти правил, розпоряджень й актів упорядкування земельних відносин Тимчасового уряду, стенограми виступів урядовців містило багатотомне зібрання документів і матеріалів “Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции”, опубліковане в період 1957–1967 рр. [23]. Окремі з розділів зазначеного зібрання документів присвячувалися місцевій тематиці. Вони містили протоколи зібрань Виконкому Всеросійської ради селянських депутатів, керівних органів місцевих селянських організацій, витяги із рішень протоколів зібрань громад, постанови волосних земельних комітетів про передачу казенних земель і лісів селянам, стенограми, а також телеграми й звернення землевласників до центральних органів влади та окремих осіб з проханнями захисту життя й майна, а також покарання селян, помічених у порушенні закону. Приблизно четверта частина усіх опублікованих матеріалів висвітлювала події, що відбувалися в Лівобережжі та Правобережжі України в 1917 році [24, с. 206–316]. Вивчення джерельної бази досліджень радянських істориків показало, що опубліковані у збірниках матеріали плідно використовували автори спеціальних праць. Зокрема, у статті Н. Фігуровської зазначалося, що науково-практичним центром формування й апробації ідеології реформ в аграрному секторі економіки Росії були Головний земельний комітет і Ліга аграрних реформ, яка об'єднувала наукові товариства та громадські організації, мала 52 місцеві відділення. Одним з головних завдань названих структур був пошук компромісу в розв'язанні земельного питання, вироблення платформи, яка об'єднала б вузькі станові інтереси селянства й держави, державного центру й регіонів. Важливе значення надавалося теоретичному опануванню проблеми сутнісних характеристик селянського господарства. У колах прибічників організаційно-виробничої школи ідеалом уважалося споживчо-трудове господарство, що накладало на Головний земельний комітет завдання з обґрунтування показників загальнодержавної споживчо-трудової норми на одне селянське господарство (М. Макаров). Есерівський підхід передбачав урахування можливостей місцевих земельних фондів з метою задоволення споживчої норми наділу для всіх безземельних і малоземельних господарств (Б. Волков). Передбачалося закріплення орендованої землі в користування за орендаторами (Б. Бруцкус). Уважалося, що розподіл кабінетських земель серед малозабезпеченого селянства з урахуванням розмірів споживчої і трудової норми у 8–15 та 20–60 десятин дозволить знизити аграрне перенаселення (М. Огановський). Спираючись на результати аналізу опублікованих документів Головного земельного комітету, протоколів засідань Ліги аграрних реформ, Н. Фігуровська стверджувала, що досягти великого успіху в цьому напрямку не вдалося, оскільки провалом, за наявності великого числа проектів, завершилася робота з визначення правового статусу земельної власності як основи реформування земельних відносин [25, с. 23–68].

Соціальну програму коаліційного Тимчасового уряду, сформованого з числа представників ПСР, народних соціалістів, у частині розробки установчих положень аграрної реформи було розглянуто в праці російського історика В. Гінева. Автор використав значний масив опублікованого в пресі матеріалу, а саме: документів партійних з'їздів, публічних виступів О. Пешехонова, М. Огановського, О. Кауфмана, М. Ракітнікова, С. Маслова, М. Кондратьєва, інших громадських діячів та вчених з приводу визначення правового статусу поміщицької власності, установлення розміру наділу за принципом “трудової норми” і “споживчої норми” землекористування, здійснення викупних операцій селянських купчих земель або вивласнення останніх у період здійснення “аграрного перевороту” в Росії після Лютневої революції 1917 року [26, с. 161–184].

Реалізація політики Тимчасового уряду в Україні на основі архівних документів, періодичних видань розглядалася в монографії радянського історика В. Харитонова. Автор обрав короткий хронологічний період функціонування уряду впродовж березня–квітня 1917 року. Провідним мотивом діяльності буржуазних органів влади в Україні, уважав учений, було намагання загальмувати, а в міру сил, згорнути масовий революційний рух робітників і селян. Соціальною опорою Тимчасового уряду в українському селі була сільська буржуазія, до якої В. Харитонов зарахував працівників освітніх закладів, місцеве чиновництво й навіть православне духовенство. Саме представники цих станів та професійних груп населення, окрім селян-власників, склали основу місцевих органів самоврядування, громадських організацій, політичних партій, які співпрацювали з Тимчасовим урядом, були провідниками його волі на місцях, сприяли замиренню селян і поміщиків. Порівнюючи кількість аграрних виступів у Росії та Україні, дослідник відзначив зростання чисельності останніх у Наддніпрянщині в лютому–березні 1917 року від 7 до 18 випадків, що було реакцією селянства на очікування ухвали Всеросійських Установчих зборів щодо земельного питання [27, с. 207]. Зазначимо, що за підрахунками українських істориків, здійснених на основі документів Центрального Державного Архіву Жовтневої революції, у трьох губерніях Лівобережної України в березні 1917 року відбулося 15, а на Правобережній Україні 42 виступи [28, с. 73; 59]. Дослідники наводили приклади встановлення контролю місцевими земельними комітетами над поміщицькими господарствами влітку–восени 1917 р. з метою їхнього збереження від руйнації та грабежів [29, с. 88, 108, 173].

Яскраві сторінки історії діяльності губернських і повітових земельних комітетів Лівобережної України висвітлювалися в працях відомого аграрника П. Першина. Він обґрунтував думку про те, що низький рівень довіри селян до губернських земельних комітетів, місцевих органів державної влади пояснювався падінням авторитету Тимчасового уряду. Однак, варто зауважити, що до виступу Л. Корнілова, як свідчать історіографічні джерела, українські селяни орієнтувалися не на заходи Тимчасового уряду, а на земельну політику Центральної ради. Не покладаючись на рішення Всеросійських Установчих зборів, вони висували економічні вимоги встановлення низьких орендних цін, фіксації оплати праці сезонних робітників, розмірів поміщицького землеволодіння, опису земельних фондів поміщицького господарства [30, с. 244–253, 257; 370–371, 433]. Історики О. Корелін і К. Шацілло відповідальність за провал ліберальних реформ у Росії

другої половини XIX – початку XX століття покладали на царський уряд. Дослідники зазначали, що, усуваючи перепони на шляху модернізації напівфеодальних відносин в аграрній сфері економіки країни, уряд російського царя Миколи II не зміг остаточно відмовитися від функцій регулювання відносин держави із селянами, підтримки існування селянської общини. Таку ж політику, на їхню думку, здійснювали можновладці Тимчасового уряду, незважаючи на шалений політичний тиск згори та аграрні виступи селянства знизу [31, с. 33].

Російська дослідниця Н. Рогаліна наголошувала на думці, що стан економіки Росії на початку XX ст. визначався специфікою розвитку російського капіталізму з характерними для нього рисами феодальної експлуатації трудових ресурсів селянства, яке трималося за общину високою ціною орендної плати на землю, наявністю чисельних повинностей населення перед державою й поміщиками, а також патерналізмом і дрібною бюрократичною опікою зі сторони царського уряду над трудовим селянським господарством [32, с. 114–121].

Підбиваючи підсумки дискусії щодо ролі селянської общини в проектах Тимчасово уряду, що тривала в суспільстві впродовж короткого періоду часу й висвітлювалася від лютого до жовтня 1917 року в періодичній пресі, Л. Алієва зазначала, що в російському суспільстві лунало чимало голосів за збереження цього інституту, принаймні його відродження в тих регіонах країни, де традиційно сильною була непередільна селянська община [33, с. 128–133]. Посилаючись на відомості джерел, С. Трапезніков також наголошував на поновленні “повнокровної діяльності” общини після падіння самодержавства, коли вся конфіскована в поміщиків земля передавалася в розпорядження всієї громади (общини) для введення її в землекористування селянами [34, с. 323].

Історик Г. Кочешков конкретизував причини, які породжували конфліктні ситуації в процесі обговорення проблеми власності в Головному земельному комітеті, створеному постановою Тимчасового уряду у квітні 1917 року. Він звернув увагу на той факт, що некваліфіковані дії місцевої влади, зокрема, перевищення ними повноважень у частині землеустрою в межах населених пунктів, радикалізм дій повітових земельних комітетів, які перейшли від обліку пустошей до самочинного розподілу казенної землі, організації збору врожаю в поміщицьких маєтках, зумовлювалися відсутністю правових ініціатив зі сторони Міністерства землеробства та Головного земельного комітету Тимчасового уряду. Аналізуючи документи, пов’язані з підготовкою матеріалів до обговорення на з’їздах Ліги аграрних реформ, виступи делегатів, реакцію урядовців Тимчасового уряду на їхні ухвали, науковець дійшов висновку, що “лютнева концепція” аграрної реформи 1917 року у Росії не мала шансів на успіх тому, що реалістичні плани вживалися в ній з популістськими гаслами, утопічними рекомендаціями й прожектами, які приймалися, під тиском радикалізованих мас селянства, втягнутого революцією в політичне життя країни [35, с. 46–50; 30–36].

Проблеми аграрної політики Тимчасового уряду комплексно розглядалися в чисельних наукових працях та дисертаційному дослідженні історика Н. Хітріної [36]. Розділяючи погляди більшості науковців РФ на долю ліберального проекту аграрних реформ у Росії, який через уже названі нами обставини не вдалося реалізувати, Н. Хітріна вказувала на певні здобутки комісій Головного земельного комітету, громадських об’єднань, таких, як Ліга аграрних реформ, а також

розглянула окремі напрацювання фахівців у галузі економічних і юридичних наук. Вона виявила нові документи, які засвідчили зв'язки партій кадетів, есерів та енесів у пошуках компромісу щодо розв'язання аграрного питання, однак зазначила, що принципи відмінності в підходах до потрактування права земельної власності, умов землекористування не були ними подолані навіть у загрозливій обстановці Світової війни й революції [37, с. 520].

Не менш важливі питання впровадження політики Тимчасового уряду в Україні розглядалися в дисертаціях вітчизняних науковців. Документи, які перебували в розпорядженні Н. Ковальової, дозволили їй розкрити правові аспекти формування складу губернських і повітових земельних комітетів, визначити основні напрямки їхньої діяльності. Ключовою проблемою розуміння аграрної політики центрального уряду в Україні є аналіз роботи місцевих земельних комітетів. Н. Ковальова звернула увагу на той факт, що Тимчасовий уряд брав на себе лише розробку проекту земельної реформи. Вона правомірно виокремлює значення Другої сесії Петроградського Головного земельного комітету, на якій було схвалено проект рішення Тимчасово уряду про розширення прав місцевих земельних комітетів щодо порядкування всіма землями сільськогосподарського призначення, заснування Українського Земельного комітету з метою координації дій підлеглих йому структур. До певної міри це означало перенесення земельної реформи на місця, чого добивалася Українська Центральна Рада. У річці міркування авторки над проблемою посилення ролі УЦР розглядалися рішення Малої Ради щодо повноважень земельних комітетів, ухваленого на з'їзді представників останніх, який відбувся в Києві 25–28 липня 1917 року. Аналіз матеріалів роботи з'їзду вказує на готовність української автономії розв'язати земельне питання без схвалення зі сторони центральної влади з урахуванням особливостей, які в майбутньому не ускладнювали б здійснення земельної реформи. Н. Ковальова, на наш погляд, знайшла переконливі свідчення щодо мотивації роботи Генерального Секретарства земельних справ, Крайового та місцевих земельних комітетів, зокрема, після ухвали рішень про надання їм права розпоряджатися кабінетськими й удільними землями, а також власністю дослідних сільськогосподарських установ і цукроварень та землями, які оброблялися з використанням найманої праці або були здані в оренду. Однак відповідь на запитання про те, чи були заходи врегулювання земельних відносин ухвалені в Наддніпрянщині під тиском селянських виступів у липні–серпні 1917 року відмовою від підтримки політики Тимчасового уряду, можна отримати лише згодом, у процесі спеціального дослідження цієї проблеми [38, с. 69]. Відомо, що Рада Головного земельного комітету, яка проголосила більшовицький “Декрет про землю” незаконним, 28 листопада 1917 року ухвалила рішення завершити до середини грудня 1917 р. підготовку закону про земельну реформу для його наступного винесення на обговорення Всеросійських Установчих зборів, як і те, що Установчі збори були розпущені більшовиками у січні 1918 року [39, с. 65].

Історико-правові аспекти підготовки аграрних проектів у коаліційних комісіях Тимчасового уряду, проблеми ставлення селянства до аграрної політики центральної влади висвітлювалися в наукових публікаціях та кандидатській дисертації Ю. Пасічної. Безперечною заслугою авторки є критичний огляд історіографії досягнень і прорахунків російського уряду. Підготовка земельної

реформи в чорноземних губерніях та повітах Росії розкривалася Ю. Пасічною на основі опису конкретних фактів, історичних подій та явищ [40]. Аналізувався соціальний склад місцевих земельних комітетів, результати роботи камер примирення селян і поміщиків, начерково розглядалися головні причини, перебіг, наслідки аграрного селянського руху в “неспокійних” регіонах російської держави, зокрема, Київській, Подільській, Полтавській і Херсонській губерніях, викликаних очікуванням рішення Всеросійських Установчих зборів щодо розв’язання земельного питання [41].

Висновки. У пострадянській історіографії поземельні відносини, які формувалися на тлі аграрної революції 1917 року, розглядалися вітчизняними та зарубіжними науковцями зазвичай у контексті конфлікту російської центральної влади й місцевих виборних представницьких органів, який виник унаслідок обструкції Тимчасового уряду політичних вимог Центральної Ради щодо визнання автономії України.

Аналіз історіографічних джерел дозволяє виокремити низку проблем, які в річищі вивчення аграрної теми, як складової частини нарративу Визвольних змагань, потребують нових інтерпретацій, а саме: аналізу альтернативних проектів аграрного законодавства Центральної ради та Тимчасового уряду; вивчення діяльності місцевих органів влади в Україні; ролі губернських і повітових земельних комітетів, селянських та народних рад у реалізації аграрної політики Тимчасового уряду; дослідження роботи органів Центральної ради з підготовки Всеросійських Установчих зборів, висвітлення аграрних складових політичних програм українських та загальноросійських партій, виборів до Українських Установчих зборів, які остаточно мали ухвалити рішення щодо проекту аграрної реформи, вироблених у комісіях Центральної ради та Генерального секретаріату на ґрунті застереження національних інтересів.

Водночас слід зазначити, що на відміну від радянських істориків науковців української діаспори об’єднувало визнання непорушності усталеного й перевіреного часом досвіду, який свідчить, що будь-які форми колоніальної залежності українських земель унеможливають постановня національної державності в тій чи тій формі. Отже, вивчення аграрних рухів, які в період Української революції 1917–1921 рр. мали суто антиколоніальний характер, залишається актуальною проблемою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Алиева Л.* Русская крестьянская община в дискуссиях о будущем аграрном строе России (февраль–октябрь 1917 г.) / Л. Алиева // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – Белгород, 2013. – Вып. 28. – № 22. – С. 128–133.
2. *Бруцкус Б. Д.* К современному положению аграрного вопроса / Б. Д. Бруцкус. – Петроград: [б. и.], 1917. – 32 с.
3. *Гинев В. Н.* Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 году / В. Н. Гинев. – Ленинград: Наука, 1977. – 286 с.
4. *Кауфман А. А.* Аграрный вопрос в России: Курс народного университета / А. А. Кауфман. 2-е изд. – Москва: Московское научное изд-во, 1918. – 268 с.
5. *Качинский В.* Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков: ДВУ, 1922. – Вып. 1: Уравнительный раздел земли. – 106 с.

6. **Ковальова Н. А.** Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, Б. В. Малиновський, О. В. Михайлюк, А. Г. Морозов. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.
7. **Ковальова Н. А.** Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ковальова Наталія Анатоліївна; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 185 с.
8. **Корелин А. П.** Столыпин и судьбы реформ в России / А. Корелин, К. Шаццлло // Судьбы российского крестьянства / Ю. Афанасьев, А. Корелин, К. Шаццлло [и др.]. – Москва: [б. и.], 1996. – 286 с.
9. **Корнилов А. А.** Партия народной свободы (исторический очерк) / А. А. Корнилов. – Петроград: [б. и.], 1917. – 32 с.
10. **Кочешков Г.** Аграрный вопрос в политике правительства (март–октябрь 1917 года) / Г. Кочешков // Ярославский педагогический вестник. – 1996. – № 2. – С. 46–50; Кочешков Г. Февральская революция и аграрный вопрос в России: неудавшийся либеральный проэкт / Г. Кочешков // Вестник КГУ им. Н. Некрасова. – 2015. – № 2. – С. 30–36.
11. **Кравчук В. А.** Массовое крестьянское движение в России накануне Октября / В. А. Кравчук. – Москва: Мысль, 1971. – 278 с.
12. **Лебедев А.** Аграрный (земельный) вопрос в России и меры к его разрешению / А. Лебедев. – Нижний Новгород: Труд, 1917. – 48 с.; Ленин В. “Новое” правительство уже отстало не только от революционных рабочих, но и от массы крестьянства / В. Ленин // Полное собрание сочинений: в 55 т. / В. Ленин; Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Москва: Изд-во политической литературы, 1967–1975. – Т. 32: Май–июль 1917. – 1969. – С. 37–39.
13. **Лозинский З.** Экономическая политика Временного правительства / З. Лозинский; Ленинградский научно-исследовательский институт марксизма. – Ленинград: Прибой, 1929. – 201 с.
14. **Лукашевич Е. П.** Земля трудовому народу / Е. П. Лукашевич; ред. Е. К. Брешко-Брешковска, О. С. Минор, С. Л. Маслов. – Минусинск: Земля и воля, 2017. – 15 с.; Мануилов А. Социализация земли / А. Мануилов. – Москва: Народное право, 1917. – 22 с.; Маслов С. О пользовании землей до Учредительного собрания (Доклад Всероссийскому совету крестьянских депутатов) / С. Маслов. – Петроград: Революционная мысль, 1917. – 15 с.
15. **Любовець О.** Перша коаліція Тимчасового уряду – перший досвід об’єднання “всіх живих сил революції” / О. Любовець // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України : зб. наук. праць. – Київ, 2009. – Вип. 43. – С. 42–56.
16. **Макаров В. В.** Общественно-политическая деятельность А. И. Шингарёва : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02/ Макаров Владислав Владимирович; Воронежский государственный университет. – Воронеж, 2003. – 31 с.
17. **Маслов С.** Земельный вопрос / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 4. – С. 1–2.
18. **Огановский Н.** Прошлое и настоящее земельного вопроса (Доклад Всероссийскому совету крестьянских депутатов) / Н. Огановский. – Петроград: Всероссийский Совет крестьянских депутатов, 1917. – С. 12–14.
19. **Огановский Н. П.** Закономерность аграрной эволюции. Выдержки. Заключение / Н. П. Огановский. – Москва: Радуга, 1917. – 24 с.
20. **Огановский Н. П.** Земельный вопрос в Учредительном собрании / Н. П. Огановский. – Вятка: [б. и.], 1917. – 28 с.
21. **Огановский Н. П.** Земельный вопрос и земельная политика / Н. П. Огановский. – Москва: Задруга, 1917. – 32 с.; Огановский Н. П. Земельный вопрос в Учредительном собрании / Н. П. Огановский. – Москва: [б. и.], 1917. – 28 с.

22. **Пасична Ю.** Первые законопроекты в сфере аграрной политики Временного правительства (Март 1917 г.) [Электронный ресурс]/ Ю.Пасична // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. – Режим доступа: <http://www.vestocpu.ru>. – Заглавление с экрана; Пасична Ю. Аграрний законопроект С. Маслова (Жовтень 1917 р.) / Ю.Пасична// Український селянин. – Черкаси, 2012. – Вип. 13. – С. 145–146; Пасична Ю. Головний земельний комітет Тимчасового уряду: спроба аграрного реформування 1917 р. / Ю.Пасична, О.Федьков // Український селянин. – Черкаси, 2014. – Вип. 14. – С. 150–154.
23. **Пасична Ю. Г.** Аграрна політика Тимчасового уряду: дис. ... канд. ... іст. наук: 07.00.02 / Пасична Юлія Григорівна; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2016. – 251 с.
24. **Першин П. М.** Нариси аграрної революції в Росії / П. М. Першин. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 420 с.; Першин П. Н. Аграрная революция в России: историко-экономическое исследование: в 2 кн. / П. Н. Першин. – Москва: Наука, 1966. – Кн. 1: От реформы к революции. – 490 с.
25. **Рогалина Н.** В поисках меры: некоторые уроки российских аграрных реформ / Н. Рогалина// Вопросы экономики. – 1996. – № 7. – С. 114–121.
26. **Советская** историография Февральской буржуазно-демократической революции. Ленинская концепция истории Февраля и критика ее фальсификаторов / Г. Алексеева [идр.]; Институт истории АН СССР. – Москва: Наука, 1979. – 321 с.
27. **Солдатенко В.** Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В. Солдатенко // Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 567 с.
28. **Сыроечковский Б.** Временное правительство / Б. Сыроечковский. – Москва: Задруга, 1917. – 29 с.
29. **Трапезников С.** Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях / С. Трапезников. – Москва: Изд-во ВПШ и АОН, 1963. – 655 с.;
30. **Трапезников С.** Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2 т. / С. Трапезников. – Москва: Мысль, 1974. – Т. 1. – 568 с.
31. **Фигуровская Н. Е.** Банкротство “аграрной реформы” буржуазного Временного правительства / Н. Е. Фигуровская // Исторические записки Академии наук СССР. – Москва, 1968. – Т. 81. – С. 23–68.
32. **Харитонов В. Л.** Лютнева революція 1917 року на Україні / В. Л. Харитонов. – Харків: Вид-во Харківського державного університету, 1966. – 260 с.
33. **Хитрина Н.** Аграрная политика Временного правительства России в 1917 г. / Н. Хитрина. – Нижний Новгород: НГЦ, 2001. – 383 с.; Хитрина Н. Е. Аграрная политика Временного правительства России в 1917 г.: дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02 / Хитрина Нина Евгеньевна; Российская академия наук, Институт российской истории. – Москва, 2002. – 526 с.
34. **Хитрина Н. Е.** Аграрная политика Временного правительства России в 1917 г.: дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02 / Хитрина Нина Евгеньевна; Российская академия наук, Институт российской истории. – Москва, 2002. – 526 с..
35. **Хоптяр Ю. А.** Крестьянское движение на Левобережной Украине (март 1917 – январь 1918 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Хоптяр Юрий Алексеевич; Киевский Орден Ленина и Орден Октябрьской революции государственный университет им. Т. Шевченко. – Киев, 1990. – 224 с.; Завальнюк А. М. Крестьянское аграрное движение на Правобережной Украине (март 1917 – январь 1918 г.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Завальнюк Александр Михайлович; Киевский государственный педагогический институт им. А. Горького. – Киев, 1979. – 221 с.

36. **Церетели И.** Кризис власти. Воспоминания лидера меньшевиков, депутата II Государственной думы. 1917–1918 / И. Церетели. – Москва: Центрполиграф, 2007. – 256 с.; Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905–1920 / В. Чернов. – Москва: Центрполиграф, 2011. – 540 с.
37. **Шингарёв А. И.** Вымирающая деревня. Опыт санитарно-экономического исследования двух селений Воронежского уезда / А. И. Шингарёв. 2-е изд. – Петербург: Общественная польза, 1907. – 189 с.
38. **Щербина А. В.** Аграрная программа конституционно-демократической партии (1905–1914 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук:07.00.02 / Щербина Анатолий Владимирович; Ростовский Ордена Трудового Красного Знамени государственный университет. – Ростов-на-Дону, 1993. – 20 с.
39. **Экономическое** положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Март–Октябрь 1917 г.: в 3 ч. /сост. П. Волобуев, Р. Ганелин, В. Емец, Л. Куприянова, А. Соловьева. – Москва–Ленинград: АН СССР, 1957–1967. – Ч. 1.– 1957. – 692 с.; Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Март–октябрь 1917 г.: в 3 ч. /сост. П. Волобуев, Р. Ганелин, В. Емец, Э. Краузе, Л. Куприянова, Л. Шепелев. – Москва–Ленинград :АН СССР, 1957–1967. – Ч. 2. – 1957. – 656 с.; Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Март–октябрь 1917 г.: в 3 ч. /сост. М. Гузунов, Д. Колисниченко, Н. Мальцева. – Ленинград:Наука, 1957–1967. – Ч. 3: Сельское хозяйство и крестьянство. – 1967. – 540 с.
40. **Экономическое** положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Март–октябрь 1917 г.: в 3 ч. /сост. М. Гузунов, Д. Колисниченко, Н. Мальцева, А. Соловьева. – Ленинград:Наука, 1957–1967. – Ч. 3 : Сельское хозяйство и крестьянство. – 1967. – 540 с.
41. **Южаков С. Н.** Аграрный вопрос в России / С. Н. Южаков. – Петроград: Бюро российской прессы, 1917. – 16 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Житков Олександр Анатолійович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, доктор історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна);

Мельничук Костянтин Сергійович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

А. А. Житков, К. С. Мельничук

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ИСТОРИКИ О РЕАЛИЗАЦИИ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА РОССИИ В НАДНЕПРЯНЩИНЕ

(март–октябрь 1917 года)

*В статье проанализирован новейший дискурс исследования аграрной политики
Временного правительства России, деятельности губернских, уездных земельных*

комитетов Наддніпрянської України по решению земельного вопроса как основы формирования аграрного законодательства. Автор инициирует изучение проблемы постколониальной аграрной истории в контексте видения трансформации поземельних отношений в разных регионах Украины. Большое внимание уделяется освещению взаимоотношений Временного правительства России и Генерального Секретариата – правительства Украинской Центральной Рады, который представлял в своей деятельности экономическую концепцию борьбы за национальную автономию, защищал сословные интересы крестьянства на этапе реализации социального потенциала Украинской революции в марте-октябре 1917 года.

Исследованные историографические источники легли в основу выводов о необходимости осуществления сравнительного анализа основ аграрной политики Временного правительства России и Украинской Центральной Рады, освещения роли местных земельных комитетов, общерусских и украинских политических партий в решении земельного вопроса.

Ключевые слова: аграрная политика, Временное правительство России, Учредительное собрание, аграрное законодательство, Наддніпрянська Україна, земельный вопрос, крестьянство, Украинская Центральная Рада, Украинская революция.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Житков Александр Анатольевич – доцент кафедры истории Украины, Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченка, доктор исторических наук, доцент (г. Кропивницкий, Украина).

Мельничук Константин Сергеевич – доцент кафедры истории Украины, Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченка, кандидат исторических наук, доцент (г. Кропивницкий, Украина).

O. A. Zhytkov, K. S. Melnichuk

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

HISTORIANS ON THE AGRARIAN POLICY IMPLEMENTATION BY THE RUSSIAN PROVISIONAL GOVERNMENT IN CENTRAL UKRAINE (March–October 1917)

The paper provides the analysis of the most recent discourse on the Russian Provisional Government agrarian policies and provincial, district land committees of the Central Ukraine in respect of land issues solution as the basis of the agrarian legislative procedure. The author has initiated the study of postcolonial agrarian history problem within the context of his own view of the land relations transformations in different regions of Ukraine. Much attention has been paid the coverage of the Russian Provisional Government and General Secretariat, the Centrala Rada's government, relations. The latter represented economic concept of the Ukrainian national autonomy and advocated class interests of peasantry employing social potential of the Ukrainian revolution as of March–October 1917.

The analysed historiographic sources provide the ground for relevant conclusions concerning the necessity of the comparative study of the Russian Provisional Government and Ukrainian Centrala Rada's agrarian policies bases as well as the role of local land committees, All-Russian and Ukrainian political parties in land issue solution.

Keywords: agrarian policy, Russian Provisional Government, Constituent Assembly, agrarian law, Central Ukraine, land issue, peasantry, Ukrainian Central Rada, Ukrainian Revolution.

REFERENCES

1. **Alyeva L.** Russkaia krestianskaia obshchyna v diskussiiakh o budushchem ahrarnom stroe Rossyy (fevral–oktiabr 1917 h.) / L. Alyeva // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – Белгород, 2013. – Вып. 28. – № 22. – С. 128–133.
2. **Brutskus B. D.** К современному положению аграрного вопроса / B. D. Brutskus. – Petrohrad: [b. y.], 1917. – 32 s.
3. **Hynev V. N.** Аграрный вопрос у мелкобуржуазные партии в России в 1917 году / V. N. Hynev. – Leningrad: Nauka, 1977. – 286 s.
4. **Kaufman A. A.** Аграрный вопрос в России: Курс народного университета / A. A. Kaufman. 2-е изд. – Москва: Московское научное изд-во, 1918. – 268 s.
5. **Kachynskiy V.** Ocherky ahrarnoi revoliutsyy na Ukrayne / V. Kachynskiy. – Kharkov: DVU, 1922. – Вып. 1: Уравнительный раздел земли. – 106 s.
6. **Kovalova N. A.** Аграрная политика в Украине периода национально-демократической революции (1917–1921 гг.) / N. A. Kovalova, S. V. Kornovenko, B. V. Malynovskiy, O. V. Mykhailiuk, A. H. Morozov. – Cherkasy: Ant, 2007. – 280 s.
7. **Kovalova N. A.** Аграрная политика украинских национальных урядів (1917–1921 гг.): дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / Kovalova Nataliia Anatoliivna; Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet. – Dnipropetrovsk, 1999. – 185 s.
8. **Korelyn A.** P. Stolypyn y sudby reform v Rossyy / A. Korelyn, K. Shatsyllo // Sudby rossiyskogo krestianstva / Yu. Afanasev, A. Korelyn, K. Shatsyllo [y dr.]. – Moskva: [b. y.], 1996. – 286 s.
9. **Kornylov A. A.** Partiya narodnoi svobody (ystorycheskiy ocherk) / A. A. Korniylov. – Petrohrad: [b. y.], 1917. – 32 s.
10. **Kocheshkov H.** Аграрный вопрос в политике правительства (март–октябрь 1917 года) / H. Kocheshkov // Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnyk. – 1996. – № 2. – С. 46–50; Kocheshkov H. Fevral'skaia revoliutsiya y ahrarniyi vopros v Rossyy: neudavshiyisya lyberalnyy proekt / H. Kocheshkov // Vestnyk KHU im. N. Nekrasova. – 2015. – № 2. – С. 30–36.
11. **Kravchuk V. A.** Massovoe krestianskoe dvizheniye v Rossyy nakanune Oktiabria / V. A. Kravchuk. – Moskva: Mysl, 1971. – 278 s.
12. **Lebedev A.** Аграрный (земельный) вопрос в России у меры к его разрешению / A. Lebedev. – Nyzhnyi Novhorod: Trud, 1917. – 48 s.; Lenyn V. “Novoe” pravitelstvo uzhe otstalo ne tolko ot revoliutsyonnykh rabochykh, no y ot massy krestianstva / V. Lenyn // Polnoe sobranie sochyneniy: v 55 t. / V. Lenyn; Ynstytut marksyzma-lenynyzma pry TsK KPSS. – Moskva: Yzd-vo polytycheskoi lyteratury, 1967–1975. – T. 32 : Mai–yiul 1917. – 1969. – С. 37–39.
13. **Lozynskiy Z.** Ekonomicheskaya polityka Vremennogo pravitelstva / Z. Lozynskiy; Leningradskiy nauchno-issledovatel'skiy ynstytut marksyzma. – Leningrad: Pryboi, 1929. – 201 s.
14. **Lukashevych E. P.** Zemlia trudovomu narodu / E. P. Lukashevych; red. E. K. Breshko-Breshkovska, O. S. Mynor, S. L. Maslov. – Mynusynsk: Zemlia y volia, 2017. – 15 s.; Manuylov A. Sotsyalyzatsiya zemly / A. Manuylov. – Moskva: Narodnoye pravo, 1917. – 22 s.; Maslov S. O polzovanny zemlei do Uchredytelnogo sobranyia (Doklad Vserossiyskomu sovetu krestianskykh deputatov) / S. Maslov. – Petrohrad: Revoliutsyonnaia mysl, 1917. – 15 s.
15. **Liubovets O.** Persha koalitsiia Tymchasovoho uriadu – pershyi dosvid obiednannia “vsikh zhyvykh syl revoliutsii” / O. Liubovets // Naukovi zapysky IPIEND im. I. Kurasa NAN Ukrainy : zb. nauk. prats. – Kyiv, 2009. – Вып. 43. – С. 46–47.

16. **Makarov V. V.** Obshchestvenno-polytycheskaia deiatelnost A. Y. Shynharëva : avtoref. dys. ... kand. yst. nauk : 07.00.02 / Makarov Vladyslav Vladymyrovych; Voronezhskiy gosudarstvennyi unyversytet. – Voronezh, 2003. – 31 s.
17. **Maslov S.** Zemelnyi vopros / S. Maslov // Zemlia y volia. – 1917. – № 4. – S. 1–2.
18. **Ohanovskiy N.** Proshloe y nastoiashchee zemelnogo voprosa (Doklad Vserossyiskomu sovetu krestianskykh deputatov) / N. Ohanovskiy. – Petrohrad : Vserossyiskiy Sovet krestianskykh deputatov, 1917. – S. 12–14.
19. **Ohanovskiy N. P.** Zakonomernost ahrarnoi èvoliutsyy. Vyderzhky. Zakliuchenye / N. P. Ohanovskiy. – Moskva: Raduha, 1917. – 24 s.
20. **Ohanovskiy N. P.** Zemelnyi vopros v Uchredytelnom sobranyy / N. P. Ohanovskiy. – Viatka: [b. y.], 1917. – 28 s.
21. **Ohanovskiy N. P.** Zemelnyi vopros y zemelnaia polytyka / N. P. Ohanovskiy. – Moskva: Zadruha, 1917. – 32 s.; Ohanovskiy N. P. Zemelnyi vopros v Uchredytelnom sobranyy / N. P. Ohanovskiy. – Moskv : [b. y.], 1917. – 28 s.
22. **Pasychna Yu.** Pervyye zakonoproekty v sfere ahrarnoi polytyky Vremennogo pravytelstva (Mart 1917 h.) [Èlektronnyi resurs] / Yu. Pasychna // Vestnyk Orenhburskogo gosudarstvennogo pedahohycheskogo unyversyteta. – Rezhym dostupa: <http://www.vestocpu.ru>. – Zhlavlenye s èkrana; Pasichna Yu. Ahrarnyi zakonoproekt S. Maslova (Zhovten 1917 r.) / Yu. Pasichna // Ukrainskyi selianyn. – Cherkasy, 2012. – Vyp. 13. – S. 145–146; Pasichna Yu. Holovnyi zemelnyi komitet Tymchasovoho uriadu: sproba ahrarnoho reformuvannia 1917 r. / Yu. Pasichna, O. Fedkov // Ukrainskyi selianyn. – Cherkasy, 2014. – Vyp. 14. – S. 150–154.
23. **Pasichna Yu. H.** Ahrarna polityka Tymchasovoho uriadu: dys. ... kand. ... ist. nauk : 07.00.02 / Pasichna Yuliia Hryhorivna; Cherkaskiy natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho. – Cherkasy, 2016. – 251 s.
24. **Pershyn P. M.** Narysy ahrarnoi revoliutsii v Rosii / P. M. Pershyn. – Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1959. – 420 s.; Pershyn P. N. Ahrarnaia revoliutsiia v Rossyy: ystoryko-ekonomycheskoe yssledovanye: v 2 kn. / P. N. Pershyn. – Moskva: Nauka, 1966. – Kn. 1: Ot reformy k revoliutsyy. – 490 s.
25. **Rohalyna N.** V royskakh megy: nekotorye uroky rossyiskykh ahrarnykh reform / N. Rohalyna // Voprosy ekonomyky. – 1996. – № 7. – S. 114–121.
26. **Sovetskaia** ystoryohrafiya Fevral'skoi burzhuazno-demokratycheskoi revoliutsyy. Lenynskaia kontseptsyia ystoryy Fevralia y krytyka ee falsyfykatorov / H. Alekseeva [y dr.]; Ynstytut ystoryy AN SSSR. – Moskva Nauka, 1979. – 321 s.
27. **Soldatenko V.** Novitni tendentsii y aktualni problemy istoriohrafiichnogo osvoinnia protsesiv revoliutsiinoi doby 1917–1920 rr. v Ukraini / V. Soldatenko // Revoliutsiina doba v Ukraini (1917–1920 roky): lohika piznannia, istorychni epizody, kliuchovi postati. – K.: Parlamentske vyd-vo, 2011. – 567 s.
28. **Siroechkovskiy B.** Vremennoe pravytelstvo / B. Syroechkovskiy. – Moskva: Zadruha, 1917. – 29 s.
29. **Trapeznykov S.** Ahrarnyi vopros y lenynskyye ahrarnyye prohrammy v trekh russkykh revoliutsyiakh / S. Trapeznykov. – Moskva: Yzd-vo VPSH y AON, 1963. – 655 s.
30. **Trapeznykov S.** Lenynizm y ahrarno-krestianskyi vopros : v 2 t. / S. Trapeznykov. – Moskva: Mysl, 1974. – T. 1. – 568 s.
31. **Fyhurovskaia N. E.** Bankrotstvo “ahrarnoi reformy” burzhuaznogo Vremennogo pravytelstva / N. E. Fyhurovskaia // Ystorycheskiye zapysky Akademyy nauk SSSR. – Moskva, 1968. – T. 81. – S. 23–68.
32. **Kharytonov V. L.** Liutneva revoliutsiia 1917 roku na Ukraini / V. L. Kharytonov. – Kharkiv : Vyd-vo Kharkivskoho derzhavnoho universytetu, 1966. – 260 s.
33. **Khytryna N.** Ahrarnaia polytyka Vremennogo pravytelstva Rossyy v 1917 h. / N. Khytryna. – Nyzhnyi Novhorod : NHTs, 2001. – 383 s.; Khytryna N. E. Ahrarnaia polytyka

- Vremennoho pravytelstva Rossyy v 1917 h.: dys. ... dokt. yst. nauk : 07.00.02 / Khytryna Nyna Evhenevna; Rossyiskaia akademyia nauk, Ynstytut rossyiskoi ystoriy. – Moskva, 2002. – 526 s.
34. **Khytryna N. E.** Ahrarnaia polytyka Vremennoho pravytelstva Rossyy v 1917 h. : dys. ... dokt. yst. nauk : 07.00.02 / Khytryna Nyna Evhenevna; Rossyiskaia akademyia nauk, Ynstytut rossyiskoi ystoriy. – Moskva, 2002. – 526 s.
  35. **Khoptiar Yu. A.** Krestianskoe dvyzhenye na Levoberezhnoi Ukrainy (mart 1917 – yanvar 1918 hh.): dys. ... kand. yst. nauk: 07.00.02 / Khoptiar Yuryi Alekseevych; Kyevskiy Ordena Lenyna y Ordena Oktiabrskoi revoliutsyy hosudarstvennyi unyversytet ym. T. Shevchenko. – Kyev, 1990. – 224 s.; Zavalniuk A. M. Krestianskoe ahrarnoe dvyzhenye na Pravoberezhnoi Ukrainy (mart 1917 – yanvar 1918 h.): dys. ... kand. yst. nauk: 07.00.02 / Zavalniuk Aleksandr Mykhailovych; Kyevskiy hosudarstvennyi pedahohycheskyi ynstytut ym. A. Horkoho. – Kyev, 1979. – 221 s.
  36. **Tseretely Y.** Kryzys vlasty. Vospomynaniya lydera menshevykov, deputata II Hosudarstvennoi dumy. 1917–1918 / Y. Tseretely. – Moskva : Tsentrpolymraf, 2007. – 256 s.; Chernov V. Velykaia russkaia revoliutsiya. Vospomynaniya predsedatelia Uchredytelnoho sobraniya. 1905–1920 / V. Chernov. – Moskva: Tsentropolymraf, 2011. – 540 s.
  37. **Shynharyov A. Y.** Вымурайushchaia derevnia. Opyt sanytarно-экономыческоho yssledovaniya dvukh seleniy Voronezhskoho uezda / A. Y. Shynharëv. 2-e yzd. – Peterburh: Obshchestvennaia polza, 1907. – 189 s.
  38. **Shcherbyna A. V.** Ahrarnaia prohramma konstytutsyonno-demokratycheskoi partyy (1905–1914 hh.) : avtoref. dys. ... kand. yst. nauk : 07.00.02 / Shcherbyna Anatoliy Vladymyrovych; Rostovskiy Ordena Trudovoho Krasnoho Znameny hosudarstvennyi unyversytet. – Rostov-na-Donu, 1993. – 20 s.
  39. **Экономыческоe** polozhenye Rossyy nakanune Velykoi Oktiabrskoi sotsyalistycheskoi revoliutsyy. Dokumenty y materyaly. Mart–Oktiabr 1917 h.: v 3 ch. / sost. P. Volobuev, R. Hanelyn, V. Emets, L. Kupryianova, A. Soloveva. – Moskva–Lenynhrad: AN SSSR, 1957–1967. – Ch. 1. – 1957. – 692 s.; Экономыческоe polozhenye Rossyy nakanune Velykoi Oktiabrskoi sotsyalistycheskoi revoliutsyy. Dokumenty y materyaly. Mart-oktiabr 1917 h.: v 3 ch. / sost. P. Volobuev, R. Hanelyn, V. Emets, E. Krauze, L. Kupryianova, L. Shepelev. – Moskva–Lenynhrad: AN SSSR, 1957 – 1967. – Ch. 2. – 1957. – 656 s.; Экономыческоe polozhenye Rossyy nakanune Velykoi Oktiabrskoi sotsyalistycheskoi revoliutsyy. Dokumenty y materyaly. Mart–oktiabr 1917 h.: v 3 ch. / sost. M. Huzunov, D. Kolysnychenko, N. Maltseva. – Lenynhrad: Nauka, 1957–1967. – Ch. 3: Selskoe khoziaistvo y krestianstvo. – 1967. – 540 s.
  40. **Экономыческоe** polozhenye Rossyy nakanune Velykoi Oktiabrskoi sotsyalistycheskoi revoliutsyy. Dokumenty y materyaly. Mart–oktiabr 1917 h.: v 3 ch. / sost. M. Huzunov, D. Kolysnychenko, N. Maltseva, A. Soloveva. – Lenynhrad: Nauka, 1957–1967. – Ch. 3 : Selskoe khoziaistvo y krestianstvo. – 1967. – S. 206–316.
  41. **Iuzhakov S. N.** Ahrarnyi vopros v Rossyy / S. N. Yuzhakov. – Petrohrad: Biuro rossyiskoi pressy, 1917. – 16 s.

ABOUT THE AUTHORS

Zhytkov Oleksandr Anatoliiovych – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Doctor of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine);

Melnichuk Konstantin Sergeevich – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94(477)“1918/1922”

І. А. Вівсяна

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

СОБОРНИЦЬКА МІСІЯ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У НАДДНІПРЯНЩИНІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано стан історичних досліджень розвитку стрілецької ідеології соборності й діяльності Легіону Українських січових стрільців та Першої Бригади УСС у складі Української Галицької армії на теренах Наддніпрянської України в 1918–1922 рр. Відзначається, що представники вітчизняної історіографії мають досвід розробки двох окремих наукових проблем: генези ідеї соборності та історії галицького січового стрілецтва. Сучасні дослідники порушують ряд проблемних питань соборницької ідеології стрілецтва та її поширення у Великій Україні: розвиток соборницьких ідей у Західній Україні на початку ХХ ст.; формування ідеологічних основ стрілецтва; впливи наддніпрянських політиків на формування ідеології УСС; соціально-психологічний аспект контактів УСС на Великій Україні; роль Української Галицької армії у популяризації соборницьких ідей. Активно досліджується тема культурно-освітньої діяльності УСС. Останнім часом активізуються краєзнавчі дослідження, що розкривають деталі спілкування стрільців із населенням Наддніпрянщини, зокрема в Одесі, Олександрівську, Єлисаветграді, на Волині.

Ключові слова: соборницька ідея, Українські січові стрільці, Наддніпрянщина, історіографія.

При відзначенні столітніх ювілеїв знакових історичних подій логічним є підсумування зробленого історичною наукою по дослідженню цих подій та суспільно-політичних процесів, які призвели до них. Вітчизняна історіографія має доволі багатий досвід розробки двох окремих наукових проблем: генези ідеї соборності та її втілення у життя в ХХ ст. і, окремо, – історії галицького січового стрілецтва. Поєднання цих двох проблем із висвітленням процесу реалізації соборницької ідеї у Наддніпрянській Україні зустрічається доволі рідко, у контексті комплексного огляду. На даний час найближчими по назві і змісту до досліджуваного питання є праці С. Ріпецького [75; 76], М. Лазаровича [57-60], Т. Кузьменка [51;52], Б. Андрусина [2].

Тема соборності стала активно розроблятися в українській історичній науці лише у 1990-х роках. Якщо на розвиток сучасної історіографії Української революції значний вплив справляють коливання політичної кон'юнктури, то вони все ж, здебільшого, обходять відтворення процесу історіографічного освоєння досвіду реалізації соборницької ідеї в 1918–1919 роках [82, с. 107]. Події в Україні останнього часу обумовлюють необхідність посиленої уваги до даної проблематики, зокрема, і з позицій системного аналізу ідей соборності як складової національної політико-правової думки. Потребують також більш

детального вивчення як самі причини виникнення, особливості розвитку ідей соборності, так і практика конституційно-правового закріплення принципів територіальної цілісності держави та національної єдності українського народу в контексті їх належності до явища соборності України в широкому розумінні останнього [85, с. 369].

У сучасних публікаціях, присвячених розвитку ідеї соборності на початку ХХ ст., простежуються, все ж, локальні відмінності. Для науковців західноукраїнського регіону притаманна зосередженість на проблемах ЗУНР, УГА, певна ідеалізація державницьких процесів. Зокрема, можна зустріти наступне твердження, яке сприймається ними як аксіома: “Соборницька ідеологія, що виникла в Західній Україні на рубежі ХІХ–ХХ ст. й активно розвивалася в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., утілила вікові прагнення українців до єднання” [78, с. 66]. Львівський історик Ю. Зайцев зазначає: “Національно-демократична революція 1917–1920 рр. засвідчила, що ідея державної самостійності й соборності України була провідною лише для нечисленної когорти свідомої інтелігенції УНР, яка не спромоглася піднести націю до рівня її політичного самоусвідомлення через орієнтацію значної частини еліти й народу на північного сусіда, збройні сили якого жорстоко розправилися з молодого українською державою. Натомість потенціал національного суверенітету в Західній Україні був значно потужніший і суспільство більш консолідованим, але пропольська позиція Антанти й скерування в Україну сотисячної армії Галлера спричинили окупацію Галичини” [35, с. 22].

В. Солдатенко слушно зауважує: “Наддніпряниці ж, начебто за неписаною традицією, навіть не завжди й не у всьому погоджуючись з публікаціями, своєрідно репрезентованими позиціями, де, як правило, абсолютизується, глорифікується західноукраїнський чинник, здебільшого воліють не загострювати критичних підходів, тяжіють до об’єктивізму, відтворення процесу соборництва у порівняно стриманих тонах” [82, с. 108]. Зваженими оцінками відзначаються праці Т. Горбань [22], П. Гай-Нижника [17], І. Гаврилів [16], І. Гошуляка [24] та багатьох інших дослідників. Автор даної публікації теж відноситься до другої групи та намагається досліджувати соборницькі процеси не як одновекторні (із Заходу на Схід), а як багатовекторні, зустрічні [11, 12, 13, 14]. Тож абсолютно підтримується точка зору Я. Калакури про соборність національної історіографії, “коли в єдиний потік зливаються провідні течії й напрями історичної думки, консолідується її представники навколо високих ідеалів української національної та державницької ідеї з метою глибокого, об’єктивного, всебічного і правдивого дослідження та висвітлення історії України, коли солідаризуються й акумулюються здобутки різних поколінь української історіографії, синтезуються їхні наукові праці, Соборність – не арифметична сума істориків та їхніх здобутків, а нова ціннісна категорія, нова якість національної історичної науки” [39, с. 121].

Історія Українського січового стрілецтва нині є однією із ґрунтовно розроблених тем у вітчизняній історіографії. Автор історіографічних досліджень по даній тематичі В. Великочий [7; 8] відносить публікації з історії УСС до феноменальних явищ української історіографії. Унікальність їх зумовлена тим, що сама по собі нечисленна, малопомітна на загальному тлі Першої світової війни,

військова формація викликала зливу різножанрової літератури – мемуарної, історико-мемуарної, публіцистичної, наукової.

Початок публікації споминів про світову війну та революцію в Україні було покладено у рукописних часописах, що видавалися “просвітніми кружками” у таборах для інтернованих вояків армій УГА та УНР в 1920–1921 роках (“Голос табору”, “Український скиталець” – з 1922 р. “Український стрілець”). Численні спомини, як зауважує М. Лазарович, проливають світло на явища, що не знайшли належного з’ясування в інших матеріалах, допомагають зрозуміти причини та взаємозв’язки деяких подій, уточнюють окремі деталі, відроджують атмосферу взаємин і настроїв стрілецтва [60, с. 17].

Одним із перших мемуарних нарисів, що присвячені безпосередньо перебуванню Легіону УСС 1918 року в Наддніпрянській Україні, став допис Василя Вишиваного (Вільгельма Габсбурга) у 1920 році [10]. Свідчення легендарного “українського принця” стали цінним джерелом для висвітлення теми діаспорними та вітчизняними дослідниками.

Одну із перших спроб створити нарис історії Легіону УСС здійснив у 1923 р. один із чільних діячів “Пресової Кватири” Микола Угрин-Безгрішний [88]. Задуманий комплексний огляд не вдалося здійснити, проте праця досить докладно висвітлює початковий період формування Легіону.

У міжвоєнний період створенню обширної історико-мемуарної спадщини про історію Легіону – Бригади УСС посприяли колишні старшини УСС та УГА, які згуртувалися навколо воєнно-історичного товариства “Червона Калина”. “Червона Калина” видавала щорічні “Історичні Календарі –Альманахи Червоної Калини” (у 1921–1939 рр. редагували Л. Лепкий і О. Навроцький, а з 1937 р. – Іван Іванець) і місячний журнал “Літопис Червоної Калини” (1929–1939), присвячений дослідженню української воєнної історії, переважно 1914–1921 років з цінною бібліографією. Загалом бібліографія мемуарної літератури нараховує кілька сотень праць – від маленьких заміток до грубих томів. Значну їх кількість можна прочитати на сайті “Діаспоріана” та в деяких сучасних збірках [27].

У 1920-х рр. вийшли друком праці провідних діячів періоду революції, в яких із різних партійних, ідеологічних та просто особистих позицій оцінювались причини невдачі визвольних змагань. На жаль, годі шукати в них об’єктивної оцінки ролі січових стрільців у соборницьких процесах нації.

Праці колишнього коменданта Коша УСС Никифора Гірняка [19; 20] відзначаються значною кількістю “замальовок з натури”, цитуванням документів та розмов з багатьма учасниками революційних подій.

До двадцятирічного ювілею легіону УСС побачили світ дві важливі праці про його бойовий шлях “Українські січові стрільці” [93] та “Золоті ворота: Історія січових стрільців” [36]. Перша являє собою фотоальбом, який містить унікальні фотографії УСС, що супроводжуються детальними науковими коментарями. Друга – це документальна розповідь провідних військових діячів В. Кучабського, М. Безручка та Є. Коновальця про історію та воєнний чин Корпусу Січових Стрільців. У багатьох інших працях підкреслювались ідейні зв’язки та корінні відмінності УСС та київських Січових Стрільців [28].

Завдяки товариству “Українські Січові Стрільці ім. полк. Вітовського” стало можливим видання “Червоною Калиною” першої історії Легіону УСС авторства

О. Думіна [31]. Автор був палким прихильником ідеї Галичини як українського П'ємонту, вважав свою батьківщину “збірником української національної енергії, провідником в українській культурній праці та виразником загальноукраїнських національних змагань. Ще яких 15–20 літ, а з Галичини напевно був би став зав'язок української держави, центр для об'єднання в майбутньому українських земель. Тимто світова війна прийшла за скоро. Вона заскочила галицьких Українців на половині шляху” [31, с. 4]. Становлення стрілецтва О. Думін подає у зв'язку з перипетіями галицької політики, але соборницький підтекст стрілецької ідеї в його праці очевидний. IX розділ книги дає докладну інформацію про подорож усусів Наддніпряниною навесні – влітку 1918 року. Використано всі наявні на той час свідчення очевидців подій, проаналізовано загалом культурницьку діяльність УСС, що сприяла формуванню національної свідомості і стрілецтва, і місцевого населення. Розвинувши висловлені раніше О. Назаруком спостереження, О. Думін робить висновок про те, що “у війні вояк-людина перероджується... У способі думання, поведінці, розумінні своєї гідності, розумінні своїх прав і обов'язків почали УСС, саме під впливом війни, витворювати новий тип Українця, відмінний від тяжкого, спокійного, трохи вайлуватого, залюлюканого й нерішучого типу “руснака” [31, с. 152–153]. Це була фактично одна із перших спроб в українській історіографії застосувати підходи психології в процесі дослідження воєнних подій. Однак, внаслідок приєднання західноукраїнських земель до УРСР ця методологія історичних досліджень була відкинута [65, с. 4]. Подібну психологічну характеристику галицького типу розробляв М. Шлемкевич [102].

Докладні спогади про перебування усусів на Наддніпряниці, що несуть значний наліт сентиментальності, залишили Софія Тобілевич [86] та Фотій Мелешко [66]. Мемуари вдови І. Карпенка-Карого вперше були опубліковані у Львові 1920 року. Згодом, 1954 року в Америці з'явилося друге видання, з яким земляки Софії Віталіївни змогли ознайомитись лише з початком української незалежності. Спогади глodosянина Ф. Мелешка були написані 1965 р., частково опубліковані 1967 р. в “Історичному збірнику УСС”. 2000 року машинопис мемуарів письменника привіз на батьківщину відомий літературознавець і краєзнавець Леонід Куценко, з того часу вони зберігаються у літературно-меморіальному музеї І. К. Карпенка-Карого. На думку Фотія Мелешка, потрібно об'єктивно висвітлювати роль галичан у революційних процесах, адже не всі вони однозначно були патріотами і соборниками [66].

Колишній сотник Січових Стрільців Михайло Курах теж звернув увагу на недобросовісність деяких публіцистів та мемуаристів, котрі нерідко плутали дві окремі військові формації – УСС і СС, чим вносили “багато баламуцтва в історіографію наших визвольних змагань”. Він констатував той факт, що “Українські Січові Стрільці належать до нашої найстаршої національної формації, яка мала характер регулярної військової частини і була першою, яка після Полтавського погрому в липні 1709 року підняла прапор боротьби за соборність і державну незалежність України” [54, с. 230].

Однією з рубіжних подій у розвитку історіографії стрілецтва стала поява 1956 року книги С. Ріпецького [76], якого по праву вважають одним з найвизначніших дослідників цієї національної військової формації. За сучасними

оцінками, “відмовляючись від її глорифікації та суб’єктивного трактування, науковець підсумував і творчо узагальнив надбання своїх попередників. Таким чином, він здійснив комплексне дослідження історії стрілецтва, показавши його витoki, ідейне й організаційне становлення напередодні і в роки Першої світової війни, бойовий шлях на теренах Галичини й Наддніпрянщини, а також внесок у розвиток національної культури та політичної думки. С. Ріпецький (чи не одним з-поміж перших) використав праці англomовних авторів з цієї тематики, а також критично підійшов до свідчень українських мемуаристів. При цьому повсякчас у традиційному дусі наголошувалося на державницькому, соборницькому характері УСС, які, ставши прямими спадкоємцями козацтва, збагатили національну визвольну традицію, зміцнили її стрижневий постулат опори на власні сили” [91, с. 8–9]. Узагальнюючий нарис автора, який сам був усусом, був першим, що висвітлив саме соборницьку місію стрілецтва, дав загальну картину розвитку руху від зародків до останніх днів існування куренів. У ряді статей він пов’язував стрілецьку соборну ідеологію з мазепинською визвольною ідеєю. Праця С. Ріпецького у цій царині стала значним кроком уперед у висвітленні легіону УСС не тільки як важливого чинника української політичної думки, а й фактора, що у великій мірі формував цю думку [60, с. 17].

Сплеск публікацій про стрілецьтво спостерігався за кордоном у роки, близькі до ювілейних дат (1964–1967 рр., 1974 р.) [92]. Окремі нариси та оповідання мали на меті виховання молодих борців на прикладі стрілецьких ідей та подвигів.

Продовженням організаційно-пошукової і дослідницької діяльності “Українського скитальця” стало п’ятитомне видання “Українська Галицька Армія” (1958–1976), в якому представлено матеріали історико-мемуарного, археографічного, біографічного характеру [89]. Головна заслуга в його появі належить старшині УСС Дмитру Микитюку, який здійснив величезну роботу зі згуртування фахово-інтелектуального потенціалу, збирання джерельних матеріалів у європейських країнах, а також коштів на видання тощо. Документи висвітлюють останній період існування УСС. Доповнюють джерельну базу досліджень документи армійських літописів [29; 32; 90]. Комплексне дослідження перебування галичан на теренах Наддніпрянщини здійснено Л. Шанковським [101].

Особливе місце в історіографії стрілецького руху посіло ювілейне видання “За волю України” [34]. Воно стало можливим завдяки невтомній праці С. Ріпецького. Лев Шанковський зауважував у своїй рецензії: “Якби усі формації українського війська мали свого літописця типу д-ра Степана Ріпецького, ми з джерелами й матеріалами до історії українського війська не бідували б так, як бідуємо” [100, с. 132].

Можна погодитись із В. Великочиєм, що започатковані авторами українського зарубіжжя тенденції, парадигми, розвинута й утверджена ними методологія історіографічного дослідження в рамках державницької школи є, без перебільшення основою для подальших наукових пошуків, аналітичних продукувань. Водночас її подальша розробка вимагає критичнішого аналізу історичних й історіографічних джерел, унеможливлення поширення тенденції, коли сумнівні чи помилкові факти і висновки переходять з одних праць до інших. Слід також посилити науково-теоретичне забезпечення їхнього вивчення, що відкрис перспективи для узагальнення і нового прочитання великого масиву емпіричного матеріалу [91, с. 13].

Радянський період розвитку історичної науки – це “сіра зона” для досліджуваної тематики. Але, незважаючи на вперте ігнорування та замовчування, якщо не грубе викривлення фактів і понять, радянські історики теж сприяли певним чином дослідженню [18; 47]. Видані збірники документів містять ряд важливих фактів, що підтверджують деякі сучасні висновки.

Також погоджуємось з думкою багатьох дослідників, що на окреме з’ясування заслуговує концепт так званого галицького “п’ємонтизму”, який в історіографічних джерелах подається в найрізноманітніших суспільних площинах – регіонально-соборницькій, міжнародній, партійно-політичній тощо. Незважаючи на такий “універсалізм”, він завжди відображає важливий, принциповий момент, пов’язаний з особливою роллю Галичини в загальноукраїнському національному русі. З таких позицій представники інтелектуальної еліти українського зарубіжжя обґрунтовували своє бачення її значення і місця у державно-соборницьких змаганнях українського народу за воєнно-революційної доби. Відтак ідеї “п’ємонтизму” в різних інтерпретаціях знайшли послідовників і критиків у сучасній вітчизняній історіографії.

Як зазначав у 2008 р. В. Солдатенко, регіоналістський підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної картини загальноукраїнського процесу, а продукують нічим не виправдані своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті, протиставлення досягнень. Особливо це характерно для дослідників із західних теренів, зокрема в працях, присвячених Галицькій армії [81, с. 97].

Якщо дослідники із Західної України розглядають революційні процеси, у тому числі і соборницькі, виходячи з концепту галицького п’ємонтизму, то наддніпрянські історики нерідко вперто ігнорують галицький чинник. Упереджене ставлення до Галичини загалом, до її культури, ментальності, наукових і політичних традицій стало певною нормою для деяких дослідників із Наддніпрянщини.

Значну роль у дослідженні соборницького контексту української революції мають праці М. Р. Литвина, завдяки якому було оприлюднено Акт Соборності 22 січня 1919 р. Уже перша публікація В. Гордієнка і М. Литвина 1990 року зробила “інформаційний прорив” щодо ролі галицького стрілецтва в революційних процесах. Як зазначалось в анонсі, автори вперше у радянській історичній науці розкрили драматичний літопис галицького стрілецтва: бойовий шлях легіону Українських січових стрільців, Української галицької армії, трагедію червоних галицьких стрільців [23]. Надалі історик побіжно розглядає соборницьку ідеологію стрілецтва у комплексних дослідженнях з історії ЗУНР, українсько-польської війни, військової еліти Галичини, а також в останній узагальнюючій праці про роль Галичини в Українській революції [62 – 64].

Тема формування збройних сил України була досить популярною на початках сучасного державотворення [37]. За твердженням М. Кравчука, після багатолітньої перерви Легіон Українських Січових Стрільців став першим українським військовим формуванням у ХХ столітті. Невеликий кількісно, але сильний своїм духом, готовністю до самопожертви в ім’я здобуття Україною своєї державності, за чотири роки Першої світової війни Легіон став першорядною бойовою одиницею [50, с. 24].

У 1990-х роках, коли тема соборності була надзвичайно популярною, а також на піку інтересу знаходились питання Української революції, у вітчизняній історіографії виробились певні стереотипи. Вивчення соборницької ідеї проводилось одночасно в широкій “діахронній” площині, коли на фоні української історії еволюція ідеї досягає піку в період революції та здобуває першого досвіду практичної реалізації, а також у “синхронній” площині, коли досліджувались різні територіальні вектори соборного процесу самої революційної доби та особливо відносини між Наддніпрянщиною (УНР) та Галичиною (ЗУНР) з апогеєм соборницьких прагнень 22 січня 1919 р. У сучасній історіографії наростає тенденція до розширення проблемного спектру вивчення соборницьких процесів [80]. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні 1917–1920 рр. є лейтмотивом досліджень І. Ф. Кураса та В. Ф. Солдатенка [53, 81–83].

Тема соборницьких прагнень та дій січового стрілецтва практично не розглядається в багатьох узагальнюючих працях з історії Української революції та національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. [73]. Недооцінка галицького чинника у революційних, зокрема соборницьких, процесах є традиційною для київських політиків та істориків, починаючи від В. Винниченка.

Дослідники Л. Скорич та В. Виздрик вважають, що в українців по обидва береги Збруча “крім національно-культурних, були відсутні спільні політичні позиції, які б відповідали історичним обставинам і сприяли б об’єднанню. Проте зі сторони провідних галицьких та наддніпрянських громадсько-політичних сил з березня 1917 р. по листопад 1918 р. не спостерігалось рішучих кроків до консолідації. Натомість вони й надалі дотримувались лояльності до держав, під владою яких перебували, і досить обережно розвивали самостійницькі та соборницькі ідеї” [79, с. 301]. Проте автори мають насамперед на увазі політиків, партійних функціонерів, які не могли цілком відображувати настрої мас.

Комплексне дослідження стрілецького руху та ідеології УСС проводить з кінця 1990-х років тернопільський дослідник М. Лазарович [57–60]. У 2005 р. він, підсумовуючи огляд літератури з історії січового стрілецтва, констатував, що, незважаючи на певний інтерес істориків до стрілецької тематики, вона залишається недостатньо дослідженою. На той час ще не було комплексних узагальнюючих праць, присвячених з’ясуванню суті й характеру діяльності УСС, їх ролі й місця в контексті загально-української політичної думки; відсутні були спеціальні наукові дослідження, що розглядали б ту чи іншу сферу стрілецького життя. Зокрема, це стосувалося такої проблеми, як місце соборницької ідеї в ідеології УСС.

2016 року М. Лазарович випустив у світ друге видання ґрунтовної монографії про Легіон УСС [58]. При першому ж погляді на зміст книги помітно, що стрижнем у потрактуванні стрілецького руху автором є його розуміння як наочного втілення прагнення до незалежності, а кроків, спрямованих на розбудову власних військових структур, – як обов’язкового елемента в боротьбі за самостійність. Автор відзначає, що стрілецька ідея ґрунтується на трьох складниках, які в сучасних реаліях знову стали надактуальними, – це незалежність, соборність України та опора на сили власного народу [40, с. 184–185]. Також у праці висвітлено основні засади створення та організації Легіону УСС, його бойового шляху та вкладу УСС у здійсненні листопадової революції.

6 січня 2010 року Президент України Віктор Ющенко підписав Указ № 5 “Про заходи щодо святкування, по всебічному вивченню й об’єктивному висвітленню діяльності Українських січових стрільців”. 21 квітня 2015 року Президент України Петро Порошенко видав Указ – №228/2015 “Про заходи з відзначення діяльності Українських Січових Стрільців та 100-річчя їх перемоги на горі Маківка”. Ці документи частково вплинули на активізацію досліджень, зокрема на регіональному та місцевому рівні, на популяризацію стрілецьких ідей серед молоді.

Як зазначається в “Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді”, затвердженій у червні 2015 р., “патріотичне виховання – складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов’язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин. Воно сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави” [48]. Реалізація концепції вимагає від учителів, усієї громадськості посиленої уваги до позитивних прикладів із минулого, використання традицій військово-патріотичного виховання, започаткованих Українськими Січовими Стрільцями.

Сучасні дослідники розробляють низку проблемних питань соборницької ідеології стрілецтва та її поширення у Великій Україні. О. Ситник досліджує розвиток соборницьких ідей у Західній Україні на початку ХХ ст. [78]. Формуванню ідеологічних основ стрілецтва присвячені праці М. Гуйванюка [26], Є. Папенка [71]. С. Адамович прослідковує впливи наддніпрянських політиків, зокрема членів Союзу Визволення України на формування ідеології УСС [1]. Ролі окремих особистостей присвячені праці А. Байла [4], Р. Ковалю [27; 44] та багатьох інших дослідників.

Продовжують традиційну тему ролі Галичини і галичан у визвольних змаганнях українського народу Г. Басара-Тилишак [5], І. Гаврилів [16], П. Гай-Нижник [17], О. Каліщук [41], А. Лозинський [65], С. Кость [49], І. Соляр [84]. Соціально-психологічний аспект взаємного пізнання галичан і наддніпрянців під час перебування УСС на Великій Україні розкриває Б. Андрусин [2].

Ролі Української Галицької армії у популяризації соборницьких ідей присвячено дослідження І. Томюка [87], В. Футулуйчука [98]. Тема “Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України” досліджується С. Олійником з акцентом на національно-політичний, культурно-просвітній і морально-психологічний чинник впливу [70]. М. Ковальчук аналізує зв’язки стрілецтва із повстанським рухом, зокрема з махновським [45; 46].

Активно досліджується тема культурно-освітньої діяльності УСС, зокрема у мистецькій сфері (Л. Башняк [6], С. Губський [25], Б. Кіндратюк [42], Т. Кузьменко [51; 52], Р. Перев’язко [72], А. Рибальченко [74], В. Садовий [77] та інші).

До сторіччя утворення легіону УСС було приурочено видання книги-фотоальбому [38], що містить здебільшого маловідомі світлини та листівки Українських січових стрільців з приватних архівів. Цінними є короткі інформаційні відомості про безпосередніх учасників і свідків тих подій. Унікальні світлини та звороти листівок доповнюють розповідь про життя і долю цих людей.

Подібні видання є дуже важливими у плані популяризації історії УСС та соборницьких почуттів сучасної молоді [61; 67; 94–96].

Окремо в українській історіографії досліджується ідейний та бойовий шлях Січових Стрільців київського формування (В. Довбня [30], І. Хома [99] та інші).

Останнім часом активізуються краєзнавчі дослідження, що розкривають деталі спілкування стрільців із населенням Наддніпрянщини. Т. Вінцовський, Є. Джумига, А. Мисечко прослідковують прояви українського національно-визвольного руху в Одесі [15; 97], О. Музичко вивчає участь галичан в одеських подіях [68]. Завдяки дослідженням Ю. Щура розкрито тему перебування УСС на Запоріжжі, видано збірку стрілецьких спогадів [8; 103]. І. Вівсяна [11–14] популяризує просвітницьку діяльність УСС в Єлисаветграді, продовжуючи справу П. Кизименка [43] та Л. Куценка [55–56].

У результаті досліджень О. М. Каліщук [41] визначено роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині. Проаналізовано громадсько-політичне життя волинян, позиції українських політичних партій, програми розгортання ними культурно-освітньої роботи, форми й методи просвітньої діяльності галицької інтелігенції, зокрема січових стрільців. Останній сюжет поглиблено досліджується в працях Б. Заброварного та Б. Бернадського [33]. М. Багрій [3], В. Муляр [69], О. Журавльова продовжують дослідження культурно-просвітницької діяльності УСС на Волині. Н. Годун вивчає культурно-просвітню діяльність УГА на Поділлі [21].

Незважаючи на тривале плідне дослідження багатьма істориками, журналістами та мистецтвознавцями різних аспектів діяльності січового стрілецтва, зокрема на теренах Великої України, досі не написано узагальнюючої праці, яка збрала б до купи шматочки мозаїки. Більшість дослідників проблеми сходяться на думці, що з Легіоном Українських січових стрільців були пов'язані яскраві етапи самовідданої праці, спрямовані на пробудження та утвердження серед українців почуття національної гідності та ідеї соборності. Усуси були силою, яка мала значний вплив на розвиток української політичної думки. У цьому русі провідною була ідея єдності всіх українців як спадкоємців козаків-січовиків.

Наукові розвідки є досить цікавими та пізнавальними, проте вони розраховані на дорослу, підготовлену аудиторію. У наш час, зважаючи на військову й інформаційну загрозу українській державності, потрібне популярне видання [14], яке давало б максимум достовірної інформації про події минулого. Особливо важливо донести цю інформацію до підростаючого покоління Наддніпрянської України, популяризувати ідею єдності українців.

У висвітленні соборницької місії УСС автор визначила основні аспекти. По-перше, ідея соборності у стрілецьке середовище потрапила на початку ХХ ст. після ґрунтовних ідеологічних пошуків української інтелігенції з обох берегів Збруча. Показовими у цьому плані є теоретичні напрацювання М. Драгоманова, плідна співпраця М. Грушевського та І. Франка, практично одночасно сформульований Ю. Бачинським та М. Міхновським лозунг “одної, єдиної, незалежної соборної” України. Юнацька енергія, романтичний порив галицьких “соколів” та “січовиків” надали цим ідеям особливого звучання.

По-друге, Українські Січові Стрільці стали першою унікальною організацією українства – військово-патріотичною, ідеологічною установою.

Наявність у рядах УСС значної кількості представників інтелігенції створювала особливі умови та можливості для популяризації ідей самостійної державності та соборності. Можна також говорити про особливу “стрілецьку ідеологію”, яка де в чому розходила із партійними установками Головної Української Ради. У цій ідеології пріоритет надавався не соціальним перетворенням, а створенню справжнього народовладдя та національній єдності.

По-третє, усуси, як і всякі інші місіонери, не були повністю готові до своєї місії. Вони не могли сповна досягнути масштаб праці з освідомлення народу. Окрім спільності мови та народних звичаїв, галичан і наддніпрянців різнять багато чинників. Українські Січові Стрільці та їхні побратими – київські Січові Стрільці, зуміли за досить короткий час перебування у Великій Україні перейнятися її духом, стати справжніми соборниками. Визнання того факту, що Велику Соборну Україну потрібно виборювати в її історичному осередку, Києві, та долати регіональні відмінності, робило їх справжніми переконаними державниками.

По-четверте, очевидним став особливий вплив на процеси соборності української пісні. Національне відродження XIX ст. розвивалось завдяки публікаціям народних пісень. Пісня як вираз української душі, менталітету, пробуджує швидко та емоційно найглибинніші почуття. Саме завдяки своїй співучості, творчій енергії стрілецьтво досягало за короткий час взаємопорозуміння з місцевим населенням Закарпаття, Волині, Поділля, Запорозжя, Центральної України. Поруч з іншими проявами мистецької творчості стрілецьтва, їхні пісні витримали випробування часом та стали справді народними.

По-п'яте, зважаючи на значний виховний потенціал культу стрілецьких могил, який був започаткований усусами та розвинувся у Західній Україні, варто поширювати його в Наддніпрянщині. У першу чергу слід вшанувати пам'ять полеглих стрільців у місцевостях, які відомі із документів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Адамович С.** Ідея соборності України в діяльності Союзу визволення України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 120–123.
2. **Андрусичин Б. І.** УСС на великій Україні: соціально-психологічний аспект взаємного пізнання // Україна соборна. – Вип. 4. – Т. 1. – К., 2006. – С. 37–41.
3. **Багрій М.** Освітньо-культурна та просвітницька діяльність українського січового стрілецьтва у Західній Україні // *Social Work and Education*. – Vol. 5. – № 3. – 2018. – С. 49–57.
4. **Байло А. Я.** Діяльність Мирона Тарнавського в Наддніпрянщині у контексті проблем соборності України // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Серія: Держава та армія. – Львів, 2011. – № 693. – С. 137–141.
5. **Басара-Тиліщак Г.** Розвиток національної ідентичності на Наддніпрянщині у 1917 – на початку 1919 років: галицький чинник // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 61–82.
6. **Башняк Л.** Культурно-освітня діяльність у Легіоні УСС (1914–1918 рр.) // Вісник КНУКіМ. – Вип. 21. – К., 2009. – С. 9–14.
7. **Великочий В.** Українська зарубіжна історіографія УСС: парадигми, тенденції, досягнення (до 100-річчя першої української національної військової формації) // Карпатський край. – 2014. – № 2. – С. 5–16.

8. **Великочий В.** Феномен соборності і регіоналізму за революційної доби 1917–1919 рр. в інтерпретаціях сучасної української історіографії // Історична панорама. Чернівці, 2008. – Вип. 6. – С. 66–76.
9. **Весна 1918 року: у боротьбі за Запоріжжя (Спогади українських бійців) / Упорядник: Юрій Щур.** – К.: “УВС ім. Ю. Липи”, 2017. – 132 с.
10. **Вишиваний В.** Українські Січові Стрільці з весни 1918 р. до перевороту в Австрії // Запорожець. Календар на 1921 р. – Відень, 1920. – С. 84–89.
11. **Вівсяна І. А.** “Рідні гості”: Українські Січові Стрільці на Єлисаветградщині (1918–1919 рр.) // Кіровоградщина на зламі тисячоліть. – Кіровоград, 1999. – С. 68–72.
12. **Вівсяна І. А.** Українські Січові Стрільці на Єлисаветградщині. Навчально-методичні матеріали для вчителів. – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2001. – 68 с.
13. **Вівсяна І. А.** Українські Січові Стрільці на Єлисаветградщині // Роки боротьби 1917–1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. 1917–1918 рр. Початок революційної стихії. Кн. 1. – Кропивницький: ІМЕКС-ЛТД, 2018. – С. 77–102.
14. **Вівсяна І. А.** Соборницька місія Українських Січових Стрільців у Наддніпрянщині. Науково-популярне видання. – Харків: Мачулін, 2018. – 372 с.
15. **Вінцовський Т., Джумига Є., Мисечко А.** Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Наукові нариси. – Одеса: Фенікс, 2010. – 143 с.
16. **Гаврилів І.** УНР і ЗУНР: проблема взаємин на тлі соборності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 275–283.
17. **Гай-Нижник П. П.** Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) // Гілея. – К., 2014. – Вип. 91 (№ 12). – С. 25–37.
18. **Герасименко М., Дудикевич Б.** Боротьба трудящих Західної України за возз’єднання з Радянською Україною. – К.: Держполітвидав, 1960. – 224 с.
19. **Гірняк Н.** Організація і духовий зріст Українських Січових Стрільців. – Філадельфія, 1955. – 84 с.
20. **Гірняк Н.** Останній акт трагедії Української Галицької армії. Спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1920 р. – Нью-Йорк, 1959. – 255 с.
21. **Годун Н.** Культурно-просвітня діяльність УГА на Поділлі (липень–жовтень 1919 р.) // Український історичний збірник. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 162–170.
22. **Горбань Т. Ю.** Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 95–102.
23. **Гордієнко В.** Українські Січові Стрільці. – Львів, 1990. – 48 с.
24. **Гошуляк І.** Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 467 с.
25. **Губський С. І.** Просвітня, пропагандистсько-політична та мистецька праця Українських Січових Стрільців (1914–1918 рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – № 29 (322). – Черкаси, 2014. – С. 97–103.
26. **Гуйванюк М. Р.** Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 254 с.
27. **Гуцули** у Визвольній боротьбі. Спогади січового стрільця Михайла Горбового. [за ред. Р. Ковалія]. – Київ-Вінниця: ДКФ, 2009. – 467 с.
28. **Давний Р.** Про Січових Стрільців. – Відень: Черногора, 1921. – 79 с.
29. **Денник** Начальної Команди Української Галицької Армії. Збірник док. – Нью-Йорк, 1974. – 325 с.
30. **Довбня В.** Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: організація та правові засади діяльності. – К.: Текст, 2002. – 220 с.

31. **Думін О.** Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918. – Львів: Червона Калина, 1936. – 375 с.
32. **Журнал** бойових дій Дієвої армії Української Народної Республіки // Живий журнал: веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://unr-1919.livejournal.com>
33. **Заброварний Б.** Вклад Січових Стрільців у розвиток національної освіти на Волині // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Вип. 1. – Луцьк, 1995. – С. 63–68.
34. **За волю** України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964. – Нью Йорк: Вид-ня Головної управи УСС, 1967. – 607 с.
35. **Зайцев Ю.** Еволюція української національної ідеї (XIX–XX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – Вип. 22. – С. 7 – 35.
36. **Золоті** ворота: Історія Січових Стрільців, 1917–1919. – Львів: Червона Калина, 1937. – 395 с.
37. **Історія** січових стрільців: воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с.
38. **Каглян О.** Українські Січові Стрільці у листівках та світлинах. До сторіччя утворення легіону УСС: [книга-фотоальбом] / О. Каглян, М. Загреба, Р. Смеречанський. – К.: Логос, 2014. – 47 с.
39. **Калакура Я. С.** Соборність України як концепт новітньої історіографії // Історична пам'ять. – Вип. 33. – К., 2015. – С. 116–124.
40. **Калишук О.** Грунтовне дослідження історії українського війська (рецензія на книгу Миколи Лазаровича “Легіон українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба”) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2016. – № 3. – С. 184–186.
41. **Калишук О. М.** Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2003. – 18 с.
42. **Кіндратюк Б. Д.** Утвердження української ідеї соборності в піснях галицьких січових стрільців // Вісник Прикарпатського університету. – Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. II. – С. 53–57.
43. **Кизименко П.** Легіон Українських Січових Стрільців на Єлисаветградщині // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5. – К., 1999. – С. 239–241.
44. **Коваль Р.** Михайло Гаврилко: і стеком і шаблею. Історичний нарис. – К.: Історичний клуб “Холодний Яр”; Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2011. – 472 с.
45. **Ковальчук М.** “Армія терпить понадто від тисячних ран ...”: до питання про чисельність Української галицької армії на Великій Україні в 1919 р. // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2. – С. 30–43.
46. **Ковальчук М.** Операції повстанської армії Н. Махна проти більшовицьких військ на Херсонщині й Південній Київщині у серпні–вересні 1919 р. // Південний архів. Історичні науки. – Вип. 31–32. – 2010. – С. 212–220.
47. **Компанієць І. І.** Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 роки). – К.: Вид-во УАН УРСР, 1960. – 372 с.
48. **Концепція** національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: npri.edu.ua/ua/files/vr/knpvdm16062015.doc
49. **Кость С.** Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 514 с.
50. **Кравчук М. В.** Українські січові стрільці. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 40 с.
51. **Кузьменко Т.** Військова ідеологія Українських січових стрільців як складова національної духовної культури // Питання культурології. – 2013. – Вип. 29. – С. 95–103.

52. **Кузьменко Т.** Культурно-освітня діяльність українських січових стрільців в Наддніпрянській Україні // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – № 7. – С. 176–186.
53. **Курас І. Ф.** Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) / І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К.: [б. в.], 2001. – 246 с.
54. **Курах М.** Січово-стрілецькі формації в українських арміях // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 227–235.
55. **Куценко Л., Вісяня І.** Січові Стрільці на Єлисаветградщині // Народне слово. – Кіровоград, 2000. – 25 травня.
56. **Куценко Л.** Пісня зі степового села Грузьке // Наше життя. – Нью Йорк, 2004. – листопад. – С. 10–12.
57. **Лазарович М.** Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни. – Тернопіль: Тайп, 2003. – 114 с.
58. **Лазарович М.** Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль, 2005. – 592 с.; 2-е вид., доп. – Тернопіль, 2016. – 628 с.
59. **Лазарович М., Лазарович Н.** Соборницька ідея Українських Січових Стрільців (До 80-річчя Акта Злуки УНР і ЗУНР) // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Тернопіль, 1999. – С. 64–67.
60. **Лазарович М.** Українські Січові Стрільці у Першій світовій війні: джерела та історіографія // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. – Сер. Істор. науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 12. – С. 472–481.
61. **Липовецький С.** Українські Січові Стрільці: галицькі воїни Архистратига Михаїла. – К.: Українська видавнича спілка, 2010. – 95 с.
62. **Литвин М.** Українські Січові Стрільці: до 500-річчя козацької слави. – К.: “Знання”, 1992. – 48 с.
63. **Литвин М.** Проект “Україна”. Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. – Харків: Фоліо, 2015. – 379 с.
64. **Литвин М., Науменко К.** Українські Січові Стрільці. – К.: “Знання”, 1992. – 48 с.
65. **Лозинський А.** Галицький військовий чинник у боротьбі за українську державність (лютий 1917 – березень 1918 рр.) // Східноєвропейський історичний збірник. – 2017. – Вип. 3. – С. 60–66.
66. **Мелешко Ф.** Південно-Східня Група Армії УНР та її командир отаман Янів. Вісті комбатанта. Інтернет-версія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kombatingwar.blogspot.com/2011/01/blog-post_21.html
67. **Монолатій І.** Формування та бойовий шлях Українських січових стрільців 1914–1918 рр. – Київ: Темпора, 2008. – 88 с.
68. **Музичко О.** “Твердий фермент української державності”: участь галичан в одеських подіях Української революції 1917 – початку 1920-х рр. // Український визвольний рух. – 2011. – № 16. – С. 110–140.
69. **Муляр В.** Українські Січові Стрільці та їх діяльність на теренах Старокостянтинівщини // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. XV. – Рівне, 2017. – С. 64–68.
70. **Олійник С. В.** Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919 – травень 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01. – Історія України. – Кам'янець-Подільський державний університет. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 17 с.
71. **Папенко Є.** Українські січові стрільці: присяга на вірність Австро-Угорщини чи боротьба за українські державні інтереси // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 39. – С. 102–107.

72. **Перев'язко Р.** Ідея соборності в художній творчості Січових Стрільців // Дивослово. – 2004. – № 12. – С. 67–68.
73. **Ресніт О. П.** Українські визвольні змагання 1917–1921 років. – К.: Арій, 2016. – 280 с.
74. **Рибальченко А.** Просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців на Наддніпрянщині // Шлях перемоги. – 2013. – 6 лютого (№ 5). – С. 5.
75. **Ріпецький С.** Українське Січове Стрілецтво і мазепинська ідея // УСС. 1914–1974. – Філадельфія, 1974. – С. 5–24.
76. **Ріпецький С.** Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і Збройний Чин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 360 с.
77. **Садовий В.** Українські січові стрільці в піснях та поезіях. – Дрогобич, 2013. – 133 с.
78. **Ситник О.** Розвій соборницької ідеології на західноукраїнських землях на початку ХХ ст. // Галичина. – 2014. – Ч. 25–26. – С. 66–71.
79. **Скорич Л.** Особливості взаємин між Східною Галичиною та Наддніпрянщиною (березень 1917 – жовтень 1918 рр.) // Вісник Нац. ун-ту “Львів. Політехніка”. Серія: Держава та армія. – 2009. – № 652. – С. 91–96.
80. **Соборність** як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). Всеукраїнська наукова конференція / Відп. редактор Пиріг Р. Я. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 230 с.
81. **Солдатенко В.** Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV. – С. 93–103.
82. **Солдатенко В.** Українська соборність: ідея й досвід її реалізації в 1919 році у сучасному науковому дискурсі // Україна у світовій історії. – 2014. – № 1. – С. 104 – 122.
83. **Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П.** Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К.: Світогляд, 2004. – 214 с.
84. **Соляр І.** Українська революція 1914–1923 роках в національній пам'яті галичан у міжвоєнний період ХХ століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2017. – Вип. 29. – С. 159–164.
85. **Стецюк Н. В.** Ідеї соборності в українській політико-правовій думці (спроба системного аналізу) // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 369–375.
86. **Тобілевич С.** Рідні гості. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1954. – 46 с.
87. **Томюк І. М.** Галицька армія у боротьбі за державність і соборність України (1918–1920): дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т “Львівська політехніка”. – Львів, 2004. – 227 с.
88. **Угрин-Безгрішний М.** Нарис історії УСС. Ч. 1. – Рогатин-Львів-Київ, 1923. – 126 с.
89. **Українська** Галицька армія: Матеріали до історії. В 5 т. – Вінніпег, 1960 – 1976.
90. **Українська** Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, 1958. – 673 с.
91. **Українська** соборність: ідея, досвід, проблеми. (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К.: ІПІЕНД, 1999. – 408 с.
92. **Українське** Січове Стрілецтво і мазепинська ідея. – Філадельфія: Головна рада Братства УСС, 1974. – 37 с.
93. **Українські** Січові Стрільці, 1914–1920 / За ред. Б. Гнатевича та ін., іл. оформл. І. Іванця. – Львів, 1935. – 159 с.; 2 вид. – Монреаль: Вид-во Ігоря Федіва, 1955. – 212 с.
94. **Українські** Січові Стрільці, 1914–1920 р./ ред. О. Романов. – Ювіл. перевид. – Львів: Наук.т-во ім. Шевченка, 2005. – 159 с.
95. **Українські** Січові Стрільці. Збірник фотографій до історії Українських Січових Стрільців у шести тематичних збірках / Авт. тексту Я. Онищук, упоряд. Я. Онищук, О. Панькевич. – Львів, 2003. – 204 с.

96. **Українські** Січові Стрільці – лицарі рідного краю/ упор. В. Ковтун, І. Монолатій. – Коломия: Вік, 2007. – 216 с.
97. **Українські** мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pda.coollib.com/b/169256/read>
98. **Футулійчук В.** Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.). – Донецьк: Східний видав.дім, УКЦентр, 2000. – 152 с.
99. **Хома І. Я.** Січові Стрільці: Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр.: До 20-річчя незалежності України. – Київ: Наш час, 2011. – 104 с.
100. **Шанковський Л.** Літопис Українського Січового Стрілецтва. За волю України // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1967. – № 3. – С. 132–133.
101. **Шанковський Л.** Українська Галицька Армія. Воєнно-істор. студія. – Львів, 1999. – 396 с.
102. **Шлемкевич М.** Галичанство. – Нью-Йорк-Торонто: Ключі, 1956. – 120 с.
103. **Щур Ю.** Українська весна 1918 року на Запоріжжі: боротьба за Олександрівськ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/12/27/151823/>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вівсяна Інна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький, Україна).

И. А. Вивсяная

*Центральноукраинский государственный педагогический университет
имени Владимира Винниченко*

СОБОРНИЧЕСКАЯ МИСИЯ

УКРАИНСКИХ СЕЧЕВЫХ СТРЕЛЬЦОВ В НАДДНЕПРЯНЩИНЕ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье проанализировано состояние исторических исследований развития идеологии соборности и деятельности Легиона Украинских сечевых стрельцов и Первой Бригады УСС в составе Украинской Галицкой Армии на просторах Надднепрянской Украины в 1918–1922 гг. Отмечается, что отечественная историография имеет опыт разработки двух отдельных научных проблем: генезиса идеи соборности и истории галицийских сечевых стрельцов. Современные исследователи разрабатывают ряд проблемных вопросов идеологии соборности стрельцов и её распространения в Надднепрянской Украине: развитие идей соборности в Западной Украине в начале XX в.; формирование идеологических основ стрелецкой организации; влияние надднепрянских политиков на формирование идеологии УСС; социально-психологический аспект контактов УСС на Большой Украине; роль Украинской Галицкой армии в популяризации соборнических идей. Активно разрабатывается тема культурно-просветительской деятельности УСС. Последнее время активизируются краеведческие исследования, которые раскрывают детали общения стрельцов с населением Надднепрянщины, в частности в Одессе, Александровске, Елисаветграде, на Вольни.

Ключевые слова: соборническая идея, украинские сечевые стрельцы, Надднепрянщина, историография.

ІНФОРМАЦІЯ ОБ АВТОРЕ

Вивсяная Інна Анатольевна – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

I. A. Vivsyana

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**THE UNIFYING MISSION OF UKRAINIAN SICH RIFLEMEN
IN NADDNIPRYANSHCHYNA: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM**

The article analyses the experience of research of two separate scientific problems: genesis of unifying idea and its implementation in XX century and the history of Galician Ukrainian Sich Riflemen. The integration of these problems and highlighting of realization process of unifying idea in over Dhipro Ukraine occurs rather rarely in the context of complex analysis. At present time the closest works in title and content to the issue under discussion are the works by S. Ripetskyi, B. Andrusyshyn, M. Lazarovych, T. Kuzmenko.

Modern scientists work on a number of problems of unifying ideology of Sich Riflemen and its spread in Greater Ukraine: the development of unifying ideas in Western Ukraine at the beginning of XX century; formation of the ideological basis of Sich Riflemen, the influence of Naddnipryanshchyna politicians on the development of USS ideology, social and ideological aspect of USS contacts in Greater Ukraine, the role of Galician Army in popularizing of unifying ideas. The problem of USS cultural and educational activity is actively being exploited.

Countrystudy research is being activated recently revealing the details of communication between Sich Riflemen and Naddnipryanshchyna population, in particular in Odessa, Oleksandrivsk, Yelisavetgrad, in Volhynia. The author points out that unifying striving in the Ukrainian society should become one of the main vectors of historical research of revolutionary period.

Key words: *unifying mission, unifying ideology, Ukrainian Sich Riflemen (USR), Naddnipryanshchyna, historiography*

REFERENCES

1. **Adamovych S.** Ideia sobornosti Ukrainy v diialnosti Soiuzu vyzvolennia Ukrainy // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Lviv, 2000. – Vyp. 6. – S. 120–123.
2. **Andrusyshyn B. I.** USS na velykii Ukraini: sotsialno-psykholohichniy aspekt vzaiemnoho piznannia // Ukraina soborna. – Vyp. 4. – T. 1. – K., 2006. – S. 37–41.
3. **Bahrii M.** Osvitno-kulturna ta prosvitnytska diialnist ukrainskoho sichovoho striletstva u Zakhidnii Ukraini // Social Work and Education. – Vol. 5. – № 3. – 2018. – S. 49–57.
4. **Bailo A. Ya.** Diialnist Myrona Tarnavskoho v Naddniprianshchyni u konteksti problem sobornosti Ukrainy // Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnikha”. – Serii: Derzhava ta armii. – Lviv, 2011. – № 693. – S. 137–141.
5. **Basara-Tylishchak H.** Rozvytok natsionalnoi identychnosti na Naddniprianshchyni u 1917 – na pochatku 1919 rokiv: halytskyi chynnyk // Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. – K., 2010. – Vyp. 5. – S. 61–82.
6. **Bashniak L.** Kulturno-osvitnia diialnist u Lehioni USS (1914–1918 rr.) // Visnyk KNUKiM. – Vyp. 21. – K., 2009. – S. 9–14.
7. **Velykochyi V.** Ukrainska zarubizhna istoriohrafia USS: paradyhmy, tendentsii, dosiahnennia (do 100-ricchia pershoi ukrainskoi natsionalnoi viiskovoi formatsii) // Karpatskyi kraj. – 2014. – № 2. – S. 5–16.

8. **Velykochyi V.** Fenomen sobornosti i rehionalizmu za revoliutsiinoi doby 1917–1919 rr. v interpretatsiiakh suchasnoi ukrainskoi istoriohrafii // Istorychna panorama. Chernivtsi, 2008. – Vyp. 6. – S. 66–76.
9. **Vesna** 1918 roku: u borotbi za Zaporizhzhia (Spohady ukrainskykh biitsiv) / Uporiadnyk: Yurii Shchur. – K.: “UVS im. Yu. Lypy”, 2017. – 132 s.
10. **Vyshyvanyi V.** Ukrainski Sichovi Striltsi z vesny 1918 r. do perevorotu v Avstrii // Zaporozhets. Kalendar na 1921 r. – Viden, 1920. – S. 84–89.
11. **Vivsiana I. A.** “Ridni hosti”: Ukrainski Sichovi Striltsi na Yelysavethradshchyni (1918–1919 rr.) // Kirovohradshchyna na zlami tysiacholit. – Kirovohrad, 1999. – S. 68–72.
12. **Vivsiana I. A.** Ukrainski Sichovi Striltsi na Yelysavethradshchyni. Navchalno-metodychni materialy dlia vchyteliv. – Kirovohrad: RVTs KDPU, 2001. – 68 s.
13. **Vivsiana I. A.** Ukrainski Sichovi Striltsi na Yelysavethradshchyni // Roky borotby 1917–1922 rr. na Yelysavetchyni. Ukrainskyi pohliad. 1917–1918 rr. Pochatok revoliutsiinoi stykhii. Kn. 1. – Kropyvnytskyi: IMEKS-LTD, 2018. – S. 77–102.
14. **Vivsiana I. A.** Sobornytska misiia Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv u Naddniprianshchyni. Naukovo-populiarne vydannia. – Kharkiv: Machulin, 2018. – 372 s.
15. **Vintkovskiy T., Dzhumyha Ye., Mysechko A.** Ukrainski militarni formuvannia v Odesi v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.). Naukovi narysy. – Odesa: Feniks, 2010. – 143 s.
16. **Havryliv I.** UNR i ZUNR: problema vzaiemyn na tli sobornosti Ukrainy // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – K., 2009. – Vyp. 18. – S. 275–283.
17. **Hai-Nyzhnyk P. P.** Ideia Sobornosti y ukrainske derzhavotvorenna (1918–1919 rr.) // Hileia. – Kyiv, 2014. – Vyp. 91 (№ 12). – S. 25–37.
18. **Herasymenko M., Dudykevych B.** Borotba trudiashchykh Zakhidnoi Ukrainy za vozziednannia z Radianskoiu Ukrainoiu. – K.: Derzhpolitvydav, 1960. – 224 s.
19. **Hirniak N.** Orhanizatsiia i dukhovyi zrist Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv. – Filadelfia, 1955. – 84 s.
20. **Hirniak N.** Ostannii akt trahedii Ukrainskoi Halytskoi armii. Spohady uchasnyka podii za chas vid polovyny hrudnia 1919 do polovyny veresnia 1920 r. – Niu-York, 1959. – 255 s.
21. **Hodun N.** Kulturno-prosvitnia diialnist UHA na Podilli (lypen–zhovten 1919 r.) // Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. – K., 2013. – Vyp. 16. – S. 162–170.
22. **Horban T. Iu.** Ideia sobornosti v ukrainskii suspilno-politychnii dumtsi pershoi chverti XX st. // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2005. – № 6. – C. 95–102.
23. **Hordiienko V.** Ukrainski sichovi striltsi. – Lviv, 1990. – 48 s.
24. **Hoshuliak I.** Ternystyi shliakh do sobornosti (vid idei do Aktu Zluky). – K.: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2009. – 467 s.
25. **Hubskiy S. I.** Prosvitnia, propahandystsko-politychna ta mystetska pratsia Ukrainskykh sichovykh striltsiv (1914–1918 rr.) // Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia Istorychni nauky. – № 29 (322). – Cherkasy, 2014. – S. 97–103.
26. **Huivaniuk M. R.** Sichovyi rukh u Halychyni y Bukovyni (1900–1914 rr.). – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2009. – 254 s.
27. **Hutsuly** u Vyzvolnii borotbi. Spohady sichovoho striltsia Mykhaila Horbovoho. [za red. R. Kovalia]. Kyiv-Vinnytsia: DKF, 2009. – 467 s.
28. **Davnyi R.** Pro Sichovykh Striltsiv. – Viden: Chornohora, 1921. – 79 s.
29. **Dennyk** Nachalnoi Komandy Ukrainskoi Halytskoi Armii. Zbirnyk dok. – Niu-York, 1974. – 325 s.
30. **Dovbnia V.** Sichovi Striltsi kyivskoho formuvannia u vyzvolnykh zmahanniakh 1917–1920 rokiv: orhanizatsiia ta pravovi zasady diialnosti. – K.: Tekst, 2002. – 220 s.
31. **Dumin O.** Istoriiia Lehionu Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv 1914–1918. – Lviv: Chervona Kalyna, 1936. – 375 s.

32. *Zhurnal* boiovykh dii Diievoi armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky // Zhyvoi zhurnal: veb-sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://unr-1919.livejournal.com>
33. *Zabrovanyi B.* Vklad Sichovykh Striltsiv u rozvytok natsionalnoi osvity na Volyni // Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu. – Vyp. 1. – Lutsk, 1995. – S. 63–68.
34. *Za voliu* Ukrainy. Istorychnyi zbirnyk USS. V 50-littia zbroinoho vystupu Ukrainykh Sichovykh Striltsiv proty Moskvy. 1914–1964. – Niu York: Vyd-nia Holovnoi upravly USS, 1967. – 607 s.
35. *Zaitsev Yu.* Evoliutsiia ukrainskoi natsionalnoi idei (XIX–XX st.) // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Lviv, 2012. – Vyp. 22. – S. 7–35.
36. *Zoloti* vorota: Istorii Sichovykh Striltsiv, 1917–1919. – Lviv: Chervona Kalyna, 1937. – 395 s.
37. *Istoriia* sichovykh striltsiv: voienno-istorychnyi narys. – K.: Ukraina, 1992. – 347 s.
38. *Kahlian O.* Ukrainski sichovi striltsi u lystivkakh ta svitlynakh. Do storichchia utvorennia lehionu USS: [knyha-fotoalbom] / O. Kahlian, M. Zahreba, R. Smerechanskyi. – K.: Lohos, 2014. – 47 s.
39. *Kalakura Ya. S.* Sobornist Ukrainy yak kontsept novitnoi istoriohrafii // Istorychna pamiat. – Vyp. 33. – K., 2015. – S. 116–124.
40. *Kalishchuk O.* Gruntovne doslidzhennia istorii ukrainskoho viiska (retsenziia na knyhu Mykoly Lazarovycha “Lehion ukrainskykh sichovykh striltsiv: formuvannia, ideia, borotba”) // Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. – 2016. – № 3. – S. 184–186.
41. *Kalishchuk O. M.* Rol halytskoi intelihentsii v natsionalno-kulturnomu vidrozhenni ukrainsiv Volyni (1914–1918 roky): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: 07.00.01. – Lviv, 2003. – 18 s.
42. *Kindratiuk B. D.* Utverdzhennia ukrainskoi idei sobornosti v pisniakh halytskykh sichovykh striltsiv // Visnyk Prykarpatskoho universytetu. – Istorii. – Ivano-Frankivsk, 1999. – Vyp. II. – S. 53–57.
43. *Kyzymenko P.* Lehion Ukrainykh Sichovykh Striltsiv na Yelysavethradshchyni // Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. – T. 5. – K., 1999. – S. 239–241.
44. *Koval R.* Mykhailo Havrylko: i stekom i shableiu. Istorychnyi narys. – K.: Istorychnyi klub “Kholodnyi Yar”; Vinnytsia: DP “Derzhavna kartohrafichna fabryka”, 2011. – 472 s.
45. *Kovalchuk M.* “Armiia terpyt ponadto vid tysiachnykh ran ...”: do pytannia pro chyselnist Ukrainskoi halytskoi armii na Velykii Ukraini v 1919 r. // Viiskovo-istorychnyi almanakh. – 2006. – Ch. 2. – S. 30–43.
46. *Kovalchuk M.* Operatsii povstanskoï armii N. Makhna proty bilshovytskykh viisk na Khersonshchyni y Pivdennii Kyivshchyni u serpni – veresni 1919 r. // Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky. – Vyp. 31–32. – 2010. – S. 212–220.
47. *Kompaniets I. I.* Stanovyshche i borotba trudiashchykh mas Halychyny, Bukovyny ta Zakarpattia na pochatku XX st. (1900–1919 roky). – K.: Vyd-vo UAN URSR, 1960. – 372 s.
48. *Kontseptsii* natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: pnp.u.edu.ua/ua/files/vr/knpvdm16062015.doc
49. *Kost S.* Zakhidnoukrainska presa pershoi polovyny XX st. u vseukrainskomu konteksti (zasady diialnosti, periodyzatsiia, struktura, osoblyvosti funktsionuvannia). – Lviv: LNU im. I. Franka, 2006. – 514 s.
50. *Kravchuk M. V.* Ukrainski sichovi striltsi. – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 1998. – 40 s.
51. *Kuzmenko T.* Viiskova ideolohiia Ukrainykh sichovykh striltsiv yak skladova natsionalnoi dukhovnoi kultury // Pytannia kulturolohii. – 2013. – Vyp. 29. – S. 95–103.
52. *Kuzmenko T.* Kulturno-osvitnia diialnist ukrainskykh sichovykh striltsiv v Naddniprianskii Ukraini // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – 2004. – № 7. – S. 176–186.

53. **Kuras I. F.** Sobornytstvo i rehionalizm v ukrainskomu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.) / I. F. Kuras, V. F. Soldatenko; NAN Ukrainy, In-t polit. i etnonats. doslidzh. – K., 2001. – 246 s.
54. **Kurakh M.** Sichovo-striletski formatsii v ukrainskykh armiiah // Ievhen Konovalts ta yoho doba. – Miunkhen, 1974. – S. 227–235.
55. **Kutsenko L., Vivsiana I.** Sichovi Striltsi na Yelysavethradshchyni // Narodne slovo. – 2000. – 25 travnia.
56. **Kutsenko L.** Pisnia zi stepovoho sela Hruzke // Nashe zhyttia. – Niu York, 2004. – lystopad. – S. 10–12.
57. **Lazarovych M.** Kulturno-prosvitnytska diialnist Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv u roky Pershoi svitovoi viiny. – Ternopil: Taip, 2003. – 114 s.
58. **Lazarovych M.** Lehion Ukrainskykh sichovykh striltsiv: formuvannia, ideia, borotba. – Ternopil, 2005. – 592 s.; 2-e vyd., dop. – Ternopil, 2016. – 628 s.
59. **Lazarovych M., Lazarovych N.** Sobornytstva ideia Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv (Do 80-richchia Akta Zluky UNR i ZUNR) //Ukrainska nauka: mynule, suchasne, maibutnie. Ternopil, 1999. – S. 64–67.
60. **Lazarovych M.** Ukrainski Sichovi Striltsi u Pershii svitovii viini: dzherela ta istoriografii // Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu. – Ser. Istor. nauky. – Kamianets-Podilskyyi, 2004. – T. 12. – S. 472–481.
61. **Lypovetskyi S.** Ukrainski Sichovi Striltsi: halytski voiny Arkhystratyha Mykhaila. – K.: Ukrainska vydavnycha spilka, 2010. – 95 s.
62. **Lytvyn M.** Ukrainski Sichovi Striltsi: do 500-richchia kozatskoi slavy. – K.: “Znannia”, 1992. – 48 s.
63. **Lytvyn M.** Proekt “Ukraina”. Halychyna v Ukrainskii revoliutsii 1917–1921 rr. – Kharkiv: Folio, 2015. – 379 s.
64. **Lytvyn M., Naumenko K.** Ukrainski Sichovi Striltsi / M.Lytvyn, – K.: “Znannia”, 1992. – 48 s.
65. **Lozynskyyi A.** Halytskyi viiskovy chynnyk u borotbi za ukrainsku derzhavnist (liuty 1917 – berezen 1918 rr.) //Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk. – 2017. – Vyp. 3. – S. 60–66.
66. **Meleshko F.** Pivdenno-Skhidnia Hrupa Armii UNR ta yii komandyr otaman Yaniv. Visti kombatanta. Internet-versiia. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://komb-aringwar.blogspot.com/2011/01/blog-post_21.html
67. **Monolatii I.** Formuvannia ta boiovyi shliakh Ukrainskykh sichovykh striltsiv 1914–1918 rr. – Kyiv: Tempora, 2008. – 88 s.
68. **Muzychko O.** “Tverdyy ferment ukrainskoi derzhavnosti”: uchast halychan v odeskykh podiiakh Ukrainkoi revoliutsii 1917 – pochatku 1920-kh rr. //Ukrainskyi vyzvolnyi rukh. – 2011. – № 16. – S. 110–140.
69. **Muliar V.** Ukrainski Sichovi Striltsi ta yikh diialnist na terenakh Starokostiantynivshchyni // Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnogo kraieznavchoho muzeiu. – Vyp. XV. – Rivne, 2017. – S. 64–68.
70. **Oliinyk S. V.** Halytske viisko i vyzvolni zmahannia na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy (lypen 1919 – traven 1920 rr.): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist.nauk za spetsialnistiu 07.00.01. Istoriia Ukrainy. – Kamianets-Podilskyyi derzhavnyi universytet. – Kamianets-Podilskyyi, 2004. – 17 s.
71. **Papenko Ye.** Ukrainski sichovi striltsi: prysiaha na virnist Avstro-Uhorshchyny chy borotba za ukrainski derzhavni interesy // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. – 2013. – Vyp. 39. – S. 102–107.
72. **Pereviazko R.** Ideia sobornosti v khudozhnii tvorchosti Sichovykh Striltsiv // Dyvoslovo. – 2004. – № 12. – S. 67–68.
73. **Reient O. P.** Ukrainski vyzvolni zmahannia 1917–1921 rokiv. – K.: Arii, 2016. – 280 s.
74. **Rybalchenko A.** Prosvitnytska diialnist Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv na Naddniprianshchyni // Shliakh peremohy. – 2013. – 6 liutoho (№ 5). – S. 5.

75. **Ripetskyi S.** Ukrainske Sichove Striletstvo i mazedynska ideia // USS. 1914–1974. – Filadelfiia, 1974. – S. 5–24.
76. **Ripetskyi S.** Ukrainske Sichove Striletstvo. Vyzvolna ideia i Zbroinyi Chyn. – Niu York: Chervona Kalyna, 1956. – 360 s.
77. **Sadovyi V.** Ukrainski sichovi striltsi v pisniakh ta poeziiah. – Drohobych, 2013. – 133 s.
78. **Sytnyk O.** Rozvii sobornytskoi ideolohii na zakhidnoukrainskykh zemliakh na pochatku XX st. // Halychyna. – 2014. – Ch. 25–26. – S. 66–71.
79. **Skorych L.** Osoblyvosti vzaemyn mizh Skhidnoiu Halychynoiu ta Naddnyprianshchynoiu (berezen 1917 – zhovten 1918 rr.) // Visnyk Nats. un-tu “Lviv. Politekhnik”. Derzhava ta armiiia. – 2009. – № 652. – S. 91–96.
80. **Sobornist** yak chynnyk ukrainskoho derzhavotvorennia (do 90-richechia Aktu zluky). Vseukrainska naukova konferentsiia / Vidp. redaktor Pyrih R. Ia. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. – 230 s.
81. **Soldatenko V.** Novi pidkhody v osmysleni istorychnoho dosvidu ta urokiv revoliutsiinoi doby 1917–1920 rr. v Ukraini // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu. – Zaporizhzhia, 2008. – Vyp. XXIV. – S. 93–103.
82. **Soldatenko V.** Ukrainska sobornist: ideia y dosvid yii realizatsii v 1919 rotsi u suchasnomu naukovomu dyskursi // Ukraina u svitovii istorii. – 2014. – № 1. – S. 104–122.
83. **Soldatenko V. F., Savchuk B. P.** Halytska armiiia u Naddnyprianskii Ukraini. – K.: Svitohliad, 2004. – 214 c.
84. **Soliar I.** Ukrainska revoliutsiia 1914–1923 rokakh v natsionalnii pamiatii halychan u mizhvoiennyi period XX stolittia // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Lviv, 2017. – Vyp. 29. – S. 159–164.
85. **Stetsiuk N. V.** Idei sobornosti v ukrainskii polityko-pravovii dumtsi (sproba systemnoho analizu) // Forum prava. – 2014. – № 3. – S. 369–375.
86. **Tobilevykh S.** Ridni hosti. – Niu-York: Chervona Kalyna, 1954. – 46 s.
87. **Tomiuk I. M.** Halytska armiiia u borotbi za derzhavnist i sobornist Ukrainy (1918–1920): dys... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Natsionalnyi un-t “Lvivska politekhnik”. – Lviv, 2004. – 227 s.
88. **Uhryn-Bezghrishnyi M.** Narys istorii USS. Ch. 1. – Rohatyn-Lviv-Kyiv, 1923. – 126 s.
89. **Ukrainska** Halytska armiiia: Materialy do istorii. V 5 t. – Vinnipeh, 1960 – 1976.
90. **Ukrainska** Halytska Armiiia. U 40-richechia yii uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii). – Vinnipeh, 1958. – 673 s.
91. **Ukrainska** sobornist: ideia, dosvid, problemy. (Do 80-richechia Aktu Zluky 22 sichnia 1919 r.). – K.: IPIEND, 1999. – 408 s.
92. **Ukrainske** Sichove Striletstvo i mazedynska ideia. – Filadelfiia: Holovna rada Bratstva USS, 1974. – 37 s.
93. **Ukrainski** Sichovi Striltsi, 1914–1920 / Za red.. B. Hnatevycha ta in., il.oforml. I. Ivantsia. – Lviv, 1935. – 159 c.; 2 vyd. – Monreal: Vyd-vo Ihoria Fediva, 1955. – 212 s.
94. **Ukrainski** Sichovi Striltsi, 1914–1920 rr./ red. O. Romanov. – Yuvil. perevyd. – Lviv: Nauk. t-vo im. Shevchenka, 2005. – 159 s.
95. **Ukrainski** Sichovi Striltsi. Zbirnyk fotohrafii do istorii Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv u shesty tematychnykh zbirkakh/ Avt. tekstu Ya. Onyshchuk, uporiad. Ya. Onyshchuk, O. Pankevych. – Lviv, 2003. – 204 s.
96. **Ukrainski** Sichovi Striltsi – lytsari ridnoho kraiu/ upor. V. Kovtun, I. Monolatii. – Kolomyia: Vik, 2007. – 216 s.
97. **Ukrainski** militarne formuvannia v Odesi v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.). [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://pda.coollib.com/b/169256/read>
98. **Futuluichuk V.** Ukrainska Halytska armiiia: viiskovo-patriotychno vykhovannia ta vyshkil (1918–1920 rr.). – Donetsk: Skhidnyi vydav.dim, UKTsent, 2000. – 152 s.

99. **Khoma I. Ia.** Sichovi Striltsi: Stvorennia, viiskovo-politychna diialnist ta zbroina borotba Sichovykh Striltsiv u 1917–1919 rr.: Do 20-richchia nezalezhnosti Ukrainy. – K/:Nash chas, 2011. – 104 s.
100. **Shankovskyi L.** Litopys Ukrainskoho Sichovoho Striletstva. Za voliu Ukrainy // Ukrainnyi istoryk. – Niu-York – Miunkhen, 1967. – № 3. – S. 132–133.
101. **Shankovskyi L.** Ukrainska Halytska Armiia. Voienno-istor. studiia. – Lviv, 1999. – 396 s.
102. **Shlemkevych M.** Halychanstvo. – Niu-York-Toronto: Kliuchi, 1956. – 120 s.
103. **Shchur Yu.** Ukrainska vesna 1918 roku na Zaporizhzi: borotba za Oleksandrivsk. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/12/27/151823/>

ABOUT THE AUTHOR

Vivsyana Inna Anatoliivna – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 930.1(477.65)“192”

К. С. Мельничук, О. А. Житков*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ОРГАНІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗІНОВ'ЄВСЬКУ
В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті аналізується процес організаційного становлення Єлисаветградської комісії з історії української революції та комуністичної партії, виокремлення та характеристика етапів роботи, їх зміст та напрямки: збирання документального матеріалу, введення його у науковий обіг, організацію груп сприяння, створення місцевого музею революції та його виставкова діяльність, участь у ювілейних компаніях. Відстежуються складові чинники та шлях трансформаційних процесів у дослідженні та висвітленні історії соціально-політичних конфліктів та рухів – від “народного” бачення історії до сприйняття та засвоєння офіційної версії більшовицької історії України другої половини XIX–XX ст.

Ключові слова: істпарт, музей революції, виставка, журнал “Літопис революції”, групи сприяння істпарту, ювілейна кампанія, історія селянського руху, агітаційно-пропагандистська робота.

Встановлення радянської влади вимагало від більшовиків створення та поширення власної парадигми історії. Інтелектуальною базою цього процесу слугував марксизм, який спочатку перемишувався з практикою політичної доцільності, а потім остання стала визначальною в конструюванні трактувань ходу та змісту історії. Закономірним завершенням та результатом ідеологічно-політичного підходу стала публікація “Короткого курсу ВКП(б)”, який виключав будь які коливання від того, що визначалось як “лінія партії”. 20-ті роки ХХ століття у марксистській історіографії трактується як період “становлення історико-партійної науки” з відповідними методологічними та організаційними засадами. Ключовим словом, зазначеним у визначенні, в ракурсі проблем, що нас цікавить, є “становлення”. Саме в цей період у силу причин – недостатнього контролю та браку більшовицьких інтелектуальних ресурсів, особливо на периферії, виникали такі цікаві явища як “двокорінність” КП(б)У або праці Матвія Яворського.

Особливої уваги в цьому плані заслуговує діяльність місцевих Комісій з історії партії та жовтневої революції (Істпартів) у невеликих містах радянської України де промисловість була слабо розвинута, а отже більшовицький пролетарський рух не мав перманентної власної місцевої історії. Це давало змогу більш наближено до реалій фіксувати місцеві події кінця XIX – початку ХХ ст., зокрема, діяльність небільшовицьких організацій як союзників у боротьбі з царизмом, цікаві сторінки селянських рухів, бачення подій пересічними громадянами. Звичайно ці процеси поступово формалізувались, брались під контроль та в майбутньому цензурувались. Та в цілому матеріали до 1927–1929 рр. є особливо цінним в ракурсі сучасних досліджень історії повсякдення. Навіть у першій офіційній назві республіканського

Істпарту “Комісія з історії української революції та комуністичної партії при ВУЦВК” відсутній термін “Жовтнева революція”.

Планомірне дослідження історії створення та діяльності Істпартів в Україні було започатковано у другій половині 60-х років ХХ століття. Огляд діяльності зальноукраїнського істпарту був запропонований В. Сарбеем [35], паралельно починаються вивчення публікаторської роботи журналу “Літопис революції” [24], що завершується комплексним тематичним аналізом його змістовної частини [25]. До 55-річчя істпарту Г. Стрельским докладно розглянуто методи збору та публікації мемуарів з історії Жовтня [37]. Створення архівної бази історії пролетарського руху детально проаналізовано Д. Щедріною [44]. Тривалий час історія діяльності істпартів у 30-ті роки залишалась поза увагою дослідників – перша спроба заповнити цю прогалину здійснена Н. Комаренко [26], проте у зв’язку з труднощами доступу до документів ґрунтовно вдалося висвітлити лише початок десятиріччя. Відкриттям архівів полегшення доступу до відкладених в них матеріалів у другій половині 80-х рр. ХХ ст. дозволило більш детально проаналізувати увесь період існування істпартів до 1939 року та їх участь у суспільно-політичному та культурному житті республіки [29]. Перебуваючи в парадигмі партійності історичної науки того часу, зазначені публікації в цілому дають досить вичерпну позитивістську картину загальноукраїнського характеру, проте історія місцевих підрозділів досі залишається фрагментарною. Першою вдалою спробою звернення до регіональної історії з організації досліджень революційного руху є публікація Д. Кудінова, який проаналізував роботу Конотопського істпарту в галузі формування фактичної бази даних, видавничої діяльності, виділено періоди, які загалом мають загальноукраїнський характер для організацій такої категорії [28]. Застосування сучасних підходів до аналізу процесу збирання спогадів здійснено О. Клименко, проте ця розвідка залишає поза увагою конкретно-практичну роботу саме місцевих, периферійних істпартів, а зосереджена на інструктивних документах центральних установ [22].

Джерельною базою для дослідження історії створення та діяльності істпартів в Україні взагалі та у Єлисаветграді зокрема є матеріали відкладені у Центральному державному архіві громадських об’єднань України – це фонди Істпарта ЦК, оргбюро, секретаріату ЦК КП(б)У, агітаційно-пропагандистського відділу, переписка з місцями дають можливість відтворити організаційні основи становлення та результати істпартроботи в республіці. Суттєвим доповненням для втрачених матеріалів у період Другої світової війни є фонд загальносоюзного Істпарту, фонд інституту В. Леніна, що зберігаються у Російському державному архіві соціально-політичної історії. Підготовка та зміст святкових заходів, виставково-музейна робота відображена у документах ювілейних комісій Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. І, звичайно, найбільш змістовні відомості з організації та результатів діяльності Єлисаветградського істпарту можна отримати у фондах істпарту, партійних та радянських органів Державного архіву Кіровоградської області. Також практично кожен номер журналів “Літопис революції” та “Пролетарської революції” публікував огляди досвіду з периферії у рубриках “Хроніка”, “Навколо органів істпартроботи”.

Завданням даної розвідки є спроба простежити процес організаційного становлення елісаветградської комісії з історії української революції та комуністичної партії, виокремлення та аналізу етапів у її роботі, їх зміст, напрямки: збирання документального матеріалу, та їх публікацію, організацію груп сприяння, виставково-музейну діяльність участь у ювілейних компаніях в ракурсі трансформації від “народного” бачення історії соціально-політичних конфліктів та рухів, до сприйняття та засвоєння офіційної версії більшовицької історії революції в Україні.

УСРР, яка знаходилась у політичній орбіті радянської Росії, за її зразком та директивами рішенням політбюро КП(б)У 13 лютого 1921 року визнала необхідним створити “Комісію з історії української революції та комуністичної партії при ВУЦВК”, у склад якої увійшли М. Скрипник, Г. Петровський, Р. Гальперин, С. Косіор, Л. Ковальов [40, арк. 22]. На першому організаційному засіданні було обрано бюро на чолі з М. Скрипником, та у складі С. Косіора й Л. Ковальова. Законодавчо її було затверджено постановою президії ВУЦВК 6 квітня 1921 року та визначено завдання – “вивчення пролетарської революції на Україні не тільки жовтневої революції та її наступні переходи, але й весь хід масового революційного руху та вивчення історії комуністичної партії з моменту її виникнення на Україні так і у всієї попередньої історії революційних організацій, що її підготували з їх попередниками” [38, арк. 33]. Для їх виконання надавали широкі повноваження, на місцях планувалось створення мережі установ, архівів, музеїв революції, призначення в існуючі архіви комісарів, збереження пам’яток революційного руху, налагодження видавництва журналів, збірників та іншого друкованого матеріалу. Була зазначена структура комісії – на чолі з головою, котрий з заступником та секретарем складав бюро з подальшим затвердженням Президією ВУЦВКа. Для посилення роботи комісії в листопаді 1921 року в склад республіканського бюро були направлені М. Попов (секретар Харківського губкома, редактор газети ЦК КП(б)У “Комуніст”) та О. Верхотурський (заступник зав відділом агітпропа ЦК КП(б)У).

Досить млява організаційна робота в річищі радянського будівництва та невідповідність характеру та змісту роботи істпартів визначили шлях їх подальшої реорганізації. Постановою ЦК РКП(б) у грудні 1921 р. вони були підпорядковані ЦК партії на правах відділу. У листі, надісланому на місця, було зазначено, що “створення органів істпарту повинно стати справою місцевої партійної організації” [17, арк. 1]. Така реорганізація в Україні відбулась у січні 1922 р. і з березня істпарт почав діяти в складі ЦК КП(б)У. До його складу на постійній основі було включено М. Іванова, секретаря Є. Адамович, О. Ваграновську, пізніше М. Равича-Черкаського (перший офіційний історик КП(б)У, автор теорії про двокорінність походження КП(б)У з російських соціал-демократів та з українських соціал-демократів й соціал-революціонерів, яка визнавалася на офіційному рівні до кінця 20-х років). Ця реорганізація значно посприяла розгортанню мережі істпартів на місцях.

Важливу організаційну функцію, особливо в часи становлення мережі істпартів, відіграв республіканський журнал “Літопис революції”. При прийнятті рішення про підпорядкування істпарту ЦК КП(б)У було прийнято рішення видавати збірник за зразком всесоюзного збірника “Пролетарская революция”.

Першим його редактором був призначений М. Скрипник, а з червня 1922 р. М. Равич-Черкаський [41, арк. 91]. За весь період свого існування вийшло 54 номери збірника, 20 з яких були подвійні. Спочатку видання здійснювалось російською мовою, наприкінці 20-х років – російською та українською, а з 1930 р. – українською. У першому ж номері, присвяченому п'ятиріччю жовтневого перевороту, були надруковані спогади, що висвітлювали революційні події 1917 року на Єлисаветградщині [3, 22]. Зазвичай такі публікації викликали жвавий інтерес на місцях – свідки тих подій доповнювали та уточнювали деталі, проводили обговорення та надсилали свої матеріали у комісію. Важливою складовою структури журналу був відділ “Вокруг истпарта”, де друкувались інструктивні циркуляри, “Хроника бюро Истпарта” публікувала звіти з місць, пропагуючи ініціативи та методи роботи у регіонах.

Першим в Україні в січні 1921 року був створений істпарт у місті з значною історією та традицією пролетарського руху – у Катеринославі як відділ агітпропу на чолі з С. Гопнер. Перші місяці його роботи визначили основні напрямки діяльності – “розробка та систематизація найбільш цікавих документів з Катеринославського архіву, підготовка музею революції, підготовча робота до випуску збірників” в яких треба “відобразити цікаві моменти з історії революційного руху на Катеринославіщині” [19, с. 36].

За територіально-адміністративним поділом Єлисаветградський повіт разом із Херсонським з січня 1921 року входив до складу Миколаївської губернії УСРР, що зумовило тісну співпрацю з губернським центром. Рішенням губвиконкому від 20 травня 1921 р. була створена Миколаївська комісія з історії робітничого руху та Жовтневої революції. Така назва розходила з офіційними інструкціями, тому її було аргументовано бажанням не відірватися від безпартійних мас. Завдання, які бачили перед собою її організатори, цілком відбивали суспільно-політичні настрої тогочасної партійної маси – найближчому очікувані світової революції “відновити хід революційної боротьби пролетаріату, дати можливість майбутньому поколінню комуністів і робітничого класу всього світу на глибоких та яскравих прикладах вчитися боротьбі з капіталом” [15, арк. 2]. З цією метою Херсонському та Єлисаветградському повітам провести широку роз'яснювальну компанію про значення роботи з історії минулого та сьогодення, виділити гуртки співпраці з істпартом. Організаційно повітові виконкоми зобов'язували “виділити істпарт, в склад якого ввести 1-го члена повітового комітету партії”. Для результативної роботи були складені інструкції для створення цих гуртків при партійних комітетах, комітетах комсомолу, партшколах, навчальних закладах. На місця були розіслані складені місцевими співробітниками “Конспект-мінімум для укладення спогадів учасників революційного руху по Миколаївській губернії до лютневої революції”, “Анкета по дослідженню Жовтневої революції в Миколаївській губернії”. Комплекс організаційних заходів був викладений у “Схемі організації губернської комісії з історії робітничого руху та Жовтневої революції при Миколаївському губвиконкомі”. План роботи в губернії передбачав: “1) Збір сирого матеріалу, 2) вилучення з архівів документів, 3) друк брошур, газет, листівок, 4) облаштування музею революції, 5) влаштування вечорів спогадів та лекцій з історії революційного руху” [15, арк. 5].

Суттєве зростання істпартівської мережі було замовлено їх підпорядкуванням у березні 1922 р. ЦК КП(б)У. В травні 1922 року була затверджена “Анкета для бюро істпата”, яка стала орієнтиром у їх діяльності [42, с. 238–239].

Початки створення істпарту в Єлисаветграді відносяться до осені 1922 р., проте реальне розгортання роботи розпочалося на початку 1923 р. коли на початку січня було виділено фінансування із кошторису агітаційно-пропагандистського відділу [12, арк. 18]. Штат істпарту на момент створення складався з голови – ним був до кінця 20-х років Т. М. Гуляницький, відомий діяч революційного руху та встановлення радянської влади у Єлисаветграді (за спогадами сучасників есер-максималіст) [3, с. 186], здебільшого він виконував координаційні та представницькі функції. Практичну роботу виконував відповідальний секретар, він же й завідувач музею революції, редактором видань Маґрі (Кац) (1896–1927 рр.), член миколаївської єврейської соціал-демократичної партії з 1915 р., учасник громадянської війни, у вересні 1924 р. був направлений у Зінов’євськ для керівництва редакцією місцевої газети “Червоний шлях”, де систематично публікувалися матеріали з історико-революційної тематики. Територія регіону охоплювалася райуповноваженими, які щомісяця звітували в агітпроп відділ губкому, так як це було дорученням, хоч і партійним, ефективність роботи була невисокою, проте також давала результати. Фінансування роботи відбувалося з кошторису губкому партії, а також при матеріальній підтримці комісій, що створювались для відзначення річниць революційних подій на всесоюзному, республіканському та місцевому рівнях.

На початковому етапі діяльності успіх та результати роботи комісій в значній мірі залежали від енергійності її організаторів. Значну допомогу у зібранні матеріалів з історії революційного руху здійснювали гуртки сприяння, що були створені при всіх великих підприємствах міста. Для цього було скликані “старі підпільники та учасники революційного руху різних епох, що звернулись листом до Зінов’євської округи” в результаті вдалось “розкопати історію революційного руху з періоду “Народної волі” 1880 р. та виявити струнку послідовність у революційному русі округи та ряд цікавих моментів від гуртка південно-російського робітничого союзу 1897 року до останнього часу” [21, с. 337]. На кінець 1924 року у Зінов’євську діяло 15 гуртків з метою вивчення історії революційних епох. Крім збирання речових пам’яток, основною формою їх діяльності було проведення вечорів спогадів, які фіксувалися, оброблялися та публікувалися у місцевій пресі, ювілейних виданнях та у республіканському часописі “Літопис Революції”, виявлялись історичні місця революційних подій, які відзначалися меморіальними дошками та включались в екскурсійні маршрути. Склад цих гуртків був довільний, регламентувалась лише тематика – історія революційного руху, який, поки що в розумінні як місцевих партійних та радянських керівників так і робітничо-селянської свідомості включав усі опозиційні царизму рухи, що позиціонувався як “старі підпільники”. Вони також включали учасників революційних рухів інших регіонів, які проживали у Зінов’євську; їх спогади та матеріали надсилались в республіканський центр або за місцем їх підпільної роботи. У Харкові була створена зінов’євська група учасників революційного руху, що нараховувала 18 осіб і відзначалась своєю дієвістю. За час

її роботи, зокрема, нею було підготовлено дві статті-спогади, одна автобіографія-спогад та 5 стенографованих доповідей, частина з яких була передана до редколегії “Літопису революції”.

Для збирання матеріалів з історії селянського руху, що мав на Єлисаветградщині стійку традицію, у 1924 році було здійснено 9 виїздів у села, поблизу Новомиргорода, Великої Виски, Нової Праги, де в хатах-читальнях відбувались зібрання селян, на яких були записані колективні спогади з історії аграрного руху 1905–1907 рр. У Каніжі кількість селян, що брали участь у зібранні сягнула 200 осіб, з них був виділений актив для написання нарису та внесення правок у розповіді. Також було зібрано 400 фотографій учасників повстання 1918 р., 13 з яких були надруковані у збірнику “Красные веги” [12, арк. 229; 27]. При підготовці цього збірника виникли труднощі у висвітленні історії революційного руху 1904–1906 рр. серед військових частин міста. З метою з’ясування невідомих моментів скликається загальноміська нарада, що дало змогу ліквідувати проблемні питання. Такий метод роботи – скликання на одноразові зібрання для висвітлення того чи іншого епізоду, без утворення гуртка або групи практикують і надалі. Протягом 1925–1926 рр. були здійснені виїзди в Знам’янку, де зібрано матеріал про страйк на залізниці у 1905 році.

У другій половині 1925 року створюється “Бюро по вивченню історії Червоної гвардії на території Зінов’євської округи”, яке разом з місцевим “гуртком по розробці матеріалів денікінського підпілля” значно розширили експозицію музею революції [12, арк. 62].

Найбільш успішними проявили себе об’єднання, що працювали за хронологічним або тематичним принципом. Накопичення спогадів, мемуарного матеріалу поступово виявило необхідність переходу на вищий рівень – підготовку готових статей з залученням архівних матеріалів, котрі потім доповнювалися та затверджувалися на загальних зборах гуртка [13, арк. 29–30 зв.]. Саме таким чином був сформований та виданий другий збірник “Годы борьбы” [26], над підготовкою якого з різною успішністю працювало 15 гуртків.

Найбільш дієвою у першій половині 30-х рр. у Зінов’євську залишалась комісія з історії червоної гвардії (її склад нараховував 29 осіб), оскільки 30 липня 1931 р. ЦК ВКП(б) схвалив ініціативу О. Горького про видання історії громадянської війни 1917–1921 рр. у формі збірників науково-історичних статей та літературно-художніх творів. Розпочалась загальносоюзна підготовка до написання історії громадянської війни в Радянському Союзі, була створена головна редакція, на місця були розіслані інструктивні листи де регламентувались проблематика та ідеологічна спрямованість. У цілому ж, в кінці 1920 – початку 1930 рр. активність груп сприяння, як у Зінов’євську, так і по Україні, поступово спадає. Окремі прояви їх діяльності можна відстежити у підготовці та святкуванні ювілейних дат 30-річчя першої російської революції, 15-річчя Жовтневої революції. Здебільшого це спогади на сторінках місцевої преси, виступи на урочистих зібраннях, проте слід зазначити значні зміни у текстах, мотивах та ідеях – ці публікації стають більш офіційними, відповідно до тогочасної концепції історії КП(б)У.

Важливим засобом донесення до широких мас більшовицької візії історії стало створення та діяльність музеїв революції, які стали обов’язковими у

діяльності істпартвідділів. Часто цей вид діяльності розглядається досить спрощено як відверта, часто сфальсифікована пропаганда – такою в дійсності вона і стала у майбутньому. Розглядаючи цей вид діяльності необхідно зазначити декілька важливих моментів, які дають можливість зрозуміти трансформаційні процеси свідомості радянської людини взагалі та партійного периферійного керівництва, зокрема у перші роки радянської влади в Україні. На травень 1926 р. з 24 завідуючих за національним складом працювало 12 українців, 3 росіян, 1 єврей, 8 інших; за партійним стажем з 1917 р. – 7 осіб, 1917–1920 – 11 осіб (дані про тих, хто працював за сумісництвом), вихідці з інших партій – 9 осіб; за освітою: з найнижчою – 12 осіб, середньою – 8 осіб, вищою – 4 особи; така ж ситуація була і з секретарями [5, с. 271]. Цікава репліка заввідділом Зінов'євського істпарту Т. Гуляницького на всеукраїнській нараді 1926 р. у відповідь на тезу про молодосвідченість істпартробітників: “Я хочу зупинитися на одному моменті, котрий висунув т. Шабельников С. (м. Запоріжжя). Він вказує, що погано мати робітників на місцях з малою освітою. Ми починали революцію без університетської освіти, так і закінчимо її. Не в університетах справа” [5, с. 281]. Висловлена теза, а також матеріали периферійних істпартів, де не було стійкої більшовицької традиції, дають змогу зробити висновок про переважання у історичному світогляді тогочасних істпартробітників хоч і радянської версії, проте більш менш “народної історії”, учасниками та свідками якої вони були. У більшості випадків у трактуванні тих чи інших подій вони здебільшого поклалися на свій досвід. Тому картина революційного руху кінця XIX – початку XX ст. в їх зображенні виглядала значно рельєфнішою і відрізнялась від канонічної версії, яка була остаточно сформована в кінці 20–30-х рр. XX століття. Крім того результати діяльності марксистських освітніх установ стали відчутними на кінець 20-х рр., саме випускники цих закладів стали носіями офіційного трактування більшовицької історії та її впровадження у свідомість громадян радянської України. Звичайно інша картина спостерігається в Харкові, де на політичному керівному рівні концентрація професійних більшовиків як за світоглядом, так і за поведінковою моделлю була найвища. Результати такої ситуації наочно можна продемонструвати на прикладі формування експозиції Всеукраїнського істпарту з історії КП(б)У відкритої у 1921 році – її задум був у тому, щоб дати графічний огляд життя та діяльності партії, її матеріал повинен стати наочним звітом діяльності ЦК, тому цей орган і затвердив план експозиції [18, арк. 55]. Регіональна історія не була представлена. На недоліки такого підходу вказували відвідувачі виставки. Це змусило комісію по облаштуванню виставки до 5-річчя жовтня звернутися в губкоми, зобов'язавши їх надати матеріали, “що характеризують найбільш яскраві моменти революційного руху в кожній губернії” з метою відобразити хід революції під гаслом “від революційного робітничого гуртка, через соціал-демократичну партію до комуністичної диктатури пролетаріату” [4, с. 284].

Характеризуючи підбір матеріалу, побудову експозиції слід зазначити, що організатори зосередили свою увагу на виокремлення саме комуністичної політичної складової з усього ходу подій 1917–1921 рр. По суті багатогранний історичний процес зводився до наперед визначеної перемоги пролетарської революції, при цьому інші учасники з інших таборів і навіть союзники

ігнорувались або, в кращому випадку, згадувались на останньому плані перебігу подій. У директиві оргбюро ЦК КП(б)У в травні 1923 р. з питання роботи істпарту в частині, що стосувалась створення та діяльності музеїв революції на перший план висувалось “завдання виховання робітничих мас на революційних традиціях, побудову матеріалу таким чином, щоб він легко засвоювався” [16, арк. 83–84], тобто ставилося завдання агітаційно-пропагандистського характеру, питання об’єктивного висвітлення навіть не піднімалося.

В умовах, коли вертикаль політичного контролю по лінії істпарту ще не була структурована, що давало можливість в регіонах України вибудувувати роботу, опираючись на свій досвід та знання місцевої політичної історії. Показовим у відмінності є структура матеріалів експозиції у Катеринославі, де діяльність опозиційних царизмові сил була репрезентована жандармськими справами про кожну партію та організацію, що діяли в місті, виставлені фотографії, прокламації та листівки всіх політичних сил від початку століття. Це давало більш об’ємну картину ходу історії у краї. Проте слід зазначити, що періодизація історії 1917–1921 рр. базувалась на етапах встановлення радянської влади в Україні.

Початок виставкової діяльності істпарту у Єлисаветграді було традиційним для невеликих міст України – найбільш значимою подією початку 1924 р. стала смерть В. Леніна, яка сколихнула агітаційно-пропагандистську роботу губкомів партії. Організаційно це оформилося у створенні комісії по увічненні його пам’яті, яка зібрала доступні у місті матеріали з даної тематики. Окрім замовлення бюсту, портретів та фотографій була представлена журнальна та газетна періодика дореволюційного часу, зокрема журнал “Былое” – перший легальний журнал з історії визвольного, що виходив у 1906–1907 рр., серед тогочасних видань “Каторга и ссылка” – орган товариства політкаторжан, а також література з історії революційного руху. Відкриття музею ім. Леніна відбулося 2 травня 1924 р. за участі міськради, міських організацій та представників військових частин [7, арк. 61, 104]. Вживання імені вождя у назві музею було разовим і подалі за ним закріпилась назва музей революції.

На початку вересня 1924 р. було виділено бюро місцевого істпарту, секретар якого Шварцман очолив музей [8, арк. 146]. Розміщувався музей на вулиці Леніна в приміщенні Колізею, саме так зазначалась адреса у офіційній переписці. Фактично саме завідувач музею координував організаційну роботу істпартвідділу у Зінов’євську. Завдяки його енергійній діяльності до кінця 1924 року експозиція значно розширилась. Розпочиналась експозиція висвітленням історії революційного руху в російській імперії починаючи з періоду кріпосного права (здебільшого відлік починався з виступу О. Пугачова), далі висвітлювався селянські рух дореформеного періоду, народництво, початки марксизму, історія РСДРП та історія робітничого руху. Всі експонати супроводжувались друкованим роз’яснювальним матеріалом. Ленінська галерея також була доповнена пояснювальними записками, тут же розміщувалось зібрання літератури з марксизму. В її основі лежали матеріали, які централізовано розсилалися через агітаційно-пропагандистські відділи і носили саме такий характер. Наступний розділ мав назву контрреволюційний та охоплював післяжовтневий період і, що характерно, він не мав пояснювальної частини. До різних річниць та ювілеїв, які не

мали характеру загальносоюзної пропагандистської компанії відкривались невеликі тематичні виставки – “антимілітаристичний куток” до 10-ї річниці початку першої світової війни, на річницю музею демонструються діапозитиви про 1 травня та інші. Музей працював для екскурсійних груп щоденно, а для індивідуальних відвідувачів по суботах (з обіду), у неділю та свята увесь день. За перший рік роботи його відвідало з екскурсіями 5 554 осіб та 14 868 – індивідуально; за соціальним складом: 75 % робітників і селян [8, арк. 148 зв.].

В кінці 1924 р. в істпарті було вже накопичено значний матеріал з історії селянського та робітничого руху у Зінов'євську – це були жандармські документи, 150 спогадів та документів учасників революційних рухів та виступів, 400 фотографій що охоплювали період з 1880 по 1921 рр. Це дало можливість відкрити відділ місцевого революційного руху, саме цей відділ мав найбільше автентичних експонатів. Експозиція була згуртована за такою схемою: початком відліку революційного руху слугував 1880 рік – перший та другий гурток народної волі у Єлисаветграді (3 та 4 картки); 1890-ті рр. єлисаветградський гурток південно-російського робітничого союзу (8 карток); 1900 р. РСДРП (1 картка); місцева організація (16 карток); друга заводська організація (14 карток); соціалісти революціонери (20 карток); анархісти-революціонери (15 карток); аграрний рух 1905 р. (50 карток); заслані на каторгу (16 карток); 1917–1919 рр. Ради (19 карток); Військово-Революційний комітет (28 карток); підпілля (16 карток); “Набат” (1 картка); Канижське повстання (38 карток); боротьба з Григор'євим (14 карток); підпілля Денікіна (30 карток); вбитих та вмерлих (25 карток); ленінський набір (21 картка). Всього: 359 карток. Зростання фондів краєзнавчого характеру вимагало розширення музею і в 1925 році цей відділ зайняв майже весь перший поверх, а історію революційного руху імперії перенесли поверхом вище [9, арк. 145].

У середині 20-х років робота істпартвідділів проходила в рамках пропагандистської кампанії по відзначенню 20-ї річниці першої революції. На всесоюзному та республіканському рівні були створені ювілейні комісії по відзначенні цієї дати. На організацію та проведення святкування ВУЦВК виділяв 309 тисяч карбованців. Така ж комісія була рішенням бюро зінов'євського окружкома КП(б)У 10 серпня 1925 р. (від істпарту у неї увійшов Трубняків), і складалась з літературної та організаційно-видовищної підкомісії. Зміст історичної складової святкування визначався таким чином: На фоні загального матеріалу революції 1905 р. розгорнути висвітлення подій революційного руху на Україні та особливо в нашій окрузі, освітивши селянський рух. В ракурсі цієї тези передбачалось висвітлити: а) передумови 1905 р. – економічні, політичні, і революційні; б) характеристика самих подій 1905 р.; в) 1905 р. як передумова жовтня [10, арк. 20; 11, арк. 19]. План практичних заходів передбачав публікацію істпартром статей у місцевій пресі підготовлених за зібраними матеріалами; організацію циклу лекцій як у музеї революції, так і в робітничих клубах та на селі; проведення вечорів спогадів; виставково-екскурсійну роботу, яка включала підготовку відповідного кутка в музеї.

На початок офіційного відзначення річниці революції зінов'євський ітпарт вже мав видрукуваний збірник “Красные вехи”, у який увійшли зібрані на той час матеріали, спогади, світлини які “давали у хронологічному порядку загальну картину революційних подій на Зінов'єщині, протягом близько 30 років: гуртки

народної волі 80-х років, перші робітничі гуртки дев'яностих років, масовий робітничий рух дев'ятисотих років, революція 1905 року, аграрний рух і, на кінець короткий опис подій в роки реакції” [27, с. 3]. Тираж видання становив 3 200 примірників, розповсюджувався за ціною 1 карбованець. На основі цього видання в місцевій газеті “Червоний шлях” протягом грудня 1925 – січня 1926 рр. у рубриці “З матеріалів Зінов'євського істпарту” були надруковано низка статей, частина з них була написана сількорами.

Музеєм до кінця 1925 р. був розширений відділ історії місцевого аграрного руху, подані матеріали для видання світлової газети, матеріали для сценарію п'єси про повстання в грудні 1905 р. та гапонівщини; централізовано розповсюджувались та демонструвались за допомогою “чарівного ліхтаря” світлові газети, проте останні містили відомості про події революції в Петербурзі та Москві.

Якщо підготовча робота істпарту та музею революції до відзначення носила досить ґрунтовний пошуковий характер, то участь у самому святкуванні річниці мала агітаційно-пропагандистський характер (у музеї був влаштований навіть карнавал персонажів революції) [33, арк. 130], проте дало можливість збільшити кількість виїздів у райони для збору матеріалів, покращити матеріальне становище музею. Публікації в місцевій пресі викликали цілу низку листів з міста та округи, в яких деталізувались події тих років. У ході підготовки до святкування була здійснена спроба організувати в місті громади політичних каторжан, яка вже діяла в країні, хоч товариство не було створено, проте були зафіксовані та видрукувані спогади політкаторжанина Семенова.

Політична спрямованість результатів пошукової, дослідницької та публіцистичної роботи місцевих істпартів дещо розходилась з інструктивними матеріалами, що надходили з Харкова і, особливо, з Москви, з центральних органів – про виокремлення та акцентуації провідної ролі комуністичної партії. Зображення подій революційного руху взагалі та революції 1905 р. зокрема, демонструвало відсутність впливу РСДРП(б) на аграрний рух, натомість показувало впливи есерівського напрямку, не виявляло різниці між більшовистським крилом соціал-демократії та меншовиками у містах; як борців з царизмом зображала анархістські організації. Відтворювана картина хоч і не відповідала офіційному запиту, проте була більш наближена до дійсності. Зазначені політичні невідповідності були проаналізовані загальносоюзним та республіканським істпартом. Резолюції другої всеукраїнської наради істпартів травень 1926 р. зафіксували: “...2) недостатню увагу до розроблення принципів питань, пов'язаних із специфічними умовами розвитку КП(б)У й особливостями українського Жовтня; 3) прогалину в розробленні історії 1905 р. на Україні, яка виявилася в тім, що Істпарт не склав зведеного узагальнюючого нарису про революцію; 4) недостатній контроль над літературою щодо 1905 р., яка вийшла на Україні” [31 с. 219].

Зазначені прорахунки намагалися врахувати при підготовці святкування 10-річчя Жовтня, план якого був затверджений на цій же нараді. Додатком до плану слугувала “Схема для розробки матеріалів з історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні” та схема нарису місцевої парторганізації. В їх основу був покладений проект Істпарту ЦК ВКП(б). Фактично ці документи заклали основні положення радянської концепції історії 1917–1921 рр. в Україні.

Серед них: постулат про провідну роль комуністичної партії в революційному русі, керівництво підготовкою жовтневого перевороту, українські соціалістичні партії трактувались як “социал-соглашатели”, основу періодизації 1917–1921 рр. становили періоди встановлення та діяльності радянської влади в Україні. Хоча слід відмітити, що залишались тези, які пізніше були підкореговані, приміром “Участь у боротьбі з Тимчасовим Урядом органів та військових сил Центральної Ради”, “Допомога зовні (армія Муравьєва)” [31, с. 225, 227]. Фактично ці документи зводили діяльність істпартів до вивчення тільки частини революційного руху – комуністичного.

2 березня 1926 року була створена Комісія по підготовці святкування десятиріччя Жовтневої революції при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським, яка планувала та координувала ювілейну діяльність всіх організацій та установ у республіці. Головним змістом цієї компанії був показ досягнень радянської влади під керівництвом КП(б)У в радянській Україні. Забезпечення історичної компоненти ювілейних заходів повністю покладалось на істпарті і мало вже традиційні форми – виставково-музейна, видавнича (підготовка збірників, всього 197 друкованих аркушів, та висвітлення в місцевій пресі), проведення вечорів спогадів, при цьому головний акцент ставився на агітаційно-пропагандистських формах роботи.

Організаційне засідання жовтневої комісії при Зінов'євському окружкомі відбулось 11 жовтня 1926 р, де було утворено агітаційно-художню та літературно-видавничу підкомісію, у планах якої було видання збірника з історії партії та громадянської війни на Єлисаветградщині. Перенесення акцентів з історії революційної боротьби на історію партії чітко відстежується за текстом збірника “Годы борьбы” [6], що був підготовлений істпартом та видрукований на кошти Всесоюзної ювілейної комісії – можлива або потенційна присутність більшовицького руху на Єлисаветградщині трактувалась як довершений факт, незважаючи на суперечність та невідповідність попереднім публікаціям, а також тим матеріалам, що були в архіві комісії. Редагування у такому ракурсі стало можливим завдяки тому, що в склад бюро зінов'євського істпарту були включені партійні функціонери з відповідною дисципліною, на чолі груп сприяння були призначені виключно члени КП(б)У, хід ювілейної компанії прискіпливо контролювався окружкомом партії та й, взагалі, по країні результати пропагандистської роботи давали результати, вмикали внутрішнього цензора.

Експозиційна робота музею революції була зорієнтована на демонстрацію досягнень за роки радянської влади. Це ілюстрували 4 відділи: 1) соціалістичне будівництво на Зінов'євщині, 2) сільське господарство на Зінов'євщині, 3) індустріалізація, 4) революційний рух на Зінов'євщині за 10 років [39, арк. 17]. Попередній виставковий матеріал історії місцевого революційного руху, з метою політичної актуалізації був доповнений фотоальбомом та серією плакатів “Жовтнева революція та громадянська війна на Україні”, підготовлених музеєм революції УСРР та істпартом ЦК КП(б)У [36]. З вересня до початку грудня 1927 р. заходами окружкому партії виставку відвідало 12 285 чоловік. Крім виставкової роботи на музей революції було покладено підготовку лекторів, організацію та інструктаж учасників революції для виступів у робітничих клубах, підготовку та демонстрацію світлових газет, прокладання історико-революційних екскурсійних

маршрутів містом. Інформаційне забезпечення пропагандистської кампанії 1927 року було провідним у діяльності периферійних істпартів республіки, частково в цьому ж річчї можна розглядати і їх участь по складанню загальноукраїнської хронології 1917–1921 рр. яка публікувалась у Літописі революції і тривала до початку 30-х років.

Святкування 10-річчя Жовтня стало рубіжним в діяльності окружних істпартів – в умовах, коли стояло завдання створення офіційної концептуальної схеми історії комуністичного руху в Україні та написання за нею узагальнюючого курсу, великою проблемою “була занадто обмежена кількість робітників – комуністів, яким би можна було б доручити науково-дослідну роботу. Ці обставини змушують низку Істпартів притягати для роботи позапартійних, чого ні в якому разі неможливо визнати за припустиме” [20, с. 308] З іншого боку, в умовах загострення політичної боротьби науково-дослідницька діяльність на місцях не могла бути повністю під контролем. З реорганізацією всеукраїнського Істпарту в Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У в липні 1929 р. місцевим істпартам значно ускладнили умови публікації, і вона фактично припиняється. До того ж в умовах боротьби з “яворщиною” відбуваються постійні зміни керівництва Інституту, що дезорганізує його роботу. Натомість пропагандистські кампанії стають головними змістом діяльності істпартів в кінці 20 – початку 30-х рр. крім вже звичних форм, Зінов’євський істпарт використовує радіопередачі, у 1932 р. до 15-річчя революції трьома мармуровими дошками відзначені будівлі, де знаходився штаб та арсенал Червоної гвардії, розміщувався комітет РСДРП(б), в кінотеатрі ім. Дзержинського влаштована пересувна виставка [14, арк. 48].

З 1933 року діяльність істпартів зосереджується на підготовці довідок у зв’язку з партійною чисткою, консультації дослідників та пропагандистів, що на практиці означало дублювання роботи партійного архіву. Їх об’єднання запропонувала Всесоюзна нарада працівників республіканських, крайових та обласних партійних архівів що відбулась у червні 1938 року [34, арк. 253]. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У в серпні 1939 року істпарту були об’єднані з партійними архівами у один Обласний партійний архів, якому доручалось упорядкування документів та ведення науково-дослідної роботи [42, арк. 35]. Зазначена реорганізація була закінчена до початку 1940 року.

Трансформація музейної справи в галузі революційного руху, що була започаткована ювілейною компанією 1927 р. поступово перетворила діючі виставки та музеї України (у 1931 р. їх налічувалось 23) у політичні агітаційно-пропагандистські центри, які були більш схожі на кабінети наочних посібників та унеможливлювали ведення дослідницької роботи. Значне місце в експозиціях займає висвітлення внутрішньопартійної боротьби в сталінській трактовці, значно слабшає їх зв’язок з істпартами і в 1938 році вони переходять в підпорядкованість Народного комісаріату освіти.

Створення системи істпартів на початку 20-х років у всесоюзному масштабі було закономірним явищем, на нього покладалось завдання забезпечити історичну компоненту ідеологічного обґрунтування захоплення більшовиками влади в імперії. Такий зміст діяльності закладався його організаторами та чітко відстежується у діяльності центральних органів комісії, діячі якої маючи світогляд

професійного більшовицького революціонера і методи такого ж характеру прагнули перенести на дослідження та висвітлення історії революційного руху. І в цьому плані істпарт розглядалися його організаторами як складова агітаційно-пропагандистської роботи комуністичної партії. Ситуація в Україні значно ускладнювала означені плани, адже поширення більшовизму обмежувалось лише великими промисловими центрами, про що свідчать результати виборів до Установчих зборів 1917 року, в невеликих містах комуністичний напрям мав лише епізодичну історію, на селі найбільший вплив мали соціалісти-революціонери. У зв'язку із цим, початковий період діяльності істпартів в республіці був зосереджений саме на вивченні всього спектру опозиційного царизмові рухів, до того ж частина істпартробітників були вихідцями з інших партій. Їх політичний світогляд, що часто базувався на практичному досвіді та невисокому рівні освіти, зумовив досить “творче” ставлення до виконання інформаційних завдань центру. Ці фактори визначили значні досягнення у створенні джерельної бази та вивченні місцевої історії революційних рухів, та ознайомлення з ними населення республіки шляхом публікації збірників спогадів, використанням преси та виставко-музейної роботи. Отримання результатів, що розходилися з генеральною лінією партії стало причиною поступових, але докорінних змін у другій половині 20-х років – організаційні заходи по зміні складу комісій, жорстке інструктування, та результати політичної пропаганди призвели до спрямування істпартів на обслуговування агітаційної роботи КП(б)У, нівелювавши науково-дослідницьку складову.

Публікації місцевих істпартів початкового періоду їх роботи, зібрані ними історичні документи та матеріали, що нині зберігаються у фондах істпартів державних архівів, і до сьогодні мають високу джерельну цінність для досліджень місцевого перебігу соціально-політичних конфліктів, робітничих, селянських та солдатських рухів, діяльності політичних партій, невідредагований масив спогадів є невід’ємною складовою “народної” версії регіональної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *А. Г.* Истпартработа на местах // Літопис революції – 1927. – № 3. – С. 267–273.
2. *Бондаренко А.* Истпарт на Николаевщине / А. Бондаренко – Партийный вестник. – 1922. – № 5. – С. 52.
3. *Волкац С.* Парторганизация и октябрьский переворот в Єлисаветградє // Літопис Революції. – 1922. – № 1. – С. 184–201.
4. *Вокруг работы Истпарта* // Літопис революції – 1923. – № 2. – С. 283–288.
5. *Второе* Всеукраинское совещание Истпартотделов (сокращенная стенограмма) // Літопис революції – 1926. – № 3–4. – С. 269–297.
6. *Годы* борьбы. Окружная Октябрьская комиссия. – Зинovieвск, 1927. – 194 с.
7. *Державний* архів Кіровоградської області. – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 1896.
8. *ДАКО.* – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 1910.
9. *ДАКО.* – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 1951.
10. *ДАКО.* – Ф. 250. – Оп. 1. – Од. зб. 421.
11. *ДАКО.* – Ф. 251. – Оп. 1. – Од. зб. 422.
12. *ДАКО.* – Ф. 445. – Оп. 1. – Од. зб. 1.
13. *ДАКО.* – Ф. 445. – Оп. 1. – Од. зб. 2.
14. *ДАКО.* – Ф. 445. – Оп. 1. – Од. зб. 25.

15. *Державний* архів Миколаївської області. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Од. зб. 641.
16. *Державний* архів Харківської області. – Ф. 10. – Оп. 1. – Од. зб. 968.
17. *ДАХО*. – Ф. 10. – Оп. 1. – Од. зб. 980.
18. *ДАХО*. – Ф. 203. – Оп. 1. – Од. зб. 555.
19. *Задачі* Истпарта // Звезда-Зоря – 1921. – № 28. – С. 32–38.
20. *Іванов М.* Робота Истпартвідділу ЦК КП(б)У за 1928 рік // Літопис революції – 1929. – № 1. – С. 298–312.
21. *Истпартотдел* Зиновьевского окружкома // Пролетарская революция – 1925. – № 9. – С. 337.
22. *Клименко О.* Жовтнева революція як радянський “проект пам’яті” – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/klymenko-revolution>
23. *Коломиец* Воспоминания о революционной борьбе в Єлисаветграді // Літопис Революції. – 1922. – № 1. – С. 184–201.
24. *Комаренко Н.* Журнал “Літопис революції” в оцінці радянської історіографії // Український історичний журнал. – 1967. – № 11. – С. 127–131.
25. *Комаренко Н. В.* Журнал “Літопис революції”: Історіографічний нарис. – К.: Наукова думка, 1970. – 172 с.
26. *Комаренко Н.* Установи історичної науки в Українській РСР 1917–1937 рр. – К., 1973. – 171 с.
27. *Красные* вехи / Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине / Зиновьевское бюро истпарта. – Зиновьевск, 1925. – 206 с.
28. *Кудінов Д.* Нарис діяльності Конопотського істпарту // Сумська старовина. – 2018. – № LI. – С. 19–37.
29. *Мельничук К. С.* Общественно-политическая деятельность истпартов Украины (1921–1939 гг.) : автореферат... канд. ист. наук. – К., 1988. – 27 с.
30. *Пролетарська* революція по селах Зинов’євщини / Червоний шлях – 1925. – 17 грудня.
31. *Резолюції* и постановления 2-го всеукраинского совещания Истпартов // Літопис революції – 1926. – № 2. – С. 219–232.
32. *Російський* державний архів соціально-політичної історії – Ф. 2. – Спр. 3.
33. *РДАСПІ*. – Ф. 70. – Оп. 1. – Од. зб. 391.
34. *РДАСПІ*. – Ф. 71. – Оп. 6. – Од. зб. 4.
35. *Сарбей В. Г.* Истпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 3–10.
36. *С. Р.* Жовтнева революція та громадянська війна на Україні // Літопис революції – 1927. – № 5-6. – С. 429–431.
37. *Стрельский Г.* Роль істпарту в збиранні та публікації мемуарів про Великий Жовтень на Україні // Архіви України. – 1971. – № 2. – С. 3–7.
38. *Центральний* державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1 – Оп. 2. – Од. зб. 364.
39. *ЦДАВО*. – Ф. 1666. – Оп. 8. – Од. зб. 443.
40. *Центральний* державний архів громадських об’єднань України – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 13.
41. *ЦДАГО*. – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 129.
42. *ЦДАГО*. – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 513.
43. *Циркуляри* и письма // Літопис Революції – 1922. – № 1. – С. 236–239.
44. *Щедрина Д. С.* Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов по созданию источниковой базы историко-партийной науки (1921–1929 гг.): дис. ... канд. ист. наук. – К., 1974. – 198 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Мельничук Костянтин Сергійович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна);

Житков Олександр Анатолійович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, доктор історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

К. С. Мельничук, А. А. Житков

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

**ОРГАНИЗАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
В ЗИНОВЬЕВСКЕ В 20-Х ГОДАХ XX СТОЛЕТИЯ**

Стаття аналізує процес організаційного становлення Єлисаветградської комісії по історії української революції та комуністическої партії, періодизацію, характеристику етапів її роботи, їх напрямки та зміст: збір документального матеріалу, введення його в науковий оборот, створення груп содействия, підготовку, відкриття музею революції, його експозиційну роботу, участь у проведенні ювілейних компаній. Визначено зміст та шлях трансформаційних процесів в дослідженні та освітленні історії соціально-політичних конфліктів та рухів – від “народного” бачення історії до сприйняття та усвоєння офіційної версії більшовистської історії України другої половини XIX–XX ст.

Ключеві слова: *истпарт, музей революції, виставка, журнал “Летопись революції”, групи содействия, ювілейна кампанія, крест'янське рухання, агітаційно-пропагандистська робота.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Мельничук Константин Сергеевич – доцент кафедри історії України, Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна);

Житков Александр Анатольевич – доцент кафедри історії України, Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, доктор історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

K. S. Melnichuk, O. A. Zhytkov

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**ORGANIZATION OF THE HISTORICAL STUDIES IN ZINOVIIYVSK DURING
20TH OF THE 20TH CENTURY**

The article analyzes the process of organizational formation of the Yelisavetgrad commission from the History of the ukrainian revolution and the communist party, the distinction and characterization of the stages in its work, their content and directions: the collection of documentary material, its introduction into scientific circulation, the organization of groups of assistance, the creation of a local museum of revolution and its exhibition activity, participation in

jubilee companies. The components of the transformation factors – from the “people’s” vision of the history of socio-political conflicts, and movements to the perception and assimilation of the official version of the Bolshevik history of the revolution in Ukraine – are traced.

Key words: ispathy museum of revolution, exhibition, magazine “Chronicle of Revolution”, group of assistance to the ispathy, anniversary campaign, history of the peasant movement, propaganda.

REFERENCES

1. **A. H.** Ystpartrabota na mestakh // Litopys revoliutsii – 1927. – № 3. – S. 267–273.
2. **Bondarenko A.** Ystpart na Nykolaevshchynе // Partyinyi vestnyk. – 1922 – № 5. – S. 52.
3. **Volkats S.** Partorhanyzatsyia y oktiabrskiyi perevorot v Yelysavethrade // Litopys Revoliutsii. – 1922. – № 1. – S. 184–201.
4. **Vokruh** raboty Ystparta // Litopys revoliutsii – 1923. – № 2. – S. 283–288.
5. **Vtoroe** Vseukraynskoe soveshchanye Ystpartotdelov (sokrashchennaia stenohramma) // Litopys revoliutsii. – 1926. – № 3–4. – S. 269–297.
6. **Hody** borby. Okruzhnaia Oktiabrskaa komysyia. – Zynovevsk, 1927. – 194 s.
7. **Derzhavnyi** arkhiv Kirovohradskoi oblasti. – F. 2. – Op. 1. – Od. zb. 1896.
8. **DAKO.** – F. 2. – Op. 1. – Od. zb. 1910.
9. **DAKO.** – F. 2. – Op. 1. – Od. zb. 1951.
10. **DAKO.** – F. 250. – Op. 1. – Od. zb. 421.
11. **DAKO.** – F. 251. – Op. 1. – Od. zb. 422.
12. **DAKO.** – F. 445. – Op. 1. – Od. zb. 1.
13. **DAKO.** – F. 445. – Op. 1. – Od. zb. 2.
14. **DAKO.** – F. 445. – Op. 1. – Od. zb. 25.
15. **Derzhavnyi** arkhiv Mykolaivskoi oblasti. – F. 1817. – Op. 1. – Od. zb. 641.
16. **Derzhavnyi** arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F. 10. – Op. 1. – Od. zb. 968.
17. **DAKHO.** – F. 10. – Op. 1. – Od. zb. 980.
18. **DAKHO.** – F. 203. – Op. 1. – Od. zb. 555.
19. **Zadachy** Ystparta // Zvezda-Zoria. – 1921. – № 28. – S. 32–38.
20. **Ivanov M.** Robota Istpartviddilū TSK KP(b)U za 1928 rik // Litopys revoliutsii. – 1929. – № 1. – S. 298–312.
21. **Ystpartotdel** Zynovevskoho okruzhkoma // Proletarskaia revoliutsyia. – 1925. – № 9. – S. 337.
22. **Klymenko O.** Zhovtneva revoliutsiia yak radianskyi “proekt pamiaty”. – [Elektronnyi resurs]: Rezhym dostupu: <http://uamoderna.com/md/klymenko-revolution>
23. **Kolomyets** Vospomynania o revoliutsyonnoi borbe v Yelysavethrade // Litopys Revoliutsii. – 1922. – № 1. – S. 184–201.
24. **Komarenko N.** Zhurnal “Litopys revoliutsii” v otsyntsi radianskoi istoriohrafii // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1967. – № 11. – S. 127–131.
25. **Komarenko N. V.** Zhurnal “Litopys revoliutsii”: Istoriohrafichniy narys. – K.: Naukova dumka, 1970. – 172 s.
26. **Komarenko N.** Ustanovy istorychnoi nauky v Ukrainskii RSR 1917–1937 rr. – K., 1973. – 171 s.
27. **Krasnye vekhy** / Sbornyk vospomynanyi y materyalov po ystorry revoliutsyonnoho dvyzhenyia na Zynovevshchynе / Zynovvskoe biuro ystparta. – Zynovevsk, 1925. – 206 s.
28. **Kudinov D.** Narys diialnosti Konotopskoho istpartu // Sumska starovyna. – 2018. – № LII. – S. 19–37.
29. **Melnychuk K. S.** Obshchestvenno-polytycheskaia deiatelnost ystpartov Ukrayny (1921–1939 hh.) : avtoreferat...kand. yst. nauk. – K., 1988. – 27 s.
30. **Proletarska** revoliutsiia po selam Zinovivshchyny // Chervonyi shliakh – 1925. – 17 hrudnia.

31. *Rezoliutsyy* y postanovlenyia 2-ho vseukraynskoho soveshchanyia Ystpartov // Litopys revoliutsii. – 1926. – № 2. – S. 219–232.
32. *Rosiiskyi* derzhavnyi arkhiv sotsialno-politychnoi istorii. – F. 2. – Od. zb. 3.
33. *RDASPI*. – F. 70. – Op. 1. – Od. zb. 391.
34. *RDASPI*. – F. 71. – Op. 6. – Od. zb. 4.
35. *Sarbei V. H.* Istparty ta yikh mistse v rozvytku istorychnoi nauky na Ukraini // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1967. – № 1. – S. 3–10.
36. *S. R.* Zhovtneva revoliutsiia ta hromadianska viina na Ukraini // Litopys revoliutsii. – 1927. – № 5–6. – S. 429–431.
37. *Strelskiy H.* Rol istpartu v zbyranni ta publikatsii memuariv pro Velykyi Zhovten na Ukraini // Arkhivy Ukrainy. – 1971. – № 2. – S. 3–7.
38. *Tsentralnyi* derzhavnyi arkhivu vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. – F. 1 – Op. 2. – Od. zb. 364.
39. *TSDAVO*. – F. 1666. – Op. 8. – Od. zb. 443.
40. *Tsentralnyi* derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F. 1. – Op. 6. – Od. zb. 13.
41. *TSDAHO*. – F. 1. – Op. 6. – Od. zb. 129.
42. *TSDAHO*. – F. 1. – Op. 6. – Od. zb. 513.
43. *Tsyrkuliary* y pysma / Litopys Revoliutsii. – 1922. – № 1. – S. 236–239.
44. *Shchedryna D. S.* Deiatelnost Ystparta TSK KP(b)U y eho mestnykh orhanov po sozdanyiu ystochnykovoï bazy ystoryko-partyinoï nauky (1921–1929 hh.): dys. ... kand. yst. nauk. – K., 1974. – 198 s.

ABOUT THE AUTHORS

Melnichuk Konstantin Sergeevich – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine);

Zhytkov Oleksandr Anatoliiovych – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Doctor of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94 (477) “192/196”:355

С. О. Халхунов*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ПРОБЛЕМА РОЗБУДОВИ ЗБРОЙНИХ СИЛ ГЕТЬМАНАТУ
В ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ
1920–1960-Х рр.**

У статті опубліковано результати дослідження історії будівництва збройних сил Гетьманату в українській військово-історичній літературі періоду 1920-х – 1960-х рр. Основну увагу зосереджено на вивченні цієї проблеми в джерелах особового походження.

Здійснено критичний огляд історико-аналітичних праць та мемуарів представників української військової діаспори; визначено відмінності в поглядах на будівництво армії Гетьманату серед представників вищого командного складу та офіцерів окремих армійських частин (П. Скоропадський, М. Омелянович-Павленко, В. Петрів, М. Капустянський, О. Удовиченко, О. Греков, Б. Монкевич, П. Єрошевич та ін.).

Визначено основні проблеми, які стояли перед українським командуванням Гетьманату: залежність військової реформи від позиції німецького командування; негативне ставлення австрійської сторони до влади гетьмана П. Скоропадського; неналежне кадрове, матеріально-технічне і продовольче забезпечення через опір австро-німецьких окупаційних сил і урядових міністрів Гетьманату.

Дві групи праць містять розбіжності в поглядах, щодо оцінок військової політики Гетьманату. До першої групи відносяться праці офіцерів (М. Омелянович-Павленко, М. Капустянський, О. Удовиченко), які позитивно оцінювали ідею створення регулярної армії, зосередили увагу на військових аспектах, об'єктивно враховуючи роль соціально-економічного фактору. Другу групу становлять праці військовиків (О. Греков, Є. Коновалець, В. Оскілко), які, характеризуючи військову реформу П. Скоропадського, зосереджували увагу на висвітленні її негативних сторін, а саме: 1) вплив кадрових офіцерів, більшість із яких були росіянами, які негативно сприймали українську державну ідею. (цей фактор не сприяв формуванню армії на національних засадах); 2) гетьман поступався проросійським консервативним силам у внутрішній політиці, що призвело до суспільного розбрату і повстання широких соціальних мас.

Ключові слова: *військова політика, науково-аналітичні праці та мемуари, Гетьманат, Українська Держава, військова еміграція, Українська національна революція, П. Скоропадський.*

В умовах російської агресії осмислення досвіду розбудови української армії доби Гетьманату П. Скоропадського набуває нових когнітивних смислів та потребує всебічного аналізу. Практична діяльність П. Скоропадського у цій царині була об'єктом дослідження таких істориків: С. Гнатюка, Ю. Каліберди, Р. Мельника, О. Фуртеса [2; 8; 16; 27]. Зокрема в історіографічному дослідженні Р. Мельника проаналізовано концептуальні підходи військового будівництва доби Гетьманату в студіях військових істориків 20–30-х рр. ХХ століття [16]. С. Гнатюк, досліджуючи історіографію внутрішньої політики гетьмана П. Скоропадського,

акцентував увагу на основних аспектах української зарубіжної історіографії, що стосуються сфери військового будівництва періоду Гетьманату [2]. Історик Ю. Каліберда охарактеризував структурну будову джерел особового походження української еміграції у яких висвітлювалися актуальні проблеми військового будівництва періоду Української Держави [8]. У дисертаційному дослідженні О. Фуртеса вперше було розглянуто процес створення гетьманської концепції Української революції на основі критичного аналізу праць діячів консервативної орієнтації: В. Липинського, Н. Полонської-Василенко, В. Кучабського. Сформована концепція зазначених науковців вплинула на утвердження окремого, державницького, розуміння в історіографії військової політики Гетьманщини. Зокрема, В. Липинський відзначав велику роль П. Скоропадського у справі будівництва регулярної армії та залученні професійного офіцера до формування штабів [27].

На жаль, у переважній більшості історіографічних досліджень питання реформування армії, комплектації частин, плани керівництва щодо перебудови структури армійських з'єднань, морально-психологічного настрою військовослужбовців та відносин в армійському середовищі, а також соціального походження особового складу збройних сил Української Держави розглядалися побіжно. Метою статті є вивчення джерел, які презентують висвітлення зазначених проблем в українській діаспорній історіографії 1920–1960-х років. До основних історіографічних джерел вивчення військової політики П. Скоропадського ми відносимо науково-аналітичні праці та спогади військовиків періоду Української національної революції 1917–1921 років. Зокрема, це представники вищого командування української армії М. Капустянський, М. Омелянович-Павленко, В. Петрів, П. Єрошевич.

Цінним джерелом з історії військового будівництва періоду існування Української Держави є “Спогади” Верховного воєводи армії і флоту Української Держави гетьмана П. Скоропадського, написані 1919 року [23, с. 13]. Дотримуючись позицій поміркованого консерватизму, гетьман П. Скоропадський стратегічно розглядав Україну як антибільшовицький плацдарм, що забезпечить підтримку небільшовицькій – білогвардійській Росії [23, с. 182–183]. Саме у відповідності до вказаної стратегії і варто аналізувати військову політику Української Держави періоду Гетьманату.

Як відомо, спираючись на визначену стратегію, уряд гетьмана розпочав проведення внутрішніх соціально-економічних реформ, у тому числі військової. Австро-німецька військова присутність розглядалась П. Скоропадським, як гарантія безпеки і умова здійснення військового будівництва [23, с. 177, 178, 272]. Водночас гетьман засвідчував, що командування австро-німецьких військ в Україні переконувало його у відсутності потреби формувати регулярну армію [23, с. 179]. При цьому більшість дослідників схильється до думки, що позиція австро-німецького командування щодо створення української армії не відповідала державній програмі П. Скоропадського. У спогадах гетьман визнавав, що його військова політика базувалась на планах військового відомства періоду Центральної ради. Реформа П. Скоропадського передбачала формування 8-ми армійських корпусів і лише 0,05 % мирного населення передбачалось призивати в армію. Такі військові перетворення, за словами гетьмана, при правильних

мобілізаційних заходах у майбутньому забезпечили б Україну ефективними збройними силами [23, с. 179].

У свідченнях П. Скоропадського чітко проглядаються проблеми, які стояли перед тодішнім українським командуванням: залежність військової реформи від позиції австро-німецького командування, особливо ставлення австрійської сторони до влади гетьмана [23, с. 190–191]; неналежне кадрове, матеріально-технічне і продовольче забезпечення через опір австро-німецької сторони й урядових міністрів Гетьманату [23, с. 188, 194, 269]. Окрім того, протидія австро-німецького командування, недостатнє матеріально-технічне забезпечення та недофінансування військової реформи зірвали комплектування армійських корпусів, мобілізацію було перенесено на листопад 1918 року [23, с. 269, 298]. Єдиною регулярною частиною української армії, яку вдалось сформувати в червні – вересні 1918 року була “Сердюцька дивізія” укомплектована вихідцями з заможного селянства, але вона розглядалась гетьманом, як гвардійська частина [23, с. 186, 189, 361–362].

Оборону Української Держави ослаблювали наміри австро-німецького керівництва скоротити присутність своїх військ через невдачі на Західному фронті, що сприяло активізації діяльності більшовицьких загонів у північних районах.

У таких умовах українська влада ризикувала залишитись сам на сам з російсько-більшовицькою загрозою, тому, як згадував П. Скоропадський, передбачалось сформувати армію з українських частин, що залишились від Центральної Ради чисельністю до 60 тисяч бійців та офіцерських добровольчих загонів – “дружин” [23, с. 269–270]. Як відомо на офіцерські дружини покладалась охорона правопорядку в тилу [23, с. 299].

Основна проблема, на нашу думку, полягала в тому, що українські війська і добровольчі офіцерські дружини мали протилежні державно-політичні позиції. Найбільш надійні частини, що могли чинити опір більшовикам були Січові стрільці, відновлені гетьманом, та Запорозький корпус, в якому проведено заміну командного складу [23, с. 270].

Бойову готовність “Синьожупанної” і “Сірожупанної” дивізій П. Скоропадський оцінював незадовільно, оскільки вказані з’єднання було сформовано з колишніх військовополонених [23, с. 189].

У мемуарах гетьман зосередив увагу на проблемах, з якими зіштовхнулось військове міністерство, намагаючись підпорядкувати собі залишки російського Чорноморського флоту. Значними перепонами у військово-морській політиці залишались загарбницькі дії німецького командування щодо майна флоту, нестача офіцерів і некомплектність екіпажів кораблів. Разом з тим, значних зусиль і часу гетьманський уряд витратив на процес інтеграції Кримського півострова до складу Української Держави, оскільки від цього залежала доля військового флоту, що базувався у Севастополі. Досягнути передачі залишків колишнього російського флоту Українській Державі вдалось лише восени 1918 року, про що з прикрістю зазначав П. Скоропадський [23, с. 259–262].

Другою силою мав бути Особливий корпус, на який гетьман покладав завдання – ведення бойових дій вздовж північних кордонів проти російських більшовиків. У ряди Корпусу дозволено було вступати офіцерам, які “не співчували” Україні [23, с. 277, 298]. Таким чином гетьман П. Скоропадський намагався знайти застосування в обороні військовикам різних політичних

орієнтацій, об'єднуючим фактором для яких мала стати війна проти спільного ворога – більшовиків. Але, на нашу думку, саме така політика і призвела до ситуації, коли на осінь 1918 року українська армія залишалась не структурованою в організаційному плані й складалася із військових формувань різної державно-політичної орієнтації.

Як бачимо, ідея створення регулярних збройних сил залишалась нереалізованою з об'єктивних причин. Серед найважливіших можна виокремити перепони австро-німецького командування і значний вплив у штабах офіцерів – росіян, які вороже ставились до української державності.

Схожі думки висловлювали у спогадах українські офіцери, які перебували на службі в період Української Держави. Так, військовий історик, сотник В. Кучабський, писав: "...Гетьманська Держава почала гостинно приймати реакційних утікачів ...яким, як "фахівцям", віддавала творення штабів війська України..." [12, с. 121]. Вплив російських офіцерів в армії і співпраця реакційного консервативного уряду з білогвардійцями позбавили П. Скоропадського підтримки проукраїнських сил і призвели до повстання Директорії проти Гетьманату [11, с. 63–64, 68]; [12, с. 129, 138–139]. Подібні погляди простежуються в спогадах генерала М. Омеляновича-Павленка [18, с. 78, 82, 85]. Генерал із прикрістю зауважував, що значним недоліком у справі формування офіцерського корпусу збройних сил було рішення командування надати пріоритет професіоналізму військових, а не морально-національному фактору. Тому з армії було усунуто багато молодих українських старшин [18, с. 86].

Схожі за змістом оцінки військової політики Гетьманату давали військові історики, а саме: генерали М. Капустянський та О. Удовиченко.

Генерал О. Удовиченко згадував, що на момент гетьманського перевороту українські військові не стали на захист соціалістичного уряду, який відкидав ідею регулярного війська. Офіцерство сподівалось, що гетьманська влада в особі генерала П. Скоропадського спроможна навести лад в Україні і створити регулярну армію [26, с. 40–41]. О. Удовиченко писав, що відносний спокій після вигнання більшовиків забезпечив умови для проведення військової реформи. Але гальмувало цей процес німецьке командування, яке було занепокоєне зростанням військової самостійності гетьманського режиму. Значним кроком для посилення оборони О. Удовиченко вважав відродження козацького стану.

Український військовий теоретик – генерал М. Капустянський стисло згадував про військову реформу, але в цілому дав позитивні оцінки практичних заходів військової політики П. Скоропадського. Разом з тим автор вказував на фатальні помилки внутрішньої політики буржуазно-поміщицько уряду [9, с. 13–14].

Генерали М. Капустянський та О. Удовиченко погоджувались, що значним недоліком військової реформи було звільнення в резерв некадрових офіцерів воєнного часу, серед яких було багато молодих офіцерів українського походження. Такі дії гетьмана дали змогу посісти командні посади в армії російським офіцерам, які негативно ставились до ідеї української державності [26, с. 43–44]; [9, с. 13–14].

Як історіографічне джерело, наукову цінність становить праця генерала В. Петріва. Він досить широко охарактеризував соціальний і моральний стан армії і суспільства в період Української Держави. Приділяючи увагу ретельному аналізу командного складу, автор визначав чотири категорії офіцерів, які служили в

українській армії: 1) національно свідомі офіцери; 2) кар'єристи; 3) випадкові; 4) відверто ворожі до України військовики [20].

Для вивчення військової політики гетьмана важливою є праця військового історика Б. Монкевича. Автор ретельно описав процес формування регулярної української армії періоду Гетьманату. Він відзначав, що формування 8-ми армійських корпусів провадилось досить успішно і в середині літа 1918 року командний склад з'єднань армії був сформований повністю, проте рядовий склад нараховував лише 16 % від штатної потреби. До проблем військової реформи Б. Монкевич зараховував недостатню кількість приміщень для дислокації українських частин, що мали бути сформовані; затягнутий процес розподілу майна; недостатнє фінансування військового відомства [17, с. 110–111]. Деструктивну роль у справі будівництва гетьманської армії, за міркуваннями автора аналізованої праці, зіграли повстанський рух і нейтралітет німців, що змусило П. Скоропадського підтримати союз із білогвардійцями [17, с. 111].

Як бачимо, на відміну від більшості авторів, Б. Монкевич уникав оцінок соціально-економічної політики гетьманського режиму, а зосередив увагу на суто технічних питаннях здійснення військової реформи в Українській Державі.

Важливу інформацію про формування та комплектування кадрів майбутньої української армії містять неопубліковані мемуари начальника штабу гетьмана Б. Стелецького [8, с. 90–91]. Автор описав формування командних кадрів і структури армії: "...Спочатку організуються, – згадує Б. Стелецький, – вищі установи армії і потім організація проводиться до менших з'єднань – вся вага військової повинності лягла б майже виключно на заможний селянський клас, як найбільш консервативний і найбільш стійкий елемент" [8, с. 91]. Військовик констатував, що на жовтень 1918 р. у розпорядженні начальника Штабу гетьмана був лише Особливий вільнонайманий загін із 800 вояків, споряджений кулеметами, броньованими автомобілями, також налічував 2 сотні (піша й кіннотна) власного конвою гетьмана (переважно з колишніх офіцерів) й різноманітні команди та керівні кадри [28; 1, с. 89–95]. Окрім цих охоронних підрозділів у розпорядженні гетьмана була вже згадувана Сердюцька дивізія. Ці нечисленні підрозділи "мали із чудодійною швидкістю з одного тільки чуття українського патріотизму зрости у грізні бойові сили, проте насправді нічого не робили ...лише тепер Скоропадському стало ясно, що [військовий міністр] ген. Рогоза виявився не на своєму місці". Як видно зі спогадів Б. Стелецького, військова реформа дала незначні результати, повноцінні збройні сили не вдалось сформувати [29; 1, с. 95].

Генерал-поручник П. Єрошевич підкреслював, що особливістю військової реформи було те, що на чолі держави й армії стояв кадровий військовий – генерал-лейтенант П. Скоропадський; Військове міністерство базувало реформу на планах, підготовлених військовим відомством Української Народної Республіки, а провідну роль у військовому будівництві відігравали кадрові офіцери колишньої імператорської армії [7, с. 57]. П. Єрошевич на прикладі Подільського корпусу зазначав, що організація війська при гетьмані йшла активно, але проблема була з набором особового складу. Ця справа гальмувалась обмеженими коштами, а також перешкодами, які чинило німецьке командування. Автор негативно оцінював звільнення з армії молодих українських старшин, адже це викликало невдоволення

і схилило до участі в повстанні [6, с. 19–20]. Схожу думку наводить у власних спогадах підполковник Г. Маслівець [15, с. 133–138].

Капітан-лейтенант С. Шрамченко зазначав, що навесні й улітку 1918 р. Чорноморський флот став у значній мірі українським. “За Гетьманату, – писав С. Шрамченко, – українські морські справи входять уже в регулярні рямці. Міністерство морських справ розвивається так, як слід було б такій великій державі, якою була тоді Україна. Особистий склад морських установ наповнився уже добрим фаховим персоналом” [33, с. 340].

Військовий історик Л. Шанковський високо оцінював ідею гетьмана створити регулярну армію. До “кадрової армії Гетьманату” автор зараховував Запорізький корпус, Сіру дивізію, Січових стрільців і Чорноморський кіш [31, с. 29]. Він констатував, що далі організації штабів справа не пішла і перепороною цьому була діяльність німецького окупаційного командування [32, с. 24].

Як бачимо, певна група істориків-військовиків із професійної точки зору позитивно оцінювали ідею створення регулярної армії і флоту. Вони, аналізуючи військову політику, зосереджували увагу на військово-організаційних аспектах. Водночас аналіз соціально-економічних перетворень, що мали суттєвий вплив на військову політику і становище режиму гетьмана мав поверхневу і другорядну роль у їхніх працях.

Протилежні оцінки військової політики гетьмана П. Скоропадського містять праці військових республіканської, тобто уенерівської орієнтації. Дехто з авторів спогадів, перебуваючи на службі в армії гетьмана, були в певній політичній опозиції до гетьманського режиму і не схвалювали соціально-економічні перетворення консервативного уряду.

Політичний противник гетьманського режиму, генерал-хорунжий О. Греков у своїх працях не приділив достатньої уваги детальному аналізу військової політики П. Скоропадського. Автор засуджував аграрну політику консервативного уряду, що призвела до антиурядового повстанського руху серед селянства [25, с. 125]. У спогадах, опублікованих на шпальтах білоемігрантського видання “Вестник первоходника”, О. Греков згадував: “...Через кілька днів ... стався переворот Скоропадського, і всю справу формування української армії негайно було зупинено... На щастя, зібрані вже кадри корпусів і центральний апарат міністерства не були знищені й у тому ж вигляді, у якому були за перевороту, дожили до падіння Скоропадського...” [25, с. 125]. Фактично автор намагався довести, що гетьман П. Скоропадський успадкував від попереднього уряду плани проведення військової реформи, позбавляючи його лаврів першопрохідця у царині розбудови української армії.

Командуючий корпусу Січових стрільців полковник Є. Коновалець у своїх спогадах також критично оцінював військову політику гетьмана. Він зазначав: “Творення ж поодиноких українських військових частин почалось і скінчилось за гетьманування П. Скоропадського на Сердюцькій дивізії. ... Але вона була мертвою машиною, без любові до свого старшинства, без усякого запалу. Коли ж прийшов момент війни та коли її, гетьманську гвардію, вислано на фронт, то вона ще перед зустріччю з противником масово розбіглась” [10, с. 26–27].

Командир артилерії січовиків Р. Дашкевич, зокрема, звинувачував гетьмана в співпраці з білогвардійцями [4, с. 67].

З політичної точки зору негативно оцінював військову політику П. Скоропадського історик січового стрілецтва, четар С. Ріпецький. Він засуджував внутрішню політику поміщицького уряду, що не сприяла консолідації інститутів влади з народом [22, с. 245, 251–252].

Генерал П. Шандрук на прикладі Запорізького корпусу підкреслював, що серед військових “думки щодо зміни уряду розподілилися” [30, с. 40]. Значна частина вояків підтримали гетьманську владу, сподіваючись, що генерал П. Скоропадський наведе порядок в Україні й організує оборону проти більшовиків. Автор не давав детальних оцінок військовій політиці гетьмана, але звинувачував німців, як союзників П. Скоропадського, у роззброєнні боєздатних українських частин. “Найсерйознішою політичною помилкою, якої припустився гетьман Скоропадський, було підписання 14 листопада 1917 року договору з отаманом донських козаків П. Красновим ...Такий вчинок гетьмана, невиправданий поточною політичною ситуацією в Україні, поставив всю українську спільноту в опозицію...Запорізький корпус та всі інші військові об’єднання, сформовані урядом гетьмана і навіть так звана дивізія Сердюка, що складалася з синів заможних селян і була оплотом гетьмана, – всі приєдналися до повстанців”, – підсумовував, П. Шандрук [30, с. 41 – 42].

У категорично негативних тонах оцінював режим гетьмана колишній генерал-хорунжий УНР В. Оскілко. Він звинувачував П. Скоропадського у відновленні поміщицько-реакційного режиму в Україні і поступках російським офіцерам [19, с. 12–13].

Учасник Вільного козацтва Г. Гордієнко писав про Гетьманат, як реакційний проросійський режим [3, с. 151–152]. Відповідальність за зрив призову новобранців до лав української армії покладав на німецьких політиків. Негативно оцінював вплив в армії кадрових російських офіцерів, які будучи на службі в Українській Державі не бажали захищати її інтереси [3, с. 150].

Певні оцінки військової політики містяться на сторінках журналу “За державність” у статтях військових, які висвітлювали історію “Сірожупанної” дивізії. Підполковник В. Прохода, генерал-хорунжий Й. Мандзенко, сотник П. Дубрівний у своїх статтях констатували, що більшість вояків дивізії сприймали режим гетьмана як реакційний. У відповідь гетьманське командування почало кадрові чистки командного складу полків [5, с. 75]. Підсумком таких заходів стало масове дезертирство, і в момент протигетьманського постановня від дивізії нічого не лишилось [14, с. 13; 21, с. 84 – 85]. Про панівну роль в армії російських офіцерів, яким була байдужа ідея української державності, повідомляв сотник С. Левченко [13, с. 61–62].

Військовий діяч К. Смовський не схвалював гетьманську допомогу білогвардійцям тоді, як українські частини, зокрема Чорноморський Кіш, відчували нестачу матеріалів. Військовий відзначав негативне ставлення консервативного оточення гетьмана до українських добровольчих формувань [24, с. 101–102].

Таким чином, у спогадах військового керівництва вищої та середньої ланки, залученої до розбудови збройних сил Української Держави, знайшли втілення розбіжні погляди, щодо оцінок оборонної політики Гетьманату. Такі визначні кадрові військові, як: М. Капустянський, О. Удовиченко позитивно оцінювали ідею створення регулярної армії, зосереджуючи увагу на військових аспектах, об’єктивно враховуючи роль соціально-економічного фактору. О. Греков,

Є. Коновалець, В. Оскілко, характеризуючи військову реформу П. Скоропадського, зосередилися на висвітленні її негативних сторін, а саме: 1) до служби було залучено кадрових офіцерів, більшість із яких були росіянами, які негативно сприймали українську державну ідею. (цей фактор не сприяв формуванню армії на національних засадах); 2) гетьман поступався проросійським консервативним силам у внутрішній політиці, що призвело до суспільного розбрату і повстання широких соціальних мас.

Об'єктивний підхід до вивчення військової політики періоду Української Держави вимагає залучення до аналізу документальних матеріалів, що дозволить перевірити достовірність викладених фактів, нівелюючи недоліки джерел особового походження – суб'єктивізм і тенденційність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Барановська Н.** Підвалини військової політики гетьмана Павла Скоропадського // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – 2014. – № 784. – С. 90–97.
2. **Гнатюк С.** Військове будівництво в Українській Державі: Деякі аспекти української зарубіжної історіографії // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Вип.5. – К., 2001. – С. 249–261.
3. **Гордієнко Г.** Під щитом Марса. – Філадельфія, 1976. – Т. 1. – 369 с.
4. **Дашкевич Р.** Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. – Нью-Йорк, 1965. – 208 с.
5. **Дубрівний П.** Сірожупанники // За державність. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 38–79.
6. **Єрошевич П.** З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–66.
7. **Єрошевич П.** Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів // “Табір”. Военно-літературний журнал. – Каліш, 1928. – № 9. – С. 57–80.
8. **Каліберда Ю.** Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.: Дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2003. – 183 с.
9. **Капустянський М.** Похід Українських армій на Київ Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд): У 2-х кн. – Мюнхен, 1946. – Кн. 1. – 110 с.
10. **Коновалець Є.** Причинки до історії Української революції. – Прага, 1928. – 39 с.
11. **Кучабський В.** Війна прогаяних можливостей // Літопис. – Берлін, 1924. – Ч. 4. – 113 с.
12. **Кучабський В.** Корпус січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969. – 662 с.
13. **Левченко С.** 8-й Катеринославський корпус // За державність. – 1938. – Зб. 9. – С. 96–101.
14. **Мандзенко Й.** Сірожупанники: Табір полонених українських старшин у Йозефштадті, Австро-Угорщина // За державність. – Торонто, 1966. – Зб. 11. – С. 5–18.
15. **Маслівець Г.** Гордієнківський кінний полк // За державність. – 1964. – № 10. – С. 129–155.
16. **Мельник Р.** Аналіз військового будівництва періоду гетьманату в наукових і мемуарно-аналітичних працях військових істориків міжвоєнного двадцятиліття // Схід. – 2012. – № 1. – С. 137–142.
17. **Монкевич Б.** Організація регулярної армії Української Держави 1918 року // Україна в минулому. – Київ – Львів, 1995. – Вип. VII. – С. 68–112.
18. **Омелянович-Павленко М.** На Україні 1917–18. Спомини. – Прага, 1935. – 120 с.
19. **Оскілко В.** Між двома світами. Частина перша. – Рівне – Волинь, 1924. – 73 с.
20. **Петрів В.** Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – 640 с.

21. **Прохода В.** Записки до історії Сірих (сірожупанників) // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 1. – С. 75–129.
22. **Ріпецький С.** Українське Січове Стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк, 1956. – 360 с.
23. **Скоропадський П.** Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – К., 1995. – 493 с.
24. **Смовський К.** Окремий Чорноморський Кіш // За державність. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 99–142.
25. **Тинченко Я.** Спогади військового міністра УНР генерала Грекова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 121–209.
26. **Удовиченко О.** Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – 176 с.
27. **Фуртес О.** Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр.: Дис. канд. іст. наук: 20.02.22 військова історія. Національний університет “Львівська політехніка”. – Львів, 2009. – 220 с.
28. **ЦДАВО України.** – Ф. 4547. Оп. 1. – Спр.. – Арк. 100 – 101.
29. **ЦДАВО України.** – Ф. 4547. Оп. 1. – Спр.. – Арк. 107.
30. **Шандрук П.** Сила доблесті / Передмова Смоль-Стоцького Р.; Пер. з англ. Бурмістенко. – М., 1999. – 240 с.
31. **Шанковський Л.** Нарис історії українського воєнного летунства (1917–1920) // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 24–44.
32. **Шанковський Л.** Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 319 с.
33. **Шрамченко С.** Українська воєнна фльота (1919–1920 рр.) // Історія Українського війська. – К., 1995. – Т. 2. – С. 337–341.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Халхунов Сергій Олександрович – аспірант кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький, Україна).

С. А. Халхунов

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ПРОБЛЕМЫ СТРОИТЕЛЬСТВА ВООРУЖЕННЫХ СИЛ ГЕТМАНЩИНЫ В ТРУДАХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ВОЕННОЙ ЭМИГРАЦИИ 1920–1960-Х гг.

В статье опубликованы результаты исследования истории строительства вооруженных сил Гетманата в украинской военно-исторической литературе периода 1920-х – 1960-х гг. Основное внимание сосредоточено на изучении этой проблемы в источниках личного происхождения.

Осуществлен критический обзор историко-аналитических трудов и мемуаров представителей украинской военной диаспоры; определены различия во взглядах на строительство армии Гетманщины среди представителей высшего командного состава и офицеров отдельных армейских частей (П. Скоропадский, М. Омелянович-Павленко, В. Петров, М. Капустянский, А. Удовиченко, А. Греков, Б. Монкевич, П. Ерошевич и др.).

В работе определены две группы трудов, содержащих расходящиеся взгляды относительно оценок военной политики Гетманщины. Высшие офицеры (М. Омелянович-Павленко, М. Капустянский, А. Удовиченко) положительно оценивали

идею создания регулярной армии, сосредоточили внимание на военных аспектах, объективно учитывая роль социально-экономического фактора.

А. Греков, Е. Коновалец, В. Оскилко, характеризуя военную реформу П. Скоропадского, сосредоточивали внимание на освещении ее негативных сторон, а именно: 1) влияние кадровых офицеров, большинство из которых были русскими, которые негативно воспринимали украинскую государственную идею. (этот фактор не способствовал формированию армии на национальных началах) 2) гетман уступал пророссийским консервативным силам во внутренней политике, что привело к общественному раздору и восстанию широких социальных масс.

Ключевые слова: военная политика, научно-аналитические и мемуарные труды, Гетманат, Украинское Государство, военная эмиграция, Украинская национальная революция, П. Скоропадский.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Халхунув Сергей Александрович – аспирант кафедры всемирной истории Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко (г. Кропивницкий, Украина).

S. O. Khalkhunov

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

PROBLEM OF DEVELOPMENT OF THE ARMED FORCES OF HETMANAT IN THE WORK OF THE MILITARY EMIGRATION RESEARCHERS 1920 - 1960S.

Abstract. Introduction. Based on the critical analysis of the historiographic sources of the Ukrainian military diaspora in the 1920's and 1960's, the main approaches to assessing the military policy of Hetmanate P. Skoropadsky were identified.

Purpose. To carry out a critical review of the historical and analytical works and memoirs of representatives of the Ukrainian military diaspora; to define conceptual assessments of the Hetmanate's military policy in the works of the Ukrainian military diaspora.

Results. The main historiographic sources should include the memoirs and scientific works of the senior command staff and memoirs of officers of separate units of the army during the period of the Ukrainian national revolution.

The conceptual source on the history of military construction during the period from April to December 1918 is "Memoirs" of the commander-in-chief of the army and fleet of the Ukrainian state Hetman P. Skoropadsky.

The memoirs identified problems facing the Ukrainian command: the dependence of military reform on the ambiguous position of the German command; the negative attitude of the Austrian side to the Hetman P. Skoropadsky; inadequate human resources, logistical and food security through the resistance of the Austro-German occupation forces and government ministers of the Hetmanate.

Almost all military historians supported the aforementioned theses in their own memoirs and analytical articles.

Conclusion. Thus, two concepts of assessing the history of Hetman's defense policy have been embodied in foreign Ukrainian military historiography. The first group of researchers assessed the military policy of P. Skoropadsky, focusing on military aspects, objectively taking into account the role of socio-economic factor. The opposite is the group of labor of the military

who did not resort to a detailed analysis of the military reform of P. Skoropadsky, but gave a general categorical and negative assessment based on the views solely on the socio-economic and political features of the Hetmanate regime.

Key words: military policy, scientific-analytical and memoir works, Hetmanate, Ukrainian State, military emigration, Ukrainian national revolution, P. Skoropadsky.

REFERENCES

1. **Baranovs'ka N.** Pidvalnyy viys'kovoyi polityky het'mana Pavla Skoropads'koho / Visnyk Natsional'noho universytetu "L'vivskapolitehnika". Derzhava ta armiya. – 2014. – № 784. – S. 90–97.
2. **Hnatyuk S.** Viys'kove budivnytstvo v Ukrayins'kiy Derzhavi: Deyaki aspekty ukrayins'koyi zarubizhnoyi istoriohrafiyi / Visnyk Kyivskoho natsional'noho linhvistychnoho universytetu. – Vyp. 5. – K., 2001. – S. 249–261.
3. **Hordiyenko H.** Pid shchytom Marsa. – Filadel'fiya, 1976. – T. 1. – 369 s.
4. **Dashkevych R.** Artyleriya Sichovykh Stril'tsiv u borot'bi za Zoloti kyivskiy vorota. – N'yu-York – 1965. – 208 s.
5. **Dubrivnyy P.** Sirozhupannyky / Zaderzhavnist'. – Toronto, 1964. – Zb. 10. – S. 38–79.
6. **Yeroshevych P.** Z borot'by ukrayins'koho narodu za svoyu nezalezhnist' / Zaderzhavnist'. – Varshava, 1938. – Zb. 8. – S. 9–66.
7. **Yeroshevych P.** Spohady z chasiv het'mana Pavla Skoropads'koho na Ukrayini i povstannya narodu ukrayins'koho proty vlady het'mana ta nimtsiv-okupantiv / "Tabor". Voenno-literaturnyy zhurnal. – Kalish, 1928. – № 9. – S. 57–80.
8. **Kaliberda Yu.** Viys'kova memuarystyka yak dzherelo vyvchennya istoriyi ukrayins'kykh viys'kovykh formuvan' 1917–1921 rr.: Dys... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Natsional'na akademiya oborony Ukrainy. – K., 2003. – 183 s.
9. **Kapustyans'kyy M.** Pokhid Ukrayins'kykh armiy na Kyiv Odesu v 1919 rotsi (Korotky voyenno-istorychnyy ohlyad): U 2-kh kn. – Myunkhen, 1946. – Kn. 1. – 110 s.
10. **Konovalets' Ye.** Prychynky do istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi. – Praha, 1928. – 39 s.
11. **Kuchabs'kyy V.** Korpus sichovykh stril'tsiv: Voenno-istorychnyy narys. – Chikaho, 1969. – 662 s.
12. **Kuchabs'kyy V.** Viyna prohayanikh mozhlyvostey / Litopys (Berlin). – 1924. – Ch. 4. – 113 s.
13. **Levchenko S.** 8-y Katerynoslavs'kyy korpus / Zaderzhavnist'. – 1938. – Zb. 9. – S. 96–101.
14. **Mandzenko Y.** Sirozhupannyky: Tabir polonenykh ukrayins'kykh starshyn u Yozefshtadi, Avstro-Uhorshchyna / Zaderzhavnist'. – Toronto, 1966. – Zb. 11. – S. 5–18.
15. **Maslivets' H.** Hordiyenkivskyy kinnyy polk / Zaderzhavnist'. – 1964. – № 10. – S. 129–155.
16. **Mel'nyk R.** Analiz viys'kovoho budivnytstva periodu het'manatu v naukovykh i memuarно-analitychnykh pratsyakh viys'kovykh historykiv mizhvoyennoho dvadtsyatylittya / Skhid. – 2012. – № 1. – S. 137–142.
17. **Monkevych B.** Orhanizatsiya rehulyarnoyi armiyi Ukrayins'koyi Derzhavy 1918 roku / Ukrayina v mynulomu. – Kyiv–L'viv, 1995. – Vyp. VII. – S. 68–112.
18. **Omelyanovych-Pavlenko M.** Na Ukrayini 1917–18. Spomyny. – Praha, 1935. – 120 s.
19. **Oskilko V.** Mizh dvoma svitamy. Chastyna persha. – Rivne–Volyn', 1924. – 73 s.
20. **Petriv V.** Viys'kovo-istorychni pratsi. Spomyny. – K., 2002. – 640 s.
21. **Prokhoda V.** Zapysky do istoriyi Sirykh (sirozhupannykiv) / Zaderzhavnist'. – Kalish, 1935. – Zb. 1. – S. 75–129.
22. **Ripets'kyy S.** Ukrayins'ke Sichove Striletstvo: vyzvol'na ideya i zbroynnyy chyn. – N'yu-York, 1956. – 360 s.
23. **Skoropads'kyy P.** Spohady (kinets' 1917–hruden' 1918). – K., 1995. – 493 s.
24. **Smovs'kyy K.** Okremyy Chornomors'kyy Kish / Zaderzhavnist'. – Varshava, 1938. – Zb. 8. – S. 99–142.

25. *Tynchenko Ya.* Spohady viys'kovoho ministra UNR henerala Hrekova / Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-K-HB. – 2004. – № 1/2 (22/23). – S. 121–209.
26. *Udovychenko O.* Ukrayina u viyni za derzhavnist'. Istoriya orhanizatsiyi i boyovykh diy Ukrayins'kykh Zbroynykh Syl 1917–1921. – Vinnipeh, 1954. – 176 s.
27. *Furtes O.* Viys'kovo-istorychna problematyka u pratsyakh ukrayins'koyi emihratsiyi 1920–1939 rr.: Dys. kand. ist. nauk: 20.02.22 viys'kovaistoriya. Natsional'nyy universytet “L'vivs'ka politehnika”. – L'viv, 2009. – 220 s.
28. *TSDAVO Ukrayiny.* – F. 4547. – Op. 1. – Spr.. – Ark. 100–101.
29. *TSDAVO Ukrayiny.* – F. 4547. – Op. 1. – Spr.. – Ark. 107.
30. *Shandruk P.* Syl'a dobresti / Peredmov'a Smol'-Stots'koho R.; Per. z anhl. Burmistenko M., 1999. – 240 s.
31. *Shankovs'kyi L.* Narys istoriyi ukrayins'koho voyennoho letunstva (1917–1920) / Viys'kovo-istorychnyy al'manakh. – 2002. – Ch. 2 (5), 24–44.
32. *Shankovs'kyi L.* Ukrayins'ka armiya v borot'bi za derzhavnist'. – Myunkhen, 1958. – 319 s.
33. *Shramchenko S.* Ukrayins'ka voyenna fl'ota (1919–1920 rr.) / Istoriya Ukrayins'koho viys'ka. – K., 1995. – T. 2. – S. 337–341.

ABOUT THE AUTHOR

Khalkhunov Serhiy Olexandrovych – Postgraduate Student of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University (Kropyvnytskyi, Ukraine).

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ
до публікацій у фаховому збірнику
“Наукові записки. Серія: Історичні науки”

До друку приймаються наукові статті, які містять результати самостійних досліджень авторів, мають наукову новизну та сприяють розв'язанню актуальних проблем вітчизняної та світової історії.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ РУКОПИСІВ

Загальні вимоги:

Наукові статті мають містити наступні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які опирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
- формулювання мети дослідження (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Технічні вимоги:

1. Статті приймаються в електронному варіанті українською, англійською та іншими мовами (за необхідності), обсягом 0,5 – 1 д. а. (12 – 24 сторінки); рецензії обсягом 0,2 – 0,25 д. а. (до 5 сторінок). Вартість однієї повної / неповної сторінки складає **40 грн**. Збір покриває витрати, пов'язані з редагуванням статей, макетуванням та друком збірника.

2. Формат аркуша А 4, шрифт Times New Roman 14, інтервал 1,5, абзац 1,25, текстовий редактор Microsoft Word, поля: ліве 30 мм, праве, верхнє та нижнє 20 мм.

3. Текст статті складається з таких структурних елементів і в такій послідовності:

- УДК (зверху зліва, жирно);
- ініціали та прізвище автора (по центру, жирно);
- установа, яку представляє автор (по центру, курсивом, нежирно);
- назва статті (по центру, великими літерами, жирно);
- анотація українською мовою (обсяг 900 – 1000 друкованих знаків) за всією шириною, курсивом, нежирно, 12-м шрифтом;
- ключові слова українською мовою (5 – 6 слів, нежирно, “**Ключові слова:**” курсивом жирно, 12-й шрифт);
- текст статті (за всією шириною);
- посилання внутрішньотекстові, у квадратних дужках: [7, с. 11], де 7 – номер джерела за списком, 11 – сторінка; посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 9; 21] або [2, с. 36; 9, с. 43; 15, с.371]; посилання на архівні джерела – [4, арк. 39] або [5, арк. 53 зв.].
- список використаних джерел та літератури подається наприкінці статті (**ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА** – по центру, жирно, 12-м шрифтом; бібліографічні позиції – за всією шириною, 12-м шрифтом, інтервал 1, за алфавітом, при формуванні списку не застосовувати функцію автоматичного нумерованого списку);

Список використаних джерел та літератури оформлюється відповідно до вимог “ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання”, що

вступив у дію 01.07.2016 р. Не припустимо подавати декілька джерел під одним пунктом у списку літератури. Розміщення використаних джерел у списку оформлюється за абеткою.

Відомості про автора, що включають прізвище, ім'я та по батькові автора, посаду, науковий ступінь, учене звання, контактний телефон, e-mail. Контактний телефон та e-mail потрібні для спілкування редколегії з автором рукопису.

Анотація російською мовою включає ініціали та прізвище автора, назву установи, назву статті, текст анотації, ключові слова, відомості про автора. Російськомовна анотація за обсягом має бути такою ж, як і анотація українською мовою (за всією шириною, нежирно, курсивом, 12-м шрифтом);

Розширена анотація англійською мовою включає ініціали та прізвище автора, назву установи, назву статті, текст анотації загальним обсягом 900 – 1500 друкованих знаків, ключові слова, відомості про автора (за всією шириною, нежирно, курсивом, 12-м шрифтом);

Транслітерація списку використаних джерел та літератури (**REFERENCES** – по центру, жирно, 12-м шрифтом; транслітеровані бібліографічні позиції зі збереженням нумерації (при формуванні списку не застосовувати функцію автоматичного нумерованого списку) – за всією шириною, 12-м шрифтом, інтервал 1);

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

Оплата здійснюється лише після підтвердження редколегією прийняття статті до друку.

Аспіранти, магістри та студенти надають роздрукований варіант статті з візою наукового керівника.

Автори поданих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат та ін. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають вимогам.

Адреса редколегії: м. Кропивницький, вул. Шевченка, 1, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кафедра всесвітньої історії (ауд. 31).

**Контактні телефони редколегії: 0975528084
Електронна адреса: kiucuspu@gmail.com**

ДЛЯ НОТАТОК

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

**Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**Випуск 25
(2019)**

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099-970Р від 14.12.2006 р.
“Наукові записки. Серія: Історичні науки”

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ю. В. Бідун

Особливості прийому учнів в Київську духовну семінарію в період
утвердження нового семінарського статуту 1867 р. (кінець 60-х рр. XIX ст.)... 5

В. В. Грінченко В. Г. Грінченко

Центральна Україна у спогадах учасників Першого зимового походу армії
УНР..... 13

В.М. Щербатюк

Міфи та реальність Звенигородського збройного повстання (до 100 річчя
події)..... 26

Д. В. Кудінов, М. А. Михайліченко

Український старшина Микола Георгійович Кобеляцький: начерк біографії .. 45

В. Г. Грінченко

Літературознавець Іван Савич Романченко: історико-біографічний нарис
(до 125-річчя з дня народження)..... 59

О. В. Олійник

Діяльність підпільного українського Червоного Хреста в лавах УПА
на території Галичини в другій половині 1940-х рр. 76

О. О. Житкова

Освітня діяльність УАПЦ у м. Києві (початок 1920-х рр.) 86

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, ЕТНОГРАФІЯ

І. А. Козир

Печі й тандири виробничого призначення з Торговицького археологічного
комплексу золотоординського часу..... 99

І. В. Шевченко

Археологічний комплекс “Плесковитого каменя” на березі річки Бокова в
Долинському районі..... 122

О. А. Ломака

Міжетнічні шлюби на Кіровоградщині в другій половині XX століття..... 130

С. В. Проскурова

Амбівалентність української історичної пам’яті про комуністичну минувшину
(до 80-річчя утворення Кіровоградської області)..... 142

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА

- А. О. Бутко**
Природні угіддя, господарські об'єкти, населені пункти території
Задніпрських місць Гетьманщини як об'єкти спадкових та грошових відносин
купівлі–продажу.....153
- О. В. Чорний**
Місто Єлисаветград другої половини ХІХ – початку ХХ століття: штрихи
з історії та культури.....170
- К. В. Шляховий**
Село Велика Северинка Кропивницького району Кіровоградської області:
історія заснування та адміністративно-територіального підпорядкування
наприкінці ХVІІІ – на початку ХХІ століття..... 184
- Л. В. Маренець**
Політика керівництва Єлисаветградського земського реального училища у роки
Першої російської революції 1905–1907 рр. (за документами Державного архіву
Кіровоградської області) 194
- В. Л. Тимошенко**
Початок Першої світової війни у сприйнятті жителів Єлисаветграда
(за матеріалами газети "Голос Юга").....202
- О. В. Чорний**
Єлисавет: походження назви та історія її вживання (1755–1924 рр.) 212
- М. В. Сінченко**
Місто Єлисавет: маловідоме перейменування, яке відбулось як фактично,
так і юридично.....244
- О. О. Бабенко, В. П. Колєчкін**
Короткий огляд подій 1919 року у Єлисаветградському повіті 255
- І. А. Вієсяна**
Адміністративно-територіальні реформи 1920–1930-х рр.
у Центральноукраїнському регіоні 265
- Н. М. Токар, Т. А. Телих**
Бобринецький район в роки нацистської окупації.....286
- В. П. Колєчкін**
Визволення районних центрів Кіровоградської області у березні 1944 року...295
- Б. Л. Шевченко**
Оточення військами 2-го Українського фронту дивізій 8-ї німецької армії
під Кіровоградом у січні 1944 року.....313

О. О. Бабенко

Кременчуцька гідроелектрична станція – найбільший промисловий об'єкт
Кіровоградської області: історія створення 322

Є. В. Дементов

До питання про перейменування Кіровограда на Кропивницький..... 334

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**О. М. Марченко**

Благодійна діяльність купецтва Російської імперії другої половини ХІХ – на
початку ХХ ст. (на прикладі Єлисаветграда)..... 341

О. Л. Ковальков

Радянське вторгнення до Демократичної республіки Афганістан у грудні
1979 р.: спроба корегування хронології подій 355

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ**А. І. Безикуренко**

“Исторический очерк г. Елисаветграда” О. М. Пашутіна як узагальнююча праця
з історії міста другої половини ХVІІІ – ХІХ століття..... 367

О. А. Житков, К. С. Мельничук

Історики про реалізацію аграрної політики тимчасового уряду Росії
в Наддніпрянщині (березень–жовтень 1917 року)..... 376

І. А. Вівсяна

Соборницька місія Українських Січових Стрільців у Наддніпрянщині:
історіографія проблеми 393

К. С. Мельничук, О. А. Житков

Організація історичних досліджень у Зінов'євську
в 20-х роках ХХ століття..... 414

С. О. Халхунов

Проблема розбудови збройних сил Гетьманату в працях дослідників військової
еміграції 1920–1960-х рр. 431

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Yu. V. Bidun

Features of admission of students to the Kiev theological seminary in the period of approval of the new seminary statute of 1867 (the end of the 1960's.) 5

V. V. Grinchenko, V. H. Grinchenko

Central Ukraine in the memoirs of the participants the First winter campaign of the upr army.....13

V. M. Shcherbatiuk

Myths and reality of Zvenygorodka armed insurrection (devoted to its 100th anniversary) 26

D.Kudinov, N. Mikhaylichenko

Ukrainian starshina Mykola Kobeliatskyi: biography outline.....45

V. H. Grinchenko

Literature scholar Ivan Savich Romanchenko: historical and biographical sketch (to the 125th birthday anniversary) 59

O. V. Oliynyk

Activities of the underground ukrainian Red Cross in the UPA ranks on the territory of Galicia in the second half of 1940 s.....76

O. O. Zhytkova

Educational activity of UAOC in Kyiv (at the beginning of 1920's).....86

ARCHEOLOGY. ETHNOLOGY. ETHNOGRAPHY

I. A. Kozyr

The furnaces and tandoors of manufacture origin of the Torgovytsya archeological complex of Golden Horde time.....99

I. V. Shevchenko

The archaeological complex “Splashing stone” on the banks of the Bokovaya river in the Dolinsky district.....122

A. A. Lomaka

Ethnic marriage in Kirovodladschin in the second half of the XX century.....130

S. V. Proskurova

Ambivalence of ukrainian historical memory of communistic past (on the occasion of 80th anniversary of establishment of Kirovograd Oblast).....142

HISTORICAL REGIONALITY

A. O. Butko

Natural lands, economic objects, residential sites of the territory of the Pre-present Dnipro hetmanate terrotiries as the objects of heritable and monetary relations of sale-purchase.....153

O. V. Chorny City of Yelisavetgrad the second half of the XIX – early XX century: hits of history and culture.....	170
K. V. Shlyakhovyi Velyka (Great) Severynka village of Kropyvnyts'kyi district of the Kirovgrad region: history of foundation and administrative-territorial subordination at the end of the XVIII – the beginning of the XXI century.....	184
L. V. Marenets Management policy of Elisavetgrad regional real school in the years of the first Russian revolution 1905–1907 (according to documents of the State archives of Kirovograd region)	194
V. L. Tymoshenko Beginning of the First world war in acceptance residents of Elisavetgrad (based on the newspaper “Golos Yuga”).....	202
O. V. Chorny Yelisavet: the origin of the name and the history of its application (1755–1924).....	212
M. V. Sinchenko The town of Yelysavet: the lesser-known renaming in fact and in law.....	244
O. O. Babenko, V. P. Kolechkin A brief review of events in 1919 in Yealisavetgrad county.....	255
I. A. Vivsyana Administrative and territorial reforms 1920–1930-x pp. in Central Ukrainian region.....	Ошибка! Закладка не определена. 65
N. M. Tokar, T. A. Telih Bobrinetskiy district in the years of national opaciya.....	Ошибка! Закладка не определена. 86
V. P. Koljetchkin The liberation of the district centers of the Kirovograd region in March 1944.....	295
B. L. Shevchenko The 2-d Ukrainian front army division's surrounding of the 8th german army near Kirovgrad in January 1944.....	313
O. O. Babenko Kremenchuk hydraulic power station – the largest industrial object of Kirovograd region: history of creation.....	322
E. V. Dementov On the issue of renaming Kirovohrad as Kropyvnytskyi.....	334

WORLD HISTORY.

O. M. Marchenko Charity activity of the Russian empire merchants in the second half of the 19 th – the beginning of 20 th centuries (on public the example of Yelysavetgrad).....	341
O. L. Koval'kov Soviet invasion to the Democratic republic of Afghanistan in december of 1979: an attempt of the adjustment of chronology of events.....	355

SOURCES STUDIES. HISTORIOGRAPHY***A. I. Bezshkurenko***

“The historical essay of Yelysavethrad city” by O.M. Pashutin as the general work from the history of the city of the second half of the XVIII – XIX century.....367

O. A. Zhytkov, K. S. Melnichuk

Historians on the agrarian policy implementation by the Russian Provisional Government in Central Ukraine (March–October 1917).....376

I. A. Vivsyana

The unifying mission of Ukrainian Sich Riflemen in naddnipryanshchyna: historiography of the problem.....393

K. S. Melnichuk, O. A. Zhytkov

Organization of the historical studies in Zinoviyvsk during 20th of the 20th century.....414

S. O. Khalkhunov

Problem of development of the armed forces of Hetmanat in the work of the military emigration researchers 1920–1960s.....431